

TRATAT
DE
LINGVISTICĂ GENERALĂ

TRATAT
DE
LINGVISTICĂ GENERALĂ

INV. 17 915 B

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
BUCUREȘTI
1971

Colectivul de elaborare a lucrării: NADIA ANGHELESCU,
I. COJA, C. DOMINTE, acad. AL. GRAUR, FINUȚA HASAN,
AL. IONAȘCU, IULIA MARIAN, P. MICLĂU, G. MIHĂILĂ,
TEODORA POPA-TOMESCU, IOANA PRIOTEASA, ELENA
SLAVE, S. STATI, LUCIA WALD

Redactori responsabili:

acad. Al. Graur, S. Stati, Lucia Wald

Secretar științific :

C. Dominte

Trăsătura cea mai caracteristică pentru dezvoltarea pe care a luat-o lingvistica în ultimii ani este extraordinara ei ramificare. Tot felul de discipline noi, strict lingvistice sau la intersecția cu alte științe, au luat naștere, și unele dintre ele au ajuns, la rândul lor, să se ramifice. Astăzi sînt extrem de puține persoane, în toată lumea, care să poată afirma că sînt informate în toate aceste domenii.

Recentele congrese de lingvistică ținute în țara noastră au făcut clar și pentru nespecialiști avîntul lingvisticii românești în ultimele decenii. Bineînțeles, nu ne referim numai la creșterea numerică a cercetătorilor, ci și la faptul că mai toate metodele și concepțiile noi sînt reprezentate și de lingviști români.

Pentru a elabora un tratat de lingvistică generală, care prin definiție trebuie să îmbrățișeze întregul domeniu, e nevoie de un colectiv larg, compus din specialiști în diversele ramuri. Nu e deci de mirare că apar acum enciclopedii ale lingvisticii. De asemenea se publică în diverse țări (și la noi) cărți de istorie a lingvisticii, adesea opere de colaborare.

Și pentru elaborarea lucrării de față s-a constituit un colectiv larg, al cărui nucleu a fost catedra de lingvistică generală a Facultății de limba și literatura română a Universității din București. Acest nucleu, chiar prin definiție, cuprinde specialiști în diferite domenii ale lingvisticii. I s-au adăugat cîțiva colegi din afara catedrei, aproape fără excepție legați într-o formă oarecare, acum sau în trecut, de catedră.

Avem regretul să pomenim aici de faptul că Vasile Știrbu, conferențiar la Institutul pedagogic din Baia Mare, după ce s-a angajat, în toamna trecută, să redacteze cîteva capitole ale prezentului tratat, n-a apucat să închege nici unul dintre ele sub o formă definitivă, fiind răpus de o boală fulgerătoare, care a pus capăt speranțelor noastre, întemeiate pe începuturile strălucite ale tînrului nostru coleg.

Am urmărit să prezentăm în paginile care urmează toate problemele cercetate de lingvistică, punînd la începutul fiecărui capitol un scurt istoric al concepțiilor. Desigur, nu toate problemele au fost tratate la același nivel și cu aceeași adîncime. Un număr mare de autori (14), o diversitate de preocupări, înglobate toate în lingvistica actuală, duc fatal la o oarecare diversitate

stilistică. Fără a încerca să anuleze personalitatea autorilor, fără a împiedica plasarea lor pe poziții ușor diferite, după temperament și după subiectul tratat, redactorii responsabili s-au străduit să elimine cel puțin diversitatea de concepții. În ce măsură au reușit vor arăta recenziile, pe care le așteptăm cu încredere.

Să-mi fie îngăduit, în încheiere, să mulțumesc tuturor colaboratorilor și în mod special colegilor S. Stati și L. Wald care nu și-au cruțat ostenala și mi-au dat un ajutor substanțial în munca de coordonare a lucrării.

AL. GRAUR

I. Obiectul și istoria lingvisticii

A. Obiectul lingvisticii

1. Natura și funcțiunile limbajului

a. Limba — fenomen social

Pentru majoritatea lingviștilor natura socială a limbajului este numai o premisă de lucru sau un adevăr prea evident, asupra căruia investigația noastră rar mai zăbovește, deși sîntem încă departe de a-i fi evidențiat toate implicațiile, atît asupra limbii, cît și asupra societății.

În mod obișnuit ne mulțumim să demonstrăm că limba este un fenomen social și, pentru aceasta, luăm în considerație originea limbii, dependența ei de societate și funcțiunile limbii.

Metodologic însă, originea limbii nu poate fi atrasă în demonstrația caracterului social al limbii, întrucît natura socială a limbajului este o premisă, un punct de plecare al deducțiilor cu privire la originea limbii. Ca atare, ipotezele asupra originii limbii nu le putem folosi pentru a argumenta și certifica natura socială a limbii, punctul de plecare al acestor ipoteze.

„Dependența limbii de societate” a fost cu mai mult folos adusă în discuție, deși s-a urmărit aproape exclusiv aspectul diacronic. Ilustrarea acestei dependențe s-a făcut mai ușor în vocabular, compartimentul limbii cel mai sensibil la determinările externe. Vocabularul unei limbi oglindește destul de fidel și de prompt marile prefaceri din societatea în cadrul căreia funcționează, constituind un rezumat sui generis al istoriei poporului respectiv.

„Teza că vocabularul se îmbogățește în cursul istoriei *dativității dezvoltării culturii materiale și spirituale a vorbitorilor* a devenit un loc comun în lucrările de lingvistică”¹ (subl. ns.). Făcînd o corectare de amănunt a vocabularului unei limbi, putem recunoaște în schimbările semantice de-a lungul timpului, în expresiile uzuale (considerate tot din punct de vedere semantic), în categoriile semantico-lexicale mai bine dezvoltate tipul de civilizație dominant în istoria poporului respectiv.

Încercînd să demonstrăm în amănunt dependența limbii de societate cu fapte care nu țin de vocabular, ci de gramatică sau fonetică, vom întîmpina numeroase și descurajante dificultăți, rezultate din complexi-

¹ Wald, *Progresul*, p. 73.

tatea determinărilor, a înlănțuirilor de cauze și efecte. Dar aceste dificultăți sînt și promisiuni de investigare fructuoasă, oferite de un domeniu lingvistic din păcate tot mai rar abordat.

În morfologie s-au cercetat categoriile gramaticale specifice unei limbi sau unui grup de limbi, căutînd să se demonstreze că unele din aceste categorii reprezintă o fază mai veche a gîndirii, a organizării lingvistice. Rezultatele obținute astfel, prin compararea unor limbi diferite, nu sînt totuși concludente.

În ce privește fonologia, „comparația, sub aspect fonologic, între limbi tribale și limbi de civilizație nu e semnificativă. Sînt limbi citate frecvent ca tipuri de idiomuri puțin evolute, cu trăsături arhaice, ca, de exemplu, boșimana din sudul Africii sau unele limbi australiene, care au sisteme fonologice bogate și armonioase, mai echilibrate decît în unele limbi moderne”².

Căutînd să demonstrăm în limitele unei singure limbi dependența nivelului fonologic de determinările exterioare, sociale, despre cuvintele *șofer*, *coafor* și *sufleur*, venite din franceză, putem spune că primele două nu au păstrat vocala medie anterioară rotunjită (œ) din ultima silabă, întrucît ajungînd să fie folosite în toate mediile sociale ele s-au adaptat sistemului fonologic românesc, unde vocala respectivă lipsește. Cuvîntul *sufleur* mai este încă pronunțat cu vocala originară deoarece folosirea sa este restrînsă la anumite medii culte. „Soarta” sa va depinde de societate, de mediile în care se va răspîndi, de nivelul cultural al acestora.

Desigur, exemplul nostru nu este prea convingător și chiar așa fiind nu găsim multe exemple de acest soi. Putem concluda că ierarhia fonetică — gramatică — vocabular reflectă și gradul mai mic sau mai mare de dependență directă a limbii de societate. Spunem „dependență directă” avîndu-i în vedere pe cei care consideră că, în ultimă instanță, orice eveniment lingvistic, orice schimbare se explică prin dependența limbii de societate³, ipoteză care, teoretic acceptabilă, încă nu a fost deplin demonstrată. E un merit incontestabil al lingvisticii marxiste de a se fi ocupat de această chestiune în chip programatic.

Mai există un impediment nu atît pentru demonstrarea dependenței limbii de societate, cît pentru faptul dependenței în sine: limba și societatea nu au același ritm de evoluție, aceeași „viteză”. Societatea se schimbă și se poate schimba relativ repede, pe cînd limba, pentru a rămîne mijloc de comunicare, se schimbă mult mai încet, imperceptibil. E de bănuît că în timpurile mai vechi nu era o diferență prea mare între cele două „ritmuri” și că această diferență s-a mărit cu cît ne apropiem de epoca modernă. Numai vocabularul a putut ține pasul cu ritmul prefacerilor sociale.

Problema dependenței limbii de societate poate fi pusă nu numai din punct de vedere istoric, ci și dintr-unul oarecum atemporal, căutînd

² Wald, *lucr. cit.*, p. 61—62.

³ Martinet, *Eléments*, p. 181—182.

legătura obligatorie dintre însușirile fundamentale ale limbii (ale oricăreia, ale tuturor) și cele ale societății în genere. În felul acesta, în discuția raportului limbă — societate lingvistica nu va mai interfera cu etnologia sau istoria, nu va mai lua în considerație „elemente externe”, va câștiga, poate, în profunzime. Astfel, având în vedere că *societate*, în cea mai elementară accepție, înseamnă mai mulți oameni, fiecare cu o experiență de viață, personalitate etc. diferite de ale celorlalți, putem pune în legătură societatea cu arbitrarul semnului lingvistic.

Vorbitori diferiți au percepții mai mult sau mai puțin diferite ale aceluiași conținut, așa cum, să zicem, diferă de la un popor la altul cuvintele onomatopeice sau interjecțiile cu sens identic (cf. rom. *mac-mac* și rus. *кряк — кряк* sau rom. *ham-ham* și germ. *wau-wau*). Dacă semnul lingvistic ar fi motivat, n-am mai avea aceeași limbă pentru toți membrii unei societăți. Așa însă, semnul arbitrar, nesatisfăcând „logica” nimănui, îi poate satisface pe toți.

Se poate, de asemenea, ușor demonstra că între creșterea *caracterului sistematic* al limbii și sporirea numărului celor ce o folosesc există o strânsă legătură. Acțiunea regularizantă a analogiei sporește și ea în raport direct proporțional nu numai cu numărul elementelor sistemului, ci și cu numărul vorbitorilor.

Acest fel de a privi lucrurile se justifică prin faptul că natura socială a limbii nu este numai o însușire esențială, ci și izvorul, cauza altor trăsături ale limbii.

Orice act de comunicare se desfășoară între cel puțin *doi* vorbitori. În faptul că la actul lingvistic participă cel puțin *două* persoane rezidă esența socială a limbajului.

Subliniind natura socială a limbii, „sîntem tentați [...] să considerăm limba printre instituțiile umane, și acest fel de a vedea lucrurile are avantaje incontestabile: instituțiile umane rezultă din viața în societate; acesta e și cazul limbajului, care se constituie în principal ca un instrument al comunicării”⁴. Considerînd limba „instituție umană”, trebuie, însă, să ne luăm anumite precauții, pornite de la faptul că limba este, față de celelalte instituții, în cel mai înalt grad socială. De aici caracterul ei *obiectiv*, sensibilitatea minimă la transformările social-politice sau inițiativele individuale care pot afecta atît de profund celelalte instituții sociale. *Caracterul obiectiv al limbii* decurge, așadar, cu necesitate din natura sa profund socială.

Libertatea individului față de limba ce o are la dispoziție este minimă. De aceea, poate, determinismul lingvistic, deși cel mai puternic dintre constrîngerile exercitate de societate, este foarte puțin evident, oamenii, vorbitorii obișnuiți nefiind conștienți de acest determinism, de lipsa „libertății lingvistice”. Domeniul lingvistic este cel mai puțin prielnic reformatorilor.

⁴ Martinet, *lucr. cit.*, p. 12.

Natura limbii, caracterele esențiale ale oricărei limbi nu sînt date de societatea în care este folosită, ci de faptul că este folosită într-o societate omenească. Între o anumită limbă și o anumită societate există unele legături, dar nu esențiale. Ideea că lucrurile ar sta altminteri, afirmată uneori, riscă, urmărită consecvent, să ducă la exagerări de tip marxist.

Celor spuse mai sus pare că li se opune faptul că schimbările care se petrec în limbă, inovațiile, apar prima oară la anumiți indivizi, că, deci, aceștia transformă limba. De fapt vorbitorii inovează, transformă limba în fiecare moment aproape, călcînd regulile acesteia într-o măsură mai mică sau mai mare. Dar aceste „inovații” nu ating limba, nu se păstrează, le uită chiar vorbitorul, dacă interlocutorul (deci societatea) nu le preia de la vorbitor, căci „orice schimbare în limbă se datorează celui aflat în fața vorbitorului: interlocutorul. [...] Nu numai că datorită interlocutorului apare posibilitatea stabilirii unor consensuri, dar el este și cel care le « descoperă ». Numai interlocutorul poate să *compare* cele din mintea sa cu cele din frazarea vorbitorului și astfel să sesizeze consensurile existente pe care apoi, ca vorbitor, le va respecta”⁵. Explicînd apariția schimbărilor în limbă prin interlocutor, negăm caracterul individual al acestora.

Limbajul, produs al societății umane, este o *facultate exclusiv omenească*, o însușire definitorie a speței umane. Orice mesaj lingvistic este emis de către oameni și adresat, de regulă, tot oamenilor. Faptul acesta determină o configurație anumită, global sau în amănunt, a limbii, în înfățișarea căreia la tot pasul recunoaștem amprenta umană. Caracterul *vocal și rațional* al mesajelor lingvistice face din limbaj un atribut eminemente omenească. Sunetele limbii nu sînt produse involuntar și inconștient, ci, dimpotrivă, cu intenția de a transmite un mesaj gîndit, rezultat al reflecției, al gîndirii.

Consecința faptului că mesajele cuprind gînduri, că sînt expresia rațiunii, a reflecției, o constituie organizarea limbii ca *sistem de semne dublu articulate*. Folosindu-se de un număr restrîns de foneme, oamenii le combină și obțin un număr mai mare de moneme din a căror recombinație obțin un număr practic infinit de cuvinte, de mesaje.

E drept că dubla articulare a limbajului nu poate fi considerată ca rezultat exclusiv al inteligenței, al unei „raționalizări” cît de cît deliberate, ci și ca singurul mijloc de a realiza comunicarea în condițiile existenței unor limite ale capacității omenești de articulare și memorare. Dacă oamenii ar fi putut produce sunete net distincte atît de multe cîte cuvinte există într-o limbă sau dacă printr-un sunet distinct ar fi putut exprima ceea ce exprimă de obicei printr-o înșiruire de cuvinte, comunicarea n-ar mai fi avut un caracter linear, iar limba ar fi fost o sumă de semne diferențiate net între ele, așa cum se pare că sînt organizate „limbajele” sărace

⁵ Ion Z. Coja, *Limba — fenomen social*, RF XIV, 1967, 9, p. 1 033.

în termeni ale unor animale superioare. Linearitatea semnului lingvistic, dubla articulare a limbajului se explică așadar și prin existența unor limite omeneste (de articulare, de memorare), repede depășite de sporirea nevoilor de comunicare. Și omul are mereu sporite nevoi de comunicare din momentul în care începe să raționeze, să gândească, să devină elementul cel mai dinamic din natură.

Așadar, natura socială și umană a limbajului determină caracterele cele mai generale ale oricărei limbi: arbitrarul și linearitatea semnului lingvistic.

Tot de natura limbajului ține și *caracterul de sistem*, prin care limba se deosebește de alte mijloace de comunicare cunoscute în lumea animală.

Măsura în care valoarea elementelor lingvistice depinde direct de alte elemente lingvistice, de relațiile cu aceste elemente — ceea ce le conferă o anumită solidaritate și interdependență — o considerăm însușirea limbii de a fi *sistem închis*. Ca exemplu de stabilire a valorii unui element lingvistic prin raportare directă nu la realitate, la „desemnat”, ci prin raportare la alte elemente lingvistice putem considera felul cum se face precizarea nuanțată a sensului unui cuvânt în funcție de sinonimele sale și de familia de cuvinte din care face parte. Metoda analizei distribuționale (vezi mai jos, p. 126) în descrierea lingvistică este aplicabilă tocmai în măsura în care limba este un sistem închis.

Măsura în care valoarea elementelor lingvistice se stabilește prin raportare directă la realitatea extralingvistică face din limbaj un *sistem deschis*. În propozițiile *citește elevul cartea și citește cartea elevul*, nici topica, nici intonația, nici indicii morfologici nu ne ajută să distingem între subiect și complementul direct, ci numai referirea la realitate, din care știm că subiectul verbului *a citi* nu poate fi decît o persoană.

Aceeași situație întîlnim în limba latină cu verbele *dono*, *adspergo* și *circundo* care cunosc două construcții :

a. cu complementul direct în acuzativ și complementul indirect în dativ ;

b. cu complementul indirect în acuzativ și complementul direct în ablativ.

Cum unele substantive au la singular aceeași formă pentru dativ și ablativ, se poate ajunge, folosind aceste substantive în funcția de complemente directe, de exemplu, la construcții formal identice (substantiv în acuzativ + substantiv în dativ = ablativ), dar în fapt deosebite. Deosebirea n-o putem stabili decît prin referirea la realitate, la sensul substantivelor. Astfel, în *donavit cornu Perseo* și *donavit Perseum cornu* funcțiunea de complement direct sau indirect rezultă numai din faptul că unul din substantive este nume de persoană, iar celălalt de non-persoană.

Metodologic, această dublă natură a sistemului lingvistic se vădește în posibilitatea de a formula teoretic unele metode formale de cercetare a limbii și în imposibilitatea practică de a le aplica riguros, de a renunța la considerarea sensului elementelor lingvistice (vezi și mai jos, p. 122).

Privind stratificarea limbii, am putea spune că limba este un sistem care se deschide în direcția fonologie → semantică și se închide în direcția inversă.

În timp, atât ontogenetic, cât și filogenetic, limba trece de la un sistem deschis (inițial numai proces) la un sistem închis. Dar limba nu ajunge niciodată un sistem propriu-zis închis întrucât în ultimă analiză orice valoare lingvistică rezultă dintr-o raportare (directă sau indirectă) la realitatea extralingvistică. De asemenea, ca sistem închis, finit deci, existent numai „în sine și pentru sine”, limba nu ar putea face față nevoilor variate ale comunicării, aspectelor deseori inedite sub care se înfățișează realitatea. Ca sistem deschis limba se poate adapta însă necesităților infinite ale comunicării. „Adaptarea” se face prin faptul că însăși realitatea, care formează obiectul comunicării, „însoțește” mesajul lingvistic sub forma a ceea ce numim „context extralingvistic”. Orice mesaj lingvistic se sprijină pe acest context extralingvistic, care, într-un fel, putem spune, face parte din mesaj. Și nu puține sînt comunicările în care cea mai mare parte a mesajului e cuprinsă în contextul extralingvistic, ba uneori chiar întreg mesajul este evidențiat prin mijloace extralingvistice, expresia lingvistică devenind cumva tautologică, de prisos. Vorbirea de toate zilele ne oferă o sumedenie de exemple în acest sens.

Limba poate fi considerată și ca o sumă de cuvinte, categorii, reguli etc., cuprinzînd în acestea și în organizarea lor o anumită *interpretare a realității*, o concepție asupra acesteia. Învățînd să vorbească, oamenii învață și să înțeleagă într-un anumit fel realitatea (nu ne interesează cît de adecvată realității este această înțelegere), limba fiind prima care îi ajută să depășească înfățișarea aparentă, senzorială, a acesteia. Ei capătă *noțiuni*, deduc *însușiri*, *acțiuni* și *relații* între *obiecte* (substantive, adjective, adverbe, verbe, conjuncții, prepoziții etc.). Într-o istorie a științelor, a cunoștințelor și concepțiilor despre realitate, ar trebui arătat, măcar cu titlu de curiozitate, că și filogenetic și ontogenetic limba este prima concepție a realității la care ajung oamenii, conținută în categoriile limbii, în organizarea acestora etc.

Acest adevăr, această „concepție” pe care o include limba în componentele sale, are un caracter tot social. Limba oferă, așadar, tuturor vorbitorilor nu numai un mijloc unic și complex de comunicare, ci și un mod aproximativ identic de a percepe și organiza datele realității, un punct de plecare comun în dezvoltarea conștiinței și inteligenței fiecărui vorbitor, baza comprehensibilității mesajelor, garanția înțelegerii între vorbitori, în condițiile de ambiguitate ale comunicării lingvistice (vezi mai jos, II A 6).

Discutînd despre natura limbajului e necesar să stabilim, în încheiere, o distincție metodologică foarte utilă. Și anume, față de realitate *limbajul este discontinuu*. Prin limbaj realitatea continuă este segmentată, analizată în secvențe. Asupra realității limba proiectează — am putea zice, în mod inevitabil — propria ei discontinuitate. Așa, de pildă, prin limbaj, trecerea timpului — prin excelență continuitate — este analizată în termenii discontinuității, prin cuvintele *copilărie*, *tinerețe*, *maturitate*,

bătrânețe etc. La fel, fluxul sonor continuu este analizat, prin foneme, în unități distincte, discontinue. Faptul că limbile diferă prin forma și numărul elementelor în care analizează realitatea confirmă opoziția *continuitate — discontinuitate* care se poate stabili între realitate și limbaj (vezi amănunte la capitolul despre formă și conținut). Pe de altă parte, *limba este un domeniu al continuului* față de lingvistică. Aceasta introduce, în analiza limbii, distincții, clase de unități, categorii etc. Vorbim de pildă de verbe și locuțiuni verbale, fără ca această distincție tranșantă să aibă o acoperire completă reală la fel de tranșantă. La fel sînt distincțiile *vocale — consoane* sau *morfologie — sintaxă* și altele. Aceeași limbă poate fi analizată, descrisă după criterii diferite, ajungîndu-se la rezultate (clase, categorii etc.) diferite de la un lingvist la altul. Această pluralitate de soluții în descrierea aceluiași obiect rezultă din natura continuă a fenomenului lingvistic.

b. Funcțiunile limbii

Esențială pentru limbă este funcțiunea sa de *mijloc de comunicare* între membrii unei societăți. Comunitatea de limbă este una din trăsăturile definitorii pentru un popor și folosirea neîntreruptă a aceleiași limbi este cea mai sigură dovadă (adeseori singura) a continuității istorice a unui popor. Această funcțiune este strîns legată de natura socială a limbii, între apariția limbii și a societății existînd raporturi de interdependență, de condiționare reciprocă, păstrate și de-a lungul istoriei lor. Nevoia de comunicare guvernează apariția, dezvoltarea și perfecționarea limbajului, iar această necesitate apare și se accentuează numai atunci cînd ai cu cine comunica, adică numai în societate.

Legată de comunicare este și *funcțiunea denominativă*, pentru a cărei exercitare vorbitorii au la dispoziție un inventar de *semne*. În general, aceste semne denumesc percepțiile gîndirii noastre, percepții care, odată ce capătă nume, un reazem material, devin mai stabile, gîndirea putînd să le manevreze cu mai multă ușurință. Limba funcționează, așadar, ca instrument al gîndirii. „Filozofii au observat că orice percepție se constituie printr-o judecată. Dar oare au subliniat ei destul că *denumirea este prima judecată și că ea este momentul decisiv al percepției?*”⁶ (subl. ns.). Prin cuvînt, prin limbaj, realitatea își poate prelungi existența în gîndirea, în conștiința noastră. Prin cuvînt realitatea e „la îndemîna” meditației, reflecției noastre. Sesizarea și exagerarea acestor lucruri explică de ce în multe texte mistice (cele evanghelice, de pildă) se vorbește de creația lumii prin cuvîntul spus de Dumnezeu, considerîndu-se și că un lucru nu există înainte de a primi un nume⁷. (Mai puțin greșit ar fi să spunem că nu există pentru conștiința noastră.)

⁶ Brice Parain, *La nature et les fonctions du langage*, Paris, 1966, p. 21.

⁷ A. Moret, *Le Nil et la civilisation égyptienne*, Paris, 1926, p. 437—440.

S-au făcut unele experiențe interesante în legătură cu această funcțiune a limbajului. În fața unor persoane au fost puse desene cuprinzând o încălceală de linii curbe și frînte, fără nici o noimă. Printre aceste linii era totuși desenat conturul unui obiect cunoscut, pe care persoanele respective nu l-au descoperit. În momentul în care li s-a spus numele obiectului, cerîndu-li-se să-l caute în acel desen, ei au recunoscut imediat conturul obiectului. Limbajul permite, așadar, gîndirii să fixeze datele căpătate prin senzații și percepții. De aceea funcțiunea denominativă mai este numită și *constitutivă* sau *mentală*. „Limba servește, desigur, nu numai comunicării, ci și gîndirii” (funcțiunea mentală). Funcțiunea mentală este, din punct de vedere pur lingvistic, o reprezentare (coordonarea unor mijloace lingvistice cu o anumită semnificație sau un conținut anumit). Fiecare comunicare presupune un act mental și o reprezentare, dar nu și invers”⁸. (În ce privește ultima afirmație, măsura în care gîndirea se poate dispensa de suportul lingvistic, vezi mai jos, la p. 19, discuții mai detaliate, limitînd această eventualitate, căci „limba servește [...] de suport gîndirii într-atîta, încît ne putem întreba dacă o activitate mentală căreia i-ar lipsi cadrul unei limbi ar merita chiar numele de gîndire”⁹.)

O altă funcțiune a limbajului este cea *expresivă*. Printr-un mesaj oarecare vorbitorul comunică nu numai o idee, un gînd, ci și anumite informații cu privire la propria persoană: sexul, vîrsta, starea sufletească sau chiar atitudinea sa față de mesajul transmis. Mijloacele expresivității lingvistice sînt felurite. Cel mai întrebuintat mijloc este intonația. Observația „plouă afară” poate fi făcută cu diverse intonații care vor exprima bucuria, exasperarea, tristețea etc., provocate vorbitorului de acest fapt. Alegerea unui anumit cuvînt din mai multe sinonime este legată de asemenea de persoana vorbitorului. Despre aceeași persoană doi vorbitori diferiți pot folosi termenul *dobitoc* sau *prostuț*, în funcție de atitudinea lor diferită față de acea persoană.

Și procedee morfosintactice stau la dispoziția expresivității lingvistice. Un exemplu, devenit clasic, îl poate constitui descrierea luptei de la Călugăreni în *Istoria românilor sub Mihai-Vodă Viteazul*. După cum observa Tudor Vianu¹⁰, Bălcescu folosește pentru acțiunile purtate de români timpul prezent, iar pentru acțiunile turcilor timpuri trecute, creînd distanțe diferite între interlocutor (cititor) și cele două tabere angajate în luptă. Fără să-și declare formal simpatia și atașamentul față de oastea românilor, Bălcescu își exprimă totuși aceste sentimente (intenționat sau nu) prin jocul timpurilor verbale.

Dintre procedeele sintactice, ordinea cuvintelor este cea mai legată de expresivitate, folosită atît în vorbirea curentă, cît și în literatura artistică. (O bogată culegere și interpretare de material privitor la expresivitatea lingvistică se poate găsi la Iorgu Iordan, *Stilistica limbii române*, București, 1944. Vezi și mai jos, p. IV A 1.)

⁸ K. Horálek, *Les fonctions de la langue et de la parole*, TLP 1, 1964, p. 43—44.

⁹ Martinet, *lucr. cit.*, p. 13.

¹⁰ T. Vianu, *Studii de stilistică*, București, 1968, p. 211—212.

În mod eronat, funcțiunea expresivă a limbajului este uneori confundată cu *funcțiunea poetică*. Datorită funcțiunii poetice, mesajele lingvistice pot provoca la interlocutori emoții artistice, limbajul devenind forma de expresie a artei literare, așa cum, pentru anumite calități, culoarea, sunetul au devenit materialul altor arte. Ce însușiri ale limbajului îi permit să îndeplinească această funcțiune? „Pentru a răspunde la această întrebare, trebuie să reamintim care sînt cele două moduri principale de aranjament folosite în comportamentul verbal: *selecția și combinarea* [...]. *Selecția* se realizează pe baza unor principii de echivalență, asemănare sau deosebire, sinonimie sau antonimie, pe cînd *combinarea* — construirea secvenței — se bazează pe contiguitate. *Funcțiunea poetică proiectează principiul echivalenței de pe axa selecției pe axa combinării*. Echivalența devine factorul constitutiv al secvenței”¹¹. Astfel, echivalența stabilită de poet între *lună* și *regină*, *luna* fiind printre stele precum *regina* între celelalte femei, devine factorul constitutiv în secvența:

Părea că printre nouri s-a fost deschis o poartă

Prin care trece albă *regina nopții* moartă (subl. ns.).

La interlocutor procesul se petrece invers: contiguitatea secvenței îl face să stabilească echivalența de la care a plecat poetul. În descoperirea acestei echivalențe inedite constă efectul poetic al mesajului. Cu cît echivalența este mai inedită, mai neașteptată, cu atît efectul poetic este mai mare.

În aceeași lucrare, Roman Jakobson distinge încă două funcțiuni: *fatică* („există mesaje care servesc în primul rînd la stabilirea comunicării, la prelungirea sau la întreruperea ei; ele controlează cum funcționează canalul și circuitul, atrag atenția interlocutorului sau confirmă faptul că acesta rămîne în continuare atent”¹²) și *metalinguală* („ori de cîte ori transmitătorul sau receptorul său simt nevoia să controleze dacă folosesc același cod, vorbirea se concentrează asupra *codului*”¹³).

În ce privește teoriile sistematice cu privire la funcțiunile limbajului, acestea sînt destul de puține încă. O încercare în acest sens a făcut G. Révész, amestecînd însă natura și funcțiunile limbajului: „limbajul comportă trei funcțiuni capitale: imperativă, indicativă și interogativă”¹⁴. Dar cele trei „funcțiuni capitale” sînt de fapt caracteristice emițătorului mesajului, vădînd intențiile sale, încît pot fi mai curînd subsumate funcțiunii expresive.

O teorie sistematică asupra funcțiunilor limbajului, ulterior dezvoltată de alții, a expus K. Bühler¹⁵, care „a dedus principalele funcțiuni lingvistice din cele trei părți componente ale vorbirii: subiect vorbitor, destinatar și comunicare. În fiecare act lingvistic aceste componente se reflectă într-un anumit fel, dar ele pot fi scoase în relief într-un mod diferit. În raport cu subiectul vorbitor, vorbirea poate fi concepută ca « expresie » . . . , în raport cu destinatarul ca « apel » . . . ; în raport cu comunicarea « repre-

¹¹ Roman Jakobson, *Lingvistică și poetică*, PS, p. 64.

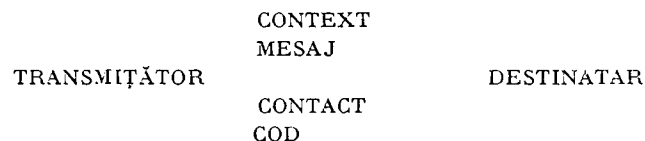
¹² *Ibidem*, p. 91.

¹³ *Ibidem*, p. 92.

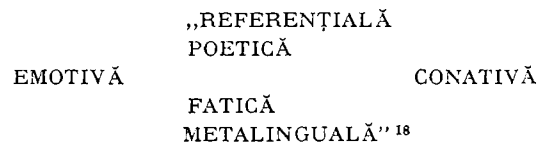
¹⁴ G. Révész, *Origine et préhistoire du langage*, Paris, 1950, p. 127.

¹⁵ K. Bühler, *Die Sprachtheorie*, Jena, 1934.

zentare ». După această diviziune, Bühler stabilește apoi cele trei funcțiuni lingvistice principale : expresivă, apelativă și reprezentativă”¹⁶. După cum se vede, K. Bühler face teoria funcțiunilor limbajului legându-le nu de natura acestuia, ci de cele trei „părți componente ale vorbirii : subiectul vorbitor, destinatarul și comunicarea”. În același fel procedează și Roman Jakobson, considerind că studiul funcțiunilor limbii „necesită o scurtă trecere în revistă a factorilor constitutivi în orice act de vorbire, în orice comunicare verbală. [. . .]. Cel care se adresează (« transmitătorul ») trimite un mesaj destinatarului (« receptorul »). Pentru ca mesajul să-și îndeplinească funcțiunea, el are nevoie de un context la care se referă (sau, într-o nomenclatură mai echivocă, de un « referent »), pe care destinatarul să-l poată pricepe și care să fie sau verbal sau capabil de a fi verbalizat ; de un *cod* întru totul sau cel puțin parțial, comun atât expeditorului cât și destinatarului (sau, cu alte cuvinte, comun celui care codează și celui care decodează ;) în fine, are nevoie de *contact*, conducta materială sau legătura psihologică dintre cei doi, care le dă posibilitatea să stabilească și să mențină comunicarea. Toți acești factori esențiali ai comunicării verbale pot fi schematizați după cum urmează :

[. . .] Fiecare dintre acești factori determină o altă funcțiune a limbii”¹⁷, și anume :

Funcțiunilor *expresivă, apelativă și reprezentativă* din teoria lui Bühler le corespund la Jakobson funcțiunile denumite *emotivă, conativă și referențială*. În teoria lui R. Jakobson apar în plus funcțiunile *poetică, fatică și metalinguală*, prin luarea în considerație a unor chestiuni de amănunt, mai puțin evidente în funcționarea limbii.

Apelul la „factorii constitutivi în orice act de vorbire” este fructuos pentru o teorie a funcțiunilor limbajului, ajutându-ne să legăm funcțiunile limbajului de natura acestuia, de caracterele esențiale enumerate mai sus.

În faptul că orice mesaj presupune un transmitător constă natura umană a limbajului. Un mesaj oarecare este *expresia transmitătorului*, iar limba ca întreg este *expresia personalității umane în general*.

¹⁶ K. Horálek, *art. cit.*, p. 41–42.

¹⁷ R. Jakobson, *art. cit.*, p. 87–88.

¹⁸ *Ibidem*, p. 94.

Orice mesaj, pentru a fi înțeles, are nevoie de un context, iar limba nu poate exista și funcționa decât în măsura în care este *sistem deschis*, în măsura în care se referă neconținut la realitatea exterioară limbii.

Prezența unui *destinatar* în orice act lingvistic justifică afirmația că limba are un *caracter social*. Evident, transmitătorul trebuie să intre în *contact* cu destinatarul, din aceasta rezultând comunicarea.

Din existența *codului*, același la transmitător și la destinatar, pe care nici unul nu-l poate schimba fără acordul celuilalt, decurge caracterul *obiectiv* al limbii.

În fine, ultimul element constitutiv, *mesajul*, este o proiectare a *sistemului*, este procesul prin care se realizează acesta.

2. Limba și gândirea

Situată la intersecția a trei științe — filozofia, lingvistica și psihologia —, problema raportului dintre limbă și gândire, din cele mai vechi timpuri și pînă în zilele noastre, a reținut atenția reprezentanților acestor trei științe.

Interdependența limbii și gândirii a părut evidentă cercetătorilor, dar complexitatea relațiilor dintre aceste două fenomene nu a putut fi întotdeauna sesizată, ceea ce a dat naștere unor concluzii eronate.

Soluțiile date acestei probleme încorporează o gamă deosebit de întinsă: de la identitatea idealistă a limbii și gândirii pînă la negarea oricărei legături între aceste două fenomene — un dualism nu mai puțin idealist.

a. Istoricul problemei

Se pare că primul exemplu de identificare a limbii și gândirii îl găsim la gânditorii greci, lucru atestat între altele și de termenul *λόγος*, care denumea atât gândirea, cât și limba.

Ulterior, o dată cu dezvoltarea filozofiei în Grecia antică, problema raportului dintre cuvînt, pe de o parte, lucru și idee, pe de altă parte, problema naturii cuvîntului, a apariției limbii a fost abordată în lucrările filozofice ale lui Heraclit, Democrit, Platon, Aristotel, Epicur și ale altora.

Abordarea filozofică a fenomenelor de limbă (ceea ce presupunea, înainte de toate, stabilirea influenței gândirii asupra limbii), caracteristică antichității, a fost preluată de întreg evul mediu european. Sub presiunea scolasticii și dogmatismului, știința medievală nu a mai adus aproape nimic nou în domeniul lingvisticii. În acea vreme, gramatica latină — creată de romani pe baza materialului oferit de limba lor maternă, la care se adău-

gase schema gramaticii împrumutată de la greci — era recunoscută drept singura autoritate în materie.

Tratarea logică a fenomenelor gramaticale, caracteristică gramaticii latine, a fost considerată în evul mediu drept singura cu putință¹.

În secolul al XVII-lea se naște gramatica filozofică sau universală², la baza căreia se aflau ideile logico-gramaticale ale lui Aristotel. Autorii acestor gramatici considerau că cuvintele și propozițiile oricărei limbi servesc la exprimarea categoriilor logice (noțiuni și judecăți) și se subordonează legilor lor.

Un interes deosebit față de problema raportului dintre limbă și gândire găsim la Wilhelm von Humboldt, întemeietorul lingvisticii generale. După părerea sa, „limba este nu produsul activității gândirii, ci această activitate însăși”³. Pentru prima oară, el caracterizează limba drept un instrument al gândirii („limba este organul care creează ideea”⁴) și tot el semnalează esența ideală a gândirii și cea materială a limbii. „Activitatea intelectuală — în întregime spirituală, profund interioară și care se desfășoară fără urme — prin mijlocirea sunetelor vorbirii se materializează și devine accesibilă pentru percepția senzorială. De aceea, activitatea gândirii și limba reprezintă o unitate indisolubilă”⁵. Ideea unității indisolubile dintre gândire și limbă este subliniată în repetate rânduri de lingvistul german: „... în cuvânt întotdeauna este prezentă o unitate cu două aspecte — sunet și noțiune”⁶.

„Forma sonoră este expresia pe care limba o creează pentru gândire”⁷. Mai mult decât atât, Humboldt vede în raportul dintre limbă și gândire o unitate dialectică: „Din interdependența dintre idee și cuvânt reiese limpede că limbile constituie nu numai mijloace de exprimare a realității deja cunoscute, ci, mai mult, mijloace de cunoaștere a unei realități încă neștiute”⁸.

Humboldt a înțeles unitatea dialectică dintre limbă și gândire: unitatea lor indisolubilă și independența lor relativă. A pus în lumină faptul că gândirea, subiectivă prin natură, se obiectivizează cu ajutorul limbii. De asemenea a relevat rolul limbii în formarea gândirii. Dar, după cum s-a arătat⁹, în această direcție autorul ajunge la unele exagerări și denaturări, atunci când concepe limba drept forța spirituală care guvernează modul de înțelegere a lumii.

O altă încercare de a explica legile evoluției limbii și gândirii întâlnim la întemeietorul psihologismului lingvistic, H. Steintal. El a luat

¹ Vezi *Scurt istoric al concepțiilor lingvistice* (I B 1).

² *Ibidem*.

³ W. von Humboldt, *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues ...*, Berlin, 1936, p. 41.

⁴ *Ibidem*, p. 50.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*, p. 74.

⁷ *Ibidem*, p. 84.

⁸ *Ibidem*, p. 60.

⁹ Vezi *Scurt istoric al concepțiilor lingvistice* (I B 1).

drept punct de plecare teza lui Humboldt despre forma internă a limbii ca mijloc de adaptare a materialului sonor la exprimarea conținutului psihologic — mijloc specific fiecărei limbi. Potrivit opiniei lui Steinthal, psihicul uman este riguros individualizat și legile lui trebuie să fie căutate chiar în om, și anume nu în deosebirile de construcție a organului gândirii (creierul), ci în lumea lui spirituală, psihologică. La fel și sunetele care alcătuiesc expresia sonoră sînt produse individuale. În ce privește forțele care asigură dezvoltarea limbii, ele sînt situate de Steinthal în psihicul individual. Participarea gândirii logice la apariția și evoluția limbii este negată de el în mod categoric : „Categoriile limbii și cele ale logicii sînt incompatibile și pot fi comparate între ele tot atît de puțin ca și noțiunile de *cerc* și *roșu*”¹⁰.

Foarte interesante sînt opiniile lui A. A. Potebnea cu privire la relația dintre limbă și gândire. În lucrarea *Мысль и язык* a analizat în amănunt cele două fenomene, subliniind legătura lor indisolubilă. Ca și Humboldt, a arătat că gândirea se formează și se exprimă numai cu ajutorul limbii. Potebnea a relevat unitatea și contradicțiile dintre cuvînt și noțiune, propoziție și judecată, categorii gramaticale și categorii logice.

În secolul al XIX-lea, de o trecere destul de mare s-au bucurat ideile curentului logico-gramatic, ale cărui rădăcini istorice le aflăm la Aristotel, în scolastica medievală și în gramatica rațională și universală de la Port-Royal.

În esență, aceste idei se bazau pe transferarea legilor logicii asupra limbii.

Reprezentanții acestei tendințe lingvistice văd legătura dintre limbă și gândire nu ca interdependență a acestor două fenomene, ci ca subordonare a limbii față de gândire. După ei gândirea influențează și chiar determină dezvoltarea limbii. Sînt elocvente în acest sens afirmațiile unuia dintre reprezentanții acestui curent : A. Darmesteter : „Limba este materia sonoră pe care gândirea omenească o modifică pe neobservate, la nesfîrșit, sub acțiunea inconștientă a concurenței și selecției naturale”¹¹. „Situația lexicului unui popor, în fiecare moment dat, corespunde situației ideilor”¹² ; și, mai departe, în § 8 al capitolului al II-lea : „cuvîntul este sluga ideilor ; fără idee nu există cuvînt ; altfel el n-ar fi decît un conglomerat sec de sunete. Dar ideea poate exista fără gândire. . .”. Darmesteter arată că schimbarea cuvintelor are loc datorită activității gândirii¹³.

Lingvistul care a reușit să se apropie foarte mult de soluționarea justă a problemei corelației dintre limbă, gândire și realitate a fost I.A. Baudouin de Courtenay. Pornind de la teoria lingvistică a lui Humboldt, Bau-

¹⁰ H. Steinthal, *Grammatik, Logik und Psychologie. Ihre Prinzipien und ihr Verhältniss zu einander*, Berlin, 1855, p. 221—222.

¹¹ A. Darmesteter, *La vie des mots étudiée dans leurs significations*, Paris, 1889, Introducere, § 10.

¹² *Ibidem*, cap. I, § 3.

¹³ *Ibidem*, cap. II, § 7 : „...la vie des mots vient de l'action de la pensée”.

douin de Courtenay, spre deosebire de acesta, a explicat legătura dintre limbă și gândire și evoluția lor nu prin „autodezvoltarea spiritului”, ci prin evoluția formelor de reflectare, prin evoluția naturii, cu alte cuvinte, prin evoluția realității obiective. El a subliniat caracterul social al limbii și a văzut funcția ei principală în a fi mijloc de comunicare : „Atît în întregul său cît și în toate părțile sale componente, limba are valoare numai atunci cînd servește scopurilor comunicării reciproce între oameni”¹⁴.

Spre deosebire de Wundt, pe poziția căruia s-a situat, parțial, mai târziu, Baudouin examinează evoluția psihică ca rezultat al influenței societății, iar evoluția limbii o leagă nemijlocit de dezvoltarea societății și numai în al doilea rînd de însușirile psihice.

Dintre școlile postsaussuriene, cea care a acordat o atenție mai mare problemei raporturilor dintre limbă și gândire a fost școala funcțională geneveză. Astfel Ch. Bally a analizat rolul gândirii afective, principala cauză a expresivității lingvistice, iar A. Sechehaye a fost interesat mai ales de factorul intelectual al gândirii. În lucrarea *Programme et méthodes de la linguistique théorique. Psychologie du langage* (Paris, 1908), el analizează limba din punct de vedere psihologic și distinge în ea elemente care țin de psihologia colectivă și altele, produse ale psihologiei individuale¹⁵. În multe din lucrările sale el a pus în lumină înlănțuirea dintre factorul intelectual și cel afectiv.

Școlile structuraliste europene, preocupate mai ales de metodologia limbii, au neglijat în mare măsură raporturile limbii cu gândirea, iar școala descriptivă americană, influențată la începuturile ei de psihologismul behaviorist, a identificat gândirea cu vorbirea interioară și a inclus limba printre formele de comportare.

De rolul limbii în structurarea gândirii s-au ocupat reprezentanții școlii etnolingvistice, Ed. Sapir și elevul său B.L. Whorf. Ca și Humboldt, dar independent de acesta, Sapir și Whorf au inversat raportul real dintre limbă și gândire : în concepția lor, limba este un sistem închis de simboluri care, în virtutea structurii ei, determină modul de gândire și de comportare al oamenilor¹⁶.

Istoria lingvisticii a consemnat și teorii care susțin independența gândirii în raport cu limba, altfel spus posibilitatea existenței gândirii și în afara limbii. Poate fi citat în această privință lingvistul sovietic N.I. Marr, creatorul „noi teorii a limbii”. După opinia sa, contactul dintre oameni se poate realiza și fără limbă, cu ajutorul gândirii libere de „materia naturală” (природная материя) a limbii. Marr a creat o schemă a dezvoltării gândirii și a raportului ei cu limba. Conform acestei scheme, la început a existat gândirea, fără limbă sonoră, fără limbajul cuvintelor. Această

¹⁴ I.A. Baudouin de Courtenay, *Некоторые общие замечания о языковедении и языке*, „Журнал Министерства народного просвещения” nr. 153, 1871, în *И. А. Бодуэн де Куртэне, Избранные труды по общему языкознанию*, vol. I, Moscova, 1963, p. 35.

¹⁵ Cf. Graur—Wald, *Ist. lingv.*, p. 127.

¹⁶ Vezi și p. 72.

gîndire era însoțită de limba gesturilor și a fost denumită de Marr „gîndirea manuală”. După părerea lui, „limba manuală”, în decursul a peste un milion de ani, a dat oamenilor posibilitatea să-și exprime gîndirea, să comunice și să parcurgă un drum enorm, drumul cîtorva culturi materiale. Ulterior, mult mai tîrziu, odată cu apariția claselor, s-a intrat în a doua fază a evoluției limbii — limba sonoră. În acest stadiu, clasele dominante ar fi creat o gîndire formal-logică, în care limba a început să domine asupra gîndirii. În sfîrșit, gîndirea formal-logică, ca un atribut al societății împărțite în clase, a fost înlocuită prin gîndirea materialist-dialectică a proletariatului, în care gîndirea a început din nou să domine limba. În ultima fază a dezvoltării gîndirii într-o societate nouă, fără clase, conform schemei lui Marr, trebuie să fie creată o gîndire eliberată total de orice fel de „materie naturală” a limbii¹⁷.

Se știe că N.I. Marr a încercat să creeze o lingvistică marxistă, dar, întrucît nu a ținut seama suficient de trăsăturile reale ale limbii și a folosit dogmatic unele teze ale materialismului istoric, el s-a situat în multe cazuri pe poziția idealismului.

Problema relațiilor dintre limbă și gîndire a stat în permanență în atenția psihologilor, a logicienilor și a lingviștilor. În epoca contemporană asistăm la o strînsă colaborare între specialiști în cadrul psiholingvisticii. Abordarea acestei probleme sub aspect ontogenetic și filogenetic, în lingvistica aplicată și în cercetările de patologie a limbii au lămurit multe aspecte și au oferit materiale prețioase pentru sinteză și interpretare.

b. Legătura dintre limbă și gîndire

Pentru a soluționa problema legăturii dintre limbă și gîndire este necesar să se afle răspunsul la trei întrebări : Ce este limba ? Ce este gîndirea ? Ce forță determină evoluția limbii și a gîndirii ?

Această din urmă problemă filozofică a constituit, după cum am văzut, pentru numeroși lingviști piatra de încercare în rezolvarea raportului dintre limbă și gîndire.

Majoritatea cercetătorilor sint astăzi de acord că principala cauză a evoluției limbii și gîndirii se află în evoluția realității obiective. Creierul uman este înzestrat cu capacitatea de a reflecta lumea înconjurătoare. Conștiința este reflectarea lumii materiale, a realității. Și, întrucît formele realității obiective sint departe de a fi stabile, ele modificîndu-se în timp și în spațiu, se schimbă, prin urmare, și limba, parte componentă a ciclului unitar al relațiilor dintre conștiința umană și realitatea obiectivă.

Lingvistica contemporană cercetează relația dintre limbă și gîndire ca pe o unitate între cele două categorii. Se înțelege prin aceasta că nu poate exista o limbă care nu se sprijină pe gîndire și totodată că gîndirea, la rîndul ei, nu se poate forma în afara formelor lingvistice.

¹⁷ N.I. Marr, *Избранные произведения*, vol. II, Moscova, 1948.

Din primul aspect al unității dintre limbă și gândire decurge funcțiunea primordială a limbii, aceea de a exprima gândurile și, prin aceasta, de a asigura posibilitatea schimbului permanent de idei între membrii societății.

Să analizăm, acum, cea de-a doua latură a unității dintre limbă și gândire : gândirea se poate realiza numai în forme lingvistice.

Psihologia deosebește trei tipuri de gândire : noțională, tehnică și imaginativă¹⁸. Tipul de gândire noțională operează cu noțiuni și se realizează în procesul generalizării în forme lingvistice. Tipul de gândire tehnică se întâlnește în cele mai variate domenii ale activității umane și se realizează în forme nelingvistice.

Cel de-al treilea tip de gândire îl constituie gândirea în imagini. Ca și cea tehnică, gândirea imaginativă se produce în afara formelor lingvistice și atinge capacitatea cea mai înaltă de exprimare la cei ce se îndeletnicesc cu o activitate artistico-creatoare : sculptori, pictori etc.

Posibilitatea existenței unor forme de gândire nelingvistică își găsește explicația în învățătura lui I.P. Pavlov despre cele două sisteme de semnalizare.

Lumea înconjurătoare este percepută pe două căi diferite : mai întâi, cu ajutorul acțiunii nemijlocite a lucrurilor și fenomenelor asupra organelor noastre de simț și, în al doilea rând, indirect, sub influența cuvintelor asupra gândirii noastre.

Pavlov a numit totalitatea acțiunilor nemijlocite ale obiectelor și fenomenelor și totalitatea senzațiilor omului primul sistem de semnalizare a realității. Prin cel de-al doilea sistem de semnalizare, el înțelegea totalitatea acțiunilor mediate, verbale asupra omului.

Deosebirea principală dintre primul și cel de-al doilea sistem de semnalizare constă în aceea că, în primul caz, realitatea obiectivă acționează asupra organelor noastre senzoriale, iar în al doilea, asupra gândirii noastre.

Aceste două căi de reflectare a lumii materiale conduc la rezultate diferite. Realitatea obiectivă percepută cu ajutorul cuvintelor (al doilea sistem de semnalizare) se găsește în contact nemijlocit cu conștiința noastră, de asemenea obiectivă. De aceea, aceeași realitate determină, la oameni diferiți, aceleași gânduri.

Primul sistem de semnalizare apelează la conștiință în mod indirect, prin intermediul organelor senzoriale, care provoacă apariția anumitor senzații. Senzațiile sînt de natură subiectivă. De aceea, aceeași realitate, răsfrîngîndu-se prin prisma senzațiilor subiective, determină, la oameni diferiți, idei diferite. Muzica trezește în noi anumite senzații, emoții. Priveliști pitorești din natură, un tablou, un desen sînt capabile să determine imagini bine definite în conștiința celui ce le privește. Se înțelege că, drept rezultat al percepției vizuale sau auditive, apar ideile, gândurile. Dar aceste idei pot fi total diferite la oameni diferiți. Prin urmare, oricît de mari ar fi posibilitățile de exprimare ale artelor plastice sau ale muzicii,

¹⁸ S.L. Rubinstein, *Принципы и пути развития психологии*, Moscova, 1959.

ele rămân, totuși, limitate în comparație cu mijloacele limbii. Ele nu comunică nici un fel de noțiuni sau idei, ci doar le trezesc pe baza imaginilor, senzațiilor și reprezentărilor emoționale care iau naștere în conștiința ascultătorului sau privitorului.

Numai în acest plan pot fi studiate tipurile de gândire tehnică și imaginativă, care reprezintă nu gândire propriu-zisă, ci etapa premergătoare acesteia, etapa reflectării nemijlocite a lumii reale — senzațiile.

Astfel ajungem la concluzia că gândirea se realizează întotdeauna în forme lingvistice. Din acest al doilea aspect al unității dintre limbă și gândire decurge cea de-a doua funcție a limbii, aceea de a servi drept instrument al formării ideii, de a participa nemijlocit la formarea ideii.

Dar unitatea dintre limbă și gândire, existența lor în legătură indisolubilă, specifică, nu înseamnă, desigur, identitatea lor. Prin gândire se înțelege capacitatea de a oglindi sau chiar procesul oglindirii realității sub formă de noțiuni, judecăți și raționamente.

Limba este conștiința practică, realitatea nemijlocită a ideii. În legătură cu aceasta trebuie precizat că termenii „gândire” și „conștiință” nu sînt echivalenți. Prin conștiință se înțelege, în primul rînd, capacitatea omului de a reflecta realitatea sub formă de idei, sentimente sau stări volitive, iar în al doilea rînd — însuși procesul de reflectare a realității, sub formele amintite. În acest fel, rezultă că gândirea rămîne, totuși, doar parte constitutivă — fie ea și principală — a conștiinței.

Definirea de către Marx și Engels a limbii drept „conștiința practică, reală” ilustrează faptul că limba oglindește realitatea nu numai a ideilor, ci și a simțămintelor și voinței omului.

O altă deosebire între limbă și gândire constă în aceea că gândirea, ca o însușire a materiei organizate într-un fel deosebit — creierul —, este ideală. Ideea nu are atributele materiei. Limba, în schimb, este materială, în sensul că toate unitățile sale (propozițiile, cuvintele, morfemele etc.) sînt prezentate sub formă de sunete. „« Spiritul » poartă în sine, de la bun început, blestemul de a fi « împovărat » de materie, care aici apare sub formă de straturi de aer în mișcare, sunete, pe scurt sub formă de grai”¹⁹.

Funcțiunile limbii și gândirii sînt și ele diferite. Principalele funcțiuni ale limbii, așa cum s-a arătat deja, sînt: de comunicare și de formulare a gândirii. Funcțiunile de bază ale gândirii sînt: de reflectare generalizată și abstractă a realității, de instrument al cunoașterii lumii și a legilor naturii și funcțiunea de mijloc de transformare activă a lumii obiective.

În sfîrșit, o altă deosebire între limbă și gândire o constituie dezvoltarea paralelă, dar nu și identică, a celor două categorii.

În procesul evoluției comune, gândirea concretă, confuză și greoaie, căreia îi corespunde o limbă de asemenea concretă, nesistematică și incilcitate, devine, treptat, capabilă să realizeze reflectarea generalizată și abstractă a lumii înconjurătoare. Pe baza dezvoltării gândirii evoluează și limba,

¹⁹ K. Marx, F. Engels, *Opere*, ed. a II-a, vol. 3, București, 1962, p. 31.

sistematizându-se tot mai mult, îmbogățindu-și fondul lexical cu cuvinte avînd un conținut abstract etc.

Gîndirea este legată nemijlocit de realitate, este mai mobilă decît limba și se transformă mai rapid. De aici rezultă neconcordanța dintre conținut și formă. Această neconcordanță este cauza principală a progresului limbii, a continuei ei adaptări la noile necesități. În acest proces de dezvoltare rolul hotărîtor îl are gîndirea ²⁰.

Categoriile de care se folosesc limba și gîndirea sînt diferite, așa cum diferită este și structura lor. Unitățile gîndirii sînt noțiunile, judecățile, raționamentele. Limba este formată din sunete, cuvinte, propoziții. Structura judecății și cea a propoziției nu numai că nu sînt identice, dar nu corespund întotdeauna una celeilalte. În aceasta își și găsește exprimarea dialectica raporturilor dintre ele. „Unitățile gîndirii și unitățile vorbirii nu se suprapun. Atît un proces, cît și celălalt dau la iveală unitatea, dar nu și identitatea. Ele sînt legate prin complicate întrepătrunderi și transformări, dar nu se confundă aîdoma unor linii drepte trase una peste cealaltă” ²¹.

c. Noțiune și sens

După cum s-a văzut din cele de mai sus, realitatea obiectivă constituie elementul component al întregului lanț unitar al relațiilor dintre limbă și gîndire. Tocmai de aceea, în rezolvarea problemei raportului dintre cuvînt (ca unitate a limbii) și noțiune (ca unitate a gîndirii) este necesar să ne orientăm și asupra unității corespunzătoare a realității obiective. În acest fel, rezolvarea problemei constă în explicarea raporturilor dintre cuvînt, noțiune și obiect.

Fiecare cuvînt reprezintă unitatea dintre latura sonoră și semnificație. Latura sonoră nu are nici o legătură necesară cu obiectul, determinată de calitatea acestuia. Altfel, pe pămînt ar fi existat doar o singură limbă (vezi cap. *Arbitrar și motivat*, II B 1 b). Învelișul sonor nu este imaginea, ci semnul obiectului. „Numai prima latură — complexul sonor — este semn, și anume semn al înțelesului, acesta avînd la bază, de cele mai multe ori, o noțiune” ²².

Stabilind, astfel, că latura sonoră a cuvîntului reprezintă semnul noțiunii, analiza raporturilor amintite se va face ținîndu-se seamă de cealaltă latură a cuvîntului — sensul lexical.

Problema relației dintre sensul lexical și noțiune a constituit, în ultimii ani, obiectul a numeroase articole și cercetări de specialitate. Se știe că noțiunea este forma logică a reflectării raționale a esenței lucrurilor ²³. Această reflectare este rezultatul generalizării masei de fenomene

²⁰ Cf. Wald, *Progresul*, p.43.

²¹ L. S. Vigotskii, *Мышлене и речь*, Moscova, 1934, p. 312.

²² Graur, *Studii*, p. 174.

²³ Cf. Henri Wald, *Elemente de epistemologie generală*, București, 1967, p. 15.

singulare. În procesul acestei generalizări, noi facem abstracție de momentele întâmplătoare, de însușirile neesențiale și formăm noțiuni, care reflectă raporturile, însușirile esențiale, determinante ale fenomenelor, lucrurilor.

Pornind de la natura generalizatoare a sensului și apropiindu-l de caracterul sintetizant al noțiunii, lingviștii uneori pun semn de egalitate între sensul cuvântului și noțiune. Desigur, în majoritatea cuvintelor sensul și noțiunea coincid, formînd o semnificație logico-concretă unitară, dar acest fenomen nu se observă în toate cuvintele. Sînt totuși autori care consideră că noțiunile pot fi aflate chiar și în interjecții²⁴.

O asemenea identificare nu poate fi socotită justă. Pe de-o parte, noțiunea poate fi exprimată nu numai printr-un singur cuvînt (*dulap, măr*), dar și printr-o îmbinare de cuvinte (*fier de călcat, mașină de spălat rufe, trecerea transformărilor cantitative în transformări calitative*).

Pe de altă parte, nu fiecare cuvînt comunică o noțiune. Acest lucru se explică prin aceea că limba — această conștiință practică, efectivă — reflectă nu numai unitățile logice, elaborate de gîndire (care este parte componentă a conștiinței), dar și unitățile elaborate de celelalte elemente constitutive ale conștiinței (volitive, estetice, emoționale și alte reflectări ale realității).

Există cuvinte la care sensul exprimă doar noțiunea. Asemenea cuvinte poartă denumirea de termeni tehnici (*atom, nucleu, azot, morfem, planetă, conștiință*). Există și cuvinte al căror sens este legat doar de sentimente, emoții (*ah, vai*). Majoritatea cuvintelor au sens noțional care poate fi colorat afectiv în grade diferite²⁵.

Noțiunile nu pot fi identificate cu sensurile și pentru că ele reprezintă o categorie logică, care se supune legilor logicii. Astfel, la formarea noțiunii participă două elemente: obiectul și gîndirea. Noțiunea *elefant* încorporează totalitatea ideilor esențiale care pot fi exprimate în legătură cu acest animal. Este un fel de ghem al raționamentelor despre elefant. „Noțiunea, ca rezultat al cunoașterii obiectului, este nu pur și simplu ideea despre însușirile distinctive ale obiectului, ea este ideea complexă care însumează un lung șir de raționamente și concluzii, preliminară, capabile să caracterizeze laturile esențiale, trăsăturile fundamentale ale obiectului”²⁶.

Reiese că formarea noțiunii nu se produce fără ajutorul limbii. Dar limba, în acest caz, joacă un rol auxiliar. Ea constituie un mijloc, un instrument al gîndirii și nu conținutul acesteia. Noțiunea-concluzie se fixează prin cuvînt (deși nu întotdeauna printr-un singur cuvînt) și astfel devine element component al limbii. Ca oricare alt component al limbii, ea dobîndește „calitatea structurală”, cu alte cuvinte, capacitatea unui sens (și, prin acesta, a întregului cuvînt) de a intra în raporturi structurale cu alte sensuri. Raporturile structurale existente între sensuri își găsesc expri-

²⁴ F. Travníček, *Некоторые замечания о значении слова и понятия*, ВЯ, 1, 1956.

²⁵ Vezi *Lexicul. Semantica* (II C 4).

²⁶ *Логика*, sub red. lui D.P. Gorski și P.B. Tavanet. Moscova, 1956, p. 29—30.

marea în aceea că sensurile (și prin ele și cuvântul însuși) se clasifică, între ele se stabilesc asemănări și deosebiri : sensurile directe și figurate, sinonime și antonime, primare și derivate. Expresia materială a sensului lexical o constituie totalitatea morfemelor care formează tema cuvântului. Dar fiecare cuvânt are și un sens gramatical, care se exprimă cu ajutorul afixelor sau al altor mijloace lingvistice. Raportul cel mai evident dintre limbă și gândire poate fi urmărit în latura de conținut a limbii. Dar și latura formal-structurală a limbii este legată de gândire. În sistemul sensurilor gramaticale, cantitativ mai limitat decât sistemul lexical, legile gândirii se manifestă într-o formă mai generală. Dificultatea stabilirii acestor legături constă în aceea că legătura dintre noțiune și sensul gramatical este mai mediată, mai ruptă de obiectul reflectării decât legătura dintre noțiune și sensul lexical.

d. Categoriile logice și categoriile gramaticale

După cum s-a arătat, raporturile dintre limbă și gândire au fost puse în lumină încă din antichitate prin paralelisme între categorii logice și categorii gramaticale. Pentru Platon, propoziția era identică structural cu judecata. Pe această bază el a deosebit numai două categorii de cuvinte : $\delta\nu\omicron\mu\alpha$ (cuvânt care poate fi subiect al judecății) și $\rho\eta\mu\alpha$ (cuvânt care poate fi predicat al judecății) — clase funcționale dar și formale, în care partea de propoziție se identifică cu partea de vorbire. Deși ulterior Aristotel și apoi stoicii au introdus în analiză și criterii lingvistice, punctul de vedere logic a persistat în antichitate și în scolastica medievală și s-a continuat pînă în epoca modernă.

Logicismul gramatical duce la concluzia că, dincolo de varietatea lor, limbile au o structură identică care are la bază categorii logice. Punctul de vedere logicist și-a găsit reflectarea și în lunga serie de gramatici raționale și universale, al căror prototip a fost celebra *Grammaire générale et raisonnée* de la Port-Royal²⁷. Aici clasificarea cuvintelor se face, potrivit logicii carteziene, în cuvinte care semnifică obiecte ale gândirii și cuvinte care semnifică moduri de a gândi, iar propoziția e identificată cu judecata. Interpretarea logicistă era încă puternică în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Fr. Bopp căuta să descopere în formele flexionare verbale structura judecății logice. K.F. Becker, considerat întemeietorul școlii logice în lingvistică, a reluat teza antică a coincidenței și identității categoriilor logice cu cele gramaticale²⁸.

Logicismul gramatical a fost supus unei critici nimicitoare de către reprezentanții curentului psihologist, care au pus în lumină marea varietate a limbilor rezultînd din varietatea psihologiei colective și individuale.

²⁷ Vezi *Scurt istoric al concepțiilor lingvistice* (I B 1).

²⁸ K. F. Becker, *Organism der Sprache*, Frankfurt am Main, 1841.

Antilogicismul dominant în epoca modernă a dus la negarea oricărui paralelism între logică și gramatică ²⁹.

Fără îndoială că pozițiile extremiste sînt la fel de greșite. Categoriile gramaticale nu se identifică cu cele logice, dar nu sînt în totală contradicție cu acestea. Formele gîndirii logice sînt aceleași la toți oamenii, și aceasta este una din cauzele existenței unor universalii lingvistice ³⁰. Dar limba, după cum s-a arătat, nu exprimă numai gîndirea logică, ci și alte aspecte ale conștiinței. Ea își constituie categorii proprii, mai numeroase decît categoriile logice și mai larg cuprinzătoare ³¹. Limba consemnează nu numai categorii și relații din lumea obiectivă (ex. număr), dar și relații între vorbitor și realitate (spațiu, timp, mod). Paralelismul logico-gramatical este încălcat și datorită faptului că aceleași categorii ale gîndirii pot fi exprimate lingvistic prin mijloace variate. Ceea ce o limbă exprimă prin categorii morfologice (de exemplu timpul sau numărul) altă limbă exprimă lexical sau sintactic.

O dată încorporate în material lingvistic, categoriile logice devin categorii lingvistice și se supun legilor generale de evoluție a limbii și legilor fiecărei limbi, căpătînd, în acest fel, trăsături care le deosebesc de categoriile logice corespunzătoare și caracteristici care le deosebesc de la o limbă la alta. Acest fapt a fost clar formulat de lingvistul sovietic V. A. Zveghințev: „Cu toate că în sensul gramatical sînt concentrate elemente propriu-zis logice, numai pe baza cărora e posibilă raportarea lui la categoriile obiective ale « lumii exterioare », el este, în virtutea faptului că există numai în componența categoriei gramaticale în calitate de latură „interioară” a ei, un fapt pur lingvistic și, ca atare, trebuie să se deosebească inevitabil de cel logic. Cînd, de exemplu, avem de-a face cu timpurile gramaticale, ne lovim nu de noțiuni pure ale timpului obiectiv. Noțiunea de timp în cazul de față este numai substratul, baza pe care se elaborează fenomenul propriu-zis lingvistic, în componența limbii el capătă « calitatea de structură » în acea formă a sa care este caracteristică laturii gramaticale a limbii. Cu ajutorul formelor gramaticale temporale se redă succesiunea acțiunilor în timp — pornind de la noțiunea timpului obiectiv. În structura limbii însă, formele temporale îndeplinesc, alături de aceasta, și alte funcțiuni propriu-zis lingvistice, sistematizînd materialul lingvistic și intrînd în raporturi logice existente în structura limbii. În acest caz, deseori ele se împletesc atît de strîns cu alte categorii gramaticale, încît utilizarea uneia cere în mod obligatoriu acordul cu cealaltă” ³².

În ceea ce privește părțile de vorbire, se știe că ele au fost definite și clasificate în lingvistica tradițională după criterii variate — logice și semantice — care nu au dat întotdeauna rezultate satisfăcătoare. De

²⁹ Cf. L. Șăineanu, *Raporturile între gramatică și logică*, București, 1891, și Ch. Serrus, *Le parallélisme logico-grammatical*, Paris, 1933.

³⁰ Vezi și p. 40.

³¹ Cf. O. Jespersen, *Logic and Grammar*, Oxford, 1924.

³² V. A. Zveghințev, *Очерки по общему языкознанию*, Moscova, 1962, p. 365—366.

aceea lingvistica structurală a propus criterii formale (de exemplu distribuționale), care și ele nu s-au dovedit eficace în toate cazurile. Există și aici încercări de referire la criteriul logic ³³.

Împotriva punctului de vedere structuralist, unii lingviști susțin că punctul de vedere logic în analiza limbii va continua să se dovedească util ³⁴.

e. Judecata și propoziția

Unitatea limbii cu gândirea ea și diferențele dintre ele se vădesc și în analiza raportului dintre judecată și propoziție. Adepții logicismului lingvistic au considerat că cele două unități concordă pînă la identificare, că orice propoziție exprimă o judecată și orice judecată poate fi formulată numai printr-o propoziție. Nu a lipsit nici punctul de vedere total opus care vede între judecată și propoziție o legătură posibilă, dar nu obligatorie.

Deși problema raportului dintre judecată și propoziție a constituit o temă frecventă de discuție printre lingviști și, mai ales, printre logicieni, ea nu și-a găsit încă o rezolvare satisfăcătoare. Se admite că, de regulă, judecata se formulează lingvistic în cadrul propozițiilor, că propoziția nu este numai mijlocul de comunicare a unei judecăți, ci și mijlocul ei de constituire ³⁵. Dacă cercetătorii sînt de acord că propozițiile enunțiative (afirmative și negative) exprimă judecăți, acordul încetează de îndată cese trece la discutarea celorlalte tipuri de propoziții (interogative, exclamative, imperative). Astfel unii cercetători susțin că ele nu exprimă judecăți; potrivit altui punct de vedere, propozițiile de acest tip, fără a conține judecăți, nu sînt nici total independente de acestea, în sensul că „presupun o judecată” sau „conțin parțial o judecată” sau „au drept răspuns o judecată”. Există și părerea că orice propoziție reprezintă o unitate între elementele de cunoaștere și cele afective, între forma logică și cea extralogică. În timp ce la propozițiile enunțiative pe primul plan se află forma logică, la celelalte (interogative, exclamative, imperative) pe primul plan e împinsă forma extralogică ³⁶.

Rezolvarea satisfăcătoare a problemei presupune o analiză mai profundă a celor două unități. Logicienii au încercat să găsească o formulare mai largă a judecății, iar lingviștii să evidențieze trăsăturile comune ale diferitelor enunțuri (declarative, interogative, imperative), care fac ca ele să fie considerate aceeași unitate structurală ³⁷.

³³ Cf. V. Brøndal, *Les parties du discours*, Copenhaga, 1928.

³⁴ G. Ivănescu, *Gramatica și logica*, „Analele Universității din Timișoara”, seria Științe filologice, I, 1963, p. 259–267; II, 1964, p. 193–219.

³⁵ Henri Wald, *Structura logică a gândirii*, București, 1962, p. 137.

³⁶ *Ibidem*, p. 140.

³⁷ M.N. Alekseev, G.V. Kolșanski, *О соотношении логических и грамматических категорий*, ВЯ 5, 1955, p. 9–10.

Studiul comparativ al judecății și al propoziției evidențiază unele paralelisme, dar, totodată, și multe neconcordanțe. Forma judecății logice este aceeași pretutindeni, în timp ce propoziția prezintă o mare varietate de structură, nu numai în limbi diferite, dar și în cadrul aceleiași limbi. Ca și alte unități ale limbii, propoziția nu exprimă numai latura logică a conștiinței, ci și afecte, voință; în ea se includ particularități ale procesului de comunicare, precum și caracteristici de ordin lingvistic.

În ceea ce privește problema raportului dintre termenii judecății și membrii propoziției, rezolvările au fost diferite. Adepții logicismului analizau propoziția după criterii logice și stabileau un paralelism perfect între termenii celor două unități. Dar lingviștii au remarcat adesea că propoziția are, pe lângă subiect și predicat, și părți secundare (atribut, complement). Unii au văzut în această neconcordanță o contradicție serioasă între limbă și gândire. Dar în fapt este vorba de un punct de vedere diferit în analiză: analiza logică reduce judecata la un raport între subiect și predicat, în timp ce analiza gramaticală are în vedere funcțiunea cuvintelor. De altfel, analizele mai recente din gramatica transformățională disting drept prime unități componente ale enunțului un grup al subiectului și un grup al predicatului.

3. Importanța limbii ca mijloc de comunicare

Ființa umană, atributul umanității sînt greu de conceput în afara comunicării dintre oameni. Produsele spirituale și materiale ale oricărei activități omenești capătă valoare numai în procesul comunicării lor către alte ființe umane, numai în măsura în care ajung la alți oameni. Într-un fel am putea spune că ceea ce nu este comunicat (sau nu poate fi comunicat), înfățișat altora, nici nu există. Societatea capătă conștiința de sine prin contactul, comunicarea existentă între membrii săi. Importanța comunicării între oameni dă dimensiunile valorii pe care o are pentru noi limba — cel mai important mijloc de comunicare.

Anumite situații excepționale sînt semnificative în acest sens. Izolarea accidentală a unor ființe biologice umane (copii furăți de animale) le transformă în animale. Acești copii nu ajung să raționeze, să gîndească, deși, cum spuneam, beneficiază de toată zestrea biologică ereditară. Dar lipsa posibilității de a comunica cu alți oameni îi lipsește de posibilitatea de a învăța să vorbească și să gîndească.

De importanța limbii ca mijloc de comunicare în dezvoltarea individului uman ne putem da seama și din faptul că, dintre orbi și surzi (din naștere), mai bine se dezvoltă intelectual orbii. Deși lipsiți de simțul văzului, îl au pe cel al auzului, care le permite să achiziționeze limbajul, prin care „văd” mai mult decît cu ochii. Surzii, obligați la tăcere, inaccesibili limbajului, evoluează greu din punct de vedere intelectual, nu ajung să-și însușească instrumentele unei gîndiri abstracte complexe.

Limbajul nu e singurul mijloc de comunicare între oameni. Există și alte coduri : codul Morse, „limbajul” surdo-mușilor, semnalele marinărești sau de circulație, gesturile de politețe etc. Dar toate acestea se constituie ca mijloace de comunicare pe baza limbii, transferind asupra unor semnificanți de altă natură, nu vocală, semnificații și procedee lingvistice. Chiar „limbajul” gesturilor surdo-mușilor e de fapt un limbaj pe care vorbitorii normali l-au inventat ca să se-nțeleagă cu surdo-mușii și l-au inventat calchiind limbajul natural, atît cît se poate face asta înlocuind sunetele cu gesturile.

De aceea lingvisticii i s-a și rezervat în cadrul semioticii locul cel mai important.

În timpurile moderne, încercarea de a crea limbaje artificiale formalizate mai precise, mai riguroase (vezi mai jos, p. 35), de pildă limbajul logic, matematic, nu s-a putut dispensa de calchierea în mare parte a limbilor naturale. Prestigiul și utilitatea acestora provin din faptul că sistemul lingvistic, exersat de-a lungul mileniilor, a ajuns adeseori la cele mai bune soluții, modele de organizare internă, atît din punct de vedere al funcționalității, cît și al economicității. Baza oricărei teorii a comunicației este constituită din rezultatele cercetării limbajelor naturale. Iar astăzi interpretarea unor fenomene ca acte de comunicare este tot mai frecventă, în acești termeni discutîndu-se chiar și faptele de... genetică.

Cum am văzut mai sus, limba, ca mijloc de comunicare între membrii unei societăți, este influențată de societatea în cadrul căreia funcționează. Dar raportul e și reciproc. Fiind cel mai important mijloc de comunicare, limba, o anumită limbă pe care o cunosc numai unii oameni (de pildă latina, greaca, franceza etc.), este elementul adeseori hotărîtor în constituirea acestora ca grup separat, ca popor, națiune, stat. Distincția între popoare și națiuni urmează geografic în mare răspîndirea în spațiu a limbilor respective, comunitatea lingvistică, faptul de a folosi cu toții același mijloc de comunicare, fiind esențial definitiv pentru comunitățile economico-politice.

4. Diversitatea aspectelor limbajului

Cercetarea limbajului pune pe lingviști în fața unei mari diversități de aspecte din care cu greu ar putea spune ce trebuie să-i intereseze și ce nu și de ce. Totuși, din punctul de vedere al lingvisticii, disciplină esențial teoretică, credem că e foarte important acel punct de vedere din care distingem aspectul „parole” — *vorbire* de aspectul „langue” — *limbă*. *Vorbirea* este concretă, procesul lingvistic ca atare, desfășurat în actul comunicării, este un aspect individual, particular al limbajului. *Limba*, dimpotrivă, este un aspect abstract, general, este, aproximînd, o sumă de deprinderi și principii de organizare, este *sistemul* care guvernează orice act concret de comunicare (vezi mai jos, II B 4). Constituindu-se istoric prin *vorbire*,

limba își subordonează vorbirea fiecăruia. Orice act de comunicare lingvistică este o concretizare a *limbii*, deductibilă din mulțimea infinită a frazărilor vorbirii. *Vorbirea* este domeniul *infinitului*, al variantelor, *limba* este domeniul *finitului*, al invariantelor.

Lingvistica acordă, în genere, mai multă atenție studierii aspectului *limbă* — „*langue*”, aspect supraindividual, eminent social, prin care limbajul poate funcționa ca mijloc de comunicare.

Unei elementare cercetări limbajul se înfățișează ca o suită de *semne* sonore, vocale, așa-numitele „imagini acustice”, legate fiecare de un *concept*, de o semnificație. Relevăm astfel aspectul sonor, *fizic* al limbii și cel semantic, *ideal*. Cele două aspecte (numite și *planuri* ale limbii) prezintă caractere specifice în fiecare limbă, universală fiind legătura dintre cele două planuri. Lingvistica le cercetează separat, dar și în relația dintre ele, de reciprocă determinare.

Limbajul pare multora o sumă de elemente (cuvinte, morfeme) definibile în sine, prin raportare la semnificația dedusă din aspectele din realitate pe care le denumesc. Studiarea limbii ca simplu nomenclator se dovedește însă curînd insuficientă, valoarea elementelor ce o alcătuiesc depinzînd nu numai de semnificațiile înscrise într-un dicționar, de pildă, ci și de relațiile dintre ele, în cadrul limbii, de frecvența folosirii lor etc. Studiarea acestor relații va dezvălui alte aspecte : aspectul relațional sau formal și aspectul cantitativ (vezi mai jos, I B 2 c).

Orice act de comunicare cuprinde două momente foarte importante : codificarea și decodificarea mesajului. Aceste acte se petrec în conștiința vorbitorului. Transformarea ideii în semne și invers, folosind acest cod care este limba, și cercetarea acestor două procese specifice umane relevă aspectul *psihic* al limbajului.

Cercetarea aspectului acustic al limbajului ne pune în fața actului *fiziologic* al articulării și auditei mesajelor. Cercetînd acest aspect, lingvistica are posibilitatea experimentării, atît de rar utilizabilă în cercetarea altor aspecte ale limbajului.

Comunicarea se realizează nu numai oral, ci și prin scris. Apariția scrisului, relativ recentă, are o mare importanță pentru limbă, el funcționînd în genere ca factor conservator. Deși scrisul trebuie să țină pasul cu *aspectul vorbit*, oral al limbii, deși de cele mai multe ori aspectul scris e determinat de cel oral, totuși uneori vom constata și o influență a scrisului asupra vorbirii. De aceea avem în vedere și *aspectul scris* al limbajului.

De existența scrisului mulți lingviști leagă existența aspectului îngrijit, *literar*, normat al unei limbi. Deasupra variantelor individuale ale limbii, mai mult sau mai puțin divergente, se constituie prin prestigiu un anumit aspect mai cristalizat, normat, model de exprimare pentru toți membrii unei societăți. Aspectul literar nu trebuie însă confundat cu cel scris (vezi IV A 1 b ε).

Limbajul se diversifică în spațiu (limbi, dialecte, graiuri), în timp sau în funcție de caracterele sociale ale vorbitorilor (jargon, argou, limbaje tehnice etc.) ori antropologice (limbajul infantil, al femeilor etc.).

5. Limbajul ca obiect de studiu interdisciplinar

Complexitatea naturii și funcțiunilor limbajului, diversitatea aspectelor acestuia fac explicabilă neputința, pe de o parte, a unei singure discipline de a se ocupa de fenomenul lingvistic în întregime și, de altă parte, interesul pe care, mai mult sau mai puțin, îl au alte științe pentru studiul limbajului. Adeseori acest interes reprezintă și o perpetuare a unor legături de tradiție dintre lingvistică și știința respectivă. Așa, de pildă, trebuie privită în parte și legătura dintre lingvistică și *filologie*. Lingvistica a apărut și s-a dezvoltat din filologie. „Întreaga lor istorie e jalonată de încercări de despărțire totală — pînă acum nereușite. [...]

Filologia, în sensul restrîns al termenului, se ocupă de stabilirea textului exact al operelor literare, în special mai vechi, și de elaborarea de comentarii critice ale lor. [...] ... filologia are nevoie de cunoașterea faptelor de limbă, căci trebuie să examineze modul de exprimare al autorilor, felul în care ei știu să folosească posibilitățile oferite de limbă pentru a exprima în chip original și sugestiv un conținut de idei, măsura în care fiecare din ei a folosit procedee lingvistice preluate de la predecesori și în care propriile lui creații lingvistice au fost adoptate de succesori”¹.

Studiind operele literare, filologia își mai propune să releve specificul imaginii artistice din literatură, din poezie mai ales. În această încercare de a elabora o poetică completă filologia trebuie să facă apel la rezultatele cunoașterii teoretice a limbajului, la rezultatele lingvisticii generale. Teoria literară, stilistica literară, ca discipline filologice nu pot fi concepute fără solide cunoștințe teoretice asupra limbajului, fără o conlucrare strînsă cu lingvistica.

Cu rezultate deosebit de importante și spectaculoase s-a soldat apelul istoriei la datele lingvistice, ceea ce a sporit mult prestigiul de știință al lingvisticii. S-au obținut astfel informații sigure cu privire la epoci și evenimente istorice asupra cărora nu știam aproape nimic. Numai datele lingvistice rezultate din studiul limbilor cunoscute ne permit să vorbim de o comunitate originară indo-europeană, aflată la baza mării majorități a limbilor europene. Ba, mai mult, tot pe seama unor date lingvistice s-au putut emite și unele ipoteze (mai mult sau mai puțin verosimile) cu privire la „patria primitivă” a indo-europenilor.

Un caz exemplar îl oferă felul cum, pe baza datelor lingvistice, a putut fi stabilită nu numai originea țigănilor, controversată multă vreme, dar și momentul aproximativ al plecării din India, traseul urmat chiar. O mulțime de fapte istorice au putut fi cunoscute sau confirmate prin studiul limbajului. Istoria oricărui popor cuprinde asemenea exemple.

Datele rezultate din studiul limbajului ne pot informa nu numai asupra unor evenimente istorice, dar ne ajută adeseori să reconstituim

¹ Al. Graur, *Filologie și lingvistică*, L. Lit. VIII, 1964, p. 385.

aspecte ale felului de trai și de gândire al unor populații asupra cărora avem date insuficiente.

Importanța faptelor de limbă pentru istorie se datorează faptului că istoria operează cu conceptul de *popor*, în alcătuirea căruia comunitatea de limbă este un factor-cheie și, față de celelalte elemente constitutive (comunitatea geografică, economică, politică etc.), este cel mai stabil. Continuitatea lingvistică certifică identitatea unui popor de-a lungul istoriei sale și este dovada cea mai sigură a menținerii sale în istorie.

Data fiind legătura complexă dintre limbă și gândire (vezi amănunte mai sus, p. 23—26), logica, psihologia și filozofia sînt interesate în mod deosebit de studiul limbajului. Delimitarea lingvisticii de cele trei discipline pomenite se face cu greu (cf. termenii ca „psihologism lingvistic”, „filozofia limbii”, „gramatici logicizante” etc.), interferînd cu fiecare.

Încă de la începuturi, logica s-a arătat interesată de problemele limbajului. Preocupările în acest sens, ale lui Aristotel și ale stoicilor, continuate într-un alt moment important al interferenței celor două domenii și științe de către Descartes și Leibniz, sînt astăzi mai mult ca oricînd în atenția logicienilor, preocupați să determine condițiile lingvistice ale unei gândiri corecte. Ceea ce-i interesează pe logicieni sînt problemele de sintaxă și semantică, unde pot exista, din punct de vedere logic, corectitudine și incorectitudine, echivoc și univoc. Și logicienii moderni au pornit tot de la analiza unor paradoxuri a căror cauză au găsit-o a fi de natură lingvistică, rezultat al imperfecției limbajelor naturale. Apar astfel sintaxa logică și semantica logică, discipline ilustrate de cercetările unui B. Russel, L. Wittgenstein, A. Tarski, R. Carnap.

Logicienii se interesează de „condițiile generale pe care trebuie să le împlinescă o limbă (sau un limbaj) pentru a sluji construcțiilor logice corecte (raționamente, teorii)”² în intenția de a crea acel limbaj care „dispune de definiții univoce ale termenilor și operează univoc cu termenii”³. Se preconizează astfel construirea unui limbaj a cărui folosire să nu mai poată da naștere contradicțiilor logice, instrument perfect de edificare a teoriilor și demonstrațiilor. Iată, spre ilustrare, din regulile acestui limbaj, două mai importante :

— „ceea ce în realitate este distinct să se desemneze distinct, ceea ce în realitate este identic să se desemneze identic [...]”

— *a vorbi despre obiect* este ceva deosebit de a vorbi despre expresia (numele) obiectului”⁴.

La fel de firec cu al logicii este interesul filozofiei pentru limbaj. Cîteva din principalele întrebări filozofice („putem cunoaște lumea” ? etc.) sînt legate de considerarea și aprecierea rolului pe care trebuie să-l acordăm limbajului. Și e semnificativ faptul că, în Europa cel puțin, primele preocupări lingvistice le-au avut filozofii. Disputa din antichitate cu

² Gh. Enescu, *Semantica logică*, LLF, p. 159.

³ *Ibidem*, p. 163.

⁴ *Ibidem*.

privire la originea graiului este de fapt o dispută filozofică, iar cele două răspunsuri date puteau fi socotite suficiente numai din acest punct de vedere, căci nu ne lămurește asupra limbajului în sine, ci asupra limbajului privit ca însușire omenească, parte a ființei și destinului omenească (vezi *Lingvistica pînă în secolul al XIX-lea*, I B 1 a).

Reflecții, mai mult sau mai puțin ample, asupra limbajului găsim la toți marii filozofi, din toate epocile. Dar elaborarea unei filozofii a limbajului este o preocupare modernă (Humboldt, Vossler etc.), marcată de un puternic interes pentru limbaj din partea filozofilor secolului al XX-lea. Pozitivismul, una din direcțiile cele mai frecventate de gîndirea filozofică a secolului nostru, a ajuns chiar să limiteze sarcinile filozofiei la analiza logică a limbii. „S-a pornit de la teza că toate disciplinele teoretice sînt expuse în formă lingvistică, că știința și filozofia se reduc la sisteme de semne și simboluri. De aici concluzia că sarcina filozofilor constă numai în studierea raporturilor dintre simbolurile lingvistice. [...] . . . reprezentanții diferitelor școli pozitivistice au susținut teza că filozofia ar trebui să fie constituită din sintaxa și semantica limbajului științific și să se limiteze la regulile de formare a unor propoziții științifice și de transformare a lor în propoziții echivalente cu ele”⁵. O asemenea concepție se bazează pe faptul că, folosită de științele particulare, limba capătă un rol cognitiv însemnat. Procesul de cunoaștere, însăși cognoscibilitatea lumii sînt chestiuni ce nu mai pot fi discutate fără stabilirea rolului pe care îl are limba. Din instrument al cunoașterii, aceasta devine obiect de cercetare al filozofiei, iar în concepția unora unicul obiect al investigației filozofice⁶. „Filozofia este activitatea prin care se constată sau se explică înțelesul enunțurilor. Filozofia explică enunțurile, iar științele le verifică”⁷.

„Filozofia trebuie înlocuită cu logica științei, adică cu analiza logică a conceptelor și a judecăților științelor particulare, deoarece logica științelor nu este altceva decît sintaxa logică a limbajului științei”⁸.

„*Limitele limbajului meu* marchează limitele lumii mele” afirmă alt filozof⁹. Căci limba devine obiect al cunoașterii filozofice odată cu ipoteza că limbajul nu numai că mijlocește relația gîndire — realitate, dar o și modelează. Ba, mai mult, „istoricii filozofiei au descoperit certe influențe ale limbii unor filozofi asupra concepției susținute de ei, iar în ultimul timp fenomene legate de un stadiu înapoiat de cunoaștere (cum sînt animismul, magia, totemul, mitul, tabuul) au fost interpretate ca « roade ale limbajului »”¹⁰.

Studierea limbajului este una din principalele căi de cercetare a psihicului omenească, iar interferența psihologiei cu lingvistica prezintă un interes reciproc. Psihologia încearcă „să scoată din faptele lingvistice con-

⁵ Graur—Wald, *Ist. lingv.*, p. 169.

⁶ Schaff, *Semantică*, p. 67.

⁷ M. Schlick, *Die Wende der Philosophie*, „Erkenntnis” I, 1930—1931, citat de Schaff, *lucr. cit.*, p. 73.

⁸ R. Carnap, *The Logical Syntax of Language*, p. XIII, citat de Schaff, *lucr. cit.*

⁹ L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, Londra, 1933, citat de Schaff, *lucr. cit.*, p. 79.

¹⁰ S. Stati, *Puncte de vedere în problema sensului*, „Progresele științei” 4, 1968, nr. 8, p. 362.

cluzii interesînd psihologia generală (individuală sau socială) sau se încearcă, dimpotrivă, ca plecînd de la analiza psihologică să capătăm o mai bună cunoaştere a limbii”¹¹. Mai mult decît lingvistica, psihologia se interesează de *vorbit*, nu numai ca act, dar şi ca posibilitate de explicare prin individual a faptelor de limbă, ceea ce nu înseamnă că alte fapte nu pot fi explicate prin legile generale ale psihicului uman, dar acestea nu sînt ignorate nici de lingvişti.

E semnificativ pentru relaţia lingvistică-psihologie faptul că o concepţie psihologică cum este behaviorismul a avut atîtea urmări asupra concepţiilor lingvistice americane¹², sau locul ocupat de limbaj în teoria pavlovistă a reflexelor.

Un loc important în psihologie îl ocupă studiul limbajului infantil, al deprinderii acestuia, al evoluţiei sale, paralel cu limbajul cercetîndu-se constituirea şi dezvoltarea conştiinţei la copil.

Multitudinea relaţiilor dintre lingvistică şi psihologie se vedeşte şi în apariţia unei noi discipline, psiholingvistica. Aceasta se ocupă de relaţiile dintre mesaje şi particularităţile vorbitorilor. Psiholingvistica este „*studiul modificărilor apărute în cursul actului concret al comunicării, datorită relaţiilor care se stabilesc între emiţător şi receptor cu tot ce presupun aceştia ca labilitate psihică, influenţe reciproce, influenţe ale contextului general în care se află etc.*”¹³. Psiholingvistica este „*studiul ştiinţific al proceselor de codificare şi decodificare în actul comunicării, în măsura în care caracteristicile mesajelor pot fi corelate cu starea sufletească a interlocutorilor (aici intră studiul influenţei antecedentelor verbale şi neverbale asupra comportamentului verbal)*. Psiholingvistica îşi propune să determine cu o cît mai mare precizie — şi folosind metoda experimentală — rolul contextului lingvistic şi extralingvistic («*situaţia*»), de aceea e firesc să se preocupe de ceea ce Saussure numea *parole*”¹⁴.

Deşi „aportul psihologiei la înţelegerea limbii se găseşte incontestabil şi înainte de orice pe plan sincronic”¹⁵, psihologia a colaborat fructuos, în secolul XIX mai ales, şi cu lingvistica diacronică, fie prin degajarea proceselor psihice care se manifestă în schimbările lingvistice, fie prin explicarea evoluţiei lingvistice printr-un număr mic de teze psihologice.

Logica, psihologia şi filozofia sînt interesate în studiul unor aspecte ale limbajului apropiate între ele sau chiar aceleaşi (cel semantic, în primul rînd), ceea ce face dificilă distincţia între „psihologic”, „logic” sau „filozofic” în cercetările asupra limbajului. Încercările lingvisticii de a-şi defini punctul de vedere specific nu au reuşit să convingă şi e probabil ca singura soluţie pentru lingvişti să fie buna cunoaştere a celorlalte puncte de vedere, posibilitatea de a le aborda cu competenţă, numai aşa putîndu-se ajunge la o viziune de ansamblu, completă. Condiţia lingvistului, poate mai

¹¹ Malmberg, *Nouv. tendances*, p. 20.

¹² Vezi Graur—Wald, *lucr. cit.*, p. 145—146.

¹³ Slama-Cazacu, *Psiholingvistică*, p. 42—48.

¹⁴ S. Stati, *art. cit.*, p. 361.

¹⁵ Malmberg, *lucr. cit.*, p. 306.

mult decît a altor specialiști, trebuie să fie deschiderea spre toate disciplinele interesate în studiul limbii.

În mod firesc și antropologia se folosește de datele obținute prin studiul limbajului. Nu se poate da o definiție cît de cît științifică a omului fără a pomeni și defini limbajul, însușire exclusiv omenească. Una din problemele importante ale antropologiei, a cărei rezolvare implică limbajul, este datarea apariției omului, a etapelor parcurse de evoluția sa pînă în perioada istorică. În această chestiune sînt luate în considerație modificările anatomice datorate vorbirii, activității lingvistice.

Deși omul este singura ființă dotată cu grai, el nu posedă un organ al vorbirii, așa cum are un organ al respirației, de pildă. Organele articulatorii (limbă, buze, mandibule, bolta palatului etc.) le găsim și la animale, cu deosebirea că la om, datorită funcției lor noi, au suferit anumite transformări. Studiul anatomo-fiziologic al acestor modificări duce uneori la rezultate foarte importante pentru lingvistică. Așa, de pildă, constatarea faptului că centri nervoși ai limbajului și ai mîinii drepte sînt situați în același lob cerebral sprijină ideea că limbajul a apărut în procesul muncii.

Activitatea lingvistică e legată de anumiți centri nervoși, de anumite organe articulatorii. Dereglarea acestora atrage după sine perturbări ale activității lingvistice. Există o psihopatologie a limbajului, ramură a medicinei, care se ocupă de tulburările de origine nervoasă (leziuni cerebrale) ale limbajului cunoscute sub numele de „afazie”. În mare, aceste tulburări pot fi de două tipuri: *afazia expresiei*, în care posibilitatea emiterii unui mesaj este afectată uneori pînă la neputința de a emite cele mai simple semnale vocale, articulate, și *afazia sensului*, în care recepția verbală este alterată, mergînd de la neînțelegerea unor fraze mai complicate pînă la neînțelegerea celor mai simple mesaje.

O altă disciplină medicală, logopedia, se ocupă de corectarea deficiențelor articulatorii provocate de anomalii anatomofiziologice ale organelor vorbirii.

Specialiștilor în aceste domenii le sînt absolut necesare anumite cunoștințe lingvistice teoretice.

Relevarea unor aspecte cantitative și formale ale limbajului face ca studiul limbii să fie interesant și pentru *matematică*, „singura știință care a elaborat metode perfecționate pentru studiul unor astfel de aspecte”¹⁶. Studiind limba „ca obiect cu care lucrează tehnica”¹⁷, finalitatea lingvisticii matematice este în primul rînd de ordin practic. Apariția unei noi discipline, *teoria informației*, care studiază elementele unui mesaj din punctul de vedere al cantității de informație pe care îl aduce fiecare element, a dus la cercetarea codului lingvistic cu mijloacele precise de analiză și descriere ale matematicii, ale algebrei în primul rînd. O altă problemă practică aflată în atenția lingvisticii matematice o constituie traducerea automată. Realizarea acestui proiect ridică nu numai probleme ingineresti, ci și mult mai grele, probleme de ordin lin-

¹⁶ Marcus—Nicolau—Stati, *Lingu. mat.*, p. 42.

¹⁷ *Ibidem.*

lingvistic. În acest sens matematicienii lingviști se preocupă de stabilirea modului, a limbii în care omul se poate face înțeles de mașină. Această operație necesită o anumită prelucrare a limbilor naturale, de care se ocupă teoria modelelor matematice ale limbii. Nu numai că anumite modele matematice devin aplicabile în descrierea limbilor, dar din analiza organizării acestora matematica deduce modele noi, încât lingvistica matematică a putut fi considerată (cu această îndreptățire) ca o ramură a matematicii.

Din aceleași motive cibernetica este și ea interesată în cercetarea limbii, a sistemului ei complex de organizare și funcționare, în vederea elaborării unor sisteme artificiale optime. Rezultatele la care a ajuns lingvistica matematică, departe de a satisface idealul de formalizare al matematicienilor, sînt în raport direct cu caracterul de sistem închis al oricărei limbi naturale, caracter ce face aplicabile metodele matematice în limitele impuse de caracterul de sistem deschis ale aceleiași limbi.

6. Limbajul ca obiect al lingvisticii

În multe lucrări, expresia „știința limbii” e folosită ca sinonimă cu „lingvistică”, de unde se poate deduce că *obiectul lingvisticii este limba*. Definiția aceasta prezintă două mari neajunsuri:

- a) utilizează un concept care are el însuși nevoie de clarificări, din pricina polisemiei cuvîntului *limbă*;
- b) așa cum s-a arătat în capitolul precedent, există și alte științe care se ocupă de limbă.

La inconvenientele definiției de mai sus trebuie adăugat faptul — care sporește confuzia — că o comparație a lucrărilor numite „de lingvistică” elaborate în diversele etape ale istoriei disciplinei noastre dovedește că obiectul lingvisticii a suferit mutații. Fenomenul nu e izolat în istoria științelor; despre matematică, de exemplu, se spunea înainte că se ocupă de cantitate, de latura cantitativă a fenomenelor, iar acum se afirmă că studiază atît aspectele cantitative, cît și cele relaționale, structurale.

Dacă dificultatea de a defini obiectul lingvisticii era latentă în trecut, astăzi ea e formulată explicit; lingviștii — și nu numai ei — sînt conștienți de ea¹.

Lingvistica studiază limbile naturale, rezultatul unui proces istoric îndelungat. Limbile naturale sînt creația colectivă a popoarelor și exercită o presiune socială asupra indivizilor. Dar lingvistica nu studiază *toate* proprietățile limbilor naturale, ci descrie numai o parte din ele². [Această

¹ Lingvistica nu are un obiect bine precizat, susține Slama-Cazacu, *Psiholingvistică*, p. 51.

² De altfel, nici o descriere nu poate cuprinde obiectul. Așadar, în mod inevitabil, vor exista totdeauna proprietăți ale limbilor naturale care nu vor fi reflectate într-o descriere (vezi Vasiliu, *Semantică*, p. 89).

parte este o noțiune variabilă din punct de vedere istoric; este evident, de pildă, că proprietățile acustice ale sunetelor limbii nu intrau în obiectul lingvisticii din prima jumătate a secolului trecut, așa cum analiza sensului lexical în trăsături distinctive nu-i preocupa pe lingviști înaintea celui de-al doilea război mondial. E tot așa de limpede că, foarte mult timp, obiectul aproape unic al lucrărilor de lingvistică era varianta *scrisă* a faptelor de limbă.

Sporirea interesului diverselor științe pentru problemele limbii a pus în lumină anumite proprietăți ale limbilor naturale ignorate de lingviști; se pune întrebarea dacă toate aceste proprietăți sau o parte din ele trebuie integrate în obiectul lingvisticii. De exemplu, structura statistică a limbii sau caracteristicile enunțurilor datorate împrejurărilor concrete, strict individuale, când sînt rostite reprezintă probleme ale lingviștilor sau numai ale matematicienilor, respectiv ale psiholingviștilor³? Nuanțele semantice subtile, diferențiate în analizele efectuate de logicieni (cînd se ocupă, de pildă, de sensurile verbului copulativ *a fi*, ale conjuncției *dacă* ș. a.), fac parte și din obiectul semanticii lingvistice? În stadiul actual, un răspuns afirmativ ar fi tot atît de nejustificat ca și unul negativ. Limba este un fenomen deosebit de complex, cu laturi multiple și eterogene; nu se poate trasa o linie de demarcație netă între ceea ce le revine lingviștilor și ce rămîne pentru psihologi, logicieni, matematicieni etc. Saussure observa că „lingvistica are relații foarte strînse cu alte științe, care uneori iau de la ea date, altele îi furnizează date. Limitele care despart lingvistica de aceste științe nu apar totdeauna foarte limpede”⁴. „Descrierea fizică și fiziologică a sunetelor — preciza Hjelmslev — degenerază ușor în fizică și fiziologie pure, iar descrierea psihologică și logică a semnelor (adică a cuvintelor și propozițiilor), în psihologie, logică și ontologie pură, așa încît perspectiva propriu-zis lingvistică a problemei dispare”⁵. Acest din urmă citat arată că delimitarea limbii ca obiect al lingvisticii era o dificultate și din punctul de vedere al lingvisticii prestructuraliste. În zilele noastre, dificultatea s-a accentuat; sînt atît de numeroase unghiurile de vedere din care poate fi abordat studiul limbii, încît pare mai ușor să precizezi ce este limba ca obiect de studiu pentru un logician sau un acustician, decît să definești limba ca obiect al lingvisticii.⁶

Încercînd să găsească o soluție convenabilă, lingvistica structurală adoptă *principiul imanentei*: limba trebuie explicată prin sine însăși⁶. Glossematica ridică principiul studierii limbii în sine și pentru sine la rangul de principiu suprem: „Lingvistica trebuie să facă tot posibilul pentru a ne

³ Psiholingvistica e studiul *integral* al faptelor de limbă, din punctul de vedere al emițătorului și al receptorului. Obiectul ei este *vorbirea* sau tot ce ține de realizarea concretă a limbii (Slama-Cazacu, *lucr. cit.*, p. 33, resp. 43).

⁴ Saussure, *Cours*, p. 20—21.

⁵ Hjelmslev, *Prolegomena*, p. 5.

⁶ „La linguistique a pour unique et véritable objet la langue envisagée en elle-même et pour elle-même” (Saussure, *Cours*, p. 317).

înfățișa limba nu ca un conglomerat de fenomene non-lingvistice (de pildă, fizice, fiziologice, psihologice, logice, sociologice), ci ca un singur tot, independent de orice factor străin, ca o structură *sui generis*. Numai în felul acesta limba poate fi supusă unei cercetări științifice ca obiect în sine”⁷.

Acestei soluții imanentiste i se pot obiecta următoarele :

a) „factorii străini” joacă un rol esențial ; de vreme ce limba e un mijloc de comunicare între oameni, nu e firesc să ignorăm, de pildă, proprietățile unui enunț ce decurg din atitudinea emițătorului și din anumite însușiri ale receptorului (de care emițătorul ține seama) ;

b) chiar propunându-și să facă abstracție, în descrierea limbii, de orice „factor extern”, lingviștii se văd în dificultatea de a distinge ce e intern de ce e cu adevărat extern.

Urmînd exemplul lingvisticii tradiționale, care nu respinge din principiu acțiunea factorilor extralingvistici asupra limbii, lingvistica actuală își propune să descopere cît mai multe proprietăți ale limbilor naturale, indiferent prin ce factori externi se explică ele.

Istoria lingvisticii dovedește că obiectul ei îl constituie nu numai limbile naturale, ci și *limbajul*, ca facultate comună tuturor oamenilor (limbile sînt realități particulare prin care se actualizează facultatea generală numită limbaj)⁸. Este inexact că limbajul e obiectul psihologiei și nu al lingvisticii⁹ ; în realitate, de limbaj se ocupă ambele discipline — și nu numai ele (trebuie adăugate aici și teoria cunoașterii și biologia).

. Limbile sînt concepute de lingviști ca sisteme de semne ; o limbă naturală ca obiect al lingvisticii este analizată în : un ansamblu de *semne* (grupate în dicționare), un ansamblu de *reguli* de folosire a semnelor (aceasta e gramatica), totalitatea regulilor *semantice* care asociază semnificații semnelor și grupurilor (lanțurilor) de semne¹⁰, precum și un ansamblu de foneme din care sînt alcătuite semnele.

Lingvistica se ocupă de *structura* limbii, pe care o *descrie* și o urmărește *geografic*, comparînd vorbirea din locuri diferite, și *istoric*, comparînd texte din epoci diferite. Ca obiect al lingvisticii, limba e decupată în mai multe nivele, fiecare cu unitățile sale specifice (fonologice, morfologice, sintactice, lexicale), între care există influențe reciproce, intercondiționare. Structura, relațiile, unitățile pe care le distinge lingvistica sînt studiate atît sub aspectul lor *abstract* (de invariante), cît și *concret* (de variante).

În concluzie, nu limba ca atare, ci o anumită viziune asupra ei, un anumit tip de analiză (decupare, segmentare), anumite specii de distincții constituie, împreună, limba ca obiect al lingvisticii, și obiectul acesta e variabil în timp.

⁷ Hjelmslev, *Prolegomena*, p. 6.

⁸ Benveniste, *Problèmes*, p. 19.

⁹ Cum susține Slama-Cazacu, *lucr. cit.*, p. 19, 43.

¹⁰ Vasiliu, *lucr. cit.*, p. 87.

7. Lingvistica — știință socială

În decursul timpului, o serie de școli au încercat să desprindă lingvistica de științele sociale. În anii apropiați de noi, această atitudine a fost în special sensibilă în unele ramuri ale structuralismului.

Lingvistica a apărut ca o ramură a filologiei, iar aceasta este de fapt istoria culturii, deci o parte a istoriei societății. În ciuda diferitelor încercări făcute de-a lungul timpului, lingvistica n-a putut fi complet desprinsă de filologie. Până acum 100 de ani, lingviștii au lucrat aproape exclusiv pe texte editate de filologi, și chiar prin aceasta se manifestă caracterul social al lingvisticii.

În secolul trecut, unii filologi clasici au atacat violent lingvistica, pentru că nu se ocupa în primul rând de sintaxă și mai ales pentru că puneă pe același plan limbile clasice, purtătoare ale unor literaturi strălucite, cu limbile unor popoare mai puțin avansate. Pe de altă parte, lingviștii au început cu timpul să dea atenție limbilor nescrise, deci fără material filologic. Dar în linii mari lingviștii au fost și filologi, iar filologii n-au putut ocoli complet lingvistica.

În a doua jumătate a secolului trecut s-a dezvoltat școala naturalistă, care, concepând limba ca un organism, tindea să transforme lingvistica într-o știință naturală; bineînțeles, încercarea a eșuat. Psihologismul lingvistic, manifestat cam în aceeași vreme, reclamă cercetarea lingvistică pentru înțelegerea psihologiei colective. Este meritul neogramaticilor că au insistat asupra istoriei limbii, care în aparență nu are nici o legătură cu științele naturii, dar este silită să țină seamă de istoria societății. Atenția acestei școli a fost îndreptată în principal spre fonetică, concepută multă vreme numai ca istorie a sunetelor. Când s-au dezvoltat cercetările cu aparate, fonetica și-a întărit legăturile cu fizica și cu fiziologia; deoarece aproximativ aceleași tehnici se pot folosi pentru toate limbile, legătura cu societatea care întrebuințează limba pierde din importanță. Trebuie să spunem că cercetările fonetice, deși nu privesc decât un aspect al limbii, sînt necesare, dar ele nu prezintă interes pentru lingvistică decât în măsura în care luminează faptele de limbă, iar acestea nu pot fi rupte din contextul lingvistic general, deci din ansamblul societății.

Unul dintre lingviștii care au subliniat caracterul social al limbii și deci al lingvisticii a fost W. D. Whitney¹. Dar atenția specialiștilor asupra problemelor sociale în materie de limbă a fost atrasă mai ales de Ferdinand de Saussure. Acesta, stabilind distincția dintre limbă și vorbire, a acordat celei dintîi interesul principal, ceea ce înseamnă că a pus pe primul plan aspectul social al problemei. De aceea școala lui a și fost numită sociologică. Este adevărat că fiecare individ vorbește altfel decât

¹ Vezi Teodora Popa-Tomescu, *Un strălucit precursor al lingvisticii moderne: William Dwight Whitney*, LR XIX, 1970, 3, p. 189—202.

toți ceilalți, dar aceasta nu interesează atît cît norma, care e impusă de societate. Rolul principal al limbii este cel de mijloc de comunicare, rol eminent social. Cu aceste idei ne declarăm în întregime de acord. Dar nici Saussure, nici urmașii săi structuraliști n-au tras toate concluziile care se impuneau, fiind fascinați de studiul sistemului în sine. Saussure însuși socotește că sistemul limbii este imanent și imuabil, în sensul că e dat dinainte și că omul nu-l poate schimba. Această idee îndepărtează lingvistica de filologie, care se interesează în primul rînd de contribuția individuală a scriitorilor.

Fonologia a fost creată la timp ca să readucă atenția asupra utilizării sociale a sunetului. Dar, deoarece își avea rădăcinile în concepția că limba trebuie studiată în sine și pentru sine, nu putem socoti că fonologia a dat atît cît ar fi putut.

În practică, fonologia se limitează la cercetări sincronice. Acestea sînt, evident, utile și au reușit să aducă înnoiri în modul de a concepe structura limbii, caracterul ei sistematic și prin aceasta servesc la o mai bună înțelegere a limbii, ceea ce înseamnă implicit că dau un ajutor științei societății. Dar nu numai că de obicei ele nu țin seamă de istoria limbii, ci adesea sînt fără nici un raport cu situația societății în momentul dat. Mulți specialiști declară chiar deschis că faptele sociale nu-i interesează, căci ele nu privesc lingvistica. Dar a nu te interesa de evoluție înseamnă de fapt a renunța, cel puțin parțial, la explicarea faptelor, după cum, pe de altă parte, este imposibil să ajungi la explicații complete fără a ține seamă de oamenii care folosesc limba și de situația în care trăiesc. Iată un exemplu care va ilustra cele afirmate.

Verbele latinești se împart în două categorii, una la care cunoașterea unei singure forme este în general suficientă ca să le putem construi corect pe toate celelalte (*-are, -aui, -atum* sau *-ire, -iui, -itum*), și alta la care fiecare formă trebuie învățată separat, căci există mereu mai multe posibilități (*-ere, -i, -sum*; *-ere, -ui, -itum*; *-ere, -si, -tum* și foarte multe altele). Este constatarea unei situații reale, dar atîta nu e suficient ca să înțelegem bine lucrurile. Trebuie neapărat să introducem diacronia, adică să arătăm că sîntem în fața a două atitudini față de conjugare, una mai veche, devenită neproductivă (cea neregulată), alta mai nouă, singura productivă, deci singura rămasă vie pînă azi (cea regulată). Prima își pierde treptat unitățile, cea de-a doua și le înmulțește. Evoluția descoperită este în raport cu dezvoltarea gîndirii, deci e legată de istoria societății.

Pe de altă parte, sincronia absolută este o iluzie. Între diferitele generații ale aceleiași colectivități, care sînt contemporane într-o parte a vieții lor, sînt totdeauna diferențe, pe care sîntem obligați să le mascăm dacă vrem să ne ținem de sincronia strictă. Putem ușor constata că oamenii de o anumită vîrstă întrebunțează unele cuvinte cu care s-au deprins de mici, pe cînd cei mai tineri le evită, la rîndul lor aceștia din urmă folosind cuvinte neacceptate de cei mai în vîrstă. De exemplu, cei mai bătrîni dintre noi zic *soi* cu sensul de „fel”, ceea ce amuză pe cei mai tineri;

lingviștii noștri din ultimele generații folosesc verbul *a flexiona*, respins de înaintași.

De asemenea, apar diferențe de înțeles al cuvintelor și chiar de gramatică. Generația noastră mai veche folosește pe *a umbla* pentru deplasarea periodică (*umblă la școală*) sau fără indicarea țelului (*umblă fără rost*), iar pe *a merge* când e vorba de un țel precizat (*merge la Ploiești*); cei mai tineri folosesc pe *a merge* și cu valorile lui *a umbla* (*merge pe stradă*). Prepozițiile au fost complet reorganizate în limba noastră în ultimele decenii; bătrînii zic de exemplu *cerere de locuință, haină de piele*, iar tinerii, *cerere pentru locuință, haină din piele*. Deci nu vorbesc exact aceeași limbă, deși aparțin aceluiași strat sincron: între ei sînt diferențe temporale.

Trebuie să mai adăugăm faptul bine cunoscut că aceeași persoană, în aceeași zi, poate face apel la elemente de dată și de perspectivă diferite, ca să exprime aceleași idei. Aceasta înseamnă că studiul sincron, oricît de util ar fi, trebuie neapărat întovărășit de cel diacronic, iar diacronia înseamnă legătura cu istoria societății.

De ce avem dreptul să punem semnul egalității între evoluție și fenomen social? Pentru că inovațiile care rămîn individuale se pierd în mod fatal, odată cu moartea inovatorului; nu se păstrează decît cele acceptate de masa vorbitorilor, care și le transmit unii altora, de-a lungul timpului, iar vorbitorii nu le acceptă decît pe cele care în ochii lor prezintă o anumită utilitate. Aceasta înseamnă că orice inovație este în realitate un fapt colectiv. În același timp aceasta înseamnă că diferențele care prezintă interes pentru lingviști sînt cele care caracterizează o regiune sau o categorie socială.

Limba este, de la apariția ei, un fenomen colectiv. Ea devine o formă care îmbracă gîndurile, chiar cînd nu sînt comunicate, dar acest aspect nu poate fi decît secundar pentru lingvistică: ceea ce nu e comunicat n-are nici o șansă de a se menține. Recunoaștem că faptele individuale nu sînt lipsite de interes, dar cu o condiție: să poată fi repuse în ansamblul din care au fost desprinse și să contribuie să-i înțelegem mai bine situația și evoluția.

Studierea strict sincronă a faptelor de limbă are uneori drept corolar tendința de a elimina din studiile noastre sensul cuvintelor și al frazelor, ceea ce înseamnă ruperea tuturor legăturilor dintre limbă și societatea omenească. V. I. Abaev a vorbit cu drept cuvînt de „dezumanizarea lingvisticii”². De fapt, eliminarea înțelesului înseamnă mai mult decît ruperea cu omeneșul: nesocotirea întregii lumi în afara complexelor sonore.

În zilele noastre se pregătesc texte pentru a fi traduse cu înțelegere. Este, evident, în primul rînd o problemă de tehnică. Lingviștii își iau

² В Я, 3, 1965, p. 22—43.

sarcina să prezinte datele limbii în așa fel încît să poată fi prelucrate cu mașina, ceea ce îi va obliga, desigur, să privească într-un mod nou unele fapte, dar fără să uite că limba îi interesează prin serviciile pe care le aduce oamenilor în societate.

Lingvistica matematică va permite probabil să se exprime mai strict și mai exact unele constatări privitoare la limbă. Dacă noile discipline pomenite nu aparțin științelor sociale, ele nu sînt nici părți ale lingvisticii. E foarte posibil ca ele să ajungă să lămurească unele laturi ale structurii limbii; în acest caz ele vor avea, prin forța lucrurilor, un aspect social. Dar, desigur, va fi vorba de lucruri accidentale.

B. Concepțiile și metodele lingvisticii

1. Scurt istoric al concepțiilor lingvistice

a. Lingvistica pînă în secolul al XIX-lea

Concepția pe care o căpătăm la un moment dat despre un obiect sau un fenomen depinde în primul rînd de cunoștințele pe care le avem despre obiectul sau fenomenul respectiv.

Deoarece cunoașterea obiectelor și a fenomenelor nu se poate realiza dintr-o dată, ci treptat, pe măsură ce se descoperă și se acumulează date noi și din ce în ce mai bogate, și concepția despre obiectul sau fenomenul cercetat se schimbă.

Putem spune, fără să generalizăm, că evoluția concepției se produce în strînsă legătură cu dezvoltarea metodelor de cercetare, care face posibilă o cunoaștere mai aprofundată a fenomenului dat.

Lingvistica, avînd un obiect de cercetare atît de complex cum este limba, a cunoscut, de-a lungul istoriei sale, un șir de concepții, care au coexistat temporar ori s-au înlocuit parțial sau total pe măsură ce lingviștii, dispunînd de metode din ce în ce mai adecvate, au pătruns cu observația tot mai adînc și au reușit să se orienteze mai bine în noianul de fapte adunate.

În general, o știință evoluează de la cercetarea analitică la sinteza datelor, pentru ca apoi să se treacă la treapta teoretizărilor și a concluziilor cu caracter general. Istoria lingvisticii ne oferă însă un exemplu de abatere de la această direcție în evoluția unei științe. Observația se referă la faptul că, în antichitatea greacă, cei dintîi gînditori care și-au îndreptat atenția către fenomenul numit *limbă* au încercat să răspundă la unele dintre problemele majore ale lingvisticii, ca : originea limbii, diversitatea limbilor, ce este cuvîntul, dacă între cuvînt și obiect există un raport natural și necesar, dacă sensul aparține cuvîntului prin natură sau prin convenție. Interesul manifestat de greci pentru asemenea probleme, care țin de filozofia limbajului, mai înainte de a se fi ocupat de chestiuni de gramatică pură, se explică prin faptul că primii lingviști din antichitatea greacă au fost filozofii.

„Lumea exterioară sau natura și lumea interioară sau spiritul — spune Max Müller — nu au pricinuit primilor filozofi o uimire mai mare decât a făcut-o limbajul, unde natura și spiritul se reflectă împreună”¹.

Din punct de vedere filozofic, antichitatea greacă, de altfel ca și Orientul antic (Egiptul și Babilonul, India și China), se caracterizează prin ciocnirea a două mari curente, idealismul și materialismul, curente care, în forme diferite, își dispută valabilitatea de la apariția filozofiei și până în zilele noastre.

Pentru antichitate însă, stadiul nedezvoltat al științelor justifică concepțiile naive și interpretarea în spirit idealist a obiectelor și fenomenelor, a căror origine rămânea necunoscută.

Pe de altă parte, nevoile materiale și succesele obținute în activitatea de producție au contribuit la acumularea cunoștințelor despre natură. Aceste cunoștințe constituie punctul de plecare și în același timp izvorul tuturor concepțiilor de orientare materialistă.

Lupta dintre materialism și idealism se reflectă și în modul cum a fost concepută limba la începuturile preocupărilor lingvistice.

Înțelegând prin limbă actul vorbirii, iar pe acesta reducându-l la redarea de cuvinte cu sens, filozofii greci s-au ocupat mai mult de această latură a limbii — cuvintele privite ca nume ale obiectelor — și au emis teorii în legătură cu originea și sensul lor.

Principalele concepții emise în legătură cu originea numelor obiectelor încă din secolul al V-lea î.e.n. și care, într-o formă sau alta, s-au confruntat până în secolul al XX-lea sînt următoarele două :

— după părerea unora, numele obiectelor sînt date de la natură ($\phi\acute{o}\sigma\epsilon\iota$), adică sînt așa fel create, încît există o legătură între aspectul sonor al cuvîntului și însușirile obiectului denumit ;

— după alții, numele obiectelor au fost create de oameni în chip arbitrar, pe baza unei convenții ($\theta\acute{\epsilon}\sigma\epsilon\iota$).

Deși, potrivit celor două concepții, filozofii s-au grupat în două mari tabere, totuși în cadrul aceluiași concepții există unele deosebiri de nuanță, după școala filozofică la care aderă fiecare teoretician.

Astfel pitagoreii, stoicii și epicureii sînt adepții primei concepții ($\phi\acute{o}\sigma\epsilon\iota$), dar, în timp ce epicureii înțeleg prin apariția limbajului de la natură faptul că natura omenească a dat naștere limbii, stoicii se referă în această teorie la natura exterioară, care i-a învățat pe oameni rostirea primelor sunete articulate ².

Platon la început a fost adeptul teoriei naturale, pe care a încercat să o demonstreze cu exemple din limba greacă, folosindu-se de onomatopee sau cuvinte cu simbolism fonetic, pentru ca la sfîrșitul vieții — așa cum reiese din una din scrisorile sale — să adere la teoria contractuală.

Sofiștii, ca și Democrit și ceva mai tîrziu Aristotel, au apărut teza convenției.

¹ Max Müller, *La Science du langage*, Paris, 1876, p. 99.

² Pentru amănunte, vezi F. Vanț, *Cîteva probleme de lingvistică și gnoseologie la filozofii epicurieni*, „Studii clasice” II, 1960, p. 178.

Aristotel, ca de altfel toți apărătorii concepției contractuale, consideră cuvintele simboluri fără vreo legătură naturală cu obiectele, iar acestea sînt alcătuite din silabe, care la rîndul lor sînt formate din sunete.

Predominarea punctului de vedere filozofic în cercetările lingvistice din antichitatea greacă se reflectă și în modul cum era concepută gramatica. Filozofii-lingviști, fiind prin excelență logicieni, considerau că gramatica trebuie să se supună logicii; categoriile gramaticale trebuie să corespundă categoriilor logice.

Spiritului logicist care caracterizează tratarea problemelor lingvistice în antichitatea greacă îi datorăm clasificarea cuvintelor în „părți de vorbire” din limbile moderne care cu foarte puține excepții reproduce schema stabilită pentru limba greacă.

Pentru Platon grupele esențiale sînt *numele* și *verbul*, la care Aristotel adaugă *conjuncția*. Stoicii au dus mai departe analiza limbii prin prisma categoriilor logice și, față de clasificarea lui Aristotel, adaugă încă o parte de vorbire, *articolul*, care s-a păstrat în clasificările ulterioare. Completarea acestei clasificări gramaticale a avut loc în perioada elenistică, cînd pe primul plan se aflau cercetările filologice nu cele gramaticale, ceea ce i-a împiedicat pe filologii alexandrini să ajungă la un studiu sistematic al limbii.

Prima gramatică a limbii grecești, datorată lui Dionysios Thrax, stabilește următoarele opt părți de vorbire : *articol*, *nume*, *pronume*, *verb*, *participiu*, *adverb*, *prepoziție*, *conjuncție*.

În această perioadă nu au fost neglijate nici problemele de teorie a limbii. Vechea dispută dintre concepția naturală și cea convențională, cu privire la originea cuvintelor, se continuă în perioada alexandrină sub forma disputei dintre *anomalie* și *analogie*.

Observînd diferite forme neregulate și neconcordanțe între aspectul semantic și cel morfologic al cuvintelor, anomalistii susțineau că în limbă nu se poate vorbi de reguli, pentru că sînt mai numeroase excepțiile decît cazurile care se conformează regulii. Abaterile de la regulă erau explicate prin prisma concepției naturale cu privire la originea cuvintelor : limba așa ne-a fost dată de la natură și omul nu poate interveni în modificarea ei.

Analogiștii, fiind adepți ai teoriei convenționale cu privire la originea limbii, considerau că, dimpotrivă, în limbă predomină regula și că omul poate interveni în schimbările lingvistice și modifica limba în sensul regularizării ei.

Activitatea lingvistică la romani începe și se desfășoară sub semnul puternicei influențe exercitate de cultura greacă, care devine principalul izvor al culturii latine.

Avînd unele merite în ceea ce privește originalitatea lucrărilor lor, romanii s-au preocupat mai ales de transpunerea limbii latine în tiparele imaginate pentru limba greacă. Inovațiile romanilor în studierea limbii se reduc la detalii, ceea ce a făcut ca gramatica să înregistreze doar un slab progres. Gramaticilor latini le datorăm termenul de *propoziție* folosit în sensul său gramatical. Avînd unele puncte de vedere noi în analiza

limbii, ei s-au ocupat și de alte compartimente decât de morfologie, adică de sintaxă și vocabular, și au creat gramaticile descriptive.

În Orient, în special în India, preocupările pentru limbă, mai vechi decât în Europa, au caracter mai puțin filozofic, indienii manifestând un interes mai mare pentru gramatica propriu-zisă. O mențiune specială merită gramatica lui Pāṇini (secolul IV î.e.n.), în care limba sanscrită este descrisă cu exactitate iar în analiza problemelor lingvistice se observă unele asemănări cu structuralismul modern ³.

Evul mediu acordă gramaticii un loc important printre științele umane ⁴, considerând-o mama științelor. Cu toate acestea, cercetările de gramatică se mărginesc la studii care au drept scop învățarea limbii latine, singura autorizată pentru redactarea operelor scrise și pentru oficierea serviciului religios în Occident.

Din punct de vedere lingvistic, caracteristic pentru această perioadă este interesul pentru filozofia limbajului. Faptul se explică prin confruntarea celor două curente filozofice cunoscute sub numele de *realism* și *nominalism*. Aceste curente, întrucât se referă la raportul dintre concept și obiect, au consecințe imediate pentru filozofia limbajului, mai exact, pentru aspectul semantic al limbii, deoarece conceptele se exteriorizează prin cuvinte.

Realismul reprezintă reînvierea teoriilor lui Platon sau ale neoplatoniștilor, potrivit cărora *ideile* au o existență reală în afara lucrurilor. Consecința lingvistică a unei astfel de teorii se referă la rolul limbii în cunoaștere ⁵. Dacă conceptul face cuvântul, înseamnă că existența cuvântului implică existența conceptului, iar explicația trebuie să meargă de la cuvânt la obiect.

Nominaliștii cred că, dimpotrivă, existența reală au numai obiectele, iar conceptele nu sînt decât produsul conștiinței noastre. Cuvântul exprimînd conceptul, nu avem nici o certitudine în legătură cu autenticitatea conținutului său ⁶. În concepția nominalistă se cuprinde ideea raportului convențional dintre forma sonoră a cuvîntului și concept.

Asemenea concepții explică interesul epocii medievale pentru problemele semantice, iar gramaticile fondate pe o astfel de filozofie sînt calificate drept *gramatici speculative* (de la lat. *specular* = a cerceta).

Filozofia epocii și fărîmițarea dialectală care caracterizează limba arabă explică interesul arabilor pentru gramatică și lexicologie, interes concretizat într-un mare număr de lucrări de acest gen.

³ Vezi Kukenheim. *Esquisse*, p. 12, n. 1, și p. 113, n. 1; vezi, de asemenea, Sergiu Al. George. *L'Inde antique et les origines du structuralisme*, ACIL, X, II, p. 235—240.

⁴ În evul mediu științele erau clasificate în *trivium* (ceea ce ar corespunde cu științele umane de azi) și *quadrivium* (ceea ce ar corespunde cu științele exacte).

⁵ „... les réalistes ont une confiance absolue dans la langue” (Kukenheim, *lucr. cit.*, p. 18).

⁶ „le nominalisme est sceptique à l'égard de la langue” (*ibidem*).

Preocupările semantice din evul mediu constituie un punct de plecare pentru unele probleme ale semanticii actuale.

În perioada Renașterii, idealul umanistilor, descoperitorii adevăratei antichități, este gândirea și stilul autorilor antici și mai puțin limba ca obiect în sine.

Secolele XVII și XVIII. În secolele XVII și XVIII, problemele teoretice ale limbajului prezintă unele asemănări, ceea ce se explică prin asemănările din filozofia generală a acestei epoci. În aceste secole, filozofia limbajului este determinată de principalele curente filozofice: *raționalismul* și *empirismul*.

În ceea ce privește teoria limbii, raționalismul și empirismul au în comun faptul că, spre deosebire de *realismul* epocii medievale, limba e concepută doar ca instrument al rațiunii, pentru empiriști, sau ca esență a rațiunii, în cazul raționaliștilor. Limba ne permite să gândim reducând totul la cuvinte, dar acestea nu sînt decît *semne*, al căror sens e în întregime *arbitrar*.

Empirismul lingvistic, reprezentat de Bacon, Hobbes și Locke, opunîndu-se raționalismului lingvistic, care subordonează lingvistica logicii, consideră că faptul lingvistic trebuie studiat în sine; vorbirea nu e în contact direct cu realitatea, ci cu noțiunile; limbile oglindesc nu rațiunea universală, ci instituțiile sociale și civile ale fiecărei colectivități lingvistice. Concepția că faptul lingvistic trebuie studiat *în sine* reprezintă un început al procesului de autonomizare a științei limbii.

Reprezentanții raționalismului lingvistic (Descartes și discipolii săi) consideră limba ca fiind o schemă rațională, care corespunde structurii realității.

Ideile lui Descartes au stat la baza gramaticii raționale (filozofice, logice sau universale) ilustrată de C. Lancelot și A. Arnauld prin *Grammaire générale et raisonnée* de la Port-Royal (ed. I, 1660). Gramaticile raționale, care constituie principalul obiectiv al cercetărilor lingvistice din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și din secolul al XVIII-lea, reprezintă de fapt consecința reînvierii vechilor idei ale lui Aristotel și ale stoicilor, care identificau limba cu gândirea și categoriile gramaticale cu categoriile logice. De aici s-a tras concluzia că regula gramaticală trebuie fundată pe rațiune și nu pe uzaj. De vreme ce gramatica este forma de manifestare a regulilor rațiunii, iar gândirea este aceeași la toate popoarele ajunse la un anumit nivel de dezvoltare, înseamnă că s-ar putea construi gramatici cu reguli valabile pentru toate limbile. În aceasta consta conceptul de gramatică universală.

Potrivit concepției logiciste, limbile cele mai evoluat e sînt cele mai regulate; ele cunosc perioada de formare, apogeu și declin, după cum se supun mai mult sau mai puțin rațiunii. Regulile trebuie fixate în raport cu limba epocilor clasice, căci atunci ea se apropie de perfecțiune.

Logicienii forțează limba să se încadreze în niște tipare raționale, dar sînt nevoiți să constate tot felul de excepții, pe care, încercînd să le

explice, nu ajung la scheme universale, ci doar la niște concluzii speciale. Neglijând faptul că fiecare limbă are legi proprii după care se dezvoltă, tentativa logicienilor de a crea o gramatică universală a eșuat, după aproape un secol de încercări.

Totuși eforturile raționaliștilor de a descoperi în limbă trăsături general valabile găsesc astăzi un ecou în gramaticile transformaționale, care, de pe alte baze științifice și într-un alt context de idei, încearcă o revalorificare a unor elemente din gramaticile raționale și universale ⁷.

Alături de reînvierea punctului de vedere logicist, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea se observă preocupări pentru problema *originii limbii*.

Eliberându-se de superstiții și prejudecăți, gândirea filozofică se ridică împotriva mitului biblic care a domnit în epoca medievală în legătură cu originea limbii.

Filozofii materialişti Th. Hobbes și J. Locke (sec. al XVII-lea) susțin că limba apare din nevoia de comunicare. Ideea că limba nu este numai un instrument al gândirii, ci și un mijloc de comunicare, se consolidează mai ales în secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, când este recunoscută în mai multe lucrări (Court de Gébelin, *Le Monde primitif analysé et comparé avec le monde moderne*, — 9 vol., 1774 — 1782; Destutt de Tracy, *Éléments d'idéologie* — 5 vol., 1801—1815), deși o analiză a funcțiilor limbii se întâlnește încă la Hobbes.

O mențiune specială în legătură cu originea limbajului merită ideile lui J. J. Rousseau (1712—1778), care admite că omul primitiv posedă un strigăt natural instinctiv, iar când s-a dezvoltat gândirea și oamenii și-au înmulțit ideile, au simțit nevoia unui mijloc de comunicare și l-au creat pe calea *contractului social*. Ideea că în crearea sa limbajul trece prin două etape o găsim formulată în alți termeni la G. B. Vico și la E. B. Condillac. G. W. Leibniz (1646—1716) și Condillac (1715—1780), filozofi de seamă, deși se deosebesc prin principiile fundamentale ale filozofiei lor (Leibniz ocupă o poziție intermediară între raționalism și empirism, pe când Condillac este empirist), au, în privința limbii, unele idei comune. La ei apare ideea că în limbă se reflectă specificul de viață al colectivităților lingvistice, idee care în secolul al XIX-lea va fi reluată de către Humboldt.

De asemenea, ei recunosc autonomia lingvisticii, considerând că ea trebuie să plece de la materialul oferit de limbă și să se separe de logică. Amândoi s-au ocupat de problemele semnului lingvistic, de caracterul arbitrar al semnului, iar Condillac vorbește și despre linearitatea semnului lingvistic.

În ceea ce privește studiul concret al limbilor, în secolul al XVIII-lea se continuă descrierea limbilor, apar dicționarele poliglote, iar lucrări ca *Mithridates* ⁸ de J. Ch. Adelung de la începutul secolului al XIX-lea, în

⁷ Vezi N. Chomsky, *Cartesian Linguistics (A chapter in the history of rationalist thought)*, New York—Londra, 1966; idem, *Language and mind*, New York, 1968; S. Stati, *Gramaticile raționale și lingvistica actuală*, SCL XXI, 1970, 5, p. 517—527.

⁸ Berlin, 1806—1817, 4 vol. [Titlul vine de la numele regelui *Mithridates cel Mare* (123—63 î.e.n.), care vorbea 22 sau 25 de limbi.]

care curiozitatea și erudiția se îmbină strâns, sînt foarte apreciate încă din secolul al XVIII-lea.

Această curiozitate și erudiție au determinat observarea anumitor asemănări între limbi, ceea ce a constituit un punct de plecare în clasificarea limbilor. Ideea clasificării limbilor își face apariția încă de la sfîrșitul secolului al XVI-lea (J. J. Scaliger, *Diatriba de Europaeorum Linguis*, 1599). Leibniz, în anul 1710, de asemenea a dat un proiect de clasificare genealogică a limbilor.

Astfel secolul al XVIII-lea a pregătit cercetările istorice în domeniul lingvisticii, cercetări rezervate de fapt secolului al XIX-lea.

b. Lingvistica în secolul al XIX-lea

În prima jumătate a secolului al XIX-lea, studiul limbii și concepțiile lingvistice sînt rezultatul a două evenimente importante :

— crearea metodei comparative-istorice, prima metodă științifică de cercetare a limbii, și

— dezvoltarea științelor naturale, care creează o anumită platformă filozofică prin prisma căreia sînt concepute și explicate fenomenele.

Pasiunea pentru gramaticile raționale, care s-au bucurat de un deosebit succes în secolele XVII și XVIII, cedează în secolul al XIX-lea locul pasiunii pentru cercetarea istorică.

Romantismul, care caracterizează întreaga cultură a secolului al XIX-lea, se reflectă în lingvistică în interesul pentru studiul celor mai vechi limbi, în special al celor derivate din indo-europeana comună.

De la etapa *erudiției* și a *curiozităților lingvistice* se trece la etapa *științei*. Anul 1816 marchează o cotitură în istoria lingvisticii. Apariția gramaticii comparate a lui Fr. Bopp pune bazele metodei comparative, care devine instrumentul principal în verificarea ipotezelor și formularea concluziilor (vezi *Metoda comparativă-istorică*, I B 2 b α).

Etimologia, preocupările de limbă în general nu mai pot rămîne jocuri ale fanteziei, la îndemina oricărui diletant; ele capătă caracterul unor adevărate cercetări, iar lingvistica se transformă dintr-o „știință speculativă” într-o știință propriu-zisă.

După ce prima generație a lingviștilor comparațiști (Fr. Bopp, R. Rask, J. Grimm, A. V. Vostokov, Fr. Diez) a aplicat metoda comparativă la limbile indo-europene vechi și noi, se trece la o nouă etapă în evoluția lingvisticii, prin crearea gramaticii istorice. În această privință un merit deosebit revine lui J. Grimm; începînd cu el, studiul istoric al limbilor, în special al celor indo-europene, care erau mai bine cunoscute, capătă o deosebită amploare.

În timp ce comparațiștii în principiu s-au ocupat de constatarea raporturilor dintre limbile studiate, istorismul lingvistic face un pas înainte, căutînd să explice filiația limbilor, să găsească cauzele transformă-

rilor. Această nouă tentativă a dus la descoperirea conceptului de *lege fonetică*.

Primul care a formulat o lege fonetică este socotit R. Rask⁹. El a analizat mutația consonantică din limbile germanice, dar, pentru că J. Grimm a dus mai departe această analiză, regula mutației consonantice este cunoscută sub numele de *legea lui Grimm*.

Istorismul care predomină acum în cercetarea lingvistică este influențat în ceea ce privește concepția despre limbă de dezvoltarea științelor naturii.

La sfârșitul deceniului al patrulea al secolului al XIX-lea a avut loc o revoluție în științele naturii, revoluție care a creat premisele naturalist-științifice pentru noi generalizări filozofice, pentru interpretări ale fenomenelor și obiectelor.

În această atmosferă de idei, cuceririle din domeniul lingvisticii și în special conceptul de *lege fonetică* au favorizat apariția unei concepții naturalist-vulgare despre limbă.

Reducând întreaga vorbire la sunete, care erau considerate un produs natural, adică fiziologic, asemănător cu alte produse pur fizice, mulți lingviști au clasat limba printre fenomenele naturii, iar lingvistica printre științele naturale. Limba este identificată cu un organism care se naște, se dezvoltă și apoi decade și moare. La această concepție a dus și ideea că, în timp ce fenomenele sociale au la bază factori subiectivi, fenomenele care se dezvoltă după legi obiective sînt fenomene naturale. Limbile, așa cum constată comparatiștii, se dezvoltă și ele după legi pe care omul nu le poate modifica, deci ar fi fenomene naturale.

Approape toți comparatiștii au conceput limba ca un fenomen natural, dar cel care a făcut pentru prima oară o teoretizare a caracterului de organism al limbii este August Schleicher (1821—1868). El este considerat întemeietorul școlii numite *naturalismul lingvistic*.

În lumina acestei concepții, Schleicher definește limbile ca fiind organisme naturale care, fără a putea fi determinate de voința oamenilor, s-au născut, au crescut și s-au dezvoltat în conformitate cu anumite legi, apoi îmbătrînesc și mor; și lor le este proprie acea serie de fenomene pe care obișnuim să o cuprindem sub numele de viață¹⁰.

Istorismul lingvistic și concepția naturalistă zdruncină încrederea lingviștilor în imobilitatea limbii și, odată cu aceasta, dau lovitura de grație logicismului lingvistic, pentru că logica de fapt studiază legile generale ale gândirii și nu ale limbii.

Observațiile cu privire la mobilitatea limbii au făcut ca lingviștii să-și pună probleme în legătură cu progresul limbii (vezi *Progresul în limbă*, III C 3).

Avînd puncte de plecare diferite, în funcție de formația fiecăruia și de concepția pe care o avea despre natura limbii, cu mici diferențe de

⁹ Vezi Kukenheim, *lucr. cit.*, p. 52, n. 4.

¹⁰ August Schleicher, *Die Darwinische Theorie und die Sprachwissenschaft*, Weimar, 1873, p. 7.

periodizare¹¹ și cu unele deosebiri de interpretare¹², lingviștii din prima jumătate a secolului al XIX-lea consideră că în istoria limbii pot fi deosebite două perioade :

1. perioada preistorică, în care limbile își formează flexiunea și se dezvoltă ;

2. perioada istorică, care, după unele opinii, începe înaintea epocii documentelor, pentru că nici o limbă nu este atestată la gradul său perfect ideal, perioadă, în care limbile își pierd flexiunea, ceea ce pentru unii lingviști înseamnă decădere sau degradare lingvistică.

Concepția naturalistă, care apare în cercetările lingvistice din prima jumătate a secolului al XIX-lea, se reflectă și în încercările de clasificare a limbilor în această perioadă. Este vorba, în primul rând, de clasificarea genealogică, ilustrată de Schleicher prin cunoscuta teorie a *arborului genealogic* („Stammbaumtheorie”), criticat mai târziu, în special de J. Schmidt, autorul *teoriei valurilor* („Wellentheorie”), pentru schematismul exagerat al diversificării limbilor indo-europene.

La rindul ei, clasificarea morfologică a limbilor, ale cărei baze au fost puse de către Fr. Schlegel (1772—1829), este interpretată de Schleicher prin prisma aceluiași concepții darwiniste. Astfel el stabilește că limbile *izolante* reprezintă „specii arhaice”, limbile *aglutinante* „specii de tranziție”, iar limbile *flexionare* reprezintă „speciile cele mai dezvoltate”.

În ciuda dominării, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, a punctului de vedere naturalist în conceperea și interpretarea fenomenelor lingvistice, încă din această perioadă își face loc în lingvistică un punct de vedere nou, care, în special din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, va ocupa un loc important în cercetarea limbii.

Noul punct de vedere se datorează lui W. von Humboldt (1767—1835), care ocupă un loc important în istoria concepțiilor despre limbă.

Humboldt poseda numeroase cunoștințe lingvistice (în afară de limbi indo-europene cunoștea limbi amerindiene și limbi polineziene) și în același timp avea o formație de filozof, ceea ce lipsea celorlalți lingviști comparatiști. Acest lucru i-a permis să acorde problemelor de teorie a limbii un loc important în opera sa, fapt pentru care posteritatea l-a considerat creatorul lingvisticii generale sau al filozofiei limbajului, cu toate că nici în epocile anterioare teoriile filozofice despre limbă nu au lipsit.

Ideile lui Humboldt, adesea contradictorii și ambigue, au găsit rezonanță în mai multe orientări de tip idealist și putem spune că și în concepțiile actuale există unele reflexe ale teoriilor lui.

Având la bază filozofia lui Kant cu privire la conștiință ca izvor aparte, independent de lumea materială și care se dezvoltă după legile sale, Humboldt consideră că și limbajul e de natură spirituală.

¹¹ J. Grimm deosebea trei perioade : crearea rădăcinilor, formarea flexiunii și, ultima, dezmembrarea flexiunii (Graur — Wald, *Ist. lingv.*, p. 38).

¹² J. Grimm și, mai ales, Humboldt nu vedeau în pierderea flexiunii o manifestare a decadenței limbilor (*ibidem*, p. 38, 42).

Limbajul, după părerea lui, e o emanație involuntară a sufletului, o necesitate a inteligenței umane care s-a impus societății¹³. Spre deosebire de limbaj, limbile sînt dependente de popoare, ele reflectă specificul lor și dezvoltarea lor spirituală în epocile de progres și de decadență¹⁴.

În analiza limbii, Humboldt distinge două laturi : o latură externă sau complexul sonor, și o latură internă, adică organizarea sensului, care ar corespunde cu ceea ce întîlnim mai tîrziu la Hjelmslev sub numele de *forma conținutului*. Discutînd despre cele două laturi, Humboldt ajunge la concluzia că forma internă a limbii, sau, cu alte cuvinte, factorul psihic, joacă un rol infinit mai mare decît sunetele, factor psihofizic. În forma internă se reflectă specificul național al vorbitorilor, spiritul poporului.

Humboldt e primul care a conceput limba nu ca ceva static, dat o dată pentru totdeauna, ca un lucru (Ergon), ci ca activitate (Energiea), ca ceva care se dezvoltă, care „devine”, ceea ce implică ideea că permanent limbile sînt supuse mișcării și evoluției.

Noua concepție promovată de Humboldt și dezvoltată de unii lingviști din secolul al XIX-lea, concepție potrivit căreia limba apare ca un fenomen prin excelență psihic, stă la baza curentului numit *psihologismul lingvistic*.

Nu întîmplător acest curent apare în Germania și are ca reprezentant pe H. Steinthal (1823—1899), discipolul lui Humboldt.

Filozofia clasică germană de inspirație idealist-subiectivă (Kant, Fichte, Schelling), care se dezvoltă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea și căreia, așa cum am văzut mai sus, îi este tributară concepția lui Humboldt, explică apariția în Germania a psihologismului lingvistic.

Continuîndu-l pe Humboldt, Steinthal respinge afirmațiile naturaliste despre limbă ca organism și, punînd accent pe conștiința individului, arată că limba e o aptitudine și o activitate, o emanație a conștiinței de sine, un produs al sufletului omenesc, de aceea ea nu poate fi studiată în afara vieții psihice a vorbitorului¹⁵.

Pe urmele lui Humboldt și Steinthal se desfășoară activitatea lui A. A. Potebnea (1835—1891), reprezentantul psihologismului lingvistic din Rusia.

Caracteristic pentru lingviștii psihologiști este conceperea limbii ca o sumă a actelor vorbirii. După părerea lor, existență reală are numai vorbirea indivizilor, iar esența limbii se reduce la funcția de exprimare a gîndirii, așa cum se realizează ea în vorbirea fiecărui individ.

În analiza limbii, psihologiștii acordă un loc important laturii de conținut (forma internă), neglijată de naturaliști, care se ocupă numai de latura materială, fizică, a limbii. Psihologiștii susțin că în forma internă a

¹³ W. von Humboldt, *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues...*, Berlin, 1936, p. 5.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ H. Steinthal, *Einleitung in die Psychologie und Sprachwissenschaft*, Berlin, 1881, p. 42.

limbii se reflectă factura psihică a poporului, spiritul poporului, ceea ce face ca Steinthal să considere lingvistica drept cea mai bună introducere la psihologia colectivă (Völkerpsychologie).

Din analiza laturii de conținut a limbii se desprinde o altă trăsătură pozitivă a concepției psihologice. Atrăgând atenția asupra faptului că în limbă se reflectă gândirea, psihologiiști (în special lucrarea *Мысль и язык* a lui Potebnea) au distrus teoria greșită a celor două perioade în evoluția limbii. Dacă limba reflectă spiritul poporului, înseamnă că dezvoltarea ei depinde de dezvoltarea gândirii. Potebnea susține (de altfel ca și W. von Humboldt și J. Grimm) că pierderea flexiunii nu poate fi o marcă a regresivității, întrucât limbile compensează pierderile dintr-un compartiment cu achiziții în alt compartiment, așa încât, pe ansamblu, se constată că limba reflectă un proces continuu de abstractizare a gândirii¹⁶.

Interesul psihologiștilor pentru latura de conținut a limbii este meritoriu și prin faptul că astfel se dovedește caracterul complex al fenomenelor lingvistice. Acest lucru influențează concepția de ansamblu a psihologiștilor cu privire la structura limbii. Humboldt observase că limba nu reprezintă un conglomerat de elemente, ci un ansamblu organizat pentru care el folosește uneori termenul de *sistem*. Acest lucru apare și la reprezentanții curentului psihologist care vorbesc de *structura limbii*.

În strînsă legătură cu concepția psihologistă și-a dezvoltat activitatea cea mai productivă școală din secolul al XIX-lea, școala *neogramaticilor*, care se constituie în Germania în al patrulea sfert al secolului al XIX-lea.

Cînd vorbim însă de concepția lingvistică a neogramaticilor, trebuie să facem precizarea că există deosebiri între declarațiile de principiu și ceea ce se desprinde din activitatea lor practică.

Astfel, în acord cu concepția psihologist-subiectivă, neogramaticii consideră că reală e numai vorbirea individuală, iar *limba* în general nu există. Cu toate acestea, în practică, neogramaticii au cercetat diferite aspecte ale limbii comune.

Teoreticianul principal al neogramaticilor este H. Paul (1846—1921). Opera lui principală, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Halle, 1880, a fost considerată fundamentul doctrinar al neogramaticilor.

De la început autorul subliniază rolul factorului psihic în limbă, afirmînd că „elementul psihic în limbă este factorul cel mai important în orice dezvoltare și în jurul lui gravitează totul”¹⁷. De aceea plasează limba între fenomenele psihice, iar lingvistica e considerată în primul rînd o știință psihologică.

Evoluția limbii, care intră în atenția lingviștilor încă din prima jumătate a secolului al XIX-lea, devine pentru neogramatici obiectul principal al cercetării. Noutatea acestei școli constă însă în atitudinea cercetătorilor față de legile lingvistice, care, de fapt, sînt înțelese de ei ca niște corespondențe fonetice.

¹⁶ Graur — Wald, *Ist. lingv.*, p. 55.

¹⁷ H. Paul, *lucr. cit.*, p. 1.

Concepute ca legi ale naturii, *legile fonetice* acționează „orbește“ și limba evoluează în afara voinței omului. Nimic însă nu se petrece întâmplător, totul este explicabil.

Alături de conceptul de *lege fonetică*, potrivit concepției neogramaticilor, un rol important joacă în limbă *analogia*. Deși ei exagerează afirmând că „fonetica strică și analogia repară”, faptul că atrag atenția asupra rolului analogiei este demn de remarcat.

Un alt merit al neogramaticilor constă în interesul lor, declarat, uneori concretizat, pentru studiul limbilor vii. Neogramaticilor le datorează lingvistica un număr important de lucrări privind studiul familiilor de limbi moderne. Entuziasmul și încrederea în știință, care caracterizează filozofia pozitivistă dominantă la sfârșitul secolului al XIX-lea, explică volumul imens de date lingvistice adunate de adepții școlii neogramaticilor. Fiind însă „mecaniciști” și „atomisti”, neogramaticii nu au reușit să vadă legătura cauzală dintre fenomenele pe care le-au studiat și le-au tratat în mod izolat.

În concluzie, putem spune că, pentru perioada când apare, concepția psihologistă asupra limbii, deși greșită, pentru că nu ține seamă de factorul social în explicarea fenomenelor lingvistice, reprezintă totuși un progres prin admiterea participării elementului psihic la producerea modificărilor lingvistice și prin recunoașterea faptului că limba are o existență în și prin oamenii care o vorbesc.

Totuși, caracterul metafizic și mecanicist al concepțiilor neogramaticilor și mai ales limitarea cercetării lor numai la fonetică au atras critici din diverse direcții.

Astfel, W. D. Whitney (1827—1894) are despre limbă o concepție psihologistă din moment ce în lucrarea *Life and Growth of Language* (1874) subliniază importanța factorului individual în dezvoltarea limbii. Totuși pentru Whitney elementul individual nu este singurul care regizează limba, el adaugă *factorul social și economic*, atrăgând astfel atenția asupra funcției de comunicare a limbii.

Influențat de concepția darwinistă, recunoaște și legătura lingvisticii cu științele naturii, totuși, polemizând cu M. Müller (*Max Müller and the Science of Language*, New York, 1892), declară că „nu există nici o ramură a istoriei care să se apropie atât de științele naturii ca lingvistica”, în timp ce Müller afirmase că „printre științele naturale nici una nu este așa de strâns legată de istoria umană cum este știința limbii”¹⁸. În felul acesta, Whitney subliniază rolul factorului social și cu aceasta face începutul unei orientări lingvistice care se va dezvolta mai ales în secolul al XX-lea¹⁹.

În 1879 M. Bréal publică opera sa *Essai de Sémantique*, în care concepe limbajul ca un fenomen de ordin intelectual, iar faptele de limbă rezultând

¹⁸ Max Müller, *La science du langage*, Paris, 1876, p. 87.

¹⁹ Teodora Tomescu-Popa, în articolul *Un strălucit precursor al lingvisticii moderne: William Dwight Whitney*, LR XIX, 1970, 3, p. 189—202, îl socotește pe Whitney, alături de Humboldt, fondator al lingvisticii generale și, înaintea lui Saussure și Baudouin de Courtenay, creatorul lingvisticii moderne.

dintr-un progres lent, realizat prin voința obscură a oamenilor care trăiesc în societate ²⁰.

Ocupându-se de domeniul semanticii, M. Bréal găsește mai ușor punctele slabe ale credinței neogramaticilor în *legile oarbe*. În această iatură a limbii caracterul inconștient al fenomenului lingvistic e mai ușor de combătut, iar *legile*, dacă există, sînt mai greu de sesizat și oricum n-ar acționa orbește.

În 1885 două voci se ridică împotriva neogramaticilor : G. Curtius (*Zur Kritik der neuesten Sprachforschung*, Leipzig) și H. Schuchardt (*Über die Lautgesetze — Gegen die Junggrammatiker*), cel mai temut adversar al neogramaticilor. Atacul acestora este îndreptat, în special, împotriva „legilor fonetice fără excepție” și împotriva neglijării aspectului ideal al limbii.

c. Lingvistica în secolul al XX-lea

Din punct de vedere filozofic, caracteristica principală a epocii de la începutul secolului al XX-lea este orientarea către ceea ce este imaterial.

Prin activitatea lui W. Windelband (1848—1915) și a continuatorilor săi : Alexius Meinong (1853—1920), H. Rickert (1863—1936), H. Bergson (1859—1941), B. Croce (1866—1952) și alții, filozofia idealistă, în prima jumătate a secolului al XX-lea, își întetește lupta împotriva materialismului. Această filozofie condamnă metodele riguroase promovate de pozitiști, susținînd teza după care libertatea de a crea a omului, ființă inteligentă, este incompatibilă cu fixitatea legilor.

Cam în aceeași vreme, fondatorul sociologiei, Emile Durkheim (1858—1917), formulează principiul „reprezentărilor colective”, în care se cuprind nu numai conceptele morale și religioase, ci și limbajul în întregime.

Influența lui E. Durkheim asupra lui Fr. de Saussure și A. Meillet este neîndoielnică ²¹.

În ceea ce privește lingvistica, atacurile îndreptate împotriva neogramaticilor pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea erau izolate și critica ce li se aducea nu reușise încă să răstoarne edificiul concepției lor.

La începutul secolului al XX-lea are loc o nouă înviorare a studiului limbii, prin îmbogățirea procedeelelor de cercetare cu încă două metode noi : *geografia lingvistică* și *fonetica experimentală*.

Lărgirea cîmpului de observație prin abordarea diverselor aspecte ale limbilor vorbite a determinat crearea unor noi discipline lingvistice (dialectologia, stilistica, semasiologia etc.), ceea ce duce la aprofundarea cercetărilor lingvistice. Dezvoltarea foneticii și a dialectologiei a furnizat argumente care loveau serios *legile fonetice*, conceptul de bază al neogramaticilor.

²⁰ Vezi A. Meillet, *Michel Bréal et la grammaire comparée au Collège de France*, *Lingu. hist.* II, p. 226.

²¹ Kukenheim, *Esquisse*, p. 99.

Schuchardt și Ascoli, ca și discipolii lor, continuă să reproșeze neogramaticilor că, ocupându-se de latura materială a limbii, au neglijat aspectul ei psihic.

În această conjunctură, evidența necesității de a orienta lingvistica pe un alt drum decât cel urmat de neogramatici nu mai poate fi tăgăduită.

Astfel, în secolul al XX-lea, paralel cu studiile istorice, al căror material se îmbogățește prin publicarea a numeroase texte vechi, se dezvoltă noi orientări, care, atacând teoriile ce fuseseră la modă în secolul al XIX-lea, fie că se situează pe o poziție antiistorică, fie că, realizând o sinteză superioară a cuceririlor mai vechi și mai noi din lingvistică, au dus mai departe știința limbii.

Principalele direcții lingvistice care se disting la începutul secolului al XX-lea sînt două, cu mai multe orientări în cadrul lor :

α. direcția individualistă și

β. lingvistica modernă. Această împărțire are la bază criteriul conceperii limbii ca fiind organizată sistematic/nonsistematic.

α. Direcția individualistă. Direcția individualistă continuă orientarea psihologică, adică acea orientare care, în explicarea fenomenelor lingvistice, ține seamă de factori psihici.

Lingvistica psihologică nu reprezintă pentru secolul al XX-lea o noutate. Prin reprezentanții curentului numit *psihologismul lingvistic*, Steinthal și Potebnea, orientarea psihologică din studiul limbii urcă pînă la Humboldt.

La începutul secolului al XX-lea însă, psihologia și lingvistica se îmbină în mod egal în opera savantului W. Wundt (1832—1920), fondatorul psihologiei experimentale, a cărui operă monumentală *Völkerpsychologie*, apărută în zece volume, este publicată între anii 1904 și 1920.

Wundt este considerat „părintele interpretării psihologice a limbajului”, interpretare adoptată și de J. van Ginneken în *Principes de linguistique psychologique* (1907), de H. Delacroix în *Le Langage et la pensée* (1924) și de către alții.

Lingvistica psihologică caută explicația schimbărilor lingvistice în factori de ordin psihic. Astfel schimbările fonetice nu se explică prin comportamentul fiziologic al organelor vorbirii, ci prin ceea ce se petrece în psihicul unui individ sau al unui grup de indivizi. Schimbările fonetice și schimbările lingvistice în general sînt considerate ca rezultat al unei anumite insatisfacții din partea vorbitorului față de situația limbii ²².

Schimbările sintactice și semantice sînt de asemenea explicate prin nevoia de claritate și expresivitate.

Lingvistica „individualistă” este lingvistică psihologică, dar nu toată lingvistica psihologică este idealistă. Componentul psihic al limbii este o realitate care nu poate fi neglijată de nici o orientare lingvistică care admite categoria de *sens*.

²² Kukenheim, *lucr. cit.*, p. 102.

Lingvistica „individualistă” este promovată de două școli : a) *școala idealistă*, întemeiată de K. Vossler (1872—1947), și b) *școala neolingvistică*, cu trei reprezentanți principali : G. Bertoni (1878—1942), M. Bartoli (1873—1946) și G. Bonfante.

Având aceleași izvoare filozofice, și anume ideile filozofului italian B. Croce cele două școli, deși despărțite printr-o oarecare distanță în timp²³, în esență au aceeași concepție despre limbă.

Principală caracteristică a lingviștilor din aceste școli este conceperea limbii ca expresie a spiritului și reducerea tuturor explicațiilor cu privire la modificările din limbă la una singură: *spiritul*.

Susținând că în limbă totul depinde de individ, mai precis de stilul individual, Vossler și neolingviștii ajung la aceeași concluzii ca și Schuchardt (1842—1928) cu privire la imposibilitatea admiterii în limbă a legilor, a generalizărilor.

După părerea lor nu există granițe nici între limbi și nici între dialecte ; ba, mai mult, neolingviștii sînt de părere că nu există granițe nici între limbi neînrudite ; există numai indivizi și nu se recunosc decît vorbiri individuale²⁴. Reprezentanții acestei direcții individualiste țin seama numai de vorbire ca act individual și nu înțeleg raportul dintre aspectul acesta *concret — individual* și cel *abstract—general* ca raport între două aspecte ale unuia și aceluiași fenomen.

Explicînd totul prin forța spiritului, Vossler și neolingviștii consideră că toate inovațiile din limbă pornesc de la indivizi, dar nu de la toți, ci numai de la indivizii *talentați* (aceștia posedă „spiritul teoretic al limbii” pe cînd în indivizii obișnuiți se găsește „spiritul practic”) ; de aceea ei atribuie personalităților, în general, și scriitorilor, în special, un rol important în dezvoltarea limbii.

Pentru acest motiv, Vossler identifică lingvistica cu estetica și concepse gramatica ca o parte a istoriei stilului și literaturii.

Cu toate limitele concepției lor individualiste, care conduce, în ultimă analiză, la desființarea generalizărilor și la introducerea haosului, cu alte cuvinte la agnosticism²⁵, „individualismul” lingvistic are unele merite în dezvoltarea lingvisticii. Menționăm în special eforturile pentru înlocuirea schematismului rigid din gramaticile comparate cu un tablou mult mai complex, mai bogat, cu nuanțe care, după expresia lui M. Leroy, „face mai plăcut studiul limbii”²⁶. Atenția acordată, în special de școala lui Vossler, factorului estetic din limbă și intenția de a ridica lingvistica la rangul ei de știință umană, în care problemele să fie rezolvate prin colaborare cu celelalte științe paralele ca : istoria, arheologia etc., constituie trăsături pozitive ale lingvisticii de inspirație crociană.

²³ Principalele lucrări în care Vossler își fundamentează teoria sînt *Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft*, Heidelberg, 1904, și *Sprache als Schöpfung und Entwicklung*, Heidelberg, 1905, iar manifestul școlii neolingvistice, *Breviario di neolinguistica*, apare în 1929.

²⁴ Graur—Wald, *Ist. lingv.*, p. 95.

²⁵ Vezi Graur, *Studii*, p. 496 și urm.

²⁶ Leroy, *Lingu. moderne*, p. 131.

β **Lingvistica modernă.** Lingvistica modernă se dezvoltă în trei etape principale :

- crearea bazelor lingvisticii moderne; lingvistica psihologică și sociologică postsaussuriană;
- lingvistica structurală;
- lingvistica generativ-transformațională.

1). *Bazele lingvisticii moderne* au fost create, în special, prin activitatea lui F. de Saussure (1857—1913) și Baudouin de Courtenay (1845—1929).

La aceștia trebuie să adăugăm numele lui Whitney, considerat și el în prezent precursor al structuralismului (vezi n. 19); s-a arătat că „ideile lui Saussure derivă foarte de aproape din cele ale lui Whitney”²⁷.

Baudouin de Courtenay și F. de Saussure debutează în lingvistică cu lucrări care se înscriu pe linia cercetărilor neogramatice, dar, reușind să realizeze o sinteză superioară a acumulărilor obținute de lingvistică pînă la vremea aceea, au creat premisele pentru înfăptuirea unui adevărat salt în istoria lingvisticii.

Deși au lucrat independent, Baudouin de Courtenay și F. de Saussure au ajuns să formuleze teorii asemănătoare, ceea ce ar putea fi interpretat ca o dovadă a faptului că noile idei pluteau în aer; ele erau impuse de stadiul de dezvoltare a lingvisticii. Era nevoie însă de o minte clarvăzătoare care să strîngă aceste idei noi într-un tot, pe cît posibil unitar și coerent.

Astfel, principalele concepte ale lingvisticii moderne, ca : *sistem, limbă, vorbire, sincronie, diacronie, lingvistică internă, lingvistică externă, semnul lingvistic*, se regăsesc în formulările celor doi autori, cu deosebirea că, în timp ce Saussure le prezintă ca *antinomii* (limbă/ vorbire; sincronie/ diacronie; lingvistică internă / lingvistică externă), Baudouin de Courtenay înțelege legătura strînsă dintre aceste aspecte.

Cu toată asemănarea care se constată între Saussure și Baudouin de Courtenay, trebuie să admitem că pentru posteritate rolul lui Saussure este mai important. Afirmăția se bazează pe constatarea că ideile din *Cursul de lingvistică generală*, apărut în 1916, poate tocmai pentru caracterul revoluționar în care sînt prezentate (tratarea separată și în opoziție a unor laturi care de fapt sînt foarte strîns legate) a stîrnit cele mai multe critici și în același timp cele mai frumoase aprecieri²⁸, iar în cele din urmă Saussure e recunoscut ca părinte al structuralismului lingvistic.

²⁷ T. Popa-Tomescu, *art. cit.*, p. 190.

²⁸ „Le plus bel hommage que l'on puisse rendre à l'originalité et à la vigueur de la pensée saussurienne est la simple constatation que, depuis lors, c'est à discuter ses thèses — pour les approuver, les modifier ou les rejeter — que les linguistes ont dépensé le plus clair de leurs forces” (Leroy, *Lingu. moderne*, p. 64—65).

În general influența filozofului E. Durkheim — creatorul sociologiei — s-a resimțit în lingvistică prin acordarea unei atenții mai mari aspectului social din limbă.

Încercând să stabilească locul factorului social în fenomenele lingvistice, Saussure a pus în relief dublul caracter al limbajului, dualitate care constă, pe de o parte, în aspectul său individual — *vorbirea* (la parole), adică manifestarea concretă a tuturor posibilităților lingvistice ale unei colectivități sau, cu alte cuvinte, actualizarea a ceea ce există virtual în conștiința unei colectivități lingvistice, pe de altă parte, în aspectul *social*, *limba* (la langue)²⁹ (vezi *Limbă și vorbire*, II B 4).

După ce formulează opoziția dintre lingvistica psihologică și lingvistica sociologică, Saussure stabilește antinomia *sincronie* — *diacronie* (vezi *Raportul dintre sincronie și diacronie*, III D) și optează pentru aspectul sincron, deoarece „pentru masa de vorbitori el este singurul adevăr și singura realitate”³⁰.

La baza teoriei lingvistice a lui Saussure stă ideea că limba e un *sistem de semne*. Elementele lingvistice nu au valoare în sine; valoarea lor e dată de *opozitia* față de ceea ce le urmează sau ceea ce le precede.

Conceptul saussurian de *semn lingvistic* a fost de asemenea foarte discutat și stă la baza teoriilor moderne despre semne (vezi *Conținut și expresie* II B 1 a).

Neluarea în considerație a legăturii dintre dezvoltarea limbii și dezvoltarea societății („lingvistica are ca unic și adevărat obiect limba, studiată în sine și pentru sine”)³¹ l-a condus pe Saussure la o altă antinomie: lingvistică *internă* / lingvistică *externă*. Obiectul lingvisticii *interne* este ceea ce ține de sistem și de modificarea lui. Raportul dintre limbă și celelalte fenomene sociale formează obiectul lingvisticii *externe*.

Lingvistica externă, după părerea lui Saussure este interesantă, dar nu indispensabilă, pentru că factorii externi nu ating mecanismul sistemului unei limbi; sistemul este *imuabil*.

Cu toate limitele sale, justificate parte prin momentul apariției, parte prin împrejurările speciale în care a fost editat³² *Cursul*, concepția lingvistică fundamentată de Saussure, concepție bazată pe interpretarea limbii ca *sistem de semne*, a constituit un reviriment și a împins înainte cercetările lingvistice.

În adevăr, principalele școli și curente care apar în lingvistică de la Saussure încoace au ca punct de plecare o idee sau alta din *Cursul de lingvistică generală*.

Independent de lingviștii din Europa, bazele lingvisticii moderne au fost puse în America de către Fr. Boas (1885—1942), de la care pleacă

²⁹ Saussure, *Cours*, p. 37.

³⁰ *Ibidem*, p. 128.

³¹ Această frază, cu care se încheie cursul, nu este autentică (vezi Robert Godel, *Les sources manuscrites du Cours de linguistique générale de F. de Saussure*, Genève-Paris, 1957, p. 181).

³² Reconstituit după notițele studenților săi și apărut postum.

două direcții: una antropologic-lingvistică, ilustrată de lucrările lui E. Sapir (1884—1939), și alta structuralistă, ilustrată de L. Bloomfield și urmașii săi. În lucrarea sa *Language*, Sapir a arătat că elementele componente ale limbii sînt structurate după anumite *tipare* sau *modele* imateriale, a căror schimbare se produce foarte încet în raport cu transformările din manifestările concrete ale acestor modele.

O contribuție valoroasă are Sapir în ceea ce privește analiza unor probleme referitoare la sistemele fonologice³³. Ca și Saussure, Sapir a observat că valoarea unui fonem este dată de relațiile pe care le contractează cu celelalte foneme în cadrul sistemului.

E. Sapir este de asemenea original printr-o serie de idei care aparțin lingvisticii psihologice actuale.

Lingvistica psihologică și sociologică postsaussuriană. Una din orientările lingvisticii psihologice care, așa cum am văzut mai sus, are în atenție procesul de concretizare a gândurilor în forme lingvistice, sub influența ideilor lui Saussure își restrînge obiectul la aspectul sincron, în consecință exclude istoria limbii pe motiv că individul vorbește fără să fie conștient de această istorie.

Această orientare lingvistică, care se ocupă de felul cum funcționează o limbă într-o etapă dată a istoriei ei, a fost numită *școala funcțională*.

Reprezentanții principali ai acestei școli, Ch. Bally (1865—1947) și A. Sechehaye (1870—1946), ca elevi ai lui F. de Saussure, au fost continuatori fideli ai maestrului lor.

Ocupîndu-se de legătura dintre limbă și gândire, Bally a acordat mai multă atenție factorului afectiv, pe care l-a numit *gîndire afectivă*, și prin aceasta a înțeles participarea vorbitorului la cele enunțate.

Întrucît elementul afectiv este mai evident în limba vie a conversației, în care latura afectivă e spontană, Bally s-a ocupat mai mult de vorbire, completînd astfel o lacună a profesorului său, pentru care studiul vorbirii nu ar intra în sarcina lingvisticii.

Principalele lucrări ale lui Bally (*Précis de stylistique*, Geneva, 1905; *Traité de stylistique française*, Heidelberg, 1909; *Le langage et la vie*, Geneva-Heidelberg, 1913) tratează probleme de stilistică și el e considerat întemeietorul unei stilistici lingvistice (vezi *Stilurile limbii*, IV A 1).

Studiind raportul dintre limbă și gândire, A. Sechehaye, completîndu-l pe Bally, a pus accent pe factorul intelectual din limbă, întrucît, după părerea sa, rolul limbii e, în primul rînd, de a comunica idei, *gîndire obiectivă*, și în al doilea rînd sentimente, stări afective³⁴. În lucrarea *Programme et méthodes de la linguistique théorique. Psychologie du langage* (Paris, 1908), Sechehaye arată că în limbă există elemente care țin de psihologia individuală și elemente care sînt produsul psihologiei colective.

Atenția acordată psihologiei colective poate fi înțeleasă ca un reflex al unui interes mai larg, anume interesul pentru rolul factorului social în limbă.

³³ E. Sapir, *Sound Patterns in Language*, „Language” 2, 1925.

³⁴ Graur—Wald, *Ist. ling.*, p. 127.

Ideea că limba e un fenomen social nu e chiar o inovație a lui Saussure. Orientarea sociologică în interpretarea fenomenelor lingvistice o găsim deja, după cum am mai amintit, la unii adversari ai neogramaticilor, care reproșează acestora din urmă tocmai desconsiderarea factorului social. În special lingviștii care s-au ocupat de probleme semantice (W.D. Whitney³⁵, A. Darmesteter³⁶, M. Bréal³⁷) și-au dat seama că unele modificări ale sensului cuvintelor se explică prin factori sociali.

Meritul sociologilor este, după cum spune A. Dauzat, de a fi arătat că în limbă, alături de fenomene *fonetice* și *psihice*, există o a treia categorie: fenomene *sociale*³⁸.

Cel care dezvoltă concepția sociologică despre limbă în lumina teoriilor lui Saussure este în primul rînd A. Meillet (1866—1936) și apoi elevul său J. Vendryes (1875—1960).

Limba, după părerea lui Meillet, are o realitate lingvistică și una socială. Realitatea lingvistică constă în aceea că o limbă constituie un sistem complex de mijloace de expresie în care toate elementele sînt strîns legate între ele și de aceea o inovație nu-și găsește loc decît dacă este adaptată sistemului, adică dacă este în armonie cu regulile generale ale limbii³⁹.

Realitatea socială constă în faptul că limba este mijloc de comunicare pentru o anumită colectivitate și nevoia de înțelegere între membrii aceleiași comunități lingvistice impune păstrarea, pe cît posibil, a identității lingvistice, de aceea libertatea de a modifica limba, de a inova este limitată de nevoile de comunicare⁴⁰.

De aici rezultă, cum constată I. Jordan, că inovațiile sînt mai degrabă generale decît generalizate⁴¹.

Mergînd mai departe în această direcție, Meillet a corectat punctul de vedere al lui Saussure în problema legăturii dintre limbă și societate, arătînd că numai lingvistica externă este în măsură să dea lămuriri despre cauzele care produc modificările în limbă. „Singurul element — spune Meillet — la care putem recurge pentru a ne da seama de schimbările lingvistice este schimbarea socială, în care variațiile limbajului nu sînt decît consecințe uneori imediate și directe, dar cel mai adesea mediate și indirecte⁴².

Legătura dintre istoria limbii și istoria societății este un fapt recunoscut și de lingviștii din „școlile idealiste”, dar aceștia se mulțumesc doar cu declarații goale, căci nu au tras din ele concluziile necesare. Deși Vossler, de pildă, vorbește de „spiritul limbii”, înțelegînd, ca și Humboldt, „spiritul poporului”, el nu dezvăluie legăturile intime dintre aspectul

³⁵ *Life and Growth of Language*, 1874.

³⁶ *La vie des mots étudiée dans leurs significations*, Paris, 1889.

³⁷ *Essai de sémantique*, Paris, 1897.

³⁸ Vezi *La philosophie du langage*, Paris, 1917, cartea a III-a, p. 185.

³⁹ A. Meillet, *L'Etat actuel des études de linguistique générale*, în *Lingu. hist.* II., p. 16—17.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Jordan, *Lingu. romanică*, p. 307.

⁴² A. Meillet, *L'Etat actuel des études de linguistique générale*, în *Lingu. hist.* II, p. 17.

fizic și cel social și reduce explicarea schimbărilor lingvistice la psihologia individului.

Meillet însă și, pe urmele lui, Vendryes au reușit să înțeleagă că limba depinde de oameni nu ca indivizi, ci ca membri ai unui colectiv, și că, deși este strâns legată de viața socială, ea rămâne totuși un fenomen social aparte, cu legi proprii.

Despre legile limbii, Meillet are un punct de vedere cu totul diferit de neogramatici. Astfel el spune că „nu sînt nici legi fiziologice, nici legi psihologice, ci sînt legi lingvistice, au caracter general și acționează în limbă tot timpul”⁴³.

Legile limbii, după părerea lui Meillet, enunță posibilități care devin realități în urma acționării anumitor factori și aceștia trebuie descoperiți de lingviști.

El vorbește de tendințe lingvistice generale. Termenul *tendință* este adoptat de Vendryes și în legătură cu schimbările fonetice, arătînd că e mai potrivit decît noțiunea de *lege fonetică*, întrucît permite să se determine și cauza schimbării fonetice.

A. Meillet și J. Vendryes au conceput limba în permanentă schimbare și transformare, iar felul în care pun problema progresului în limbă (vezi *Progresul în limbă*, III C 3) reflectă, de asemenea, concepția lor sociologică.

Problemele lingvisticii psihologice și sociologice devin mult mai complexe și mai complicate, mai ales după crearea lingvisticii structurale.

2) *Lingvistica structurală*. Prin crearea *fonologiei* la sfîrșitul deceniului al treilea⁴⁴ al secolului al XX-lea, lingvistica structurală se consideră constituită. Ea este rezultatul mai multor cuceriri care determină gîndirea filozofică în general și cercetarea lingvistică în special.

Din punct de vedere filozofic, începutul decadelor a treia din secolul al XX-lea se caracterizează prin dominarea a două mari principii:

- a) prioritatea întregului asupra părții (ceea ce în psihologie s-a numit „gestaltism”);
- b) neopozitivismul modern.

Primul principiu se referă la faptul că *întregul* nu este o sumă de elemente, cu alte cuvinte nu este determinat de părți, ci, dimpotrivă, *întregul* se descompune în părți. În alți termeni vorbind, obiectul este conceput ca o *totalitate*, un ansamblu coerent a cărui formă e mai mult decît suma părților.

Principiul priorității întregului își găsește aplicare în lingvistica structurală, care de asemenea subliniază prioritatea ansamblului: *limba* este cu totul altceva decît un repertoriu de cuvinte și sensul unei propoziții e mai mult decît suma sensurilor membrilor săi.

Astfel structuralismul se opune net atomismului, care caracterizează lingvistica din secolul al XIX-lea.

⁴³ A. Meillet, *L'Etat actuel des études de linguistique générale*, în *Lingu. hist.* II, p.11.

⁴⁴ În 1928 a avut loc la Haga primul Congres internațional al lingviștilor, la care *fonologia* a fost prezentată ca o nouă ramură a lingvisticii.

Neopozitivismul, care caracterizează filozofia modernă, consideră că ideea este inexistentă în afara cuvintelor. Din imbinarea neopozitivismului cu pragmatismul și behaviorismul s-a născut ideea că imperfecțiunile limbii ne induc în eroare, de unde tendința neopozitivistilor de criticare a limbii. Admițând că reale nu sînt decît senzațiile noastre și nu abstracțiile (*roșul* nu există, ceea ce există sînt *obiectele roșii*), neopozitivistii ajung la concluzia că numeroși termeni (cei abstracți) trebuie înlăturați din limbă.

O altă direcție a filozofiei neopozitiviste este aceea care consideră ca date fundamentale „relațiile”.

Pe plan lingvistic această concepție duce la ideile de *relație* și *structură*, de *randament* și *economie* etc. Obiectul central al lingvisticii trebuie să fie funcționarea limbajului. Acest curent a istoric în Europa este în mare parte posterior concepțiilor pragmatice și behavioriste care caracterizează opera lui Bloomfield.

Un rol important în dezvoltarea lingvisticii actuale au avut „teoria mulțimilor” și „logica matematică”, care și-au găsit numeroase aplicații în studiul limbii. Tendința matematizării științelor, de altfel, e foarte evidentă în această epocă. Teoria mulțimilor și logica matematică sînt importante mai ales pentru *lingvistica aplicată*, în care un loc de seamă ocupă traducerea automată (vezi *Traducerea automată*, IV B 7).

În ceea ce privește dezvoltarea lingvisticii, apariția structuralismului a fost pregătită, așa cum am văzut mai sus, de teoriile lingvistice ale lui F. de Saussure și Baudouin de Courtenay. Caracteristica principală a lingvisticii structurale constă în conceperea limbii ca un *sistem* a cărui *structură* lingvistii își propun să o cerceteze.

Această concepție se opune net lingvisticii nestructurale, care consideră limba un conglomerat de elemente: „În timp ce lingvistica nestructurală ia limba ca o infinitate de cazuri concrete pe care le clasifică recurgînd la științe auxiliare, lingvistica structurală desparte imensitatea de exprimări concrete, pe care o numește vorbire, de schema de organizare și de funcționare și numai acesteia din urmă îi dă numele de limbă”⁴⁵. În alți termeni vorbind, se consideră că lingvistica tradițională se ocupă de sunete și sensuri și de aceea are de-a face cu esențe de primul grad, iar lingvistica structurală, ocupîndu-se cu elementele relaționale, al căror substrat sînt sunetele și sensurile, are de-a face cu esențe de gradul al doilea.

Deși se vorbește de un *curent lingvistic structuralist*, trebuie să recunoaștem că, în realitate, există mai multe orientări care seamănă numai în privința metodelor de analiză, dar se deosebesc esențial în ceea ce privește concepția despre limbă.

Principalele orientări sînt:

- a) Structuralismul praghez;
- b) Structuralismul danez;
- c) Descriptivismul american.

⁴⁵ I. Coteanu, în ELS, p. 8-9.

a). Cel mai apropiat de punctul de vedere marxist este *structuralismul praghez*.

Reprezentat de un număr de lingviști cehi (V. Mathesius, V. Skalička, B. Havránek, B. Trnka, K. Horálek), ruși (N.S. Trubețkoi, S. Karcevski, R. Jakobson), francezi (A. Martinet), structuralismul praghez pornește de la conceperea limbii ca o structură cu două planuri :

- planul fonetic, alcătuit din foneme și diferențe fonologice și
- planul semantic, alcătuit din sensuri și diferențe semantice.

Planul fonetic e subordonat planului semantic, întrucât fonemele și diferențele fonetice marchează diferențe semantice.

În general praghezii admit distincțiile lui Saussure între limbă și vorbire, sincronie și diacronie, lingvistică internă și lingvistică externă, dar nu sînt de acord cu tratarea separată a acestor distincții.

De asemenea, sînt de acord cu înțelegerea structurii ca o rețea de relații, dar iau în considerație și termenii relației.

O primă și importantă realizare a structuralismului praghez este crearea fonologiei ca studiu al sunetelor privite din punctul de vedere al funcției lor în sistem. Fonemele sînt definite de către unii (R. Jakobson și A. Martinet) nu în spiritul lui Saussure (ca entități opozitive, relative și negative), ci prin trăsăturile lor relevante.

Structuralismului praghez îi aparține și ideea că sistemul nu este static, ci evoluează, de unde interesul pentru fonologia istorică⁴⁶.

Principalele teze ale structuralismului praghez, care constau în : îmbinarea punctului de vedere funcțional cu cel structural, înțelegerea raportului dintre limbă și vorbire ca raport între general și individual, cercetarea diacronică a sistemului limbii urmărindu-se tendințele lui evolutive⁴⁷ fără să lipsească nici înțelegerea legăturii dintre istoria limbii și istoria societății, constituie baze de orientare pentru lucrări care vor putea contribui la progresul lingvisticii generale. Începutul a fost deja făcut prin lucrările lui A. Martinet *Éléments de linguistique générale* (Paris, 1960) și *A Functional View of Language* (Oxford, 1962).

b). *Structuralismul danez*, deși s-a desprins din cercul praghez și are ca puncte de plecare aceleași idei din *Cursul de lingvistică generală* al lui F. de Saussure, totuși, sub influența neopozitivismului, a luat o direcție de dezvoltare destul de diferită față de structuralismul praghez.

În faza lui inițială cercul lingvistic din Copenhaga, reprezentat de V. Brøndal, nu se deosebește din punctul de vedere al concepției de structuralismul praghez. În articolul *Linguistique structurale*⁴⁸, V. Brøndal a expus ideile teoretice ale acestui cerc, care în esență sînt cele promovate de praghezi.

⁴⁶ O aplicare a principiului că sistemul fonetic poate fi studiat și în evoluție este lucrarea *Economie des changements phonétiques. Traité de phonologie diachronique*, Berna, 1955, de A. Martinet.

⁴⁷ Vezi Graur—Wald, *Ist. lingv.*, p. 137.

⁴⁸ Apărut în AL I, 1939, p. 1—10, și reprodus în *Essais de linguistique générale*, Copenhaga, 1943, p. 90—97.

Ulterior însă, H.J. Uldall, L. Hjelmslev și J. Holt, sub influența neopozitivismului, au creat o nouă teorie a limbii.

Noua teorie poartă numele de „glossematică” și bazele ei au fost puse în lucrarea lui L. Hjelmslev, *Omkring sprogtteoriens grundlaeggelse* (1943), tradusă în engleză sub titlul *Prolegomena to a theory of language*, și în articolul lui H.J. Uldall, *Outline of glossematics* (apărut în TCLC XI, 1957).

Noua concepție pleacă tot de la considerarea limbii ca un *sistem* sau ca o *structură* formată dintr-o rețea de relații, dar, spre deosebire de praghezi, glossematicienii nu țin seamă decât de relații fără termenii lor. Ei răstoarnă raportul real și consideră termenii ca rezultat al relațiilor.

„Obiectele — spune L. Hjelmslev — pot fi descrise, definite și înțelese numai cu ajutorul acestor raporturi (de dependență). Raporturile în discuție, pe care realismul simplist le consideră secundare, în sensul că ele presupun existența prealabilă a obiectului, devin din punctul nostru de vedere primare, în sensul că existența obiectului e considerată ca un rezultat al existenței lor”⁴⁹.

Glossematicienii admit că limba este constituită din două planuri: *planul expresiei* și *planul conținutului*, dar, potrivit concepției lor, fiecare plan are două aspecte, și anume: *forma expresiei* și *substanța expresiei*, *forma conținutului* și *substanța conținutului*.

Atât în cadrul fiecărui plan, cât și în relația dintre cele două planuri, rolul principal revine formei. Semnul lingvistic, în această teorie a limbii, este definit ca unitatea dintre forma conținutului și forma expresiei (vezi *Conținut și expresie*, II B 1 a).

Între aspectele fiecărui plan, pe de o parte, și între cele două planuri, pe de altă parte, se stabilesc diferite relații, pe care glossematicienii le reduc la trei tipuri: *interdependența*, *determinarea* și *constelația*. Aceste tipuri de relații, care constituie limba considerată ca formă și nu ca substanță, pot fi studiate arbitrar prin diferite procedee sau pot fi identificate cu alte structuri formale analoge.

Astfel limba va fi transpusă în formule de tip algebric în care sensul cuvintelor nu interesează. Structura unei limbi naturale nu ar fi decât un caz particular al unui obiect de studiu mai general, care este *semiotica*.

Glossematica nu este, așadar, numai o teorie despre limbă, ci și o metodă de studiere a acesteia, metodă bazată pe formule și definiții matematice, aplicabilă oricărui sistem de semne care are o structură analogă cu aceea a limbilor naturale.

c) *Descriptivismul american* s-a născut din întâlnirea concepției mecaniciste cu filozofia behavioristă. Luând ca punct de plecare teoria comportamentului, L. Bloomfield (1887—1949) expune în *Language* (1933) mecanismul procesului de comunicare. Neglijând domeniul conștiinței, domeniu inaccesibil cunoașterii, Bloomfield nu admite pentru mecanismul comunicării decât *stimuli* și *reacții*. Stimulii pot fi de natură extralingvistică

⁴⁹ Hjelmslev, *Prolegomena*, p. 23.

dacă individul comunică fără să se folosească de limbă, iar dacă intră în joc a doua persoană, poate interveni comunicarea lingvistică.

Un stimul care poate fi de natură extralingvistică provoacă la prima persoană o reacție care constă, de exemplu, în articularea unui cuvânt; a doua persoană, la rândul ei, poate primi acest cuvânt ca un stimul care-i determină o reacție. Înlănțuirea dintre stimuli și reacții poate fi reprezentată de formula $S - r \dots s - R$, în care r și s reprezintă reacția și stimulul lingvistic (vorbirea).

Din cele spuse reiese că Bloomfield admite ca singură funcțiune a limbii funcțiunea de comunicare, iar pentru cea de fixare a gândirii nu mai rămîne loc în teoria lui. În felul acesta Bloomfield reduce limbajul la o sumă de stimuli asemănători cu stimulii care dau reacții de răspuns și la animale. De aceea descriptivisti nu se ocupă de *sens*, ci numai de analiza formală a limbii.

Această direcție în conceperea limbii a fost urmată de un grup de elevi și urmași apropiați ai lui Bloomfield (Z.S. Harris, G.L. Trager, B. Bloch), care au elaborat principii formalizate de analiză și descriere a unităților lingvistice în fonologie și morfologie (vezi *Metode moderne*, I B 2 c).

3). *Lingvistica generativ-transformațională* sau *gramaticile generativ-transformaționale*. Considerarea gramaticilor generativ transformaționale ca pe o nouă etapă în dezvoltarea lingvisticii moderne se întemeiază pe observația că, de fapt, modelul generativ-transformațional pleacă de la critica făcută limitelor modelului structural și își propune să realizeze o sinteză superioară a celor mai importante realizări din lingvistica tradițională și structurală.

După părerea generatiștilor⁵⁰, principala limită a modelului structural constă în aceea că nu depășește stadiul pur al clasificărilor; lingvistica structurală este cu alte cuvinte o lingvistică *taxinomică*, în timp ce gramatica generativă își propune să creeze modelul explicit al limbajului în general și al limbilor în particular.

Potrivit concepțiilor generatiștilor, teoria lingvistică generală are două sarcini principale:

- a) de a determina forma gramaticilor particulare și
- b) de a stabili modelul mecanismului limbajului în general.

Premisa de la care pleacă teoria gramaticilor generative este constatarea că orice vorbitor adult care vorbește o limbă dată, în orice moment, este capabil de a emite și de a înțelege un număr nelimitat de propoziții, dintre care pe cele mai multe nu le-a auzit și nu le-a mai pronunțat înainte. Această aptitudine a vorbitorului a fost numită *competență lingvistică*. Manifestarea concretă a competenței lingvistice poartă numele de *performanță lingvistică*.

Gramatica generativă își propune să fie un model al competenței lingvistice. În alți termeni vorbind, *gramatica generativă este un ansamblu*

⁵⁰ Ruwet, *Introduction*, passim.

finit de reguli care dă socotală de un număr infinit de propoziții sau un sistem de reguli care dau o interpretare semantică unui număr infinit de secvențe acustice. Din cea de-a doua definiție reiese că gramatica generativă are trei componente: un component central, *componentul sintactic*, care stabilește pentru fiecare propoziție o descriere structurală; de o parte și de alta a componentului sintactic există doi componenți „interpretativi”, care „traduc” sau transformă componentul sintactic abstract într-o formă concretă: *componentul fonologic* îl „traduce” în secvențe de semne sonore, iar *componentul semantic* îi dă o interpretare semantică.

Există mai multe tipuri de gramatici generative, dintre care modelul transformațional este apreciat ca cel mai adecvat.

Generatiști, și în special Chomsky⁵¹, stabilesc o filiație între gramaticile raționaliste din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea și gramaticile generativ-transformaționale de azi. Ei consideră că în gramaticile raționaliste se află în germene conceptele numite *structură de profunzime* și *structură de suprafață*, care stau la baza gramaticilor transformaționale.

Lingvistica psihologică și sociologică după crearea lingvisticii structurale. După crearea lingvisticii structurale, problemele psihologice și sociologice ale limbajului au continuat să preocupe pe psihologi, pe sociologi și, bineînțeles, pe lingviști.

Din întâlnirea între cele două științe, psihologia și lingvistica, s-a creat o altă știință, numită *psiholingvistică* (vezi *Limbajul ca obiect de studiu interdisciplinar*, I A 5), după cum din întâlnirea lingvisticii cu sociologia s-a născut *sociolingvistica*.

Psihomecanica sau psihosistematica lui Gustave Guillaume (1883—1960) este de asemenea punctul de întâlnire a interesului pentru probleme ale psihologiei și lingvisticii. După părerea lui Kukenheim, *psihomecanica* „se interesează de fapt mai mult de ceea ce precede discursul decât de discursul propriu-zis”⁵². Totuși, obiectul psihomecanicii fiind „cercetarea intimă a actului limbajului”⁵³, problemele lingvistice ocupă un anumit loc în această disciplină relativ nouă.

O problemă foarte dezbătută, în analiza căreia nu poate să lipsească un punct de vedere psihologic, este problema semnului lingvistic, mai precis *arbitrarul semnului lingvistic* (vezi *Conținut și expresie*, II B 1a). În strânsă legătură cu arbitrarul semnului lingvistic se află problema raportului *cuvânt — concept* și, pornind de aici, problema raportului *limbă — gândire*.

Continuând un punct de vedere întâlnit în Europa încă la Humboldt în legătură cu conceptul de *formă internă*, lingvistica structurală a confirmat ideea că «sisteme lingvistice diferite structurează diferit aceeași realitate extralingvistică». Pornind de la asemenea constatări, s-a ajuns

⁵¹ Vezi nota 7.

⁵² Kukenheim, *Esquisse*, p. 140.

⁵³ *Ibidem*.

la reinterpretarea raportului dintre *limbă și gândire*. Omul gîndește în limitele impuse de sistemul său lingvistic; limbajul predetermină viziunea noastră despre lume, prin urmare limba determină gîndirea.

Punctul de vedere după care limba predetermină formele gîndirii, întîlnit pentru prima oară la Humboldt, a fost redescoperit independent de către Ed. Sapir, creatorul școlii *etnolingvistice*.

Ideea că limba ne impune un anumit mod de a gîndi a fost dezvoltată de B.L. Whorf, elevul lui Sapir, în spirit neopozitivist și teoria lor este cunoscută sub numele de *ipoteza Sapir-Whorf*.

Lingvistica sociologică. Interesul pentru problemele limbajului legate de psihologia colectivă nu este, de fapt, decît un aspect al lingvisticii sociologice. În ciuda afirmației că limba trebuie studiată „în sine și pentru sine”, care rezumă de fapt scopul cercetărilor structuraliste, se continuă și după 1930 orientarea sociologică.

Această orientare, care concepe studiul evoluției limbii în strînsă legătură cu evoluția societății, constituie principala caracteristică a *lingvisticii marxiste*. Lingvistica marxistă consideră limba un fenomen social, care a apărut o dată cu apariția primilor oameni, din nevoia obiectivă de comunicare în procesul muncii colective.

Deși limba se dezvoltă în strînsă legătură cu evoluția societății, totuși ea se dezvoltă după legi proprii, care nu pot fi cunoscute dacă nu se ține seamă de condițiile sociale în care evoluează fiecare limbă.

În problemele de analiză a limbii, lingvistica marxistă pleacă de la conceperea ei ca *sistem de semne* și se iau în considerație atît latura materială a limbii, cît și cea ideală, atît *relațiile* dintre termenii sistemului, cît și termenii lui.

Concepția despre limbă a lingvisticii marxiste nu e absolut nouă în ceea ce privește principalele ei trăsături. Nouă este numai îmbinarea, în lumina concepției materialist-dialectice, a celor mai importante cuceriri din istoria lingvisticii.

Dintre lucrările călăuzite de o astfel de concepție amintim: M. Cohen, *Linguistique et matérialisme dialectique* (1948) și *Pour une sociologie du langage* (1956); Al. Graur, *Studii de lingvistică generală* (1960), cele cinci volume colective de *Probleme de lingvistică generală* (1959—1967), precum și o serie de studii și articole din unele reviste și publicații românești și străine.

În prezent, limba este domeniul a numeroase cercetări în care accentul cade pe sincronie sau diacronie, în funcție de scopul urmărit, și în care problemele de teorie (în special pentru aspectul sincronie al limbii) sînt strîns legate de anumite aplicații practice menite să ușureze munca omului și să stimuleze cercetarea lingvistică (vezi *Lingvistica la ora actuală*, I B 4).

2. Metodologie

a. Metode comune cu alte științe

α **Comunitate de obiect — comunitate de metodă.** Datorită alcătuirii sale complexe, aspectelor sale eterogene și contradictorii, limbajul este obiect de meditație pentru specialiștii din sectoare diferite ale științei. Faptul se constată încă din antichitate. De exemplu, logica lui Aristotel conține numeroase observații de limbă și s-a afirmat că anumite distincții logice stabilite de Stagirit se bazează pe particularități ale limbii grecești. Emile Benveniste a consacrat un studiu dependenței categoriilor logice de categoriile gramaticale ale elinei¹. „Sofismele de limbaj” discutate în *Organon*² și reluate în toate manualele de logică postaristotelică sînt greșeli de raționament explicabile prin fapte de limbă (polisemia, omonimia sintactică ș.a.). Filozofii stoici ne-au lăsat o analiză foarte actuală a semnului lingvistic, operînd distincția tripartită semnificant (σημαῖνον) — semnificat (σημαινόμενον) — obiect semnificat (τυγχάνον)³.

În evul mediu, lucrările de logică abundă în considerații lingvistice; de o atenție deosebită s-au bucurat cuvintele pe care azi le numim „fără sens lexical deplin” (termenii *sincategorematici*). În analizele semantice se ajunsese la un mare rafinament, ceea ce-i face pe unii logicieni și lingviști să regrete că opusculele de logică medievală n-au fost încă revalorificate⁴.

Un moment important în istoria relațiilor dintre lingvistică și alte discipline îl marchează apariția Gramaticii de la Port-Royal (1660), primită și judecată foarte favorabil imediat după apariție, tradusă în mai multe limbi, imitată, parafrazată și amplificată de nenumărate ori în secolele al XVII-lea și a XVIII-lea⁵. Această gramatică și cele de tipul ei („gramaticile raționale”) încearcă aplicarea în morfologie, sintaxă și vocabular a aparatului conceptual al logicii⁶.

¹ Benveniste, *Problèmes*, p. 63—74.

² *Respingerile sofistice*.

³ Sextus Empiricus, *Adv. Math.* VIII, 11. Vezi și F. Vanț, *Probleme de limbă și gîndire la filozofii stoici*, LLit. II, 1956. În legătură cu concepția actuală despre sens, cf. Gak, *La langue et le discours dans un dictionnaire bilingue*, „Langages” 19, 1970, p. 105 : structura sensului e reprezentată în general ca o relație triplă între simbol (lanț de foneme), gîndire (concept, *significatum*) și referent (lucru desemnat, *denotatum*).

⁴ E. Coseriu, *Die Geschichte der Sprachphilosophie von der Antike bis zur Gegenwart*. Teil I : *Von der Antike bis Leibniz*, Tübingen, 1969; Anton Dumitriu, *Istoria logicii*, București, 1969, p. 381—387 (în legătură cu conceptul semantic de „suppositio”).

⁵ Ecouri îndepărtate se semnalează pînă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cf. P. Burggraff, *Principes de grammaire générale (ou exposition raisonnée des éléments du langage)*, Liège, 1863.

⁶ Încercarea e apreciată ca foarte valoroasă, pînă tîrziu, în 1855 : „... strălucită inovație în știință. Pentru prima dată se exprimau în limba franceză adevărurile, azi comune, că, limbajul fiind expresia gîndurilor noastre, iar operațiile spiritului pretutindeni aceleași, există principii generale la care toate limbile sînt în mod natural supuse și a căror amprentă trebuie s-o poți recunoaște sub infinita varietate a idiomurilor” (B. Jullien, cit. în P. Burggraff, *lucr. cit.*, p. 584).

Metoda logică în abordarea fenomenului gramatical, criticată de numeroși lingviști⁷, e încă prezentă în gramatica de tip tradiționalist: expresia „gramatică tradițională” e pentru unii sinonimă cu „gramatică logică”⁸.

În cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, psihologii⁹ și apoi acusticienii își manifestă interesul pentru unele aspecte ale limbajului. În legătură cu aceștia din urmă, asistăm la incorporarea metodei experimentale în metodologia lingvisticii. În secolele al XIX-lea și al XX-lea, limbajul devine obiect de studiu pentru psihopatologi, neurologi, logopezi.

Secolul nostru marchează, și pentru lingvistică, inaugurarea etapei matematice, când se instalează pe terenul faptelor de limbă metoda statistică, calculul probabilităților, metoda modelării, folosite în numeroase științe. De limbaj se ocupă acum și specialiștii în teoria comunicației, informatică, cibernetică.

Desigur, orice disciplină își justifică existența numai dacă își poate delimita obiectul, dar nu i se cere să elaboreze și metode exclusive (ci numai unele p r o c e d e e specifice, realizări particulare ale unei metode cu caracter mai general sau chiar universal)¹⁰. Despre nici un fel de metodă, indiferent de originea ei, nu se poate spune astăzi că — *din principiu* aprioric — nu-și are locul în lingvistică. Întrepătrunderea diferitelor discipline științifice duce în mod necesar și la întrepătrunderea metodelor lor, la folosirea metodelor unei științe în altele¹¹. Această apropiere între științe — la care participă și lingvistica — este un însemnat factor de progres¹².

β Cerințe metodologice generale. De alegerea potrivită a căii de cercetare a metodei depinde corectitudinea și valoarea cunoștințelor obținute într-o investigație științifică. Trebuie discutate mai întâi unele cerințe metodologice foarte generale, de care e normal să asculte și lingvistica.

Îndrumările carteziene din *Discours de la méthode* au o aplicabilitate universală: să se accepte ca adevărate numai ideile clare, inteligibile, fără grabă și idei preconcepționate; orice problemă să fie fragmentată în probleme parțiale, mai ușor de rezolvat; cercetarea să înceapă cu obiectele mai simple și să treacă, treptat, la obiectele mai complexe; cercetătorul să se oprească din

⁷ „Logica ne-a dat o gramatică proastă și a lăsat limbajul fără inimă” (J.R. Firth, cit. de R.H. Robins, *General linguistics. An introductory survey*, Londra, 1961, p. 89). De cîtiva ani însă, fondatorul gramaticii generative a readus în actualitate, în termenii cei mai elogiași, concepția și metodele gramaticilor raționale: Noam Chomsky, *Cartesian Linguistics (A chapter in the history of rationalist thought)*, New York—Londra, 1966. Vezi S. Stati, în *SL*, p. 59—63.

⁸ „... les catégories de la grammaire traditionnelle, voire de la grammaire logique...” (Roch Valin, *Grammaire et logique: du nouveau sur l'article*, TLL V, 1967, 1, p. 73).

⁹ Sint edificatoare titlurile a două cărți de H. Steinthal: *Grammatik, Logik und Psychologie. Ihre Prinzipien und ihr Verhältniss zu einander*, Berlin, 1855, și *Philologie, Geschichte und Psychologie in ihren gegenseitigen Beziehungen*, Berlin, 1864.

¹⁰ De exemplu, *reducția variantelor la invariante* este un aspect particular, lingvistic al metodei abstractizării, universal valabilă.

¹¹ *Dialectica metodelor în cercetarea științifică*, I, București, 1966, p. 39.

¹² Roman Jakobson, *Linguistics in its relations to other sciences*, ACIL X, vol. I, București, 1969.

cînd în cînd pentru a sintetiza cunoștințele obținute și să verifice dacă n-a omis nimic¹³. Recomandări tot atît de generale face J. Stuart Mill, în *Logica* sa, celor care recurg la experimente: atenția trebuie îndreptată spre descoperirea concordanței, a diferenței, a variațiilor concomitente, a reziduurilor.

Autorul celei mai ample gramatici raționale, Nicolas Beauzée¹⁴, adept mărturisit al lui Descartes, consideră că principiile limbajului trebuie studiate și tratate exact ca principiile celorlalte științe (fizica, geometria), întrucît gîndirea este una singură și e supusă aceluiași mecanism — indiferent de obiectul pe care îl cercetează¹⁵. Beauzée emite principiul metodologic, valabil pînă astăzi, că o limbă nu trebuie descrisă ca fiind sistemul altei limbi¹⁶.

Făcîndu-se ecoul tezelor proclamate în diverse științe la acea dată, Saussure urmează două principii metodologice în aparență contradictorii (în realitate complementare) și care s-au dovedit de mare succes în lingvistica postsaussuriană: fenomenele trebuie studiate avînd în vedere, deopotrivă, integrarea lor în structuri („principiul totalității”) și independența lor („principiul imanenței”: limba trebuie studiată în sine și pentru sine)¹⁷.

Cerințe metodice generale, valabile și dincolo de granițele lingvisticii, a formulat L. Hjelmslev: noncontradicția, simplitatea și exhaustivitatea¹⁸. Interesul pentru chestiunile de metodă a crescut în epoca contemporană în toate științele, ceea ce n-a întîrziat să se reflecte și în știința limbii. Glossematica, dar mai ales descriptivismul, excelează în cercetările metodologice¹⁹.

Cerințele metodologice ale curentului filozofic neopozitivist, cerințe cu ambiții de universalitate, au găsit adepți în diverse științe, printre care și lingvistica. Și pe această cale se creează trăsături comune în metodologia lingvisticii și a altor științe.

Reducînd cunoașterea la un complex de senzații subiective coordonate prin sistemul de simboluri convenționale ale limbii, neopozitivismul limitează obiectul de cercetare al cricărui domeniu științific la un sistem de raporturi: „Întreaga lume este văzută ca un sistem de raporturi fără suporturi sau, cel puțin, de raporturi care definesc întreg conținutul termenilor pe care îi unesc”²⁰. Ideea apare încă din 1929, în manifestul „Cercului de la Viena”, unde se arată că în descrierea științifică nu poate

¹³ O foarte veche indicație metodologică generală aparține lui Aristotel, care cere ca metodele să se deosebească după obiectele cărora li se aplică și respinge ideea unei metode unice, convenabilă pentru toate obiectele, *Topica* I; *Fizica* II, 2.

¹⁴ *Grammaire générale ou exposition raisonnée des éléments nécessaires du Langage, pour servir de fondement à l'étude de toutes les langues*, Paris, 1767.

¹⁵ *Ibidem*, p. XVI.

¹⁶ *Ibidem*, p. XV.

¹⁷ Knud Togeby, *Structure in mancrise de la langue française*, Paris, 1965, p. 5.

¹⁸ *Prolegomena*, p. 11.

¹⁹ „On se demande à la fin s'il n'y a pas quelque gratuité dans ce déploiement d'exigences méthodologiques” (Ebenveniste, *Préliminaires*, p. 11; autorul se referă la Z.S. Harris).

²⁰ Louis Rougier, *Traité de la connaissance*, Paris, 1955, p. 245.

intra decît structura obiectului, nu esența lui ²¹. Metodologia științelor trebuie orientată, în consecință, spre descoperirea relațiilor și nu spre cercetarea relaterelor, a „substanțelor”. La acest punct de vedere aderă glossematica : „Ceea ce are o existență în sensul științific al cuvîntului nu e substanța acelei totalități, ci numai raporturile ei interne și externe” ²². Modul de elaborare a definițiilor trebuie orientat în același sens ; definițiile *formale* sînt singurele interesante pentru glossematică, ca și pentru o mare parte din descriptiviști ²³. În sfîrșit, teoria limbii trebuie să capete aspectul unui „sistem pur deductiv, în sensul că poate fi folosită numai ca mijloc de prevedere și calculare a posibilităților care decurg din premisele ei” ²⁴, să fie prezentată ca o „algebră a limbii, care va opera cu entități fără nume, adică cu entități numite arbitrar, fără nici o motivare naturală” ²⁵. O atare exigență reflectă concepția neopozitivistă : orice știință se bazează pe o teorie formalizată, caracterizată prin axiome, care sînt simple convenții de limbaj. Axiomele reglementează întrebuițarea termenilor în cadrul teoriei formalizate, iar noțiunile alese (în mod arbitrar) ca primare sînt, pentru neopozitiviști, niște simboluri nedefinite, ceva lipsit de orice conținut intuitiv sau empiric ²⁶.

După *glossematica* lui Hjelmslev, altă teorie lingvistică cu caracter de sistem deductiv, formalizat este gramatica generativă, inspirată direct din logica matematică ²⁷.

În ultimele două decenii, lingviști din țările socialiste au studiat probleme generale și de detaliu utilizînd legile dialecticii materialiste. Tezele de bază ale lingvisticii marxiste privesc în același timp obiectul și metodologia lingvisticii : studiul limbii în unitatea ei cu gîndirea și ținînd seama de caracterul ei sistematic ; studiul limbii în mișcare neîntreruptă, fiecare stadiu din evoluția ei fiind caracterizat printr-un echilibru instabil ; studiul limbii în strînsă legătură cu evoluția societății ; căutarea legilor interne de dezvoltare ²⁸.

γ. Ipoteza, inducția, și deducția. În metodologia științelor, *ipoteza* e considerată ca o operație necesară, care de obicei precedă stabilirea oricărui adevăr ; ipoteza este în general concluzia unei inducții ²⁹. Pornind de la unele observații, mintea noastră anticipează asupra rezultatului, construind o explicație provizorie, care urmează a fi verificată (confirmată sau infirmată). Ipoteza e desigur „un produs al imaginației omului

²¹ L. Rougier, *lucr. cit.*, p. 183.

²² Hjelmslev, *Prolegomena*, p. 14.

²³ „Definițiile formale nu-și pun drept scop să dea o prezentare exhaustivă a obiectelor din punctul de vedere al intensiunii lor, și nici să le delimiteze exact extensiunea”, aceste definiții „caută doar să fixeze locul unor obiecte în raport cu alte obiecte” (*ibidem*, p. 12).

²⁴ *Ibidem*, p. 8.

²⁵ *Ibidem*, p. 50.

²⁶ Vezi L. Rougier, *lucr. cit.*, p. 42, 59.

²⁷ Vezi, mai departe, p. 134 și urm..

²⁸ Graur—Wald, *Ist. lingv.*, p. 176—177, și, în acest volum, p. 72.

²⁹ Henri Wald, *Elemente de epistemologie generală*, București, 1967, p. 128. „Cunoașterea se ridică de la experiență la ipoteză printr-o inducție spontană, intuitivă” (*ibidem*, p. 201).

de știință, dar nu un produs dezlegat de realitatea obiectivă, ci, dimpotrivă, cu atât mai valoroasă cu cât e mai puțin liberă, cu cât e mai dependentă de fapte, cu cât surprinde și reflectă mai adevărat și mai plenitudinar aspecte ale naturii sau societății”³⁰. Emiterea ipotezelor e de regulă precedată de observarea unor *analogii*; se construiesc „raționamente prin analogie”.

Metoda ipotezei duce pe omul de știință la emiterea unor previziuni; „reflectarea anticipativă se cristalizează, în primul rînd, sub formă de ipoteză”³¹.

Din istoria lingvisticii pot fi amintite numeroase ipoteze; iată cîteva dintre ele:

— cele două ipoteze formulate în antichitate cu privire la originea limbajului (teza contractuală și teza condiționării naturale);

— ipotezele (susținute în secolul trecut) potrivit cărora orice limbă trece obligatoriu prin anumite perioade sau stadii de dezvoltare³².

Filozofia limbii din secolul nostru dezbate „ipoteza Sapir-Whorf”: modul de percepere a lumii e condiționat de normele de exprimare ale fiecărei limbi. Limbajul determină atât formarea categoriilor logice, cât și, în general, a tuturor formelor culturii³³.

Dintre ipotezele valoroase, care au dus la progres în știința limbii, cităm:

— ipoteza unei limbi comune indo-europene și a unor limbi comune intermediare între aceasta și limbile cunoscute din documente. (Exemple de limbi comune intermediare: germanica comună, slava comună ș.a.)

Rolul analogiei ca metodă de raționament este evident: ipoteza limbilor comune și a procesului de diversificare se bazează pe analogia cu limbi comune și diversificări cunoscute din istorie (latina și formarea limbilor romanice, de pildă)³⁴;

— ipoteza că linearul B din Creta notează un dialect al limbii grecești l-a dus pe Ventris la descifrarea, în 1953, a inscripțiilor redactate în acest sistem de scriere.

Inducția constă în găsirea unui temei de explicare a fenomenelor prin descoperirea unor l e g i³⁵. Acestea se formulează ca urmare a studierii unor fenomene accesibile observației, dar nu se aplică și fenomenelor inaccesibile sau care nu s-au produs încă. De la reflectarea *realului* se trece la oglindirea *posibilului*³⁶. Bacon, de numele căruia se leagă impunerea

³⁰ A. Joja, *Studii de logică*, II, București, 1966, p. 505.

³¹ Henri Wald, *lucr. cit.*, p. 200.

³² Graur—Wald, *Ist. lingv.* p. 36—38.

³³ Vezi, mai departe, p. 72. Critica acestei ipoteze la V.A. Zvegghintsev, în „Вопросы философии”, 1961, 12, p. 105.

³⁴ Tot pe baza unor analogii se construiesc și astăzi ipoteze, de exemplu atunci cînd se fac previziuni asupra dezvoltării limbilor actuale: schimbări morfologice, de vocabular, dispariția de idiomuri.

³⁵ „Inducția nu se poate justifica în afara ipotezei, confirmată de o practică constrîngătoare, a existenței obiective a legilor naturii” (A. Joja, *lucr. cit.*, p. 502).

³⁶ Henri Wald, *lucr. cit.*, p. 128.

metodei inductive, pornește de la „dubla supoziție că faptele sînt cîrmuite de legi și că din cercetarea unui număr suficient de fapte este verosimil să se desprindă legea care le guvernează”³⁷. Nu se poate spune cîte fapte particulare sînt suficiente pentru a garanta soliditatea unei inducții; inducția este în mod firesc *incompletă*³⁸ (căci nu se pot colecționa toate faptele particulare). Uneori sînt suficiente cîteva fapte; Engels scria că o singură mașină cu aburi demonstrează tot așa de bine ca și zece mii de mașini că mișcarea mecanică poate fi obținută din căldură³⁹. Spre deosebire de *certitudinea* concluziilor deductive, concluziile inductive sînt doar *probabile* (sau, cum scria Kant, „pe cît am observat pînă acum, nu se găsește nici o excepție de la cutare sau cutare regulă”)⁴⁰. Trebuie respinsă teza că nici o afirmație nu poate fi socotită valabilă pînă nu se va constata că ea se aplică la toate exemplarele unui tip existente pe lume; susținerea ei e o dovadă de agnosticism, mascat sub cerința, lăudabilă, a exactității, a preciziei⁴¹. Nu mai puțin primejdios este excesul contrar: efectuarea unor inducții pripite, sprijinite pe cîteva fapte ne semnificative. Istoria științelor — a lingvisticii inclusiv — arată că formularea legilor, descoperite prin inducție, e supusă totdeauna corectărilor (cf. legile fonetice), ceea ce nu infirmă cîtuși de puțin valoarea inducției ca metodă generală de descoperire a adevărurilor.

Plecînd de la experiențe în număr necesarmente limitat — vom căuta să le alegem cît mai variate cu puțință —, determinăm prin calcul toate posibilitățile imaginabile în cadrul anumitor limite. Ca să verificăm calculul nu trebuie să cercetăm dacă teoria se aplică într-adevăr la toate obiectele existente. Trebuie numai să controlăm dacă calculul teoretic e în sine lipsit de contradicții și exhaustiv⁴². Numărul infinit de fapte studiate nu-i dă lingvistului posibilitatea să-și formuleze conceptele de bază prin generalizare inductivă. De aici necesitatea folosirii deducției, deși, prin obiectul ei, lingvistica e o știință inductivă⁴³. Descrierea lingvistică este inductivă în dorința sa de a explica fidel realitatea obiectivă și este deductivă din cauza necesității de a menține coerența modelului și de a ajunge la o generalitate coextensivă cu corpus-ul supus descrierii⁴⁴.

Deducția, metodă care se găsește în unitate dialectică cu inducția⁴⁵, constă în străbaterea drumului invers, de la legi și principii la luminarea fenomenelor particulare. La mijlocul secolului al XVIII-lea, Beauzée

³⁷ A. Joja, *lucr. cit.*, p. 501.

³⁸ Hegel, *Logica*, București, 1962, p. 322.

³⁹ Vezi F. Engels, *Dialectica naturii*, ediția a III-a, București, 1966, p. 206.

⁴⁰ Henri Wald, *lucr. cit.*, p. 115. Vezi și F. Bercelli, *Note sull'interpretazione dei termini „probabilità” e „induzione”*, „Lingua e stile” III, 1968, 1.

⁴¹ Graur, *Studii*, p. 488. „Pretenția de a nu trage concluzii decât pe baza tuturor exemplarelor din lume ar duce la desființarea științei” (*ibidem*, p. 400).

⁴² L. Hjelmslev, *Le langage*, Paris, 1966, p. 140—141.

⁴³ I. I. Revzin, *Models in language*, Londra, 1966, p. 2.

⁴⁴ Greimas, *Sémantique*, p. 68.

⁴⁵ Henri Wald, *lucr. cit.*, p. 137—170.

susținea că gramatica generală este o știință, „pentru că are ca obiect numai speculația rațională asupra principiilor imuabile și generale ale limbajului”⁴⁶. În acest fel, „știința gramaticală este anterioară tuturor limbilor”⁴⁷ — afirmație care trebuie apropiată de teza Hjelmsleviană a apriorismului teoriei limbii. Se consideră la ora actuală că o disciplină oarecare e cu atât mai științifică, mai exactă, cu cât are un caracter deductiv mai pronunțat. (În sprijinul lingvisticii matematice s-a adus și argumentul că aplicarea metodelor matematicii la studiul limbii e o condiție a progresului în lingvistică, deoarece matematica e prin excelență o știință deductivă.)

Reconstrucția cuvintelor neatestate, pornind de la legile de evoluție și corespondență fonetică, implică folosirea metodei deductive. Astăzi, aplicarea cea mai discutată a metodei deductive în știința limbii este gramatica generativă, un tip de model logico-matematic⁴⁸.

Într-un sens special, termenul *deducție* a fost folosit de Hjelmslev pentru a denumi descompunerea unui obiect în părți tot mai simple, pînă se ajunge la unități inanalizabile⁴⁹. Fragmentarea fluxului sonor în unități de diferite nivele (frază, propoziție, morfem etc.) este aplicarea lingvistică a deducției înțelese în acest mod particular.

8. Observația și experimentul. Metoda *observației* este absolut obligatorie în orice știință; ea premerge descrierea, comparația, clasificarea. Opoziții de felul „științe *descriptive* sau *de observație*” — „științe *teoretice*”, uzuale în jurul anului 1900, au căzut în desuetudine (ca și distincțiile „științe istorice și experimentale” sau „științe comparative și experimentale”)⁵⁰; s-a văzut că observația, descrierea, istoria, experimentul sînt necesare tuturor disciplinelor. *Observarea* nu înseamnă *contemplare pasivă*; a aplica metoda observației înseamnă a face o operație de selecție (trebuie să știi *ce* să vezi) și un început de interpretare (e important *cum* vezi). În antichitate, în toate științele observația era deficitară: materialul acumulat era foarte sărac, iar valoarea lui era diminuată de unele interpretări și teorii fanteziste. Observarea trăsăturilor fonetice, lexicale și gramaticale ale unui text era dirijată spre descoperirea abaterilor de la anumite norme. În evul mediu, în limbile moderne se căutau similitudini de organizare lingvistică cu latina⁵¹. Gramaticii observau, sau credeau că observă, o scădere a posibilităților expresive de la limbile clasice la idiomurile moderne.

Împletind o observație mai liberă cu comparația detaliată a francezei cu latina, mai mulți filologi ai secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea s-au

⁴⁶ Henri Wald, *lucr. cit.*, p. X—XI.

⁴⁷ *Ibidem*, p. X.

⁴⁸ Vezi, mai departe, p. 134 și urm.

⁴⁹ *Prolegomena*, p. 13.

⁵⁰ *Dialectica melodelor, în cercetarea științifică I*, București, 1966, p. 323.

⁵¹ Asemănările observate erau adesea rezultatul unor *interpretări* tendențioase.

pronunțat pentru egalitatea limbilor sau chiar pentru superioritatea celor moderne ⁵².

Observațiile făcute de autorii de gramatici „universale” (vezi mai sus, p. 51) erau și ele adesea tendențioase, căci trebuiau să sprijine ideea că, în esență, toate limbile pământului se reduc la o singură structură gramaticală, deosebiri fiind de ordinul accidentelor : „Grammatica una et eadem est secundum substantiam, in omnibus linguis, licet accidentaliter varietur” ⁵³.

Eliberată de constrîngerii de această natură, metoda observației va da rezultate extrem de valoroase în secolul al XIX-lea, în colaborare cu metoda comparativă-istorică ⁵⁴. În lingvistică, un rol însemnat are „observația internă” sau „autoobservația”, mai ales în cercetările de semantică ; la acest tip de observație apelăm cînd discutăm despre „sentimentul vorbitorului”.

Între observație și *experiment* legătura este foarte strînsă. Experimentul „reprezintă observația științifică a unui fenomen provocat în condiții cunoscute și care pot fi variate în conformitate cu scopul cercetării” ⁵⁵. La baza utilizării acestei metode stă ideea că „procesele și fenomenele naturale din natura vie pot fi izolate și reproduse în laborator” ⁵⁶. Progresele mari ale medicinei moderne se datoresc introducerii de către Claude Bernard a metodei experimentale (cunoști mai bine o boală cînd o poți produce — la un animal), iar emanciparea psihologiei ca știință coincide în mod semnificativ tot cu introducerea experimentului ⁵⁷.

Variatatea experimentelor de lingvistică este foarte mare, deși în mod obișnuit metoda experimentală este concepută foarte îngust, ca un auxiliar în studiile de fonetică articulatorie și acustică.

Efectuarea unei experiențe nu reclamă neapărat utilizarea unor instrumente. Cel mai vechi experiment organizat pentru elucidarea unei probleme de lingvistică pare să fie cel relatat de Herodot : ca să afle care au fost primele cuvinte articulate la originea graiului, faraonul Psametiș a izolat de societate doi copii care nu învățaseră să vorbească și prin intermediul unui păstor urmărea felul cum începeau să comunice între ei.

În cele ce urmează, vom indica sumar domeniile actuale de aplicare a metodei experimentale și obiectivele urmărite.

⁵² De exemplu, Du Bellay, *Défense et illustration de la langue française*, și opusculul lui Frain du Tremblay (1703), edificator prin chiar titlul său : *Traité des langues, où l'on donne des principes et des règles pour juger du mérite et de l'excellence de chaque langue, et en particulier de la langue française*.

⁵³ Formularea aparține unui predecesor al autorilor de gramatici „universale” : Roger Bacon, citat de Robins, *lucr. cit.*, p. 77.

⁵⁴ „Lingvistica a devenit știință din ziua în care a încetat să impună reguli pentru a observa faptele ” (Jean Cohen, *Structure du langage poétique*, Paris, 1966, p. 17).

⁵⁵ *Dialectica metodelor, în cercetarea științifică*, II, București, 1966, p. 219.

⁵⁶ *Ibidem*, I, p. 323, unde se insistă asupra faptului că metoda experimentală nu trebuie înțeleasă, în mod unilateral, ca cercetare pe baza manipulării unor aparate.

⁵⁷ Vezi Al. Roșca și colectivul, *Tratat de psihologie experimentală*, București, 1963, p. 11 ; Henri Baruk, *La psychopathologie expérimentale*, Paris, 1964, p. 5—6.

Experimentul s-a dovedit de o maximă utilitate în investigațiile aflate la limita dintre lingvistică, psihologie, fiziologie și medicină : modul de producere a sunetelor vorbirii, legarea complexului sonor de anumite semnificații, învățarea limbii de către copii, patologia limbajului.

Studiile anatomo-clinice ale cazurilor de afazie au constituit punctul de plecare al unor teorii asupra limbajului. Sînt cunoscute, de exemplu, interpretările lingvistice date de R. Jakobson tulburărilor afazice și modul în care a adus observațiile clinice în sprijinul doctrinei structuraliste⁵⁸. Concepția despre existența unor centri verbali preformați pentru limbaj a fost infirmată de constatarea că distrugerea la copii a zonei limbajului din emisfera cerebrală stîngă este urmată de preluarea de către emisfera dreaptă a funcțiilor limbajului⁵⁹.

Procesul de constituire a cuvîntului ca *semnal independent* în exprimarea copilului a format obiectul a numeroase experiențe organizate de psihologi. S-a văzut că, în a doua jumătate a primului an, cuvîntul acționează asupra copilului numai ca un component al unui stimul complex. Treptat, diferitele componente *neverbale* ale stimulului complex (gesturi, figura adultului, situația etc.) își pierd eficiența, iar componentul verbal se întărește, pînă cînd, în cele din urmă, cuvîntul devine un semnal independent⁶⁰. Valoarea comunicativă a limbajului crește pe măsură ce cuvîntul se eliberează de situația concretă de care, inițial, era legat indisolubil. Se știe că și în comunicarea dintre adulți cuvîntul acționează ca un component al unui stimul complex (mimica, gesturile, situația), deci problema nu privește numai însușirea limbajului de către copii⁶¹. Înțelesul unui cuvînt sau al unei fraze e perceput mai repede și se evită ambiguitățile virtuale cînd intervine situația extralingvistică, contextul lingvistic.

Tot psihologii sînt aceia care și-au propus să dovedească experimental că nu numai latura sonoră, ci și latura semantică a cuvîntului acționează ca un semnal. Se citează experiența lui G. H. S. Razran, care a elaborat la subiecții săi (adulți) un reflex condiționat salivar la diferite cuvinte, apoi a încercat transferul reflexului asupra altor cuvinte, sinonime și omonime. Acest transfer s-a efectuat mai ușor asupra sinonimelor. La rezultate asemănătoare a ajuns și psihologul L. A. Șvarț, care a imaginat următoarea experiență : după elaborarea unui reflex condiționat la cuvîntul rus *doktor*, a urmărit dacă reacția se manifestă și la sinonimul *vrač*, la paronimul *diktator* „crainic”, la echivalentul său dintr-o limbă străină cunoscută de subiecți. Acestea și alte experiențe susțin concluzia că, în condiții normale de funcționare a scoarței cerebrale, reacția față de aspectul acustic al cuvîntului e dominată de legăturile de sens, iar în condițiile scăderii

⁵⁸ Jakobson, *Essais*, p. 43—67. Pentru problema afaziei, cf. H. Hecaen, R. Angelergues, *Pathologie du langage*, Paris, 1965.

⁵⁹ *Dialectica metodelor...*, II, p. 249—250.

⁶⁰ Experiențele sînt relatate de Al. Roșca, *lucr. cit.*, p. 240 și urm.

⁶¹ T. Slama-Cazacu afirmă (*Limbaj și context*, București, 1959, p. 296, 422) că între limbajul situațional al copilului și cel contextual al adultului e cel mult o diferență de grad.

capacității de muncă a scoarței cerebrale apar pe primul plan legăturile sonore ⁶².

Sunetele vorbirii sînt cercetate cu ajutorul aparatelor din punctul de vedere al articulării și al calităților lor acustice. Aparatura utilizată în experimente este fie specifică pentru fenomenele lingvistice (de exemplu, filmograful și filmofonul ⁶³), fie proprie și unor cercetări de altă natură (razele X folosite în lămurirea unor chestiuni de fonetică articulatorie, spectrograful s. a.); vezi, mai departe, p. 247.

Despre experimentele de fonetică acustică specialiștii spun că au dat rezultate foarte valoroase, unele neașteptate, dar că interpretarea lor lasă de dorit; cercetările sînt încă în „faza de copilărie”. Cea mai amănunțită analiză acustică a sunetelor se obține cu spectrograful ⁶⁴: spectrogramele sînt adevărate fotografii ale sunetelor. Experiențele realizate cu ajutorul spectrografului au arătat că nu toate vibrațiile care se produc cînd rostim un sunet sînt necesare ca interlocutorul nostru să-l recunoască. Importanța reală (funcție comunicativă) au numai *tonul fundamental* și primii doi *formanți* ⁶⁵, și anume nu valorile lor absolute (exprimate în cifre), ci conținutul formanților, distanța dintre ei sau numai anumite porțiuni din formanți ⁶⁶.

Spectrogramele fiind reprezentări vizuale atît de minuțioase ale vorbirii, rezultatul transformării sunetelor în imagini a fost numit „vorbire vizibilă” (engl. *visible speech*) ⁶⁷. Deosebit de interesant e faptul că s-au construit și aparate pentru retransformarea vorbirii vizibile în vorbire audibilă. Acestea sînt așa-numitele „mașini vorbitoare”. Putem introduce într-o asemenea mașină și spectrograme *artificiale*, adică desenate de cercetător. Vorbirea obținută prin introducerea în „mașina vorbitoare” a unor spectrograme artificiale se numește *limbaj sintetic*. Se pot obține experimental sunete care ni se par identice cu cele emise de om, deși am

⁶² Al. Roșca, *lucr. cit.*, p. 253—261. Experimentul joacă un rol de seamă în psiholingvistică; vezi Slama-Cazacu, *Psiholingvistică, passim*.

⁶³ Realizate în laboratorul Centrului de fonetică și dialectologie din București al Academiei Republicii Socialiste România; vezi V. Șuteu, Gh. Abălășei, *Noi mijloace de cercetare în fonetica experimentală*, SCL X, 1959, 3. Filmograful e un aparat care transformă vibrațiile sonore în impulsuri luminoase care se înscriu pe o peliculă. Astfel se obțin *filmograme* („sunete filmate”). Introduse în filmofon, filmogramele se transformă din nou în sunete.

⁶⁴ Primul a fost construit în 1940, în S.U.A. Aparatul a fost comercializat în 1948 sub numele de Sona-Graph.

⁶⁵ Sau primii trei formanți, după părerea unora; vezi Valeriu Șuteu, *Observații asupra structurii acustice a vocalelor românești, i, e, a, o și u*, SCL XIV, 1963, 2, p. 179—198.

⁶⁶ Perceperea unei vocale nu depinde de valoarea absolută a frecvenței formanților săi, ci de raportul care există între frecvența formanților acestei vocale și cea a celorlalte vocale pronunțate de același vorbitor. Zona acustică de trecere de la un sunet la altul are o importanță deosebită în identificarea consoanelor; ea constituie „inima perceperei unei consoane”. O explozie corespunzătoare frecvenței de 1440 de perioade pe secundă e auzită ca un /p/ cînd e urmată de /i/ și ca un /k/ dacă trecerea se face spre /a/. Invers, explozii cu frecvențe foarte diferite sînt interpretate auditiv ca fiind aceeași consoană. (André Rigault, *La synthèse de la parole*, „Etudes de linguistique appliquée”, I, 1962, p. 63—64.)

⁶⁷ Lucrarea clasică în acest domeniu este R.K. Potter, G.A. Kopp, H.C. Green, *Visible speech*, New York, 1947.

introdus spectrograme foarte sumare, cu reprezentarea a mult mai puține vibrații decât ale sunetelor naturale. De aici s-a tras concluzia că, pentru identificarea unui sunet, nu e nevoie de prea multe vibrații concomitente. (Celelalte vibrații produse la articularea sunetelor, de aparatul fonator al omului, sînt deci redundante. Fonetica experimentală permite deci separarea trăsăturilor fonetice pertinente de cele nerelevante.)

„Mașinile vorbitoare” se numesc și „sintetizori ai vorbirii” (în engl. *speech simulators*). Primul aparat de acest fel a fost inventat în 1791 de Wolfgang von Kempelen și imita aparatul fonator al omului ⁶⁸. Alt tip de aparat arăta ca un instrument muzical cu claviatură și pedale ⁶⁹. Limbajul sintetic e o realizare ideală pentru metoda experimentală : s-a putut construi în laborator un aparat care produce același efect ca aparatul fonator al omului, sunetele artificiale se confundă cu cele naturale.

ε **Metoda modelării.** Lingvistica se apropie de celelalte științe nu numai pentru că *toate* recurg la modelare, ci și pentru că un anumit tip de modele (sistemele formale logico-matematice), verificat în matematică, fizică, biologie ș. a., și-a găsit aplicări recente în știința limbii. Interpretările noțiunii de model nu sînt unitare ⁷⁰, dar e cert că procedeele de modelare aparțin *gîndirii analogice*. Modelul, în sensul cel mai larg, este un *analogon* care substituie obiectul cercetării; prin modelare obiectul acesta (numit *original*) e supus unei investigații în mod mijlocit prin înlocuirea lui cu alt obiect (numit *model*). Modelul este un obiect sau o construcție (materializată sau ideală) care reproduce, în condiții dinainte stabilite, alt obiect sau proces și îl reproduce fie ca structură, fie funcțional ⁷¹. Științele recurg la această cale ocolită ori de cîte ori consideră necesară cercetarea unui obiect cu metode care nu i se pot aplica direct. Scopul modelării este îmbogățirea cunoștințelor despre obiectele modelate, modelele au o funcție euristică ⁷².

În diverse științe, lingvistica inclusiv, termenul *model* apare adesea cu o accepție îngustă, aceea de model matematic : se consideră anumite mulțimi de obiecte și se definesc, în aceste mulțimi, anumite relații și operații. Se aleg anumite proprietăți ale mulțimilor, relațiilor și operațiilor considerate. Apoi, pe cale deductivă, se obțin proprietăți noi, care duc la definirea unor noi mulțimi, relații și operații. Deoarece mulțimile, rela-

⁶⁸ Descrierea lui la A. Rigault, *lucr. cit.*, p. 55 ; Frances Ingemann, *Simulated speech*, în *Linguistics today*, editat de A.A. Hill, New York—Londra, 1969, p. 207—208.

⁶⁹ Francis Ingemann, *lucr. cit.*, p. 208.

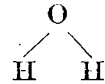
⁷⁰ Vezi o enumerare de accepții în Yuen Ren Chao, *Models in linguistics and models in general*, în *Logic, methodology and philosophy of science*, Proceeding of the 1960 Intern. Congr. Stanford (California), 1962.

⁷¹ *Materialismul dialectic* (manual), București, 1963, p. 342.

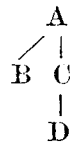
⁷² Considerații generale asupra utilității aplicării în lingvistică a metodei modelării, la N.D. Andreiev, *Models as a tool in the development of linguistic theory*, „Word”, 1962, 1—2 ; S. Stati, *Modelarea în cercetarea lingvistică*, în *Materialismul dialectic și științele naturii*, X, 1965 ; M. Gross, *L'emploi des modèles en linguistique*, „Langages”, 9, 1968 ; cf. și L. Revzin, *lucr. cit.* ; F. Kiefer, *Mathe. linguistics*.

țiile și operațiile considerate inițial au fost astfel alese încît să admită o interpretare relativă la obiectul modelat, rezultatele obținute prin deducție vor admite și ele o astfel de interpretare. Se știe că metodele deductive se pot aplica numai în cadrul unor sisteme formale, iar faptele de limbă sînt departe de a avea acest caracter. De aceea se procedează mai întîi la o modelare nematematică a obiectului; uneori între un fenomen și un model al său matematic se interpun mai multe descrieri intermediare ⁷³. Lingvistica structurală a furnizat lingvisticii matematice mai multe modelări nematematice care au pregătit calea modelării matematice.

O direcție urmată de modelare este *simplificarea* prin operații de analiză, de abstractizare etc. Dacă modelarea chimică a unei molecule de apă prin schema ⁷⁴:

are un caracter vădit simplificator, afirmația rămîne valabilă și pentru o schemă ca

simbolul structurii sintactice a propoziției *acum respinge această propunere* unde cele patru litere notează concepte foarte abstracte: „Gramatica unei limbi naturale este o structură postulatată, care conține concepte foarte abstracte, utilizate pentru a explica formarea de către vorbitor a enunțurilor gramaticale ale limbii lui. Ea (= gramatica) conține multe entități care nu pot fi observate direct în structura fizică a nici unei propoziții, dar care trebuie admise prin ipoteză ca o sursă din care pot fi derivate multe enunțuri diferite” ⁷⁵.

Un model diferit de cel al analizei fonetice și gramaticale tradiționale este analiza în constituenți imediați, care prinde într-un mod nou jocul raporturilor de subordonare în manifestarea lor paradigmatică și sintagmatică. Modul în care creierul omeneș elaborează fraze din unitățile păstrate în memorie a început a fi cercetat cu modele generative. Procesele de codificare și decodificare, ascunse observației noastre, nu pot

⁷³ Marcus—Nicolau—Stati, *Lingv. mat.*, p. 72—74.

⁷⁴ V. Săhleanu, *Despre valoarea teoretică și practică a modelelor*, în *Materialismul dialectic și științele naturii*, X, p. 407.

⁷⁵ R. Lees, recenzie la N. Chomsky, *Syntactic Structures*, „Language”, 1967, 3. Caracterul de modelare (matematică) al schematizării structurii sintactice în modul arătat mai sus e discutat de Paul L. Garvin, *The definitional model of language*, în *Natural Language and the Computer*, editat de P.L. Garvin, California, 1963.

fi studiate decât pe calea modelării. Un grup însemnat de modele sînt cele probabilistice; ele descoperă legăturile cantitative dintre unitățile lingvistice și se pretează uneori, prin sugestiile pe care le oferă, la interpretări diacronice.

Modelele folosite în studiul limbajului se ierarhizează după gradul de abstractizare al conceptelor propuse. În general, cele matematice operează cu abstracții de ordin superior, obținute nu în mod nemijlocit din obiectele realității, ci prin intermediul altor abstracții.

Discuția modelelor matematice trebuie legată de problema mai generală a utilității metodelor matematice în lingvistică și a caracterului de „știință exactă” al disciplinei noastre. Lingviștii, ca și specialiștii în alte domenii, rămîn adesea dezamăgiți de rezultatele obținute în urma aplicării metodelor matematice. Explicațiile acestui fapt sînt următoarele:

- matematicianul dă descrieri parțiale, iar cel care îl solicită așteaptă de la el descrieri exhaustive;
- matematicianul stabilește de obicei proprietăți pe care fenomenul studiat le are în comun cu alte fenomene, în timp ce specialistul în fenomenul studiat caută proprietățile specifice acestuia;
- matematicianul nu se ocupă decât rareori de o problemă în forma în care ea i se propune de către nematematician, ci o reformulează, o restructurează în așa măsură, încît nematematicianul n-o mai recunoaște ⁷⁶.

Către sfîrșitul secolului trecut destule voci proclamau caracterul de *știință exactă* al lingvisticii și Hasdeu putea scrie: „Procedura lor [= a lui Pott, Curtius, Corssen, Ascoli] nu diferă mai întru nimic de a naturalismului celui mai exact, celui mai scrupulos în observațiunea fenomenelor curat biologice” ⁷⁷. Pentru Hasdeu, lingvistica este cea mai exactă știință „sociologică”, a formelor sonore ca și a „sufletului limbii”, a variațiilor teritoriale și individuale ale sistemului lingvistic, ca și a relațiilor cu istoria poporului. Criticile aduse neogramaticilor și afirmarea altor școli lingvistice la începutul secolului nostru au zdruncinat atare convingeri.

În ultimele decenii, lingviștii, ca și specialiștii în alte științe antropologice, avînd sentimentul că metodele „clasice” au valoare cognitivă redusă și că lasă loc variațiilor interpretării subiective, sînt tentați „să se agațe de metodele științelor naturale, și chiar de certitudinea matematică. Știință umană, lingvistica trebuie să scape de acest ajutor iluzoriu” ⁷⁸. Nu toți lingviștii împărtășesc însă acest punct de vedere.

ζ. **Statistica.** Metoda statistică a fost, dintre toate metodele riguroase ale științelor pozitive, cel mai ușor acceptată de numeroși lingviști, în urma constatării că legile statistice guvernează comportamentul verbal,

⁷⁶ Marcus, *Poetica*, p. 15.

⁷⁷ B.P. Hasdeu, *Cuvente den bătrîni, Istoria limbii române*, partea I, vol. III, *Principie de lingvistică*, București, 1881, p. 14.

⁷⁸ Leroy, *Lingu. moderne*, p. 178.

în aparență voluntar și conștient ⁷⁹. Statisticianul pune în lumină mediile, tendințele, lăsînd la o parte detaliile, oricît ar fi de specifice; în consecință cînd apelăm la metoda statistică, obținem o orientare generală și nu explicația unui eveniment individual ⁸⁰. Dar simplificarea de tip statistic se dovedește indispensabilă ⁸¹. Ca și despre biologia contemporană, se poate susține despre știința limbii că „se găsește acum în faza cînd apar primele *explicații cantitative ale aspectelor calitative ale fenomenelor*” ⁸². Metoda apropie lingvistica de numeroase discipline; de exemplu, două noțiuni de bază ale statisticii provin din fizică: ergodicitatea și entropia. În analiza limbii, *ergodicitatea* se manifestă prin aceea că, în texte lungi, frecvențele fiecărei unități lingvistice se stabilizează și devin sensibil egale. (De pildă, în două texte a trei rînduri o anumită literă poate apărea cu frecvențe foarte diferite; în două texte a 50 de pagini fiecare, frecvența literei respective va fi aproximativ aceeași.) *Entropia* măsoară nedeterminarea pe care o elimină un mesaj lingvistic; ea este o măsură a dezordinii. Apariția unei unități lingvistice într-un punct al unui text e rezultatul unei alegeri efectuate între n unități, cu probabilități diferite, care ar fi putut apărea în acel punct. Cu cît n este mai mare, entropia (nedeterminarea) este mai mare. Dacă apariția unei anumite unități (fonem, morfem, cuvînt) este previzibilă, unitatea se numește *redundantă*, iar nedeterminarea eliminată de ea este nulă ⁸³.

Statistica a dat rezultate interesante în studiul lexicului și al sunetelor: de exemplu, în engleză nu se rostesc mai mult de 10—15 cuvinte fără ca unul dintre ele să se repete, deși în *Oxford English Dictionary* figurează 500 000 de unități lexicologice. Frecvența unui cuvînt — arată legea lui Zipf — e invers proporțională cu rangul său. De pildă, în *Ulysses* de Joyce, un cuvînt cu rangul 10 e folosit de 2 653 de ori, un cuvînt cu rangul 100 apare de 265 de ori, iar un cuvînt cu rangul 1 000 e folosit de 26 de ori ⁸⁴. Pentru limba română s-a făcut un studiu al frecvenței cuvintelor în operele marilor scriitori pe baza a zece lucrări ⁸⁵. Textele însumează 50 000 de cuvinte, care reprezintă repetarea a 4 547 de unități lexicale diferite; aproximativ a șaptea parte a corpus-ului constă numai din repetarea cuvintelor *de, și, el, avea*. Pînă la rangul 27 inclusiv apar numai prepoziții, conjuncții, pronume, adverbe primare și articole. La rangul 42 apare primul substantiv,

⁷⁹ G.K. Zipf observă că, „din toate comportamentele omenești, limbajul e singurul continuu care poate fi izolat cu un risc minim de deformare, care poate fi determinat și studiat statistic cu o mare exactitate” (cit. de George A. Miller, *Language et communication*, Paris, 1956, p. 112). O lucrare de bază privind statistica în lingvistică este Ch. Muller, *La statistique linguistique*, Paris, 1968.

⁸⁰ Alexandra Roceric-Alexandrescu, *Fonostatistica limbii române*, București, 1968, p. 6.

⁸¹ A. Miller, *lucr. cit.*, p. 112—113.

⁸² *Dialectica metodelor...*, I, p. 383.

⁸³ Pentru aplicarea la studiul limbajului a teoriei informației, cf. Marcus—Nicolau—Stati, *Lingv. mat.*, p. 221—262, și lucrarea de popularizare, M. Rosenblatt-Roth, *Teoria informației pe înțelesul tuturor*, București, 1966.

⁸⁴ Malmberg, *Nouv. tendances*, p. 286—287.

⁸⁵ V. Șuteu, *Observații asupra frecvenței cuvintelor în operele unor scriitori români*, SCL X, 1959, 3.

Folosind statistica, exprimăm în formule unele adevăruri intuite de lingviști, de exemplu: există o relație direct proporțională între numărul de sensuri al unui cuvânt și frecvența sa și o relație invers proporțională între frecvența cuvintului și numărul de foneme din care e alcătuit.

În mai multe limbi, mai ales în stilul conversației uzuale, predomină monosilabele (în engleză, în vocabularul convorbirilor telefonice primele 30 de cuvinte clasate în ordinea descrescândă a frecvenței sînt monosilabe; surprinde că și germana, cu foarte multe cuvinte polisilabice, arată aceeași preferință pentru monosilabe)⁸⁶. În limba română, frecvența cea mai mare o au cuvintele de o silabă (39,37%) și de două silabe (24,11%). Dintre cuvintele bisilabice, cele mai frecvente sînt de tipul (consoană + vocală) + consoană + vocală): CV — CV. Dintre cuvintele trisilabice, cele mai frecvente au structura CV — CV — CV⁸⁷. În cercetarea cantitativă a fonemelor s-a studiat diferența dintre consoane din punctul de vedere al înclinării lor de a apărea lingă vocala silabei (criteriu numit „aderență silabică”)⁸⁸. Calculul frecvenței sunetelor (izolate sau pe grupuri) ajută la caracterizarea cantitativă a fizionomiei unei limbi — lucru observat încă de Hasdeu; frecvența cuvintelor e interesantă în studierea *fondului principal lexical, a vocabularului fundamental*, precum și în investigațiile stilistice⁸⁹. Poetica — se spune tot mai des în ultima vreme — poate deveni o știință cantitativă, căci „stilistica e o știință a abaterilor lingvistice, iar statistica e știința abaterilor în general”⁹⁰. Celor care contestă valoarea metodelor exacte (printre care și statistica) în lingvistică, sub cuvînt că aceasta operează foarte mult cu elemente ideale, subtile, necantificabile, li se poate răspunde cu argumentele adepților unei poetici „exacte”⁹¹: (a) să nu confunde observația cu faptul observat. Poezia se opune științei ca fapt, dar această opoziție nu prejudiciază cu nimic metoda de observare adoptată. Diferența dintre astrologie și astronomie nu e în stele, ci în spiritul oamenilor care le studiază; (b) faptul de a cunoaște mecanismele unui fenomen nu împiedică de loc aceste mecanisme să funcționeze ca și înainte de a le fi smuls tainele. Pămîntul a rămas imobil în ochii noștri și după ce am aflat că se învîrtește⁹².

⁸⁶ La 11 000 000 de cuvinte-text, 50 la sută sînt monosilabice, iar cele tetrasilabice reprezintă numai 8,4%. Cifrele rezultă din calculele lui Kaeding, autorul primului dicționar de frecvențe, apărut la sfîrșitul secolului trecut. Pentru problema preferinței acordate monosilabelor, vezi A. Müller, *lucr. cit.*, p. 125.

⁸⁷ A. Roceric-Alexandrescu, *lucr. cit.*, p. 153.

⁸⁸ Bengt Sigurd, *Rank order of consonants*, „Studia linguistica” IX, 1955.

⁸⁹ Stilul a fost definit ca „o abatere care se definește cantitativ în raport cu o normă” (P. Guiraud, *Problèmes et méthodes de la statistique linguistique*, Paris, 1960, p. 19).

⁹⁰ Jean Cohen, *lucr. cit.*, p. 14. Vezi acum Marcus, *Poetica*.

⁹¹ Marcus, *Poetica*, p. 17—19.

⁹² Jean Cohen, *lucr. cit.*, p. 21.

b. Metode specifice

α. Metoda comparativă-istorică. 1). *Istoric.* Creată la începutul secolului al XIX-lea, metoda comparativă-istorică a rămas pînă astăzi principalul procedeu de studiere a istoriei limbilor. Se afirmă adesea că aplicarea ei a însemnat nașterea lingvisticii științifice. În secolele precedente se alcătuiseră gramatici descriptive și normative și se adunase un material bogat, dar inegal, din cele mai diferite limbi. Însă acest material era interpretat și clasificat mai ales din punct de vedere geografic sau etnografic. Încă din evul mediu s-a recunoscut înrudirea limbilor semitice. În secolul al XVI-lea se formulează ideea descendenței limbilor romanice din latină. Dar în cazul unor limbi separate de multă vreme din trunchiul comun și prezentînd numeroase diferențe de structură și de detaliu, ca cele indo-europene, pentru recunoașterea înrudirii era necesar ca una din ele, prin caracterul ei mai arhaic, să indice punctul de plecare și dezvoltarea dintr-o limbă de bază. O asemenea limbă a fost, pentru grupul indo-european, sanscrita. Astfel se explică de ce cunoașterea de către filologii europeni a limbii sanscrite, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, a deschis calea spre înțelegerea raporturilor de înrudire între limbile indo-europene.

Asemănări ale limbii sanscrite cu greaca și latina au fost relevate în mai multe rînduri, dar explicarea lor prin descendența acestor limbi dintr-un izvor comun a dat-o pentru prima oară W. Jones⁹³. În 1786, într-o comunicare ținută la Asiatic Society din Calcutta, el arăta că asemănarea formelor din sanscrită, greacă și latină nu poate fi un accident și că orice filolog, studiindu-le laolaltă, trebuie să creadă că ele se trag toate dintr-o sursă comună, care probabil nu mai există. Se poate presupune că din aceeași sursă provin și gotica, celtica și vechea persană. După cum s-a remarcat, în afirmațiile lui W. Jones se cuprinde postulatul fundamental al gramaticii comparate indo-europene și, totodată, al gramaticii comparate în general. Este vorba de faptul că, pe baza unor asemănări constante între cuvintele și, mai ales, formele morfologice a două sau mai multe limbi, se deduce înrudirea lor, ceea ce permite explicarea formelor unei limbi prin forme ale limbilor înrudite cu ea.

Cîțiva ani mai tîrziu, în 1799, a apărut lucrarea lui S. Gyarmathi, *Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata*, în care cercetătorul maghiar dezvăluia înrudirea limbii maghiare cu fineza, estona și lapona, evidențiind asemănările lor lexicale și sintactice, precum și corespondențe în flexiunea nominală. Cu această lucrare se pun bazele gramaticii comparate ugro-finice.

Principiile aplicării metodei comparative-istorice au fost elaborate de Fr. Bopp și R. Rask.

⁹³ Franklin Edgerton, *Sir William Jones*, „Journal of the American Oriental Society“, 1946.

Lucrarea lui Fr. Bopp *Über das Konjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache* (1816) este considerată actul de naștere al metodei. În această lucrare, ca și în gramatica comparată a limbilor indo-europene (3 volume) publicată între 1833 și 1852, Fr. Bopp a pus un accent deosebit pe morfologie în demonstrarea raporturilor de înrudire între limbile indo-europene (principiu rămas valabil pînă astăzi), a stabilit schema corespondențelor morfologice, dar a neglijat studiul comparativ al sunetelor, trecînd cu ușurință peste abateri de la concordanțele fonetice. A dedus că limbile indo-europene se trag dintr-o limbă neatestată, ale cărei trăsături s-au păstrat mai bine în sanscrită, dar a recunoscut unele forme mai vechi decît cele sanscrite în greacă, latină sau avestică.

Independent de Fr. Bopp, R. Rask a folosit metoda comparativă-istorică în lucrarea *Undersøgelse om det gamle Nordiske eller Islandske Sprogs Oprindelse*, apărută în 1818, dar compusă în 1814. Este cel dintîi lingvist care a demonstrat trăsăturile indo-europene ale limbilor germanice. Fondator al gramaticii istorice și al filologiei nordice, este considerat, alături de Bopp, creator al gramaticii comparate indo-europene și, alături de Gyarmathi, al celei ugro-finice. A stabilit principiul corespondențelor fonetice — principalul punct de sprijin în aplicarea metodei comparative-istorice.

Gramaticile comparate ale limbilor indo-europene ale lui Fr. Bopp și R. Rask au fost completate de lucrările în domeniul etimologiei ale lui Aug. Fr. Pott, care a publicat între 1833 și 1836 cele două volume *Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen*.

Ulterior metoda comparativă-istorică a fost aplicată, mai ales în scopuri istorice, la grupuri mai mici de limbi. Astfel e folosită de G. Curtius în studiul limbilor clasice, de J. Grimm în gramatica limbii germane, A. H. Vostokov o aplică la limbile slave, iar Fr. Diez pune bazele gramaticii comparate a limbilor romanice.

Un rol important în perfecționarea și dezvoltarea metodei comparative-istorice revine lui Aug. Schleicher. El a introdus principiul regularității absolute a schimbărilor fonetice (dar în practica cercetărilor a admis numeroase abateri) și a acordat în comparație un loc însemnat limbilor vii. În lucrarea sa *Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen* — a doua lucrare de sinteză după cea a lui Bopp — accentul cade pe reconstrucția limbii-bază, prin care istoria limbilor indo-europene este prelungită pînă în preistorie. Aug. Schleicher a dat prima fonetică comparată a limbilor indo-europene, a precizat criteriile de înrudire între limbi (arătînd că argumentul hotărîtor nu îl constituie asemănarea structurală, ci identitatea materială a unităților comparate) și a formulat principiile reconstrucției.

Reprezentanții școlii neogramaticilor (K. Brugmann, H. Osthoff, B. Delbrück, Aug. Leskien, H. Paul) au folosit metoda comparativă pentru a completa datele istoriei limbii, au elaborat gramatici istorice ale

limbilor indo-europene și au respectat cu strictețe principiul regularității schimbărilor fonetice.

Treptat metoda comparativă-istorică a început să fie aplicată la tot mai multe familii de limbi cu tradiție scrisă mai îndelungată. În același timp ea și-a îmbunătățit continuu procedeele. Merite însemnate în această direcție revin lui F. de Saussure și elevilor lui. Cea mai valoroasă contribuție a lui F. de Saussure la perfecționarea metodei comparative-istorice este celebrul său *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes* din 1878. Analizând în această lucrare vocalele indo-europene în relațiile lor reciproce, el a reușit să reconstituie o stare mai veche din istoria limbii comune și a pus bazele procedurii reconstrucției interne, fiind urmat în această direcție de J. Kuryłowicz (*Études indo-européennes*, Cracovia, 1935) și de E. Benveniste, care a aplicat reconstrucția internă în morfologie (*Origines de la formation des noms en indo-européen*, Paris, 1935). Cu ajutorul acestui procedeu s-a creat posibilitatea stabilirii unei cronologii relative a faptelor reconstruite⁹⁴.

A. Meillet a prelucrat principiile teoretice ale acestei metode (*La méthode comparative en linguistique historique*, Oslo, 1925). El a urmărit stabilirea unei perspective cronologice precum și a diferențelor dialectale prin anterioare constituiri grupelor de limbi atestate, punând la contribuție cipiile geografiei lingvistice (*Les dialectes indo-européens*, Paris, ed. I, 1908 ; ed. II, 1922). Sceptic în ce privește realitatea formelor reconstruite, A. Meillet a acordat principala atenție stabilirii de corespondențe. Metoda comparativă este orientată la el spre scopuri istorice, iar în interpretarea datelor introduce considerații sociologice. În analiza faptelor a ținut seama în mod consecvent că ele alcătuiesc un sistem. În felul acesta a determinat limitele metodei în raport cu problemele istorice, arătând că se pot compara numai stări de limbă succesive, aflate într-o anumită coeziune și care exprimă o formă determinată de civilizație⁹⁵.

Neglijată sau respinsă în unele școli lingvistice moderne, care contestă însăși noțiunea de înrudire a limbilor (de ex. neolingvistica), sau lăsată pe plan secundar în școlile care se ocupă intens de descrierea limbii (de ex. școlile structuraliste), metoda comparativă-istorică continuă să fie și astăzi principalul instrument de lucru în lingvistica istorică și singurul instrument de reconstituire a unor limbi neatestate. Datorită ei, limbile indo-europene sînt cel mai bine studiate. Viabilitatea metodei comparative-istorice se vedește și prin faptul că nu a putut fi înlocuită de noile procedee de studiere a limbii, ci s-a perfecționat pe baza lor. Astfel a folosit concluziile geografiei lingvistice, a avut de profitat de pe urma creării fonologiei, pentru a diferenția variantele de invariante și a corecta astfel rezultatele obținute în domeniul foneticii ; și-a reorganizat datele prin introducerea noțiunii de sistem și a pus la contribuție analiza distribuțională a tipurilor de corespondențe. În prezent unele rezultate obținute

⁹⁴ Vezi p. 100—101.

⁹⁵ B.A. Terracini, *L'héritage de la méthode comparative*, AL II, p. 1—2.

prin aplicarea metodei comparative-istorice sînt corectate sau precizate cu ajutorul metodelor statistice.

2). *Principiile metodei.* Există două tipuri de comparație între limbi : comparația sincronică, între cele mai diverse limbi, pe baza căreia se stabilesc tipuri de structură și se formulează legi generale ale limbii, și comparația între limbi înrudite, făcută în scopuri istorice. Metoda comparativă-istorică reprezintă un ansamblu de procedee care permit ca, din compararea evoluției unor limbi înrudite, să se tragă concluzii privitoare la perioadele pentru care nu există texte. Ea are drept material limbile înrudite, pentru că numai în cazul limbilor provenind din același izvor formele sînt comparabile în detaliile lor, iar asemănările au valoare istorică.

Forma materială de manifestare a înrudirii este *asemănarea*, cu atît mai mare cu cît limbile s-au desprins de mai puțină vreme din limba-bază. Nu este vorba de o asemănare generală, de structură, care se întîlnește la limbi fără nici o legătură istorică, ci de asemănări de detaliu, în forma sonoră și în sensul rădăcinilor și al afixelor. Asemănarea cuvintelor și a formelor gramaticale este un indiciu al originii comune a mai multor limbi datorită unei trăsături specifice a limbii, și anume nemotivării formei sonore în raport cu sensul exprimat sau caracterului arbitrar al semnului lingvistic. Este vorba de faptul că, în limbi diferite și chiar în aceeași limbă, același concept poate avea denumiri diferite⁹⁶.

Dacă în limbă nu ar domina acest principiu, toate limbile s-ar ase-măna între ele. În condițiile arbitrarului formei sonore în raport cu conținutul, cînd teoretic e posibil ca limbile să difere total una de alta, coincidențele de formă și sens (de tipul rom. *foc*, fr. *feu*, it. *fuoco*, sp. *fuego*, sau rom. *soare*, fr. *soleil*, it. *sole*, sp. *sol*. sau rom. *cînta*, fr. *chanter*, it. *cantare*, sp. *cantar*) se explică prin originea comună a limbilor. Fac excepție cuvintele onomatopice, cuvintele infantile și împrumuturile, la care asemănarea se explică prin alte cauze.

În cazul limbilor care provin din același izvor, numărul elementelor asemănătoare este în general mare ; mai important e faptul că asemănările se întîlnesc la cuvinte din nucleul fondului principal (ca de ex. skr. *pitár-*, gr. *πατήρ*, lat. *pater*, got. *fadar*, v irl. *athir* „tată” sau skr. *tráyah*, gr. *τρεις*, lat. *tres*, v. irl. *tri*, v. sl. *трѣ* „trei”) și la formele gramaticale. Cel mai probant argument al înrudirii între două sau mai multe limbi îl constituie asemănarea formelor neregulate (care prin însăși neregularitatea lor se dovedesc a fi foarte vechi) la cuvinte dintre cele mai uzuale. Astfel nici hazardul și nici împrumutul, ci numai originea comună poate explica prezența în limbile indo-europene vechi a unor forme ca :

skr. ásti „este”	sánti „sînt”		
lat. est	sunt	skr. ahám „eu”	mám „pe mine”
got. ist	sind	av. azəm	məm
v.sl.ѣсть	сѣть	lat. ego	me

⁹⁶ Vezi *Arbitrar și motivat* (II B 1 b).

got. ik	mik
v. sl. икъ	мѣ

Așadar, pe baza asemănărilor la cuvinte din fondul principal și la afixe gramaticale se pot stabili grupele de limbi înrudite. Aceasta este de fapt o fază care precedă aplicarea metodei comparative-istorice. În etapa următoare se delimitează fondul comun de elemente provenite și transmise din limba-bază. Lucrul nu este ușor de realizat, căci există riscul de a se considera drept material transmis din limba comună elemente create într-o limbă sau împrumutate de ea de la o limbă aparținând altei familii și care s-au transmis ulterior întregului grup.

Stabilirea corectă a etimologiei este ajutată de faptul că modificările produse în latura sonoră a limbii au caracter regulat și pot fi formulate ca legi fonetice. Un cuvânt provenit din limba-bază dobândește în cursul istoriei aspecte diferite în fiecare din limbile înrudite, dar în fiecare din ele sunetele aflate în aceeași poziție se transformă în același mod. Datorită regularității schimbărilor fonetice, într-un grup de limbi înrudite cuvintele provenite din același etimon prezintă corespondențe fonetice, care se repetă la sunete identice.

Asemenea concordanțe se observă la elementele latine din limbile romanice :

lat. octo	rom. opt	it. otto	fr. huit	sp. ocho
lacte	lapte	latte	lait	leche
nocte	noapte	notte	nuit	noche
directus	drept	dirretto	droit	derecho

Tratamentul grupului lat. - *ct* - în limbile romanice poate fi exprimat în formula de corespondență : lat. *ct* = rom. *pt* = it. *tt* = fr. *it* = sp. *ch*.

Întrucât legile fonetice sînt limitate în timp, elementele împrumutate nu mai suferă influența aceluiași transformări. Cuvinte ca rom. *direct* (lat. *directus*), *nocturn* (lat. *nocturnus*) sau *octogenar* (lat. *octogenarius*), care păstrează grupul latin *ct*, se trădează prin forma lor ca împrumuturi.

Corespondențele fonetice se păstrează și în limbi care s-au separat din trunchiul comun cu mii de ani în urmă. Este cazul limbilor indo-europene, din care alegem un exemplu :

skr. bhrátar	gr. φρατήρ	lat. frater	v. sl. братръ	got. broþar
bhárani	φέρω	fero	вѣрж	baíran
bhánati	дор. φάμι	fari	васнь	

din care rezultă că skr. *bh* - = gr. *ph* = lat. *f* - = v. sl. *b* - = got. *b* - .

Se întâlnesc în limbi înrudite cuvinte asemănătoare sau chiar identice ca formă și sens, dar care se dovedesc la o cercetare atentă că nu provin din același etimon. Dovada o constituie faptul că fonemele componente ale complexului lor sonor nu respectă concordanțele fonetice stabilite pe baza comparării altor cuvinte. La prima vedere lat. *deus* și gr. θεός „zeu” par a avea aceeași origine. Dar concordanțele fonetice arată că unui *th*-din greacă îi corespunde în latină *f* - : gr. θήρ, lat. *fera* „fiară”; gr. θυμός „suflet”, „pasiune”, lat. *fumus* „fum”, „sufiu”; gr. ἔ-θηκα „am pus”,

lat. *feci* „am stabilit”, „am făcut”; rezultă că *deus* și θεός au, fiecare, alt etimon indo-european. Tot concordanțele fonetice ne ajută să le stabilim: lat. *deus* e din rădăcina care a dat în gr. Ζεύς, în timp ce gr. θεός provine dintr-o rădăcină care a dat în latină pe *feriae* „sărbătoare”.

O situație analogă e la germ. *habe* și lat. *habeo*, identice ca formă și sens. Dar sînt numeroase exemple care arată că unui *h* - din germană îi corespunde în latină o velară surdă (fapt explicat prin mutația consonantică din germană), așa încît găsim:

germ.	hundert	lat.	centum	„sută”
	Haupt		caput	„cap”
	Haut		cutis	„piele”

Rezultă că lui *habe* trebuie să-i corespundă în latină un cuvînt care începe cu o velară și acesta se dovedește a fi *capio* „a pune mina pe ceva”, „a apuca”.

Dacă asemănările Țrea mari în forma sonoră a cuvintelor nu pledează în favoarea înrudirii lor, căci e normal ca în cursul istoriei cuvintele să-și schimbe aspectul, diferențele fonetice dintre ele — oricît de mari — nu le împiedică să provină din același etimon. Singura condiție este respectarea concordanțelor fonetice. Iată un exemplu în acest sens: s-ar părea că arm. *erku* „doi” are cu totul altă origine decît gr. δύο. Dar se constată că și altor cuvinte din armeană cu inițialele *erk* - le corespund în greacă cuvinte care încep cu o dentală: arm. *erkiwt* „teamă”, gr. δέος; arm. *erkar* „lung” și gr. δῆρος „de lungă durată”. Forma atît de diferită a cuvintelor armenesti se explică prin mutația consonantică și prin alte schimbări fonetice proprii acestei limbi.

Concordanțele fonetice permit să se descopere cazurile în care numai unele limbi au păstrat un cuvînt din limba-bază, iar celelalte l-au dobîndit prin împrumut⁹⁷. Astfel, pentru noțiunea de „pedeapsă” limbile indo-europene vechi din Europa folosesc termenii: gr. ποινή, lat. *poena*, v. irl. *pian*, ahd. *pina* (germ. *Pein*), v. engl. *pin* (engl. *pain*), Țrea asemănători ca sens și mai ales ca formă pentru a putea fi considerați ca transmiși din limba comună. Analiza arată că prezența aceluiași fonem inițial *p* contravine concordanțelor fonetice. Astfel în limbile celtice vechi *p* - dispare în cuvintele moștenite din indo-europeană (cf. lat. *pater*, gr. πατήρ, v. irl. *athir* sau lat. *pro*, gr. πρo, v. irl. *ro*); în germană, în urma mutației consonantice, *p* > *f* (cf. lat. *pater*, got. *faðar*; lat. *pecu*, got. *faihu*, ahd. *fihu*; lat. *nepos*, got. *nefo*). Reiese că limbile germanice și celtice au împrumutat cuvîntul din latină. La rîndul ei, limba latină a împrumutat cuvîntul din greacă. Acest lucru apare evident dacă urmărim cuvîntul în celelalte limbi indo-europene, unde are la inițială o consoană velară: av. *kaena* „răzbunare”, lit. *kainė* „valoare”, „preț”, v. sl. цена „preț” (cu *Ț* provenit din velară); analiza dezvăluie că în limba-bază cuvîntul începea cu o velară care s-ar fi păstrat în latină, dacă aceasta ar fi moștenit cuvîntul, în timp ce în greacă ea s-a transformat în labială (cf. lat. *sequor*, gr. ἔπιμαι, lat.

⁹⁷ Meillet, *Introduction*, p. 364.

linguo, gr. $\lambda\epsilon\iota\pi\omega$, lat. *quo*, gr. $\pi\acute{o}-\theta\epsilon\nu$), Și diferența de sens indică un împrumut în limbile de apus, căci sensul primar „preț pentru răscumpărarea unei greșeli” s-a păstrat numai în greacă, balto-slavă și avestică.

3). *Reconstrucția*. Deci pe baza corespondențelor fonetice se poate stabili fondul comun de elemente transmise din limba-bază limbilor care derivă din ea. Cu ajutorul acestor elemente se poate reconstitui limba-bază, în cazul în care nu este atestată (de ex. germanica comună, slava comună sau indo-europeana), sau unele unități ale ei care nu s-au păstrat în texte, precum și starea din epoca care separă ultimele atestări ale limbii-bază de cele mai vechi date ale limbilor care derivă din ea, în cazul unei limbi-bază atestate (de ex. latina). Procedeu poartă numele de reconstrucție. El poate fi minuit cu atât mai ușor și dă rezultate cu atât mai valoroase cu cât perioada de timp care separă epoca diversificării limbii comune de primele atestări ale limbilor care provin din ea este mai scurtă, căci în acest caz unitățile păstrate sînt mai numeroase, iar diferențele dintre ele nu sînt prea mari.

Pentru reconstrucția etimonului din limba-bază se aleg formele cele mai vechi din limbile înrudite. Se compară învelișurile fonetice fonem cu fonem; pentru a se decide care a fost forma din limba-bază se ține seamă de legile fonetice ale fiecărei limbi, precum și de unele legi fonetice cu caracter mai general (principiul schimbărilor fonetice uzuale)⁹⁸. Astfel pe baza formelor: skr. *bhārami*, av. *baraimi*, gr. $\phi\acute{\epsilon}\rho\omega$, lat. *fero*, got. *bairan*, ahd. *beran*, v. sl. берѣ se reconstruiește rădăcina i. e. **bher* — considerîndu-se că fonemele aspirate, mai greu de pronunțat, sînt mai vechi și că în avestică și sanscrită **e* și **o* > *a*.

Într-un mod similar, prin compararea fiecărui fonem din cuvintele atestate: lat. *decem*, gr. $\delta\acute{\epsilon}\kappa\alpha$, got. *taihun*, v. sl. дѣсятъ , let. *desimt*, arm. *tasn*, av. *dasa*, skr. *dāsa*, se reconstituie complexul sonor al numeralului „zece” în limba indo-europeană în forma **dek̑m̑*.

Se consideră că fonemul inițial a fost o dentală sonoră, care a asurzit în germanică și armeană în urma mutației consonantice; al doilea fonem, *-e-*, s-a transformat în *a* în cîteva limbi, potrivit legilor lor fonetice; velara palatală *k̑* s-a păstrat în limbile centum și s-a transformat în spirantă în limbile satem (în sprijinul tezei că velara este fonemul mai vechi pledează și poziția geografică a limbilor centum — limbi marginale — și principiul schimbărilor fonetice uzuale, căci sînt mai frecvente și mai ușor de explicat din punct de vedere fonetic cazurile de *k̑* > *s* decît cazurile inverse); în sfîrșit, fonemul *m̑* poate explica forma finală a cuvîntului în diverse limbi.

Pentru a nu se transpune în mod inutil în limba-bază trăsături neesențiale și pentru ca ea să nu devină un amalgam de sunete și forme de orice fel, la fiecare stadiu al cercetării e necesară o analiză descriptivă⁹⁹.

⁹⁸ G. Bonfante, *On Reconstruction and Linguistic Method*, „Word” I, 1945, 1—2, p. 85.

⁹⁹ Robert A. Hall jr., *The reconstruction of proto-romance*, „Language” XXVI, 1950, p. 22.

Procedeul reconstruției se folosește de mai bine de un secol. Rezultatele dobândite prin aplicarea lui s-au corectat mereu, pe măsură ce s-au elaborat gramaticile istorice ale fiecărei limbi indo-europene, s-au descoperit texte în limbi indo-europene necunoscute (toharica, hitita), s-au descifrat textele cretano-miceniene, iar geografia lingvistică a permis o cronologie mai exactă a formelor în fiecare limbă.

Principala problemă care se pune în cazul reconstruției este aceea a realității formelor reconstruite. Valabilitatea procedurii a fost recunoscută în cazul unor forme latine descoperite în texte după ce fuseseră reconstruite. Dar situația reconstruției pe teren românesc e mult mai favorabilă decât cea a altor limbi, datorită atestării în texte a limbii-bază. În cazul unor limbi care s-au separat de mii de ani din trunchiul comun, ca cele indo-europene, nu există siguranța identității între forma reconstituită și cea care a existat în realitate, oricât de bogat ar fi materialul cu care se lucrează. Se poate admite că forma reconstruită aproximează în mai mare măsură forma reală dacă ea s-a realizat pe baza unui material mai bogat. Atunci când, prin forța lucrurilor, se operează cu cuvinte atestate numai în două limbi, se cere ca ele să nu fie învecinate, iar cuvintele să concorde nu numai ca sens și formă sonoră, dar și în ce privește locul accentului, derivarea etc. Reconstruție pe baza unui cuvânt păstrat într-o singură limbă se face în mod excepțional, atunci când el nu poate fi explicat ca împrumutat sau creat în limba respectivă și când tipul formării lui se întâlnește la alte cuvinte din limba-bază.

Nu toate sectoarele unei limbi pot fi reconstruite cu egală probabilitate. Cu mai multă exactitate se reconstituie sistemul fonetic, deoarece aici se operează cu unități monoplane, în număr relativ redus (câteva zeci) și care s-au transformat în fiecare limbă în mod regulat după anumite legi.

Greutăți numeroase se ivesc atunci când se încearcă să se determine sensul rădăcinilor. Nu se pot stabili corespondențe semantice stricte, pentru că numai rareori există coincidență a schimbărilor la cuvinte din același câmp semantic. Reconstruția semantică nu se poate baza pe principiul regularității schimbărilor¹⁰⁰; nu se pot formula legi ale evoluției semantice, sensurile noi coexistă vreme îndelungată cu cele vechi. Pentru a împăca sensurile adesea foarte diferite ale cuvintelor provenite din același izvor, dicționarele de rădăcini indo-europene atribuie etimonului fie sensuri foarte vagi și generale (deși o limbă vorbită în urmă cu mii de ani trebuie să fi avut un lexic predominant concret), fie sensuri multiple (ca și cum toate sau marea majoritate a cuvintelor ar fi fost polisemantice). Se poate crede că în multe cazuri evoluția semantică s-a produs de la sensuri concrete spre sensuri mai abstracte. A. Meillet considera că trebuie să ne imaginăm limba comună indo-europeană ca pe un idiom în care predominau termenii cu sens concret și care notau detalii ale obiectelor uzuale, și sărac în termeni cu sens generic¹⁰¹. Acest punct de vedere, confirmat în multe

¹⁰⁰ G.S. Klicikov, *Об основных приемах лингвистической реконструкции*, ВЯ, 6, 1961, p. 37—38.

¹⁰¹ *Introduction*, p. 382.

cazuri, nu trebuie aplicat în mod dogmatic. Se întâmplă uneori ca sensul cel mai îngust și mai concret să nu fie și cel mai vechi. Iată un exemplu : de la o rădăcină indo-europeană s-au creat în câteva limbi cuvinte cu sensuri concrete, și anume skr. *daru, dru* „lemn”, „arbore”, gr. δρῦς „stejar” δόρυ „lance de lemn”, got. *triu* „lemn”, „arbore”, gall. *derw* „stejari”, v. sl. дрѣво „arbore”, lit. *dervā* „lemn de pin”. Același etimon a dat în limbile germanice termeni cu sensuri abstracte : v. isl. *trua*, ahd. *tru(w) ēn*, got. *trawan* „a avea încredere”, v. isl. *tru* „respect”, *trur* „fidel”, v. isl. *traust*, ahd. *triuwa* „încredere”, „fidelitate”. După H. Osthoff, evoluția sensului a fost următoarea : stejar → tare ca stejarul → credincios. Dar sensul „stejar” se întâlnește numai în greacă, e secundar, provenind de la sensul „arbore”. În realitate, arată E. Benveniste¹⁰², de la o rădăcină indo-europeană **der-* s-au creat două teme : I **der-u-* și II **dr-eu-*; sensul inițial a fost „tare”, „solid”, atestat în multe limbi (skr. *dhruva*, av. *drva*, v. sl. *дрѣво*, v. irl. *derb.*, lit. *drūtas*); din el derivă sensul specializat în sfera morală al cuvintelor germanice, precum și sensurile „lemn” și „arbore”, care reprezintă o concretizare a sensului inițial.

În reconstrucția semantică se cere să se definească cât mai exact sfera logică și valoarea funcțională a cuvintelor, urmărindu-se nuanțele lor în textele cele mai vechi.

În ce privește morfologia, ea este un sector stabil și foarte puțin penetrabil, așa încât oferă un material valoros pentru stabilirea înruderii limbilor și pentru reconstrucție. Dar în cursul istoriei dispar unele desinențe sau sufixe, de aceea morfologia unei limbi dispărute nu poate fi reconstituită în toate detaliile ei. S-a arătat adesea că, dacă am reconstitui latina pe baza formelor romanice, nu am ajunge la aspectul real al unei forme ca *lupus*, câtă vreme *-s* nu s-a păstrat nicăieri (rom. *lup*, fr. *loup*, it. *lupo*, sp. *lobo*); aceeași e situația cu *-m* de la acuzativ, slab pronunțat din latină. Este adevărat că uneori desinențele se păstrează în cuvinte izolate : fr. *fils* <lat. *filius* sau fr. *rien* <*rem*, dar nu am avea argumente să considerăm pe *-s* din *fils* sau pe *-n* din *rien* ca foste desinențe dacă nu am cunoaște situația flexiunii din latină.

Cele mai multe greutăți se ivesc la aplicarea metodei comparative-istorice în general și a reconstrucției în special la sintaxă, datorită unor trăsături specifice acestui sector al limbii.

În primul rând, materialele sintactice nu sînt de ajutor în stabilirea înruderii dintre limbi, din cauză că îmbinarea de cuvinte este motivată logic și, ca atare, formații sintactice cu caracter structural identic pot să apară în mod independent, prin dezvoltări paralele, în cele mai diferite limbi.

În al doilea rând, în cadrul unui grup de limbi înrudite, coincidența între valorile sintactice este mai puțin precisă decît coincidența formelor morfologice (funcția acelorași forme nefiind întotdeauna comparabilă). În cazul unor construcții comune, de multe ori este greu de precizat dacă ele își au sursa în limba-bază sau au fost create independent în fiecare

¹⁰² E. Benveniste, *Problèmes sémantiques de la reconstruction*, „Word” X, 1954, 2-3, p. 259.

limbă. Sub acest aspect există o situație mult mai puțin favorabilă decît în morfologie.

Astfel, întrucît știm că nu este obligatoriu ca sensul gramatical al nominativului să fie exprimat printr-un anumit complex sonor, atunci cînd găsim în limbile indo-europene vechi la nom. lat. *ovis*, gr. *ov̄c*, skr. *avih*, lit. *avis* deducem că desinența -s a fost preluată din limba-bază (fiind excluse atît împrumutul, cît și coincidența alegerii independente a aceleiași fonem). În cazul analizei unor formații sintactice, lucrurile sînt mult mai complicate, după cum se poate vedea din exemplul următor.

În limbile indo-europene vechi se întîlnește construcția participiului absolut: în latină ablativul absolut, în greacă — genitivul absolut, în sanscrită — locativul și genitivul absolut, în gotică și slava veche — dativul absolut. Originea acestei construcții a fost interpretată în moduri diferite. După unii cercetători¹⁰³, construcțiile participiale absolute au fost folosite și în perioada limbii comune, după alții¹⁰⁴ ele reprezintă o creație paralelă independentă, ceea ce s-ar dovedi prin neconcordanța cazului folosit. S-ar putea presupune și că tendința creării unor asemenea îmbinări aparține limbii-bază, iar realizarea ei s-a făcut în moduri diferite, după specificul funcțiilor cazurilor oblice în diverse limbi indo-europene.

În sfîrșit, sintaxa este o sferă penetrabilă, iar împrumuturile sînt mai greu de identificat (nu se împrumută elemente materiale, ci tipuri de îmbinare); de aceea, pentru separarea elementelor străine se cere să se ia în considerare întregul sistem sintactic.

A apărut evident că metoda comparativă-istorică, creată pentru compararea de forme și bazată pe principiul corespondențelor regulate, nu poate fi aplicată cu bune rezultate în sintaxă. A reieșit astfel necesitatea unei adaptări a ei la specificul materialului studiat. În cercetările sale, B. Delbrück considera că trebuie să se plece de la ideea legăturii foarte strînse între lexic, morfologie și sintaxă. El propunea să se descompună îmbinarea sintactică în elemente componente și să se stabilească în fiecare din ele o cronologie relativă a sensurilor. Stabilirea sensului celui mai vechi ar putea arunca lumină asupra sensului originar al întregii îmbinări¹⁰⁵. Acest procedeu a dat unele rezultate în stabilirea cronologiei valorilor sintactice, dar nu oferă suficientă bază pentru separarea elementelor transmise din limba comună de inovațiile paralele și de împrumuturi.

A. A. Potebnea preconiza ca obiect al sintaxei comparative-istorice nu secvențe materiale, ci tendințe de evoluție. Acestea acționează pe o perioadă foarte îndelungată, avînd punctul de plecare într-un trecut îndepărtat, și constituie o sferă impenetrabilă¹⁰⁶ (de regulă împrumuturile întăresc tendințele de evoluție existente).

¹⁰³ A. Meillet, J. Vendryes, *Traité de grammaire comparée des langues classiques*, Paris, 1924, p. 553.

¹⁰⁴ V. G. Admoni, *Развитие структуры простого предложения в индо-европейских языках*, В Я X, 1960, 1, p. 25.

¹⁰⁵ B. Delbrück, *Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen*, I, Strasbourg, 1893, p. 1.

¹⁰⁶ A. A. Potebnea, *Из записок по русской грамматике*, Moscova, 1958.

Și alți cercetători au adoptat acest punct de vedere, considerînd că trebuie să se analizeze textele vechi, materialele dialectale pentru a se dezvălui tendințele convergente și divergente în evoluția unor limbi înrudite iar în centrul cercetărilor să stea sintaxa relațiilor¹⁰⁷ sau analiza unităților fundamentale ale sintaxei¹⁰⁸.

Rezultate bune s-au obținut prin îmbinarea metodei lui B. Delbrück cu cea a lui A. A. Potebnea. Astfel teza lui Potebnea după care limba comună indo-europeană nu cunoaște subordonarea cu conjuncții își găsește confirmarea în analiza semantică a conjuncțiilor subordonatoare din limbile indo-europene vechi, care ne dezvăluie că într-o fază mai veche ele erau particule, adverbe sau alte părți de vorbire.

S-au preconizat și metode mai eficace de studiere sistematică a funcțiunilor sintactice în mai multe limbi înrudite. Dacă se pornește de la sens spre forma de exprimare, prima operație este stabilirea inventarului de sensuri, prin reducerea numărului foarte mare de nuanțe la un număr limitat de modele și determinarea sistemului de categorii în fiecare din limbile comparate. Se urmărește apoi echivalența sensurilor în aceste limbi, pentru a se separa elementele semantice comune. În faza ulterioară se descriu mijloacele de expresie, comune sau diferite (topică, acord, flexiune etc.).

Există și procedura inversă, după care se analizează sistemul mijloacelor de expresie, se separă mijloacele echivalente și apoi se stabilesc sensurile lor relaționale¹⁰⁹.

În paginile precedente au fost amintite unele greutăți în aplicarea metodei comparative-istorice — și în special a reconstrucției — la diferitele sectoare ale limbii. Ținînd seama de aceste greutăți ca și de lipsa de siguranță a exactității formelor reconstruite, lingviștii din secolul nostru (spre deosebire de cei din secolul trecut) s-au dovedit adesea sceptici în ceea ce privește valabilitatea rezultatelor dobîndite.

Astfel, după părerea lui A. Meillet, metoda comparativă-istorică nu poate ajunge să reconstituie limba indo-europeană așa cum a fost vorbită, ci numai un sistem de corespondențe între limbile care derivă din ea¹¹⁰. S-a arătat că formele reconstruite sînt nereale, pentru că sînt atemporale și adialectale¹¹¹. Dar scepticismul nu este întru totul justificat. Pe de o parte, au apărut mijloace care ajută la determinarea formelor dialectale și la stabilirea unei cronologii relative. Pe de altă parte, nu trebuie exagerate diferențele dialectale. Ideea existenței prototipului e implicată în însăși recunoașterea înrudirii mai multor limbi. Reconstrucția unei limbi-bază

¹⁰⁷ I. Bauer, *Основные проблемы сравнительно-исторического изучения синтаксиса славянских языков*, В. Я XII, 1963, 4.

¹⁰⁸ N.E. Collinge, *Some reflexions in comparative historical syntax*, „Archivum linguisticum” X, 1960, 2. p. 98.

¹⁰⁹ Henry R. Kahane, *Principles of Comparative Syntax*, „Orbis” III, 1954, 2, p. 513.

¹¹⁰ Meillet, *Introduction*, p. 47.

¹¹¹ E. Pulgram, *Proto-Indo-European reality and reconstruction*, „Language” XXXV, 1959, 3. p. 123.

reprezintă un model al unei limbi reale, care, fără a o reproduce în toate detaliile, relevă însușirile ei esențiale. Modelul indo-european a variat în cursul istoriei. În secolul trecut el reproducea în mare parte trăsăturile sanscritei, considerată cea mai arhaică dintre limbile atestate. În epoca noastră el s-a construit mai ales pe baza datelor din hitită, italică, germanică. Pe măsură ce geografia lingvistică va elabora criterii mai precise pentru a distinge fenomenele arhaice de cele mai noi, și modelul reconstruit pe baza elementelor celor mai vechi se va apropia în mai mare măsură de etimonul real.

După cum s-a arătat ¹¹², reconstrucția este folosită și pe teren roman, pentru a se deduce starea lingvistică care separă ultimele mărturii ale latinei de primele texte ale limbilor romanice. Volumul al II-lea al *Tratatului de istoria limbii române* conține reconstrucția limbii române comune. Pentru a ajunge la această fază, cercetătorii au redus dacoromâna și aromâna (în unele cazuri și meglenoromâna și istroromâna) la formele lor primitive, eliminând din discuție tot ceea ce nu avea șanse să fie comun — adică transmis din latină sau preluat din substrat. Pe această cale s-au degajat elementele esențiale și structura acelei faze care constituie puntea de legătură între latina dunăreană târzie și primele texte românești.

4). *Analiza fono-morfologică*. Reprezintă restrângerea la o limbă atestată a procedurii comparației aplicat într-o familie de limbi. Postulatul inițial al analizei constă în a admite că toate variantele unui morfem au aceeași origine (formațiile supletive fiind excluse din materialul cercetat). Prin compararea între ele a alomorfelelor se stabilesc corespondențe regulate între foneme. Pe baza unor anumite reguli (de ex. corespondențele necondiționate pozițional reprezintă continuarea aceluiași fonem) se reconstituie componența fonologică a limbii respective într-o etapă mai veche a evoluției ei. Rezultatele reconstrucției se confruntă cu acelea obținute prin compararea câtorva limbi din același grup ¹¹³. Așa, de exemplu, în limbile germanice în alomorfele acelorași morfeme se observă alternanța vocalelor *i* și *u* cu sonorele *j* și *w*, aflate față de ele în distribuție complementară. Prin analiza fono-morfologică se reconstruiesc fonemele *ǰ* și *ǰ* (care coincid cu fonemele restabilite prin compararea câtorva limbi indo-europene). Analiza fono-morfologică se aplică la materialele cele mai vechi ale unei limbi care, uneori, e singura care le-a păstrat din limba-bază. În asemenea cazuri lingviștii proiectează datele astfel obținute asupra limbii-bază. În felul acesta a procedat, de exemplu, J. Kuryłowicz ¹¹⁴, când a restabilit sistemul accentual al indo-europenei pe baza reconstrucției stării mai vechi a accentului în sanscrita vedică (accentuarea greacă și cea balto-slavă fiind considerate inovații). Analiza fono-morfologică a fost utilizată și de L. Michelena și A. Martinet pentru reconstruirea bazei preliterate.

¹¹² Vezi p. 95.

¹¹³ G. S. Killekov, *art. cit.*, p. 36.

¹¹⁴ *L'accentuation des langues indo-européennes*, Cracovia, 1952.

5) *Reconstrucția internă* reprezintă aplicarea analizei fono-morfologice la o limbă reconstruită. Cu ajutorul ei s-a putut stabili o cronologie relativă a unor fapte din fonologie și morfologie.

Procedeul reconstrucției interne a fost folosit pentru prima dată de F. de Saussure în analiza vocalismului indo-european. Elementul nou în această analiză a fost considerarea fonemelor din punctul de vedere al corelațiilor lor în sistem. Pe această bază autorul a descompus formulele reconstruite în altele mai simple, considerate a fi mai vechi. Această metodă structurală de analiză s-a dovedit ulterior aplicabilă la orice stare a limbii.

Se știe că în indo-europeană principala alternanță fonetică era de tipul $e/o/\emptyset$. Pornind de la situația deosebită a vocalei a în cadrul sistemului vocalic indo-european, Saussure a dedus că, în multe cazuri, ea provine din transformarea unei sonante, realizată în mod diferit (lat. *pater*, gr. *πατήρ*, v. irl. *athir*, dar skr. *pitā*, av. *pīta*). Această sonantă se află în alternanță cu vocalele lungi :

lat. *sēmen* / *sātus*
dōnum / *dātus*
stāre / *stātus*

De aici rezultă că sonanta (notată de Saussure prin A și de alții prin ∂) se comportă față de vocalele lungi ca sonantele față de diftong :

*ei / *oi / *i
 *eu / *ou / *u

Alternanța vocalelor lungi se găsește astfel încadrată în tipul general de alternanță, iar vocalele lungi pot fi descompuse în vocalele scurte corespunzătoare, urmate de sonantă :

*e A / *oA / *A

Pe baza acestei analize Saussure a dedus o stare mai veche a vocalismului indo-european în care, alături de sonantele cunoscute l, r, m, n, i, u , mai exista una, definită de el numai ca valoare în sistem. Veridicitatea reconstrucției a fost confirmată ulterior prin fapte hitite (J. Kuryłowicz, E. Sturtevant).

Pornind de la datele stabilite de Saussure, cercetătorii (A. Meillet, H. Möller, J. Kuryłowicz, H. Pedersen) au căutat să determine numărul exact al sonantelor existente în protoindo-europeană, precum și natura lor fonetică (laringale după H. Möller și Kuryłowicz sau fricative posterioare după A. Martinet). O acceptare mai largă a avut teoria lui Kuryłowicz, care a postulat trei laringale, notate $\partial_1 \partial_2 \partial_3$. În îmbinare cu vocala e ele ar fi dat naștere vocalelor scurte și lungi, după formulele $\partial_1 + e > e$, $\partial_2 + e > a$, $\partial_3 + e > o$; $e + \partial_1 > \bar{e}$, $e + \partial_2 > \bar{a}$, $e + \partial_3 > \bar{o}$.

În morfologie metoda reconstrucției interne a fost folosită de E. Benveniste. Analizând cel mai vechi tip de flexiune nominală din limbile indo-europene — flexiunea heteroclitică — în care se produce o alternanță consonantică în temă (ex. lat. N. *femur*, G. *feminis*, gr. N. $\eta\pi\alpha\rho$, G. $\eta\pi\alpha\tau\omicron\varsigma$ ($\alpha < \eta$), skr. N. *yákyt*, G. *yaknáh*, hit. N. *watar*, G. *wetas*), el a dedus că elementele în alternanță (*n, r, l, i*) provin din perioada preflexionară. Ele au avut rolul de formanți, care marcau în frază multiple funcții ale unui cuvânt și se regăsesc în componența unor „adverbe” primare, în realitate teme amorfe împietrite (de tipul skr. *vanar* „în pădure”, *heman* „iarna”, av. *zamar* „în pământ”, gr. $\xi\mu\alpha\rho$ „în timpul zilei”, $\delta\nu\alpha\rho$ „în vis”).

Benveniste a aplicat reconstrucția internă și la analiza rădăcinilor indo-europene. Materialele consemnate în dicționare și stabilite prin compararea limbilor indo-europene indicau prin marea lor varietate fonetică formații din epoci diferite. Comparând între ele aceste „rădăcini” cercetătorul francez a ajuns la concluzia că, într-o fază mai veche a indo-europenei, și anume în perioada monovocalismului, rădăcina avea un aspect uniform C V C (de tipul **pet* „a zbura” sau **bher* „a purta”). Rădăcinile formate din două foneme s-au creat ulterior, prin fuziunea sonantei θ cu vocala *e*: **ag* „a mîna” $< \theta_2 eg$ (cf. *teg*); **pō* „a bea” $< pe \theta_3$; **ed-* „a mîncea” $< \theta_1 ed$ (cf. *sed*).

„Rădăcinile” alcătuite din patru foneme sînt de fapt teme în care alături de rădăcină există și un sufix: de la rădăcina **uer-s* a creat atît **uer-g* (gr. $\text{F}\acute{\epsilon}\epsilon\gamma\omicron\nu$), cît și **ur eg* (gr. $\text{F}\acute{\epsilon}\acute{\epsilon}\zeta\omega$); de la **per*, atît **per-k* (lit. *persu*), cît și **pr-ek* (lat. *precor*), de la rădăcina **pet-* s-au format, pe de o parte, **pet-r* (skr. *pátra*), pe de alta **pt-cr* (gr. $\text{π}\tau\epsilon\rho\acute{\omicron}\nu$) etc.

În felul acesta s-au creat posibilități de a se reconstitui sistemul unei limbi neatestată în etape diferite ale istoriei sale.

β. Geografia lingvistică. 1. O vreme îndelungată studiul limbilor s-a limitat la aspectul lor literar. Se știe că gramaticii antici aveau în vedere numai norma limbii clasice, iar observațiile lor asupra limbii vorbite erau cu totul sporadice. În cursul evului mediu și al Renașterii atenția principală a fost concentrată asupra limbilor clasice, iar studiul limbilor vii — considerate vulgare — și-a făcut loc cu greu, în lucrări cu caracter aproape exclusiv practic.

Studiul limbilor vii înseamnă implicit cercetarea formelor lor dialectale, căci pretutindeni limba vorbită se manifestă sub forma graiurilor și a dialectelor. Exemplul cel mai ilustru în această direcție îl constituie lucrarea lui Dante, *De vulgari eloquentia*. Scrisă în vederea apărării drepturilor limbii italiene ca limbă literară și oficială alături de latină, ea conține o clasificare și o caracterizare a celor 14 dialecte italiene. Preocupări mai evidente în ceea ce privește datele dialectale se întîlnesc în secolul al XVIII-lea cînd, în mai multe țări, se fac culegeri de material, obținut mai ales prin corespondență. Printre primele dicționare dialectale poate fi citat și cel din 1767 cu materiale din limba sașilor din Ardeal¹¹⁶.

¹¹⁶ Sever Pop, *La dialectologie*, Louvain, 1950, p. XVIII.

Mult timp formele dialectale au fost privite drept greșeli sau abateri de la norma literară. Dar la începutul secolului al XIX-lea curentul romantic german propagă ideea culturii ca produs al sufletului poporului. Această mișcare a stat la baza creării folcloristicii de către frații Jakob și Wilhelm Grimm. Prin ei, ca și prin alți cercetători din aceeași vreme, studiul dialectelor devine o anexă a etnografiei și a folcloristicii. În 1812 J. Grimm a relevat importanța cunoașterii dialectelor pentru studiile de istorie a limbii; în *Deutsche Grammatik* din 1819 el a dat prima descriere istorică a unui grup de dialecte.

Cu vremea dialectologia, rămânând legată de etnografie și folclor, devine o ramură aparte a lingvisticii.

2. Primele materiale dialectologice au fost expuse în dicționare dialectale și în monografii. Printre primele anchete prin corespondență se citează cea din 1838, asupra graiurilor saxone din Transilvania, iar printre primele anchete la fața locului, cea din 1857, realizată de Ion Maiorescu în Istria¹¹⁶.

Bazele dialectologiei se pun după 1870, odată cu începuturile școlii neogramaticilor. Proclamând necesitatea studierii limbilor vii, neogramaticii din diferite țări au inițiat anchete și au strâns un material bogat. Alături de glosare și de monografii, se alcătuiesc acum primele atlase lingvistice.

3. Ideea notării pe hartă a fenomenelor lingvistice a fost preconizată de Leibniz. În 1821 a fost publicată o hartă lingvistică a patois-urilor din Franța. Cu vremea principiul hărților lingvistice câștigă tot mai mult teren. Într-adevăr, glosarele și monografiile dau imagini izolate ale câte unui grai sau dialect, dar nu permit să se vadă relațiile dintre ele, nu conțin material omogen și de aceea nu pot oferi o viziune de ansamblu a dialectelor. Ideea atlaselor lingvistice a fost pusă sistematic în practică după 1880 și, cum este de așteptat, de la un atlas la altul s-au realizat perfecționări ale metodei. În cele ce urmează ne vom opri la câteva atlase mai importante, relevând principiile folosite.

În anul 1876 lingvistul german G. Wenker a inițiat o anchetă prin corespondență, cu ajutorul unui chestionar de 40 de fraze scurte, redactate în germana literară și pe care învățătorii din circa 30 000 de localități urmau să le traducă în graiul local. Pe baza celor 44 251 de răspunsuri a început publicarea atlasului. În 1881 a apărut prima fasciculă, cu 6 hărți, a lucrării, sub titlul *Sprachatlas von Nord- und Mitteldeutschland, auf Grund von systematisch mit Hilfe der Volksschullehrer gesammelten Material aus circa 30 000 Orten, bearbeitet, entworfen und gezeichnet von Dr. G. Wenker, Strassburg*. Adept al neogramaticilor, autorul a acordat atenția principală foneticii, foarte puțin morfologiei, iar lexicului de loc (considerându-l schimbător în toate sferile lui). Totodată el împărtășea ideea, curentă în vremea lui, că în dialecte — neatinse de influențe străine — legile fonetice au acționat fără excepții și de aceea între dialecte există limite precise.

¹¹⁶ Sever Pop, *lucr. cit.*, p. XXXVI.

Dar atlasul alcătuit de Wenker, a cărui publicare a continuat pînă în 1926, a arătat, dimpotrivă, că în sens strict nu există limite dialectale și că pretutindeni se observă amestec al vorbirilor.

De timpuriu metoda anchetelor dialectale a fost folosită și în studiul dialectelor românești. În 1885 Hasdeu a inițiat o vastă anchetă dialectală bazată pe un chestionar de 206 întrebări, trimis în toate regiunile țării. Răspunsurile la chestionar, care i-au servit la redactarea articolelor din *Etymologicum Magnum*, adunate și clasate în 18 volume, constituie un material valoros și în prezent.

Primul atlas al limbii române (și totodată primul pe teren romanic) este opera lingvistului german G. Weigand, profesor de limba română la Universitatea din Leipzig. Printre cei dintîi, el a folosit ancheta pe teren pe baza unui chestionar prestabilit. Între anii 1895 și 1901, G. Weigand a cercetat graiurile românești din Banat, regiunea Crișurilor și a Mureșului, a Someșului și a Tisei, din Oltenia, Muntenia, Moldova, Dobrogea și Bucovina, cu un chestionar din 104 întrebări. Răspunsurile le-a publicat în revista „Jahresbericht des Instituts für Rumänische Sprache”. În 1909 materialul a fost cartografiat în lucrarea *Linguistischer Atlas des daco-rumänischen Sprachgebietes*, alcătuită din 67 de hărți fonetice, dintre care 16 sînt hărți sintetice.

Un progres însemnat în metoda de cercetare a dialectelor s-a realizat o dată cu alcătuirea atlasului lingvistic al Franței, de către J. Gilliéron și E. Edmont, ale cărui principii au fost ulterior adoptate în multe țări.

Ancheta pe teren realizată de E. Edmont — nespecialist — a folosit un chestionar de 1920 de întrebări, referitoare la toate compartimentele limbii, dar în special la lexic. Autorii au urmărit să obțină date privitoare atît la păstrarea în dialecte a cuvintelor vechi, cît și la modul de pătrundere a termenilor literari. Punctele de anchetă au fost stabilite geometric, la distanțe aproximativ egale. Au fost anchetați în 639 de localități (din totalul de 37 000), atît în Franța, cît și în afara granițelor ei (graiuri franceze din Belgia, Elveția, nordul Italiei), circa 720 de informatori de diferite vârste. Publicat între anii 1902 și 1910, *Atlas linguistique de la France* (ALF) a fost primit cu entuziasm de străini și cu unele rezerve în Franța. El a fost urmat de numeroase lucrări de același gen.

Cîțiva ani mai tîrziu, au început la Cluj pregătirile pentru publicarea *Atlasului lingvistic român* (ALR), realizat, sub conducerea lui Sextil Pușcariu, de Sever Pop, E. Petrovici și Șt. Pașca. Din 1926 a început o anchetă de probă, prin corespondență, pentru alegerea judicioasă a punctelor de anchetă. Din 1930 a început ancheta pe teren, cu doi anchetatori și două chestionare : unul de 2 200 de cuvinte referitoare la noțiunile fundamentale, celălalt cu 4 800 de întrebări referitoare la noțiuni de etnografie și folclor. Pe baza răspunsurilor s-au publicat două volume (I, 1938 și II, 1940) ale atlasului, precum și Micul atlas cu hărți sintetice. Din anul 1956 s-a reluat publicarea atlasului. Totodată s-au realizat anchete noi, care au furnizat material pentru atlasul pe regiuni.

Mai amintim în acest scurt istoric atlasul lingvistic al Italiei și Elveției meridionale, *Sprach- und Sachatlas Italiens und Südschweiz, 1928 — 1940* realizat de K. Jaberg și J. Jud, în 8 volume (1 705 hărți), pentru care s-au folosit 3 chestionare, unul de 2 000 de întrebări (adaptat după cel al ALF), altul în formă redusă, pentru orașe, și un chestionar de circa 4 000 de întrebări pentru fixarea tezaurului lingvistic dialectal. Ca elemente noi se poate remarca introducerea anchetei în orașe, predominarea lexicului față de fonetică, raportarea materialului lingvistic la date culturale. Autorii au comparat terminologia italiană și cea retoromană cu cea franceză sau catalană, punând astfel bazele unei geografii lingvistice comparate ¹¹⁷.

Se cuvine amintit aici și *Atlasul lingvistic mediteranean* (ALM) la care se lucrează în prezent. Rezultat al colaborării dialectologilor din mai multe țări, acest atlas urmează să prezinte lexicul specific al marinarilor și pescarilor din porturile Mediteranei, să pună în lumină particularitățile acestui Roiné lexical — produsul conviețuirii și contactului unor populații cu limbi diferite.

În timp ce atlasele dialectale pornesc de la o presupusă unitate lingvistică pentru a evidenția diferențele în spațiu și stratificarea în timp, ALM urmărește procesele de convergență, de afinitate între limbi diferite ca origine și ca structură. Ancheta are în vedere limbile romanice, unele limbi slave, greaca, albaneza, araba, ebraica, dialecte berbere, turca. Punctele de anchetă sînt porturile (în țara noastră Constanța, Sf. Gheorghe și Sulina).

Chestionarul cuprinde întrebări referitoare la mare, meteorologie, navigație și manevre de bord, ambarcațiuni, comerț, pescuit, fauna și flora marină. Răspunsurile sînt date de cîte doi informatori — un marinar și un pescar. Ele se vor referi la lexic, dar indirect vor consemna și fenomene fonetice și morfologice.

Obiectivele deosebite ale acestui atlas, condițiile anchetei ca și metodologia nouă, adecvată scopului vor deschide geografiei lingvistice orizonturi noi ¹¹⁸.

4. Atlasele lingvistice conțin un material bogat, obținut cu o metodă unitară, în care se reflectă trăsăturile caracteristice ale dialectelor. Acest material este notat cu ajutorul transcripției fonetice și grupat în hărți *fonetice* (înregistrînd variantele unui fonem), *lexicale* (cu denumiri pentru același concept) și *morfologice* (cu alomorfe).

Alcătuirea de atlase lingvistice precum și interpretarea materialului pe care îl conțin formează obiectul geografiei lingvistice, în prezent metoda dialectologică cea mai răspîndită. Cu ajutorul ei se urmărește difuzarea și distribuția spațială a formelor lingvistice ale unei limbi raportate nu atît la geografia fizică, cît la cea umană și politică ¹¹⁹.

Hărțile lingvistice oferă un material neprelucrat, care urmează să fie interpretat. Întrucît chestionarele nu pot fi exhaustive și, ca atare, nici

¹¹⁷ Iordan, *Lingu. romanică*, p. 261.

¹¹⁸ „Bolletino dell'Atlante linguistico Mediterraneo”, Venezia-Roma, 1, 1959.

¹¹⁹ E. Coseriu, *La geografia lingüistica*, ed. a IV-a, Montevideo, 1956, p. 10.

hărțile nu cuprind întregul material lingvistic, se pune cu stringență problema găsirii celor mai adecvate mijloace care să permită alegerea a ceea ce este mai caracteristic și mai esențial în limba unei regiuni într-o anumită etapă istorică. De aceea s-a discutat și se discută în legătură cu procedeele de strângere a materialului dialectal, propunându-se soluții variate privitoare la alcătuirea chestionarului, alegerea anchetatorilor și a informatorilor etc.

Experiențele de pe teren au arătat că este necesar să se abandoneze pozițiile rigide și să se țină seama de specificul regiunii cercetate. În unele probleme dialectologiei au adoptat poziții comune, în altele încă se mai poartă discuții.

a) În legătură cu chestionarul se admite ca el să fie astfel alcătuit încât răspunsurile obținute pe baza lui să poată da o imagine de ansamblu, fie și elementară, a structurii fonetice și gramaticale, a lexicului fundamental și a terminologiei specifice ale dialectului studiat.

b) Tipurile de interogare pot fi variate. Mijlocul cel mai util este de a provoca conversații sau povestiri libere, care păstrează naturalitatea și spontaneitatea. Înregistrate la magnetofon, asemenea texte oferă un material bogat din toate nivelele limbii. Cel mai frecvent se recurge la întrebarea indirectă, mai rar la cea directă, căutându-se, pe cât posibil, să se evite influențarea subiectului. Un procedeu bun, posibil numai la vocabularul concret, este utilizarea de desene, obiecte; se obține adesea cuvântul în context, când informatorul povestește ceea ce vede. Cu subiecte bilingve se recurge și la traduceri din limba literară.

c) Fixarea punctelor de anchetă nu se mai face la întâmplare, intuitiv sau printr-o împărțire mecanică, geometrică a teritoriului, ci după informații prealabile pe principiile etnolingvisticii¹²⁰.

d) Spre deosebire de punctul de vedere al lui Gilliéron, sînt preferați anchetatorii lingviști, pe cât posibil originari din regiunea respectivă, cunoscători ai obiceiurilor, mentalității, graiului. Pentru uniformizarea rezultatelor s-a propus utilizarea a doi anchetatori care să realizeze anchete paralele.

e) În legătură cu alegerea informatorului s-a mers de la o extremă la alta: unii (de ex. S. Pop) pun tot felul de condiții, alții preferă să-l aleagă întâmplător (K. Jaberg, J. Jud: regula este „să nu fie nici o regulă”). S-a acceptat însă un număr de condiții obligatorii: informatorul să fie din regiune, deci să cunoască bine graiul local, să fie inteligent și să aibă o pronunțare corectă; să fie aleși bărbați și femei, de vârste și ocupații diverse. Unii dialectologi au propus anchetarea unui singur subiect, dar practica a dovedit că nu e suficient.

f) Discuții numeroase s-au purtat în legătură cu procedura chestionării. Gilliéron nu s-a preocupat de o riguroasă uniformitate a chestionării, în timp ce alții respectă în mod strict ordinea întrebărilor. S-a arătat că

¹²⁰ G. Bottigliani, *Linguistic Geography: Achievements, Methods and Orientations*, „Word” X, 1954, 2-3, p. 382.

răspunsurile care nu sînt obținute în același mod nu sînt comparabile între ele. Dar niciodată nu se pot obține răspunsuri total uniforme, căci variază anchetatorii, informatorii, împrejurările etc.

După părerea unor dialectologi, primul răspuns este de preferat, întrucît comportă maximum de spontaneitate, dar există obiecția că, în acest fel, se procedează impresionist, nu se corectează erorile etc., iar cercetătorii au nevoie de un material de sinteză a mediei areale a vorbitorilor ¹²¹.

5. Se consideră îndeobște că întemeietorul geografiei lingvistice este J. Gilliéron. Se pot cita desigur precursori, printre cei care au alcătuit mai de mult hărți lingvistice. Poate fi pomenit și Joh. Schmidt¹²², care a introdus în lingvistica generală teoria valurilor, precum și P.J. Rousselot¹²³, care a evidențiat lipsa de unitate a vorbirilor individuale chiar în sinul aceleiași familii. Dar J. Gilliéron a dat primele interpretări sistematice ale hărților lingvistice, evidențiind numeroase fapte puțin cunoscute sau neglijate. Tezele lui, bazate pe materialul din ALF, au fost ulterior confirmate sau precizate de numeroși cercetători. Pretutindeni anchetele dialectale au dezvăluit că limba vorbită se prezintă sub aspecte multiple, că diferitele variante se găsesc unite în raporturi complexe și că, deci, imaginea pe care și-au făcut-o lingviștii despre o limbă, pornind numai de la analiza textelor, era mult simplificată.

a) Una din concluziile mult dezbătute ale geografiei lingvistice se referă la problema granițelor dialectale. Împotriva ideii curente, care considera dialectele drept unități clar conturate, cu limite precise, hărțile lingvistice au pus în evidență faptul că fiecare fenomen dialectal are o arie de răspîndire proprie, că isoglosele nu coincid aproape niciodată (uneori nici chiar isoglosele aceluiași fenomen reflectat în cuvinte diferite). Ele pot reprezenta epoci diferite, de la apariția diferențelor dialectale și pînă la actuala difuzare. Există zone de vecinătate, cu caracter mixt, în care isoglosele caracteristice unui grai se împletesc cu altele, caracteristice altor graiuri.

Asemenea constatări l-au dus pe Gilliéron la concluzia că nu există limite dialectale și nici dialecte, ci numai trăsături dialectale, care nu se organizează într-un sistem¹²⁴. Această interpretare a lui Gilliéron a fost combătută de mulți dialectologi. S-a arătat astfel că ea a fost formulată pe baza materialului din ALF, rezultat al unei anchete cu rețea rară. S-a văzut că sînt cazuri cînd isoglosele nu sînt izolate, ci se adună în mănunchiuri, ceea ce permite o oarecare delimitare. Apoi mai este de reținut că nu toate isoglosele au valoare egală : mai importante sînt

¹²¹ G. Bottiglioni, *art. cit.*, p. 385.

¹²² Joh. Schmidt, *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen*, Weimar, 1872.

¹²³ P.J. Rousselot, *Les modifications phonétiques du langage étudiées dans le patois d'une famille du Cellesrouin (Charente)*, Paris, 1891.

¹²⁴ Această teză a fost susținută și înainte de apariția geografiei lingvistice de către H. Schuchardt, în *Über die Klassifikation der romanischen Mundarten* (1870), cf. Jordan, *loc. cit.*, p. 36.

cele fonetice și gramaticale și chiar în cadrul lor trebuie făcută o selecție. Dincolo de zonele mixte, create prin întrepătrunderea isoglozelor, există arii centrale cu aspecte clar conturate. Fiecare dialect se prezintă cu o structură proprie.

b) Neconcordanța isoglozelor se datorește adesea faptului că o serie de cuvinte trec și dincolo de ariile lor obișnuite¹²⁵. Geografia lingvistică a relevat faptul că cuvintele migrează, la distanțe uneori foarte mari, odată cu oamenii și cu obiectele. Completându-l pe Gilliéron, I.A. Candrea a stabilit 4 căi de migrare a cuvintelor¹²⁶: *iradiația* (din centrul unei regiuni spre marginile ei), *infiltrarea* (lărgirea ariei unui cuvânt), *revărsarea* (răspîndirea în formă de valuri) și *suprapunerea* (aparitia în cadrul unei zone dialectale compacte a unei insule lingvistice diferențiate de rest). În cursul migrației, cuvintele circulă cu forma fonetică specifică regiunii din care provin. Din punctul de vedere al legilor fonetice ale unui dialect, cuvintele pătrunse prin migrație reprezintă abateri. Întrucît ele sînt destul de numeroase, Gilliéron a tras concluzia că nu se mai poate vorbi de legi fonetice, că fiecare cuvânt are istoria lui, deosebită de a celorlalte, că fiecare fapt lingvistic trebuie studiat separat. Se vede că extremismul neogramaticilor (legile fonetice acționează fără excepție) a fost înlocuit cu concluzia opusă și tot atît de extremistă (excepțiile sînt atît de numeroase, încît nu se poate vorbi de legi). Se poate admite desigur că fiecare cuvânt (ca și fiecare individ) are propria sa istorie, dar aceasta nu neagă posibilitatea unei istorii a vocabularului (ca și a unui popor). Există o regularitate a schimbărilor fonetice care cuprind, într-o anumită perioadă, sunetele aflate în aceleași poziții în toate cuvintele de pe un teritoriu dat; această constatare nu e contrazisă de migrația cuvintelor, fenomen cu cauze social-culturale și care atinge cuvinte izolate. Materialul din atlase nu duce în mod obligatoriu la negarea legilor fonetice, ci doar la recunoașterea și explicarea excepțiilor de la legi; el arată că schimbarea fonetică nu se produce în mod mecanic și simultan în toate cuvintele și la toți indivizii, ea fiind un fenomen istoric, nu fizic. Datorită acestui fapt există zone cu schimbări uniforme și altele cu schimbări neuniforme¹²⁷.

c) Unul din rezultatele migrației este lupta între cuvintele locale și cele nou venite. Gilliéron a urmărit îndeaproape acest fenomen, căutînd să evedențieze cauzele dispariției și mecanismul înlocuirii cuvintelor. El arăta astfel că înlocuirea unor cuvinte cu sinonime ale lor se poate datora unor cauze extralingvistice. Se constată că, de regulă, cuvintele venite din capitală se impun prin prestigiul lor în dauna cuvintelor locale. Cu cît legătura unei localități cu un centru cultural este mai strînsă, cu atît migrația cuvintelor se produce mai lesne; se observă totodată că

¹²⁵ Coteanu, *Dialectologie*, p. 43.

¹²⁶ I. A. Candrea, *Constatări în domeniul dialectologiei*, „Grai și suflet” I, 1924, 1.

¹²⁷ E. Coseriu, *lucr. cit.*, p. 35.

centrele economice sau culturale acceptă mai rapid cuvântul nou (de ex. o serie de cuvinte pariziene s-au încetățenit la Bordeaux, dar nu și în localitățile mai mici dintre Paris și Bordeaux).

Intervin în acest proces și cauze de ordin lingvistic, intern care provoacă slăbirea sau dispariția unor cuvinte. După părerea lingvistului elvețian, principalele „boli ale cuvintelor” sînt: omonimia, hipertrofia semantică și scurtimea învelișului sonor.

Există omonimii suportabile și altele care provoacă confuzii. Gilliéron consideră că, pe teritoriul Franței, multe cuvinte au dispărut din cauza omonimiei. În această direcție exemplul citat frecvent este cel al lat. *gallus*, care în regiunea gasconă a luat forma *gat*, intrînd în coliziune omonimică cu *gat* provenit din *cattus* „pisică”; rezultatul a fost că *gat* „cocoș” a fost înlocuit cu *bégey* < *vicarius* sau *hazan* < *phasianus*. Pentru limba franceză se citează numeroase alte exemple, între care înlocuirea lui *moudre* < *mulgère* cu *traire* < *trahere* din cauza omonimiei cu *moudre* < *molère*; în italiană dispariția lui *mancare* < *manducare* „mîncă” și înlocuirea lui cu *mangiare* a fost atribuită coliziunii cu *mancare* „lipsi”. Și în ce privește limba română s-a făcut apel la omonime, pentru a se explica, de exemplu, substituția lat. *lego* cu *a citi* (din cauza lui *lego* < *lîgo* „lega”), a lui *păcurar* < *pecorarius* cu *cioban* (din cauza lui *păcurar* „vînzător de păcură” etc.)¹²⁸. Adesea s-a făcut abuz în legătură cu această explicație. Omonimia poate fi uneori cauza dispariției unui cuvînt, dar existența a numeroase perechi omonimice dovedește că ea este suportabilă cîtă vreme cuvintele nu apar izolate, ci în context. Gilliéron și alți dialectologi au tras concluzii generale pornind de la situația din limba franceză, unde, în urma schimbărilor fonetice, procentul de omonime este ridicat, ceea ce nu s-a întîmplat în alte părți.

Hipertrofia semantică constă într-o polisemie prea bogată, care în anumite situații poate provoca confuzie. În acest mod explică Gilliéron dispariția cuvîntului fr. *vaisseau*, care în nordul Franței însemna „oală”, „corabie” și alte obiecte cu formă similară și care în graiurile regionale a căpătat și sensurile „stup”, „roi de albine”.

Alături de uzura semantică, o cauză frecventă a dispariției cuvintelor este considerată și uzura fonetică. În trecerea de la latină la limbile romanice au dispărut numeroase cuvinte scurte. Astfel nu s-a păstrat în franceza literară *ef*, *é* < *apis*, în română *im* < *limus* a fost înlocuit cu *noroi*, *nea* < *nivem* cu *zăpadă*, *la* < *lavare* cu *spăla* etc. Nu toate cuvintele scurte sînt eliminate din limbă, dar ele au o existență precară, putînd fi mai ușor expuse înlocuirii lor cu altele.

Există așadar o „patologie” verbală, în forme variate. Dar există totodată și mijloace „terapeutice”, prin care limba caută să prevină confuziile sau să întărească poziția cuvîntului. Astfel limba dispune de posibilitatea diferențierii prin gen a omonimelor, ca în franceză *le foie*—*la foi*, *le livre*—*la livre*. Adesea se combate omonimia prin înlocuirea unuia din cei doi termeni cu un fals diminutiv din aceeași temă. De exemplu,

¹²⁸ Cf. Iordan, *lucr. cit.*, p. 169—170.

în urma modificărilor fonetice lat. *navis* „corabie” ca și *napus* „nap” > fr. *nef*; limba a păstrat pe *nef* „naos”, iar pentru „nap” a recurs la diminutivul *navet*.

False diminutive sînt utilizate și pentru înlocuirea cuvintelor cu corp fonetic redus. Astfel găsim în franceză pe *soleil* < lat. *soliculus*, *abeille* < *apicula*, *oreille* < *auricula*, *aiguille* < *acucula*, *corbeille* < *corbicula* (față de formele latine clasice, *sol*, *apis*, *auris*, *acus*, *corbis*). Uneori înțărirea corpului fonetic se realizează prin contaminare. Gilliéron a citat cazul formei dialectale franceze *ep* < *apis* care, în contaminare cu *mouche*, a dat forma **mouchep*, transformată ulterior în *mouchette* „albina” în unele graiuri din nord-est.

d) Un rol important a avut geografia lingvistică în explicarea modului în care se răspîndesc inovațiile, prin dezvoltarea teoriei valurilor a lui Joh. Schmidt. Hărțile lingvistice au evidențiat faptul că inovațiile pornesc dintr-un centru economic sau cultural (care, din punct de vedere geografic, poate fi marginal, cum este Bucureștiul sau Buenos Aires). Răspîndirea inovației depinde de factori geografici, de prestigiul centrului, de intensitatea relațiilor dintre regiuni etc. Unele granițe fizice, cum sînt munții, constituie obstacole, altele, ca, de exemplu, fluviile mari, favorizează difuzarea. Mai importante decît granițele geografice sînt cele administrativ-politice (în trecut și cele religioase). S-a observat că, în multe țări europene, configurația dialectală concordă cu vechile împărțiri teritoriale din perioada feudală.

Confruntarea pe hartă a ariilor de răspîndire a inovațiilor permite stabilirea unei stratigrafii a formelor lingvistice. Astfel s-a remarcat că, pe teritoriul Franței, noțiunea „iapă” a fost denumită succesiv prin trei termeni: forma *ive* din termenul latin clasic *equa* a dispărut (în provençală e *èga*); ea a fost înlocuită de *cavale* din forma latină *caballa*; ulterior, din regiunea pariziană s-a extins forma *jument* < lat. *iumentum*. În prezent aria lui *èga* e laterală în raport cu cea a lui *cavale*, care, la rîndul ei, e laterală în raport cu aria centrală a lui *jument*. Un alt exemplu din franceză: lat. *faber* a dat formele *fabre*, *faure*, *fèvre*; o parte din aria lor a fost ocupată de *ferrier* < *ferrarius*, peste care s-a extins mai recent *forgeron*, creat în franceză din *forger* < lat. *fabricare*¹²⁹.

Cercetarea ariei unei inovații și stabilirea centrului ei de iradiere permit să se formuleze unele concluzii de lingvistică comparată. S-a constatat astfel că regiunea italiană în care s-au produs transformările *mb* > *m* și *nd* > *n* corespunde zonei populate în antichitate de umbrieni, samniți și sabeli, ceea ce ar duce la concluzia unei influențe a substratului¹³⁰.

Geografia lingvistică a dezvoltat, în special prin M. Bartoli, teoria ariilor. Scopul cercetării este de a stabili, pe baza normelor areale, prin-

¹²⁹ E. Coseriu, *lucr. cit.*, p. 28.

¹³⁰ *Ibidem*, p. 26.

cipii de cronologie relativă a formelor lingvistice. Ca și în geologie, din stratificare se trag concluzii asupra perioadei de răspîndire a fenomenelor. Admițîndu-se că în distribuția spațială a formelor lingvistice se reflectă cronologia lor relativă, se cercetează difuzarea spațială pentru a se trage concluzii de ordin istoric.

În *Introduzione alla neolingvistica* (Geneva, 1925), M. Bartoli a expus cîteva din normele areale :

a) Norma *ariei izolate* (mai puțin expusă contactului) : aria izolată păstrează, de regulă, o fază mai veche a limbii

<i>Sardinia</i>	față de	<i>Italia centrală</i>
<i>kras, domo, ebba</i> (din lat. clas. <i>cras, domus, equa</i>)		<i>domani, casa, cavalla</i> (din lat. tîrzie <i>demane, casa, caballa</i>)

Pe teritoriul romanic arii izolate sînt Portugalia, Retia, Veglia ; după Bartoli insulele sînt mai conservatoare decît continentele, munții mai mult decît cîmpiile, satele mai mult decît orașele.

b) Norma *ariilor laterale*. Dacă ariile laterale coincid între ele și se opun ariei centrale, ele reprezintă o fază anterioară.

<i>Iberia</i>	<i>Gallia</i>	<i>Italia</i>	<i>Dacia</i>
hermoso	beau	bello	frumos
mesa	table	tavola	masă
hervir	bouillir	bollire	fierbe
día	jour	giorno	zi
mas	plus	più	mai

În Iberia și Dacia s-au păstrat formele latine mai vechi : *formosus, mensa, fervere, dies, magis*, în timp ce Gallia și Italia au moștenit formele latine tardive *bellus, tabula, bullire, diurnus, plus*.

c) Norma *ariei mai mari*. Adesea aria mai mare păstrează forme mai vechi :

<i>Iberia</i>	<i>Gallia</i>	<i>Italia</i>	<i>Dacia</i>
cosa	chose	cosa	lucru
mes	mois	mese	luna
abrir	ouvrir	aprire	deschide
y	et	e	și

d) Norma *ariei posterioare*. Aria cucerită mai recent păstrează adesea faze mai vechi :

	<i>Provincii</i>	<i>Italia</i>
sp.	comer	mangiare
fr.	oncle	zio
rom.	lingură	cucchiaio
span.	nieto	nipote
rom.	duce	condurre
span.	miedo	paura

Teoria ariilor a fost dezvoltată de o serie de dialectologi, între care K. Jaberg (*Aspects géographiques du langage*, Paris, 1936). El a cerut ca ariile să fie studiate din mai multe puncte de vedere (structură, situație spațială etc.) și a introdus noțiunile de arie *exclusivă*, *suprapusă*, *de contact*; din punctul de vedere al limitelor distingea arii *nete*, *flotante*, *de trecere*, *marginale*, iar din punctul de vedere al evoluției fenomenelor lingvistice — arii *progresive*, *regresive*, *staționare*.

Fără îndoială că teoria ariilor este de ajutor în cercetarea istoriei limbii, dar adesea s-a exagerat în utilizarea lor. Încă Bartoli — și apoi și alți dialectologi — a arătat că normele areale trebuie aplicate cu prudență, că ele reprezintă indicii și nu legi obligatorii, că sînt relative și comportă excepții¹³¹. De multe ori forme diferite cronologic coexistă ca variante facultative sau stilistice. Bartoli observa că o formă ca *passer*, mai „nouă”, dar păstrată în ariile laterale (rom. *pasăre*, sp. *pájaro*), poate să fi existat și în zona centrală alături de *avis*, cu o valoare semantică distinctă. Există și cazuri de regresivitate: în Spania, zona mai inovatoare de la Burgos a primit în diferite rînduri forme cantabrice mai vechi, renunțînd la inovații proprii. După cum observă E. Coseriu, o formă care se substituie alteia poate fi la fel de veche: așa pare a fi cazul lat. *caballus*, care, în mod absolut, nu e mai nou decît *equus*¹³².

În legătură cu riscurile aplicării imprudente a normelor areale pentru epoci îndepărtate din care nu avem texte a atras atenția V. Pisani¹³³. Cu referire la preistoria limbilor indo-europene el arată că aria izolată nu trebuie înțeleasă în sens absolut, ci în raport cu dialectele aceluiași grup, că o arie „expusă” poate fi conservatoare, că aria mai mare nu conține obligatoriu forme mai vechi, ci poate fi rezultatul unei inovații. Concluzia lingvistului italian era că, pentru preistorie, are valoare numai norma ariilor laterale, cu limitarea că ea indică numai că faza marginală trebuie să fi existat anterior și în zona centrală.

Mai este de adăugat că teoria valurilor nu se mai aplică la situația actuală. Datorită mării dezvoltări a tehnicii comunicațiilor, odată cu

¹³¹ Jordan, *lucr. cit.*, p. 279.

¹³² *Lucr. cit.*, p. 40.

¹³³ V. Pisani, *Geolinguistica e indoeuropeo*, în „Memorie della Accademia dei Lincei”, anno CCCXXXVI, serie VI, vol. IX, fasc. II, apud E. Coseriu, *lucr. cit.*

răspîndirea presei, a radioului și a televiziunii, inovațiile produse într-un centru pătrund în toate colțurile țării, iar termenii tehnici sînt rapid adoptați pe întreg globul¹³⁴.

6. Se recunoaște astăzi că metoda geografiei lingvistice reprezintă una din marile cuceriri ale științei limbii din secolul nostru. Ea a pus la îndemîna cercetătorilor un material bogat și a perfecționat procedeele de cercetare directă a vorbirii. După cum releva E. Coseriu, interpretarea hărților lingvistice a înlăturat dogme, a confirmat ipoteze și a pus în evidență fapte noi¹³⁵. Astfel, cu ajutorul lor s-a dovedit inexactitatea tezelor neogramaticilor asupra limitelor nete dintre dialecte, asupra acțiunii oarbe a legilor fonetice. Geografia lingvistică a dezvăluit cauzele psihologice ale schimbărilor, rolul individului vorbitor, particularitățile expresive pe clase, grupuri sociale, vîrstă, sex (nivelate la neogramatici), a demonstrat legătura istoriei limbii cu factorii geografici și geopolitici¹³⁶. A evidențiat faptul că istoria limbii nu este istoria unui bloc unitar, ci un joc permanent și nuanțat între inovație și conservare.

Geografia lingvistică este de mare ajutor în stabilirea căii de evoluție a unui fenomen, a epocii apariției lui, a teritoriului inițial de răspîndire; dar pentru aceasta e necesar să se studieze o dată cu răspîndirea lui teritorială și istoria lui internă în toate varietățile, folosind și date din texte¹³⁷. Dezvoltarea dialectologiei și în special teoria ariilor s-a dovedit utilă și în reconstrucție (cum reiese și din lucrarea lui A. Meillet *Les dialectes indo-européens*, ed. a II-a, 1922, cu multe puncte de vedere noi față de ediția din 1908).

Trebuie reținut însă că adesea meritele geografiei lingvistice au fost mult exagerate. Întemeietorii ei, și în special Gilliéron, considerau că ea a revoluționat știința limbii, că a înlăturat toate concluziile predecesorilor și că poate înlocui cu succes metoda istorică și pe cea comparativă-istorică. În prezent dialectologii sînt mult mai moderați și recunosc limitele geografiei lingvistice — o metodă de studiere a limbii și nu o concepție nouă, care nu poate rezolva singură toate aspectele fenomenului lingvistic.

Materialul de care ea dispune — hărțile lingvistice — nu cuprinde decît o mică parte a realității lingvistice într-o etapă dată a istoriei. El ne oferă, incomplet, numai varietatea orizontală, teritorială a unei limbi. Atlasele lingvistice, oricît de bogate, nu dau o descriere exhaustivă a unui centru și nu pot suplini monografiile dialectale și nici studiul textelor.

Este adevărat că geografia lingvistică a înlăturat unele dogme puse în circulație de neogramatici, dar ea nu se opune total acestei școli. Concluziile ei nu au dus la desființarea conceptelor de *limbă*, *dialect*, *lege fonetică*, ci le-au aprofundat și precizat.

¹³⁴ Al. Graur, *Wellentheorien*, PLG V, 1967, p. 74.

¹³⁵ *Lucr. cit.*, p. 44.

¹³⁶ G. Bottigioni, *lucr. cit.*, p. 387.

¹³⁷ *Вопросы теории лингвистической географии*, sub redacția lui R.I. Avanesov, Moscova, 1964, p. 25.

Metoda geografică a corectat imaginea limbii ca un tot unitar, postulată de neogramatici, dar totodată ea implică riscul de a acorda prea mare atenție varietății, de a prezenta o imagine atomistică a limbii, neglijând unitatea, norma, legea¹³⁸.

γ. **Dialectologia structurală și transformațională.** S-a arătat în paginile precedente¹³⁹ că metoda geografiei lingvistice a pus în lumină multe aspecte noi referitoare la variațiile teritoriale ale unei limbi, a permis o mai exactă înțelegere a funcționării unei limbi și a mecanismului transformărilor ei. Totodată, combătând cu ajutorul acestei metode dogmatismul neogramaticilor și interpretarea mecanicistă dată de ei legilor fonetice, dialectologii au adâncit atomismul cercetării, au evidențiat istoria diferită a fiecărui cuvânt și marea varietate a pronunțării, chiar în cadrul unei familii.

Dar tendința, manifestată tot mai intens după apariția *Cursului de lingvistică generală* al lui Ferdinand de Saussure și concretizată în activitatea diferitelor școli structuraliste, de a se pune accentul în cercetare pe limbă (*langue*), de a se separa unitățile invariante de variante și a se dezvălui sistemul, a avut ecou și în cercetările dialectologice. Astfel la scurtă vreme după constituirea Cercului lingvistic din Praga și apariția primelor lucrări de fonologie, N.S. Trubetzkoy a publicat studiul *Phonologie und Sprachgeographie* (TCLP, 1931), în care preconiza aplicarea fonologiei (analiza inventarului fonologic, a tipurilor de opoziții) în rezolvarea problemei atât de controversate a granițelor dialectale.

Multă vreme a părut că e foarte greu să se aplice metode atât de rigurose exacte ca cele structurale unei realități atât de complexe, de variate și în continuă mișcare cum este limba vorbită. S-a observat astfel că ele sînt mai ușor aplicabile în alcătuirea de monografii dialectale decît în studiul relațiilor interdialectale și că pot fi utilizate numai cu referire la dialecte sau graiuri cu limite clar conturate (în care caz nu există diferențe esențiale între limbă și dialect). Cum însă în majoritatea cazurilor granițele dialectale nu pot fi determinate cu precizie din cauza necoincidenței isoglozelor aparținînd aceluiași teritoriu, unii cercetători au recurs la construirea de granițe artificiale, prin deducerea de isoglose medii (pe baza calculului statistic al sumei isoglozelor) — procedură care înlătură în mod arbitrar graiurile de tranziție¹⁴⁰.

Dar greutățile de ordin metodologic s-au redus treptat în ultimele decenii, pe măsură ce s-a renunțat la unele teze structurale extremiste cum este teza incompatibilității conceptelor de sistem și mișcare, recunoscîndu-se că vorbirea este realizarea concretă și dinamică a sistemului lim-

¹³⁸ E. Coseriu, *lucr. cit.*, p. 44.

¹³⁹ Vezi p. 112.

¹⁴⁰ R.G. Piotrovski, *Структурализм и языковедческая практика (Возможна ли структуральная диалектология?)*, БЯ 4, 1957, p. 30.

bii, teza că sistemele a două idiomuri pot fi sau identice sau non-identice, dar nu parțial identice, teza că metodele structurale pot fi aplicate numai la materiale strict omogene etc.

După ce au fost verificate prin aplicare la limba standard, metodele structurale au început să fie folosite și în analiza limbii vorbite. Se consideră că direcția unei asemenea cercetări a fost conturată în articolul lui U. Weinreich *Is a structural dialectology possible?* („Word” X, 2—3, 1954), care a constituit punctul de plecare a numeroase studii cu caracter teoretic și aplicativ. Ele au pus bazele unei noi discipline, dialectologia structurală, ramură a dialectologiei.

Dialectologia structurală se deosebește de dialectologia tradițională mai puțin prin obiective, decât prin criteriile de grupare (separare) a unităților teritoriale.

După cum s-a arătat adesea, problema centrală a dialectologiei este aceea a raportului dintre continuu și discontinuu. Dialectologia tradițională nu a ajuns la formularea unor criterii satisfăcătoare pentru a separa continuum-ul lingvistic în unități distincte și se știe cum s-a trecut de la extremismul neogramaticilor, care postulau limite nete între dialecte, la extremismul neolingviștilor, care neagă existența oricăror limite, chiar între limbi. Încă de la primele studii de dialectologie structurală cercetătorii au urmărit să determine limitele dintre varietățile teritoriale și să aprecieze gradul de asemănare dintre acestea. Aceste studii se deosebesc de cele ale dialectologiei tradiționale prin criteriile folosite pentru separarea continuum-ului lingvistic. Cercetătorii mai vechi au folosit în acest scop diferențe fonetice, morfologice, mai rar lexicale sau sintactice, cu valoare inegală, adesea alese în mod arbitrar, ceea ce a dus la impas problema limitelor dialectale și a creat uneori imagini false ale raporturilor dintre dialecte.

Dialectologia structurală folosește materiale din diferite nivele ale limbii, făcând distincție între invariante și variante, și ține seama, alături de criteriul inventarului de unități, și de acela al modului lor de organizare într-un sistem. Întrucât metodele structurale au dat rezultate mai bune în fonologie, dialectologia structurală se bazează în primul rând pe criterii fonologice. N.S. Trubețkoi a arătat că dialectologii au tratat diferențele fonetice dialectale în mod nedistinct, dar de fapt ele se grupează în mai multe categorii, fiecare reprezentând pe hartă o altă imagine a raportului dintre dialecte. Unele diferențe ating sistemul fonologic, altele privesc numai realizarea fonetică diferită a unui fonem sau distribuția lui în cuvânt. După părerea autorului, limite dialectale neprecise există numai în ultimele două cazuri, iar zone de tranziție propriu-zise (conținând ambele tratamente ale unui fonem), numai la diferențele de distribuție. Ideea că în cazul diferențelor fonologice limitele sînt nete a fost infirmată ulterior (vezi p. 106). În dialectologia structurală trebuie să se țină seama de inventarul unităților și de distribuție. Materialul necesar se obține pe baza hărților lexicale. S-a recomandat în acest scop să se transcrie pe hartă întregul lexic dialectal și, după eliminarea variantelor

individuale, să se degaje prin comutare unitățile invariante¹⁴¹. Hărțile lexicale permit totodată să se deducă și distribuția fonemelor. Așadar, se pornește de la hărți „atomistice”, dar în adunarea materialului trebuie să se țină seama de fapte de structură.

După ce s-a stabilit inventarul de unități, se trece la analiza tipurilor de corelații și opoziții, a cazurilor de neutralizare etc. Adeseori dialecte având același inventar fonologic diferă prin modul lor de a-l organiza în sistem. Cele două criterii de clasificare (inventarul de trăsături distinctive și distribuția lor) pot da rezultate diferite, de aceea e necesar să se aleagă unul dintre ele, în funcție de specificul domeniului studiat. Astfel atunci când două arii lingvistice au inventar fonologic identic, criteriul hotărâtor al delimitării devine distribuția fonemelor. Inventarul trăsăturilor distinctive oferă posibilitatea grupării pe zone mai largi¹⁴².

Aplicarea criteriilor fonologice s-a dovedit de mare utilitate în geografia lingvistică. În dialectologia tradițională un teritoriu lingvistic era împărțit în arii numai după pronunțarea unui singur sunet, în timp ce dialectologia structurală ține seama și de funcțiunea sunetului, de raporturile lui cu celelalte sunete; de aceea hărțile fonologice „spun” mai mult decât cele fonetice, care privesc sunetele numai din punctul de vedere al substanței sonore¹⁴³. Studiile fonologice s-au dovedit importante pentru înțelegerea evoluției interne a unui sistem dialectal. În mod frecvent se evidențiază neconcordanțe între aspectul fonetic și cel fonologic, în sensul că zone omogene fonetic au isoglose fonologice și invers. (De exemplu acolo unde *e* și *ε* sînt variante, există două zone fonetice, dar o singură zonă fonologică.)

În ceea ce privește materialele din celelalte nivele ale limbii, unii cercetători consideră că ele pot fi cu greu puse la contribuție într-o cercetare dialectală structurală. S-a arătat astfel că datele lexicale nu corespund unei abordări structurale, întrucît au caracter nesistematic, reflectînd condiții etnice, sociale, geografice sau culturale, iar datele gramaticale nu sînt suficient de utile întrucît, privite sub aspectul structurii, sînt relativ uniforme pe arii întinse¹⁴⁴.

Alți cercetători socotesc că datele lexicale și gramaticale pot fi utilizate în dialectologie, dar prelucrate structural. Astfel, în semantică se cere o prezentare onomasiologică a materialului sau compararea unor structuri lexicale areale. S-a propus, de asemenea, ca pe hărțile lexicale să se specifice raporturile semantico-stilistice între termenii care denumesc aceeași noțiune; prin cartografierea unor asemenea raporturi s-au putut contura în mod clar zone dialectale¹⁴⁵.

¹⁴¹ J. Fourquet, *Phonologie et dialectologie*, „Bulletin de la Faculté de Lettres de Strasbourg”, 35, 1957, 5, p. 293—294.

¹⁴² A. Avram, *Despre dialectologia structurală*, LR XI, 1962, 6, p. 625.

¹⁴³ A. Avram, *art. cit.*, p. 621; cf. și U. Weinreich, *art. cit.*, p. 393.

¹⁴⁴ E. Stankiewicz, *On discreteness and continuity in structural dialectology*, „Word” XIII, 1957, 1, p. 46.

¹⁴⁵ R.G. Piotrovski, *art. cit.*, p. 34—35.

În morfologie s-a preconizat urmărirea diferitelor realizări ale aceleiași scheme structurale, în sensul evidențierii opozițiilor categoriilor morfologice și a modului lor de exprimare prin mijloace morfematice. S-a arătat astfel că, de exemplu, pe teren romanic, analiza numelui dezvoltă trei zone :

a) aria unde numele are o singură formă și unde opoziția de număr se exprimă sintactic (franceza) ;

b) aria în care opoziția de gen e tripartită M/F/N, iar numărul se exprimă morfologic (româna) ;

c) aria cu exprimare morfologică a opoziției de gen M/F și cu opoziție de număr (celelalte limbi romanice)¹⁴⁶.

Așadar, ca și în studiul limbii standard, și în cercetările dialectale metodele structurale cer o definire mai exactă a unităților, considerarea lor sincronică și diacronică, presupun introducerea noțiunii de invariantă, cer să se țină seama de funcțiunea elementelor și să se înlocuiască atomismul cu analiza relațiilor între elemente¹⁴⁷. Criteriile folosite sint, în primul rând, de ordin intern. În ceea ce privește utilizarea datelor extralingvistice, se constată printre cercetători puncte de vedere diferite. Unii sînt de părere că asemenea date sînt greu de definit și de minuit, că ele adesea nu concordă cu criteriile interne și introduc noi variabile. De aceea în prezent unii dialectologi au renunțat la criteriile extrastructurale și preferă în locul conceptului de dialect (Mundart) pe cel de arie lingvistică (Sprachlandschaft). Alți cercetători însă consideră că studiile dialectale nu se pot lipsi de criterii extralingvistice, că sociologia dialectală oferă date ce pot fi corelate cu cele lingvistice. Ei înlocuiesc conceptul de dialect discret cu acela de zonă culturală dinamică (geistiges Kraftfeld) și pun accentul pe studiul ariilor concepute ca rețele de schimbări economice, politice, culturale și lingvistice¹⁴⁸. Mulți cercetători insistă asupra necesității de a se îmbina datele structurale cu cele extralingvistice, acestea din urmă putînd explica atît factorii de divergență, cît și pe cei de uniformitate. Îmbinarea în cercetare a criteriilor interne și a celor externe permite să se deducă cauzele reale care au contribuit la separarea continuuului limbii comune în unități teritoriale distincte.

Spre deosebire de dialectologia tradițională, care se ocupa numai de diferențe, dialectologia structurală relevă și trăsăturile comune ale dialectelor. O problemă centrală în dialectologia structurală este aceea a grupării pe baza trăsăturilor lor comune a unor sisteme divergente, alăturate teritorial, în unități superioare numite diasisteme. Diasistemul nu se identifică cu limba standard, care are la bază un singur dialect. El nu reprezintă suna a două sisteme, ci ansamblul trăsăturilor lor comune, este un sistem de un nivel mai înalt, construit din sisteme discrete și omo-

¹⁴⁶ André de Vincenz, *La méthode structurale et la géographie linguistique*, în *Actes du X-e Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes*, Strasbourg, 1962, vol. III, Paris, 1965, p. 1022.

¹⁴⁷ L. Heilman, *Per una dialettologia strutturale*, în *Communications et rapports du Premier Congrès International de Dialectologie générale*, part. I, Louvain, 1964, p. 94-97.

¹⁴⁸ U. Weinreich, *art. cit.*, p. 397 ; E. Stankiewicz, *art. cit.*, p. 46.

gene. Diasistemul nu este o construcție total subiectivă a cercetătorului, existența lui obiectivă se verifică prin vorbitori bilingvi și corespunde noțiunii de sistem mixt.

Structura unui diasistem se poate stabili pe baza analizei echivalențelor fonologice și gramaticale a două structuri vecine. Iată cum se prezintă diasistemul stabilit pe baza sistemelor vocalice a două dialecte¹⁴⁹.

$$\begin{array}{ccc} \text{A} & & \text{B} \\ /i \sim e \sim a \sim o \sim u/ & & /i \sim e \sim \text{e} \sim a \sim \text{o} \sim u/ \\ \text{diasistemul AB} // i \approx \frac{\text{A} / e /}{\text{B} / e \sim \text{e} /} \approx a \approx \frac{\text{A} / o /}{\text{B} / \text{o} \sim \text{o} /} \approx u // \end{array}$$

Dialectologia structurală este, prin excelență, cercetare de diasisteme. S-a arătat că scopul principal al dialectologiei structurale este de a studia urmările structurale ale diferențelor parțiale în cadrul unor asemănări parțiale sau, altfel spus, asemănările și diferențele parțiale între sisteme, precum și consecințele lor sincronice și diacronice¹⁵⁰.

Introducerea noțiunii de diasistem reprezintă o corectare a principiilor structuraliste extremiste (întrucât se compară elemente ce aparțin unor sisteme diferite) și o problemă nouă a dialectologiei. Dar rolul diasistemului a fost mult exagerat. Întrucât oricare două sisteme, chiar neînrudite, cu trăsături sincronice comune pot fi grupate într-un diasistem, nu se poate spune că acesta reprezintă aspectele specifice ale raportului dintre dialecte. Utilizarea acestui concept se face mai ales din motive de comoditate a cercetării¹⁵¹.

Deoarece consecințele diferențelor parțiale pot fi atât sincronice cât și diacronice, dialectologia structurală are două ramuri. Dialectologia structurală sincronică compară sisteme parțial diferite și analizează consecințele sincronice ale diferențelor. Dialectologia structurală diacronică urmărește creșterea diferențelor parțiale pe seama asemănărilor și reconstruiește stadiile mai vechi, mai asemănătoare (probleme de lingvistică comparată) sau, dimpotrivă, cercetează creșterea asemănărilor parțiale pe seama diferențelor (studii de substrat, adstrat, bilingvism dialectal etc.)¹⁵².

După cum s-a arătat, dialectologia structurală a contribuit la o cunoaștere mai exactă a dialectelor prin folosirea unor criterii uniforme și obiective. Ea a permis să se stabilească nu numai inventarele de unități ale diferitelor varietăți teritoriale, dar și funcțiunea și distribuția lor. Metodele structurale au pus într-o lumină nouă problema zonelor de tranziție, prin evidențierea elementelor marginale ale unui sistem fonologic (opozitii fonologice cu randament scăzut), a coexistenței a două sisteme fonologice (bilingvism dialectal). Astfel unele opozitii fonologice,

¹⁴⁹ A. Avram, *art. cit.*, p. 619.

¹⁵⁰ U. Weinreich, *art. cit.*, p. 390.

¹⁵¹ A. Avram, *art. cit.*, p. 619.

¹⁵² U. Weinreich, *art. cit.*, p. 395.

frecvente și obligatorii într-un dialect, pot fi rare sau neobligatorii sau întâlnite numai la generația vîrstnică, în alt dialect. Ele nu pot fi omise din descriere, căci servesc la comunicarea interdialectală¹⁵³.

În timp ce aplicarea criteriilor fonetice evidențiază discontinuitatea, folosirea limitelor fonologice, mai largi decît cele fonetice, a permis să se dezvăluie continuitatea.

Se știe că în dialectologia tradițională, în general, trăsăturile mai vechi au fost considerate mai importante decît cele recente. Cercetătorii își selectau trăsăturile dintr-un stadiu mai vechi al limbii și consemnau pe hartă distribuția teritorială a formelor derivate din ele.

În opoziție cu ea, dialectologia structurală pune accentul pe analiza sincronică a faptelor, dar deduce din compararea lor concluzii de ordin istoric. Astfel studierea raportului dintre trăsăturile distinctive și cele nedistinctive dezvăluie puncte de convergență structurală, rezultate în cursul dezvoltării istorice comune și a contactelor interdialectale¹⁵⁴.

Ca și în alte domenii ale lingvisticii, și în dialectologie metodele structurale nu neagă pe cele tradiționale, ci le completează. Se recunoaște astfel că rezultatele dialectologiei structurale sînt fertile numai în îmbinare cu cele ale dialectologiei tradiționale¹⁵⁵. De fapt dialectologia structurală lucrează cu un material adunat pe baza metodelor tradiționale (ceea ce se cartografiază fonetic se interpretează fonologic). Se observă că în prezent atît geografia lingvistică cît și dialectologia structurală pornesc de la premise comune: primatul formei vorbite în raport cu forma scrisă, recunoașterea caracterului sistematic al oricărei varietăți teritoriale, accent pe analiza sincronică și pe rolul factorilor interni¹⁵⁶. Aproximarea acestor metode se realizează treptat prin folosirea aceluiași procedee, care dau o imagine mai precisă a rezultatelor și, totodată, se adaptează materialului studiat.

Prin folosirea unor metode mai precise dialectologia structurală a încercat să depășească insuficiențele dialectologiei tradiționale. Dar, dată fiind marea varietate și complexitate a raporturilor dintre dialecte, ea nu a putut aduce soluții satisfăcătoare în toate cazurile. De aceea în ultima vreme s-a făcut apel, și în acest domeniu, la principiile și metodele gramaticii transformaționale. S-a arătat că, în studierea comparativă a două dialecte, apelul la rețeaua de reguli generative duce la rezultate mai eficiente față de compararea datelor primare, întrucît pe o asemenea bază descrierea gramaticală a unui dialect poate fi convertită într-o descriere adecvată a unui dialect înrudit, prin adăugarea, suprimarea sau reordonarea unui număr relativ mic de reguli¹⁵⁷.

¹⁵³ A. Avram, *art. cit.*, p. 621.

¹⁵⁴ E. Stankiewicz, *art. cit.*, p. 56—57.

¹⁵⁵ U. Weinreich, *art. cit.*, p. 400.

¹⁵⁶ Raven I. McDavid jr., *Structural Linguistics and Linguistic Geography*, „Orbis” X, 1961, 1, p. 38.

¹⁵⁷ Sol Saporta, *Ordered rules, dialect differences and historical processes*, „Language” 41, 1965, 2, p. 218—219.

Se știe că în dialectologia tradițională există posibilitatea de a stabili o ierarhie a trăsăturilor unui dialect (grai), dar nu există un criteriu pentru alegerea uneia din multiplele ierarhizări posibile. De aceea, în majoritatea cazurilor, s-a procedat în mod arbitrar și s-a ajuns la rezultate neconcludente¹⁵⁸.

Numai o ierarhizare stabilită pe baza unei teorii generale a limbii permite o tipologie cu o mai mare putere explicativă. Modelul transformațional permite o asemenea ierarhie a trăsăturilor, întrucât el este constituit dintr-o rețea ordonată de reguli. O dată stabilită, ierarhia permite repartizarea nearbitrară a dialectului (limbii) la un tip sau altul¹⁵⁹.

Astfel, dialectologia tradițională nu a putut trata în mod satisfăcător diferența dintre clasificarea morfofonemică (sau gramaticală) a dialectelor și clasificarea lor fonemică (sau fonetică), datorită lipsei unei teorii generale, care să permită o ierarhizare a celor două criterii. Această problemă, rămasă nerezolvată multă vreme, a primit o soluție satisfăcătoare în dialectologia transformațională, arătându-se că diferențele fonemice (sau fonetice) caracterizează varietățile de rang inferior, ce aparțin unei varietăți de rang superior, caracterizată printr-o anumită particularitate morfo-fonemică (sau gramaticală)¹⁶⁰.

Dialectologia transformațională a adus și unele corectări rezultatelor obținute în dialectologia structurală.

Se întâmplă astfel ca două dialecte, identice din punctul de vedere al inventarului lor fonologic și al caracteristicilor distribuționale, să difere prin structura lor morfo-fonemică. Diferențele dintre ele nu pot fi exprimate prin mijloacele dialectologiei structurale. O asemenea ambiguitate tipologică, imposibil de rezolvat în termenii de *inventar* și de *relații distribuționale*, se poate interpreta în termenii unui model transformațional prin *ordine diferită* a unor *reguli identice* aplicate la același *alfabet fonetic*¹⁶¹.

Reiese că, în raport cu abordarea pur distribuțională, abordarea generativă se dovedește mai eficientă, întrucât permite să se stabilească o ierarhie între criterii de clasificare diferite; o asemenea ierarhie face posibil ca, dincolo de diferențele distribuționale de suprafață, să se grupeze laolaltă dialecte cu identități (sau asemănări) morfofonemice de profunzime. Totodată, în termenii unui model generativ se pot detecta, în prezența unei distribuții identice, reguli diferite.

E de remarcat de asemenea faptul că abordarea generativă pune în evidență relațiile directe și coerente dintre schimbările istorice și implicațiile lor sincronice, urmărind să desprindă toate consecințele structurale care rezultă din ordonarea diferită în timp a schimbărilor¹⁶².

¹⁵⁸ Em. Vasiliu, *Considérations typologiques sur la phonologie transformationnelle des parlers daco-roumains*, CLTA IV, 1967, p. 259.

¹⁵⁹ Em. Vasiliu, *Transformational vs. Biunique Phonemic Typology (Towards a Classification of Dacoromanian Dialects)*, în *Phonologie der Gegenwart*, 1967, p. 260.

¹⁶⁰ Idem, *Considérations typologiques...*, p. 260.

¹⁶¹ *Ibidem*, p. 260.

¹⁶² Idem, *Towards a generative phonology of Daco-Romanian dialects*, „Journal of Linguistics”, 2, 1, p. 96.

c. Metode moderne

α **Introducere.** În istoria oricărei științe, una dintre măsurile progresului este perfecționarea metodelor, elaborarea de metode noi, mai precise, mai adecvate obiectului; uneori metodele noi sînt de fapt rezultatul adaptării unor metode folosite anterior în alte științe. Înnoirea *metodologică* este în mod firesc corelată cu schimbările care se produc în *teorie*, precum și cu cerințele *practicii*, cu variatele aplicații ale studiului științific al unui obiect.

În ultimele cinci decenii, știința limbii s-a îmbogățit și s-a perfecționat, ținînd pasul cu dezvoltarea celorlalte științe; lingviștii au ajuns la o cunoaștere mai profundă și în același timp mai multilaterală a limbii¹⁶³. Cu toate că unele procedee noi sînt contestate de numeroși specialiști cu autoritate, e deosebit de semnificativ faptul că progresul metodologic realizat în lingvistică a ridicat mult prestigiul acestei științe în ultimul timp și o recomandă ca model pentru alte discipline umaniste (de aici epitetul de „știință-pilot”, pus în circulație în Franța, după 1950¹⁶⁴).

Pe la mijlocul primei jumătăți a secolului nostru își face tot mai mult loc în lingvistică ideea că limba este un *sistem* ale cărui elemente sînt strîns legate între ele printr-o rețea de relații. Acest mod de organizare este numit adesea *structură*¹⁶⁵, iar lingviștii care studiază limba în primul rînd din punctul de vedere al relațiilor și structurii își spun *structuraliști*. Caracterul sistematic al limbii, pus în lumină de F. de Saussure, presupune existența raporturilor dintre elementele întregului și a raporturilor acestor părți față de întreg. Elementele limbii sînt repartizate pe nivele și există o stratificare și o ierarhie a nivelelor. Organizarea structurală a limbii se manifestă prin existența unui sistem de opoziții, precum și a mai multor tipuri de relații în cadrul fiecărui nivel și de la un nivel la altul. *Structură* presupune sistem, coerență, totalitate, dependența părților în raport cu întregul, sistem de relații, totalitate ireductibilă la suma părților sale¹⁶⁶. Ideea că limba reprezintă un sistem e, desigur, o chestiune de concepție, de teorie, dar ea impune elaborarea unor metode de analiză noi, subordonate acestei teorii¹⁶⁷. Așa cum s-a spus, „revoluțiile structuraliste nu datează din momentul în care s-a înțeles că limbile, personalitățile, piețele,

¹⁶³ Vezi capitolul *Progresul în istoria lingvisticii* (I B 3).

¹⁶⁴ Greimas, *Sémantique*, p. 5; S. Marcus, *Linguistica, știință-pilot*, SCL XX, 1969, 3.

¹⁶⁵ E.P. Hamp, *A glossary of American technical linguistic usage*, Utrecht-Anvers, 1957, s.v. *Structure*; Roger Bastide (ed.), *Sens et usages du terme Structure dans les sciences humaines et sociales*, Paris-Haga, 1962; Raymond Boudon, *A quoi sert la notion de „structure”?*, Paris, 1968; E. Cassirer, *Structuralism in modern linguistics*, „Word” I, 1945; V. Brøndal, în AL I, 1939.

¹⁶⁶ R. Boudon, *lucr. cit.*, p. 14. Structură înseamnă „organizare încheată a unor elemente definite prin relațiile pe care le contractează reciproc” (Paul Miclău, *Sistemul limbajului*, SL, p. 9).

¹⁶⁷ A.G. Haudricourt, *Méthode scientifique et linguistique structurale*, „L'année sociologique”, 1959.

societățile constituie sisteme, ci din momentul în care s-a imaginat un utilaj mental permițând analiza, cu ajutorul unor teorii științifice, a acestor sisteme ca sisteme”¹⁶⁸.

Majoritatea cercetărilor structuraliste — mai precis, cele anterioare constituirii modelului generativ-transformațional — propun o metodologie aptă să descopere repertoriul de **unități** caracteristice fiecărui nivel¹⁶⁹, să specifice **relațiile** dintre ele și să stabilească **combinațiile** care se realizează la fiecare nivel. Modelele orientate spre aceste „descoperiri” sînt denumite, cu un termen generic englez, *discovery procedures*. Concepția pe care o sprijină „procedeele de descoperire” a fost numită de Chomsky *model taxinomic* al limbii¹⁷⁰; i se mai spune și „structuralism clasic”. Metodele structuralismului taxinomic își propun :

a) Să dea o descriere a organizării *sintagmatice*, adică să încadreze unitățile fiecărui nivel în tipare de combinare („tipare de coocurență”). Orice unitate a limbii se studiază în toate variatele contexte în care poate apărea și se caracterizează în termenii capacității ei de a apărea împreună cu alte unități ;

b) Să dea o descriere a organizării *paradigmatice*, adică să grupeze unitățile în clase și subclase. Orice unitate a limbii trebuie inclusă într-o mulțime („grup”, „clasă”) care poate apărea în anumite contexte și, pentru aceasta, trebuie caracterizată prin posibilitatea de a fi înlocuită cu alte unități din acea mulțime¹⁷¹. În vederea degajării unităților, o problemă căreia i s-a acordat o atenție specială în lucrările descripțiviștilor americani este elaborarea unei tehnici de *segmentare* a enunțurilor în unitățile diferitelor nivele.

Ea toate procedeele structuraliste, ele se caracterizează și prin :

c) tendința de a formaliza descrierea limbii ;

d) distingerea generalului de particularul accidental, a lingvisticului de nonlingvistic¹⁷².

Fiind orientate spre descrierea organizării sistematice, procedeele menționate :

e) aparțin metodologiei lingvisticii sincronice și evită neajunsurile metodologiei tradiționale, care amesteca punctul de vedere descriptiv cu cel istoric. Rezultatele pe care le furnizează pot fi utilizate și în studiul diacroniei.

Prin aceste caracteristici, procedeele structuraliste își propun să facă lingvistica modernă invulnerabilă la reproșul adresat de F. de Saussure lingvisticii prestructuraliste și reluat de numeroșii săi discipoli (directi sau indirecti) : „În materie de limbă ne-am mulțumit totdeauna să operăm cu unități rău definite”¹⁷³.

¹⁶⁸ R. Boudon, *lucr. cit.*, p. 159.

¹⁶⁹ Vezi, mai jos, *Unitățile limbii* (II C 1).

¹⁷⁰ Cf., de exemplu, *Current issues in linguistic theory*, Haga, 1957, p. 11.

¹⁷¹ P.L. Garvin, J. Brewer, M. Mathiot, *Predication-typing: A pilot study in semantic analysis*, „Language” 43, 1967, 2, part. II, p. 1—2.

¹⁷² Guțu Romalo, *Morfologie*, p. 22.

¹⁷³ *Cours*, p. 154.

Întrucît planul conținutului opune o rezistență considerabilă atât la descrierea sintagmatică, cît și la cea paradigmatică și pentru că nu e încă limpede cum trebuie pusă aici problema formalizării și ce este lingvistic și nonlingvistic, unii lingviști au crezut că dificultățile pot fi eludate operînd cu metodele taxinomice numai în cîmpul expresiei și descriînd sistemul limbii fără referire la sensuri, ca și cum limba supusă cercetării ar fi complet necunoscută cercetătorului. Lingvistul devine în aceste condiții un fel de criptanalist care încearcă să descrie un mesaj bazat pe un cod necunoscut¹⁷⁴. Reacția împotriva acestui structuralism „asemantic” a fost puternică și aproape unanimă, mai ales pentru că se ajungea la o complicare extraordinară și inutilă a procedurii descriptive¹⁷⁵.

Principiile de analiză structuraliste îmbină metoda deductivă cu metoda inductivă. Dacă neogramaticii și numeroși alți tradiționaliști realizau acest lucru preferînd totuși inducția, structuraliștii (mai ales glossematicienii și generatiști) înclină mai mult spre deducție¹⁷⁶.

În discuțiile metodologice structuraliste se conturează două tendințe : cea pe care am putea-o numi „realistă” (a structuralismului „clasic”, minus glossematica) și cea „nominalistă” (a glossematicii și a structuralismului generativist). Adepții primei tendințe, în căutarea acelor „discovery procedures” amintite mai sus, consideră că analiza lor pune în lumină fapte inerente realității limbii, ei descoperă *structura limbii*. Ceilalți afirmă că analiza lor introduce ordine (pe baza unor criterii adoptate arbitrar) într-un ansamblu confuz de fenomene¹⁷⁷. Proprietățile recunoscute în limbă grație unor concepte ca „limbă — vorbire”, „sincronic — diacronic”, „marcat — nemarcat” etc. nu sînt inerente obiectului studiat, care intră imperfect în aceste categorii. Ele țin de metodologia utilizată. Nivelele limbii nu sînt o proprietate a obiectului-limbă. Dacă le descoperim e pentru că ele se găsesc în metoda însăși¹⁷⁸. Contradicția dintre cele două tendințe își are rădăcinile în contradicția dintre *ontologic* și *gnoseologic*, de care trebuie să țină seamă toate științele. Nu este deci cazul să ne punem întrebarea : „Care dintre cele două tendințe e preferabilă?”, căci ambele puncte de vedere sînt îndreptățite.

β **Analiza funcțională.** Descrierea lingvistică de tip structuralist se caracterizează prin abstracție și generalitate, în opoziție cu cercetarea concretului și particularului, pe care și-o propunea o mare parte din lingvistica tradițională¹⁷⁹. Metoda de reducere a infinității datelor particulare și concrete la un număr finit de unități generale și abstracte ar putea fi denumită *metoda analizei funcționale*, deoarece în operația de analiză lingvistică se caută ceea ce e pertinent (relevant, distinctiv) pentru realizarea funcțiunei comunicative (funcțiunea principală a limbajului). Se acceptă

¹⁷⁴ Guțu Romalo, *Morfologie*, p. 19.

¹⁷⁵ Cf. Martinet, *Eléments*, p. 33—34. „On se demande à la fin s'il n'y a pas quelque gratuité dans ce déploiement d'exigences méthodologiques” (Benveniste, *Problèmes*, p. 11).

¹⁷⁶ Vezi, mai sus, p. 79.

¹⁷⁷ Lepschy, *Linguistique*, p. 172—173.

¹⁷⁸ J. Dubois, *Énoncé et énonciation*, „Langages” 13, 1969, p. 102.

¹⁷⁹ Lepschy, *Linguistique*, p. 23.

și se dezvoltă o idee a lui K. Bühler, după care nu toate caracterele fizice ale semnului lingvistic sînt relevante pentru funcțiunea sa comunicativă (ideea aceasta poartă numele de „principiu al relevanței abstractive”)¹⁸⁰. Elementele concrete și particulare sînt *variantele*, iar cele abstracte și generale sînt invariantele; analiza funcțională este deci metoda de reducere a variantelor la invariante. (Unii lingviști americani o numesc „the *allo- and -eme* principle”.) Variantele țin de s u b s t a n ța limbii, iar invariantele de f o r m a limbii (în terminologia glossematicii.)

Invariantele sînt concepute fie, în spirit saussurian, ca elemente s o c i a l e ale limbajului (exterioare individului, care nu le poate crea, nici modifica), fie ca elemente abstracte, numite de unii c o n s t r u c t e , creații ale cercetătorului, elemente care nu aparțin limbii, ci teoriei limbii¹⁸¹. Cel mai mult discutate au fost invariantele fonologice (fonemele). Pentru unii, fonemele sînt unități „pozitive”, pe plan psihologic („reprezentări”, „enrame”) sau pe plan fonetic (clase de sunete). Pentru alții, fonemele sînt unități negative și diferențiale — cum spune Saussure —, adică sînt caracterizabile numai cu ajutorul ansamblului de raporturi (paradigmatice și sintagmatice) pe care fiecare le contractează cu toate celelalte¹⁸². Pentru S.K. Şaumian și alții, fonemele sînt niște constructe, care nu pot fi definite cu ajutorul observației directe, ci prin concepte ca „distribuție”, „comutare”, „transformare”, „echivalență”¹⁸³. Concepția curentă, valabilă și pentru invariantele celorlalte planuri, ar putea fi sintetizată cu o frază a întemeietorului glossematicii: „Elementele structurii limbii amintesc de mărimile cu care operează algebra: a, b, c, d, x, y, z etc., mărimi cărora le putem substitui, în aritmetică, valori diferite și, în calculul practic, numere diferite reprezentînd lucruri diferite”¹⁸⁴.

Procedeul tipic de reducere a variantelor este comutarea¹⁸⁵, baza întregii teorii glossematice¹⁸⁶, dar utilizată de toate școlile structuraliste „clasice”. Comutarea constă în schimbarea unui segment cu altul în același plan al limbii: mutarea unui segment din planul expresiei (conținutului) în locul altui segment tot din planul expresiei, respectiv conținutului¹⁸⁷. Dacă înlocuirea provoacă o modificare oarecare în planul opus, segmentele înlocuite unul prin celălalt sînt realizări a două invariante (se spune că cele două segmente „comută” sau „sînt în raport de comutare”);

¹⁸⁰ P.L. Garvin, în *Natural Language and the Computer*, University of California, „Engineering and sciences extension series”, 1963, p. 10.

¹⁸¹ Elaborarea constructelor pornește, desigur, tot de la unele trăsături ale obiectului cercetat. Vezi *Dialectica materialistă, metodologia generală a științelor particulare*, București, 1963, p. 185—186; Vasile Ştirbu, *Cu privire la sistemul morfologic*, SL, p. 28.

¹⁸² Lepschy, *Linguistique*, p. 72.

¹⁸³ Vasiliu, *Fonologia*, p. 37. Vezi și, mai jos, *Unitățile limbii* (II C 1).

¹⁸⁴ Hjelmslev, *Prolegomena*, p. 66.

¹⁸⁵ „Proba comutării ne permite să identificăm invariantele” (Hjelmslev, *Prolegomena*, p. 92). „Proba comutării e singura care poate înregistra elementele sistemelor lingvistice (glossemele) și variația infinită a vorbirii poate fi redusă astfel la inventarul definit al identităților limbii” (J. Holt, *Contribution à l'analyse fonctionnelle du contenu linguistique*, „Langages” 6, 1967, p. 59).

¹⁸⁶ Einar Haugen, *Directions in modern linguistics*, „Language” 27, 1951, p. 359.

¹⁸⁷ I. Coteanu, în ELS, p. 28.

dacă înlocuirea nu provoacă schimbări în planul opus, cele două segmente sînt realizări ale aceleiași invariante (se spune că cele două segmente „nu comută” sau că „sînt în raport de variație”). De exemplu, în românește *p* comută cu *b* în perechea *pară-bară*, „feminin” comută cu „masculin” în perechea *atent-atență*¹⁸⁸.

S-a recurs la proba comutării în special în operația de descoperire a inventarului fonematic al unei limbi: sunetele care, apărînd în mod alternativ în unul și același context, mențin identitatea cuvîntului sînt variantele aceluiasi fonem. Sunetele care nu apar niciodată în același context fonetic și sunetele care pot apărea în același context fonetic, dar care nu contractează raporturi de comutare, sînt variante ale aceleiași unități, care se numește f o n e m ¹⁸⁹.

Existența unor invariante care delimitează și organizează o substanță lingvistică e prima dovadă că în limbă există structuri. Faptul că invariantele intră în relații de opoziție, adică formează grupuri parțial identice și parțial diferite (de pildă, *p* e oclusiv și labial ca și *b*, dar e surd, în timp ce *b* e sonor), e a doua dovadă că în limbă există structuri¹⁹⁰.

Analiza funcțională, verificată pentru fonemele s e g m e n t a l e (invariantele corespunzătoare sunetelor), a fost extinsă și în domeniul s u p r a s e g m e n t a l (accentele, intonația), unde n-a întrunit adeziunea unanimă a fonologilor¹⁹¹. Altă extindere s-a produs în planul morfologic, unde numeroși lingviști deosebesc **morfemele** (invariante) de **alomorfe** (variante): de exemplu, morfemul-rădăcină al verbului *a învăța* se realizează prin alomorfele *învăț*, *învet*-, *învaț*-. Paralelismul fonem/alofon — morfem/alomorf nu este total și susținerea lui poate genera confuzii, de aceea unii l-au respins; într-adevăr, alofonele au caracter individual, concret, sînt „manifestări” ale fonemului, cîtă vreme alomorfele sînt unități abstracte, fiind compuse din foneme. Alomorfele nu sînt „manifestări” concrete ale morfemelor¹⁹². Dintre lingviștii care mențin cuvîntul printre unitățile limbii, unii au utilizat analiza funcțională și au făcut distincția între **lexeme** (invariante) și **alolexeme** (variante). Titlul unui articol de dicționar este simbolul lexemului; variantele sale sînt semantice (corespunzătoare diverselor sensuri ale lexemului), morfologice (deosebindu-se între ele prin categoriile gramaticale: caz, număr, gen, mod, timp etc.), fonologice (*adămaș-aldămaș*)¹⁹³. Toate aceste tipuri de variante sînt abstracte, fiind alcătuite din foneme. (Pentru analiza funcțională a morfemelor-rădăcină, vezi mai departe). Alolexemele seamănă din acest punct de vedere cu alomorfele. Tot astfel se prezintă variantele planului sintactic, numai că aici există o ierarhie de invariante: partea de propozi-

¹⁸⁸ Pentru obiectiile aduse valorii, eficacității probei comutării, cf. I. Coteanu, *lucr. cit.*, p. 35—37; Chomsky, la Lepschy, *Linguistique*, p. 176.

¹⁸⁹ Vasiliu, în ELS, p. 85.

¹⁹⁰ E. Coseriu, *Pour une sémantique diachronique structurale*, TLL II, 1964, 1.

¹⁹¹ Vezi, mai jos, *Unitățile limbii* (II C 1).

¹⁹² Lepschy, *Linguistique*, p. 169—170.

¹⁹³ Stati, *Sintaxă*, p. 58—62.

ție, sintagmemul (ale cărui variante sînt sintagmele), tipul (modelul) de propoziție, sintaxemul (ale cărui variante sînt enunțurile)¹⁹⁴. Analiza funcțională, în sintaxă, e relativ puțin elaborată.

Discuții vii a suscitată posibilitatea aplicării analizei funcționale în semantica lexicală, adică în studiul morfemelor-rădăcină (din limbile flexionare și aglutinante), al cuvintelor (din limbile izolante). Semnificațiilor lexicale le este aplicabilă dihotomia invariantă-variantă? Legată de aceasta e întrebarea mai generală, care a figurat printre temele Congresului al VIII-lea de lingvistică: „În ce măsură se poate spune că sensul e structurat”?

Existența unor variante semantice lexicale analoge celor fonetice se poate susține în primul rînd pentru că elementele vocabularului au valoare prin opoziție paradigmatică unele față de celelalte. „Un termen dat e un fel de centru al unei constelații, punctul spre care converg alți termeni. . .”¹⁹⁵, fiecare cuvînt e plasat în cîteva serii asociative (paradigmatice) prin care se definește. Sensul fiecărui semn e astfel înconjurat din toate părțile și delimitat de cel al semnelor care îl înconjură. De aceea structuralismul insistă asupra caracterului negativ al valorii care definește semnul prin ceea ce nu este: „El e ceea ce rămîne, ceea ce nu sînt toate celelalte la un loc”¹⁹⁶. Opozițiile trebuie căutate în interiorul unor subsisteme lexicale (cum e acela al gradelor de rudenie, al terminologiei vestimentare, al termenilor referitori la mobilă etc.) așa cum se procedează și în fonologie sau în gramatică¹⁹⁷. Paradigmele lexicale au fost studiate sub denumirea de „cîmpuri” (cf. lucrările lui Jost Trier¹⁹⁸) și de „cîmpuri morfo-semantice” (cf. lucrările lui P. Guiraud¹⁹⁹). Teoriei „cîmpurilor” i s-au adus critici: a) am avea dreptul să vorbim de un cîmp acolo unde am putea fixa limite. În realitate însă lingviștii recunosc existența cîmpurilor bazîndu-se pe fenomenul asociației, care ține de psihologie, iar lanțul asociațiilor e virtualmente nelimitat²⁰⁰; b) structurile lexicale propuse sînt de fapt structuri nelingvistice, domenii ale realității²⁰¹; c) în orice caz, adepții teoriei au putut invoca numai cîteva zone semantice, favorizate în mod deosebit²⁰².

¹⁹⁴ Vezi, mai jos, *Unitățile limbii* (II C 1).

¹⁹⁵ Saussure, *Cours*, p. 174.

¹⁹⁶ P. Guiraud, *La grammaire*, Paris, 1958, p. 76.

¹⁹⁷ Nu vom opune variante ca „virtute” — „copac” sau „bătălie” — „număr”, căci nici în gramatică nu opunem „complementul direct” „perfectului simplu” (E. Coseriu, *art. cit.*, p. 149). Aceeași idee la Graur, *Studii*, p. 24, nota 5, și p. 25.

¹⁹⁸ Pentru expunere și critică, cf. S. Öhman, *Theories of the linguistic field*; P. Guiraud, *La sémantique*, Paris, 1959, p. 73; W. Bahner, în LR X, 1961, 3.

¹⁹⁹ Vezi BSL, 52, 1956; *Le champ morpho-sémantique des noms du chat*, BSL, 61, 1966, 1.

²⁰⁰ B. Pottier, *Vers une sémantique moderne*, TLL II, 1964, 1, p. 110.

²⁰¹ *Ibidem*; E. Coseriu, *art. cit.*, p. 144. „Fără ajutorul sistemelor extralingvistice este imposibil de conceput un sistem al vocabularului” (I. Coteanu, *În legătură cu sistemul vocabularului*, PLG, II p. 46).

²⁰² A. Martinet, *Structural linguistics*, în *Anthropology Today*, ed. A.L. Kroeber, Chicago, 1953, p. 582. Cf. și opinia critică exprimată de A.J. Greimas, *Du sens*, p. 17: „Ce qu'il y a d'illusoire dans le projet d'une sémantique systématique qui articuleraient, à la manière d'une phonologie, le plan du signifié d'une langue donnée”.

Sînt lingviști care susțin existența structurilor lexicale, arătînd că limba în ansamblu e o structură și nu e posibil ca o parte a limbii să nu fie structurată ²⁰³. De altfel nu există nici un comportament uman nestructurat ²⁰⁴.

Existența opozițiilor lexicale se poate deduce și din constatarea că apar fenomene de *neutralizare*, adică de suprimare a opozițiilor în anumite contexte. De exemplu, așa cum în germană opoziția /t/ — /d/ se neutralizează la sfîrșit de cuvînt, /t/ fiind termenul nemarcat, căci apare în poziția de neutralizare, în franceză o opoziție ca *dominer-maîtriser* sau *dissiper — gaspiller* se neutralizează în anumite contexte, *dominer*, respectiv *dissiper*, fiind termenul nemarcat ²⁰⁵.

Mai aproape de fonologie se situează glossematicienii : conținutul, ca și expresia, are o formă (invariantele) și o substanță (variantele). Invariantele expresiei, *cenematelemele*, sînt de două tipuri : *foneme* și *prosodeme* (accente și modulații), analoge *plerematemelor*, și ele de două tipuri, *plereme* și *morfeme* ²⁰⁶. Invariantele conținutului lexical, pleremele, se studiază în cadrul *pleremicii*, iar variantele corespunzătoare în cadrul *semanticii*. Pleremica față de semantică e în același raport ca și fonologia față de fonetică ²⁰⁷. Baza teoretică a unor atare afirmații este izomorfismul nivelelor limbii, susținut și de lingviști care nu aparțin structuralismului danez ²⁰⁸. Fără a infirma utilitatea generală a principiului — larg utilizat în științele contemporane — al izomorfismului, trebuie să constatăm că despre rezultate concludente ale analizei funcționale aplicate în semantică lexicală nu poate fi vorba, cel puțin deocamdată.

γ **Analiza distribuțională.** Dacă analiza funcțională se aplică axei paradigmatică, analiza *distribuțională* (sau *distributivă*) privește axa sintagmatică, dar sprijină, așa cum vom vedea, și studiul paradigmelor.

Distribuția este proprietatea elementelor limbii de a apărea sau nu în diferite contexte, în diferite vecinătăți, iar relevanța faptului lingvistic, în cadrul analizei distribuționale, constă în ocurența sau nonocurența lui într-un anumit punct al lanțului vorbit ²⁰⁹. Distribuție înseamnă deci însușiri combinatorii, iar cercetarea distribuției este o parte importantă a studiului relațiilor.

²⁰³ Graur, *Studii*, p. 25 : „Dacă sensul face parte din limbă, iar limba are caracter sistematic, ni se pare inevitabil să admitem că și semantică are un caracter sistematic”.

²⁰⁴ P.L. Garvin, *art. cit.*, p. 1. Cf. și S. Abraham, *Bazele unei semantici structuraliste*, SCL XVI, 1965, 5 ; O. Ducháček, *Strukturální metody v současné semantice*, SaS, 30, 1969, 1.

²⁰⁵ E. Coseriu, *art. cit.*, p. 151.

²⁰⁶ J. Holt, *art. cit.*, p. 59 și urm. O interpretare nouă a relației variantă-invariantă, pornind de la împărțirea cvadripartită hjelmsleviană, la Paul Miclău, *lucr. cit.*, p. 11 și urm.

²⁰⁷ J. Holt, *Beiträge zur sprachlichen Inhaltsanalyse*, „Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft”, Sonderheft 21, 1964, p. 12.

²⁰⁸ Atît în fonologie, cit și în „semologie” există un inventar de unități, fiecare dintre ele fiind o siluetă abstractă proiectată într-un mod destul de difuz asupra universului experienței (cf. W.L. Chafe, *Language as symbolization*, „Language” 43, 1967, 1, p. 63).

²⁰⁹ Guțu Romalo, în ELS, p. 38.

Toate școlile structuraliste „clasice” utilizează analiza distribuțională, dar metoda a cunoscut o dezvoltare specială în descriptivismul american ²¹⁰.

Compararea unităților unui nivel al limbii din punctul de vedere al contextelor în care apar a dus la descoperirea mai multor tipuri de distribuție :

a) distribuția complementară : două unități sînt în distribuție complementară dacă se exclud reciproc în toate contextele (unde apare prima unitate nu poate apărea a doua, și invers ; de exemplu, alomorfele *dorm* și *doarm-*). Variantele în distribuție complementară ale unei invariante se numesc variante poziționale ;

b) distribuția defectivă : două unități sînt în distribuție defectivă dacă în unele contexte se pot substitui una alteia, iar în celelalte contexte se exclud. De exemplu, desinențele de plural *-e* și *-uri* se pot substitui după morfemul *chibrît*, dar se exclud reciproc în *num* și *caz-* ²¹¹.

Dintre toate contextele în care poate apărea o unitate a limbii, o importanță particulară prezintă contextul diagnostic, contextul în care apariția unei clase de elemente este unic determinată, contextul care admite o singură clasă de elemente. De exemplu, în contextul engl. *The — is* poate figura orice substantiv, dar verbul este exclus ²¹².

Distribuția unităților limbii se studiază pe clase de unități (foneme, morfeme etc.) și nu pe unități individuale. Cînd e vorba de ocurența unui membru al unei clase în vecinătatea unui membru al altei clase se poate pune cel mult problema calculării probabilității de apariție ²¹³. De fapt, scopul urmărit de analiza distributivă este în ultimă instanță delimitarea claselor de unități, evitînd criteriul substanțial (fonetic) în planul expresiei și criteriul semantic în definirea unităților semnificative. „Fiecare element al limbii intră într-o categorie determinată, definită prin anumite posibilități de combinare determinate și prin excluderea altor anumite posibilități de combinare ” ²¹⁴.

Analiza distributivă este implicată și în descrieri de factură tradiționalistă. „Categorisirea, în gramaticile curente, a verbelor în predicative, nepredicative, copulative și auxiliare reprezintă, într-un fel, o clasificare bazată pe aspectul sintagmatic [. . .], avînd în vedere anumite posibilități combinatorii ale verbelor. În locul acestui criteriu, de obicei ignorat, se

²¹⁰ Termenul *distribuție* a fost utilizat pentru prima dată în lingvistică de M. Swadesh, vezi „Language” 10, 1939, p. 117—129.

²¹¹ Pentru alte tipuri de distribuție, ca și pentru expunerea detaliată a analizei distributive, cf. Guțu Romalo, în ELS, p. 38—58.

²¹² Z.S. Harris, *Co-occurrence and transformation in linguistic structure*, „Language” 33, 1957, p. 531. Pentru contextele diagnostice ale cazurilor la substantivele limbii române, vezi S. Stati, *Contextele gramaticale în analiza structurală*, LR XII, 1963, p. 3.

²¹³ Z.S. Harris, *Distributional Structure*, „Word” 10, 1954, 2—3, citat după *The structure of language. Readings in the philosophy of language*, J.A. Fodor, J.J. Katz (ed.), New Jersey, 1964, p. 34.

²¹⁴ Hjelmslev, *Prolegomena*, p. 59.

dau definiții și criterii semantice, care, deoarece nu constituie baza reală a clasificării, nu reușesc să delimiteze clar categoria”²¹⁵.

În descrierea structuralistă, criteriul însușirilor combinatorii (sau al „valențelor” cum li se mai spune) e utilizat în mod explicit și consecvent. Analiza distributivă scoate în evidență slăbiciunile clasificării tradiționale a cuvintelor în părți de vorbire.

O descriere recentă a pronumelor românești a arătat, de pildă, că : a) pronumele e insuficient definit ca înlocuitor al substantivului (ceea ce ar presupune că pronumele și substantivul au distribuție identică). În realitate — și afirmația nu e valabilă numai pentru română — clasa contextelor substantivului și clasa contextelor pronumelui sînt echipolente, se întretaie ²¹⁶; b) pronumele reprezintă o sumă de clase, și nu o ierarhie de clase ²¹⁷; c) subcategoriile de pronume nu sînt omogene din punct de vedere distribuțional; *cine, ce* și *care*, la fel *oricine, oricare*, se pot grupa la un loc numai în baza a trei trăsături distribuționale comune (dar șapte valențe sînt diferite). Pronumele nehotărîte se dizolvă în mai multe clase distribuționale ²¹⁸.

Delimitarea claselor de unități pe baze distribuționale își păstrează totuși un caracter aproximativ : membrii unei clase nu coincid total sub raportul contextelor ²¹⁹; coincidența se limitează la anumite contexte, considerate caracteristice ²²⁰. De aici se ajunge la formularea unui principiu general : clasele nu sînt net diferențiate una de cealaltă, ci au un centru și o periferie care face trecerea spre clasa vecină ²²¹. Unii admit și existența unor elemente despre care nu se știe cărei clase îi aparțin ²²².

Analiza distribuțională a dat rezultate discutabile, controversate încă, în semantica lexicală. Diferența semantică dintre un cuvînt și alt cuvînt ar putea fi exprimată — după părerea unora — prin diferențe de

²¹⁵ Guțu Romalo, in ELS, p. 291.

²¹⁶ Cf., de exemplu, *un copil vorbește* — **un el vorbește*; *cine se scoală de dimineață ajunge departe* — **Ion se scoală de dimineață ajunge departe*.

²¹⁷ M. Manoliu-Manea, *Sistematica substitutelor din româna contemporană standard*, București, 1968, p. 21.

²¹⁸ *Ibidem*, p. 166. Pentru clasificarea verbelor românești după criteriul sintactic al însușirilor combinatorii, vezi Guțu Romalo, in ELS, p. 291—305. Pentru verbele germane, cf. H. Seiler, *Probleme der Verb-Subkategorisierung mit Bezug auf Bestimmungen des Ortes und der Zeit*, „Lingua” 20, 1968, p. 338—344. Detalii în legătură cu valențele considerate drept criteriu în clasificarea cuvintelor românești în părți de vorbire și a fiecărei părți de vorbire în subclase la S. Stati, Gh. Bulgăr, *Analize sintactice și stilistice*, București, 1970, p. 42 și urm.

²¹⁹ „Dacă încercăm să formăm clase de morfeme în așa fel încît toate morfemele unei anumite clase să aibă distribuție identică, adesea vom avea puțin succes” (Z.S. Harris, *art. cit.*, p. 244).

²²⁰ „Din faptul că o clasă de cuvinte e definită prin apariția sa într-un context caracteristic (distribuție) și printr-o anumită relație cu acest context (selecție gramaticală) nu rezultă că cuvintele aparținînd clasei respective apar exclusiv în acest context și în această relație. Ele pot apărea (și apar de obicei) și în alte poziții și în alte relații, cu singura deosebire că celelalte poziții nu sînt caracteristice pentru partea de vorbire respectivă, adică n-o diferențiază de celelalte părți de vorbire” (Vasilu, in ELS, p. 313—314).

²²¹ Fr. Daneș, *The relation of centre and periphery as a language universal*, TLP II, 1966, p. 10—11.

²²² J.V. Neustupný, *On the analysis of linguistic vagueness*, TLP II, 1966, p. 45.

însușiri combinatorii. Punctul de plecare îl constituie teze ca : „Sensul cuvîntului se definește ca un potențial de combinări posibile cu alte cuvinte [...]. Totalitatea acestor posibilități [...] condiționează în fapt existența sensului lexical ca un fenomen obiectiv sau ca un fapt al limbii”²²³. În consecință, se proclamă necesitatea descrierii „statutului frazeologic” al fiecărui cuvînt, adică „totalul incluziunilor și excluziunilor pertinente”²²⁴. De exemplu, studiind diferențele de statut sintagmatic al cuvintelor fr. *idée, concept, notion, esprit, pensée* ș.a. legate prin *arhisemul* comun „obiect sau funcție a gândirii”, se vede că ele formează o serie paradigmatică. „Aplicînd analiza distribuțională se degajează incluziunile și excluziunile pertinente care leagă acești termeni”²²⁵. Structuraliștii descriptiviști — în primul rînd Z. S. Harris — au tras concluzia că analiza lingvistică nu mai are nevoie de considerații semantice: diferențele de sens sînt corelate cu diferențe de distribuție²²⁶, două morfeme²²⁷ cu sens diferit diferă și prin distribuție, „subiect”, „obiect” sînt „denumiri semantice pentru poziții distribuționale”²²⁸. Exagerarea importanței distribuției a fost criticată în repetate rînduri²²⁹, mai recent de către transformaționaliști. În principiu nu există unități ale limbii cu distribuție identică și între două sensuri ale aceluiași cuvînt există și deosebiri de contexte, dar descriptiviștii nu au putut arăta cum selectăm contextele prin care se definește o opoziție semantică și cum se rezolvă problema sinonimiei, în lexic și gramatică.

8 **Analiza în constituenți imediați.** Această metodă continuă și dezvoltă ideea saussuriană de sintagmă: propoziția e descompusă în „grup nominal” (echivalent al conceptului tradiționalist de „grup al subiectului”) și „grup verbal” (= „grupul predicatului”, din terminologia tradiționalistă). Fiecare din cele două grupuri (constituenții imediați ai propoziției) se împarte iarăși în cîte doi constituenți imediați și așa mai departe, pînă se ajunge la morfeme, „constituenții ultimi” ai oricărui enunț. De exemplu, *elevul a citit cartea interesantă* se descompune în constituenții imediați *elevul* și *a citit cartea interesantă*; *elevul* se analizează în constituenții imediați *elev-* și *-ul*, iar grupul verbal în *a citit* și *cartea interesantă* etc. Organizarea enunțurilor ca o ierarhie de constituenți

²²³ I. Coteanu, *Contribuții la o semasiologie sistematică*, PLG I, p. 18.

²²⁴ H. Meschonnic, *Essai sur le champ lexical du mot „idée”*, „Cahiers de lexicologie”, extras, f.a., p. 59.

²²⁵ *Ibidem*, p. 57. Posibilitatea de a descoperi unele invariante semantice la nivelul analizei sintactice distribuționale și transformaționale e susținută și de Apresian, în Б Я, 1962, 3, p. 38—47. Exemple românești care dovedesc legătura dintre sensurile unui verb polisemantic și anumite contexte caracteristice diferite, la Guțu Romalo, în ELS, p. 302.

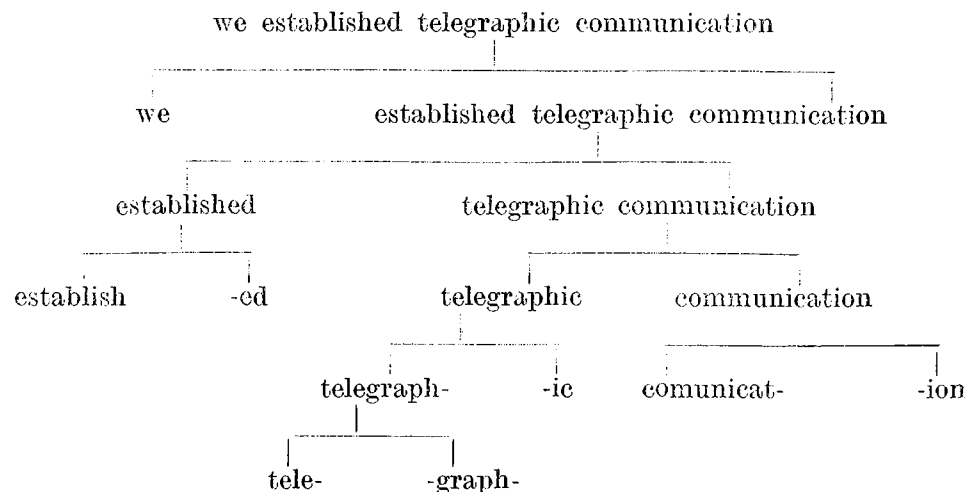
²²⁶ Z.S. Harris, *art. cit.*, p. 43.

²²⁷ „Morfem” în accepția de unitate biplană.

²²⁸ Z.S. Harris, *art. cit.*, p. 49.

²²⁹ Cf. J. Bar-Hillel, *Logical syntax and semantics*, „Language” 30, 1954, 2, p. 232—233.

imediatați e de obicei reprezentată schematic printr-un „arbore”²³⁰. Iată un exemplu englez de analiză completă :

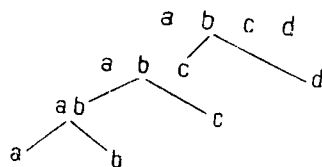

Constituenții ultimi sînt deci : *we*, *establish*, *-ed*, *tele-*, *-graph-*, *-ic*, *comunicat-* și *-ion* ²³¹.

Metoda analizei în constituenți imediați se întemeiază pe analiza distributivă, care îi furnizează *tehnica de segmentare* : ca să împărțim un întreg în constituenți imediați vom alege, din totalitatea împărțirilor posibile ²³², pe cea care dă naștere la două lanțuri morfematice cu cele mai mari posibilități de înlocuire ; e preferată segmentarea din care rezultă clasele de forme cu cei mai mulți membri. Deci se aleg drept constituenți imediați segmentele cu distribuția cea mai bogată.

Criteriul bogăției claselor de forme nu e ușor de aplicat, căci, oricum am face segmentarea, obținem de obicei secvențe cu posibilități foarte

²³⁰ Se utilizează și o notație simbolică pe orizontală, cu mai multe feluri de paranteze, de tipul ; {[(a.b)] .c} . d. Ea corespunde schemei arborescente :

Aceste două procedee de reprezentare a structurii nu sînt singurele.

²³¹ Exemplul e reprodus, cu modificări neînsemnate, din N. Chomsky, M. Halle, *The sound pattern of English*, New York-Londra, 1968, p. 8.

²³² De pildă, *merii din grădina noastră au înflorit iar* (abcdef) s-ar putea împărți în (abcd) + (ef), dar și în (a) + (bcdef) sau (abcde) + (f).

mari de substituire. În practică nu se face un calcul complet ²³³; de altfel uneori se poate ușor intui că o segmentare e preferabilă alteia. De exemplu, dacă trebuie să determinăm constituenții imediați ai propoziției *îmi place muzica ușoară*, segmentarea posibilă (*îmi place muzica*) + (*ușoară*) va fi imediat abandonată în favoarea segmentării (*îmi place*) + (*muzica ușoară*). E evident că determinanții care pot lua locul lui *ușoară* sînt mult mai puțini decît clasa subiectelor virtuale ale lui *îmi place* (există mult mai puține feluri de muzică decît lucruri care pot plăcea).

Prin segmentarea succesivă a unui text într-o ierarhie de constituenți imediați, infinitatea enunțurilor unei limbi (rostită sau scrise vreodată, ori numai posibile) se reduce la o serie de scheme (engl. „patterns”, „models”). De exemplu, propoziția *Ion declamă o poezie nouă* se încadrează în aceeași schemă cu *Vlad aduce niște albume frumoase*, cu *el cumpără o pălărie nouă* etc. (În aceste exemple, analiza coboară numai la nivelul cuvintelor.)

Numărul schemelor e, bineînțeles, foarte mare; descriptiviștii și-au propus să-l reducă mult, pornind de la ipoteza că modelele descoperite sînt construite, de fapt, pe un inventar mult mai mic de modele maisimple. Se caută deci modele (scheme) cu o putere de generalizare superioară ²³⁴.

Bazîndu-se pe analiza distribuțională, descompunerea în constituenți imediați și-a propus să evite dezavantajele analizei sintactice făcute după criterii semantice. Rămîne însă de văzut dacă renunțarea la criteriile semantice este într-adevăr posibilă. Unii descriptiviști răspund negativ. După K. L. Pike, în cursul segmentării e indicat să tulburăm cît mai puțin relațiile dintre sensul părților unui întreg și sensul acestuia; cu alte cuvinte, trebuie să tăiem în așa fel textul, încît să se pară că sensul întregului a rezultat din combinarea înțelesului constituenților, plus cîteva sensuri gramaticale ²³⁵. Rolul criteriilor formale, structurale, este de a confirma, dar și de a corecta — unde e cazul — datele obținute cu criteriul semantic. Această poziție rezonabilă în teorie nu e însă de loc ușor de aplicat în practică. Printre dificultățile metodei a fost semnalată și situația grupurilor coordonative și a unor particule ca engl. *now, therefore*, germ. *ja, nun, also, doch*, fr. *en revanche* ²³⁶.

²³³ Cf. B. Strang, *Theory and practice in morpheme identification*, în „Preprints of papers of the Ninth International Congress of Linguistics”, p. 246; Emmon Bach, *Linguistique structurale et philosophie des sciences*, în *Problèmes du langage*, Paris, 1966, p. 132: „Distribuția [...] este o noțiune confortabilă și reconfortantă pentru unii; servește la definirea cu mai multă rigoare a tehnicilor care teoretic ar putea fi aplicate, dar care nu se aplică niciodată în practică”.

²³⁴ Un exemplu tipic în acest sens găsim la E.A. Nida, *A synopsis of English syntax*, Oklahoma, 1960, care reduce propozițiile limbii engleze la aproximativ 150 de modele. Vezi schemele și modelele de la p. XI—LVII.

²³⁵ *Taxemes and Immediate Constituents*, în *Readings in Linguistics*, editat de M. Joos, New York, 1958, p. 79.

²³⁶ H. Seiler, în „Word” XVIII, 1962, 1—2, p. 122.

Metoda de analiză în constituenți imediați este în continuare mult utilizată în lingvistica americană, în primul rând de cei care construiesc gramatici generative ²³⁷.

ε **Analiza în trăsături distinctive.** E cunoscută și sub denumirea, mai puțin uzuală la noi, de „analiză componentială” ²³⁸. A fost elaborată pentru fonologie și, mai recent, s-a preconizat aplicarea ei în semantica lexicală. În morfologie și sintaxă, aplicațiile sint sporadice ²³⁹. Analiza componentială își propune descompunerea unei unități lingvistice în elemente ireductibile, *cuante lingvistice* ²⁴⁰.

În descrierea planului expresiei, fonemul e prezentat ca un fascicul de trăsături distinctive, de exemplu rom. /b/ = ocluziune + oralitate + + labialitate + sonoritate. Înlocuind una din aceste trăsături, se obține un nou fonem, de exemplu înlocuind „sonoritate” cu „surditate” rezultă fonemul /p/. În fiecare limbă, din combinarea câtorva trăsături distinctive se obțin câteva zeci de foneme, ceea ce arată că în limbă acționează ca principiu de organizare *economia*.

Deși limbile diferă mult între ele în privința sistemului fonologic (a numărului de invariante, a tipului de opoziții), trăsăturile distinctive sînt aproximativ aceleași. În metoda de analiză preconizată de R. Jakobson și M. Halle, se susține că douăsprezece trăsături binare (de tipul „sonor/nonsonor”) sînt suficiente pentru a explica orice sistem fonologic ²⁴¹. Cele douăsprezece trăsături sînt niște *universali* lingvistice, comune tuturor limbilor ²⁴².

Prin analogie, conceptul de „trăsătură distinctivă” a fost introdus și în descrierea planului semantic al limbii. S-a spus că sensul unei unități lexicale nu e un întreg nediferențiat, ci e analizabil în „elemente conceptu-

²³⁷ Scurt istoric al metodei ; primele indicații se găsesc în cartea lui Bloomfield, *Language* (1933). Zece ani mai târziu, K.L. Pike publică un articol în care dezvoltă ideile expuse de Bloomfield și formulează unele obiecții („Language” 19, 1943). Lucrarea rămasă pînă azi fundamentală pentru cunoașterea analizei în constituenți imediați e expunerea lui R.S. Wells (*Immediate Constituents*, trad. fr. în „Langages” 20, 1970. Corectări și adaosuri se datoresc lui Z.S. Harris (*Structural linguistics*, Chicago, 1961), E.A. Nida (*lucr. cit.*), Ch. F. Hockett (*A course in modern linguistics*, New York, 1958). O descriere amănunțită la S. Stati, *Constituenții imediați*, LR XIII, 1964, 3.

²³⁸ Cf., de exemplu, W. Goodenough, *Componential analysis and the study of meaning*, „Language” 32, 1956, p. 195—216 ; E.H. Bendix, *Analyse componentielle du vocabulaire général*, „Langages” 20, 1970. Denumirea apare și la J. Katz, P.M. Postal, *An integrated theory of linguistic descriptions*, Cambridge, Mass., 1965, p. 28.

²³⁹ S-a spus, de exemplu, că în conținutul morfemului latin de adj. m. -us (ca în *bonus*) se combină trăsăturile distinctive „singular”, „masculin”, „nominativ”. Analize de acest tip la A.V. Isacenko, *О грамматическом значении*, В Я 1961, 1, p. 34 ; Jakobson, *Essais*, p. 164. Pe baza analizei componentiale au fost elaborate conceptele de *noem* (L.J. Prieto, *Rapport paradigmatic et rapport syntagmatique sur le plan du contenu*, în *Omagiu lui Iorgu Iordan*, București, 1958) și *semantem* (S. Stati, *Analiza unităților de conținut*, PLG IV, 1962).

²⁴⁰ S. Marcus, *Lingvistica matematică*, ed. a II-a, București, 1966, p. 36. Acest proces de reducere e numit aici „proces de cuantificare”.

²⁴¹ *Grundlagen der Sprache*, Berlin, 1960, p. 26—29.

²⁴² Lepschy, *Linguistique*, p. 41.

ale minimale, legate între ele în anumite feluri ”²⁴³. Acești constituenți semantici minimali au fost denumiți *seme* ²⁴⁴. Posibilitatea de a analiza (fără rest) cuvintele în elemente diferențiale dovedește că lexicul are o organizare structurală ²⁴⁵.

Folosind analiza componentială, B. Pottier identifică în conținutul substantivului fr. *chaise* următoarele seme : (1) pe care te așezi, (2) care are picioare, (3) pentru o singură persoană, (4) cu spătar. Prin adăugarea semului (5) „are brațe”, se obține un alt cuvânt : *fauteuil* ²⁴⁶. Analogia cu modul de descriere a planului expresiei iese clar la iveală în tabelul care arată cum se analizează semantic cuvintele franceze *chaise*, *fauteuil*, *tabouret*, *canapé*, *pouf*, cu ajutorul a șase seme (s) : s_1 = cu spătar, s_2 = cu picioare, unul sau mai multe, s_3 = pentru o persoană, s_4 = pe care se șade, s_5 = cu brațe, s_6 = din material rigid ²⁴⁷ :

	s_1	s_2	s_3	s_4	s_5	s_6
<i>chaise</i>	+	+	+	+	+	+
<i>fauteuil</i>	+	+	+	+	+	+
<i>tabouret</i>	-	+	+	+	-	+
<i>canapé</i>	+	+	-	+	+	+
<i>pouf</i>	-	+	+	+	-	-

Substantivele care denumesc gradele de rudenie pot fi descrise în mai multe limbi ca rezultând din imbinarea a cinci trăsături distinctive (care participă la opoziții binare) : (1) sex : masculin/feminin, (2) linie : directă/colaterală, (3) tip de înrudire : naturală/socială, (4) direcție : ascendentă/descendentă, (5) grad : unu/doi (cf. opoziția cuvintelor tată/bunic) ²⁴⁸. Alt exemplu de analiză componentială dă A. J. Greimas pentru adjectivele fr. *haut*, *bas*, *long*, *court*, *large*, *étroit*, *vaste*, *épais* (se utilizează

²⁴³ Katz-Postal, *lucr. cit.*, p. 14 ; cf. și E.H. Bendix, *art. cit.* ; W. Goodenough, *art. cit.* ; F.G. Lounsbury, in „Language” 32, 1965, 1, p. 158—194 ; D.L. Bolinger, *The atomization of meaning*, „Language” 41, 1965, p. 555—573 ; U. Weinreich, in *Universals of Language*, J. Greenberg, ed., Cambridge, 1963 ; id., *Lexicographic definition in descriptive semantics*, in *Problems in Lexicography*, F.W. Householder, Sol Saporta, eds., Bloomington, 1962 ; Apresian, in *Лексикографический сборник*, 5, p. 52—72.

²⁴⁴ B. Pottier, *Vers une sémantique moderne*, TLL II, 1964, 1, p. 111. Termenul apare încă înainte de al doilea război mondial, la Vl. Skalička, cf. Fr. Daneš, J. Vachek, *Prague studies in structural grammar today*, TLP I, 1964, p. 21.

Din combinarea citorva *seme* rezultă un *semem*, unitate structurală care corespunde cu ceea ce în semantica tradițională se numește „accepție particulară a unui cuvânt polisemantic” (A.J. Greimas, *Du sens*, p. 40). Prin urmare, dacă un cuvânt are trei sensuri, fiecare dintre ele este un semem alcătuit din câteva seme (dintre acestea măcar unul este în general comun celor trei sememe).

²⁴⁵ E. Coseriu, *art. cit.*, p. 153.

²⁴⁶ *Art. cit.*, p. 122.

²⁴⁷ B. Pottier, *Recherches sur l'analyse sémantique en linguistique et en traduction mécanique*, in *Publications linguistiques de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de l'Université de Nancy* 1963, p. 16.

²⁴⁸ E. Coseriu, *art. cit.*, p. 159. Pentru analiza componentială a numelor de rudenie, cf. și A.F.C. Wallace, J. Atkins, *The Meaning of Kinship Terms*, „American Anthropologist”, 62, 1960, 1, p. 58—80.

șase seme, care participă la opoziții binare, de exemplu : „+verticalitate” / „-verticalitate”, „+perspectivitate” / „-perspectivitate” etc.)²⁴⁹.

Cercetările sînt în faza tatonărilor de început : structura semantică a fost pusă în lumină numai pentru cîteva serii de termeni ; se obiectează că în unele exemple (ca numele de rudenie) structura e extralingvistică : anumiți semnificați rezistă analizei componențiale (numele de culori, de pildă²⁵⁰). Izomorfismul dintre planul expresiei și planul conținutului — pe care se întemeiază extinderea metodei discutate și la domeniul semanticii lexicale — „e totodată sugestiv și periculos”²⁵¹. Descrierea vocabularului ca o clasă foarte mare de invariante (lexemele) formate prin combinarea unui număr mai mic de trăsături pertinente (semele) rămîne o ipoteză care își așteaptă verificarea.

ζ. **Metoda generativ-transformațională.** În seria modelelor sintactice moderne, cele numite „generativ-transformaționale” sînt cele mai recente și mai mult discutate în ultima vreme²⁵².

Ideea că unele construcții sintactice pot fi transformate în altele fără alterarea (sensibilă) a sensului e bine cunoscută din gramaticile tradiționale²⁵³. Două exemple sînt edificatoare :

a) construcția activă se convertește în construcție pasivă aplicînd celei dintîi următoarele operații : (1) verbul central trece de la diateza activă la diateza pasivă ; (2) subiectul (în nominativ) se transformă în complement de agent (în acuzativ cu prepoziție) ; (3) complementul direct se transformă în subiect. Prin urmare, structura $N_N^1 + V_A + N_N^2 > N_N^2 + a\text{ fi} + V\text{ part} + de(c\grave{a}tre) + N_A^1$ (explicația simbolurilor : N_N = nume în nominativ, N_A = nume în acuzativ, V_A = verb activ, $V\text{ part}$ = verb la participiu)²⁵⁴ ;

b) sintagma *amor Dei* are două interpretări posibile, după cum *Dei* este un genitiv subiectiv (între *amor* și *Dei* relația semantică este aceeași ca între cuvintele propoziției *Deus amat*) sau un genitiv obiectiv (din punctul de vedere al relației semantice dintre constituenți, *amor Dei* echivalează, în acest caz, cu *Deum amat*).

²⁴⁹ *Sémantique*, p. 35.

²⁵⁰ J. Cohen, *Structure du langage poétique*, Paris, 1966, p. 128—129.

²⁵¹ B. Pottier, *Recherches...*, p. 8.

²⁵² Bibliografia problemei e impresionantă și crește vertiginos de la un an la altul. Vezi Ruwet, *Introduction* ; H. Krenn, K. Müllner, *Bibliographie zur Transformations Grammatik*, Heidelberg, 1968, 262 p.) ; bibliografia din „Langages”, 14, 1969, p. 134—144, cuprinde aproape numai lucrări ulterioare publicării cărții lui Chomsky, *Aspects* (1965).

Ca lucrări de inițiere în prima variantă a doctrinei chomskiene, expusă, în 1957, de Chomsky, *Syntactic structures* cităm Lees, în „Language” 33, 1957. Pentru varianta a doua, expusă în 1965, de Chomsky, *Aspects of the theory of syntax* vezi lucrările introductive Ruwet, *Introduction* ; și Ruwet în „Langages” 14, 1969, p. 3—6. Din literatura românească a problemei, vezi în primul rînd Vasiliu-Colopenția, *Sintaxa transformațională a limbii române*, București 1969.

²⁵³ În legătură cu atare operații, se utilizează expresia „transformări naive”.

²⁵⁴ Prezentarea noastră e mult simplificată în raport cu modelul transformațional, pentru care vezi Hinsuke Hasegawa, *The passive construction in English*, în „Language” 44, 1968, 2 (part 1).

În gramaticile descriptive, ca și în manualele de limbi străine, întâlnim frecvent formulări ca : „Aceași idee poate fi exprimată prin mai multe construcții sintactice” sau „Construcția X este eliptică în raport cu Y” sau „Construcția X este o condensare (concentrare, prescurtare) a construcției y”. Atare formulări, ca și noțiunile de sinonimie sintactică și de echivoc (amfibologie), trimit la fapte care se bucură de o tratare amplă în gramaticile generativ-transformaționale.

Într-o primă formă, modelul transformațional este opera lui Z. S. Harris ²⁵⁵ și se poate prezenta ca un tip de a n a l i z ă sintactică, deosebit, și în același timp complementar, în raport cu analiza în constituenți imediați și cu „analiza în lanțuri” ²⁵⁶. Analiza transformațională descompune fraza în propoziții elementare k și operații elementare φ , care operează asupra lui k și φ . De exemplu, un enunț ca : *ținărul naturalist adună o colecție de valoare* se descompune în trei propoziții elementare : *naturalistul e ținăr, naturalistul adună o colecție, colecția are valoare* ²⁵⁷.

Una din problemele tipice ale gramaticilor generativ-transformaționale, echivocul (ambiguitatea construcțională), își găsește o primă tratare la Z. S. Harris, cu exemple ca engl. *they were seen by the front office* ²⁵⁸.

Analiza transformațională prezintă — după părerea autorului ei — un interes deosebit, pentru că poate fi descrisă și cercetată cu instrumente algebrice și pentru că oferă analize și distincții excepțional de subtile.

A doua formă a modelului transformațional aparține lui Noam Chomsky și datează din 1957 (când se publică *Syntactic Structures*), an de mare importanță în istoria sintaxei.

Spre deosebire de Harris, fostul său elev propune un model generativ, deci s i n t e t i c, nu a n a l i t i c. Doctrina chomskiană se opune structuralismului gramatical, prin aceea că nu urmărește să descrie un corpus finit de texte, ci să explice faptul că orice vorbitor poate emite și înțelege un număr infinit de enunțuri inedite — însușire denumită „creativitatea vorbitorului”. O gramatică generativă este un model capabil să genereze (să expliciteze) toate enunțurile corecte ale unei limbi și numai enunțuri corecte. Această idee, ca și altele, vor caracteriza și modelul chomskian din 1965, pe care îl vom înfățișa mai jos. Alte caracteristici ale modelului din 1957, de exemplu prezentarea mării majorități a propozițiilor ca rezultat al transformării unor propoziții nucleare (*kernel sentences*), precum și respingerea considerentelor de semantică, au fost abandonate.

Vom expune sumar teoria generativ-transformațională pe baza variantei ultime, din Chomsky, *Aspects*, insistând nu asupra laturii tehnice, ci asupra ideilor de bază, a orientării generale. Tocmai de aceea nu vom utiliza decît o parte din terminologia, relativ bogată și necesitînd mereu explicații, a doctrinei chomskiene.

²⁵⁵ Z.S. Harris, *Co-occurrence and Transformations in Linguistic Structure*, „Language” 33, 1957 ; idem, *Transformational Theory (= Transf. Theory)*, „Language” 41.

²⁵⁶ Harris, *Transf. Theory* p. 365.

²⁵⁷ *Ibidem*, p. 364.

²⁵⁸ *Ibidem*, p. 365.

Pentru a nu complica expunerea, am renunțat la semnalarea înnoirilor permanente care se aduc prezentării din Chomsky, *Aspects*, ca și la prezentarea divergențelor dintre elevii lui Chomsky. În schimb, vom reproduce principalele critici aduse modelului chomskian.

Spre deosebire de gramaticile structuraliste, cele generative nu-și propun să „descopere” organizarea sistematică a gramaticii unei limbi ²⁵⁹, ci „construiesc” sistemul. O gramatică generativă este o ipoteză, un sistem ipotetico-deductiv ²⁶⁰. Pentru aceeași limbă pot fi elaborate mai multe asemenea ipoteze, dintre care cercetătorul o preferă pe cea care este mai simplă și are o putere explicativă mai mare ²⁶¹. Gramaticile generative nu se proclamă ca adevărate, în opoziție cu alte teorii (tradiționale sau structuraliste) care ar fi implicit false, ci numai își atribuie o putere explicativă superioară.

Ca orice gramatică generativă, modelul transformațional este un model al *competenței* vorbitorului emițător și receptor; *competență* înseamnă capacitatea de a rosti și înțelege un număr nelimitat de enunțuri, dintre care numai o parte au fost percepute anterior și, eventual, memorate ²⁶². Competenței i se opune *performanța*, adică activitatea de rostire a propozițiilor concrete, individuale. Domeniul performanței corespunde în linii mari cu ceea ce Saussure a denumit „parole”.

Denumirea „generativă” a dat naștere la confuzii, unii crezând că noul tip de gramatici ar dori să explice în cel fel își construiesc vorbitorii frazele (acesta e de fapt obiectul unei „gramatici a performanței”) ²⁶³; gramaticile generative nu reprezintă o teorie a producerii enunțurilor de către vorbitor ²⁶⁴.

Într-adevăr, dacă ni se spune, de exemplu, că sintagma *plecarea trenului* e rezultatul nominalizării propoziției *trenul pleacă* prin aplicarea regulilor de (1) depredicativizare a verbului, (2) adăugare la verb a unui sufix nominal și (3) trecerea subiectului la cazul genitiv, aceasta nu în-

²⁵⁹ Gramatica transformațională nu este, spun susținătorii ei, o „discovery procedure”, o tehnică a colecționării și clasificării faptelor; ea nu mai este obsedată, ca gramatica bloomfieldiană distribuționalistă, de problema segmentării succesive a enunțului în constituenți tot mai reduși, până se ajunge la constituenții ultimi, indecompozabili (Cf. Lees, *art. cit.*, p. 379).

²⁶⁰ Una din sursele doctrinei chomskiene este teoria sistemelor formale din logica modernă. „Gramatica transformațională urmărește să stabilească principiile după care pot fi construite propozițiile unei limbi, aproape în același fel în care o teorie matematică formalizată poate fi utilizată pentru a construi teoreme” (E. Bach, *An introduction to transformational grammar*, N. Y., 1964, p. 10).

²⁶¹ Chomsky compară (*Aspects*) trei ipoteze generative, numite de el gramatica cu număr finit de stări, gramatica cu constituenți imediați și gramatica transformațională.

²⁶² N. Chomsky, M. Halle, *The sound pattern of English*, New York—Londra, 1968, p. 249. „Cînd învață o limbă, copilul nu memorează enunțurile pe care le aude; mai de grabă el utilizează aceste enunțuri ca să-și construiască o gramatică” (*ibidem*). Întrucît achiziționarea limbajului de către copii este una din temele de cercetare a psiholingvisticii, în ultimii ani s-au înmulțit contactele dintre această disciplină de graniță și teoria gramaticilor generative. Cf. prezentarea chestiunii în introducerea scrisă de J. Mehler la culegerea de articole din „Langages” 16, 1969, p. 3—15.

²⁶³ Asemenea gramatici n-au fost încă elaborate. Psiholingviștii își propun, între altele, acest obiectiv.

²⁶⁴ E. Bach, *lucr. cit.*, p. 64; Ruwet, *Introduction*, p. 33.

seamnă că efectiv așa procedează vorbitorii când construiesc sintagma *plecarea trenului*. De asemenea, afirmația că propoziția *se spune ceva* rezultă din *cineva spune ceva* (regulile aplicate fiind eliminarea subiectului și trecerea verbului la diateza reflexivă)²⁶⁵ nu descrie procesul care se petrece realmente în mintea celui care rostește enunțul *se spune ceva*. Transformările citate sînt construcții ale lingvistului, care exprimă formalizat relația de sinonimie intuită de vorbitori în perechi de structuri ca *plecarea trenului* — *trenul pleacă* sau *se spune ceva* — *cineva spune ceva*.

Enunțurile sînt corecte sau incorecte (din punct de vedere gramatical), acceptabile sau inacceptabile (din punct de vedere semantic). Pentru a decide asupra corectitudinii și acceptabilității se recurge la intuiția vorbitorului — în realitate la intuiția lingvistului, de obicei unicul informant²⁶⁶. Tot intuiția este criteriul invocat atunci cînd se discută despre sinonimia dintre construcțiile sintactice. Considerațiile lingvistului „trebuie, în ultimă instanță, să explice și să satisfacă tocmai intuițiile vorbitorului. Aceste intuiții sînt adesea revelatoare pentru fapte lingvistice care nu apar la o analiză superficială, condusă numai în termenii diferențelor formale și distribuționale”²⁶⁷.

Gramatica transformațională nu urmărește să întocmească un inventar de elemente invariante, cu specificarea variantelor lor contextuale, ci formulează o serie finită de reguli din aplicarea cărora rezultă infinitatea propozițiilor ce au fost sau ar putea fi oricînd formulate. În felul acesta, Chomsky substituie „simplei descrieri a unei limbi încheiate (*achevée*), finite, studiul unei limbi în plină funcționare, neîncheiate (*non achevée*). Dar între cele două metodologii nu există discontinuitate. Analiza descriptivă precedă stabilirea modelelor de generare”²⁶⁸. Într-adevăr, ar fi greșit să se creadă că autorii de gramatici transformaționale n-ar proceda la analize lingvistice minuțioase. Dimpotrivă, ei au nevoie de subclasificări foarte detaliate ale claselor de cuvinte și de construcții.

Gramatica chomskiană renunță nu numai la invariante, dar și la ierarhizarea pe nivele, fiecare cu unitățile sale discrete și cu mecanismul combinatoriu al unităților.

Nivelele (izomorfe) din gramaticile structuraliste sînt înlocuite cu trei componente: sintactică, fonologică și semantică.

Criticînd distribuționalismul și pornind de la anumite intuiții ale vorbitorilor, Chomsky introduce distincția dintre structurile de suprafață și structurile de adîncime, distincție implicată sporadic în gramatica tradițională:

engl. *John is easy to please* și *John is eager to please* (sau fr. *Pierre est difficile à vivre* și *Pierre est difficile à comprendre*²⁶⁹) se reduc la același

²⁶⁵ Liliiana Ionescu, *The generation of the constructions with undetermined subject*, RRL XI, 1964, 4, p. 360.

²⁶⁶ Această împrejurare explică de ce marea majoritate a lucrărilor de gramatică generativă au ca obiect limba maternă a autorului.

²⁶⁷ Lepschy, *Linguistique*, p. 187.

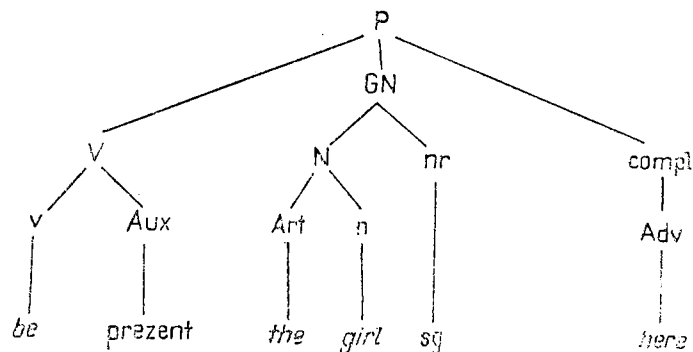
²⁶⁸ J. Dubois, *Grammaire structurale du français*, I, Paris, 1965, p. 8.

²⁶⁹ Ruwet, *Introduction*, p. 58. Cf. și *Pierre a conseillé à Jean de consulter un spécialiste* — *Pierre a promis à Jean de consulter un spécialiste* (*ibidem*, p. 149).

arbore de constituenți imediați, deși simțim că organizarea gramaticală e diferită. Analiza în constituenți imediați e de asemenea incapabilă să exprime echivalența semantică dintre construcția activă și construcția pasivă sau ambiguitatea unor construcții ca *alegerea lui Ion*. Nici analiza sintactică tradițională, nici modelele neclasiche prechomskiene nu rețin multiplele legături de semantică sintactică pe care le contractează cuvintele în enunț. De exemplu, în engl. *what disturbed John was being regarded as incompetent*, cuvântul *John* este în același timp obiect al lui *disturb*, obiect al lui *regard* și subiect față de *as incompetent* ²⁷⁰.

Organizarea gramaticală, așa cum rezultă din reprezentarea printr-un arbore de constituenți, este numai *structura de suprafață* a unui enunț. Înțelegerea textului presupune însă și intuirea *structurii de adâncime* (de exemplu, relația semantică „actor-actio” dintre termenii sintagmei *plecarea prietenului*, opusă relației semantice „actio-patiens” care stă la baza sintagmei *lectura cărții*, dar identică cu relația care apare în *prietenul pleacă*). Distincția dintre cele două structuri e utilizată uneori în gramatica tradițională: „în raport cu *subiectul gramatical* (subiectul în structura de suprafață), *subiectul logic* este subiect în structura de adâncime. Un element *subînțeles* este un element existent în structura de adâncime, eliminat prin transformare din structura de suprafață. *Elipsa* este transformarea ca efect al aplicării căreia dispar din structura de suprafață elementele recuperabile ale structurii de adâncime” ²⁷¹.

În structura de adâncime există funcțiunile și relațiile gramaticale care joacă rolul principal în interpretarea semantică a propoziției. Pentru fiecare frază, o anumită categorie de reguli (anumite *reguli de formare*) generează un indicator sintagmatic (*phrase-marker*). De exemplu, engl. *the girl is here* are următorul indicator sintagmatic ²⁷²:

²⁷⁰ Chomsky, *Aspects*, p. 70.

²⁷¹ Sanda Golopenția-Eretescu, *Structura de suprafață și structura de adâncime în analiza sintactică*, PLG V, 1967, p. 155.

²⁷² După Grunig, în „La linguistique” I, 1965 p. 17. Să se observe că acest arbore nu e bazat pe analiza în constituenți imediați.

Regulile de transformare convertesc un indicator sintagmatic în alt indicator sintagmatic, prin rearanjarea, permutarea, eliminarea sau adăugarea unor constituenți. Unele transformări sînt obligatorii, altele facultative.

Transformările nu modifică sensul elementelor structurii de adîncime asupra cărora acționează, ele lasă neschimbat „conținutul informațional al frazelor”²⁷³; bazele lexematice se mențin, dar caracteristicile gramaticale se pot schimba (de exemplu, diateza verbului, cazul substantivului). Transformările nu pot suprima decît constituenți recuperabili²⁷⁴; suprimările recuperabile („recoverable deletions”) sînt transformări prin care îndepărtarea unor constituenți atrage după sine introducerea altor segmente.

Pentru a explica formarea structurilor sintactice complexe, gramaticile transformaționale trebuie să conțină *reguli recursive* (reguli care pot fi aplicate oricît de des, în aranjamente și combinații noi). O regulă recursivă importantă e aceea de *inserare* a unei propoziții în alta : engl. *John left* apare ca propoziție inserată („embedded”, „enchâssée”) în *I was surprised that John left*²⁷⁵. Cf. și recursivitatea atributelor genitivale în *sora soției vecinului*. Aplicarea unei reguli recursive nu e limitată teoretic, ci practic (de factori ca memoria, atenția, condițiile în care se desfășoară comunicarea, considerente stilistice etc.) și e o problemă de performanță, nu de competență.

Ambiguitatea (omonimia sintactică) se explică prin faptul că aceeași structură de suprafață poate fi uneori derivată din două structuri de adîncime; structurile ambigui au două „istorii transformaționale” diferite. Lat. *amor Dei* rezultă fie din nominalizarea²⁷⁶ unei structuri de adîncime în care subiectul e *Deus* (Dumnezeu iubește), fie din nominalizarea unei structuri de adîncime în care subiectul nu e *Deus*²⁷⁷.

Modelul transformațional tinde să șteargă granița tradițională dintre sintaxă și semantica lexicală, descriind conținutul cuvintelor și justificînd combinarea lor în enunțuri prin metoda numită „analiză componentială” sau „analiză în trăsături distinctive”²⁷⁸; dintre aceste trăsături unele sînt semantice („animat”, „uman”, „tînăr” etc.), iar altele sînt sintactice („tranzitivitatea” la verbe)²⁷⁹.

Modelul transformațional a fost primit cu rezerve, uneori cu critici foarte severe²⁸⁰. O parte din obiecții au fost acceptate de autori și au dus

²⁷³ Ruwet, *Introduction*, p. 227.

²⁷⁴ Chomsky, *Aspects*, p. 222.

²⁷⁵ N. Chomsky, M. Halle, *lucr. cit.*, p. 6.

²⁷⁶ Vezi definiția nominalizării la Ruwet, *Introduction*, p. 213.

²⁷⁷ Vezi, mai sus, p. 134.

²⁷⁸ Vezi, mai sus, p. 132—134.

²⁷⁹ Pentru semantica transformațională, vezi J. J. Katz, J. Fodor, *The structure of a semantic theory*, „Language” 39, 1963. U. Weirreich, *Explorations in semantic theory*, in *Current Trends in Linguistics III*, Haga, 1966; J. J. Katz, *Recent issues in semantic theory*, „Foundations of language”, 1967; J. D. McCawley, *The role of semantics in a grammar*, in *Universals in Linguistic Theory*, ed. de E. Bach și R. Harms, New York, 1969; M. Bierwisch, *On certain problems of semantic features*, „Foundations of Language” 5, 1969, 1.

²⁸⁰ Obiecțiile acestea nu surprind, deoarece validitatea lingvistică a procesului transformațional e considerată, în majoritatea lucrărilor chomskiene, ca un adevăr evident. O prezentare critică recentă: C. F. Hockett, *The state of the art*, Haga, 1968.

la perfecționarea teoriei. Semnalăm în continuare câteva opinii critice care sînt încă valabile :

(α) Ideea că transformările nu afectează sensul întîmpină rezistențe serioase, fie că e vorba de pasivizare ²⁸¹, fie că se arată schimbările semantice pe care le antrenează nominalizarea ; cf., de exemplu, engl. *the touching of the knees* față de nenumăratele propoziții din care rezultă prin nominalizare (*my right knee touched my left knee, my knee touched her knee, their knees touched something etc. etc.*) ²⁸².

(β) Criteriul intuiției vorbitorului a suscitat de asemenea vii obiecții ; e cel puțin ciudat cum o teorie atît de riguros formalizată poate avea la bază un concept atît de vag cum e sentimentul lingvistic ²⁸³.

(γ) Ideea că structurile profunde ar fi universale n-a găsit adepți în afara cercului chomskian ²⁸⁴.

(δ) Regulile de transformare, deși se formulează cu tot mai multă precizie, lasă încă loc pentru contraexemple ; se pare că dezideratul inițial, acela de a elabora o gramatică capabilă să producă numai fraze corecte (și toate frazele corecte) ale unei limbi, e încă foarte departe de realizare

η. **Metodele matematice** O expunere detaliată a metodelor matematice nu-și are locul în lucrarea de față, întrucît aceste metode nu aparțin lingvisticii, ci matematicii. Elaborarea procedeeilor și aplicarea lor revine matematicianului, care preia de la lingvist o parte din problematica sa și utilizează descrierile faptelor lingvistice așa cum le întîlnește mai ales în lucrările structuraliste. La rîndul său, lingvistul ia de la matematician rezultatele și le confruntă cu rezultatele obținute prin metodologia lingvistică propriu-zisă. În situații limitate, se poate vorbi chiar de o colaborare între specialiștii în cele două discipline, în sensul că lingvistul aplică el însuși o metodă matematică sau sugerează matematicianului teme de investigație. Numărul personalităților științifice care sînt deopotrivă lingviști și matematicieni este, pe plan mondial, foarte redus. Rezultatele obținute prin procedura matematică de multe ori nu interesează pe lingvist, deoarece posibilitățile de aplicare la descrierea limbii sînt nule (sau problematice). Sînt destul de numeroase modelările matematice care nu reprezintă altceva decît reformulări ale unor fapte binecunoscute ²⁸⁵ sau descriu proprietăți foarte superficiale ale limbilor naturale ²⁸⁶.

Lingvistica matematică ²⁸⁷ studiază aspectele cantitative și relaționale ale limbii, completînd în felul acesta cercetarea lingvistică pură. Au

²⁸¹ Cf., de exemplu, P. Ziff, *The nonsynonymy of active and passive sentences*, „Philosophical Review” 75, 1966 (și J.J. Katz, E. Martin Jr., *The synonymy of actives and passives*, „Philosophical Review” 76, 1967).

²⁸² E.M. Uhlenbeck, *Some further remarks on transformational grammar*, „Lingua” 17, 1967.

²⁸³ Vezi Grunig, *art. cit.*, p. 84.

²⁸⁴ Cf., de exemplu, Larochette, în ACIL X II, p. 791.

²⁸⁵ Kiefer, *Math. linguistics*, p. 2.

²⁸⁶ *Ibidem*, p. 26.

²⁸⁷ O expunere de ansamblu: Marcus-Nicolau-Stati, *Lingv. mat.*

fost puse la contribuție în acest sens metodele calculului probabilităților (ale statisticii ²⁸⁸ în primul rînd) și, strîns legate de acestea, metodele teoriei informației. Metodele algebrei au fost de asemenea folosite de matematicienii preocupați de analiza limbajului și de aplicații practice (traducerea automată, mașinile de citit, de scris sub dictare, perfecționarea sistemelor de telecomunicații etc.). Gramaticile generative, construcții lingvistice, au fost puternic influențate de spiritul algebric (în cursul analizei se utilizează simboluri și se fac operații asupra acestor simboluri, reunite în formule matematice ²⁸⁹).

Dintre toate metodele matematice, statistica se bucură de cel mai mare credit în rîndul lingviștilor, deși aceștia au înțeles-o de multe ori ca o simplă numărătoare ²⁹⁰.

Ne-am ocupat într-un capitol aparte de statistică aplicată la studiul sunetelor și al cuvintelor ²⁹¹, în cadrul lingvisticii sincronice. Se întrevăd și aplicații în diacronie. De mare utilitate în stabilirea liniilor de evoluție a unui sistem lingvistic e examinarea sub aspect statistic a faptelor care se află la un moment dat în raport de variație liberă ²⁹². Semnalăm în sfîrșit faptul că recent s-au făcut unele tentative de aplicare a calculului în „măsurarea” semnificațiilor ²⁹³.

Calculul probabilităților, statistica stau la baza studierii limbii cu mijloacele teoriei informației (informaticii). Scopurile introducerii metodelor informaticii sînt de natură aplicativă (îmbunătățirea procedeelelor de comunicare la distanță), dar interesează și teoria limbii, prin elaborarea conceptului de redundanță lingvistică, util atît în cercetările sincronice, cît și în cele diacronice ²⁹⁴. Fiecare unitate a limbii are o anumită probabilitate de apariție și o anumită probabilitate de a fi urmată de altă unitate de același nivel. În anumite înlănțuiri, probabilitatea este 1, deci ocurența e obligatorie și ca atare previzibilă. Unitățile cu probabilitate de apariție 1 se numesc redundante (acordul în gen, număr și caz al adjectivului cu un substantiv precedent pe care îl determină e un fenomen de redundanță). Cu cît apariția unei unități e mai puțin probabilă, cu atît cantitatea de informație pe care o poartă e mai mare. În mesajele poetice se apelează frecvent la unități cu mare cantitate de informație. Noțiunea de redundanță a fost intuită de gramatica tradițională ²⁹⁵.

Lingvistica algebrică a elaborat modele matematice care rețin unele aspecte relaționale ale fenomenelor de limbă. Rolul acestor modele nu e numai de a sistematiza unele noțiuni și relații cunoscute, ci și de a descoperi

²⁸⁸ Vezi, mai sus, p. 85 și urm.

²⁸⁹ Lepschy, *Linguistique*, p. 202.

²⁹⁰ Recenziile făcute de matematicieni la lucrările de statistică lingvistică elaborate de lingviști sînt de obicei foarte severe.

²⁹¹ Vezi, mai sus, p. 86.

²⁹² Guțu Romalo, *Morfologie*, p. 17.

²⁹³ Vezi Lepschy, *Linguistique*, p. 164, 181, nota 6.

²⁹⁴ Unii consideră că, în evoluția lor, limbile tind să realizeze cea mai mare economie posibilă (*ibidem*, p. 213).

²⁹⁵ Marcus—Nicolau—Stati, *Lingv. mat.*, p. 259—261.

relații și moduri noi de organizare, care nu ar fi putut fi puse în evidență prin alte mijloace ²⁹⁶. Se pot cita cercetările matematice asupra opozițiilor, cercetări care introduc într-un aparat matematic teoriile lingvistice ale lui Saussure, Trubețkoi și Cantineau ²⁹⁷; în acest scop se folosesc metodele teoriei mulțimilor.

Traducerea automată, despre care se spune adesea că nu prezintă interes pentru lingvistica teoretică ²⁹⁸, a stimulat totuși descrierea structurală a limbilor, obligînd pe lingvist să descopere toate caracteristicile distribuționale ale unităților limbii, să definească aceste unități prin însușiri formale. „Cercetările de traducere automată au servit pentru a sublinia într-un mod dramatic și, trebuie să sperăm, fecund cît de departe ne aflăm de o cunoaștere satisfăcătoare a funcționării limbii ” ²⁹⁹. Calculele, complexe și foarte lungi, cu care se văd obligați să opereze matematicienii interesați de traducerea automată vor furniza probabil „indicații foarte importante asupra constituției interne a limbajului uman” și „asupra altor procese psihologice” ³⁰⁰. Se așteaptă ca cercetările de traducere automată să aducă foloase și pedagogiei predării limbilor străine ³⁰¹.

9. **Glottocronologia.** Statistica matematică a fost aplicată și în studiul comparativ al limbilor înrudite sub forma glottocronologiei.

S-a arătat că metoda comparativă-istorică pune la îndemînă mijloace pentru precizarea înrudirii limbilor, pentru stabilirea materialului transmis din limba comună, pentru reconstituirea unei limbi-bază neatestate. Folosind datele geografiei lingvistice, se pot trage unele concluzii privitoare la configurația dialectală în cadrul limbii comune și la cronologia relativă a separării limbilor înrudite. În ultimele două decenii a apărut și încercarea de a se determina cronologia absolută a acestui proces cu ajutorul glottocronologiei. Principiile acestei metode au fost formulate de M. Swadesh. Este vorba de un procedeu de datare a diversificării unei limbi-bază cu ajutorul statisticii lexicale. În esență, principiile glottocronologiei sînt următoarele :

În vocabularul de bază al fiecărei limbi există un nucleu fundamental, non-cultural, mai persistent decît restul vocabularului și identic în toate limbile (de circa 100 sau 200 de cuvinte).

În toate limbile acest nucleu este înlocuit într-un ritm statistic constant sau, cu alte cuvinte, există un indice constant de păstrare pe mileniu a cuvintelor. Acest indice (sau *rata de retenție*) ar fi de 85% (după alții 86%, 81% sau 93%).

Potrivit acestei metode, se consideră că, la 1 000 de ani de la separare, două limbi înrudite ar conține în nucleul fondului principal lexical 85%

²⁹⁶ S. Marcus, *Lingvistica matematică*, ed. a II-a, București, 1966, p. 7.

²⁹⁷ *Ibidem*, p. 9 și urm.

²⁹⁸ Lepschy, *Linguistique*, p. 217.

²⁹⁹ *Ibidem*, p. 224.

³⁰⁰ M. Gross, *L'emploi des modèles en linguistique*, „Langages” 9, 1968, p. 7.

³⁰¹ B. Quemada, *La linguistique appliquée à l'enseignement des langues vivantes*, „Revue de l'enseignement supérieur”, 1967, 1-2, p. 61.

din elementele moștenite din limba-bază, la 2 000 de ani de la separare, fondul comun ar fi de 85% din 85 sau 72,25 % etc.

Pe această bază se face aplicarea în sens contrar : cunoscându-se procentajul de cuvinte păstrate în comun, se calculează timpul separării lor după formula $T = \frac{\log C}{2 \log r}$, în care T = timpul care s-a scurs de la separarea limbilor, C = procentajul de cuvinte înrudite păstrate, iar r = rata medie de retenție.

Lingviștii au făcut apel la glottocronologie pentru a stabili epoca de separare a limbilor care provin din aceeași limbă-bază, pentru a formula în procente gradul de înrudire a limbilor, pentru a stabili o clasificare genealogică mai precisă.

Glottocronologia a fost creată în principiu pentru limbile fără atestări istorice (amerindiene), dar verificarea ei s-a făcut la limbi indo-europene, unde adesea rezultatele au contrazis fapte reale. Lipsa de eficacitate a acestei metode se explică prin punctul ei de plecare. După cum s-a evidențiat ³⁰², lista de 100 de cuvinte alcătuită de Swadesh nu e aplicabilă tuturor limbilor, pentru că fiecare își organizează noțiunile în alt mod.

Apoi nu se poate accepta ideea că în toate limbile există un ritm constant de modificare, chiar la cuvintele cele mai frecvente și esențiale. Un asemenea ritm constant nu se păstrează nici în istoria aceleiași limbi. Interacțiunea limbilor înrudite după separarea lor are ca rezultat postdatarea acestui proces, în timp ce împrumutul unor elemente din alte familii de limbă duce la antedatare. S-au încercat corectări ale formulei, folosirea de coeficienți multiplicatori. Aplicarea metodei rămâne însă în continuare nesatisfăcătoare, pentru că — după cum am văzut, principiile ei fundamentale sînt greșite. Se pune și problema dacă în principiu scopul urmărit de glottocronologie poate fi atins vreodată : procesul dezmembrării unei limbi comune în limbi înrudite nu poate fi datat în cifre absolute, el durează o vreme foarte îndelungată. Perioada de transformare a dialectelor în limbi de sine stătătoare reprezintă un proces complex, care atinge toate nivelele limbii și care se realizează în ritmuri diferite în funcție de numeroși factori, interni și externi.

d. Comparația între metode

Procesul de înnoire metodologică și confruntare a metodelor se desfășoară sub ochii noștri; *lipsa perspectivei istorice* împiedică considerabil aprecierile și ierarhizările valorice. La aceasta se adaugă și *lipsa unui criteriu* indiscutabil de comparație între metode; criteriul acesta variază în funcție de ceea ce se apreciază ca scop al cercetării lingvistice. Mulți lingviști resping în bloc metodele folosite în lingvistica matematică fiindcă *nu luminează istoria limbilor*; unii obiectează metodelor psiholingvisticii că „studiază limba în realizările ei concrete, în mesaje [...], în raport cu

³⁰² E. Coseriu, *Critique de la glottochronologie appliquée aux langues romanes*, în *Actes du X-e Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes I*, Strasbourg, 1962, p. 92.

emițătorii și receptorii și cu diferitele situații în care se găsesc aceștia”³⁰³ (obiecția pornește de fapt de la respingerea unei *linguistique de la parole*); în sectorul mai limitat al modelării matematice se întâmplă adesea ca aceeași metodă să fie apărută sau combătută în funcție de preferința specialistului pentru rigoarea construcției teoretice sau, dimpotrivă, pentru eficiența practică. (Se recomandă deci ca evaluarea unui model să se facă *în funcție de scopul său*³⁰⁴.)

Utilitatea unei metodologii eterogene se justifică nu numai prin diversitatea de scopuri. Se știe de mult că limbajul însuși e complex și eterogen, astfel că pluralitatea și diversitatea metodelor corespund naturii obiectului (de aici rezultă, în mare parte, *caracterul complementar*³⁰⁵ al metodelor) și chiar dacă, studiind același obiect cu procedee diferite, ajungem la rezultate diferite, situația nu e inacceptabilă. În lingvistica structurală a intrunit o largă adeziune principiul pluralității soluțiilor.

Apreciind global metodele introduse în lingvistică în ultimele patru decenii, pot fi subliniate câteva caracteristici comune, valabile atât pentru metodele structurale, cât și pentru cele (logico-) matematice. În comparație cu metodele „clasice”, cele moderne :

(a) aduc mai multă precizie, rigoare, finețe și explicitează elemente implicite din analiza tradițională. De exemplu, în legătură cu procedeul *substituției*, Z. S. Harris precizează : principala lui utilitate constă mai degrabă în caracterul explicit decît în noutatea metodei sau a rezultatului³⁰⁶. În același spirit s-a spus despre *comutare* că nu realizează decît „controlul cunoștințelor obținute anterior pe cale intuitivă”³⁰⁷. Formulele stabilite de P. Guiraud în statistica lexicală dau o formă matematică (cu toate avantajele ei) unor adevăruri empirice descoperite de lingviști : relația dintre lungimea unui cuvînt și frecvența lui, dintre numărul sensurilor și frecvența cuvîntului³⁰⁸. Gramatica transformatională și-a construit un aparat logico-matematic care surprinde în toată complexitatea sa omonimia și sinonimia sintactică, cunoscute, dar tratate sporadic și nesistematic de gramaticile tradiționale și structuraliste ;

(b) descoperă calități noi ale limbii sau aduc în centrul atenției laturi subestimate și neglijate : relația variante-invariantă, trăsăturile distinctive, opozițiile, neutralizarea lor, în genere importanța relațiilor în sincronie și diacronie, existența analogiilor de structură dintre planurile limbii (izomorfismul), structura statistică a enunțurilor, redundanța etc. ;

(c) fac posibile aplicații practice în realizarea cărora procedeele „clasice” n-au eficacitate. E limpede că un calculator electronic n-ar putea efectua traduceri dacă programarea sa ar utiliza informațiile cuprinse în gramatici de tip tradițional ; tot astfel, o „mașină de citit” sau o „mașină

³⁰³ Slama-Cazacu, *Psiholingvistică*, p. 107.

³⁰⁴ Kiefer, *lucr. cit.*, p. 8.

³⁰⁵ În teoriile științifice actuale se afirmă tot mai insistent principiul *complementarității*, introdus mai întîi în fizică (Heisenberg). Umberto Eco, *Opera aperta*, Milano, 1967, p. 45.

³⁰⁶ *From morpheme to utterance*, „Language” 22, 1946.

³⁰⁷ I. Coteanu, în ELS, p. 35.

³⁰⁸ *Les caractères statistiques du vocabulaire*, Paris, 1954.

vorbitoare” ar fi de neconceput fără ajutorul datelor obținute de fonetica experimentală prin analiza spectrografică ³⁰⁹;

(d) apropiere metodologic lingvistica de alte științe (matematica, științele naturii) : „Utilizând în fonetică metodele științelor naturale, tendința experimentală, din ce în ce mai activă la începutul secolului, credea că va putea face din lingvistică o știință de același tip cu științele naturale” ³¹⁰. Substituția și comutarea sînt în fond două varietăți de experiment (se examinează variația unui element într-un ansamblu în care restul rămîne constant) ³¹¹; metoda experimentală utilizată de psiholingviști (în legătură cu toate compartimentele limbii) se definește la fel cu experimentul din fizică, biologie, psihologie etc. : provocarea intenționată a anumitor fenomene și înregistrarea lor în condiții controlate ³¹². Gramaticile generative reușesc să furnizeze o teorie lingvistică structurată din punct de vedere logic ca și teoriile din științele exacte. Asemănările de structură logică dintre teoriile a două sau mai multe științe fac posibile contacte interdisciplinare rodnice și schimburi de metode. Introducerea matematicii în studiul limbii apropiere în mod vizibil lingvistica de numeroase alte discipline.

Compararea metodelor preconizate de structuraliști duce la concluzia că, în ciuda deosebirilor existente, în esență ele sînt complementare ³¹³; preferința acordată procedeelelor de *analiză sincronică*, metoda *analizei funcționale*, tentativa de a înlocui caracterizările tradiționale prin relevarea laturii *funcționale și formale* a fenomenelor lingvistice — toate acestea apropiere considerabil școlile structuraliste și le conferă același „aer de familie”. *Morfologia structurală* elaborată de descriptiviști și, mai recent, *semantica structurală* ³¹⁴ au la bază procedee comune, sursa permanentă de inspirație pentru toți structuraliștii fiind — mărturisit sau nu — fonologia, domeniul în care metodele de bază ale lingvisticii moderne s-au verificat cu maximă eficiență.

Diversitatea este considerabilă în sinul lingvisticii matematice, după cum preferințele cercetărilor se îndreaptă spre calculul probabilităților, teoria mulțimilor, topologie etc. Indiferent însă de tipul de model utilizat, se poate spune că modelele se completează reciproc : pentru a formaliza

³⁰⁹ Malmberg, *Nouv. tendances*, p. 174 („Colaborarea spectrografiei moderne a sunetului și a metodelor sintetice reprezintă punctul de plecare teoretic pentru construirea mașinilor de notare mecanică a limbii vorbite și a mașinilor de citit”).

³¹⁰ *Ibidem*, p. 154.

³¹¹ Gușu Romalo, în ELS, p. 57.

³¹² Slama-Cazacu, *Psiholingvistică*, p. 129.

³¹³ Glosematica și descriptivismul american sînt apreciate în acest mod de Haugen, *Directions in modern linguistics*, „Language” 27, 1951. Între aceste două școli și metodologia Cercului lingvistic de la Praga și a lui A. Martinet există de asemenea puncte comune, cf. Gușu Romalo, în ELS, p. 56.

³¹⁴ Vezi mai departe, p. 158; 271.

limba în toată complexitatea sa sînt necesare modelări succesive, în relație de complementaritate ³¹⁵.

Împletirea metodelor „clasice” cu cele structurale a dat rezultate pozitive începînd cu *Memoriul* lui F. de Saussure consacrat sistemului primitiv al vocalelor indo-europene (1878), unde, pentru a studia formele multiple din care provine a indo-european, autorul a examinat „sistemul vocalelor în ansamblu”, iar operația aceasta a implicat luarea în considerare a altor probleme de fonetică, precum și a unor probleme de morfologie. Gramatica comparativă istorică a progresat în secolul nostru și datorită metodologiei structuraliste; pot fi citate aici lucrările lui E. Benveniste consacrate formării cuvintelor în indo-europeană (1935) și numelui de agent (1948) ³¹⁶. Apar tot mai multe studii ai căror autori combină cele două tipuri de metode, într-un mod mai mult sau mai puțin echilibrat ³¹⁷. Chestiunea integrării metodologiei structuraliste în studiile de romanistică — a căror „rămînere în urmă” a fost nu o dată semnalată — a fost obiectul raportului prezentat de B. Pottier la cel de al XII-lea Congres internațional de lingvistică romanică (București, 1968).

Un sector în care împletirea metodologică de care discutăm se află încă la început e dialectologia; în ultimii ani ³¹⁸ s-au publicat numeroase studii care militează pentru o dialectologie structurală ³¹⁹. În legătură cu geografia lingvistică s-a subliniat necesitatea de a adăuga punctului de vedere fonetic (tradițional) perspectiva fonologică: într-adevăr, zone omogene din punct de vedere fonetic pot fi separate prin isoglose fonologice sau, dimpotrivă, o singură arie fonologică poate să corespundă la două sau mai multe arii fonetice ³²⁰. „Dialectologia structurală nu poate să o înlocuiască pe cea tradițională. Între metodele lor nu există o contradicție; combinarea analizei structurale cu procedeele dialectologiei tradiționale dă rezultatele cele mai satisfăcătoare” ³²¹.

Colaborarea dintre lingviști și matematicieni întîmpină serioase dificultăți mai ales din cauza diversității metodelor. Pe de altă parte, rezultatele obținute prin procedura matematică cîteodată nu interesează pe lingvist, deoarece posibilitățile de aplicare la descrierea limbilor naturale sînt nule (sau problematice).

S-a putut reproșa altor cercetări de lingvistică matematică faptul că duc la rezultate inacceptabile pentru lingviști: confruntarea cu „metodele clasice” le favorizează, în atare situații, pe acestea din urmă. Avem în vedere în primul rînd eșecul *glottocronologiei*, metodă de analiză cantitativă concepută de promotorii ei ca un auxiliar

³¹⁵ Marcus—Nicolau—Stati, *Lingv. mat.*, p. 73.

³¹⁶ În acest din urmă studiu, Benveniste arată că faptele particulare trebuie explicate prin integrarea lor în sistem.

³¹⁷ Cf. Wartburg, *Probl. et méth.*

³¹⁸ Dezbaterea a fost deschisă de U. Weinreich, *Is a structural dialectology possible?*, „Word” X, 1954, 2—3, p. 388—400. Vezi în lucrarea de față, p. 113 și urm.

³¹⁹ Vezi notele lui A. Avram, *Despre dialectologia structurală*, ELS.

³²⁰ *Ibidem*, p. 185.

³²¹ *Ibidem*, p. 191—192.

al metodei comparative-istorice ³²². De fapt, cu excepția statisticii, metodele matematice n-au putut fi legate de metodele tradiționale de descriere a limbii ³²³; s-a văzut că modelarea matematică trebuie să se sprijine pe descrieri făcute cu procedee structurale.

Comparind metodele „moderne” cu cele „clasice”, unii au reproșat celor dintii că generează o imagine falsă a obiectului studiat, că denaturează realitatea, îndepărtându-se prea mult de ea. Sînt tipice afirmații ca „În aceste construcții sistematice construite cu rigoarea teoriilor logico-matematice și foarte frecvent cu ajutorul formulelor de tip algebric, apare tendința de a considera limba ca un dat, ca o entitate în sine desprinsă de contingențele umane” ³²⁴ sau „O atare metodă, raportîndu-se [...] la caracterele formale ale sistemelor studiate, ar putea lăsa în umbră multe aspecte, și dintre cele mai caracteristice ale limbajului uman” ³²⁵. În principiu, pericolul absolutizării nu trebuie, desigur, minimalizat, dar rămîne de văzut dacă nu cumva este la fel de reală primejdia de a vorbi de „denaturare” („neglijarea aspectelor esențiale” etc.) în raport cu ceea ce s-a crezut a fi realitatea limbii, adică în raport cu o imagine *limitată istoricește*.

Confruntarea metodelor tradiționale, structurale și (logico-)matematice trebuie făcută amănunțit pentru fiecare sector al lingvisticii (fonetică, gramatică, lexic) și pentru diferite probleme generale ca: relația *sincronie — diacronie*, *langue — parole*, *limbă — dialecte* etc. Aportul metodologiei moderne e prezentat în lucrarea de față la capitolele care tratează aceste probleme, iar paragrafele care urmează își propun numai să compare tendințele metodologice cele mai recente. (Descrierea amănunțită a metodelor moderne, mai sus, p. 120—143.)

Diferența dintre *sincronie* și *diacronie*, absolutizată în mod nejustificat de unii structuraliști, apare în lingvistica actuală ca o diferență metodologică: ea există în lingvistică, și nu în limbă, din punctul de vedere al observatorului și nu în obiectul însuși ³²⁶. De altfel chiar Saussure susținuse că limbajul „în fiecare moment implică în același timp un sistem stabilit și o evoluție; în fiecare clipă e o instituție actuală și un produs al trecutului” ³²⁷. Caracterul complementar al cercetării sincronice și diacronice e adesea proclamat cu toată insistența: „Viitoarea știință a limbajului trebuie să aspire la un studiu care să unească cele două metode într-o comuni-

³²² Vezi p. 143.

³²³ Această excepție a fost contestată. S-a spus, de pildă, că o condiție indispensabilă a tratamentului statistic al anumitor fapte de limbă este efectuarea prealabilă a unei analize structurale riguroase (vezi Malmberg, *Nouv. tendances*, p. 291).

³²⁴ Leroy, *Lingu. moderne*, p. 97.

³²⁵ *Ibidem*, p. 110.

³²⁶ Wartburg, *Probl. et méth.*, p. 12. Vezi și G. Mihăilă, *Cu privire la evoluția conceptului saussurian de „sincronie” și „diacronie” în lingvistică*, PLG V, 1967, p. 64—67, și, în lucrarea de față, p. 349 și urm.

³²⁷ *Cours*, p. 24.

tate organică și să facă să reiasă cu toată claritatea dorită interdependenței sistem-mișcare”³²⁸.

Dihotomia saussuriană *langue* — *parole* este și ea o diferențiere metodologică. Întrucât metodele „clasice” și „moderne” au fost aplicate cu precădere limbii, se pune la ora actuală problema găsirii unei metodologii adecvate studiului vorbirii: în psiholingvistică, T. Slama-Cazacu propune „metoda dinamic-contextuală” (aceasta culege faptele de limbă ca realitate vie, în mesaje particulare)³²⁹; în analiza semantică modernă a enunțurilor se au în vedere sensurile contextuale ale cuvintelor și — alături de sensul expresiilor (*signifié*) — realitatea particulară desemnată (*denotatum*). Analiza limbii și analiza vorbirii se completează și se luminează reciproc.

În studiul expresiei, înnoirea metodologică este remarcabilă. *Metoda experimentală* a evoluat în două direcții: (a) construirea de aparate noi, care să surprindă cât mai exact aspectele fiziologice și acustice; (b) apropierea de fonologie, de analiza funcțională a unităților planului sonor: cercetarea cu ajutorul aparatelor vizează separarea trăsăturilor relevante de cele nepertinente (se construiesc aparate care să reflecte și să înregistreze numai trăsăturile pertinente și aparate ce produc sunete la care urechea să reacționeze ca la sunetele rostite de om)³³⁰. Se așteaptă de la aparate noi, încă nerealizate, date privind aspecte esențiale, dar insuficient cunoscute, ale învelișului sonor (melodia vorbirii, intonația)³³¹. *Metoda analizei funcționale* e tot mai insistent solicitată să explice schimbările de sistem; asistăm astfel la elaborarea unei metodologii pentru *fonologia diacronică*. Cercetărilor inițiale — devenite clasice — ale lui A. Martinet, care a introdus noțiuni ca: „tendința spre economie”, „contextul sistemului”, „lanț de tracțiune”, „margine de securitate” (între realizările a două foneme)³³² li s-a obiectat că totuși n-au revelat *cauzele evoluției*³³³. Explicații de tipul: „Într-o anumită epocă sistemul siflantelor era șchiop, exista numai surda, de aceea în epoca următoare a apărut și perechea ei sonoră” sînt departe de a fi o explicație cauzală satisfăcătoare, căci adesea sistemul rămîne șchiop epoci întregi, fără a se completa, ba uneori, dimpotrivă, se descompletează³³⁴. În conformitate cu metoda de lucru a lui Martinet, schimbările sistemului fonologic se explică prin anumite caracteristici de organizare („contextul sistemului”); la acest principiu explicativ A. Avram adaugă

³²⁸ Wartburg, *Probl. et méth.*, p. 148. Vezi și E. Coseriu, *Sincronia, diacronia y historia. El problema del cambio lingüístico*, Montevideo, 1958, p. 154—155.

³²⁹ *Psiholingvistică*, p. 124, 119.

³³⁰ Malmberg, *Nouv. tendances*, p. 164—170.

³³¹ Dezideratul e formulat limpede de Slama-Cazacu, *Psiholingvistică*, p. 115.

³³² Lingvistul francez continuă și dezvoltă preocupări ale membrilor Cercului lingvistic de la Praga, cărora le datorăm primele elemente de fonologie diacronică.

³³³ M.I. Steblin-Kamenski, la C. Poghirc, *Note asupra cauzalității în limbă*, PLG V, 1967, p. 9. Aceeași obiecție la K. Togeby, *Les explications phonologiques historiques sont-elles possibles?*, „Romance Philology” XIII, 1959—1960, 4; K. Baldinger, *Traditionelle Sprachwissenschaft und historische Phonologie*, „Zeitschrift für romanische Philologie” LXXIX, 1963, 5—6.

³³⁴ C. Poghirc, *art. cit.*, vezi și Em. Vasiliu, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, București, 1968, p. 11 și urm.

„contextul diacronic”: fiind dată o stare de limbă, explicarea modului în care ea se schimbă este mult ușurată dacă se ia în considerație și „moștenirea” din etapele precedente, dacă se examinează și aceste etape înseși. Schimbarea unui fonem oarecare nu se explică totdeauna numai prin ceea ce el e s t e (din punct de vedere paradigmatic și sintagmatic), ci și prin ceea ce el a fost mai înainte. Trebuie deci să ținem seama de presiunea contextului diacronic, derivată din ceea ce autorul numește „continuitatea evoluției fonologice”³³⁵. Cea mai recentă achiziție metodologică a fonologiei este *metoda transformatională*, utilizată inițial în sintaxă³³⁶.

În gramatică, orientările moderne urmează două direcții :

(a) gramatica *sintagmatică*. Metodologia își propune aici cercetarea faptelor, gruparea lor pe tipuri și descompunerea enunțurilor în segmente care aparțin la diferite clase de elemente. Clasificarea entităților gramaticale se face după caracteristici p u r f o r m a l e (de exemplu, distribuția, posibilitățile combinatorii) — se postulează deci o descriere lingvistică a s e m a n t i c ă, preconizată de una din variantele descriptivismului american („mecanicisti”) și necesară pentru operațiile de traducere automată — sau combinând criteriile formale cu cele semantice (descriptiviștii „mentaliști”). Pe acest teren constatăm îmbinarea procedeelor structurale cu unele modele (logico-)matematice. Acest tip de gramatică se bazează în primul rând pe metoda *analizei în constituenți imediați*³³⁷ și corespunde unei concepții t a x i n o m i c e a științei³³⁸.

(b) gramatica *generativă*³³⁹ este un model al „competenței” vorbitorilor, un „mecanism finit capabil să genereze un ansamblu infinit de fraze”. Modelul generativ conține regulile pe care se bazează legarea unităților în fraze corecte, explică unele construcții ca transformări ale altora (în acest cadru teoretic se rezolvă descrierea sinonimiei sintactice) și justifică prin „istorii transformationale” deosebite construcțiile ambigui (omonimia sintactică). Cu toate obiecțiile de principiu îndreptate de școala lui Chomsky împotriva structuralismului taxinomic (a gramaticii sintagmatice), e clar că gramaticile generative sînt o continuare a celor sintagmatice, pur descriptive. „Între cele două metodologii nu există discontinuitate : analiza descriptivă precedă stabilirea modelelor generative”³⁴⁰.

Teoria transformatională și-a încorporat în ultimii ani semantica. Din punctul de vedere al metodei, aceasta aduce elemente noi, încă insuficient cristalizate, într-un contrast încă mai categoric cu gramaticile sintagmatiche : cuvintele se combină între ele (pentru a forma enunțuri) potrivit așa-ziselor reguli de selecție ; încălcarea lor duce la construcții cu un grad redus de gramaticalitate (de exemplu, propoziția *sinceritatea îl admiră pe Ion*, unde a fost violată următoarea regulă de selecție a unei

³³⁵ A. Avram, *Principiul continuității în fonologia diacronică*, PLG V, 1967, p. 198.

³³⁶ Cf. lucrarea de mari proporții N. Chomsky, M. Halle, *The sound pattern of English*, New York, 1968.

³³⁷ Vezi, mai sus, p. 129 — 132.

³³⁸ În terminologia introdusă de N. Chomsky ; cf. și N. Ruwet, *Introduction*, p. 11.

³³⁹ Vezi, mai sus, p. 134 — 140.

³⁴⁰ Ruwet, *lucr. cit.*, p. 12.

clase de verbe tranzitive : „admit ca subiect numai persoane”). Prin urmare analiza sintactică a unui enunț va cuprinde și examenul felului cum au fost respectate regulile de selecție.

Așa cum gramaticile structuraliste au subminat diviziunea tradițională a gramaticii în morfologie și sintaxă, metodologia transformațională estompează granița dintre gramatică și semantica lexicală.

Metodele utilizate în *semantica* modernă ne permit să vorbim de o semantică funcțională și de o semantică transformațională.

a) Pentru *semantica funcțională* sînt caracteristice reducerea variantelor la invariante (unități funcționale, diferite de la o limbă la alta, care decupează „substanța conținutului”), stabilirea opozițiilor distinctive, analiza invariantelor semantice în trăsături distinctive. Semantica funcțională privește cuvîntul ca pe o microstructură, în care diferitele sensuri se află în interdependență, iar lexicul unei limbi, avînd caracter de sistem, e numit macrostructură. Evoluția semantică a cuvintelor și variațiile deplasări în relația *signifiant* — *signifié* pot fi explicate prin interdependența din interiorul micro- și macrostructurilor. Această concepție poate înlocui cu succes explicațiile din semantica istorică tradițională. Metodele semanticii funcționale încep așadar să-și facă loc în lingvistica diacronică³⁴¹.

b) Semantica *transformațională* e parte integrantă a gramaticii transformaționale³⁴². Punctul de plecare îl constituie analiza funcțională a cuvîntului în trăsături semantice distinctive (pînă aici cele două metodologii se suprapun), dar aspectul caracteristic îl formează includerea însușirilor sintactice în conținutul unui cuvînt (al unei clase de cuvinte)³⁴³. Constatările tradiționale referitoare la calitatea de unitate complexă lexico-gramaticală a părților de vorbire sînt relevate și adîncite cu multă subtilitate. Sîntem îndreptățiți să vorbim de astă dată de caracterul complementar al metodelor „clasice” și „moderne”.

e. Raportul dintre concepții și metode

Asemenea altor fenomene, limba a fost și ea cunoscută multă vreme numai empiric și intuitiv. Sub impulsul necesităților practice a luat naștere lingvistica aplicată, sub forma alfabetelor, gramaticilor și dicționarelor. Legătura cu practica nu a încetat niciodată; pentru a face față unor cerințe tot mai complexe, lingvistica și-a perfecționat continuu mijloacele de analiză. Deși cercetarea limbii a început încă din antichitate, despre o metodă riguroasă de analiză se poate vorbi mult mai tîrziu, fapt explicabil prin aceea că orice metodă este ea însăși un produs teoretic. Constitui-

³⁴¹ „Asociațiile formale și semantice care radiază în jurul unui cuvînt sînt susceptibile de a-i influența evoluția” (Wartburg, *Probl. et méth.*, p. 168).

³⁴² Bazele ei au fost puse de J.J. Katz și J.A. Fodor în articolul *The structure of a semantic theory*, „Language” 39, 1963.

³⁴³ Vezi, mai sus, p. 139.

rea unei metode adecvate unui obiect presupune cunoașterea prealabilă a naturii lui și este condiționată atât de metodologia generală specifică obiectului studiat, cât și de sarcinile studierii lui.

În capitolele precedente s-a arătat modul în care, în cursul istoriei lingvisticii și mai ales începînd cu secolul al XIX-lea, s-au creat diferite metode de analiză a limbii. Succesiunea acestor metode nu s-a produs la întîmplare, ci ea reflectă stadiul dezvoltării tehnicii și experimentului, nivelul general al științei în fiecare epocă, relațiile lingvisticii cu celelalte științe. Fonetica experimentală s-a putut constitui numai cu ajutorul aparatelor capabile să dea date exacte asupra articulării și audiției sunetelor; în epoca noastră, geografia lingvistică a realizat progrese însemnate prin utilizarea magnetofonului. În ceea ce privește legătura lingvisticii cu alte științe, s-a arătat că apariția metodei comparative-istorice trebuie pusă în legătură cu rezultatele obținute de paleontologi la începutul secolului trecut în reconstituirea speciilor³⁴⁴; progresele din ultimele decenii în teoria informației și cibernetică au determinat crearea de procedee noi de analiză în lingvistică. Dar dacă metodele concrete de studiere a faptelor de limbă sînt dependente de nivelul general al tehnicii și al științei în fiecare epocă istorică, metodologia lingvistică, orientarea generală a cercetărilor este în mare măsură determinată de concepția filozofică asupra naturii limbii.

Se știe că, în orice știință, latura ontologic-teoretică și cea metodologică se află în strînsă interacțiune, se condiționează reciproc³⁴⁵. În funcție de concepția asupra limbii adoptată de un curent lingvistic sau altul, s-au creat și metode corespunzătoare. S-a văzut că punctul de vedere raționalist a dat naștere gramaticii generale. Sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea au impus concepția istorică, cu specială atenție la fazele trecute ale limbii. Căutările în această direcție au dus la formularea principiilor metodei comparative-istorice. Ulterior înțelegerea limbii ca sistem abstract de semne a dus pe adepții teoriei lui F. de Saussure la elaborarea metodelor structurale, care pun în lumină unitățile invariante la fiecare nivel și relațiile dintre ele³⁴⁶.

Influența teoriei se manifestă în modul în care cercetătorii mînuiesc metoda și, mai ales, în modul în care prelucrează și interpretează datele obținute cu ajutorul ei. În cursul istoriei lingvisticii aceleași procedee sau metode au căpătat aplicări sau interpretări diferite. Astfel adepții școlii naturaliste, și în special Aug. Schleicher, au folosit metoda comparativă-istorică mai ales în vederea reconstituirii limbii indo-europene, în timp ce neogramaticii au aplicat-o pentru o cunoaștere mai precisă a istoriei limbilor vechi și moderne. În ultimele decenii metodele structurale au fost orientate diferit în diversele școli structurale, în funcție de modul în care adepții lor interpretează rolul substanței limbii.

³⁴⁴ Cf. Georges Mounin, *Histoire de la linguistique des origines au XXe siècle*, Paris, 1967, p. 158.

³⁴⁵ *Dialectica materialistă, metodologia generală a științelor particulare*, București, 1963, p. 8.

³⁴⁶ Vezi p. 120—129.

În ceea ce privește rolul teoriei în interpretarea datelor, este semnificativ modul în care au fost formulate concluzii pe baza rezultatelor obținute cu ajutorul geografiei lingvistice. Este știut că această metodă a adus informații prețioase în cunoașterea mecanismului schimbărilor lingvistice și a contribuit în măsură însemnată la progresul dialectologiei³⁴⁷. Dar, datorită unei greșite înțelegeri a raportului dintre particular și general, J. Gilliéron și unii reprezentanți ai școlii neolingvistice au ajuns la negarea existenței dialectelor și a legilor fonetice. Se mai poate cita și un alt exemplu : în perioada de ascensiune a fascismului unii lingviști și antropologi germani s-au folosit de datele obținute cu ajutorul metodei comparative-istorice pentru argumente în sprijinul tezelor lor rasiste.

Legătura dintre teorie și metodă nu se manifestă însă numai într-o singură direcție, prin influența celei dintii asupra celei de-a doua, ci prin condiționare reciprocă. Dacă, așa cum s-a văzut, viziunea asupra obiectului cercetat determină principiile metodei, și aceasta, la rândul ei, corectează și precizează teoria. Este neîndoielnic că dezvoltarea, în ultimele decenii, a metodelor structurale a întărit concepția structuralistă asupra limbii, după cum metodele matematice au furnizat datele necesare pentru înțelegerea limbii ca un cod probabilistic.

Începînd din antichitate, timp de multe secole s-au formulat intuitiv teorii asupra limbii, fără verificarea lor metodologică, adesea aprioric. În ultimele decenii, odată cu perfecționarea metodologiei lingvistice, s-a manifestat tendința de a se introduce în studiul limbii metode tot mai exacte și de a apropia, în acest fel, lingvistica de științele pozitive. Acest fapt a dus uneori la supraestimarea rolului metodelor și la subestimarea teoriei.

Astfel majoritatea reprezentanților școlii descriptive americane neglijează problemele de bază ale teoriei limbii și în mod deliberat își limitează cercetările la căutarea celor mai adecvate procedee de descriere formalizată a limbii. Glossematicienii au mers mai departe cu absolutizarea operațiilor de lucru, încercînd să transforme metoda de cercetare a limbii într-o teorie a cunoașterii³⁴⁸. Dar, chiar dacă într-o școală lingvistică lipsesc preocupările de teorie a limbii, orientarea teoretică e totuși prezentă, și ea reiese din însuși felul în care este utilizată metoda, în care este adunat și interpretat materialul.

De altfel asistăm în prezent la o restabilire a echilibrului. Noile materiale adunate cu procedee perfecționate devin obiect de studiu și generalizare. Se reiau în prezent, pe o bază superioară, toate marile probleme ale teoriei limbii : originea vorbirii, raporturile dintre limbă și gândire, dintre limbă și societate, cauzele schimbărilor lingvistice etc.

³⁴⁷ Vezi p. 112.

³⁴⁸ Cf. V.A. Zveghintev, *Неопозитивизм и последние лингвистические направления*, „Вопросы философии”, 12, 1961, p. 96.

3. Progresul în istoria lingvisticii

Din cele expuse s-a putut observa că, din antichitate și pînă în vremea noastră, studiul limbii a progresat continuu. Evoluția lui ascendentă se manifestă prin îmbogățirea materialului supus cercetării, prin perfecționarea metodelor de analiză, prin ramificația și specializarea disciplinelor lingvistice.

A crescut mult cantitatea și varietatea materialului lingvistic. Timp de secole gramaticii s-au ocupat de limba lor maternă și numai sub aspectul ei literar, normat; formele limbii vorbite, dubletele dialectale erau considerate abateri de la normă, care nu merită a fi cercetate. Limbile de cultură ale antichității s-au bucurat de o atenție exclusivă și în cursul evului mediu. Studiul unilateral al limbilor moarte a dus la o viziune îngustă, statică asupra fenomenului lingvistic. În secolul al XVI-lea limbile popoarelor din Europa încep să fie studiate, și aceasta a dat un impuls spre atragerea în sfera cercetării și a altor limbi. Abia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea formele dialectale încep să fie studiate în mod sistematic, iar la sfîrșitul aceluiași secol materiale din mai multe limbi, consemnate anterior numai în scopul ilustrării varietății vorbirii omenești, sînt confruntate și comparate pe o bază științifică. În felul acesta se creează premisele necesare pentru constituirea lingvisticii științifice. Într-adevăr, numai un material suficient de bogat a permis înțelegerea tipurilor diferite de structură și constituirea primelor clasificări tipologice, după cum compararea aceluiași materiale a dezvăluit relațiile genetice dintre limbi și a pus bazele metodei comparative-istorice. În prezent, nici o familie mare de limbi de pe glob nu a rămas în afara cercetării, deși nu se poate spune că ele sînt la fel de bine cunoscute.

S-au înmulțit și s-au perfecționat în cursul istoriei procedeele și metodele de analiză a limbii. O vreme îndelungată cercetările asupra limbii s-au limitat la descrieri empirice, incomplete și cu un pronunțat caracter normativ. Schemele descriptive elaborate în antichitate pentru greacă și latină au fost ulterior aplicate și limbilor moderne, forțîndu-se adesea materialul. Punctul de vedere descriptiv (deși izolat se fac și observații istorice), a predominat pînă în secolul al XVIII-lea cînd, în urma preocupărilor tot mai frecvente de comparare a limbilor înrudite, ajung pe primul plan cercetările etimologice și de gramatică istorică. Astfel, paralel cu reconstituirea istoriei limbii pe baza textelor literare, se realizează, prin aplicarea metodei comparative-istorice prelungirea acestei istorii în trecut, pînă la limba-bază, ajungîndu-se să se reconstruiască forme de limbă neatestate. Un sprijin important în studiul istoriei limbii l-au dat și cercetările dialectologice. Secolul al XIX-lea este epoca de dominație a istorismului în lingvistică. Cercetarea istorică a limbii a dat un fundament științific disciplinei noastre, a permis să se înțeleagă mecanismul evoluției limbii și a dezvăluit legi ale transformării elementelor ei. Dar lipsa principală a acestei epoci a fost persistența „atomismului”, studiul formelor

și al sunetelor privite în mod izolat. După cum s-a văzut, cercetarea istorică a dobândit un caracter exclusivist la neogramatici, care au proclamat-o drept singura științifică.

Dar metoda descriptivă avea să cunoască o importantă reînnoire odată cu acreditarea ideii că limba formează un sistem a cărui funcționare se dezvoltă numai în sincronie. Reabilitată prin *Cursul de lingvistică generală* al lui F. de Saussure, analiza sincronică a limbii a început să fie elaborată, sub forma unor procedee variate, în diferite școli structuraliste. Aceste procedee au permis o delimitare mai strictă a invariantelor, o descriere mai precisă a lor, au stabilit o ierarhie clară a nivelurilor limbii. Procedeele structurale au dat rezultate pozitive și în dialectologie și ele vin în prezent și în sprijinul cercetărilor comparative-istorice. Lingvistica modernă este predominant descriptivă, dar cercetările istorice tind să-și transforme procedeele pentru a sesiza evoluția microsistemelor, a ansamblului și nu numai a unor elemente izolate ale lui.

Formalizarea limbii pe baza analizei structurale a permis, în ultimii ani, aplicarea metodelor matematice. Folosite cu precădere în studiile de lingvistică aplicată, metodele matematice au dezvoltat legități cantitative și au pus în evidență unele aspecte mai puțin cunoscute ale limbii.

Un progres evident s-a realizat în ceea ce privește relațiile lingvisticii cu alte științe. În tot cursul antichității și multă vreme după aceea, lingvistica a fost parte integrantă a filozofiei și a filologiei. Datorită caracterului complex al fenomenului lingvistic (fiziologic și psihic, individual și social), chiar după separarea ei ca o știință aparte lingvistica a rămas subordonată uneia sau alteia dintre științele cu care avea contingențe. În prima jumătate a secolului trecut ea a fost încadrată printre științele naturii, fiind apropiată în special de biologie, ulterior a fost considerată ramură a psihologiei. Totodată s-a acordat atenție exclusivă unor aspecte ale limbii, neglijându-se altele, și s-au căutat analogii cu legile biologice și psihice. În secolul nostru înțelegerea limbii ca fenomen social și apropierea lingvisticii de sociologie au pus în lumină mecanismul schimbărilor, în special în latura semantică. În sfârșit, în ultimele decenii, încadrarea lingvisticii în semiotică și în sfera teoriei informației a dezvoltat, pe calea analogiei semnului lingvistic cu alte semne, aspecte esențiale ale mecanismului comunicării.

În felul acesta lingvistica a beneficiat de descoperirile și realizările obținute în alte științe, atât sub aspectul concluziilor teoretice, cât și al cercetărilor cu ajutorul aparatelor. De la cilindrul incriptor și palatul artificial al foneticienilor de la sfârșitul secolului trecut și până la oscilograf electric și la sintetizorul care recompilează sunetele vorbirii umane s-au făcut pași însemnați, care au dezvoltat multe din mecanismele articulare.

Se poate observa și un alt aspect. A crescut în cursul istoriei nu numai ajutorul pe care l-a primit lingvistica de la alte discipline, dar și rolul ei în ansamblul științelor. De la primele începuturi studiile de limbă au avut un caracter aplicativ, au ajutat la rezolvarea unor probleme filologice sau filozofice. Ulterior, studiul istoric al limbii a completat sau a confirmat datele arheologiei și ale etnografiei. În epoca noastră, metodele

structurale, aplicate cu succes la studiul fenomenelor limbii, au fost transferate și în poetică și antropologie. Am ajuns astfel la situația în care, reclamându-se ca știință independentă, cu metode proprii, lingvistica strânge tot mai mult legăturile cu alte științe, dând naștere unor discipline de graniță cum sînt psiholingvistica, lingvistica matematică și altele.

Îmbogățirea materialului, perfecționarea metodelor de cercetare, legătura cu alte discipline au permis o cunoaștere tot mai profundă a fenomenului lingvistic. Se observă că, din antichitate și pînă în epoca modernă, aceleași mari probleme teoretice s-au pus în fața cercetătorilor: esența limbii, originea vorbirii, raporturile limbii cu gîndirea, cu societatea, legile limbii. În fiecare epocă rezolvările au fost diferite, în funcție de materialul cercetat și de ideile dominante. Pînă în secolul al XIX-lea problemele teoretice ale limbii au fost rezolvate mai mult speculativ, metoda deductivă a fost folosită înaintea inducției, s-au dat răspunsuri la problemele generale ale limbajului mai înainte de a se fi studiat multilateral limbile.

Positivismul secolului al XIX-lea a readus pe primul loc cercetările concrete, de amănunt. Reluate în epoca noastră de diverse școli, problemele de teorie a limbii și-au îmbogățit conținutul; ele sînt tratate în toată complexitatea lor, pe baza unui material variat, ținându-se seama de natura sistematică a unităților limbii și de variabilitatea lor istorică.

Extinderea și aprofundarea cercetărilor lingvistice s-au reflectat în continua ramificare și specializare a disciplinelor. S-a văzut că cele mai vechi lucrări de lingvistică au fost gramaticile, care tratau în special probleme de morfologie și fonetică, conținînd și unele observații nesistematice privitoare la sintaxă. De timpuriu, alături de gramatică apare și lexicologia, sub forma glosarelor și a cercetărilor etimologice. Treptat, fonetica se desprinde ca o disciplină aparte; ea se dezvoltă o dată cu cercetările experimentale. Studiile istorice și comparative-istorice au dus la noi ramificații: alături de fonetica și gramatica descriptivă, se creează și o fonetică și o gramatică istorică și comparativă-istorică. În cadrul lexicologiei se constituie ca ramuri aparte etimologia și semantica. Alături de studiul limbii literare își face loc și cercetarea dialectelor. Aplicarea metodelor structurale a dat naștere unor discipline noi: alături de fonetică a apărut fonologia, apoi morfonologia, semantica structurală, gramatica structurală, urmată de gramaticile generative și transformaționale. A fost supus analizei structurale și obiectul celei mai noi ramuri a lingvisticii, stilistica. Asistăm astfel la o continuă specializare a cercetărilor, pe discipline, și, în cadrul lor, pe familii de limbi și pe limbi. Această specializare — semn evident al progresului în lingvistică ca și în alte științe — presupune o creștere considerabilă a numărului de cercetători. În prima jumătate a secolului trecut, centrul studiilor de limbă se afla în Europa, în cîteva mari universități. În prezent nu există un singur centru, cercetări lingvistice se fac pe întreg globul, există numeroase școli naționale cu o mare varietate de orientări, oglindite în publicații de specialitate.

4. Lingvistica la ora actuală

În capitolele și secțiunile acestui tratat va fi prezentat stadiul actual al cercetărilor, concepțiile și metodele cele mai recente fiind raportate la tradiția existentă în fiecare domeniu particular al lingvisticii și la problematica viitoare a disciplinei noastre, așa cum se conturează ea în momentul de față. Rostul acestui capitol este să desprindă din multitudinea direcțiilor de cercetare câteva care se află în centrul atenției lingviștilor și care par să aibă cele mai mari șanse de dezvoltare. Dacă e relativ ușor de descoperit în ce probleme se lucrează mai intens, în schimb aprecierile cu caracter de prognoză comportă riscuri evidente.

Dezbaterile teoretice, examenul critic al metodelor și concepțiilor, precum și al metalimbajului lingvistic, se bucură astăzi de o atenție mai mare ca oricând. Este considerabil numărul studiilor în care lingviștii discută mai mult despre lingvistică decât despre limbă. Acest interes major pentru fundamentele și structura științei lor este pentru lingviști un semn de maturitate și în același timp situează lingvistica la nivelul multor științe avansate¹. O înclinație specială spre discutarea și consolidarea bazelor teoretice și metodologice ale lingvisticii caracterizează pe autorii de gramatici generative, care se inspiră din filozofia modernă a științelor și din logică².

În legătură cu această direcție de cercetare, trebuie amintite lucrările consacrate reactualizării și revalorificării lingvisticii generale anterioare secolului al XIX-lea. O întreagă literatură a înflorit în urma publicării opusculului *Lingvistica carteziană*, al lui Noam Chomsky, în care se discută despre precursorii concepției generativiste asupra limbii. Au fost astfel scoase din uitare gramaticile raționale și ideile despre limbă ale filozofilor iluminiști. Lingviștii și-au descoperit interesul pentru filozofia limbajului, din antichitate ca și din timpurile moderne, acordând în studiile de lingvistică generală un loc tot mai mare opiniilor exprimate de filozofi. O teză filozofică de mare răsunet în știința limbii — în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea — a fost *universalitatea limbajului* (diversitatea idiomurilor e a c c i d e n t a l ă, iar unitatea lor e e s e n ț i a l ă ; unitatea gândirii explică unitatea fundamentală a tuturor limbilor). Saussure preconizează

¹ „Lingvistica a ajuns azi la acele orizonturi critice și la acea problematică epistemologică ce sînt proprii de mult timp unor științe ca fizica, chimia, biologia, sociologia” (Vincenzi, *Logica e linguistica in Viggo Brøndal*, „Lingua e stile” II, 1967, 2, p. 228).

² O caracterizare generală a teoriei gramaticilor generative, in J. Dubois, *La grammaire générative ; sa place dans la linguistique moderne*, „Psychologie française” 13, 1968, 2.

și el căutarea „forțelor universale”, a „legilor generale”³, dar identificarea *universalilor de limbaj* a devenit o problemă centrală a lingvisticii moderne abia de câțiva ani⁴.

Se spune tot mai des că unele idei considerate pînă nu de mult ca proprii lingvisticii moderne au fost formulate — dar nu exploatare — încă demult⁵ și că teoriile despre limbaj anterioare secolului al XIX-lea au fost pe nedrept desconsiderate de lingviștii secolului nostru. Afirmatii — altădată curente — ca „adevărata lingvistică începe cu primul sfert al secolului al XIX-lea” sînt privite de mulți ca nefundate.

Problemele teoretice care se discută astăzi în lingvistică sînt de fapt probleme comune multor, eventual tuturor științelor. Există legi ale limbii, și de ce natură sînt ele? Funcționarea limbii în orice moment din istoria ei și evoluția limbii de-a lungul secolelor sînt deopotrivă guvernate de legi? Lingvistica este sau poate deveni o știință deductivă? Cum se elaborează conceptele lingvisticii, *constructele* ei, și care este puterea lor explicativă? Care sînt *cauzele* schimbărilor în limbă și în ce raport se află ele cu *condițiile* care favorizează mutațiile?

Structuralismul actual pune problema evoluției limbii într-o lumină nouă și critică istoricismul, tipic pentru teoriile lingvistice ale secolului al XIX-lea, arătînd că acesta n-a fost capabil să explice schimbările. Diacronia structurală evidențiază *cauzele interne* ale mutațiilor, presiunea sistemului, tendința spre dezvoltarea caracterului sistematic în toate compartimentele limbii. Distincția dintre centrul și periferia sistemului servește integrării punctului de vedere diacronic în descrierea etapelor succesive din evoluția unui idiom. Lingviștii de orientare filozofică marxistă explică istoria limbilor prin interacțiunea unui număr mare de factori eterogeni, interni și externi, punînd în lumină contradicțiile interne și progresul în spirală. Caracterul de fenomen social al limbajului lămurește atît funcționarea codului lingvistic într-o perioadă dată, cît și transformarea acestui cod de-a lungul secolelor, prin acumulări cantitative lente, urmate de salturi calitative.

În problema *constructelor* asistăm la o controversă care preocupă în cel mai înalt grad epistemologia modernă: structura *există în limbă*, rolul lingvistului fiind acela de a o descoperi, de a o degaja și de a o descrie în modul cel mai fidel cu putință, structura nu aparține limbii, ci e o *ipoteză* construită de lingvist, ipoteză căreia i se cere în primul rînd coerență și simplitate⁶. Din teza a doua a rezultat principiul „pluralității soluțiilor”: există mai multe modalități de a descrie structuralist același

³ Unul din scopurile lingvisticii e „să caute forțele care sînt în joc în mod permanent și universal în toate limbile și să degajeze legile generale la care pot fi raportate toate fenomenele particulare ale istoriei [limbilor]” (Saussure, *Cours*, p. 20).

⁴ J. Greenberg (ed.), *Universals of language*, Cambridge, 1963; A. Martinet, *Réflexions sur les universaux du langage*, „Folia linguistica” 1, 1967, 3—4.

⁵ Cf. însă: „E greu să combați senzația că vezi peste tot precursori” (G. Mounin, în „Travaux de l’Institut de Linguistique de Paris” IV, 1959, p. 7—8).

⁶ Cf. Vasiliu, *Semantică*, p. 33—34.

sistem fonologic, există mai multe tipuri de gramatici aplicabile aceluiași fenomen gramatical (între aceste tipuri există diferențe de putere explicativă).

Progresul tehnic a permis dezvoltarea foneticii instrumentale, în special a analizei spectrografice. Dintre rezultatele practice cele mai spectaculoase trebuie amintite aparatele de recunoaștere a sunetelor și „mașinile vorbitoare” (limbajul sintetic). Tehnica vine în sprijinul teoriei: noțiuni ca variantă și invariantă, pertinentă și altele își găsesc un corespondent concret, materializat.

Dintre ramurile lingvisticii, semantica e aceea unde nevoia de înnoire se simte cel mai acut. Pentru stadiul actual, ca și pentru viitor, sînt semnificative următoarele orientări :

— Descrierea lexicului ca o macrostructură, formată din „cîmpuri”, în interiorul cărora cuvintele contractează felurite relații, analoge relațiilor din fonologie și morfologie (domeniile lingvistice cele mai clar structurate). Ca orice unitate a limbii, cuvîntul are valoare prin opoziție cu cuvintele din același „cîmp” sau zonă semantică.

— Descrierea conținutului cuvîntului ca o microstructură, formată din combinarea de *seme*, trăsături distinctive semantice. Analiza componentială din fonologie e astfel transplantată din fonologie în lexicologie.

— Granița rigidă — în doctrinele tradițională și structurală — dintre semantică și sintaxă tinde să se estompeze. Gramaticile generative lărgesc considerabil sfera conceptului de gramatică, integrînd în modelul transformațional componenta semantică. Semantica încetează astfel de a mai fi o ramură a lexicologiei, căci nu tratează numai sensurile lexicale, ci și conținutul gramatical.

— Semantica lingvistică se inspiră tot mai mult din semantica logică. Imixtiunea punctului de vedere logic în analiza semantică e ridicată la rangul de principiu.

Ideea că limbajul e analizabil în nivele (straturi), moștenită de structuraliști din lingvistica tradițională, n-a fost însă abandonată și se fac în continuare eforturi de a delimita morfologia de sintaxă sau de a preciza obiectul semanticii lexicale, dar imaginea sistemului limbii ca o ierarhie de etaje suprapuse, fiecare cu unități specifice, formate din înlănțuirea unor unități de rang imediat inferior, este concuroasă de „teoria integrată a limbii”, promovată de generatiști. Concepția lor e departe de a fi cristalizată, și deosebirea dintre „componentele” modelului transformațional și „nivelele” („straturile”) modelelor structuraliste e încă nebuloasă. E limpede totuși că viitorul nu aparține izomorfismului fonologizant al structuralismului clasic.

Se află în centrul atenției probleme ca : distincția dintre structurile de suprafață și cele de adîncime, *universalile* gramaticale și lexicale, gradele de gramaticalitate și de acceptabilitate semantică ale enunțurilor. În compensație, tind să cadă în desuetudine problemele — centrale pînă nu de mult — ale segmentării, reducției variantelor la invariante, determi-

nării contextelor diagnostice, alternativei de tipul „un fonem sau două foneme?” (existentă *mutatis mutandis* și în morfologie, sintaxă și lexicologie).

Comparația genealogică continuă să fie practică în spirit neogramatic, luminat de viziunea lui Antoine Meillet. Încercările de modernizare n-au lipsit (aplicarea unor metode structuraliste și glottocronologia — criticată deopotrivă în aspectul lingvistic și în cel matematic), dar impresia de stagnare este dominantă. Rezistența la încercările de modernizare este considerabilă la comparatiști, deși — cum arată G. Devoto, în raportul prezentat la congresul de lingvistică din 1967 — prin introducerea noțiunii de structură comparația devine mai riguroasă și reconstrucția mai sigură. Cu totul altă este situația comparației tipologice, unde se studiază insistent problema „universalilor” și unde structuralismul și metodele matematice au de spus un cuvânt hotărâtor.

Stadiul actual al dialectologiei este marcat de „tehnalizare” (înregistrările pe bandă magnetică au intrat în practica curentă) și de constituirea dialectologiei structurale. Munca de elaborare a atlaselor lingvistice ocupă forțele multor echipe de lingviști din diferite țări.

Menționăm, în sfârșit, studiul contactului dintre limbi, al bilingvismului, al limbilor mixte și teoria traducerii. La teme mai vechi, ca împrumutul lexical, calculul semantic și sintactic, influența bazei de articulare, s-a adăugat problema întrepătrunderii sistemelor lingvistice (se evidențiază condițiile *structurale* care favorizează integrarea unor unități noi, din altă limbă).

Problemele limbajului interesează categorii foarte variate de oameni de știință: filozofi, logicieni, psihologi, esteticieni, antropologi, biologi, medici, ingineri specialiști în telecomunicații, acusticieni, matematicieni. Constatarea aceasta nu e nouă (filozofii se ocupă de limbaj încă din antichitate, psihologii și acusticienii din secolul trecut, cercetătorii literaturii artistice au fost obligați dintotdeauna să studieze posibilitățile de expresie ale cuvântului etc. În trecut relațiile dintre științele care se ocupă de limbaj n-au format însă obiectul unei tratări sistematice, în care să se precizeze locul și aportul fiecărei discipline. Lucrări ca *Gramatică, logică și psihologie* de H. Steinthal s-au scris puține. De regulă s-au publicat studii interesând numai câte două discipline: lingvistică și logică, lingvistică și estetică etc. Lingvistica modernă a început prin a se delimita de celelalte științe care includ în obiectul lor limbajul⁷; condamnăm doctrinele tradiționale, care prezentau limba ca un conglomerat de fapte eterogene (fizice, fiziologice, psihologice etc.), structuraliștii au apărat puritatea lingvisticii, au luptat pentru emanciparea ei. Autonomizarea științei limbii e înscrisă limpede în programul tuturor școlilor structuraliste și a fost proclamată categoric la primul congres internațional al lingviștilor (Haga, 1928).

⁷ Unul din scopurile lingvisticii este — după Saussure — „să se delimiteze și să se definească pe sine însăși” (*Cours*, p. 20).

După al doilea război mondial, idealul suprem al lingvisticii nu mai este autonomia („cercetarea limbii în sine și pentru sine”), ci integrarea într-un sistem complex, format din cât mai multe științe. De aici necesitatea împrumutului de metode de la o știință la alta (prestigiul structuralismului a făcut ca lingvistica să devină o „exportatoare” de metode), necesitatea ca anumite probleme să fie cercetate, în colaborare, de specialiști în mai multe domenii și, în legătură cu aceasta, necesitatea creării unor discipline de frontieră. În acest mod a fost pusă problema relației dintre lingvistică și alte științe la cel de-al X-lea Congres internațional al lingviștilor (București, 1967), în raportul prezentat de R. Jakobson.

Lucrările de psihologie includ încă de la începuturile acestei științe studii asupra unor probleme de limbaj : rolul limbajului în formarea și exprimarea gândirii, influența limbajului asupra percepțiilor, formarea automatismelor verbale etc. De asemenea, tot în secolul trecut, lingviștii și-au dat seama de condiționarea psihologică a multor aspecte ale vorbirii, de importanța analogiei, a mentalității vorbitorilor în explicarea schimbărilor lingvistice. Exagerările în acest sens i-au dus pe unii lingviști la o orientare care s-a numit „psihologismul lingvistic”. Structuraliștii au combătut psihologismul, dar în ultima vreme s-a constituit o știință de frontieră numită *psiholingvistica*, ceea ce demonstrează că cele două discipline s-au apropiat din nou una de cealaltă. (De fapt, psihologii s-au îndreptat spre lingviști, spre problemele lingvisticii, iar lingviștii — structuraliști ori nu — adoptă în general o atitudine rezervată.)

Problemele principale ale psiholingvisticii sînt achiziționarea limbajului, limbajul copiilor, condiționarea psihică a faptelor de vorbire. Un loc esențial în metodologia psiholingvisticii îl ocupă experimentul.

Altă disciplină de frontieră, în curs de formare, este *lingvistica matematică*. Ea studiază, cu metode matematice, aspectele cantitative și relaționale ale limbilor. Marea majoritate a celor care lucrează în acest domeniu interdisciplinar sînt matematicienii ; ca atare, e firesc să se elaboreze multe studii cu rezultate ne semnificative din punctul de vedere al lingvistului. Unii au încercat să selecteze din imensul material publicat pînă în prezent ceea ce ar putea interesa pe lingviști (consolidînd, corectînd, eventual chiar infirmînd unele concepții ale lor), dar operații de această natură sînt încă premature.

O aplicație a lingvisticii matematice, care s-a bucurat la apariția ei de multă apreciere, dar care se află de cîțiva ani într-o perioadă de criză — poate trecătoare —, este traducerea automată, care a legat lingvistica de cibernetică. Un progres hotărîtor în această direcție reclamă un mare efort din partea *lingviștilor*, căci dificultățile tehnice și matematice au fost în principiu soluționate.

Încercările de a face din lingvistică o știință pozitivă n-au determinat pe toți cercetătorii să renunțe la ideea mai veche după care lingvistica e o știință socială. Importanța factorului social în geneza, funcționarea și transformarea limbilor este incontestabilă. Astfel se explică desigur constituirea a încă unei discipline de frontieră, *sociolingvistica*, aflată abia

la începuturile existenței ei⁸. Lingviștii de orientare marxistă, deși nu se numără printre creatorii sociolingvisticii, sînt susținătorii fervenți ai intercondiționării dintre lingvistic și social și încearcă să depășească nivelul prea elementar și simplist la care discută relația limbă-societate lingvistica tradițională.

Patologia limbajului oferă încă un domeniu interdisciplinar, cultivat aproape exclusiv de medici. Vechimea preocupărilor e relativ mare, dar cîștigurile pentru lingvistică sînt în continuare modeste (cu excepția, poate, a cercetărilor consacrate afaziei, care s-au bucurat de prelucrarea lingvistică a lui R. Jakobson).

Afirmarea disciplinelor de frontieră pune problema raporturilor dintre metodele proprii lingvisticii și cele ale altor științe. În climatul actual, în care domină spiritul de integrare, se vorbește despre *complementaritatea metodelor*. (De altfel și în legătură cu metodele tradiționale și moderne ale lingvisticii s-a arătat că între ele nu există incompatibilitate, contradicție, ruptură.)

Rezultă că trăsăturile cele mai marcante ale lingvisticii de azi sînt : consolidarea bazelor teoretice și metodologice în spiritul logicii moderne a științelor, realizarea unei concepții care să integreze într-o viziune de ansamblu, unitară, multitudinea eterogenă a faptelor de limbă, apropierea de alte discipline prin crearea științelor de frontieră și schimbul de metode. Aceste elemente unificatoare se desprind din activitatea unui număr considerabil de cercetători, care au la dispoziție numeroase periodice și sînt grupați în multe școli diferite. Acest aspect cantitativ trebuie de asemenea înscris printre caracteristicile lingvisticii la ora actuală.

⁸ Cf. culegerea de articole și bibliografia din „Langages” 11, 1968.

II. Lingvistica sincronică

A. Procesul de comunicare

’
:

1. Introducere

Procesul de comunicare, adică realizarea funcțiunii de comunicare a limbii, a apărut în fața gânditorilor ca un fenomen deosebit de interesant. Astfel, încă din antichitatea greacă, filozofi încadrați în diverse curente au văzut destul de bine nu numai importanța comunicării¹, ci chiar mecanismul acesteia. De exemplu, stoicii au înțeles rolul creierului, ca organ de comandă, și al nervilor care conduc curentul pornit din creier pînă la organele vorbirii. La acești filozofi apare încercarea de a face diferență între „vocea” unui animal, adică o percutare a aerului produsă de un impuls firesc, și vocea omului, care este articulată și emisă din rațiune². Elementul vocal sau sunetul e analizat ca un curent dinspre rațiune către faringe și limbă și celelalte organe speciale. Sunetul e definit ca activitate a organelor vocale, acestea fiind laringele, mușchii care-l pun în mișcare și nervii prin care se propagă forța din creier. Articularea se realizează cu intervenția organelor vorbirii, adică limba, nasul, buzele, dinții. Comunicarea este analizată exact, ca înțelegere reciprocă a membrilor unei colectivități. În cadrul acestui proces, al înțelegerii reciproce, sunetul e considerat element material, corp, căci, arată filozofii stoici, tot ceea ce exercită o acțiune este corp, iar sunetul exercită o acțiune, odată ce merge de la cei care-l emit la cei ce-l aud³.

Epicureii afirmă posibilitatea comunicării bazată pe cunoașterea limbii de întreaga societate (e recunoscută deci existența unui unic mijloc de înțelegere, o limbă comună sau un dialect)⁴.

În filozofia epicureică se discută de asemenea condițiile pe care trebuie să le îndeplinească o comunicare pentru ca înțelegerea să se poată

¹ Aristotel, în *Politica*, I, 11–12, 1253a, arată că vorbirea este proprie omului, prin aceasta deosebindu-se [omul] de animale. Prin vorbire se exprimă ceea ce e folositor și ceea ce e vătămător, ce-i drept și nedrept. Numai omul are simțul binelui și al răului, iar comunicarea acestora constituie temelia familiei și a statului.

² *Diogenes Laërtios*, VII, 55, traducere din limba greacă de C. I. Balmuș, studiu introductiv de A. Frenkian București, 1963.

³ *Diogenes Laërtios*, VII, 56.

⁴ *Ibidem*, X, 76 : „Mai tirziu oamenii au adoptat în comun numirile lor speciale pe fiecare seminție, pentru a face comunicările lor unul față de altul mai puțin ambigue și mai scurt exprimate. Iar privitor la lucrurile nemaivăzute pe care unii cunoscători ai lor le-au introdus în comunitate, aceștia au fost siliți să pronunțe anumite sunete pentru a le asocia cu acele lucruri, iar ceilalți oameni, adoptîndu-le prin rațiune, ca în majoritatea legăturilor cauzale, au interpretat astfel sunetele asociîndu-le de lucrurile respective”.

realiza : sunetele, cuvintele se propagă în spațiu ; dacă distanța de la vorbitor la ascultător e mică, vocea („mesajul”) își păstrează forma inițială și sensul cuvântului e lesne de înțeles ; dacă însă distanța este mai mare, sunetul se tulbură (n.b. ideea merită să fie reținută și să se facă o comparație cu constatarea actuală a existenței „zgomotului de fond”), vorbele se amestecă în drum, iar sensul devine confuz⁵.

Oamenii de știință — și mai ales filozofii — au fost preocupați și în celelalte perioade de acest proces deosebit de important în viața omenirii. Datele științifice s-au acumulat însă lent. Trebuie totuși menționate, ca etape interesante, secolele XVII și XVIII, mai ales din punct de vedere filozofic. Cunoștințele în domeniul neurofiziologiei (pe care se bazează și comunicarea) se fundamentează abia în secolul al XIX-lea.

Au trebuit să treacă însă mai bine de două mii de ani de la posibilitățile de cunoaștere intuitivă ale antichității, ca să ajungem să explicăm, pe baza numeroaselor date, strict științifice, acumulate masiv în ultima perioadă, acest proces complex și interesant, care aparține numai omului și pe care îl numim comunicare conștientă.

2. Interpretarea pavlovistă și cibernetică

Prin procesul de comunicare înțelegem emiterea și primirea de mesaje¹ între membrii unei colectivități care folosesc același mijloc de înțelegere (respectiv aceeași limbă). Aspectele procesului de comunicare pot fi orale sau scrise.

Activitatea de comunicare ocupă un loc foarte mare în viața fiecărui individ — totodată membru al societății —, chiar dacă nu ne dăm totdeauna seama de acest fapt. Astfel s-a constatat că, în perioada de veghe a fiecăruia dintre noi, cam 70% din timp este atribuit comunicării lingvistice, repartizat în : 45% audiere, 30% vorbire, 16% citire, 9% scriere. După cum se vede, o mai mare pondere o are înregistrarea mesajelor decât emiterea lor.

Dar nu aspectul acesta strict cantitativ — care nu trebuie nici el neglijat — conferă procesului de comunicare o importanță aparte, ci faptul că datorită lui ființa umană s-a format ca atare (și se formează, pentru că, în definitiv, și în această privință ontogenia repetă filogenia, cf. copii crescuți în alt mediu decât cel uman, care nu și-au putut forma atributele specifice omului — limba și gândirea — și care sînt, practic, nerecuperabili).

⁵ Lucretius, *De rerum natura*, IV, 549 (citată parafrazat).

¹ Mesajul e definit de Norbert Wiener (în capitolul introductiv din *Cybernetics or control and communication in the animal and the machine*) astfel: „Mesajul este o succesiune discretă sau continuă de evenimente măsurabile, repartizate în timp, adică tocmai ceea ce statisticienii numesc o serie temporală” (reprodus în *Dialectica marxistă și științele moderne*, vol. IV, 1963, p. 15). Cu observația că mesajul lingvistic e totdeauna discret.

Rezultatul (sau conținutul mesajului) e informația², adică un transfer de cunoștințe fie complet noi, fie de dezvoltare a unor fapte cunoscute puțin.

Mecanismul transmiterii și păstrării informației a început să fie înțeles abia odată cu dezvoltarea neurofiziologiei, cu elaborarea teoriei pavloviste a reflexelor condiționate și, mai nou, odată cu apariția și dezvoltarea ciberneticii (care de altfel a pornit tot de la neurofiziologie, este prin urmare un fel de continuatoare a acesteia).

Cibernetica consideră procesele fiziologice, psihologice sau de altă natură sub aspectul dependenței lor reciproce, al raportului lor reciproc, al conducerii și dirijării unui fenomen prin aceste procese și al mecanismelor respective de dirijare. Cibernetica se interesează în special de mecanismele de dirijare care acționează între diferite procese și determină formarea unor sisteme de procese care se desfășoară în mod curent ca procese globale de o natură mai complexă. De asemenea, cibernetica se interesează de structura acestor sisteme, de funcțiunile care derivă de aici. Prin urmare, tinde spre înțelegerea celor mai generale legi ale conexiunii sistemelor dinamice. Era deci perfect normal să se ocupe și de problemele vorbirii.

Încă din anul 1943, electronica a oferit prilejul de a confecționa din metal modele ale circuitelor și sistemelor neuronice (și mașina de calculat depinde în întregime de îmbinarea succesivă a unor dispozitive)³. Analogia între om și mașină este însă mult mai veche, vezi de exemplu comparația făcută de Descartes. Mai aproape de noi, omul e considerat de Pavlov un sistem cu autoreglare : „Omul reprezintă desigur un sistem (sau mai bine zis o mașină) și, ca orice alt sistem din natură, el este supus legilor ei inevitabile și unitare ; considerat însă prin prisma cunoștințelor noastre științifice actuale, acest sistem se prezintă unic în ce privește capacitatea desăvârșită de autoreglare. Cunoaștem suficiente mașini create de mâna omului, cu variate proprietăți de autoreglare. Din acest punct de vedere metoda folosită în studiul omului considerat drept sistem este aceeași ca și pentru oricare alt sistem, adică : descompunerea în părți, studiul rolului fiecărei părți, studiul corelației cu mediul înconjurător și în cele din urmă, pe baza tuturor acestor date, cunoașterea activității acestui sistem și dirijarea lui, dacă ea stă în puterile omului. Sistemul nostru este însă prin excelență dotat cu capacitățile de autoreglare, de autosustinere, de restabilire, de reparare și chiar de perfecționare”⁴.

Ideile de bază ale neurofiziologiei și neurociberneticii sînt :

Neuronul, cu diferitele lui prelungiri, este capabil să primească informația, să o stocheze, să o prelucreze și să o transmită. Neuronul este tot atît de complex ca un calculator electronic (iar cortexul are 16 miliarde de neuroni !), conexiunile posibile între neuroni întrec cifra de 10^{10} (lua-

² Vezi și *Metode moderne* (I B 2 c).

³ N. Wiener, *op. cit.*, p. 21 (în volumul citat).

⁴ În articolul *Un fiziolog răspunde psihologilor*, publicat în „*Psychological Review*” 39, 1932, 2 (reprodus în *Opere alese*, București, 1952, p. 444).

tă ca prag minim). Puterea de înmagazinare a fiecărui neuron este echivalentă cu o cantitate de informație de 10^{14} biți (s-a calculat că, pînă la 70 de ani, un om normal înregistrează în memorie 15 miliarde de miliarde de informații).

Neuronul nu funcționează niciodată izolat, ci într-o rețea întinsă (localizarea mecanicist-îngustă a funcțiilor — Broca, Wernicke — constituie la ora actuală o fază depășită).

Dat fiind că neuronul reprezintă un mic sistem de telecomunicații, informația este transmisă, prin alternarea excitației cu inhibiția (analog mașinii electronice, după principiul „tot sau nimic”), printr-un curent bioelectric de-a lungul axonului (prelungirea neuronului cu rol de transmițere). Curentul are tensiunea de $100 \mu\text{V}$ și o viteză de la 0,30 pînă la cîțiva metri pe secundă, ceea ce, ținînd seama de dimensiunile corpului omenesc, reprezintă o viteză uriașă⁵.

Punctele terminale ale axonului ating dendritele (= prelungiri receptoare) neuronului următor. Informația este propagată mai departe pe baza unor modificări chimice care din nou produc semnale electrice transmise prin axon etc. Cu alte cuvinte, după aprecierea lui I.P. Pavlov (în *Reflexul condiționat*), „în sistemul nervos central există două aparate centrale diferite: aparatul de conducere directă a curentului nervos și aparatul de deschidere și închidere a circuitului”⁶.

Un rol uriaș în explicarea procesului de comunicare l-a jucat elaborarea teoriei reflexului condiționat, adică fenomenul fiziologic de conexiune nervoasă temporară, de răspuns la un stimul extern. În cadrul acestei teorii a reflexului condiționat a apărut definirea cuvîntului ca semnal al semnalelor și ca element al celui de-al doilea sistem de semnalizare (limba și gîndirea).

Desigur, e vorba de o diferență calitativă între cuvînt și alți stimuli, cuvîntul e „semnal”, dar în același timp are un conținut, latura de abstractizare a realității care a permis generalizările⁷.

A considera cuvîntul pe același plan cu oricare alt stimul înseamnă în fond a denatura pavlovismul, a confunda pavlovismul cu behaviorismul.

Instalarea procesului de comunicare pe baza reflexelor condiționate se poate demonstra foarte bine la copii. În jumătatea a doua a primului an, începe să se dezvolte la copil limbajul pasiv; copilul începe să reacționeze adecvat la stimuli complecși care au printre componente și cuvîntul. În această perioadă, cuvîntul adultului nu acționează ca un stimul

⁵ La elaborarea diverselor probleme ale neurofiziologiei, o contribuție de seamă a avut și activitatea unor savanți români, ca Gh. Marinescu, A. Kreindler etc. Astfel, în *Materie, viață și celulă* (1914), Gh. Marinescu scria: „Energia nervoasă își are sediul nu numai în celulele nervoase, dar se propagă în lungul fibrelor cu o viteză de vreo 12 m pe secundă; viteza de propagațiune variază cu felul senzațiunii și cu temperatura. Această propagațiune este legată de conexitatea organică a nervului” (reprodus în vol. *Pagini alese*, București, 1955). De asemenea, e cunoscută contribuția lor la studierea reflexului condiționat.

⁶ I.P. Pavlov, *Opere alese*, București, 1952, p. 490.

⁷ Fapt studiat și de Pavlov în repetate rînduri, cf. *Fiziologia activității nervoase superioare* (1932), reprodus în *Opere alese*, București, 1952, p. 454.

condiționat independent. Reacția apare numai la întregul complex în care este dat cuvîntul, adică numai dacă cuvîntul este rostit cu o anumită intonație, dacă este însoțit de anumite gesturi, este pronunțat de o anumită persoană într-o anumită situație. Un rol covârșitor îl joacă deci contextul extralingvistic. În condițiile naturale ale vieții de toate zilele, stimulul complex nu rămîne același, nu se repetă în același fel. Componenta cea mai constantă este cuvîntul, pe cîtă vreme celelalte componente variază continuu. Tocmai datorită acestui fapt procesul de excitație produs de cuvînt devine tot mai puternic și mai concentrat, pe cînd celelalte componente se inhibă treptat, sub influența inducției negative de la componenta verbală⁸.

Procesul de comunicare presupune funcționarea normală atît a scoarței cerebrale, cît și a aparatului vorbirii, a aparatului auditiv, a aparatului vizual. Numai conlucrarea tuturor acestor elemente asigură atît emiterea, cît și receptarea mesajelor. Dacă, de exemplu, aparatul auditiv nu funcționează, nu se realizează condiția sine qua non a emiterii, posibilitatea de autocontrol și autoreglare, *conexiunea inversă* (ceea ce am pronunțat se întoarce înapoi la creier pe calea senzațiilor auditive, iar acolo analizatorii controlează corectitudinea emisiunii). Inexistența conexiunii inverse face imposibilă comunicarea: surzii din naștere sînt în același timp și muți, chiar dacă aparatul vorbirii e normal (surzii prin accident, care au avut prin urmare creată conexiunea inversă, continuă să o păstreze, deci comunicarea lor e posibilă, deși mult îngreuiată).

3. Emiterea mesajului

Din ce s-a arătat pînă aici, s-au putut vedea procesele neurofiziologice și cibernetice care stau la baza comunicării, sub ambele ei aspecte, de emisie și de recepție. Lingvistica structurală „clasică” făcea în general abstracție de ele, socotindu-le extralingvistice. Structuraliștii luau faptele de limbă ca ceva dat într-un corpus limitat; astfel, ei se plasau pe poziția receptorului care nu face decît să analizeze, să decodeze mesajul transmis.

Acest punct de vedere a fost depășit în ultimii ani prin abordarea unei perspective creatoare, care include și actul emiterii de enunțuri. Pentru a emite, vorbitorul dispune de un număr finit de reguli cu care poate produce și înțelege un număr infinit de enunțuri; este ceea ce se cheamă competența lui lingvistică, dată în linii mari prin ereditate și dezvoltată, rafinată prin educație. Capacitatea vorbitorilor de a produce efectiv un

⁸ Pentru întreaga problemă, *Tratatul de psihologie experimentală*, București, 1963, p. 240 și 242. Pentru întregul capitol, vezi și *Materialismul dialectic și științele moderne*, vol. XII, *Determinism și cunoaștere*, București, 1967; J. Guillaumaud, *Cibernetica și materialismul dialectic* (traducere în limba română), București, 1967; Ed. Nicolau, *Introducere în cibernetică*, București, 1964; Marcus—Nicolau—Stati, *Lingv. mat.*

număr dat de enunțuri se numește performanță. Conceptele de competență și performanță sînt introduse de gramatica generativă (vezi *Metode moderne*, I B 2 c) și ele au rolul deosebit de important de a readuce analiza lingvistică în cadrul procesului său natural care este comunicarea.

Din punct de vedere lingvistic, operația de emiteră a mesajului înseamnă o codificare a elementelor sale, care sînt o submulțime din mulțimea alcătuită de codul lingvistic. Acesta se prezintă ca un inventar de elemente (foneme, moneme etc.) îmbinate conform anumitor reguli.

În urma unui stimul, vorbitorul selecționează din inventar elementele corespunzătoare mesajului pe care vrea să-l transmită. Pe acestea le organizează într-un enunț care va fi articulat în semnale succesive. Avem aici a face cu trecerea de la axa paradigmatică la cea sintagmatică. De pildă, pentru a articula enunțul *elevul vine la școală*, se selectează :

- *elevul*, care este luat din cîmpul cuvintelor desemnînd pe cei ce învață într-o instituție publică ;
- *vine*, selectat din cîmpul verbelor care arată o acțiune de deplasare ;
- *la*, ales din grupa prepozițiilor care arată direcția ;
- *școală*, selectat din cîmpul substantivelor care indică localurile de învățămînt public.

Paralel cu selecțiile de mai sus, adică cu alegerea elementelor cerute din paradigmele din care fac parte, se aplică regulile de determinare și de îmbinare a lor. *Elevul* este articulat, *vine* capătă marca de persoana a treia singular (se realizează acordul predicatului cu subiectul); la rîndul lui, verbul cere prepoziția *la* care împreună cu *școală* alcătuiesc complementul circumstanțial de loc.

Enunțul cuprinde trei părți mari corespunzătoare celor trei unități din mesaj : *elevul/vine/ la școală*. Fiecare este alcătuită din semne elementare : *elev-ul, vin-e, la școal-ă*.

Semnele elementare sau grupurile complexe de semne, ca și enunțul în ansamblu, sînt înzestrate cu semnificație. Aceasta este organizată ca un fascicul de trăsături distinctive, numit *semantem* (vezi *Lexicul. Semantica*, II C 4); semantemul cuprinde trăsăturile invariante, obținute prin reducere de redundanță, prin abstractizare și generalizare : în *elev*, de exemplu, avem printre alte trăsături pe aceea de „copil sau adolescent” și „care învață într-o instituție publică”. Din punct de vedere logic, unui astfel de semantem îi corespunde o noțiune.

Semne ca *-ul* și *-e* sînt numite *modalități*, alegerea lor fiind determinată direct de felul cum concepem experiența pe care vrem s-o comunicăm¹. În fine, un semn ca *la* este folosit pentru a preciza funcțiunea grupului *la școală* în raport cu celelalte părți ale enunțului.

Baza unui enunț este judecata, prin care se afirmă sau se neagă ceva despre ceva. În enunțul de mai sus se afirmă ceva despre *elev*. El apare ca elementul cunoscut al judecării și este numit în logică subiect. Ceea ce se afirmă despre el, elementul nou, faptul că *vine la școală*, poartă numele de predicat.

¹ Vezi Martinet, *Eléments*, p. 120.

Lingvistica tradițională studia enunțurile prin prisma categoriilor stabilite de logică; de pildă, propoziția se definea curent prin intermediul categoriei de judecată. Lingvistica structurală a respins categoric punctul de vedere logic ca fiind extralingvistic, deci nepertinent pentru definirea unităților și a înbinărilor lor.

În ultima vreme însă s-a făcut o critică riguroasă structuralismului, caracterului său prea rigid și schematic. Așa se face că pe mai multe căi s-a revenit la un interes sporit pentru aspectul dinamic, creator al limbajului. De aici s-a constituit gramatica generativă, care a readus la ordinea zilei probleme de interpretare logică a enunțurilor, prin intermediul noțiunii de structură de adâncime.

Într-o altă ordine de idei, așa cum s-a văzut chiar în acest capitol, laturile dinamice ale limbajului sînt cercetate cu mijloace oferite de cibernetică. Noțiunea de vorbire nu mai este așa de categoric respinsă ca fiind neinteresantă pentru lingvistică².

Se pornește de la distincția dintre enunțare constativă și performativă. Prima se referă la afirmarea clasică, prin care un enunț poate fi adevărat sau fals. A doua se referă la faptul că prin vorbirea însăși putem acționa cumva. Enunțurile performative nu sînt nici adevărate, nici false, ele pot avea un efect sau asupra vorbitorului sau asupra interlocutorului însuși. În mare, actele de vorbire cuprind trei aspecte: *locuțiune* = enunțarea de complexe sonore înzestrate cu înțelesuri; *ilocuțiune* = ansamblul de indici din care să se vadă stările, actele aflate la baza enunțării; *perlocuțiune* = efectul produs de enunțare asupra ascultătorului sau chiar a vorbitorului. Printre procedeele performative, foarte importante sînt verbe ca *a se scuza*, *a critica*, *a se opune*, *a aproba* etc.; folosirea lor reflectă o atitudine a vorbitorului și un efect asupra interlocutorului. În același sens sînt folosite și alte categorii lingvistice, ca pronumele, deicticele, apelativele etc.

Se vede din cele de mai sus că enunțurile exprimă întreaga gamă a conștiinței, precum și manifestările concrete, practice ale ființei umane. Se exprimă astfel noțiuni, judecăți, raționamente. Acestea reprezintă esențialul din realitate, redat cu mijloace specifice de la o limbă la alta. Însă esența nu este ruptă de fenomen, iar vorbitorul de multe ori nu transmite un conținut abstract, ci se referă la anumite aspecte particulare: cînd spun *dă-mi, te rog, cartea de pe masă*, nu mă refer la o carte abstractă în general, ci la un obiect individual, aflat pe masă. Evident, noțiunea de „carte” nu dispăre într-un asemenea enunț, dar la ea se adaugă percepția obiectului cerut, imaginea lui concretă. Există deci o funcțiune referențială a limbajului, care permite introducerea în mesaj a unor elemente de cunoaștere senzorială — senzații, percepții, reprezentări.

² O schiță a problemelor puse de cercetarea lingvistică a actului vorbirii, de așa-numita *enunțare*, este oferită de numărul 17 (martie 1970) al revistei franceze „Langages”, intitulat „L'énonciation”. Această direcție de analiză a emiterii mesajului pornește în mare de la lucrările filozofului J.L. Austin. Este caracteristic în acest sens volumul *How to do Things with Words*, tradus recent (1970) în franceză cu titlul *Quand dire, c'est faire*.

La acestea se adaugă adesea stări afective, emoționale, impulsuri, atitudini de voință, care fac să varieze teoretic la infinit procesul de enunțare.

Mecanismul îmbinărilor tuturor acestor aspecte este studiat de psihologie. Interesant este că lingvistica actuală încearcă să valorifice unele manifestări de limbaj ca fenomene de inconștient elucidate de psihanaliză. Așa sînt lapsusurile, aluziile, unele repetiții obsesive și chiar funcționarea unor enunțuri mai largi, ca glumele etc. Cînd cineva spune un cuvînt de spirit se poate ca acesta să reflecte o stare refulată în inconștient. În plus, povestitorul vrea să procure o plăcere ascultătorului; el știe însă că aceasta este reciprocă, deoarece, o dată realizat efectul plăcut la ascultător, enunțatorul va resimți el însuși reflexul reacției provocate la altul.

Pentru toate aceste fapte de conținut vorbitorul dispune de semne pe care le codifică într-un enunț structurat. În concordanță cu ele, se dau comenzi organelor de articulare, care transpun semnele în semnale acustice sau echivalentele grafice etc. ale acestora. Semnalele sînt purtătoarele fizice ale semnificației. Ele constituie singurul mijloc de a transmite toate faptele de conținut pomenite mai sus. În mintea vorbitorului, acestea sînt semnificate însoțite de un semnificant; în procesul articulării, numai semnificatul este realizat fizic sub formă de semnale. Însă limba avînd o existență socială obiectivă, fiind aceeași pentru toți vorbitorii, ascultătorul va percepe semnalele transmise, pe care le va codifica ca semnificante ale aceluiași semnificate de la care a pornit enunțatorul; amîndoi realizează aceeași semnificație.

4. Transmiterea mesajului

Informația cu ajutorul limbajului se poate deci transmite *oral* (direct sau prin telefon, radio sau alte mijloace de telecomunicații) sau în *scris* (prin poștă, tipar, telegraf etc.). Putem avea, de asemenea, transmisiuni complexe, ca televiziunea, înregistrări pe discuri și benzi magnetice etc.

Orice transmitere de informații se realizează cu ajutorul semnalelor, fie sonore, fie grafice. Aceste semnale sînt purtătoarele materiale ale informației.

Semnalele sonore se propagă sub forma unor vibrații sonore, caracterizate acustic prin frecvență, amplitudine, durată, timbru.

Străbătînd canalul de transmisie (= spațiul cuprins între emițător și receptor, fie că e aerul, fie firul de telefon etc.), semnalul poate fi alterat, denaturat. În mod obișnuit, mesajele scrise sînt mai rezistente la perturbări (deși și în acest caz se pot omite litere, pot apărea greșeli de tipar, cerneala sau creionul se pot șterge etc.).

Mesajul sonor e cel mai supus acțiunii mai mult sau mai puțin nocive pentru informație a zgomotelor (= orice fel de alterări ale mesajului apărute pe canalul de transmisie), fie că distanța de la emițător la receptor e prea mare, fie că emiterea s-a făcut prea slab, fie că semnalul este „bruiat”

pe parcurs de alte surse sonore. S-a putut stabili că în orice situație, în condiții oricât de bune, tot apar denaturări ale mesajului. Desigur că nu ne dăm seama de acest lucru decât în cazul unor denaturări sau pierderi masive. Dar limba își joacă și în acest caz rolul de mijloc de comunicare și mesajul ajunge la destinație. Acest fapt se explică prin unele proprietăți ale limbii, care o fac rezistentă la deformări. Astfel s-a constatat că alterarea sau distrugerea vocalelor nu face imposibilă comunicarea, pe cînd alterarea consoanelor distruge mesajul : *trgsfbn* poate fi înțeles ca „te rog să fii bun”, dar *e o ă i u* nu mai spune nimic. (Ecoul e un fenomen obișnuit de alterare, în care se păstrează de obicei vocalele — mai ales cele finale.)

Orice parte a semnalului care poate fi „ghicită”, reconstituită ușor, e *redundantă*. Redundanța funcționează în toate limbile, dar manifestarea diferă de la o limbă la alta (și de la o perioadă la alta, în cadrul aceleiași limbi). Redundanța nu funcționează decât dacă mijlocul de comunicare e bine cunoscut, semnalele au fost înregistrate de repetate ori în întregul lor, nealterate, astfel că diversele căi corticale au fost bine bătătorite. Dacă nu s-au creat legături permanente în cortex, redundanța nu poate acționa (de exemplu, dacă folosim o limbă străină pe care o știm mediocru sau foarte puțin).

De asemenea, pentru păstrarea nealterată a mesajului și deci înregistrarea lui corectă, trebuie să se țină seama, în afara contextului lingvistic, de contextul extralingvistic (problemă de care se ocupă foarte pe larg, la ora actuală, psiholingvistica).

Prin urmare, procesul de transmitere a mesajului e un fenomen foarte complex, în care, în afara elementelor fonematice, intervin așa-ziii „însoțitori permanenți ai vorbirii” (după expresia lui W. D. Whitney), unii lingvistici, ca intonația sau accentul, alții extralingvistici, ca mimica, pantomima (aparținînd însă persoanei emițătoare); alți factori sînt „pasivi”, dar pot fi determinanți în anumite ocazii : timpul și locul.

5. Recepționarea mesajului

Presupunem că mesajul nedeformat a ajuns la „adresant”, care-l recepționează. Pe calea senzațiilor auditive (în cazul semnalului sonor) sau pe calea senzațiilor vizuale (în cazul semnalului scris), respectiv de la ureche sau de la ochi, nervii transportă influxul prin același mecanism de excitație-inhibiție, din aproape în aproape, pînă la cortex, unde analizatorii corticali intră în acțiune (s-a constatat că excitația cuprinde aproape întreaga scoartă cerebrală). Acum are loc descompunerea mesajului primit, respectiv *decodificarea*, adică, în urma analizei la care e supus mesajul, se reține informația purtată de semnal, conținutul acestuia. Abia acum, pe baza „memoriei”, a stocului de cunoștințe vechi, informația nouă e aprecii-

ată, sistematizată, ierarhizată, într-un cuvânt, prelucrată. În urma acestui proces se poate spune că mesajul recepționat a fost înțeles.

Pe baza cunoștințelor înmagazinate, decodificarea se poate face, iar mesajul poate fi corect înțeles, chiar dacă a fost emis greșit (de exemplu de un vorbitor care nu cunoaște bine limba respectivă) sau a fost deformat de canalul de transmisie, datorită unor perturbări incidentale. În asemenea situații, redundanța limbii ajută la completarea punctelor din mesaj care au fost omise sau deformat (vezi punctul 4 al prezentului capitol).

În această analiză, respectiv în decodificare, se rețin numai trăsăturile esențiale, neglijându-se particularitățile (de exemplu, de pronunțare a sunetelor). Are loc, astfel, o reducere a variantelor la invariante. Înțelegerea se stabilește pe baza acestor invariante, deși ascultătorul a reținut și a analizat și alte fapte, fie cu referire la vorbitor (bătrîn, copil, înalt, scund, răgușit, pițigăiat etc.), fie la contextul situațional (poziția vorbitorilor, locul, timpul etc.).

Reprezentarea schematică a decodificării ar fi :

Transmiterea —	percepere —	decodificare —	informație
semnalului		recepționarea	

De altfel, chiar din momentul emiterii mesajului avem a face cu decodificarea, care e corelată cu codificarea. Am arătat la punctul 2 că emiteria nu ar exista dacă nu ar interveni autocontrolul, conexiunea inversă (numită și aferență inversă).

Înțelegerea între vorbitori, ca rezultat al decodificării, presupune folosirea aceluiași cod, dar nu presupune același nivel de cunoștințe (chiar utilizarea codului, performanța, diferă în funcție de vîrstă, pregătire etc.). De asemenea, înțelegere nu înseamnă consens, vorbitorii pot să nu fie de acord relativ la lucrurile comunicate (în fond, această „lipsă de acord” a dus la dezvoltarea uriașă a științelor în zilele noastre).

Procesul de comunicare, fenomen obiectiv, constituie un tot cu două fațete, care nu pot fi disociate fără a distruge însuși fenomenul în cauză. Prin procesul de comunicare limba se manifestă cu adevărat ca realitate nemijlocită a gândirii, respectiv gândirea se obiectivizează la rîndul ei. Prin activitatea analizatorilor din scoarța cerebrală, în urma decodificării, se ajunge la elaborarea, de data aceasta la receptor, a aceluiași mesaj, în liniile esențiale, ca și la emițător. Comunicarea gândirii este posibilă și trebuie considerată ca atare.

6. Limitele comunicabilității prin limbaj

Pe de o parte există limba — *langue*, codul, sistemul —, pe de altă parte, subordonate celor de mai sus, avem procesul, mesajul, vorbirea — *parole*, mesaj, proces, între cele două serii stabilindu-se opoziția general —

particular, abstract—concret. Ca o expresie a contradicției dintre caracterul particular, concret al oricărui mesaj și caracterul general, abstract al codului folosit este și faptul că prin limbaj oamenii nu pot transmite toate datele experiențelor lor, sau, altfel spus, că există diferențe între mesajul codificat și cel decodificat, că același cuvânt (să zicem, *acasă*) are unele semnificații diferite de la un vorbitor la altul. Pentru fiecare, *acasă* înseamnă „la casa unde locuiești”, dar și altceva, în plus, deosebit de la vorbitor la vorbitor, legat de casa anumită în care locuiești, întâmplările petrecute în ea etc. Avem oare atâtea sensuri ale cuvântului *acasă* câți vorbitori există? Și, dacă e așa, cum ne mai înțelegem între noi?

Pentru lingvistică asemenea întrebări sînt stimulatoare „prin problemele pe care le pun, insatisfacțiile pe care le creează, anomaliile pe care le exploatează, chiar dacă le exagerează. Ar fi salutar să pierdem naiva pretenție (...) că putem spune tot ce vrem și că tot ceea ce e bine conceput se transmite în mod clar”¹. Căci cuvintele, „chiar cele mai concrete și mai clare, sînt departe de a deștepta ideile, emoțiile, amintirile pe care le presupune cel care le pronunță” (Humboldt), iar „limbajul nu este și nici n-a putut fi vreodată notația completă a ceea ce se petrece în mintea noastră” (Bréal).

Printre puținii lingviști care au studiat limitele comunicabilității lingvistice, Bloomfield e cel care a făcut o analiză mai minuțioasă a faptelor, încercînd astfel să dea un răspuns celor care, pornind de la observații ca cele de mai sus, ajunseseră să susțină imposibilitatea comunicării prin limbaj. El folosește termenul *conotație* în legătură cu lărgirea semnificației unui cuvînt, lărgire datorată situației în care este folosit cuvîntul. Valorile suplimentare pe care le capătă semnificația sînt numite *conotații*. Dar, cum nu există două situații identice, rezultă că aceste valori sînt mereu altele, deci și semnificația: „Varietățile conotației sînt neenumărate, imposibil de definit și, în ansamblu, nu pot fi clar distinse de semnificația denotativă”², sau, cum spune Sapir, conotațiile aceluiași termen „variază remarcabil de la un individ la altul și dintr-un moment în altul”.

Alături de *conotație* (termen altminteri destul de controversat, căruia i se dau diverse accepții, cea de mai sus fiind numai cea mai frecventă și mai interesantă pentru noi), există și termenul *denotație*, asupra căruia există, în general, acordul celor care îl folosesc.

Denotația ar fi relația descrisă de Ferdinand de Saussure între un semnificat și un semnificant, este „relația non-cauzală stabilită prin convenție, între un semn și referentul ei, în mod special cînd acesta din urmă este un lucru, un fapt, o proprietate, *fizice*”³ (subl. ns.).

Deși nu au existat niciodată două situații identice în care să fie folosit același termen, comunicarea este totuși posibilă, întrucît aceste situații și mesajele respective conțin, din punctul de vedere ale comunicării,

¹ Mounin, *Traduction*, p. 171.

² Bloomfield, *Language*, p. 155.

³ Colin Cherry, *On human communication*, New York, 1957, p. 303.

două feluri de elemente : macroscopice (sau „trăsături semantice pertinente”), evidențiabile prin comutare, „care sînt în mare aceleași la diverși vorbitori”, și trăsături „obscure, foarte variabile și microscopice (...), foarte diferite, dar care n-au importanță socială imediată”⁴.

Meillet a observat (fără să detalieze) același lucru atunci cînd a spus că „sensul unui cuvînt nu se lasă definit decît printr-o medie a întrebunțării (sale) lingvistice”. Bally, inversînd, spune că „limbajul nostru, fiind un fapt social, nu poate exprima din trăirile ființei individuale decît fața accesibilă cunoașterii de către ceilalți indivizi”.

Precizări importante aduce în discuție Borgström⁵ : „Postulatul că mai mulți indivizi au experiențe asemănătoare nu are sens decît dacă există un mijloc de măsurare, accesibil tuturor, prin care să putem să ne punem de acord asupra experiențelor unora și ale altora. Mediul fizic, de sub influența căruia nu putem scăpa, se presupune că ne dă acest mijloc de a măsura ; spunem că experiențele noastre sînt aceleași dacă decurg din același fenomen fizic. În consecință, distingem între fenomene public observabile și fenomene private”. Indivizii care comunică prin enunțuri (lingvistice) trebuie să se pună de acord asupra categoriilor de experiențe (fenomene private) care trebuie să fie comunicate prin diverse categorii de enunțuri. Dacă se admite ce a fost spus mai sus, se pare că singura manieră de a se pune de acord asupra semnificațiilor este „să se refere la fenomene public observabile”.

Așadar, conținutul unei semnificații se definește prin „verificări practice și sociale : prin trăsături pertinente din punctul de vedere al comunicării, adică prin referință la fenomene public confruntabile de către vorbitor și auditoriul său, prin trăsături invariante, comune tuturor întrebunțării unui semn, mereu prezente în semn, oricare ar fi vorbitorii, contextul și semnificatul particular al unui enunț”⁶. Pe această cale, prin analize din ce în ce mai fine, se ajunge la concluzia că există diverse nivele de realizare a comunicării, proces care se realizează deci la diferite grade.

Ceea ce putem deduce și din definiția dată de Marx limbii : „Limba este conștiința reală, practică, existentă și pentru alți oameni, și numai astfel existentă și pentru mine însumi”⁷. Deci, din conștiință, limbajul permite codificarea numai a „conștiinței practice”, „existentă și pentru alți oameni”. Aplicînd legea „sau totul sau nimic” și constatînd că nu putem comunica totul, unii au conchis că nu se comunică nimic, ajungînd la solipsism : „aproape tot ceea ce mi se întîmplă este inexprimabil”, „în fond și în mod sigur, în ceea ce privește esențialul, noi sîntem într-un fel inexprimabil singuri” (Rilke), „sentimentele pe care le încercăm (oricine) sînt incomunicabile, vorbele cu care sînt etichetate nu corespund aceluiași

⁴ Bloomfield, *lucr. cit.*, p. 142—143.

⁵ C. Hj. Borgström, *A problem of method in linguistic science*, „Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap”, XIV, p. 191—192.

⁶ *Ibidem*.

⁷ K. Marx, F. Engels, *Opere*, ed. a II-a, vol. 3, București, 1962, p. 31.

conținut și, chiar dacă e vorba de același conținut, intensitatea și durata sentimentului pot fi nesfârșit de felurite (...), încît oricine iubește e ca un călător singur în speța lui pe lume și nu are drept decît doar să bănuiască aceleași sentimente și la alții, cîtă vreme nu corespundează cu ei decît prin mijloace atît de imperfecte de comunicare, cum e cuvîntul“ (Camil Petrescu).

Solipsismul lingvistic, variantă a celui filozofic, este la fel de fals ca și credința că între oameni avem comunicare totală. E interesant de urmărit impasul în care au ajuns cei ce au pornit de la această teză în explicarea procesului de comunicare, a înțelegerii între oameni.

Unii s-au văzut nevoiți (W. M. Urban : „Dacă recunoaștem comunicarea autentică în opoziție cu cea pur aparentă, atunci «intuițiile transcendentele» se dovedesc *indispensabile*” — subl. ns.) să invoce existența unui „Eu” transcendental sau a unei „rațiuni universale” care include toate rațiunile individuale, încît orice proces de comunicare, orice dialog între două rațiuni individuale se desfășoară în cadrul acestui „Eu” transcendental, este deci monolog. Reducînd la monolog orice comunicare, transcendentaliștii rezolvă și explică „comunicarea autentică” totală. Sau, altfel spus, întrucît și-au propus să explice o asemenea comunicare, reducerea la monolog în cadrul „Eu”-lui transcendental le-a fost necesară. În monolog, „vorbitorul” și „interlocutorul” fiind una și aceeași persoană, nu există diferențe între mesajul „emis” și cel „recepționat”.

Alții, naturaliștii, susțin că ne putem foarte bine înțelege, comunicarea fiind un fapt cît se poate de banal, inutil mistificat de transcendentaliști, întrucît oamenii au aceleași structuri fizice și mentale, iar realitatea cuprinsă în enunțuri este comună tuturor.

Transcendentaliștii resping premisa „similitudinii organismelor și a ambianței”, avînd oarecare dreptate, tot așa cum numai parțial au dreptate și naturaliștii cînd reproșează adversarilor că în descrierea și explicarea procesului de înțelegere între oameni iau în considerare intelecte perfect izolate.

Simplificînd lucrurile, se pare că fiecare din cele două poziții a luat în considerare numai una din cele două situații în care se poate desfășura o comunicare :

a. vorbitorul și interlocutorul se cunosc, au mai avut de-a face unul cu altul și fiecare cu obiectul despre care se comunică ceva prin mesaj, avînd în legătură cu acest obiect experiențe, dacă nu identice, măcar asemănătoare. Caz particular, dar destul de frecvent : comunicarea mesajului se face în prezența obiectului mesajului ;

b. vorbitorul și interlocutorul nu se cunosc, codificarea și decodificarea mesajului se fac fără apel la contextul extralingvistic, la experiențele comune anterioare, inexistente. Interlocutorul nu poate identifica, ci numai aproxima, obiectul mesajului.

Desigur, în primul caz comunicarea se realizează mai ușor, înțelegerea dintre vorbitor și interlocutor este mai mare, aproape totală. În al

doilea caz, înțelegerea dintre conlocutori este parțială, în mod justificat, explicabil.

Așadar, limba își îndeplinește întocmai rolul de mijloc de comunicare în activitatea practică, legată de fenomene fizice, „public observabile”, intrate în experiența socială, când, adeseori, obiectul comunicării, fizic, este prezent, cuvîntul putînd fi nu numai denominativ, ci și deictic, prin prezența obiectului denumit, comentat în mesaj.

Ne amintim aici că limbajul apare în societate, în procesul muncii, că a fost la început legat de fenomene fizice și publice, accesibile în mod egal conștiinței fiecăruia, conștiinței sociale. Primele cuvinte au fost folosite și înțelese în prezența obiectelor pe care nu atât le desemnau, cît le indicau. În aceste condiții, comunicarea este aproape totală. Pentru această fază un caz particular este acela în care obiectul denumit, deși absent, este dinaintea cunoscut de ambii conlocutori. Mai tîrziu, desigur, se ajunge la situația în care semnificatul (*nu* semnificația) unui cuvînt, obiectul denumit, adică, nu este cunoscut de interlocutor. Expresia lingvistică e incapabilă să suplinească contactul nemijlocit al interlocutorului cu obiectul mesajului. Limbajul trebuie să facă față unei situații noi și nu va reuși niciodată decît să aproximeze. În această situație apar pentru prima oară diferențe între mesajul emis (vorbitorul cunoaște nemijlocit obiectul comunicării) și cel recepționat (vorbitorul nu cunoaște obiectul comunicării). Interlocutorul nu poate, condus de mesaj, decît să găsească din experiența sa genul proxim al obiectului denumit. Această distanță între vorbitor și interlocutor crește în timp pînă în zilele noastre. Literatura ultimului secol este edificatoare în acest sens.

Legat de cele de mai sus, pe plan social se petrece un fapt poate chiar determinant: apariția și dezvoltarea individualității, a personalității fiecăruia, distinctă de a celorlalți, și, pe alt plan, dezvoltarea gândirii teoretice, a gândirii care izează de propriile sale date, nu numai de cele oferite nemijlocit de realitate. Expresia acestei desprinderi (nu totală, ci parțială și treptată în timp) este apariția gândirii abstracte, activitate omească ce nu se mai săvîrșește în comun. Muncim în colectiv și construim o casă, dar nu gîndim în colectiv elaborarea unei idei (nu are importanță că apoi verificăm această idee în activitatea practică, eventual).

Dar, cum gîndirea nu este un continuu soliloc și întrucît omul rămîne esențial o ființă sociabilă, rezultatele gîndirii au fost mai totdeauna comunicate; apărută odată cu munca și limba, gîndirea își însușește, treptat, ca mijloc de expresie în vederea comunicării, limbajul. Perfect adaptat condițiilor în care a apărut (procesul muncii, contactul nemijlocit cu realitatea, cu „semnificatul” mesajului), limbajul, ca unealtă a gîndirii abstracte, este, în esență, o improvizație și, în anumite situații, devine nesatisfăcător, insuficient. Evident, aceasta nu se întîmplă în cazul unei gîndiri practice, care acționează asupra lumii materiale cu date luate din activitatea practică și care își găsește în această activitate posibilitatea de confruntare și corijare imediată.

Devenind o activitate relativ în sine, căci nu se rupe total de realitatea practică (ceea ce ar fi imposibil), pe baza conceptelor deduse din

aceasta, gândirea abstractă construiește altele, de la acestea gândirea ajunge, prin procese exclusiv ale sale, la altele ș. a. m. d. Și cu cât conceptele respective sînt mai îndepărtate de realitatea practică, socială, cu atît consensul asupra lor (în lipsa unei posibilități de confruntare rapidă și precisă) este mai aproximativ, adeseori șubred. De aceea nu e de mirare că cei mai frecvenți (și, de fapt, singurii) solipsiști sînt filozofi sau poeți. Filozofii caută să comunice concepte ce nu pot fi ușor verificate în practică, prin contactul cu realitatea fizică. Iar poeții încearcă să comunice experiențe strict personale, nepublice, nesociale, necunoscute interlocutorului, pentru denumirea cărora nu există un cuvînt anumit. Insatisfacția pe care le-o provoacă limbajul este deci justificată teoretic ! Și s-ar părea că au dreptul să împingă constatarea limitelor comunicabilității pînă la proclamarea incomunicabilității, căci, ar putea replica oricare dintre ei, nu-i interesează decît transmiterea acestor mesaje, pentru care folosirea limbajului se dovedește insuficientă.

În zadar ne-am întoarce la cele spuse de Bloomfield, căci poziția „solipsiștilor” e diferită. Bloomfield și ceilalți pornesc nu de la obiect (realitate) spre cuvînt (limbă), ci de la cuvînt spre obiect, demonstrînd că prin cuvinte se comunică ceva, iar cuvintele există și au un conținut tocmai fiindcă se referă la „fenomene public confruntabile”. Poeții și filozofii pornesc de la realitate și constată că nu întreaga realitate poate fi cuprinsă prin limbaj.

La observația că limbajul este social prin excelență, iar mesajul, poetic sau filozofic, este strict individual, că, deci, poeții și filozofii pretind limbii să fie ceea ce nu e, aceștia ar putea răspunde că tocmai acest lucru este tragic.

Și totuși lucrurile nu stau chiar așa. Orice concept filozofic, cît ar fi de inedit, de individual, este construit și dedus din altele, cunoscute și care, la rîndul lor, în ultimă instanță, sînt construite pe baza unor fenomene fizice, „public observabile”. Depinde de priceperea filozofului scriitor și de explicitarea corectă a eșafodajului construcției abstracte ca între filozof și conlocutor să se poată stabili comunicarea.

În ce-i privește pe poeți, „faptul că aceeași persoană se găsește alternativ în postura de vorbitor și ascultător, în ce privește experiența acestor stări afective, permite să se socializeze expresia din ce în ce mai fină a tuturor trăsăturilor acestor stări afective care sînt comune la majoritatea vorbitorilor”⁸.

Singurătatea (sau incomunicabilitatea) este relativă, durează pînă cînd interlocutorul reușește să refacă (condus de mesaj sau de o mai adîncă cunoaștere a realității, a propriilor mișcări sufletești) drumul parcurs de filozof sau poet, experiența acestora. Solipsismul, sau dificultatea de a comunica, este numai dificultatea (specifică domeniilor filozofiei și poeziei) de a se impune a noului, care nu răsare din nimic și tocmai de aceea se

⁸ Mounin, *lucr. cit.*, p. 183—184.

poate, în cele din urmă, impune⁹. Evident, nu se impune totdeauna în întregime, ci numai în măsura în care îi este verificată autenticitatea de societate.

Cumva, cu cele de mai sus, ar concorda o observație generală : orice creație a imaginației noastre nu se poate detașa de realitate, de elementele ei. Nu putem imagina lucruri sau forme complet noi. De aici, orice creație omenească este sortită înțelegerii (cel puțin parțiale) de către ceilalți oameni. Poeții, proclamînd caracterul *unic* și nerepetabil al experiențelor și sentimentelor fiecăruia dintre noi, au ajuns la solipsism. Dar nu există această unicitate decît la periferia experienței. Poate mai adevărată decît imposibilitatea comunicării este imposibilitatea de a fi unic, deci singur, de asemenea motiv de disperare : tragedia neputinței de a fi singur. Din două „tragedii” posibile : de a nu putea comunica, de a fi sortit deci la singurătate, și de a nu putea fi singur, unic, oamenii au sesizat-o pe prima („tragedia limbajului”), au fost alarmați de această alternativă, reacționînd astfel exemplar pentru niște ființe sociabile, dornice de comunicare între ele.

În concluzia celor de mai sus se potrivește foarte bine comparația filozofului Henri Wald, între cei ce se plîng de imposibilitatea unei comunicări totale prin limbaj și porumbelul lui Kant, care-și închipuia că dacă n-ar avea de învins rezistența aerului ar putea zbura mai repede și mai sus, fără să-și dea seama că tocmai rezistența aerului face posibil zborul său.

⁹ Dacă despre apariția „noului” în filozofie nu mai e cazul să vorbim (sînt diversele concepte noi care apar aproape neconștient), în poezie „noul”, din punct de vedere lingvistic, ar însemna sesizarea și descrierea unor stări sufletești inedite și comunicarea lor, introducerea lor în circuitul social, fapt ce se materializează adeseori prin apariția unui cuvînt nou. E suficient un exemplu : să ne gîndim numai la cită literatură a fost necesară pentru ca un cuvînt cum e *angoasă*, practic inexistent (și cu acest sens) în urmă cu un secol, să fie azi de largă circulație, de mulți înțeles, cunoscut, numai din literatură (ceea ce infirmă iar incomunicabilitatea).

B. Principiile analizei sincronice

⋮

1. Analiza semnului lingvistic

a. Conținut și expresie

În lingvistica tradițională, precum și în cercetările structuraliste, analiza celor două laturi ale limbajului, cea sonoră și cea ideală, ocupă un loc foarte important. În lucrările structuraliste ele au fost consacrate prin termenii de *expresie* și *conținut*, care pot fi păstrați dacă se precizează clar ce înțelegem prin ei. În orice caz, anumite delimitări, măcar terminologice, sînt necesare mai ales în raport cu suportul lor dialectic, așa cum vom încerca mai jos.

Există în mare două aspecte ale analizei acestor categorii fundamentale ale lingvisticii generale: analiza expresiei și a conținutului în cadrul unităților semnificative, al semnelor lingvistice; manifestarea structurală a expresiei și a conținutului.

α. Expresia și conținutul semnului lingvistic. Studiarea semnului lingvistic în cadrul raportului dintre conținut și expresie este una dintre problemele de bază ale lingvisticii actuale. În mai multe ramuri ale științelor umane este dezbătut caracterul semiotic al fenomenelor omenești înzestrate cu semnificație. Gradul înalt de formalizare la care s-a ajuns în asemenea domenii presupune o cercetare adîncită, atît a caracterului lor semiotic, cît și a sistemelor de semne folosite în însuși procesul formalizării. Ca urmare a dezvoltării formalizării a apărut necesitatea de sintetizare, de interpretare a uneltelor cu care ea operează, adică a simbolurilor. Pentru a elucidă natura semiotică a obiectului cercetat, pe de o parte, precum și a simbolurilor folosite în analiză, pe de altă parte, a fost necesar să se creeze o teorie generală a semnelor, o semiotică.

În cele ce urmează, interesează numai primul aspect al semioticii, și anume caracterul de semn al unităților semnificative ale limbii. Pentru prima dată acesta este dezbătut pe larg în *Cursul de lingvistică generală* al lui F. de Saussure. În mai multe capitole ale acestui curs se vorbește de caracterul de semn al cuvîntului, iar din ele se poate desprinde o teorie semiotică foarte bine încheată. La Saussure se găsește cele trei accepții de bază date semnului lingvistic.

1. În accepția curentă, semnul se reduce la complexul sonor al cuvântului, la semnificant. De exemplu, cuvinte ca *masă*, *casă*, *elev* sînt semne, dar numai prin latura lor de expresie; înțelesul cuvintelor, „conceptul”, nu face parte din semn, întrucît, prin definiție, semnul trebuie să fie exterior a ceea ce semnifică¹.

2. Semnul este alcătuit de reunirea celor două laturi, semnificant și semnificat; el cuprinde în acest caz și complexul sonor și înțelesul, avînd un caracter bilateral. Această accepție este foarte răspîdită printre lingviști și semiologi în general. Un semn ca *pat* are așadar două laturi, una de expresie, prezentată de complexul sonor (pat) și o latură de conținut, înțelesul de „pat”.

3. La un nivel mai abstract, semnul este redus la relația dintre semnificant și semnificat. Tot ce se spune în acest caz despre un semn oarecare este că cele două laturi ale sale se află într-o relație, și anume într-o relație semiotică.

Prima teorie, aceea care reduce semnul la semnificant, este susținută în primul rînd de acei specialiști care văd în limbaj un proces de semnalizare; în conformitate cu doctrina lui I. P. Pavlov privitoare la cele două sisteme de semnalizare, cuvîntul este considerat un semnal de gradul al doilea, adică un semnal al semnalului. Caracterul bilateral al semnului este cercetat mai ales de lingviștii structuraliști europeni, care sînt nevoiți să ia în considerare, din înseși necesitățile metodei, ambele laturi ale semnului. Accepția relațională a semnului lingvistic este promovată de cei care-și consacră eforturile procesului de formalizare a studiului limbii, folosind în acest scop procedee logice sau matematice.

Cele trei accepții ale semnului lingvistic nu se exclud, așa cum se pare la prima vedere. Ele sînt oarecum complementare. Prima accepție se aplică limbajului ca proces, considerat în aspectul lui dinamic. În procesul de transmitere a informației, elementele semnificative ale limbii se realizează ca semnale, de obicei sonore, iar acestea nu cuprind în ele însele semnificații. Semnalele sînt o categorie de semne, dar ele sînt unilaterale, alcătuite numai dintr-o singură latură, cea de expresie.

Semnul are două laturi, el este bilateral, în interiorul structurii limbii ca atare, considerată în aspectul ei „static”. Orice limbă este alcătuită dintr-o serie de unități semnificative, iar acestea se prezintă în structura limbii cu cele două laturi, expresia și conținutul. Pentru a da o descriere completă a unui cuvînt ca semn trebuie să înfățișăm cele două laturi ale sale — semnificantul și semnificatul. Prin urmare, primele două accepții ale semnului sînt complementare în sensul că prima se referă la aspectul procesual, a doua la aspectul structural al limbajului. A treia accepție prezintă un interes deosebit din punct de vedere metodologic; la un nivel înalt de cercetare, putem face abstracție de laturile semnului, interesîndu-ne numai de relația dintre ele. Din acest punct de vedere, semnul poate fi interpretat doar ca o corespondență între expresie și conținut.

¹ Vezi Graur, *Studii*, p. 170—175.

Toate școlile lingvistice mai noi au analizat mai mult sau mai puțin adâncit natura semnului lingvistic. În raport cu accepțiile date mai sus, trebuie menționate aici școala structuralistă americană și cea daneză. Deși nu există unitate de vederi între ei, mulți dintre structuraliștii americani reduc semnul lingvistic la un semnal de ordinul întâi (cf. Bloomfield, *Language*). Interpretarea dată semnului lingvistic de americani se bazează pe filozofia behavioristă și pragmatică, care reduce viața psihică la simple comportamente. Semnificația este îndepărtată deci din semn și, mai mult decât atât, din înseși preocupările lingvistice.

În schimb, școala daneză, glossematica, a elaborat o teorie a semnului lingvistic foarte coerentă; L. Hjelmslev, principalul promotor al glossematicii, analizează semnul lingvistic în legătură directă cu raportul dintre conținut și expresie. Pentru el semnul este bilateral; această trăsătură este cercetată de glossematicieni în principalele sale implicații; ei ajung la un nivel destul de înalt de abstractizare, apropiată de interpretarea formalizată a relațiilor dintre semnificant și semnificat.

Semnele lingvistice sînt unități semnificative deosebite de foneme, care sînt doar unități distinctive. Ca unități de bază ale limbii, semnele se manifestă în cadrul primei articulări, așa cum este concepută aceasta de A. Martinet (cf., de pildă, *Éléments*, p. 13). Conform primei articulări, lanțul vorbirii e segmentat în unități semnificative minimale, numite de cele mai multe ori la noi, morfeme (vezi *Gramatica*, II C 5). Într-un enunț ca *văd un student*, fiecare cuvînt reprezintă o unitate semnificativă minimală, un morfem, care e în ultimă instanță un semn. Această segmentare e făcută automat în mintea vorbitorului, iar unitățile obținute sînt realizate concomitent și ca semnificant și ca semnificat. În enunțul de mai sus, semnele obținute prin segmentare sînt unități minimale, înzestrate cu o anumită semnificație; ele pot fi numite semne elementare și în acest caz corespund morfemelor. Dar în șirul vorbirii există anumite secvențe despărțite printr-o pauză sonoră sau grafică, care sînt mai cuprinzătoare decât semnele elementare. De pildă, dacă spunem *elevul citește romanul*, fiecare din cele trei segmente este la rîndul lui alcătuit din două semne elementare (*elev-ul, cit-ește, roman-ul*). Aceste segmente sînt și ele semne, dar semne complexe, analizabile. Avantajul noțiunii de semn constă tocmai în faptul că ea cuprinde toate unitățile semnificative, analizabile sau nu, atrăgînd atenția asupra alcătuirii lor la nivelul celor două planuri, expresia și conținutul.

Din punctul de vedere al realizării semnelor și al raporturilor dintre laturile lor, ele se caracterizează prin trei trăsături fundamentale:

1. Semnul lingvistic este *linear*. Această trăsătură a fost relevată de Saussure și de ea s-au ocupat după aceea și alți cercetători. Semnele limbii se desfășoară neapărat succesiv, dacă ne gîndim la înșirarea lor într-un enunț, dar și la modul de alcătuire a semnificantului ca atare; în vorbire, unitățile din cadrul celei de-a doua articulări nu se manifestă decât succesiv: un semn, cum e, de pildă, *copil*, este realizat prin succesiunea elementelor din a doua articulare — a fonemelor /e-o-p-i-l/. Dacă

însă este evident că semnificantul cunoaște o manifestare strict lineară, nu același lucru se poate spune despre semnificat; deși mecanismul de manifestare a acestuia nu este încă bine cunoscut, se poate spune totuși că actualizarea lui este simultană, nelineară. Între realizarea semnificantului și a semnificatului există deci o asimetrie: primul este linear, al doilea este nelinear. Această asimetrie caracterizează în genere raportul dintre cele două laturi ale limbajului — expresia și conținutul; în fapt însă, ea este o caracteristică a semnelor elementare, a morfemelor, cu excepția morfemelor al căror semnificant este alcătuit dintr-un singur fonem. De exemplu, fr. *eau* e alcătuit dintr-un semnificant care cuprinde o singură vocală /o/, care este realizat la fel de spontan ca și semnificatul „apă”.

Asimetria caracteristică celorlalte semne (alcătuite din mai mult de un fonem) este un fenomen esențial pentru structura limbajului. Ea este însă parțial corectată în cadrul semnelor complexe; într-un semn ca *cumsecade* există, de fapt, o înlănțuire de semne elementare: *cum-se-cad-e*. Manifestarea globală a înțelesului de „cumsecade” este momentană, nelineară; însă această semnificație globală este ea însăși segmentată, realizată linear, prin succesiunea de morfeme arătate mai sus. În asemenea cazuri se introduce o simetrie parțială între expresie și conținut. Trăsăturile fundamentale ale semnificației de „cumsecade” vor fi realizate succesiv: mai întâi se actualizează înțelesul de „cum” exprimat prin semnificantul *cum*, apoi semnificatul „se” redat de *se* și așa mai departe².

2. Strâns legată de linearitatea semnului este trăsătura informațională a sa. Limbajul este alcătuit din două laturi, expresia și conținutul, din care prima servește la exprimarea celei de-a doua; caracterul său semiotic provine tocmai din faptul că el este un mijloc de comunicare. Cuvintele sînt semne, adică au o latură de semnificant și o latură de semnificat numai pentru că ele au ca scop comunicarea unui mesaj. Această comunicare se face prin manifestarea semnelor sub formă de semnale lineare — acustice sau grafice.

Procesul de transmitere a informației cu ajutorul semnalelor lingvistice se realizează în două etape, de emisie și de recepție a informației. În scopul transmiterii mesajului, semnele sînt organizate sub forma unui cod din care se selecționează cele care corespund elementelor de mesaj comunicat. Codificarea mesajului înseamnă tocmai trecerea de la semne înzestrate cu conținut și expresie la semnale acustice unilaterale și lineare. În transmiterea informației, cele două laturi ale limbajului sînt proiectate pe una singură, reprezentată de subansamblul de elemente de expresie corespunzătoare mesajului. În cadrul recepției, are loc operația inversă, de actualizare a conținutului expresiei decodate. Așadar, într-un proces informațional, vorbitorul pornește de la semne pe care le codează în semnale, iar acestea la rîndul lor sînt decodate în semnele corespunzătoare (pentru detalii asupra mecanismului informației, vezi p. 170 — 174.).

² Vezi Sorin Stati, *Analiza unităților de conținut*, PLG IV, p. 41.

3. Legătura dintre cele două laturi ale limbajului, expresia și conținutul, poate fi pusă în lumină și de o altă trăsătură semiotică, de așa-numitul arbitrar al semnului lingvistic (vezi și *Metoda comparativă-istorică*, I B 2 b α, și *Arbitrar și motivat*, II B 1 b). Între semnificant și semnificat nu există o condiționare reciprocă, în sensul că un anume semnificant nu cere cu obligativitate un semnificat determinat și invers. Aceasta se dovedește chiar în interiorul aceleiași limbi, prin existența sinonimelor și a omonimelor.

Caracterul arbitrar al legăturii dintre expresie și conținut decurge din trăsăturile de bază ale acestora. Semnificantul nu există ca fapt de limbă decît în măsura în care e înzestrat cu un înțeles. El participă la alcătuirea unui inventar de semne, folosite ca semnale în procesul de comunicare. La fel, semnificatul nu există decît în măsura în care este fixat în mintea omului cu ajutorul unui complex sonor. El este rezultatul unui proces de abstractizare prin care sînt reținute doar aspectele esențiale ale unui obiect sau ale unei clase de obiecte. Din această cauză, semnificatul nu poate avea drept suport trăsăturile individuale ale obiectelor concrete reflectate; el poate reține trăsăturile invariante ale unei clase de obiecte sau fenomene numai prin asociere cu un semnificant.

Elementele de expresie, semnificanții, sînt deci puncte de sprijin, de fixare și de diferențiere a semnificațiilor în mintea omenească; în plus, cum se știe, însăși activitatea de gîndire a putut fi elaborată numai în cadrul unui proces de muncă practică care cerea cu necesitate o înțelegere reciprocă. Vorbirea ca activitate lingvistică a fost și este singurul mijloc de comunicare a gîndirii prin care s-a putut elabora conștiința socială.

Din toate aceste motive, legătura dintre cele două laturi ale limbajului, expresia și conținutul, semnificantul și semnificatul, are un caracter necesar. Această necesitate însă se manifestă fie prin semne arbitrare, nemotivate, fie prin semne complexe, motivate. Semnele motivate sînt organizate structural în mai multe categorii, după natura legăturii dintre expresie și conținut. Dacă expresia reflectă direct conținutul, avem a face cu ceea ce Saussure numea motivarea absolută (interjecții, onomatopee). În opoziție cu aceasta, există motivarea relativă, care cuprinde semnele complexe, analizabile (derivate — *lucrător* etc., compuse — *bunăstare* etc., sau figuri de stil — *poalele muntelui* etc.).

Din punct de vedere dialectic, legătura dintre cele două planuri ale limbajului — expresia și conținutul — are un caracter necesar și în această privință termenul de arbitrar pare nepotrivit. El se referă însă la aspectul lingvistic al problemei, și anume la modul de manifestare concretă a acestei necesități.

β. Manifestarea structurală a expresiei și a conținutului. L. Hjelm-slev a analizat pentru prima dată în mod amănunțit raportul dintre cele două laturi ale limbajului, expresia și conținutul. După el, fiecare latură are două aspecte, și anume o formă și o substanță: există o substanță și o formă a expresiei și, în mod analog, o formă și o substanță a conținutului.

Limba se reduce la relația dintre forma expresiei și forma conținutului, cele două substanțe corespunzătoare rămânând în afara limbii.

Cum se știe, Hjelmslev a dat o analiză profundă noțiunii de formă, pe care a opas-o în mod categoric substanței. Forma, așa cum e ea înțeleasă în glossematică, poate fi ușor asimilată cu categoria de formă din logica dialectică. Nu același lucru se poate spune însă și despre substanță. Aceasta nu este decât un mod de existență a materiei și nu se opune direct formei: forma se corelează nemijlocit cu conținutul. Raportul dialectic dintre conținut și formă a fost dezbătut la noi mai întâi de acad. Al. Graur³, iar ulterior de I. Coteanu și Em. Vasiliu⁴. Este evident că categoria dialectică de conținut nu coincide cu noțiunea de conținut din glossematică: dialectic vorbind, există atât un conținut al expresiei, cât și un conținut al semnificației. Categoria de conținut trebuie să se interpună deci între aceea de substanță și formă. În locul ierarhiei glossematice, care nu cuprinde decât două nivele, se poate vorbi de o ierarhie pe trei nivele⁵, care se manifestă atât în planul expresiei, cât și în acela al semnificației. Aceste nivele pot fi analizate atât din punct de vedere dialectic, filozofic, cât și din punct de vedere lingvistic, structural.

Nivelul substanței se realizează pe plan lingvistic sub forma variațiilor de expresie și de semnificație. Variantele unităților de expresie, ale fonemelor, au un substrat material, acustic și fiziologic și este evident că acesta este un domeniu al substanței. Este vorba de o substanță concretă, sesizabilă cu aparatele tehnicii acustice moderne, sub formă de frecvență, amplitudine, durată, timbru. Varietatea infinită a substanței expresiei este oarecum redusă la invarianță în cazul variantelor combinatorii ale fonemelor, de tipul lui [oⁿ] din *montaj*, care se realizează ca atare la toți vorbitorii de limbă română.

De obicei se susține că substanța semnificantului este gândirea, însă, conform tritomieii propuse mai sus, putem socoti că substanța semnificantului este dată de variația acesteia. Substratul ei este al doilea sistem de semnalizare și, subordonat lui, primul sistem de semnalizare. Astfel, se știe că există o mulțime de variații, de la reflexul cerebral al reacțiilor cinestezice și al diferitelor impulsii de voință, de afectivitate, până la nuanțele foarte dinamice ale noțiunilor și conceptelor. Variantele de semnificație cuprind multiplele alunecări produse de actualizarea formelor de cunoaștere la toate nivelele.

Aceste variații de expresie și de semnificație nu constituie o substanță amorfă, așa cum pretindea Saussure. Fiecare posedă o organizare proprie, care ține însă de domenii extralingvistice. Trecând din domeniul fizic, respectiv cognitiv, în acela al semioticii, cele două substanțe capătă un statut deosebit, tocmai datorită jocului dintre cele două planuri: expresia și semnificația. Meritul structuralismului constă tocmai în descoperirea mecanismului acestui joc care este în fond principiul comutării. Grație lui putem deosebi categoric între variațiile substanței și elementele semi-

³ *Studii*, p. 151–160.

⁴ *Conținut și formă în limbă*, PLG II, p. 9–18.

⁵ Paul Miclău, *Sistemul limbajului*, SL, p. 12–23.

otice înzestrate cu valoare distinctivă. Semiotica este tocmai domeniul de ridicare a două substanțe la un nivel semnificativ, care comportă segmentarea lor în elemente distinctive.

Pe plan teoretic, general, este vorba de trecerea de la fenomen la esență, iar aceasta este dată de acordarea de semnificație unei substanțe care altfel nu are nimic comun cu ea. În acest scop, este necesar să se opereze o transformare a variațiilor continue ale substanțelor în elemente discontinue, susceptibile de regrupare în cadrul unităților semiotice bilaterale, alcătuite din semnificant și semnificat. Aceste elemente discontinue, constante, formează nivelul invariantelor limbii.

Dialectic vorbind, elementele invariante alcătuiesc conținutul limbii în ambele planuri — expresia și semnificația — și din acest punct de vedere specializarea glosematică a termenului de conținut pentru planul semnificației este nepotrivită.

Intră în conținutul invariant al limbii trăsăturile distinctive ale fonemelor și ale sensurilor. De pildă, în /p/ distinctive sînt : oclusivitatea, care îl opune lui /f/, labialitatea, care îl opune lui /t/, și surditatea, care îl opune lui /b/; aceste trăsături sînt dovedite de comutări ca /par/~/far/~/bar/, unde înlocuirea primului segment duce de fiecare dată la modificări în planul opus, al semnificației. La fel stau lucrurile în planul semnificației : în „creion”, distinctivă este, de pildă, trăsătura „mină de cărbune”, care îl opune trăsăturii „cerneală” din „toc” și „pastă” din „pix” etc. Glosematica însă nu face decît să descopere unitățile prin comutare; pentru a le descrie ea nu recurge la trăsături distinctive, așa cum face școala de la Praga, ci la distribuție⁶. Din această cauză, conținutul distinctiv al unităților din cele două planuri este omis și substanța este pusă direct în legătură cu forma. A descrie prin trăsături distinctive unitățile limbii nu înseamnă însă a le înfățișa pur și simplu substanțial, întrucît conținutul invariant înseamnă o proiectare a expresiei asupra semnificației și invers, făcută printr-o prismă semiotică.

Modul de organizare a unităților de expresie și de semnificație alcătuiește forma lingvistică, care este reprezentată de relațiile contractate de aceste unități. În planul expresiei este evident că orice unitate se definește prin relațiile de opoziție relevate de comutare : *par* „par” se opune lui *bar* „bar”, *gară* „gară” se opune lui *gheară*/g'ară/ „gheară”.

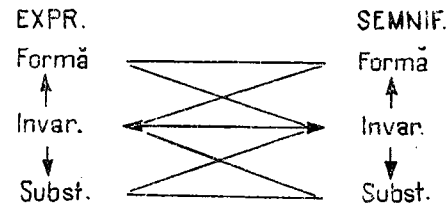
Rezultă de aici că relațiile de opoziție semiotică au un rol fundamental în delimitarea unităților; așa se face că substanțe aproape identice se organizează diferit de la o limbă la alta : lui /g'/ din limba română, care este un fonem de sine stătător, îi corespunde o variantă fonologică în limba franceză; nicăieri în limba franceză nu există cazuri de deosebire a semnificației numai prin înlocuirea lui [g'] cu [g]. Și substanța semnificației este organizată diferit de la o limbă la alta : francezii disting între *pied* și *jambe*, în

⁶ Acest punct de vedere este clar ilustrat în lucrarea lui Vasiliu, *Fonologia*.

timp ce românii folosesc numai pe *picior*, fie că e vorba de membrul inferior în întregime, fie de partea de la gleznă în jos.

De la asemenea situații s-a tras concluzia că în limbă nu contează decât opozițiile, că forma este primordială față de substanță. Dacă punem direct în legătură forma cu substanța, lucrul este adevărat; dar între ele se interpune invariabilitatea semiotică, bazată pe interdependența dintre cele două planuri: expresia și semnificația. Primordial este deci nivelul conținutului invariant căruia îi este subordonată în mod natural substanța, așa cum orice fenomen este subordonat esenței; la rândul ei, forma ca mod de organizare este și ea subordonată conținutului invariant.

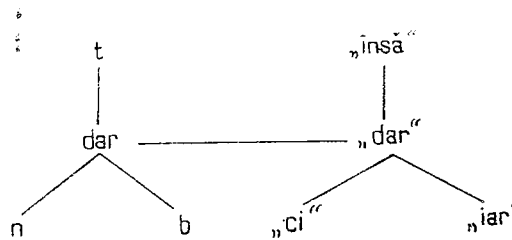
Schematic, relațiile dintre substanță, formă și invarianță se prezintă ca în tabloul de mai jos:

Pentru glossematică și pentru cercetătorii preocupați doar de analiza abstractă a limbii, interesează numai nivelul superior al formei; o asemenea limitare poate fi justificată metodologic, dar aceasta nu înseamnă că limba ca atare se reduce la formă. De altfel, limbajul este astfel organizat încât unei organizări formale stricte dintr-un plan nu îi corespunde o organizare dependentă de prima. De pildă, în planul expresiei, *pare* și *bare* se opun pe baza corelației de sonoritate, reflectând o organizare sistematică. Semnificațiile lor însă nu mai fac parte dintr-o structură încheată, dimpotrivă, ele aparțin nu numai la câmpuri semantice deosebite, ci și la clase diferite. Aceeași lipsă de corespondență se manifestă și dacă pornim de la planul semnificației: *student* și *școlar* fac parte din aceeași structură semantică, dar semnificații lor nu au nici un fonem comun. Această asimetrie de organizare nu este un neajuns, ci este cerută de însăși funcțiunea de comunicare a limbajului: unei diferențe minime dintr-un plan nu-i poate corespunde o diferență minimă din planul opus; pentru a asigura transmiterea informației se cere, dimpotrivă, ca unui sistem dintr-un plan să-i corespundă un nou sistem în planul opus. Ce s-ar întâmpla dacă opusul lui *mare* ar fi redat prin semnificantul *nare*?

Cele două forme sînt în raport la un nivel mai abstract, nu la acela al diferențelor minime, ci în sensul existenței unei rețele de relații implicate de orice unitate; de exemplu, /d/ din *dar* se opune lui /t/, lui /n/, lui /b/,

Semnificantul *dar* implică semnificatul „dar” care, la rîndul lui, se opune lui „însă”, „iar”, „ci”, ca în schema :

Aceste implicații sînt subiacente, ele nu sînt actualizate de vorbitor, ci rămîn la nivelul inconștientului, acolo unde sînt depozitate relațiile structurale ale limbii.

Legătura dintre invarianța expresiei și invarianța semnificației este mai explicită : invariantul semnificației este pus în relație directă cu invariantul semnificantului : într-un cuvînt ca *ușă* elementele de expresie se realizează ca variante, ca foneme (/u/, /ș/, /ă/) care sînt corelate cu trăsăturile invariante ale semnificatului „ușă”, acelea care o opun, de exemplu, lui „poartă” sau „fereastră”.

Nivelul invarianței este fundamental pentru limbă ; vorbitorii operează în fiecare clipă cu variantele de semnificație și de expresie, care le permit să comunice trăsăturile esențiale ale obiectelor și fenomenelor.

Cele două categorii de variante se implică reciproc, în sensul că nu există trăsături de expresie care să fie consacrate ca variante fără un efect în planul semnificației, și reciproc. Aceleași relații de implicație caracterizează orice fapt semiotic.

Nivelul invarianței este proiectat și asupra aceluia al substanței ; ca domeniu al variației, acesta este subordonat invarianței : limitele de variație ale trăsăturilor și unităților sînt impuse de conținutul invariant, stabilit prin comutare. De pildă, primul *e* din *mere* poate cunoaște nenumărate variații ; ele însă nu pot ajunge la un grad maxim de deschidere, pentru că s-ar produce confuzii cu *mare*, și nici la un minimum de închidere, care ar duce la confundarea cu *mire*.

Evident, există o legătură directă între cele două tipuri de variații în cazuri de tipul lui *impppssibil!*, în care variațiilor de expresie le corespund variații de semnificație, rezultate din introducerea elementului afectiv. Se poate întîmpla însă ca unei variații de expresie să nu-i corespundă automat o variație de semnificație. Aceasta se întîmplă curent în cazul variantelor combinatorii : variantei [eⁿ] din *mentă* nu-i corespunde automat o variație de semnificat. Dacă sînt răcit și produc variații accidentale în expresie, aceasta nu implică modificări în planul semnificației. La fel, dacă se produce o variație de semnificație, ca de pildă în *a subliniat* (o idee), aceasta nu cere neapărat o variație a semnificantului.

Se cere chiar, dimpotrivă, să existe o oarecare independență în realizarea variantelor dintr-un plan în raport cu planul opus. O astfel de inde-

pendență asigură o mare stabilitate informației transmise de unitățile din cele două planuri : variația de expresie nu impietează asupra invarianței de semnificație și, la rândul ei, variația de semnificație nu cere un semnificant nou. Interesant este că uneori nici nu știm dacă o semnificație oarecare este o variantă realizată în cadrul aceluiași semnificant sau este o unitate de sine stătătoare : diferitele sensuri ale cuvintelor *acțiune, notă, operație* au statut de invariante sau sînt variante ale aceleiași unități de semnificație ?

Cele două substanțe, a expresiei și a semnificației, pot fi puse în legătură numai în măsura în care se realizează ca variații lingvistice. Altfel, nu există nici un raport între substanța fizică a expresiei și substanța fiziologică a semnificației.

Am arătat principalele relații proprii limbajului conceput ca fenomen semiotic, înzestrat cu două laturi. Relațiile cele mai interesante sînt cele care se stabilesc pe orizontală și pe verticală. Cele de pe orizontală se stabilesc în cadrul limbajului luat ca atare. Cele de pe verticală arată primordialitatea dialectică a nivelului invariantelor atît față de formă, cît și, mai ales, față de substanță.

Relațiile indicate de liniile oblice din figura de mai sus (p. 188) sînt mai puțin importante, neavînd un caracter nemijlocit. Se înțelege că nu putem pune în legătură polii extremi, sărînd peste un punct intermediar ; am văzut mai sus greșeala glossematică, și saussuriană de altfel, care constă în opunerea formei față de substanță. Cu atît mai mult nu putem socoti că sînt în relații directe forma expresiei cu substanța semnificației sau forma semnificației cu substanța expresiei. Vom rezuma cele de mai sus spunînd că relațiile ilustrate de limitele orizontale și verticale din schemă au un caracter necesar, cele oblice sînt accidentale, iar cele dintre polii extremi sînt imposibile în mod nemijlocit.

b. Arbitrar și motivat

De multă vreme oamenii și-au pus întrebarea : de ce cutare complex sonor are cutare înțeles ? Găsim un prim ecou în celebra dispută oglindită în dialogul Cratylos al lui Platon. Au fost atunci explicate unele cuvinte prin valoarea expresivă a sunetelor din care sînt compuse, de exemplu în grecește *rheo* înseamnă „a curge”, pentru că *r* e potrivit „ca să redea mișcarea”. Și mai tîrziu s-au emis astfel de idei, de exemplu Leibniz credea că *r*- exprimă o mișcare violentă, pe cînd *l*-, una blîndă⁷, deși recunoștea că sînt și cuvinte la care o asemenea legătură nu se poate stabili⁸. Faptele au fost exprimate cu toată vigoarea de Karl Marx : „Numele unui lucru este cu totul exterior naturii sale”⁹.

⁷ Heinrich Junker, *Sprachphilosophisches Lesebuch*, Heidelberg, 1948, p. 28—29.

⁸ Luigi Rosiello, *Linguistica illuminista*, Bologna, 1967, p. 50 și urm.

⁹ Karl Marx, *Capitalul*, în K. Marx, F. Engels, *Opere*, vol. 23, București, 1966, p. 115.

„Arbitrarul semnului lingvistic” a devenit o formulă curentă începând cu *Cursul de lingvistică generală* al lui Ferdinand de Saussure¹⁰.

Expresia ar putea fi rău înțeleasă, de aceea este util să vedem în primul rând sensul care se dă aici cuvântului *arbitrar*. Nu trebuie să înțelegem că vorbitorul ar fi complet liber să-și stabilească termenii și că, dacă ar avea chef, ar putea să-i întrebuințeze altfel decât a auzit de la alții. O oarecare libertate există, bineînțeles, și ea stă la baza stilurilor individuale. Dar nu merge foarte departe. Dacă ne-ar veni ideea să înlocuim cuvintele uzuale cu altele inventate de noi sau să le schimbăm înțelesurile tradiționale cu altele cu totul diferite, cei din jurul nostru ar începe să se îndoiască de plenitudinea facultăților noastre mintale și în orice caz ar fi puși în imposibilitate de a ne înțelege. Sintem obligați să ne folosim de cuvintele pe care le cunoștem și ceilalți, cu înțelesurile pe care le-am învățat, libertatea de a ne abate de la norme fiind limitată la nuanțe neesențiale.

Se înțelege prin *arbitrar* faptul că în natura obiectului nu există elemente care să oblige la folosirea unui anumit complex sonor și nu a altuia, ceea ce se dovedește ușor cu argumentul că fiecare limbă folosește alt termen pentru a exprima una și aceeași idee (de exemplu, ceea ce în românește se numește *gât* se cheamă în franțuzește *cou*, în nemțește *Hals*, în englezește *neck*, în rusește *seia*, în bulgărește *vrăt*, în grecește *trahilos*, în maghiară *nyack*, în turcă *boyun*, în chineză *po tze* etc. Asemănarea maghiarei cu engleza este accidentală, mai cu seamă că în engleza veche cuvântul avea forma *hnecca*). Chiar în aceeași limbă același obiect poate avea mai multe nume (în bulgărește, „gâtul” se mai cheamă și *șia*, *gârlo*, *gușa* etc.) și același cuvânt poate denumi obiecte diferite (de exemplu, în franțuzește *cu*, scris *cou*, înseamnă „gât”, scris *coût* înseamnă „cost”, scris *coup* înseamnă „lovitură” etc.). De altfel, dacă structura fonologică a cuvântului ar fi dictată de sens, ar fi de neînțeles schimbările fonetice care au loc permanent în toate limbile și, de asemenea, înlocuirea unui suport fonetic cu altul.

Ferdinand de Saussure a subliniat faptul că arbitrarul, pe de o parte, interzice schimbarea cuvintelor, deoarece ne sînt date global (neputîndu-le analiza, nu avem de ce să le modificăm), pe de altă parte permite schimbarea lor, deoarece nu e obligatoriu ca un anumit înțeles să fie redat printr-un anumit complex sonor.

S-au căutat alți termeni, mai puțin echivoci, pentru a înlocui pe *arbitrar*. De exemplu s-a propus *convențional*, care are însă defectul de a lăsa să se înțeleagă că a avut loc o dezbatere pentru fixarea numelui (asupra acestei idei vom reveni). Alții au vorbit de caracterul *nemotivat* sau *nedeterminat* al cuvântului, ceea ce de asemenea nu este cu totul lipsit de ambiguitate; am putea răspunde că avem un motiv să folosim cuvântul *gât*, anume că numai în acest fel ne putem face înțelesii de cunoscuții noștri. În realitate nimic pe lume nu se petrece fără un motiv. Ținînd seamă

¹⁰ Eugenio Coseriu, *L'arbitraire du signe. Zur Spätgeschichte eines aristotelischen Begriffes*, în „Archiv für das Studium der neuen Sprachen und Literaturen”, 119 (204,2), p. 81–112, arată că de-a lungul secolelor, de la Aristotel încolo, s-a vorbit mereu de „arbitrar”. Saussure a dat o interpretare proprie acestui concept.

de faptul că un termen impecabil nu a fost încă găsit, vom folosi în continuare pe cei citați, fără să pierdem din vedere modul special în care trebuie înțeleși.

Nu numai că există de fapt un motiv pentru alegerea oricărui complex sonor în scopul de a denumi o idee, dar la originea graiului era obligatoriu să existe o legătură determinantă între înțeles și corpul fonetic. Dacă ascultătorul, când auzea un grup de sunete, n-ar fi ghicit ce i se spune, n-ar fi existat nici o posibilitate să i se explice, nici prin traducerea în altă limbă, nici printr-o perifrază în aceeași limbă. De fapt, graiul s-a născut atunci când oamenii în devenire au căzut de acord, fără convenție prealabilă, asupra unei legături permanente între un complex sonor și un sens, și acest lucru nu s-a putut produce decât acolo unde sunetele, prin însăși constituția lor, sugerau ideea care trebuia exprimată. După ce în numeroase împrejurări același grup de sunete a produs aceeași reacție, omul a devenit conștient de faptul că, scoțind anumite sunete, o poate provoca la cei care îl ascultă. Atunci a început să vorbească cu intenție și curînd a simțit nevoia de cuvinte noi, care să denumească noțiuni inexistente mai înainte. Deci a ajuns să creeze cuvinte cu intenția de a le crea. Au fost aceste cuvinte motivate? Fără discuție, da. Omul nu poate inventa nimic care să nu plece de la faptele reale cunoscute dinainte. Nici monștrii fabuloși nu sînt născociți pe de-a-ntregul (himera avea cap de leu, trup de capră și coadă de șarpe, dar cel care a imaginat-o văzuse lei, capre și șerpi). Nici autorii de romane fantastice, deși în aparență se bucură de toate libertățile, n-au izbutit vreodată să creeze lumi cu totul de alt tip decât cea pe care o cunoșteau din propria lor experiență.

Orice cuvînt nou a avut rădăcini pe de o parte în situația care cerea prezența lui, pe de altă parte în materialul lingvistic care stătea la dispoziția vorbitorilor. S-a presupus că în vremurile mai noi s-au format cuvinte în mod arbitrar (înțelegînd acum prin aceasta că forma lor nu era legată de nimic din ce exista anterior în limbă). S-au citat exemple ca *gaz*, *rococo*, *félibre*, *kodak*, *jingo*¹¹. Dar (cum arată autorul citat) exemplele acestea nu sînt convingătoare, căci cuvintele în chestiune au apărut pe baza procedeelelor tradiționale. *Gaz* ar fi o deformare a germanului *Geist* „spirit” (mai de curînd s-a stabilit însă că e vechiul grecesc *haos*, în forma pe care a luat-o în olandeză, creatorul cuvîntului fiind chimistul olandez van Helmont, în secolul al XVII-lea). *Rococo* și *kodak* sînt onomatopeice (ultimul evocă sunetele produse la declanșarea mecanismului la aparatul de fotografiat; primul e explicat însă astăzi prin *rocaille* „pietricică”). *Félibre*, numele dat în secolul trecut poeților provensali, nu este decât lat. *fellebris* „sugaci” (oarecum „copil crescut de muze”), iar *jingo*, folosit în argoul studenților de la Oxford în loc de *Jove* „Iupiter”, este o transformare a unui termen din boscorodeala vrăjitorilor medievali (în genul lui *hocus pocus*). Singurul dintre toate acestea care pare inventat, deși nu fără o bază reală, este *kodak*.

¹¹ J. Vendryes, *Le langage*, Paris, 1921, p. 269—270.

Aceasta nu înseamnă că ar fi imposibil să se creeze la un moment dat cuvinte într-adevăr din elemente luate la întâmplare. Avem, se pare, un exemplu autentic în *nylon*, format în America la un concurs. Pe baza lui s-au creat apoi *dralon*, *orlon*, *perlon*, *silon* etc., acestea nemaifiind întru totul arbitrare. Totuși nu știm dacă creatorul lui *nylon* n-a pornit de la vreun element real. Exemplul cel mai categoric este un nume de persoană. Tatăl lingvistului francez Michel Bréal, care purta un nume de origine străină, și-a ales în modul următor numele pe care avea să-l facă cunoscut fiul său : a tras la sorți cinei litere din alfabetul francez și le-a aranjat într-o ordine acceptabilă din punct de vedere acustic. Dar trebuie să notăm că a pornit de la inventarul fonetic existent în franțuzește și că a fixat ordinea sunetelor după criteriile tradiționale (nu putea admite de exemplu ordinea *earlb*). În orice caz, cu asemenea exemple nu sîntem încă aproape de a fi dovedit existența unor cuvinte formate fără un punct de plecare în situația de fapt. Este evident că putem accepta un nume de persoană fabricat, dar nu vom accepta un nume fantezist pentru un obiect care are de mai înainte nume.

Rezultă din cele arătate că, dacă facem abstracție de cazuri cu totul excepționale, am zice chiar aberante, orice cuvînt a fost motivat cînd a fost creat. De aceea se preferă explicația „arbitrarului” prin „neanalizabil”, în sensul că masa vorbitorilor nu știe să explice de ce cutare cuvînt are cutare înțeles (sînt cazuri cînd nu știu nici lingviștii). Chiar și printre nespecialiști există în această privință grade de pricepere : pentru unii *carburator* este un nume de instrument care poate fi legat de verbul *a carbura*, în timp ce pentru alții, care nu cunosc verbul, *carburator* este total inanalizabil. Pentru noi *bicicleta* este analizabil, deoarece cunoaștem pe *bi-*, pe *ciclu* și sufixul *-etă*. Pentru copilul care, în comuna Todireni, acum vreo 60 de ani, a fost auzit explicînd că ceea ce a trecut pe șosea nu e dracul, ci o *licipetă*, cuvîntul era evident neanalizabil. Pseudonimul *Reviga* este transparent pentru cine știe că purtătorul lui a trăit într-o comună cu acest nume, pe cînd pentru ceilalți este inexplicabil.

Vom spune deci că orice cuvînt, cînd e creat, are o explicație, deci e motivat. Există mai multe feluri de motivări ; astfel se vorbește de motivare internă și externă sau relativă și absolută¹². Motivarea externă sau absolută, cea mai solidă, dar și mai rar întîlnită, privește cuvintele care prin sunetele componente sugerează înțelesul, deci onomatopeele, interjecțiile, într-un cuvînt formațiile imitative sau descriptive. *Cucurigu*, chiar dacă în fiecare limbă îi corespund forme ușor diferite, încearcă să reproducă sunetele scoase de cocoș ; *ah*, produs adesea fără voia vorbitorului, prezintă forma pe care o impune constituția noastră anatomică, aerul expirat fiind dirijat printre obstacolele create de organele întîlnite. Prin urmare, n-ar putea fi vorba să alegem altă interjecție pentru a o înlocui pe aceasta (ușoare variații întîlnim totuși de la o limbă la alta). Aici motivarea este cea mai clară, dar cuvintele care intră în cele două categorii sînt puțin importante în limbă.

¹² Paul Miclău, *Le signe linguistique*, Paris, 1970, p. 91—92.

Prin motivare internă sau relativă înțelegem posibilitatea de a analiza structura cuvintelor bazându-ne pe comparația cu alte elemente ale limbii : derivare, compunere, transfer semantic. V.V. Levițki¹³ vorbește de motivare morfologică (aici intră formarea cuvintelor), semantică (cu o variantă morfologico-semantică) și fonetică. Socotim că *trecător* este analizabil prin verbul *a trece* și sufixul *-(ă)tor*, *primăvară* prin *primă* și *vară* ; *broasca* de la ușa este un cuvânt motivat prin faptul că seamănă cu animalul numit *broască* ; *portărel* este motivat pe de o parte prin faptul că e format cu sufixul *-el*, pe de altă parte prin faptul că aduce aminte de *portar*, deși nu e nici diminutiv, nici păzitor al porții.

Buysens arată¹⁴, cu dreptate, că la compuse și derivate (putem adăuga și expresiile figurate) e vorba numai de motivarea alcătuirii, căci elementele componente rămân arbitrare. Dar nu e mai puțin adevărat că noțiunea, în aceste cazuri, este exprimată prin complexe inteligibile, de exemplu un german care aude cuvântul *Seehund* (literal „ciine de mare”) află mai mult decât un român căruia i se spune cuvântul *focă*. Vom vedea mai departe că acest avantaj este ținut în cumpănă adesea de un dezavantaj paralel.

Motivarea, prezentă la orice nouă formație, se poate pierde cu timpul, prin evoluție fonetică, prin pierderea existenței independente a unora din elementele componente, prin schimbări de înțeles. Prin schimbări fonetice : dacă în românește *degetar* rămâne analizabil prin *deget*, echivalentul francez *dé* (< lat. *digitale*), violent comprimat, a pierdut legătura cu baza sa (lat. *digitus* > fr. *doigt* ; de observat că în franțuzește derivatul a rămas mai scurt decât forma de bază). În latinește *pigritor* era analizabil prin adjectivul *piger* „leneș” ; în românește, *pregeta* a devenit neanalizabil, deoarece *piger* nu a fost moștenit ; în latinește *ex-quatere* era analizabil, în românește *a scoate* nu mai e analizabil, căci, dacă avem prefixul *s-* < *ex-*, verbul *quatere* fără prefix nu s-a păstrat. Se poate totuși pierde legătura numai pentru o parte a cuvântului : lat. *medius locus*, devenit rom. *mijloc*, e analizabil pentru noi în partea sa finală.

Unele cuvinte devin nemotivate prin pierderea unei figuri de stil : legătura dintre *a uita* și *a se uita* (la origine acesta din urmă însemna „a uita de sine”), dintre *lămură* și *a lămuri* nu mai e prezentă în conștiința vorbitorilor, deci *a se uita* și *a lămuri* au devenit nemotivate. Când a fost introdusă la noi planta *zea mays*, a fost numită *porumb* printr-o figură de stil, pentru că știuletele seamănă cu pasărea care purta acest nume. Pentru eliminarea omonimiei, pasărea a fost apoi numită cu diminutivul *porumbel*, astfel că astăzi raportul dintre cele două cuvinte nu mai e simțit.

Se poate pierde și motivarea externă. Lat. *pipio* „porumbel” era evident în raport cu sunetele scoase de pasăre ; în franțuzește a devenit *pigeon* și nu mai are caracter onomatopeic¹⁵.

¹³ V.V. Levițki, *Виды мотивированности слова, их взаимодействие и роль в лексико-семантических изменениях*, în *Материалы семинара по проблеме мотивированности языкового знака*, Leningrad, 1969, p. 21—25.

¹⁴ Eric Buysens, *Le structuralisme et l'arbitraire du signe*, SCL XI, 1960, 3, p. 404—416.

¹⁵ Saussure, *Cours*, p. 102.

Pe de altă parte, elementele analizabile se întăresc prin analogie, prin etimologie populară, prin înlocuirea sensului și, mai des, prin derivare și compunere. Analogia intervine pentru a restabili legătura unui derivat cu baza sa și prin aceasta pentru a menține caracterul lui motivat : de la *mort* s-a format în chip regulat verbul *a amurți* ; forma analogică *amorți*, generalizată în limba literară, permite o mai ușoară referire la baza etimologică.

Prin etimologie populară, cuvintele neanalizabile capătă o familie de care erau în realitate străine, totuși o familie : *cărdășie*, derivat de la *cardaș* (turc. *kardaş* „frate”), a fost pus în legătură cu *cîrd* și a devenit *cărdășie*. Înlocuirea sensului e tot un fel de etimologie populară, numai că nu alterează forma : *fortuit* „întîmplător” e înțeles de unii ca „forțat”, deci intră în familia lui *forță*.

Exemplele de derivare și compunere sînt atît de curente, încît nu mai e nevoie să le prezentăm aici. Dar trebuie să amintim că, în loc de împrumut direct, se folosește adesea calcul, adică, după model străin, se formează derivate și compuse cu elemente din fondul propriu, ceea ce întărește sectorul motivat al vocabularului : *deznodămînt* după fr. *dénouement*, *unt-delemn* după bulg. *dărveno maslo* etc.

Rareori motivarea se întărește prin accentuarea caracterului imitativ. F. de Saussure a citat¹⁶ cazul fr. *fouet* „bici”, cuvînt expresiv, derivat de la *fou* „fag” (< lat. *fagus*), lipsit de caracter imitativ. În românește *a șuiera* e mai expresiv decît originalul său latin *sibulare*. Mai răspîndită, dar mai superficială, este intervenția simbolismului fonetic ; se modifică upul sau mai multe dintre fonemele unui cuvînt sau se adaugă foneme pentru a da, chiar prin constituția lui, o idee asupra conținutului de exprimat. Astfel *mocan* devine *mocîrțan*, sunetele adăugate arătînd că e vorba de o persoană desconsiderată.

Împrumutul, în materia care ne interesează, ocupă un loc intermediar : în principiu se introduc cuvinte noi neanalizabile, de felul lui *ghivent* (originalul german este analizabil), *hatîr* (din turcă), *borcan* (în maghiară, de unde provine, este compus) etc., care măresc sectorul nemotivat ; dar se împrumută cuvinte din limbi înrudite și chiar din aceeași limbă (din alt dialect), care măresc procentul motivat : *a reduce* (cf. *a duce*), *a bălți* (mult folosit de ziare în timpul inundațiilor recente). În sfîrșit, în vremea noastră se împrumută masiv termeni internaționali, de obicei de origine latină, care-și găsesc ușor o familie, nu atît printre cuvintele moștenite (deși se întîmplă și aceasta), cît printre cele împrumutate. Astfel *cosmonaut* nu rămîne izolat, căci e pus în raport cu *cosmos*, *cosmic*, cu *astronaut* etc.

Cuvintele motivate și cele nemotivate au avantaje și dezavantaje. Cuvintele nemotivate sînt de obicei scurte, ceea ce constituie un merit ; sînt adesea atinse de uzură fonetică, ceea ce înseamnă că se suprimă elementele redundante¹⁷. Cuvintele nemotivate împrumutate au de obicei sensul precis și strict pe care-l stabilesc specialiștii (de exemplu *oxigen*).

¹⁶ *Lucr. cit.*, p. 102.

¹⁷ P. Miclău, *lucr. cit.*, p. 90.

Pe de altă parte, fiecare din aceste cuvinte trebuie memorat separat, nu se poate sprijini pe cunoștințe prealabile din aceeași limbă. Dacă toate cuvintele ar fi neanalizabile, am avea nevoie de sute de mii de rădăcini, iar fără polisemie, de multe milioane, ceea ce ar constitui o încărcare excesivă a memoriei. Dar, dacă am admite că se poate evita polisemia, nu vedem cum am putea scăpa de o masivă omonimie.

Cuvintele neanalizabile se pretează ușor la etimologii populare, uneori absurde; de exemplu *stomatologie* devine în gura unora *stomacologie*; *hebdomadaire* apare în franceza populară ca *hebdomadaire*, după *dromadaire* „cămilă”.

Cuvintele motivate se țin minte mai ușor. Fără să vorbim de cele imitative, care nu sînt numeroase, cu ajutorul unui număr relativ mic de rădăcini și de afixe, construim atîtea cuvinte cîte ne trebuie, ușor de fabricat și ușor de înțeles. Dacă am avea nevoie să fabricăm în românește cuvinte ca *ordonanțabil* sau *microvehicul*, n-ar fi necesar să le explicăm, căci s-ar înțelege de la sine de cei care cunosc părțile componente. Dezavantajul cuvintelor analizabile este că sînt adesea lungi, cu elemente redundante, și că analiza în părțile componente ne duce uneori la sensuri străine de cele reale. Germanii, traducînd pe *oxigen* prin *Sauerstoff*, pot avea impresia că e vorba de „materie acră”, pe cînd nouă *oxigen* nu ne sugerează nimic altceva decît definiția din manuale.

Și acum se pune întrebarea: încotro merg limbile, spre înmulțirea cuvintelor motivate sau a celor nemotivate? Părerile specialiștilor sînt împărțite. În primul rînd trebuie spus că nu toate limbile se comportă la fel. O limbă ca franceza, în care uzura fonetică este foarte mare și compunerea joacă un rol redus, a mers desigur multă vreme către înmulțirea elementelor neanalizabile. O limbă ca germana, care păstrează cuvintele lungi și face mult uz de compunere, astfel că aproape oricare cuvînt poate fi împreunat cu oricare altul, merge către înmulțirea elementelor analizabile.

În ansamblu, trebuie să credem că în jurul unor cuvinte primare, scurte, neanalizabile, se creează, prin derivare, compunere, polisemie, tot mai mult familii largi, întărindu-se astfel caracterul sistematic al vocabularului, că deci motivarea cîștigă teren asupra nemotivării, chiar dacă nu se poate ajunge niciodată la eliminarea nemotivării, de vreme ce am admis că elementele de compunere și derivare nu pot fi motivate decît intern, iar motivarea internă nu poate merge prea departe.

2. Planuri, nivele, stratificare

Scopul lingvisticii structurale este descoperirea unităților invariante, descrierea și clasificarea lor, precum și analiza relațiilor dintre unități.

Pentru a descrie faptele de limbă, se pornește de la raportul fundamental care caracterizează structura limbajului, raportul dintre cele două laturi: materială și ideală. Distincția dintre aceste două laturi, făcută de

multă vreme în istoria filozofiei și a lingvisticii, a fost exprimată clar de F. de Saussure în capitolul despre natura semiotică a limbajului. El arată că există două laturi, *signifiant* și *signifié*, legate indisolubil; acestea sînt privite mai ales formal (în special în capitolul consacrat valorii lingvistice).

Analiza celor două planuri a fost adîncită mai ales în cadrul școlii glossematice. Însă glossematicienii, mai mult decît Saussure, s-au preocupat de aspectul formal al laturilor limbii. Teoria „clasică” despre cele două planuri a fost elaborată de L. Hjelmslev, care numește latura de *signifié* conținut, iar cea de *signifiant* expresie (vezi *Conținut și expresie*, II B 1 a).

Trebuie să precizăm că noțiunea de plan lingvistic are uneori un sens mai larg, folosindu-se pentru nivelele limbii. De exemplu, J. Kurylowicz vorbește de plan fonetic și semantic, B. Trnka, de plan fonologic, sintactic și suprasintactic¹.

Planul expresiei reprezintă deci latura sonoră a limbii; el poate fi abordat din punctul de vedere al substanței. Aceasta constituie obiectul de cercetare al foneticii și se studiază cu metode experimentale etc. Dacă substanța fonetică e privită din punct de vedere funcțional, se obțin fonemele, studiate de fonologie.

Studierea planului conținutului este mult mai complexă, deoarece există dificultăți chiar în privința definirii substanței conținutului. Aceasta este socotită de multe ori procesul gîndirii; gîndirea nu există însă în stare pură, ea capătă o organizare specială în cadrul sistemului semantic. Conținutul limbii este reprezentat de structura semantică, iar unitățile care constituie această structură sînt sensurile cuvintelor.

Cele două planuri ale limbii, deși alcătuite din substanțe total opuse, au la bază aceleași principii de organizare. În ambele planuri, unitățile sînt alcătuite din fascicule de trăsături distinctive. Aceste trăsături sînt puse în lumină prin raportul de comutare, conform căruia o modificare dintr-un plan atrage după sine o modificare în planul opus. Astfel, schimbarea în planul expresiei din *pat/bat* atrage după sine schimbarea în planul conținutului; invers, înlocuind pe „scaun” cu „masă”, prin schimbarea din planul conținutului se produce implicit o modificare a expresiei.

În structura limbii, unitățile nu există în stare pură, ele se combină pentru a putea exprima mesajul lingvistic. Această combinație nu se face la întîmplare, ci conform unui principiu fundamental — stratificarea. Conform acestui principiu, o unitate de un anumit rang este formată dintr-o combinație de unități de rang imediat inferior sau chiar dintr-o singură unitate. Rezultă din definiție că structura limbii se prezintă sub formă de „etaje”, de nivele, organizate în mod ierarhic. Această ierarhie constă în faptul că fiecare unitate superioară este diferită din punct de vedere funcțional de o unitate inferioară. Totuși unitățile au și trăsături comune: fiecare unitate inferioară este minimală în cadrul unității superioare sau

¹ Vezi comentariul la V. Hořejší, *Les plans linguistiques et la structure de l'énoncé*, „Philologica Pragensia”, 1961, nr. 4, p. 13.

se poate identifica cu ea. Analizînd unitățile pe baza principiului stratificării, se constată că numărul unităților diferă de la un nivel la altul : cel mai puțin numeroase sînt fonemele ; pe măsură ce trecem de la un nivel inferior la un nivel superior, numărul unităților crește : morfeme sînt mai multe decît foneme, cuvinte mai multe decît morfeme, iar numărul enunțurilor este practic infinit.

Această ierarhizare a nivelelor limbii este rezultatul unei operații de analiză, întrucît în șirul vorbirii unitățile nu apar în cadrul unei structuri etajate, ci al unor relații de incluziune, unitățile de un anumit rang incluzînd pe cele de rang inferior.

După manifestarea unităților pe planuri și nivele, ele sînt monoplane sau biplane (unilaterale și bilaterale). De exemplu, fonemul este unitate fundamentală monoplană care aparține planului expresiei. Ea poate fi definită numai prin raportare la planul opus, adică prin corelarea cu planul conținutului.

Nivelele de organizare a limbii pe baza principiului stratificării sînt următoarele :

a. Nivelul trăsăturilor distinctive

În planul expresiei este vorba de trăsăturile distinctive ale fonemului. Acestea pot fi descrise substanțial. De exemplu, se poate arăta că *p* este alcătuit din labialitate, surditate, ocluzivitate. În planul conținutului se vorbește din ce în ce mai mult de trăsături distinctive semantice, numite seme. De pildă, o unitate semantică cum este „scaun” poate fi analizată în trăsăturile : cu spate, cu picioare, pentru o persoană, pentru a se așeza, fără brațe (vezi *Unitățile limbii*, II C 1). Trebuie arătat că trăsăturile distinctive reprezintă ultimul rezultat al analizei lingvistice². Ele constituie nivelul cel mai de jos al structurii lingvistice, care reflectă clar paralelismul de organizare a celor două planuri. În nivelul trăsăturilor distinctive se vede saltul de la substanță la invariante lingvistice. Datorită funcțiunii limbii ca mijloc de comunicare, substanța capătă statut de trăsături distinctive, care se stabilesc prin raportul dintre cele două planuri, expresie și conținut, adică prin comutare.

b. Nivelul unităților monoplane : fonemul și semantemul

În planul expresiei avem a face cu fonemele, care sînt unități alcătuite din elemente aparținînd nivelului imediat inferior, adică din trăsături distinctive. În planul conținutului, unitățile, la rîndul lor, sînt alcătuite din trăsături distinctive semantice (seme). Pentru a desemna aceste unități ca fascicule de seme, se folosește adesea termenul de semantem. În timp

² Benveniste, *Problèmes*, p. 119—131.

ce fonemele sînt mai mult sau mai puțin pe același plan, ca natură și ca mod de organizare a trăsăturilor, semantemele cuprind trăsături foarte diferite, avînd diverse grade de abstractizare.

Se disting două mari categorii de astfel de trăsături semantice : lexicale și gramaticale. De exemplu, semantemul „băiat” este alcătuit din mai multe trăsături lexicale : comutînd trăsătura „sex masculin”, cu „sex feminin”, ajungem la alt semantem, „fată”. Sensurile gramaticale sînt mult mai abstracte. Pentru a desprinde trăsăturile invariante ale acestora, este necesară studierea accepțiilor realizate în diferite îmbinări. De exemplu, se pot stabili trăsăturile distinctive ale cazurilor, cum este acuzativul ; acesta se definește prin trăsătura de proiectare și prin absența trăsăturii de selecție, prezentă în nominativ, precum și prin lipsa orientării existente în cadrul dativului³.

c. Nivele biplane

α. Nivelul morfemelor. Morfemele sînt alcătuite din unități de rang inferior. În planul expresiei, morfemele sînt un ansamblu de foneme (-se- ca morfem al mai mult ca perfectului). Cînd morfemul este alcătuit dintr-un singur fonem, nivelul imediat inferior este alcătuit din trăsături distinctive (-e ca morfem al pluralului). În planul conținutului, morfemele lexicale sînt alcătuite din semantemele lexicale (*lucr-* din *lucra* înseamnă „a face o anumită acțiune” etc.), cele gramaticale, din conținutul gramatical corespunzător (-se- indică mai mult ca perfectul). În planul conținutului, morfemele nu fac decît să preia semantemele.

Cînd unitățile sînt folosite într-un nivel imediat superior, ele se realizează, de obicei, sub formă de variante. Astfel, în cadrul morfemelor, fonemele se realizează ca variante combinatorii⁴. De exemplu, într-un cuvînt ca *lîngă*, fonemul /n/ se realizează sub forma variantei velare [ŋ], determinată de vecinătatea consoanei următoare, care este velară „prin natură”. Acest fenomen este foarte important, pentru că el arată cum, ridicîndu-se de la un nivel la altul, o unitate își pierde din individualitate în ansamblul din care face parte. Vorbitorul acordă atenție complexului sonor în întregul lui și realizează mai puțin alterările unităților componente. Există un model normal de realizare a ansamblului, acela care se folosește cel mai frecvent ; în el unele unități inferioare se realizează în forma lor de bază ca fonemul /l/ în *lîngă* ; vocala următoare este însă nazalizată [lⁿ], la fel [ŋ] este velar, [g] și [ă] sînt normal apropiate de structura lor fonologică „pură”.

Între cele două planuri există o deosebire importantă din punctul de vedere al numărului de nivele manifestat pînă aici : pe de o parte, în planul expresiei există trei trepte — trăsături distinctive, foneme, morfeme ca expresie ; pe de altă parte, în planul conținutului nu există decît două

³ Vezi P. Diaconescu, *Le système casuel en roumain*, CLTA, p. 37.

⁴ Vezi E. Vasiliu, *Limbă, vorbire, stratificare*, SCL X, 1959, 3.

trepte — trăsături distinctive și semantemele care reprezintă conținutul morfemelor. Aceasta este valabil în procesul vorbirii, în care un morfem prezintă un singur sens. În sistem însă, de multe ori, un morfem are mai multe înțelesuri (*drept* „fără ocol”, *drept* „cinstit”), ceea ce face ca problema stratificării să fie asemănătoare cu cea din planul expresiei. O altă deosebire între cele două planuri constă în aceea că, în planul expresiei, morfemul are o realizare lineară, este o înșiruire de foneme pronunțate succesiv, pe cînd în planul conținutului avem a face cu o realizare simultană a tuturor trăsăturilor. Se vorbește în astfel de cazuri de o asimetrie între cele două planuri (vezi *Conținut și expresie*, II B 1 a).

Morfemele pot fi studiate din mai multe puncte de vedere. Latura de conținut lexical e studiată de semantică, iar latura de expresie a morfemelor cu multiplele ei variații constituie, după A. Martinet⁵, obiectul morfologiei. De exemplu, în paradigma prezentului, variații de morfem ca *pot-*, *poț-*, *poat-*, *put-* sînt studiate de morfologie.

β. Nivelul cuvîntului. Morfemele se combină între ele pentru a forma cuvinte ca unități de rang superior. Existența cuvîntului ca unitate structurală de sine stătătoare a fost mult discutată⁶. Deși nu există o definiție unitară, lingviștii continuă totuși să folosească acest termen. Așa cum un morfem poate fi format dintr-un singur fonem sau din mai multe, tot așa există cuvinte alcătuite dintr-un singur morfem (*pat*) sau din mai multe (*prelucrasem*). Morfemele, în cadrul cuvîntului, se realizează prin variante. Domeniul cel mai important al realizării morfemelor ca variante de expresie ale cuvîntului e alcătuit de numeroasele alternanțe apărute în flexiunea nominală și verbală (*masă — mese*, *port — purtăm*).

În cadrul cuvîntului, morfemele se prezintă într-o succesiune lineară, atît în planul expresiei cît și în planul conținutului. Această succesiune corectează asimetria de care s-a vorbit mai sus⁷.

Conform tradiției, cuvîntul e studiat de lexicologie. Aceasta, în general, face abstracție de morfemele gramaticale incluse în cuvînt, în timpul vorbirii. De exemplu, în *prelucrasem*, un lexicolog vede numai partea lexicală, neglijînd morfemele gramaticale (*-a-*, *-se-*, *-m*). În schimb, el studiază partea lexicală în mod analitic, distingînd *pre-* ca prefix și *lucr-* ca rădăcină, interesîndu-se de conținutul lor semantic, atît separat cît și sintetic.

γ. Nivelul enunțului. Problema nivelului superior cuvîntului este foarte controversată. S-a propus ca unitate superioară sintagma, imbinare de cel puțin doi termeni semnificativi. Dar structura binară a sintagmei contrazice principiul stratificării, conform căruia o unitate de un anumit rang poate fi formată și dintr-o singură unitate. Tradițional, nivelul inter-

⁵ Vezi Martinet, *Eléments*, p. 106.

⁶ *Ibidem*, p. 115 și urm.

⁷ S. Stati, *Analiza unităților de conținut*, PLG IV.

mediar între cuvînt și propoziție este partea de propoziție. Spre deosebire de sintagmă, aceasta ar satisface principiul stratificării, prin aceea că o parte de propoziție este alcătuită dintr-un șir de cuvinte sau chiar dintr-un singur cuvînt. :

Pentru a menține discuția în cadrul nivelelor de bază, putem socoti, ca nivel superior cuvîntului, enunțul, și, în același timp, se poate admite existența unor subnivele sau nivele intermediare, precum și a unora mai cuprinzătoare.

Stabilirea exactă a nivelelor și a subnivelelor trebuie făcută pentru fiecare limbă în parte, cele comune majorității limbilor fiind analizate mai sus.

Din cele discutate, rezultă că ierarhia nivelelor limbii se prezintă schematic astfel :

<i>Expresie</i>	<i>Conținut</i>
1. a. Trăs. dist.	Trăs. dist.
b. Fonem	Semantem
2. c.	Morfem
d.	Cuvînt
e.	Enunț

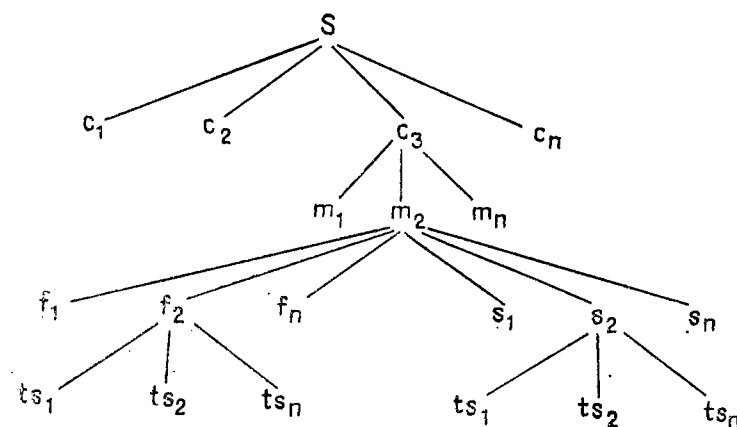
Se constată că nivelele de sub 1 nu există singure în limbă : trăsăturile distinctive sînt ultimul rezultat al analizei, iar fonemul se folosește izolat numai cînd coincide cu un semnificant al morfemului ; semantemul nu există niciodată în stare pură. La nivelele de sub 2 expresia și conținutul coexistă în aceleași unități.

În trecerea de la 1 la 2 se realizează deci un salt calitativ, prin apariția nivelelor de unități bilaterale. Primele sînt morfemele, iar segmentarea enunțului în astfel de unități este ceea ce A. Martinet numește prima articulare. Într-adevăr, vorbitorul este preocupat de acest nivel al segmentării care cuprinde unități semnificative. Analiza morfemului în unități distinctive de expresie, în foneme, este mai mult o operație de laborator ; ea este ceea ce A. Martinet numește cea de-a doua articulare.

Nu putem epuiza aici toate problemele legate de trăsăturile proprii unităților de un nivel sau altul (pentru aceasta vezi *Unitățile limbii*, II C 1). Important este doar mecanismul stratificării, al producerii unităților dintr-un nivel din unități de rang imediat inferior, precum și participarea lor la alcătuirea unor unități de rang imediat superior.

Pe acest principiu se bazează și analiza în constituenți imediați (vezi *Metode moderne*, I B 2 c), care se redă sugestiv printr-un arbore de la nivelul cel mai înalt pînă la nivelul semnificativ minimal al morfemelor. Structural,

nivelele au o organizare arborescentă care merge mai departe decât analiza în constituenți imediați :

unde : S = secvență, enunț
 c = cuvânt (există n cuvinte într-o propoziție)
 m = morfem („ n morfeme într-un cuvânt)
 f = fonem („ n foneme într-un morfem)
 s = semantem („ n semanteme într-un morfem polisemantic)
 ts = trăsături distinctive (există n trăsături distinctive într-un fonem sau semantem).

3. Sistem și structură

a. În lingvistica secolului al XX-lea și mai ales în ultima perioadă se folosește, alături de termenul de *sistem*, cel de *structură*. Importanța precizării conținutului celor doi termeni nu e o problemă de pură terminologie, ci una teoretică, de stabilire a două categorii fundamentale pentru înțelegerea și studierea esenței limbii. De aceea nu e de mirare că la sfârșitul deceniului al 6-lea a avut loc la Paris un coloeviu asupra termenului *structură*¹. S-a observat cu această ocazie că există o mare divergență de păreri, nu de la o știință la alta, ci în cadrul aceleiași științe, de exemplu în lingvistică, astfel că, după o expresie, desigur ușor exagerată, a participanților la discuție, există „câți autori, atâtea accepții”.

Discuțiile în jurul problemei au continuat și continuă, fără să se fi ajuns la un consens. Astfel, există autori care folosesc ambii termeni, dar

¹ Rezultatele acestui coloeviu se află cristalizate în volumul de articole și dări de seamă îngrijit de Roger Bastide, *Sens et usage du terme structure dans les sciences humaines et sociales*, Haga-Paris, 1962.

fără să arate dacă înțeleg să facă vreo diferență între ei ², după cum există și glasuri sceptice relativ la utilitatea termenului *structură* ³. Cert este că autori care în lucrări mai vechi foloseau indiferent fie *sistem*, fie *structură*, pentru unul și același fenomen, în lucrările mai noi folosesc diferențiat cei doi termeni ⁴.

Precizarea e determinată nu numai de faptul că termenul a dat naștere la o serie de interpretări contradictorii, care opun structura ca sistem de relații structurii ca parte sau nucleu al obiectului dat, structura ca un cuvânt al limbajului comun, obișnuit, structurii concept tehnic specific, structura unică și structura articulată în unități ireductibile, structura statică, sincronică și considerată în afara oricărui proces și structura care înglobează dinamica și statica, mișcarea și repausul. Gravitatea constă în concluziile de ordin teoretic-filozofic pe care le pot trage unii (presupunând chiar că ar fi de bună credință). Iată un exemplu: „Termenul structură așadar, examinat în relație cu motivările care determină folosirile și semnificațiile sale în actuala perspectivă structuralistă, dezvăluie falimentul încercării de a obține, după prăbușirea sistemelor antice universale, o nouă cunoaștere unitară și globală a realității” ⁵.

Cu atât mai mult se impune deci o rezolvare a precizării conținutului perechii de termeni-cheie ai lingvisticii moderne *sistem-structură*.

b. Din punct de vedere istoric, termenul *structură* a fost folosit cu aplicare la limbă pentru prima dată în secolul al XVII-lea, însemnând felul de aranjare a cuvintelor ⁶. A fost folosit apoi pentru a desemna:

- a) un ansamblu;
- b) părțile unui ansamblu (sau ale respectivului ansamblu);
- c) relațiile acestor părți între ele ⁷.

După cum se poate observa, unele accepții coincid cu ceea ce am denumi astăzi un *sistem*.

Deși înțelegerea limbii ca un tot organizat, în care elementele sînt corelate prin diferite tipuri de relații, este foarte veche, de la indieni și greci, termenii care să cristalizeze felul acestei organizări, respectiv *sistem* și *structură*, sînt relativ noi (bineînțeles, în aplicarea lor la limbă). În secolul al XIX-lea, trebuie remarcată folosirea deosebit de interesantă a ambilor termeni, sistem și structură, de către W. von Humboldt⁸. Din diverse pasaje

² Cf. A.G. Volkov, *Язык как система знаков*, Moscova, 1966 (cap. *Понятие языковой системы и структуры*).

³ Cf. articolul lui Enzo Golino, *Usi e abusi della Struttura*, „Tempo presente”, X, 1965, nr. 11.

⁴ Cf. Vasiliu, *Fonologia*; Stati, *Sintaxă*.

⁵ Sergio Quinzio, *Struttura dello strutturalismo*, „Tempo presente”, XI, 1966, nr. 2, p. 63. Vezi și p. 59.

⁶ După Littré, citat de R. Bastide, *Introduction à l'étude du mot „structure”* (v. nota 1).

⁷ *Ibidem*.

⁸ În lucrarea *Über die Verschiedenheit . . .*, mai ales la p. 81: „Relațiile generale aparțin în cea mai mare parte chiar formelor gîndirii și formează . . . sisteme închise”. Vezi și p. 96. La p. 191 vorbește despre „structura externă a limbii (în text „die äusserliche Struktur der Sprache”). Aceleași idei, amplificate, la p. 193.

ar rezulta că Humboldt înțelege prin sistem ceva general, de adîncime, de domeniul logicului, iar structura se referă la îmbinări, la fenomen mai de suprafață, dar e una din cele mai importante trăsături ale naturii limbii.

Mai tîrziu, de exemplu la Whitney, termenul de structură e folosit cu sensul de îmbinări ale părților sistemului.

La începutul secolului al XX-lea, termenul de structură este uitat, F. de Saussure nu-l folosește niciodată, ci preferă termenul de sistem în mod unic, pentru desemnarea organizării limbii (vezi mai jos, p. 206).

Pentru prima dată apare din nou perechea de termeni, în secolul al XX-lea, în „Tezele” publicate la Praga pentru primul congres al filologilor slaviști din 1929⁹. Se preconiza, în aceste teze, o metodă „capabilă să permită descoperirea legilor de structură a sistemelor lingvistice și de evoluție a acestora”. Noțiunea de *structură* era strîns legată de cea de *relație* în interiorul sistemului¹⁰. De acum înainte, termenul a făcut o carieră strălucită, devenind, după expresia lui E. Benveniste¹¹, *cel de-al doilea termen-cheie* (alături de sistem) al lingvisticii, chiar dacă definițiile sînt foarte numeroase și adesea contradictorii.

Astfel de definiții apar și în dicționarele de oarecare circulație (uneori două sau mai multe definiții în același dicționar). Conținutul termenului structură e explicat a fi un șir de extrageri de clase lingvistice și interrelațiile acestora bazate pe o analiză distribuțională exhaustivă¹² sau este echivalent cu complexul de fapte care se reduce la relația „cuvînt-frază”. Este deci organizarea totală a frazei sau organizarea gramaticală a limbii cercetate¹³.

O definiție interesantă a limbii prin prisma conceptelor de sistem și structură este propusă de E. Benveniste : „De la bază pînă în vîrf, de la sunete pînă la formele de expresie cele mai complexe, limba este o aranjare sistematică a părților. Ea se compune din elemente formale articulate în combinații variabile, după anumite principii de structură . . . O limbă nu cuprinde niciodată decît un număr redus de elemente de bază, dar aceste elemente, puțin numeroase ele însele, intră într-un mare număr de combinații . . . Se înțelege prin structură : *tipuri particulare de relații articulînd unitățile unui anumit nivel*”¹⁴ (subl. ns.).

Alte definiții privesc *structura* ca „unitate de elemente eterogene în limitele întregului”¹⁵, iar *sistemul* „unitate de elemente de același fel con-

⁹ Titlul era *Problèmes de méthode découlant de la conception de la langue comme système*. Iar ca subtitlu: *Comparaison structurale et comparaison génétique*. Problema e discutată de E. Benveniste în articolul „Structure” en linguistique (în volumul colectiv îngrijit de Bastide ; vezi nota 1).

¹⁰ „Un système phonologique n'est pas la somme mécanique des phonèmes isolés, mais un tout organique dont les phonèmes sont les membres et dont la structure est soumise à des lois” (N. Troubetzkoy, *La phonologie actuelle*, în *Psychologie du langage*, Paris, 1933, p. 245).

¹¹ Benveniste, *Problèmes*, p. 21.

¹² Eric P. Hamp, *A Glossary of American Technical Linguistic Usage*, Chicago, 1966.

¹³ J. Vachek, *Dictionnaire de linguistique de l'école de Prague*, Utrecht-Anvers, 1966.

¹⁴ *Lucr. cit.*, p. 21.

¹⁵ A.A. Reformatskij, *Введение в языкознание*, Moscova, 1960, p. 18.

diționate reciproc”¹⁶, relațiile și corelațiile din cadrul structurii sînt înțelese ca relații pe verticală, iar cele din sistem ca relații pe orizontală (foarte probabil, idee înspărită din afirmația lui Saussure că sistemul ni se dezvăluie numai în sincronie—deci pe orizontală, în reprezentarea lui grafică).

O definiție a sistemului și a structurii în exclusivitate prin prisma relațiilor apare foarte clară la școala londoneză (în special la M.A.K. Halliday), în lucrările căreia relațiile paradigmatică (sau ... sau ...) alcătuiesc *sistemul*, iar cele sintagmatice (și ... și ...) formează *structura*.

În lingvistica românească, cei doi termeni sînt definiți și folosiți foarte clar diferentiat pentru prima dată într-o lucrare de fonologie¹⁷, dar afirmațiile pot fi extinse și la alte compartimente ale limbii :

„Înțelegem prin *sistem* ansamblul unităților rezultate dintr-o operație de reducere a variantelor. Descrierea sistemului fonologic se face prin definirea elementelor sale (= unități rezultate din reducția variantelor) în raport cu relațiile specifice pe care ele le contractează. Relevant în definiția elementelor unui sistem este deci locul pe care aceste elemente îl ocupă în ansamblul sistemului și nu natura lor fonetică”¹⁸.

„Înțelegem prin descrierea *structurii* fonologice o operație de sinteză prin care se determină posibilitățile combinatorii și tipurile de combinații posibile în limba dată pe baza cunoașterii unităților sistemului”¹⁹.

e. Termenul de *sistem*, folosit din antichitate, a fost aplicat la limbă, în diferite perioade, de diverși filozofi. E deosebit de interesant, de exemplu, conceptul de sistem realizat de J. Locke (secolul al XVII-lea, începutul secolului al XVIII-lea) referitor la limbă. Pentru Locke, limba e un sistem de semne determinat de un sistem de noțiuni, deci strîns legat de cunoaștere și de concepția despre lume a unei colectivități (după propria lui expresie, limba e unul din marile instrumente ale cunoașterii, celălalt instrument fiind ideile). E un sistem deschis, supus evoluției istorice, care are diferite funcțiuni și care variază de la o colectivitate la alta. În concepția lui Locke, sistemul lingvistic, înțeles ca o cristalizare a noțiunilor și experienței șirurilor de generații, determină la rîndul lui felul de a gândi al vorbitorilor respectivei limbi.

În secolul al XIX-lea, termenul e folosit de data aceasta de lingviști și aplicat la limbă în diferite accepții. La prima generație de comparatiști, *sistem* e folosit, uneori, în alternanță cu *organism*, pentru desemnarea

¹⁶ A. A. Reformatskij, *lucr. cit.*, p. 24. Aceleași idei sînt preluate și dezvoltate și de V.A. Zveghintev, *Очерки по общему языкознанию*, Moscova, 1962, în care lucrare, considerînd că termenul *sistem* arată ceva *static*, deci neadecvat pentru limbă, propune să fie folosit pentru limbă în ansamblu termenul de *structură* (p. 69).

¹⁷ Vasiliu, *Fonologia*.

¹⁸ *Lucr. cit.*, p. 39. S-ar părea însă că în fond nu elementele interesează, ci numai relațiile. E adevărat că, de exemplu, presiunea sistemului, deci *relațiile*, determină uneori apariția unor elemente noi, dar nici o relație nu creează din nimic ceva. În fapt, relațiile depind de însușirile, laturile elementelor care contractează respectivele relații.

¹⁹ *Ibidem*, p. 48.

întregului, dar și pentru desemnarea părților din întreg ²⁰, de pildă la R. Rask.

Humboldt îl folosește, alături de *structură*, pentru desemnarea organizării limbii (vezi și paginile precedente).

La W. D. Whitney — fondator, în aceeași măsură cu Humboldt, al lingvisticii generale și precursor al lingvisticii moderne — termenul de sistem e utilizat atât pentru desemnarea limbii în întregul ei (definită ca „ansamblu de semne arbitrar și convențional de la origine”), cât și pentru desemnarea diferitelor nivele (astfel se vorbește pentru prima oară de sistemul vocabularului, sistemul sensurilor etc.). Pentru Whitney, sistemul se bazează pe *unități* care se opun între ele. Relațiile stabilite între aceste unități decurg în mod necesar din însușirile caracteristice ale unităților, deci cercetătorul trebuie să pornească cercetarea prin identificarea și descrierea acestor însușiri, pentru a putea înțelege corect relațiile ²¹.

În secolul al XX-lea, termenul e utilizat în primul rând de Saussure, care-l aplică la definirea limbii (sistem de semne arbitrare, definibile la rîndul lor numai prin prisma relațiilor, unitățile fiind punctele de întretăiere ale relațiilor). În această definiție se vede reflexul teoriei funcționalismului („funcția creează organul”), predominantă în filozofia începutului secolului al XX-lea.

Unitățile, în concepția lui Saussure, sînt opozitive, relative și negative, iar rețeaua de relații poate fi dezvăluită numai printr-un studiu sincron.

Relațiile, așa cum sînt discutate în *Cours de linguistique générale*, se încadrează în cele două tipuri: *asociative* (numite mai târziu, în școlile structuraliste continuatoare ale lui Saussure, *paradigmaticice*) și *sintagmaticice*.

Sistemul e considerat ca avînd un caracter închis, cercetarea trebuind să se facă asupra limbii „în sine și pentru sine”.

În școlile lingvistice moderne, conceptul de sistem apare într-o pluralitate de accepții, mai apropiate sau mai depărtate de teoria lui Saussure.

În școala pragheză, cele două serii de fapte lingvistice, unitățile și relațiile, sînt deopotrivă de importante, unitățile fac parte din sistem în mod permanent, deci inclusiv schimbările lor, care se raportează în mod permanent la sistem.

Sistemul — unitățile cu relațiile lor — poate fi cunoscut atât în sincronie cât și în diacronie.

Sistemul e considerat a fi deschis către realitățile extralingvistice, de aceea trebuie studiat în mod constant în corelație cu aceste realități.

Școala daneză, inițial mai apropiată de tezele pragheze (la Brøndal), s-a îndepărtat de ele substanțial, sub aspectul glossematicii (de la Hjelmslev).

Aceasta se arată a fi mai consecvent saussuriană (chiar decît însuși Saussure!), interpretînd sistemul în exclusivitate prin prisma relațiilor, ridicînd relația (forma, *funcțiunea* în terminologia glossematicii) la rang de

²⁰ Cf. titlul primei lucrări de gramatică comparată a lui Fr. Bopp, *Über das Conjugationssystem...*, Frankfurt am Main, 1816.

²¹ Cf. *The Life and Growth of Language; an Outline of linguistic Science*, New York, 1875.

principiu suprem. Aceasta a dus la formularea a numeroase critici, chiar din partea propriilor adepți, care arată, de pildă, că în daneză fonemele *p* și *k* intră în exact aceleași relații, deci ar trebui definite identic, ceea ce e absurd.

După cum se știe, glossematica se bazează pe clasificarea elementelor limbii în două tipuri, *constante* și *variabile*, pe care le putem găsi la toate nivelele (vocale, rădăcini, regente = constante, față de consoane, desinențe, subordonate = variabile) și care contractează între ele relații diferite: de *interdependență* între două constante, de *dependență* între o constantă și o variabilă și de *constelație* (raport facultativ) între două variabile (vezi și *Relațiile dintre unitățile limbii*, II C 2).

d. Pe baza tuturor părerilor citate, se pot formula câteva observații — propuneri din care să reiasă trăsăturile caracteristice ale sistemului și cele ale structurii.

Sistem înseamnă totalitatea invariantelor (a unităților obținute prin reducerea variantelor) unei limbi identificate în fiecare nivel al limbii²² și care contractează între ele relații de un tip special, de domeniul generalului, numite cu un termen mai răspândit *relații paradigmatică*²³. Aceste relații izvorăsc din însușirile, atributele, laturile unităților, dar în același timp valoarea fiecărei unități depinde de toate celelalte din sistem (e o corelație foarte puternică), de aceea o schimbare într-un punct la un anumit nivel atrage după sine un șir de schimbări (o „reacție în lanț”), modificându-se valoarea termenilor²⁴.

În procesul de comunicare, elementele sistemului sînt selectate, scoase din relațiile lor paradigmatică și obligate să apară simultan, în același enunț, de exemplu, în calitate de constituenți ai acestuia. De data aceasta, relațiile încheiate se numesc *sintagmatică* și depind de posibilitățile de combinare a unităților limbii. Totalitatea posibilităților de combinare, respectiv totalitatea relațiilor sintagmatică ale unităților în cadrul unei limbi, formează *structura* limbii²⁵. Relațiile sintagmatică sînt de un tip pe care l-am putea considera de domeniul particularului²⁶.

Atît sistemul cît și structura aparțin limbii în mod obiectiv, dar sînt în același timp abstracte²⁷, cercetătorul trebuie să le descopere și să le

²² Vezi, mai sus, Benveniste, *lucr. cit.*, „éléments de base”; Vasiliu, *lucr. cit.*; Stati, *Sintaxă*, p. 8—9.

²³ Vezi la Stati, *lucr. cit.*, trimiteri bibliografice relative la termen.

²⁴ Graur, *Studii*, p. 19 și urm.

²⁵ După unele accepții, orice enunț, format din unități lingvistice legate între ele prin relații sintagmatică, formează o structură. Dar nu-i suficient de clar de ce e nevoie de doi termeni pentru același lucru, în acest caz trebuie folosit — credem — numai termenul de enunț.

²⁶ Benveniste, *lucr. cit.*, p. 21 („des types particuliers de relations articulant les unités...); vezi și V. Nemoianu, *Structuralismul*, București, 1967, p. 27.

²⁷ Stati, *lucr. cit.*, p. 226 („Structura, ca și sistemul, este ceva abstract); și E. Vasiliu, *Nouvelles directions de recherche dans la linguistique et les problèmes du roumain*, RRL X, 1965, 1—3, p. 287 („Le système ainsi que la structure de la langue ne sont cependant pas des faits directement observables, en d'autres termes, ils ne font pas partie du domaine des réalités immédiatement accessibles à nos sens. Seuls les actes concrets de langue tombent sous la coupe de l'observation directe et ils sont, de droit, régis par les lois d'un système et par celles d'une structure”).

studieze în strînsă legătură, întrucît structura presupune sistemul în momentul cînd se selectează unitățile îmbinate sintagmatic, iar sistemul presupune structura, întrucît înseși unitățile sistemului se constituie și sînt inventariate de cercetător pornind tot de la enunțuri reale, deci tot de la posibilitățile de relații sintagmatice ²⁸.

Atît sistemul cît și structura sînt dirijate de legi specifice ²⁹, pe care, de asemenea, cercetătorii trebuie să le identifice și să le studieze.

Sistemul și structura au caracter abstract, dar gradul de abstractizare diferă, de aceea le-am categorisit separat, întrucît socotim că sistemul e mai abstract decît structura ³⁰.

Atît sistemul cît și structura sînt specifice fiecărei limbi, datorită lor putem identifica și recunoaște fiecare limbă. Ele reprezintă, pe plan logic, realizarea concretului logic, ca rezultat al reflectării realității și al abstractizării.

Diferențe de grad de abstractizare există în cadrul fiecărei limbi de la un compartiment la altul (relativ la sistem, lexicul e mai puțin abstract decît fonemele sau morfemele), cît și de la o limbă la alta : există limbi cu sistem și structură mai puțin abstracte (limbi polineziene, limbi eschimoase), după cum există limbi care au ajuns la un grad de abstractizare (limbile flexionare) mai înalt și de asemenea există trepte intermediare.

Atît sistemul cît și structura nu sînt categorii statice, nu reflectă o imobilitate a obiectului-limbă, ci, dimpotrivă, dinamismul. Acesta poate fi surprins chiar într-o cercetare sincronică, în măsura în care se poate face diferență între elemente vii, care se pot dezvolta, și cele neproductive, care pot dispărea treptat ³¹.

4. Limbă și vorbire

Dihotomia *limbă — vorbire*, care este deseori discutată atît în lucrările de lingvistică avînd un caracter teoretic, cît și în lucrările cu caracter practic care pun probleme de metodologie a cercetării, pleacă, în liniile ei esențiale, de la Ferdinand de Saussure. Delimitări care pot fi puse în legătură cu unul sau altul dintre criteriile de disociere stabilite de el au existat cu mult înainte de apariția cursului său de lingvistică generală, dar ele au fost scoase în evidență ulterior, cînd gîndirea unor lingviști

²⁸ Benveniste, *Problèmes*, p. 23 („C'est là ce qui fait que la langue est un système où rien ne signifie en soi et par vocation naturelle, mais où tout signifie en fonction de l'ensemble ; la structure confère leur «signification» ou leur fonction aux parties”).

²⁹ Cf. Vasiliu, *lucr. cit.* mai sus ; Benveniste, *lucr. cit.*, p. 23, vorbește despre „certains principes constants” ; Schaff, *Semantică*, p. 188, vorbește despre „legi structurale”.

³⁰ În privința discuției dacă unitățile din cadrul sistemului trebuie să aibă un nume diferit față de *aceleași* unități din cadrul structurii, credem că nu e necesară introducerea unui termen nou. E ca și cum am încerca să denumim *omul* într-un fel în cadrul economic, altfel în cel cultural, artistic, biologic etc.

³¹ Graur, *Studii*, passim ; Stati, *Sintaxă*, p. 226—227.

premergători lui Saussure a fost reexaminată prin prisma unor raporturi considerate esențiale de către acesta. Pare deplin plauzibil ca unele dintre ideile pe care învățatul genevez își clădește teoria sa asupra limbajului să aibă rădăcini în gândirea unor teoreticieni, contemporani sau predecesori. Scoțind în evidență izvoarele multiple care au stat la baza distincției limbă-vorbire în cursul lui Saussure, E. Coseriu insistă asupra importanței influenței pe care a exercitat-o Gabelentz asupra lui Saussure¹. Este important de subliniat însă că azi teoria lui Saussure despre *langue* — *parole* a devenit un punct de reper atât în judecarea unor păreri anterioare lui, care s-ar putea lega de această dihotomie, cât și în teoriile ulterioare care pornesc de la ea, fie pentru a o dezvolta într-o direcție sau alta, fie pentru a se delimita de ea.

Pentru Saussure, separarea limbii de vorbire este o idee centrală și, în același timp, un prim demers fără de care lingvistica însăși nu este posibilă. Pregătindu-se pentru cursul său de lingvistică generală, Saussure avea în minte în primul rând această idee, așa cum mărturisește chiar el într-o discuție privitoare la planul viitorului curs². Ideile sale în legătură cu opoziția limbă — vorbire n-au ajuns să se închege într-o teorie coerentă și de aceea unele contradicții pot fi observate nu numai în diferitele versiuni ale cursului său, aflate în manuscris, ci și în forma pe care discipolii săi au utilizat-o pentru publicarea *Cursului de lingvistică generală*.

În versiunea tipărită a cursului lui Saussure, limba și vorbirea sînt elemente opuse care aparțin limbajului. Definind limba, Saussure atrage atenția că ea nu se confundă cu limbajul: „ea nu este decît o parte determinată a acestuia, esențială, e adevărat. Ea este, în același timp, un produs social al facultății limbajului și un ansamblu de convenții necesare adoptate de corpul social pentru a permite indivizilor exercitarea acestei facultăți³”. Și, mai departe: „Dacă am putea cuprinde suma imaginilor verbale înmagazinate la toți indivizii, am atinge legătura socială care constituie limba. Este un tezaur depus de practica vorbirii în indivizii aparținînd aceleiași comunități, un sistem gramatical care există virtual în fiecare creier sau, mai exact, în creierii unui ansamblu de indivizi, căci limba nu este completă în nici unul, ea nu există perfect decît în masă”⁴.

În opoziție cu limba, vorbirea este un act individual, în care, arată Saussure, se pot distinge:

— Combinațiile prin care subiectul vorbitor utilizează codul limbii pentru a exprima gândirea sa personală.

— Mecanismul psiho-fizic care îi permite să exteriorizeze aceste combinații⁵.

¹ E. Coseriu, *Georg von der Gabelentz et la linguistique synchronique*, „Word” 23, 1967, nr. 1—2—3 (*Linguistic Studies presented to André Martinet*), mai ales p. 99.

² R. Godel, *Les sources manuscrites du Cours de Linguistique générale de F. de Saussure*, Geneva—Paris, 1957, p. 30.

³ Saussure, *Cours*, p. 25.

⁴ *Ibidem*, p. 30.

⁵ *Ibidem*, p. 31.

Cum s-a observat, în teoria lui Saussure, definiția termenilor *langue* și *parole* pornește de la două considerente: raportul social — individual (sau, cum s-a mai spus, vorbirea „colectivă” și vorbirea „individuală”) și raportul schemă — utilizarea schemei (sau formă — utilizarea formei).

Dintre cele două principii de la care pornește distincția conceptelor de *limbă* și *vorbire* la Saussure, cea mai criticată pare să fie cea care face din vorbire un fenomen pur individual. Arătând că „nu există nimic colectiv în vorbire”⁶, Saussure a atras asupra sa critici provenind din diferite direcții.

După cât se pare, Saussure însuși nu a afirmat întotdeauna că, în opoziție cu limba, fenomen social, vorbirea este un fenomen pur individual. Într-o primă versiune a cursului raportul este inversat: „Dintre cele două sfere, sfera vorbire este cea mai socială, cealaltă este cea mai complet individuală. Limba este rezervorul individual, tot ce intră în limbă, adică în cap, este individual”⁷. Chiar dacă această idee a fost revizuită ulterior, ea rămâne semnificativă și trebuie să fim de acord cu R. Godel atunci când spune: „Este remarcabil că, în momentul în care subiectul îi cerea să nu înfățișeze vorbirea și limba decât din unghiul individului, el a afirmat caracterul social al vorbirii”⁸.

Concepția lui Saussure asupra raportului limbă — vorbire nu se reduce la opoziția social — individual, ci conține și alte sugestii importante, care au constituit puncte de plecare pentru dezvoltări în direcții variate ale teoriei sale. El a atras, de pildă, atenția asupra caracterului de *esență* al limbii: Separând limba de vorbire, se separă în același timp:

- ceea ce este social de ceea ce este individual;
- *ceea ce este esențial de ceea ce este accesoriu și mai mult sau mai puțin important*⁹.

Saussure a insistat, de asemenea, asupra caracterului concret (fenomenal, am putea spune, în opoziție cu caracterul de esență al limbii) al vorbirii, arătând chiar că, într-un fel, și limba este un obiect de natură concretă. „Limba nu este mai puțin decât vorbirea un obiect de natură concretă, și aceasta este un mare avantaj pentru studiu. Semnele lingvistice, fiind în mod esențial psihice, nu sînt abstracții; asociațiile ratificate de consimțămîntul colectiv și al căror ansamblu îl constituie limba sînt realități care își au sediul în creier. În afară de aceasta, semnele limbii sînt, ca să zicem așa, tangibile”¹⁰.

Saussure mai atrage atenția asupra faptului că limba este un produs pe care individul îl înregistrează pasiv, în timp ce vorbirea este un act de voință care presupune, din partea subiectului vorbitor, o activitate de selecție. Urmărind ideile lui Saussure, se poate trage concluzia că „el

⁶ Saussure, *lucr. cit.*, p. 38.

⁷ R. Godel, *lucr. cit.*, p. 145.

⁸ *Ibidem*, p. 147.

⁹ Saussure, *lucr. cit.*, p. 30.

¹⁰ *Ibidem*, p. 32. Caracterul „tangibil” al semnelor lingvistice se referă la scriere.

înțelege prin termenul *parole* nu numai factorul individual, ci și interpretarea sistemului”¹¹.

O problemă importantă pe care o pune delimitarea conceptelor de limbă și vorbire este cea care se referă la caracterul combinatoriu al vorbirii, idee asupra căreia Saussure a insistat în repetate rânduri. Există din acest punct de vedere o opoziție între limbă și vorbire? Nu, ar rezulta din unele sugestii ale lui Saussure, pentru că există și pe planul limbii o serie de sintagme „figés”, o serie de propoziții care aparțin limbii, pe care individul nu trebuie să le mai combine singur.

Obiecții importante a ridicat relația pe care Saussure o stabilește între limbă și pertinentă. Trăsăturile pertinente s-ar situa pe planul limbii în timp ce toate variantele, inclusiv variantele combinatorii, s-ar referi exclusiv la vorbire.

Este evident că multe probleme pe care le pune distincția limbă — vorbire au rămas nerezolvate în *Cursul de lingvistică generală* al lui Saussure. La Saussure găsim însă, în germene, mai toate ideile care vor fi dezvoltate ulterior în legătură cu dihotomia sa, a cărei importanță și utilitate au fost aproape general recunoscute.

Se poate constata, dacă urmărim diverse puncte de vedere ale reprezentanților unor tendințe în lingvistică contemporane cu Saussure sau ulterioare, că, ori de câte ori se pun probleme de *metodă* sau de *obiect* al cercetării, revine în discuție problema relației dintre limbă și vorbire. Reprezentanții școlii sociologice franceze (mai ales A. Meillet și J. Vendryes) au accentuat caracterul social al limbii și au discutat relația dintre aceasta și vorbire din punctul de vedere al evoluției lor: modificările limbii sînt rezultatul transformărilor din vorbire¹². Elevii lui Saussure aparținînd așa-numitei școli funcționale au accentuat asupra importanței studierii *limbii în sincronie*. În plus, Ch. Bally introduce categoria *actualizării*, pe care o concepe ca mecanism de trecere a limbii în vorbire¹³.

Orientările structuraliste de diferite nuanțe au ca trăsătură comună absolutizarea primordialității limbii, postulată de Saussure¹⁴. Ideea caracterului de sistem al limbii fiind cea de la care se pornește și la care trebuie să se ajungă, o lingvistică imanentă trebuie să fie în mod necesar o lingvistică a limbii în sens saussurian. Insistînd însă asupra ideii că se studiază vorbirea pentru a se degaja limba, adică sistemul, reprezentanții diverselor curente structuraliste au lăsat să se înțeleagă că vorbirea n-ar constitui un sistem.

¹¹ Wolfgang Motsch, *Observații preliminare cu privire la distincția lui F. de Saussure între „langue” și „parole”*, LR XII, 1963, 1, p. 20.

¹² Vezi Graur—Wald, *Ist. lingv.* p. 117.

¹³ Ch. Bally, *Linguistique*.

¹⁴ Trebuie să remarcăm însă că, la Saussure, accentuarea caracterului primordial al limbii în raport cu vorbirea înseamnă implicit accentuarea caracterului social, avînd în vedere faptul că la el opoziția principală se stabilește între social și individual.

Din punctul de vedere al lui Hjelmslev, vorbirea ca act concret nici nu interesează lingvistica. Distincției dintre limbă și vorbire („o primă aproximație importantă din punct de vedere istoric, dar imperfectă din punct de vedere teoretic”)¹⁵, Hjelmslev îi opune distincția dintre *schemă* și *uzaj*. Realizarea schemei este în mod necesar un uzaj, colectiv sau individual, ceea ce suprimă opoziția social — individual așa cum a fost concepută de Saussure. *Schema*, adică limba ca formă pură, și *uzajul* — un ansamblu de deprinderi — sînt văzute ca niște realități, în vreme ce un alt concept, *norma*, înțeasă ca forma materială a limbii, este văzut ca o abstracție „extrasă din uzaj printr-un artificiu de metodă”¹⁶.

O asemenea concepere pur formală a unei dihotomii care se inspiră din teoria lui Saussure, dar nu o copiază nici din punctul de vedere al termenilor și nici din punctul de vedere al criteriilor propuse pentru diviziune, putea să ducă la o interpretare a raportului din perspectiva opoziției variantă — invariantă. Utilizînd termenii lui Saussure, dar pornind de la unele idei ale lui Hjelmslev, Em. Vasiliu stabilește o relație directă între conceptul de *invariantă* și conceptul de *limbă*, pe de o parte, și între conceptul de *variantă* și conceptul de *vorbire*, pe de altă parte : „Sistemul de variante (. . .) reprezintă *schema*, adică *limba*. Domeniul variantelor, adică realizarea concretă, reprezintă *uzajul* schemei, adică vorbirea (. . .). Se poate spune că un strat al limbii reprezintă domeniul *vorbire* în raport cu sistemul sau schema unităților de rang inferior”¹⁷. Limba și vorbirea au fost raportate de Em. Vasiliu la categoriile de general și particular, ceea ce l-a dus la concluzia că unitățile unui rang dat, fiind elemente generale și individuale în același timp, pot fi, în mod simultan, elemente de limbă și vorbire. Ca și în schema lui Hjelmslev, vorbirea concretă nu își găsește aici nici un loc.

Sugestiile lui Saussure în legătură cu caracterul combinatoriu al vorbirii în raport cu limba au constituit punctul de plecare al unor concepții care identifică vorbirea cu axa sintagmatică. Din punctul de vedere al lui G. Guillaume, unitățile limbii, unități potențiale, sînt elementele lexicale. Unitățile discursului, unități de efect, sînt frazele¹⁸. În limbă, G. Guillaume vede un sistem de *poziții*, de la care discursul pornește pentru a crea jocuri de *opoziiți*. Dihotomia capătă o interpretare psihomecanică : discursul fiind utilizarea unui sistem de reprezentări care este limba, el nu poartă aceeași dată cu aceasta. O *mişcare* a gândirii de la unitățile potențiale existente în limbă către unitățile de efect existente în vorbire, realizată într-un anumit *timp* — iată forma de manifestare a relației dintre cele două planuri ale limbajului în concepția lui G. Guillaume.

Ideea unei *vorbiri* care aparține prezentului în opoziție cu *limba* care aparține trecutului este o idee centrală și în teoria lui Alan Gardiner privind această dihotomie¹⁹. *Subiectul* și *predicatul* sînt unități de vorbire, nu de

¹⁵ L. Hjelmslev, *Langue et parole*, in *Essais linguistiques*, T.C.L.C. XII. 1959, p. 81.

¹⁶ *Ibidem*, p. 80.

¹⁷ Em. Vasiliu, *Limba, vorbire, stratificare*, SCL. X, 1959, 3, p. 469.

¹⁸ G. Guillaume, *Observation et explication dans la science du langage*, in *Langage et science du langage*, Paris—Québec, 1969, p. 275.

¹⁹ A. Gardiner, *The Theory of Speech and Language*, ed. a II-a, Oxford, 1951, p. 329.

limbă în concepția acestui autor, ceea ce probează încă o dată faptul că el identifică *vorbirea* cu *sintaxa*.

Concepind în felul acesta raportul, o separare între *limbă* și *vorbire* care să se suprapună peste cea dintre *lexical* și *sintactic* nu mai apare de o utilitate foarte evidentă, fapt remarcat de J. L. Pierson, care crede că tocmai opoziția dintre semnul lexical și semnul sintactic este cea pe care Saussure a avut-o în minte atunci când vorbea despre *langue* și *parole* ²⁰.

Observația că limba este în concepția lui Saussure doar un inventar de elemente apare ca o critică formulată la adresa acestuia de către unii reprezentanți ai gramaticii generative. Aspectul creator apare la Saussure localizat numai în vorbirea individuală, în vreme ce pentru Chomsky creativitatea guvernată de reguli se plasează în limbă ²¹. Identificarea conceptelor de *competență* și *performanță* ale gramaticii generative cu dihotomia *limbă*—*vorbire* pare posibilă numai dacă avem în vedere unele interpretări ale distincției propuse de Saussure. Încercînd să se delimiteze de concepțiile unor urmași ai lui Saussure care văd în frază un act de vorbire prin excelență și pornind de la distincția stabilită de gramaticile generative între structura de suprafață și structura de adîncime, Th. Ebneter concepe un al treilea nivel, intermediar între cele două structuri, capabil să țină cont de schemele de enunțuri care sînt la dispoziția vorbitorului și în conformitate cu care acesta apreciază dacă o construcție este sau nu utilizabilă ²². Acest nivel ni se pare că poate fi apropiat de *normă*, în felul în care aceasta este definită de E. Coseriu.

Teoria lui E. Coseriu despre limbă și vorbire pornește de la o reexaminare critică a concepției lui Saussure despre această dihotomie, precum și a unor teorii apărute după Saussure ²³. O idee esențială, asupra căreia Coseriu revine în mai multe lucrări, este că diviziunile introduse în cadrul limbajului sînt distincții utile din punct de vedere metodologic și că ele nu trebuie să fie considerate în nici un caz realități autonome. Pornind de la premisa că în mod concret un există decît activitatea lingvistică, Coseriu admite că în cadrul realității unitare și indivizibile care este limbajul se pot introduce delimitări din diverse perspective. Criteriile multiple care s-au propus pentru diviziune (individual — social, psihofizic — psihic, uniformitate — expresivitate, facultate — manifestare concretă, activitate — produs etc.) pot fi justificate fiecare în parte ²⁴. Important este ca atunci cînd termenii sînt concepuți în calitate de contrarii, să se stabilească opoziții între planuri

²⁰ J.L. Pierson, *Langue-parole? Signifiant-signifié-signe?*, „Studia Linguistica”, XVII, 1963 p. 13.

²¹ Ruwet, *Introduction*, p. 51.

²² Th. Ebneter, *La phrase dans le domaine de la langue*, ACIL X, I, p. 431.

²³ Vezi, mai ales, E. Coseriu, *Sistema, Norma y Habla*, „Revista de la Facultad de Humanitas y Ciencias” VI, Montevideo, 1952, nr. 9; idem, *Determinación y Entorno, Dos problemas de una lingüística del hablar*, „Romanistisches Jahrbuch”, Sonderdruck VII Band, 1955—1956, și idem, *Sistema, Norma e „Parola”*, în *Studi Linguistici in onore di Vittore Pisani*, estratto, Brescia, f.d.

²⁴ Trebuie să observăm că, atunci cînd definim un obiect ca unitate a contrariilor, aceste contrarii pot fi privite din diferite perspective: ca exprimînd o relație general — individual, esență — fenomen sau calitate — cantitate.

corelative. *Sistemul*, de pildă, nu se opune *textului* sau *procesului* și nici *schema* nu se opune *uzajului*.

Din punctul de vedere al lui Coseriu, dihotomia pe care o propune Saussure este insuficientă. Dacă se adoptă criteriul gradelor diferite de abstractizare, între *sistem* (termenul pe care Coseriu îl preferă *limbii* pentru că acesta din urmă este un concept istoric) și *vorbire* se situează *norma*. Norma este realizarea concretă a sistemului, care este considerat numai ca o rețea de opoziții funcționale. În cadrul unei diviziuni a limbajului care cuprinde vorbirea concretă, norma individuală, norma socială și sistemul funcțional, sfera termenilor dihotomiei devenită tradițională *langue* — *parole* depinde de criteriul de separare pe care îl adoptăm. Dacă opoziția este, de exemplu, între concret și abstract, numai vorbirea concretă se încadrează în *parole*; dacă opoziția este între social și individual, vorbirea concretă și norma individuală se încadrează în *parole*, iar norma socială și sistemul funcțional în *langue* ²⁵.

Conceptul de *normă* în interpretarea pe care i-o dă E. Coseriu a fost discutat la noi în mai multe lucrări. Pentru fonologie și fonetică, teoria a fost reluată și nuanțată de către A. Avram (în vol. *Omagiu lui Iorgu Jordan*, București, 1958) care prezintă următoarea ierarhie.

Limbă	I	Sistem	1. Arhifoneme	
			2. Foneme	Abstract
	II	Normă	3. Variante independente	
			4. Variante poziționale	
Vorbire	III	Vorbire	5. Sunete concrete	Concret

Relația dintre *normă* și *frecvență* a fost discutată de I. Dănăilă ²⁶ și P. Miclău ²⁷.

Din punctul de vedere al lui P. Miclău, norma, care reprezintă latura socială a structurii, se referă la extinderea cantitativă a trăsăturilor, la gradul de răspundere a elementelor limbii pe plan social. Acest aspect poate fi cercetat cu mijloace matematice ²⁸.

Accentuând caracterul abstract al împărțirilor propuse de Saussure în cadrul limbajului, I. Coteanu atrage atenția asupra faptului că norma reprezintă particularul și că deci nu poate fi pusă pe același plan cu limba și vorbirea. Norma poate fi definită ca „limitarea funcțiunilor unui sistem dat în condiții prestabilite” și este proprie fiecărei limbi în parte ²⁹.

Trebuie să observăm că și la E. Coseriu opoziția principală se stabilește tot între limbă și vorbire. Aceste două categorii sînt cele pe care le are în vedere atunci cînd se referă la trecerea limbii în vorbire, la operațiile de *determinare* care aparțin tehnicii vorbirii.

²⁵ E. Coseriu, *Sistema, Norma e „Parola”*, p.251.

²⁶ I. Dănăilă, *Note despre conceptul de normă lingvistică*, LR XII, 1963, 4, p. 325—334.

²⁷ P. Miclău, *Limbă și vorbire*, „Analele Universității București”, Seria Științe Sociale, Filologie, anul XIV (1965).

²⁸ P. Miclău, *lucr. cit.*, p. 247.

²⁹ I. Coteanu, *Dicotomie sau tricotomie lingvistică?*, în *Omagiu lui Alexandru Rosetti*, București, 1965.

Unele dintre aceste operații sînt strîns legate de noțiunea de situație sau de context, într-un sens larg. Vorbirea se referă totdeauna la anumite circumstanțe, în timp ce limba este acircumstanțială³⁰. Situația este spațiul — timp al vorbirii. Raportarea se face însă și la un context care poate fi idiomatic (raportarea unei părți a limbii la limbă în întregul ei), verbal sau extraverbal sau la ceea ce Coseriu numea „universul discursului”: literatură, mitologie, științe.

Legată de raportul dintre *vorbire* și *situație*, teoria despre pronume a lui E. Benveniste ni se pare de o deosebită importanță pentru înțelegerea relației dintre limbă și vorbire.

După cum remarcă Benveniste, în vorbire raportarea se face întotdeauna la subiectul vorbitor. Pronumele de persoana întâi, care este un element ca oricare altul în inventarul formelor limbii, introduce în vorbire prezența persoanei, fără de care limbajul nu este posibil. Forme goale în limbă, pronumele își capătă realitate și substanță numai în discurs³¹. Pronumele personal nu este unica formă de această natură: aceeași este situația și pentru alți indicatori, mai ales pentru seria deicticelor.

Tot în raport cu vorbirea se caracterizează și timpul lingvistic, arată Benveniste. Limbajul nu dispune decît de o expresie temporală — prezentul, respectiv momentul care coincide cu vorbirea. Pornind de la această axă se ordonează timpul lingvistic în orice limbă. Este important să reținem una din concluziile lui Benveniste la analiza pe care o face, și anume că „întotdeauna experiența umană înscrisă în limbaj ne trimite la actul vorbirii”³².

În acest sens, nu ni se pare de prisos accentuarea caracterului concret al vorbirii și importanța acesteia pentru înțelegerea problemelor legate de reflectarea realității în limbă. Limbajul este, prin vorbire, confruntat mereu cu realitatea: „Înțelegînd că limbajul este un produs social, în legătură genetică și funcțională cu ansamblul activităților practice ale omului în societate, noi ne dăm seama, în același timp, că imaginea lumii impusă de un anumit limbaj nu este arbitrară și nu mai poate să fie modificată într-un mod arbitrar”³³.

Utilitatea teoretică a distincției limbă — vorbire, indiferent de criteriile care au fost propuse pentru delimitare, cu greu ar putea fi negată. Meditînd asupra limbajului, diverși teoreticieni au simțit încă înainte de Saussure nevoia să separe latura esențială a acesteia de cea fenomenală — activitatea lingvistică de produsul acestei activități. În ceea ce privește utilitatea practică, ea depinde de metodologia diverselor școli sau a diverșilor lingviști. Faptul că dihotomia stabilită de Saussure n-a fost socotită suficientă de unii lingviști, care s-au simțit îndemnați să adauge o a treia entitate (variabilă în diferite teorii) sau să propună chiar o împărțire cvadripartită³⁴ este departe de a proba inutilitatea distincției. R. Jakobson,

³⁰ E. Coseriu, *Determinación...*, p. 34.

³¹ E. Benveniste, *Le langage et l'expérience humaine*, „Diogenes”, 1965, 51, p. 3 și urm.

³² *Ibidem*, p. 13.

³³ Adam Schaff, *Langage et réalité*, „Diogenes”, 1965, 51, p. 157.

³⁴ Vezi, de pildă, N. D. Andreev și L. R. Zinder, *On the notions of speech, act speech, speech probability and language*, „Linguistics” 4, 1965.

în diferite lucrări³⁵ și A. Martinet³⁶ au considerat că opoziția dintre limbă și vorbire poate fi exprimată și prin termenii de cod și mesaj, luați din teoria informației, ceea ce presupune, bineînțeles, o anumită interpretare dată celebrei dihotomii.

Delimitarea dintre limbă și vorbire prezintă interes pentru soluționarea unor probleme importante pentru lingvistică. Una dintre aceste probleme este cea privitoare la modul în care se produce evoluția în limbă. Se pare că însăși disocierea stabilită de Saussure ar fi pornit de la necesitatea separării elementului mobil, transformator, de elementul static, conservator. Concepții individualiste pre- și postsaussuriene absolutizează rolul individului vorbitor în evoluția limbii, evoluție care apare guvernată fie de întâmplare, fie de sentimentul estetic al vorbitorului, fie de personalități. Dacă există un acord unanim asupra faptului că inovațiile pornesc de la un vorbitor, avînd la început un caracter întâmplător, ideea că factorul social are o importanță primordială în răspîndirea inovațiilor este cea care trebuie să fie accentuată în primul rînd³⁷.

În raportul limbă — vorbire, factorul cel mai mobil este fără îndoială vorbirea. Limba este factorul permanent, care asigură stabilitatea raporturilor dintre membrii unei comunități în cadrul unei anumite perioade de timp.

În diviziunea tripartită prezentată de Coseriu, norma reflectă echilibrul (instabil) al sistemului într-un moment determinat. Schimbîndu-se norma, se schimbă echilibrul. Vorbitorul constituie punctul de plecare al schimbărilor în sistem, care se leagă de necunoașterea normei. Schimbarea fonetică, de pildă, arată Coseriu, constă în deplasarea normei către o realizare acustică a unui fonem admis de sistem.

Se poate lesne observa relația care există între modul de a concepe raportul limbă — vorbire și atenția acordată în practică unuia sau altuia dintre cele două aspecte. Începînd de la Saussure încoace, obiectul principal al atenției orientărilor structuraliste este *la langue*: „Studiul limbii comportă două părți: una, esențială, are drept obiect limba, care este socială în esență și independentă de individ: acest studiu este numai psihic; cealaltă secundară, are ca obiect partea individuală a limbajului, adică vorbirea, înțelegînd și fonațiunea: ea este psihofizică”³⁸. Degajarea sistemului presupune însă și studierea vorbirii, așa că în practică nu se poate renunța la acest obiect „secundar”.

Ca o reacție împotriva tendințelor de eliminare a vorbirii din sfera de interes a lingvisticii, se poate observa o încercare de accentuare a importanței acesteia, venind din mai multe direcții. Pe de o parte, dezvoltarea psiholingvisticii aduce cu sine o accentuare a importanței vorbirii, mai ales sub aspectul ei oral³⁹. Particularitățile comunicării orale sînt cele chemate

³⁵ Vezi Jakobson, *Essais*.

³⁶ Martinet, *Elemente*, p. 45.

³⁷ Vezi Graur, în *Studii*, p. 383.

³⁸ Saussure, *Cours*, p. 37.

³⁹ Vezi Tatiana Slama-Cazacu, *Limbaj și context*, București, 1959, și *Psiholingvistică*.

să stea în atenția cercetătorilor, cu atât mai mult cu cât ele n-au constituit pînă acum o preocupare constantă⁴⁰.

Pe de altă parte, dezvoltarea sociolingvisticii, care se interesează de mijloacele și formele de realizare a comunicării între oameni, presupune o accentuare a importanței vorbirii sub anumite aspecte ale sale : de pildă studierea corelației dintre ceea ce se exprimă și modul cum se exprimă, după expresia lui R. A. Budagov⁴¹.

O stilistică mai direct legată de lingvistică ar putea fi și ea interesată de vorbire. Remarcînd că gramatica de pînă acum se oprește, în general, la studiul frazei, Tzvetan Todorov vorbește despre o știință a vorbirii care ar constitui un nou tip de retorică. El își propune să construiască o tipologie a discursului după tipurile de relații între fraze⁴².

Dezvoltarea semanticii lingvistice aduce și ea o sporire a interesului pentru vorbire prin atenția pe care o acordă relațiilor dintre *semn* și *designatum*. Discutînd sinonimia sintactică, așa cum este înțeleasă de obicei, S. Stati atrage atenția că uneori propozițiile sînt considerate sinonime pentru că se acceptă identitatea referentului. Distincția dintre o sinonimie a limbii și o sinonimie a vorbirii ar evita, după părerea autorului, unele confuzii persistente⁴³. În practica cercetării, sarcinile lingviștilor se împart în ceea ce privește studierea diferitelor aspecte ale limbii și vorbirii. Gardiner considera limba drept sarcina lexicografului și gramaticului, iar vorbirea drept sarcina editorului și comentatorului⁴⁴. Coseriu vede gramatica structurală ca știință a sistemului, gramatica descriptivă ca știință a normei iar gramatica „erorilor” ca știință a vorbirii. Fonologia este știința sistemului, manualele de pronunție se ocupă de realizarea normei, iar fonetica este știința vorbirii⁴⁵.

Interesul practic acordat unui aspect al limbajului nu trebuie să se transforme în postularea primordialității sale pe plan teoretic.

⁴⁰ Tatiana Slama-Cazacu, *L'étude du roumaine parlé ; un aspect négligé — L'indicatio ad oculos*". ACLFR XII, I, p. 591—596

⁴¹ R.A. Budagov, *Notes sur la typologie de la parole*, ACLFR XII, I, p. 186.

⁴² Tzvetan Todorov, *Connaissance de la parole*, în *Linguistic studies presented to André Martinet*, „Word” 23, 1967, nr. 1—2—3, p. 509—510.

⁴³ S. Stati, *Synonymie de „langue” et de „parole”*, ACLFR XII, I, p. 697—699.

⁴⁴ A. Gardiner, *lucr. cit.*, p. 440.

⁴⁵ E. Coseriu, *Sistema, Norma e „Parola”*, p. 252.

C. Compartimentele limbii

1. Unitățile limbii

a. Tipuri de unități

Compartimentarea studiului limbii în fonetică, gramatică, lexic duce la evidențierea mai multor tipuri de unități lingvistice, fiecare cu specificul ei calitativ. Lingvistica generală își pune în legătură cu unitățile limbii întrebări de felul următor : Care sînt unitățile (de bază și secundare) ale fiecărui nivel? Fiecare unitate funcționează la un singur nivel sau există și unități pe care le găsim în două, eventual mai multe planuri? Toate limbile cunosc aceleași tipuri de unități, sînt unitățile acestea *universali* lingvistice?

Lingvistica structurală dă, la întrebările de mai sus, răspunsuri variate¹, dovedind pentru acest tip de probleme un interes mult mai mare decît lingvistica tradițională.

În funcție de numărul nivelelor identificate și de anumite detalii de concepție, studiile actuale propun diferite ierarhii de unități; cităm aici numai cîteva :

- fonem/morfem/cuvînt/parte de propoziție/propoziție/ frază²;
- fonem/morfem/cuvînt/îmbinare de cuvinte (sau „sintagmă”)/ propoziție/enunț³;
- fonem/monem/sintagmă/enunț⁴;
- sunet/formă/sens⁵;

¹ C. E. Bazell, *On the historical sources of some structural units*, în *Miscellanea Martinet*.

² Ierarhia aceasta apare explicit sau este implicată în numeroase lucrări de orientare tradiționalistă, de exemplu, GLR. O încercare de a o integra într-o concepție structuralistă, la S. Stati, *Structura propoziției*, SCL XIV, 1963, 2, p. 161; idem, *La construction des chaînes linguistiques potentielles*, CLTA II, 1965, p. 271—272.

³ Este așa-numitul model bloomfieldian, cf. W. L. Chafe, *Language as symbolization*, „Language” 43, 1967, 1, p. 87. Precizăm că, în această doctrină, un enunț nu trebuie să conțină minimum două propoziții; unii consideră că există și enunțuri fără structură propozițională, de exemplu *Da*.

⁴ Vezi Martinet, *Eléments*, p. 372; A. Martinet, *A functional view of language*, Oxford, 1962, p. 383.

⁵ Nivelele corespunzătoare se numesc : fonologie, morfologie, semantică. G. L. Trager, cit. de H. L. Smith Jr., *The concept of the morphophone*, „Language” 43, 1967, 1, p. 307.

- fonem/morfem/glosem/enunț⁶ ;
- fonem/cuvînt/frază/enunț⁷.

Problema se complică prin introducerea de către structuraliști a unor concepte noi, fără echivalent în studiile tradiționale: arhifonem, morf fonem, arhimorfem, sem, semem, noem, sintagmem (clasă de sintagme), sintaxem ș. a. În schimb, sint respinse, în multe lucrări, entitățile tradiționale „cuvînt” și „parte de propoziție”. Pe de altă parte, în concepția structuraliștilor care disting *variantele de invariante* (vezi mai departe) numărul unităților se dublează: de exemplu, *sunetului* din lingvistica tradițională îi corespunde perechea *alofon — fonem*; *cuvîntului* îi corespunde, la unii autori, perechea *cuvînt — lexem* etc.

În genere, structuraliștii (ca și tradiționaliștii) recunosc existența mai multor tipuri de unități în cadrul aceluiași nivel, dar există dezacord în ceea ce privește *unitatea fundamentală* a fiecărui nivel:

- în fonologie: fonemul sau trăsătura distinctivă?
- în morfologie: cuvîntul sau morfemul?
- în sintaxă: cuvîntul, sintagma, propoziția sau enunțul?

La problema ierarhiei nivelelor se adaugă aceea a ierarhiei din fiecare nivel⁸.

Ne vom referi în cele ce urmează la clasificarea din lucrările lingviștilor care se conduc după principiile: (α) stratificării, (β) analizei fără rest în unități omogene, (γ) izomorfismului.

1. *Principiul stratificării*: o unitate a unui nivel anumit e formată din mai multe unități de nivel imediat inferior, eventual din una singură⁹. În baza acestui principiu nu e permis să se vorbească de un nivel al *sintagmei* (cu sensul de „grup de cuvinte sau părți de propoziție în raport de subordonare”), căci există propoziții (unitatea nivelului imediat superior) care nu conțin nici o sintagmă.

2. *Principiul analizei fără rest în unități omogene* (unii autori nu-l combină cu principiul stratificării): la indiferent ce nivel, din segmentare trebuie să rezulte numai unități de același tip, denumite cu același termen. Nu vom spune deci că un text se descompune în *morfeme* (unități gramaticale) și *semanteme* (unități lexicale, rădăcinile cuvintelor)¹⁰ și nici că anumite propoziții sint formate din *părți de propoziție* și din *cuvinte* care nu sint *părți de propoziție*¹¹.

3. *Principiul izomorfismului*: toate nivelele au aceleași trăsături generale de organizare (unitățile sint fascicule de trăsături distinctiv,

⁶ A. Dugas, *Etudes de linguistique appliquée sur les structures syntaxiques du français oral de Montréal (Canada)* (thèse, Univ. de Grenoble), 1966, p. 10.

⁷ Vl. Hofeji, *Les plans linguistiques et la structure de l'énoncé*, „Philologica”, supl. la ČMF IV, 4, p. 195.

⁸ În terminologia engleză se face distincția dintre ierarhia „interlevel” și ierarhia „intra-level” (F. R. Palmer, *Linguistic hierarchy*, „Lingua” VII, 1957—1958, p. 228).

⁹ Vezi Planuri, nivele, stratificare (II B 2).

¹⁰ Acest principiu e implicat în argumentarea propusă de Al. Graur, *Note asupra structurii morfologice a cuvintelor*, SG II, 1957, p. 3—5.

¹¹ GLR II nu respectă acest principiu.

între unități există aceleași tipuri de relație, numărul infinit de realizări din *v o r b i r e* se reduce la un număr finit de invariante din *l i m b ă* etc.).

Descrierea sistemului de unități al unui nivel și a structurilor formate din aceste unități trebuie să facă apel și la fapte care aparțin altor nivele; planurile limbii nu se bucură de o autonomie absolută, barierele dintre ele sînt aproximative (dacă nu chiar iluzorii, în unele cazuri particulare). Iată cîteva exemple de interferență:

— trăsăturile fonetice *suprasegmentale* (accent, pauză, intonație) sînt tratate de unii ca aparținînd nivelului fonologic, de alții ca formînd un nivel aparte, al *prosodiei*¹². Trăsăturile acestea sînt calificate drept *foneme*, respectiv *prosodeme*, dar li s-a conferit și valoarea de *morfeme*¹³ și sînt adesea discutate și în cercetările de *sintaxă*, ca mărci sintagmatice;

— *cuvîntul* pune probleme foarte dificile, dintre care cea mai gravă e poate aceea legată de distincția tradițională morfologie/sintaxă. Întîlnim frecvent afirmația că cuvîntul se află la limita dintre morfologie și sintaxă, că ține de ambele nivele¹⁴ sau că aparține de trei straturi ale limbii, morfologic, sintactic și lexical¹⁵.

b. Variante și invariante

Calitatea de „variantă” sau de „invariantă” a diverselor unități lingvistice prezintă o importanță primordială și a format obiectul multor cercetări. Cel mai limpede se prezintă situația în planul fonologic. În baza principiului izomorfismului, distincția „variantă/invariantă” a fost extinsă și la celelalte planuri¹⁶, cu rezultate mult mai puțin clare și concludente. Sînt de reținut următoarele elemente ale metodei de reducere a variantelor la invariante:

Căutarea *funcțiunii comunicative* (adoptarea punctului de vedere *funcțional*). Examinarea unui *corpus* foarte mare de enunțuri duce la observația că nu există repetiție identică: diferențele fonetice și semantice dintre unități tind spre infinit. Dar comunicarea lingvistică n-ar fi posibilă cu un număr infinit de unități; în realitate, limbajul operează cu un număr finit de elemente, care se repetă, și-i revine lingvistului obligația de a le descoperi în structura vorbirii. În felul acesta, adoptarea metodei de reducere a variantelor la invariante se impune oarecum de la sine.

Invariantele sînt compuse din trăsături distinctive, mai puține decît unitățile pe care le formează. Acesta e un aspect de bază al *economiei organizării lingvistice*.

¹² Martinet, *Eléments*, p. 21; Pottier, *Présentation*.

¹³ Cf. Paula Diaconescu, *Evoluția noțiunii de morfem și stadiul actual al analizei morfematice*, ELS, p. 105.

¹⁴ Un exemplu concludent: semnificația *morfemului* de caz este de natură *sintactică*.

¹⁵ De exemplu, J. Krámský, *Postavení slova v systému jazyka*, SaS XXVIII, 1967, p. 373.

¹⁶ Lingviștii americani vorbesc despre „the *-eme* and *all o-* principle”.

Invariantele trebuie astfel concepute și descrise, încît valoarea lor să rezulte din relațiile de *oposiție* contractate cu celelalte invariante ale nivelului respectiv. Aceasta presupune un studiu paradigmatic, la care se adaugă studiul sintagmatic al comportării fiecărei invariante în structuri.

c. Fonemele

Sunetele care nu apar niciodată în același context fonetic (care sînt în distribuție complementară) și sunetele care pot apărea în același context fonetic, dar nu contractează raporturi de comutare (sînt în variație liberă) sînt variante ¹⁷ ale aceluiași fonem ¹⁸. În mod obișnuit, alofonele sînt privite ca unități concrete, individuale, ale vorbirii, în contrast cu fonemele, care sînt abstracte, generale și aparțin limbii ¹⁹. S-a arătat însă că există în fonologie două niveluri de abstractizare: sunetele care sînt în variație liberă într-un anumit context fonetic trebuie raportate la ceea ce Șaumian numește un „fonem concret” (de exemplu, rom. *n* velar, înainte de consoană velară). Fonemul concret, determinat de o anumită poziție, împreună cu fonemele concrete determinate de celelalte poziții, se raportează la *fonem*, unitate mai abstractă decît fonemul concret ²⁰.

Eliminînd acele caracteristici ale sunetului care țin de poziția sa în cuvînt și în frază, precum și caracteristicile care pot fi modificate fără a afecta identitatea cuvîntului, se obțin trăsături pertinente (distinctive): conținutul fonemului e un fascicul de trăsături distinctive.

Dacă fonemul se definește ca o sumă de trăsături pertinente, arhifonemul e ansamblul trăsăturilor pertinente comune pentru două sau mai multe foneme ²¹. De exemplu, un arhifonem T e format din trăsături distinctive comune pentru /t/ și /d/, minus surditate/sonoritate. Construirea acestor invariante e necesară numai pentru „contextele de neutralizare”, acolo unde, de exemplu, se suprimă opoziția dintre consoanele surde și cele sonore ²².

Una din dificultățile reducției sunetelor la foneme e o problemă de segmentare a lanțului vorbit: „Un fonem sau două foneme?”. În stadiul

¹⁷ Variantele fonemului se numesc *alofone*, mai simplu *sunete*. Pentru variantele stilistice ale fonemului s-a propus denumirea de *diafone* (H. L. Smith Jr., *art. cit.*, p. 318).

¹⁸ Em. Vasiliu, *Problema fonemului în lingvistica actuală*, ELS, p. 84–85.

¹⁹ În lucrări mai recente, fonemul e considerat un „construct” (S.K. Șaumian, *Проблема теоретической фонологии*, Moscova, 1962, p. 35), căci nu poate fi definit prin observație directă, ci recurgînd la concepte ca distribuție, echivalență, transformare, comutare. În fiecare idiom, există un ansamblu de reguli de corespondențe între construct și realitatea obiectivă fonetică (vezi Vasiliu, *Fonologia*, p. 37); cf. și J. Krámský, *Some remarks on the problem of the phoneme*, în *To honor Roman Jakobson*, Haga, 1967, p. 1087.

²⁰ Em Vasiliu, *art. cit.*, p. 88. Fonemele concrete sînt, prin definiție, în distribuție complementară.

²¹ Martinet, *Eléments*, p. 77.

²² În limbi ca rusa sau germana, din moment ce consoana finală nu poate fi decît surdă, surditatea n-are rol fonologic. În această poziție e mai corect să vorbim despre arhifonemele P, T, K etc. decît despre fonemele /p/, /t/, /k/ etc., în conținutul cărora figurează ca trăsătură distinctivă surditatea.

actual al dezbaterii, se pare că trebuie să admitem că, cel puțin în anumite limbi, o tranșă sonoră anumită poate fi interpretată atât monofonemic, cât și difonemic (cf. „diftongii” limbii române).

Fonemele suprasedimentale au fost clasificate în *intensive* (care caracterizează o singură silabă; în românește numai accentul) și *extensive* (care pot caracteriza un segment fonic cu o extindere mai mare decât o singură silabă), adică *intonația*, definită ca „variația de înălțime în modul de emiteră a unei tranșe sonore”²³. Lingviștii descriptiviști din SUA sînt autorii unor studii valoroase consacrate fonemelor suprasedimentale. În engleza americană au fost evidențiate patru „pitch phonemes”, căci o vocală poate fi rostită la patru înălțimi diferite cu valoare distinctivă în planul semantic. Denumirile „fonemelor de înălțime” sînt: jos, mediu, înalt, foarte înalt²⁴.

Mulți lingviști refuză să considere *foneme* faptele de intonație²⁵, deoarece respectă ideea că fonemul e element constitutiv, cu valoare distinctivă, al *morfemului* sau *cuvîntului*, iar melodia frazei are valoare distinctivă în sintaxă, în lanțurile de cuvinte. „Melodia frazei[...], variațiile curbei sale nu sînt susceptibile de a schimba identitatea unui monem sau a unui cuvînt. Chiar dacă diferența dintre cele două curbe se manifestă numai asupra unui cuvînt, e afectată nu valoarea acestui singur cuvînt, ci a unui segment de expresie mai mare, care poate fi fraza întregă”²⁶. Bineînțeles, observațiile acestea nu infirmă valoarea fonologică, eventual calitatea de fonem, a accentului de intensitate, cu valoare distinctivă în lexic și morfologie (în idiomurile cu accent liber)²⁷.

d. Morfemele

În morfologie problema unităților specifice se complică, întrucît intervine *înțelesul*, element inaccesibil observației și greu de definit, iar termenul *morfem* e folosit în accepții variate²⁸. Dacă, în lingvistica tradițională, în centrul preocupărilor morfologiei se afla *cuvîntul*, la majoritatea structuraliștilor unitatea fundamentală a gramaticii devine morfemul²⁹.

²³ Vasiliu, *Fonologia*, p. 41—42, 67.

²⁴ G.L. Trager, *The intonation system of American English*, în *In Honour of Daniel Jones*, Londra, 1964, p. 267. Pentru română, vezi A. Roceric, S. Golopenția, *Observații asupra intonației în limba română*, SCL XII, 1961, p. 29—34, și Vasiliu, *Fonologia*, p. 58 și urm., care distinge patru accente de intensitate, reducibile la două invariante, accentul tare și accentul slab (p. 62), și trei contururi terminale, descendent, neutru și ascendent (p. 74).

²⁵ „Nu există absolut nici o utilitate în postularea unor foneme de accent (*stress*) sau de înălțime (*pitch*)” (Hultzen, în vol. *In Honour of Daniel Jones*, p. 92).

²⁶ Martinet, *Éléments*, p. 85.

²⁷ Pentru locul unităților de intonație în analiza nivelului sintactic vezi, mai departe, p. 231—232.

²⁸ Enumerarea și comentariul lor la Paula Diaconescu, *art. cit.*

²⁹ Guțu Romalo, *Morfologie*, p. 6 („Pe cînd înainte lingviștii, utilizînd conceptul « morfem » îl subordonau cuvîntului — morfemul era conceput ca o parte a cuvîntului —, de la un moment dat, morfemul începe să fie definit independent de cuvînt, devenind unitatea fundamentală, iar cuvîntul este conceput ca o unitate derivată, subordonată, definită prin raportare la morfem, ca grupare de morfeme”).

Accepțiile termenului *morfem* :

Un segment parte de cuvînt care are semnificație gramaticală : aici intră desinențele și unele afixe. Tot morfeme sînt, după unii, verbele auxiliare, prepozițiile, conjuncțiile, anumite cuvinte determinative, ad- verbele utilizate în exprimarea analitică a gradelor de comparație. Într-o accepție și mai largă, morfem e *orice* mijloc de exprimare a unei semnificații gramaticale, ceea ce explică expresii ca „morfem suprasedimental” (accen- tul), „morfem tactic” (topica). Cînd în paradigma unui cuvînt forme cu desinență sînt în opoziție cu forme fără desinență, despre acestea din urmă se spune că au „desinența zero” ; acesta este un „morfem-zero”³⁰.

A înțelege prin *morfem* o unitate minimă de expresie dotată cu *sens gramatical* presupune o distincție netă între „sens gramatical” și „sens lexical”, fapt contestabil³¹.

— O unitate semantică de tip gramatical (concepția glossematică) : de exemplu, -ă din *masă* conține două morfeme : „singular” și „nominativ”. *Mor- fem* corespunde deci cu *categoriile gramaticale* din terminologia tradițională.

— Secvență fonică minimală dotată cu sens³² sau „unitatea minimală a limbii păstrînd funcțiunea de semn” ; un cuvînt se descompune fără rest în morfeme. (Morfem este deci un termen generic care cuprinde și rădăcinile și afixele³³.) Concepția aceasta respectă principiile stratificării și al analizei fără rest în unități omogene. În această accepție, termenul *morfem* — prea ambiguu — e înlocuit de funcționaliștii genevezi, de A. Martinet și de alții cu *monem*.

Morfemele sînt, din punct de vedere paradigmatic, în relație de opo- ziție și au variante (*alomorfe*) libere și poziționale. Reducția variantelor la invariante se face tot după principiul comutării, dar, spre deosebire de fonologie, în morfologie numărul variantelor libere este în general neglijabil (cf. lat. *laudau-erunt* = *laudau-ere*). Exemplu de alomorfe : pluralul substantivelor neutre din limba română e redat prin alomorfele -e, -uri, -i, -ă. În vorbire se constată fenomene de variație liberă (*vis* = *visuri*, *chibrite* = *chibrituri*), dar majoritatea substantivelor neutre au în limba română literară un singur alomorf de plural. Situații similare din engleză au primit însă interpretări diferite : unii consideră că în *shoes*, *houses*, *oxen* pluralul e marcat prin același morfem, cu alomorfele -z, -iz -n, după alții am avea aici două morfeme : [z], cu alomorfele -z și -iz, și [n]. Cele două morfeme țin de *macromorfemul* -Z³⁴.

Unii au încercat să transpună în morfologie analiza morfemelor (mai exact a conținutului lor) ca fascicule de trăsături distinctive. Operația e

³⁰ Despre „morfem-zero”. la Galichet, *Physiologie de la langue française*, Paris, 1964, p. 134. Obieții la W.H. Haas, *Zero in linguistic description*, „Studies in Linguistic Analysis”. Special volume of the philological society. Oxford, 1962, p. 42—43. Vezi și, mai departe, nota 36.

³¹ M. Manoliu, *Morphèmes lexicaux et grammaticaux*, CLTA I, 1962, p. 89—102 ; E.H. Bendix, in „Langages” 20, 1970, p. 103.

³² Guțu Romalo, *Morfologie*, p. 7.

³³ În ultimii ani, această accepție s-a impus și la noi, cf. Al. Ionașcu, în LR XII, 1953, 4, p. 75—76 ; Al. Graur, *art. cit.*, p. 3—5.

³⁴ H.L. Smith Jr., *art. cit.*, p. 337.

simplă pentru morfemele gramaticale (unde constatăm existența unor fascicule ca „gen” + „număr” + „caz”, cf. lat. *-us* din *bonus*), dar n-a dat încă rezultate convingătoare pentru morfemele lexicale. Trăsăturile distinctive ale acestor morfeme se numesc *seme*³⁵.

Între conținutul și expresia planului morfologic există o lipsă de paralelism (asimetrie): raportarea fiecărei semnificații (de obicei gramaticale) la câte un segment de expresie întâmpină adesea dificultăți în limbile indo-europene. În această situație se introduce conceptul de morfem-zero (de exemplu, rom. *cînt-* în opoziție cu *cînt-ă*³⁶), sau conceptul de „amalgamare” (de exemplu, în lat. *cant-e-m*, segmentul *-e-* cumulează valorile de morfem de mod și morfem de timp, iar *-m* e morfem de persoană, număr și diateză). Pe de altă parte, se întâmplă frecvent ca o singură semnificație gramaticală a unui cuvânt să fie exprimată prin mai multe morfeme, aparținând la diferite cuvinte din enunț (de exemplu, pluralul în *amic-i fidel-es, uen-erunt*).

Se semnalează unele dificultăți în operația de segmentare a textului în morfeme de tipul: fr. *je chante* conține două cuvinte sau două morfeme?

Lingviștii americani vorbesc și de „morfeme discontinue” și „de înlocuire” (*replacive morphemes*)³⁷. De exemplu, angl. *foot* și *feet* ar conține o rădăcină discontinuă [f. . . t] și un morfem gramatical reprezentat prin variația [u ~ iy], care corespunde variației de conținut singular ~ plural. Variația [u ~ iy], considerată „morfem de înlocuire”, este înglobată ca alomorf al morfemului de plural, alături de ~s, ~z etc.³⁸. Printre morfemele discontinue se numără și cele ale căror foneme componente sînt repartizate la cuvinte diferite din același enunț, de exemplu: [he. . . -s] morfemul de pers. III sg. din engl. *he sings*³⁹.

O unitate de tip mixt, aparținând simultan la două nivele este *morfofonemul*, unitatea morfofonologiei⁴⁰, ale cărei variante se numesc *morfofone*⁴¹. De exemplu, în structura verbului rom. *port*, *o* este un morfofon care, împreună cu morfofonele *oa* și *u*, din *poart-ă, purt-ăm* etc., formează un morfofonem [o]. În paradigma aceluiasi verb e utilizat un morfofonem consonantic cu morfofonele *t* și *ț*. În felul acesta se descriu alternanțele fonologice.

³⁵ Vezi mai sus metoda *Analiza în trăsături distinctive* (I B 2 c e) și, mai departe, *Lexicul. Semantica* (II C 4).

³⁶ Dacă o considerăm în opoziție cu *cîntai*, s-ar părea că forma *cînt* conține două morfeme-zero, primul ca indicație a timpului, al doilea ca marcă de persoană și număr. În felul acesta se poate ajunge și la lanțuri de trei (eventual mai multe) morfeme-zero, ceea ce complică mult mecanismul descrierii.

³⁷ E.A. Nida, *Morphology. The descriptive analysis of words*, ed. II, 1957, p. 55.

³⁸ Guțu Romalo, *Morfologie*, p. 50—51.

³⁹ P. Diaconescu, *art. cit.*, p. 105. În fr. *la grande montagne blanche*, semnificantul genului feminin este discontinuu: [a. . . d. . . ș] (vezi Martinet, *Functional view*, p. 54).

⁴⁰ Se spune și *morfonem, morfonologie*. Pentru justificarea morfonologiei, vezi N.S. Troubetskoy, *Sur la morphologie*, TCLP I, 1929, p. 85—88.

⁴¹ H.L. Smith Jr., *art. cit.*, p. 306: morfofonemele sint unități structurale între fonem și morfem, unități de bază ale morfemelor.

Proprietatea termenului *morfologie* a fost contestată: s-a arătat că alternanța e strict morfologică, nefiind condiționată de factori fonetici sau fonologici ⁴².

e. Unități de conținut

Glossematica și-a propus să realizeze un mod de analiză a conținutului analog descrierii fonologice, încercând să reducă variantele la invariante, să descopere acelea și relații ca în planul expresiei. Acest tip de studiu al conținutului numit de Hjelmslev *pleremică*, se găsește față de semantica tradițională în același raport ca și fonologia față de fonetică ⁴³.

Izomorfismul perfect între cele două planuri ale limbii are puțini adepți. Se obiectează în primul rând faptul că unitățile semantice nu sînt discrete; în planul conținutului nu există linearitate, ci simultaneitate. Pe de altă parte e greu de dovedit existența unor paradigme a entităților semnificative ⁴⁴. Unități analoge fonemului, formate din trăsături distinctive și în raport de opoziție, apar și în lucrările de semantică structurală ⁴⁵. *Lexemul*, invariantă lexicală, are drept conținut *sememul*, format din *seme*, trăsături minimale analoge trăsăturilor distinctive fonologice. Vocabularul apare astfel ca un sistem de invariante obținute din combinarea unui număr finit de seme.

f. Cuvintele

Cu excepția unor structuraliști, toți lingviștii recunosc în cuvînt o unitate lingvistică fundamentală (i se atribuie în genere însușirea de universalitate, ca și fonemului și propoziției). Cu toate acestea, natura sa atît de complexă, apartenența sa la mai multe nivele explică dificultatea de a formula o definiție satisfăcătoare ⁴⁶.

⁴² Martinet, *Éléments*, p. 100.

⁴³ J. Holt, *Beiträge zur sprachlichen Inhaltsanalyse*, „Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft”, Sonderheft 21, 1964, p. 12.

⁴⁴ „Nimic nu pare să justifice existența unor unități lingvistice pur semantice: nu găsim o ierarhie semantică corespunzînd ierarhiei lineare a aspectului fonic al limbii” (J. Popela, *The functional structure of linguistic units and the system of language*, TLP II, 1966, p. 74); cf. și B. Sierstema, *A study of glossematics*, Haga, 1955, p. 171.

⁴⁵ Vezi, mai sus, *Metode moderne* (I B 2 c) și, mai departe, capitolul *Lexicul. Semantica* (II C 4). Alte încercări: Prieto, *Noologie*; S. Stati, *Analiza unităților de conținut*, PLG IV, 1962. Unitățile de conținut propuse sînt *noemul*, respectiv *semantemul*.

⁴⁶ Expuneri detaliate: A. Marty, *Satz und Wort*, Reichenberg, 1925; W. Porzig, *Die Einheit des Wortes*, „Sprache, Schlüssel zur Welt: Festschrift für Weisgerber”, Düsseldorf, 1959; K. Svoboda, *Pojem slova*, „Listy filologické” 67, 1940; K. Togeby, *Qu'est-ce qu'un mot?*, TCLC V, 1949; A. Rosetti, *Le mot*, Copenhaga — București, 1947; F. Hiorth, *On defining „word”*, SL XII, 1958; J. Krámský, *The Word as a linguistic unit*, Haga, 1969. În general, fiecare definiție satisface un aspect particular al problemei: „Chaque définition vaut pour son propre secteur” (A. Rosetti, *Remarques sur la définition du „mot”*, CLTA I, 1965, p. 261).

Cuvîntul există mai întii ca invariantă și variantă a nivelului lexical, ca unitate de *denumire*, cum se spune uneori, și aici apare corelat cu noțiunile. Cu această primă accepție cuvîntul a fost numit în lingvistica modernă *lexem* (invarianta), respectiv *alolexem* (varianta). Ceea ce definesc dicționarele explicative ale unei limbi sînt lexemele, titlul unui articol de dicționar jucînd rolul de simbol arbitrar al unui lexem. Variantele lexicale sînt de mai multe feluri: *semantice* (*inferior*₁ „situat mai jos”, *inferior*₂ „de calitate mai slabă”), *fonetice* (variante libere: *adălmaș* și *aldămaș*; variante poziționale: it. *il, lo* și *l'*)⁴⁷, *gramaticale* (*fac, faci, făcînd* etc.). La baza definirii lexemului stau calitățile sale de conținut (*semnificat*), care ies în evidență din analiza rădăcinii, a morfemului lexical (în cazul cuvintelor flexibile și, în genere, al cuvintelor numite tradițional „cu sens lexical deplin”). Analiza lexemului ca fascicul de trăsături distinctive se confundă cu analiza morfemului lexical în *seme*⁴⁸. Unii autori numesc lexem tocmai morfemul lexical: fr. *chambres* se descompune în lexemul *chambre-* și morfemul *-s* (*chambres* este un monem⁴⁹).

Sînt vechi și încă actuale încercările de a defini cuvîntul ca unitate în același timp lexicală și gramaticală⁵⁰. Se spune că toate cuvintele au semnificație gramaticală, la unele această valoare e dominantă (unelele gramaticale sau „cuvintele funcționale”: engl. *function words*), punînd aproape complet în umbră a doua componentă a conținutului: sensul lexical sau „funcțiunea semantică”. Între cuvintele „cu sens lexical deplin” și unelele gramaticale nu există o limită tranșantă; deosebirea dintre cele două categorii e de grad, nu de natură, lexiconul formînd un *continuum* cu tipuri intermediare⁵¹.

În lingvistica modernă s-a subliniat insuficiența concepției descrise mai sus, arătîndu-se că în felul acesta nu se distinge suficient de clar *cuvîntul* de *morfem* (e vorba, de fapt, numai de morfemul-rădăcină). Au fost propuse în loc criterii sintactice, cu dezavantajul lor evident de a defini cuvîntul numai la nivelul sintactic. Iată cîteva încercări de acest tip:

— criteriul *inversării* morfemelor: dacă un lanț de două morfeme nu admite inversarea, înseamnă că formează un cuvînt⁵²;

— criteriul *permutabilității* cuvintelor în enunț duce la definiții de tipul: „cea mai mică unitate cu sens formată din foneme și permutabilă în propoziție”⁵³ sau „unitate în interiorul căreia posibilitățile de inserare

⁴⁷ Vl. Hořejší, *Postavení morfologie v mluvnici a její obsah*, ČMF 39, 2–3, p. 77.

⁴⁸ Vezi, mai sus, p. 133.

⁴⁹ B. Pottier, *Vers une sémantique moderne*. TLL II, 1964, 1, p. 109. Același autor, în *Présentation*, p. 15–16, consideră că monemul e format din lexem + gramem, iar gramemele sînt de două tipuri: independente (de exemplu, fr. *le, et*) și dependente (de exemplu, fr. *-s, -ette*).

⁵⁰ E adesea citată definiția dată de A. Meillet: „Asocierea unui sens dat cu un ansamblu de sunete, susceptibil de o întrebuintare gramaticală dată” (în „Revue de métaphysique et de morale”, 21, 1913, p. 11).

⁵¹ Vezi H.A. Gleason, *Linguistics and English grammar*, New York, 1965, p. 187.

⁵² P.L. Garvin, *A study of inductive method in syntax*, „Word” 18, 1962, 1–2, p. 110.

⁵³ B. Trnka, *Autonomous and syntagmatic words*, SCL XI, 1960, 3, p. 134.

a elementelor sint limitate ⁵⁴ (dimpotrivă, între două cuvinte posibilitățile de inserare sint infinite ⁵⁵);

— criteriul *enunțului minimal*, de largă circulație în lingvistica americană: este cuvânt orice segment minimal de expresie dotat cu sens și care poate fi rostit izolat cu valoare de enunț. Cuvântul e deci definit prin capacitatea sa de a forma singur o comunicare ⁵⁶. În realitate, numărul categoriilor de cuvinte care nu apar cu valoare de enunț, în condiții normale, e destul de mare pentru a infirma valoarea definiției descriptiviste citate. Nu lipsește nici poziția diametral opusă: cuvântul nu este o unitate sintactică, nu are nici o realitate sintactică⁵⁷.

În orice caz, cuvântul nu este *numai* o unitate a nivelului sintactic (și poate că rolul sintactic nici nu este calitatea sa cea mai importantă, specifică), dar cuvântul este și o unitate sintactică, de aceea nu putem face abstracție de el într-o analiză gramaticală. Se impune distincția între cuvânt ca invariantă lexicală cu variantele sale și cuvânt ca element al structurilor sintactice⁵⁸.

g. Unități sintactice

Cu rol de unitate sintactică minimală au fost considerate, afară de cuvânt, partea de propoziție, nucleul⁵⁹, sintagma⁶⁰ și propoziția.

O ierarhie a unităților sintactice utilizată relativ frecvent conține următoarele entități: cuvânt, sintagmă, propoziție, enunț, paragraf⁶¹. Pentru V.G. Admoni, unitățile de bază ale sintaxei sint propoziția, cuvântul și imbinarea de cuvinte (*Wortgruppe*), dar există și alte unități sintactice: părțile de propoziție, sintagmele, imbinările de propoziții⁶². Sînt puține studiile care abordează discuția unităților sintactice ca variante și invariante.

⁵⁴ C.L. Ebeling, *Linguistic units*, Haga, 1958, p. 134; J.H. Greenberg, *Essays in linguistics*, ed. IV, Chicago, 1963, p. 14.

⁵⁵ Există, evident, și excepții, de tipul rom. *mă laudă*.

⁵⁶ L. Bloomfield, *A set of postulates for the science of language*, „Language” II, 1926, p. 153; B. Bloch, G.L. Trager, *Outline of linguistic analysis*, Baltimore, 1942, p. 54.

⁵⁷ Tesnière, *Syntaxe*, p. 48. Entitatea sintactică elementară, „celula constitutivă” a frazei nu e cuvântul, ci nucleul, termen sub care se ascunde binomul tradițional subiect-predicat (p. 45–46).

⁵⁸ Vezi Stati, *Sintaxă*, p. 58 și urm., pentru propunerea de a numi *functor* cuvântul ca parte de enunț.

⁵⁹ Vezi, mai sus, nota 57.

⁶⁰ În accepția de „imbinare de cuvinte”. Pentru numeroși structuraliști *sintagmă* înseamnă grup de două morfeme sau moneme.

⁶¹ J. R. Firth, *A synopsis of linguistic theory, 1930–1955*, „Studies in Linguistic Analysis”, Oxford, 1962, p. 18.

⁶² *Der deutsche Sprachbau*, ed. II, Moscova–Leningrad, 1966, p. 214.

Conceptul de *parte de propoziție* a găsit interpretări variate, care se grupează în două tendințe principale, după cum urmează :

Termenii propoziției sînt sau (a) cuvinte, sau (b) grupuri de cuvinte, în structura cărora intră uneori și propoziții subordonate. O propoziție oricît de lungă se reduce astfel la un tipar care conține două, trei, patru, cel mult cinci părți de propoziție, fiecare fiind realizată prin unul sau mai multe cuvinte. De exemplu, părțile propoziției fr. *le maître punit les élèves qui n'ont pas travaillé* sînt numai trei : *le maître*, *punit* și *les élèves qui n'ont pas travaillé*⁶³. Se poate face o apropiere între aceste tipare și noțiunea de invariantă sintactică, dar termenul nu e menționat în lucrările care recurg la acest mod de analiză.

Enunțul se împarte mai întîi în propoziții, în așa fel încît fiecare verb la mod personal să formeze centrul unei propoziții. În interiorul unei propoziții, părțile ei se suprapun peste părțile de vorbire „cu sens lexical deplin” și peste grupurile propoziție + nume, verb copulativ + nume predicativ. De aceea numărul părților de propoziție dintr-un text nu e cu mult inferior numărului părților de vorbire. Predicatul e unic, subiectul e fie unic, fie multiplu (format prin coordonare), dar părțile secundare pot apărea în număr nelimitat. Această procedură de analiză e cea adoptată și de tradiția gramaticală românească⁶⁴.

Numeroși structuraliști renunță la terminologia tradițională a părților de propoziție (subiect, complement etc.), din cauza conținutului lor vag, foarte greu — dacă nu imposibil — de definit în termeni pur lingvistici⁶⁵.

Gramatica tradițională și unele studii structuraliste încearcă să îmbine o analiză formală a propoziției, care ține seama de calitățile morfologice ale cuvintelor și de marcarea prin flexiune a relațiilor sintagmatice dintre ele, cu o analiză semantică (cf. concepte ca „autor al acțiunii”, „rezultat al acțiunii” etc.). Acestor două modalități de analiză școala pragheză le-a adăugat o a treia, numită „perspectiva sintactică funcțională” : enunțul se descompune în doi constituenți : *tema* (ceea ce este cunoscut sau evident în situația dată și de la care pleacă vorbitorul cînd își formulează mesajul) și *rema* (partea care furnizează informația nouă, ceea ce nu este cunoscut sau evident într-o situație dată)⁶⁶. Lingviștii cehi obișnuiesc să distingă în propoziție trei nivele de analiză : al structurii gramaticale a propoziției, al structurii semantice a propoziției și perspectiva sintactică funcțională. În studii mai vechi această tripartiție era anticipată prin

⁶³ G. Galichet, *Physiologie de la langue française*, Paris, 1964, p. 109. A. Martinet limitează la cinci numărul părților de propoziție numite de el „funcțiuni primare”. Toate figurează în următorul text : *hier/le directeur de la banque/a dicté/ une lettre de quatre pages/ au secrétaire particulier qu'il avait fait venir (Eléments, p. 118).*

⁶⁴ Cea mai completă ilustrare în G.I.R.

⁶⁵ L. Hjelmslev, *Principes de grammaire générale*, Copenhaga, 1935, p. 33—35.

⁶⁶ Autorul teoriei (1924) este Vilém Mathesius. O expunere succintă la J. Vachek, *The linguistic school of Prague*, 1966, p. 88—94.

triadele subiect gramatical, logic și psihologic, predicat gramatical, logic și psihologic⁶⁷.

Oricâte divergențe ar exista în problema *sintagmei*, concepția care se conturează cel mai clar și pare să întrunească cele mai multe adeziuni consideră sintagma o structură binară, formată dintr-un termen regent și unul subordonat (termenii sint cuvinte — după unii —, părți de propoziție — după alții). Dacă convenim să înțelegem ca *variantă* o astfel de îmbinare sintactică, putem propune subsumarea sintagmelor unei *invariante*, numită *sintagmem*: de exemplu, lat. *puella bona*, *puellae bonae*, *puellam bonam* etc. aparțin de același sintagmem⁶⁸ (în ciuda deosebirilor morfologice, sintagmele citate sint construite pe aceeași relație între constituenți).

Discuția atât de îndelungată purtată în jurul conceptului de *propoziție*⁶⁹ nu mai suscită un interes major în literatura de după al doilea război mondial. Eșecul a fost pus pe seama *logicismului* vechii gramatici, mai precis a încercării de a stabili un paralelism logico-gramatical judecătă-propoziție, de unde și ideea necesității structurii subiect-predicat în orice propoziție. Propoziției i-a luat locul *enunțul* (engl. *utterance*, *sentence*, fr. *phrase*, *énoncé*), definit drept „comunicare de sine stătătoare”, care conține un singur cuvânt sau oricât de multe cuvinte, legate direct sau indirect de un nucleu numit în genere predicat⁷⁰. În planul expresiei, enunțul apare ca un corp fonetic precedat și urmat de pauze care se pot prelungi, teoretic, la infinit⁷¹.

Majoritatea specialiștilor văd în enunț o unitate a vorbirii, o unitate concretă, ireductibilă la o invariantă⁷². Totuși unii preconizează reducerea enunțurilor sonore concrete la „tipuri propoziționale de bază”⁷³, la scheme structurale în raport de opoziție⁷⁴; acestea ar fi deci variantele corespunzătoare enunțurilor⁷⁵.

⁶⁷ P. Novák, *On the three-level approach to syntax*, TLP II, 1966, p. 219.

⁶⁸ După R. E. Longacre, *Grammar Discovery Procedures*, Haga, 1964, p. 21. Autorul nu folosește însă termenii „variantă” și „invariantă”.

⁶⁹ Expuneri de ansamblu: J. Ries, *Was ist ein Satz?* Praga, 1927; E. Seidel, *Geschichte und Kritik der wichtigsten Satzdefinitionen*, Jena, 1935; S. Stati, *Contribuții la studiul definiției și clasificării propozițiilor*, SCL. VIII 1955, 3; I. A. Sizova, *Что такое предложение?*, Moscova, 1966, p. 8–17.

⁷⁰ Cf. definiția lui Martinet, *Eléments*, p. 131.

⁷¹ Ch. C. Fries, *The structure of English*, New York, 1952, p. 23; R. H. Robins, *General linguistics. An introductory survey*, Londra, 1964, p. 191.

⁷² Enunțul nu este o clasă formală care ar avea ca unități niște „frazeme” delimitate și opozabile între ele (Benveniste, *Problèmes*, p. 129).

⁷³ Robins, *lucr. cit.*, p. 231; Admoni, *lucr. cit.*, p. 230. Aceste „tipuri” sau „modele” seamănă foarte bine cu schemele de părți propoziție („funcțiuni primare”), prezentate mai sus, p. 229 și nota 63.

⁷⁴ Fr. Daneș, *A three-level approach to syntax*, TLP I, 1964, p. 230–235.

⁷⁵ Rezervind *enunț* pentru unitatea concretă (varianta), Stati, *Sintaxă*, p. 204, propune pentru invariantă denumirea „sintaxem” (termenul apare și la alți autori, dar în alte accepții).

h. Intonația în sintaxă

Un rol important, mereu subliniat în cercetările moderne, revine intonației ca marcă a enunțului (propoziția are o intonație *specifică*, numită „predicativă”; orice cuvânt și orice lanț de cuvinte din care lipsește verbul la mod personal devin enunț grație intonației⁷⁶, căci tonul joacă rolul verbului⁷⁷) și ca expresie a unor semnificații proprii enunțului⁷⁸: „Orice modificare a curbei melodice antrenează o modificare paralelă și proporțională a sensului enunțului⁷⁹, totuși „între contururile intonaționale și diversele categorii gramaticale (morfologice și sintactice) nu există o legătură necesară⁸⁰. Rolul sintactic al intonației e demonstrat, printre altele, de faptul că același lanț de cuvinte se analizează diferit din punct de vedere sintactic, în funcție de termenul reliefat prin intonație, cf. lat. *fulmina Iouis tela erant* / *fulmina Iouis tela erant*⁸¹.

S-au făcut încercări de a corela trăsăturile melodice ale frazei cu anumite sensuri sau tipuri de sensuri și, mai ales, de a reduce varietatea intonației la trăsături distinctive, numite de K.L. Pike „intoneme”, de B. Pottier „prosodeme”, de a găsi invariantele sintactice de intonație (engl. *intonation patterns*), numite și „contururi⁸² sau „intonații propoziționale de bază⁸³. O atenție specială se dă „contururilor terminale”, reductibile în română și în numeroase alte limbi la trei invariante: contur terminal *descendent*, *neutru* și *ascendent*⁸⁴. Unele păreri acreditate de mult sînt revizuite. Astfel a fost criticată afirmația curentă că propozițiile interogative totale au intonație ascendentă. Examinînd un corpus de 2 561 întrebări totale, formulate în conversații uzuale și înregistrate fără știrea vorbitorilor, Fries a constatat că 61,7% aveau intonația *d e s c e n d e n t ă* și conchide că, cel puțin în engleza americană, nu există un „question

⁷⁶ Meillet, *Lingu. hist.* II, p. 3; S. I. Karcevski, *Surla phonologie de la phrase*, TCLP IV, 1931, p. 190.

⁷⁷ În propoziții ca fr. *Vous!* sau *Du pain!*, „le substitut actualisant qui tient le rôle du verbe, c'est le ton” (G. Galichet, *Méthodologie grammaticale. Etude psychologique des structures*, ed. II, Paris, 1963, p. 101).

⁷⁸ Deosebindu-se de majoritatea cercetătorilor, unii raportează semnificațiile exprimate prin intonație la un nivel aparte. Interogația și emfaza, exprimate frecvent numai prin intonație, țin de nivelul „suprasintactic” (D. S. Worth, *Suprasyntactics*, în *Proceedings of the ninth International Congress of Linguists*, Cambridge Mass., 1962).

⁷⁹ Martinet, *Éléments*, p. 22.

⁸⁰ Vasiliu, *Fonologia*, p. 81.

⁸¹ M. Regula, *Grundlegung und Grundprobleme der Syntax*, Heidelberg, 1951, p. 42; cf. și engl. *films everybody enjoys*, care, în funcție de intonație, are interpretările sintactice (a) „filmele care plac tuturor” sau „filmele plac tuturor” (M. Schubinger, *The interplay and co-operation of word-order and intonation in English*, în *In honour of Daniel Jones*, Londra, 1964, p. 258).

⁸² Un „contur” intonațional acoperă în engleză de la una la douăsprezece silabe (Gleason, *lucr. cit.*, p. 173). Oexpunere de ansamblu: D. Crystal, *Prosodic systems and intonation in English*, Cambridge, 1969.

⁸³ Hultzén, *art. cit.*, p. 86–87.

⁸⁴ Vasiliu, *Fonologia*, p. 74.

intonation pattern” (cum se credea) și nu există nici contururi intonaționale ale altor tipuri de enunț care să nu fie tolerate de frazele interogative⁸⁵.

2. Relațiile dintre unitățile limbii

Importanța relațiilor contractate de fenomenele domeniului specific de investigație a fost recunoscută de relativ mult timp în filozofie și în diverse științe. Logicienii, începând cu Leibniz, au dezvoltat o teorie a relațiilor (neglijate de Aristotel), care îmbracă în ultimul secol un caracter matematic, algebric. Auguste Comte considera că noțiunea de relație se află la baza tuturor științelor pozitive; unii spun că în matematică relația e un obiect de studiu de primă importanță, poate unicul obiect¹.

În lingvistică se constată, din acest punct de vedere, o întârziere remarcabilă, deși observații sporadice, nesistemizate, privind relațiile dintre unitățile limbii nu lipsesc din nici o lucrare de gramatică, începând cu cele grecești. Lingvistica tradițională, „atomistă”, descrie fiecare element și studiază evoluția lui fără a ține seama de legătura și interdependența cu celelalte elemente. Abia în secolul al XX-lea, o dată cu Saussure și cu școlile structuraliste, problema relațiilor ajunge în centrul atenției, fără a se bucura însă de o tratare unitară în diversele variante ale structuralismului. Glossematica adoptă poziția cea mai categorică, cerind — ca și filozofia neopozitivistă — ca studiul obiectelor (al relaturilor, al „suporturilor”) să fie complet înlocuit de studiul legăturilor, al rețelei de raporturi dintre obiecte. Relațiile n-ar fi deci secundare, în comparație cu obiectele (pe care un „realism naiv” le consideră principale), ci, dimpotrivă, singurul lucru despre care putem vorbi în mod științific.

Aspectele relaționale ale limbii sînt multiple; o mare parte din ele sînt tratate în alte capitole ale lucrării de față, de exemplu relația limbă-gîndire, limbă-societate (în general, legăturile dintre ce e *intralingvistic* și factorii *extralingvistici*), limbă-vorbire, formă-conținut, interdependența compartimentelor limbii, raporturile dintre ramificațiile teritoriale și dintre stilurile unei limbi etc. În acest capitol avem în vedere numai relațiile dintre unitățile limbii în plan sincron.

⁸⁵ Ch. C. Fries, *On the intonation of „Yes-No” question in English*, în *In honour of Daniel Jones*, Londra, 1964, p. 251. Experiențe asemănătoare au pus în lumină varietatea sintactică a propozițiilor care, în ciuda așteptărilor, se rostesc (sau se pot rosti) cu aceeași intonație; de exemplu, engl. *were they better* se rotește la fel: (a) cînd înseamnă „dacă ar fi fost mai bune”, în fraza afirmativă *were they better they'd be more acceptable*, (b) ca enunț interogativ („au fost mai bune?”), (c) cînd apare într-o frază interogativă ca *were they better, or worse, than you expected?* „au fost mai bune sau mai rele decît te așteptai?” (Hultzén, *art. cit.*, p. 87). Observații privind intonația ascendentă în limba română, la Vasiliu, *Fonologia*, p. 81. „Ridicarea vocii la sfîrșitul enunțului n-are o valoare bine determinată, care să se opună unei valori bine determinate a coborîrii vocii” (Martinet, *Eléments*, p. 22).

¹ Viggo Brøndal, *Théorie des prépositions*, Copenhaga, 1950, p. 8. 28.

Caracterizarea sistemului limbii, la oricare din nivelele sale, constă — cum se arată, pentru fonologie, în Tezele Cercului de la Praga² — în stabilirea inventarului, a repertoriului de unități și în specificarea relațiilor dintre ele. Se ridică astfel întrebarea, mult dezbătută, dacă un fonem (și celelalte invariante) e caracterizabil exclusiv cu ajutorul raporturilor paradigmatică și sintagmatică pe care le poate contracta cu toate celelalte foneme³.

O direcție de cercetare inaugurată de Viggo Brøndal, și rămasă multă vreme fără ecou, își propune clasificarea relațiilor dintre unitățile limbii după schemele și în terminologia oferite de logică. În ultimii ani, ideea aceasta a găsit adepți noi, în cadrul unei concepții moderne despre colaborarea interdisciplinară în general și aceea dintre lingviști și logicieni în special.

Dacă legăturile sintagmatică, dintre elementele lingvistice *in praesentia*, au format, încă de la originile gramaticii europene, obiectul unor observații, se poate spune că relațiile paradigmatică sînt, cu puține excepții⁴, marea descoperire a structuralismului.

Folosind procedeul înlocuirilor și avînd în vedere funcția comunicativă a limbii, structuraliștii reduc variantele (infinite ca număr) la invariante (ansamblu finit)⁵.

Invariantele se definesc prin *relația de opoziție*: la toate nivelele limbii, fiecare unitate invariantă se opune tuturor celorlalte. Opoziția se manifestă diferit de la un nivel la altul, dar existența ei constituie un principiu unificator al organizării lingvistice. Între realizările aceleiași invariante se stabilește o *relație de variație* (liberă sau combinatorie).

Studiul relației de opoziție este foarte avansat în fonologie și încă destul de vag conturat în sintaxă, din cauza dificultăților obiective și a divergențelor de opinii privitoare la degajarea invariantelor. Situația e nesatisfăcătoare și în lexicologie, al cărei domeniu e mai puțin clar structurat.

Opozițiile fonologice au format obiectul unei clasificări⁶ puțin utilizate în descrierea gramaticii și a lexicului, deși unele analogii pot fi descoperite cu ușurință. În funcție de raporturile lor cu întreg sistemul, opozițiile sînt *bilaterale* (dacă baza de comparație e proprie numai celor doi termeni ai opoziției) sau *multilaterale* (în celelalte cazuri), *proporționale* (dacă raportul dintre termeni e identic cu raportul dintre termenii altei opoziții din sistem; exemplu: opoziția de sonoritate dintre /t/ și /d/) sau *izolate* (în celelalte cazuri), *privative* (dacă marca opoziției caracterizează unul din termeni și lipsește celuilalt), *graduale* (dacă termenii au în comun

² Vezi TCLP I, 1929.

³ Lepschy, *Linguistique*, p. 72, n. 18.

⁴ Vezi, mai departe, discuția despre sinonimie și omonimie. Afirmînd că pronumele e cuvîntul folosit în locul unui nume, Dionysios Thrax vorbea implicit despre o relație paradigmatică: substituția, o relație gramaticală. Vezi Ruth Crymes, *Some systems of substitution correlations in modern American English*, Haga—Paris, 1968, p. 15.

⁵ Pentru metoda reducerii variantelor la invariante, vezi II C 1 b.

⁶ N. S. Troubetsky, *Principes de phonologie*, Paris, 1949, p. 68—93.

o anumită particularitate, dar în grade diferite; exemplu: opoziția de deschidere dintre /e/, /ɛ/ și /i/) sau *echipolente* (dacă cei doi termeni sînt logic echivalenți), *neutralizabile* sau *constante*, în funcție de întinderea puterii lor distinctive în sistem.

Suprimarea puterii distinctive a unei opoziții într-un anumit context se numește *neutralizare*⁷, de exemplu, înainte de pauză („zero” fonetic) opoziția de sonoritate se neutralizează în limbi ca germana sau rusa. După cum se vede, neutralizarea unei opoziții (relație paradigmatică) se manifestă pe axa sintagmatică (cf. expresia din definiție: „într-un anumit context”). Neutralizarea trebuie deosebită de relația de *fluctuație liberă*; se află în această relație două unități ale planului expresiei care în general comută (deci sînt foneme), dar în cîteva cuvinte poate apărea oricare din ele fără ca înlocuirea lor reciprocă să antreneze o modificare în planul conținutului, cf. rom. *șurub*, *șurup*⁸.

Opozițiile se neutralizează și în morfologie, sintaxă și lexic: (a) lat. *donum* e în același timp nominativ, acuzativ și vocativ. Neutralizarea morfologică e numită de unii autori *omonimie morfologică*⁹; (b) rom. *cer cartea profesorului* e un exemplu de neutralizare a opoziției dintre schemele sintactice [predicat + complement direct + complement indirect] și [predicat + complement direct + atribut substantival]. Neutralizarea sintactică e numită și ambiguitate, omonimie construcțională sau omonimie sintactică¹⁰; (c) opoziția lexicală dintre cuvintele românești *a se încinge* „a se înfierbînta” și *a se încinge* (de pildă, cu o sabie) se neutralizează la toate formele celor două verbe. Neutralizarea lexicală se numește *omonimie (lexicală)*.

Din exemplele date mai sus s-a putut vedea că neutralizarea morfologică, sintactică și lexicală nu e limitată la o anumită poziție, nu se manifestă sintagmatic (cel mult, se poate spune că eventualele ambiguități rezultate din confundarea de către ascultător a termenilor opoziției neutralizate sînt practic evitate grație contextului, deci elementelor învecinate pe axa sintagmatică). Întrucît aceasta constituie o deosebire radicală în raport cu neutralizarea fonologică, unii consideră că în atare situații e improprie extinderea termenului „neutralizare” în afara limitelor fonologiei.

Extinderea termenului e mai ușor de admis în alte situații, unde neutralizarea depinde de context¹¹:

— neutralizarea unei opoziții dintre *semnificanți* (cu menținerea opoziției de conținut): în lat. *video Caesarem venire*, se suprimă opoziția dintre desinența *-m* și celelalte desinențe ale substantivului;

⁷ N. S. Trubetzkoy, *Die Aufhebung der phonologischen Gegensätze*, TCLP VI, 1936, p. 29–45; A. Martinet, *Neutralisation et archiphonème*, *ibidem*, p. 46–57. Vezi *Unitățile limbii* (II C 1).

⁸ Andrei Avram, *Despre neutralizarea opozițiilor lingvistice*, ELS, p. 141.

⁹ S. Stati, *Omonimia morfologică*, PLG II, 1960, p. 125–140.

¹⁰ Stati, *Sintaxa*, p. 212–218, cu referințe bibliografice. O atenție cu totul deosebită se acordă ambiguităților sintactice în gramaticile generative.

¹¹ Cf. A. Avram, *art. cit.*, p. 142–146.

— neutralizarea unei opoziții dintre *semnificați* (cu menținerea opoziției de expresie): germ. *längs des Strandes* și *längs dem Strande*, ambele construcții cu sensul „de-a lungul țărmului”. În această categorie intră situațiile denumite în mod curent *sinonimie*;

— neutralizarea unei opoziții dintre două semne lingvistice, cu ambele lor laturi: opoziția dintre o formă verbală la indicativ și alta la conjunctiv e suprimată, în limba franceză, după anumite verbe cf. *je sais qu'il est bon* și *il faut que je parte* (după *je sais* se pune indicativul, iar după *il faut* conjunctivul, dar aici nu există deosebire de semnificație între cele două moduri).

Relația de opoziție și neutralizarea ei au fost prezentate pînă aici ca o relație între două (mai multe) unități lingvistice discrete, succesive. Dar se poate vorbi și despre opoziție între elemente lingvistice simultane, adică elementele care nu apar pe axa sintagmatică separate unele de altele. Ne referim la trăsăturile distinctive din fonologie (cele mai mici elemente diferențiale, care apar combinate în fascicule; trăsăturile distinctive sînt binare; fiecare trăsătură cere cu necesitate opusul său, fiind unic caracterizată prin prezența sau absența unei anumite calități¹²) și din lexicologie (*semnle*, degajate prin analiza componențială¹³).

În gramaticile transformaționale problema neutralizării sintactice a apărut într-o lumină nouă. Două (mai multe) enunțuri diferite ca structură de suprafață dar identice prin structura de adîncime sînt sinonime, de exemplu engl. *it was yesterday that he came* și *he came yesterday* (evident, sinonimia nu e perfectă). Astfel analiza transformațională explică sinonimia (cognitivă)¹⁴. O relație semantică asemănătoare sinonimiei, dar imposibil de redus la o identitate a structurii de adîncime, există și între perechi de fraze ca engl. *I liked the play — the play pleased me* sau *John bought the book from Bill — Bill sold the book to John*¹⁵.

Lingvistica tradițională a tratat unele probleme legate de relațiile sintagmatice: a fost recunoscută importanța contextului, s-a discutat îndeajuns despre influența exercitată de un sunet asupra sunetelor învecinate, iar în sintaxă s-a vorbit despre coordonare, subordonare, relația subiect-predicat.

Relația dintre două unități lingvistice învecinate a fost numită de A. Martinet *contrast*¹⁶, spre deosebire de relația dintre două unități *in absentia*, numită *opoziție*. Spre deosebire de opoziții, contrastele sînt direct observabile.

În comparație cu gramatica tradițională, care definea relațiile prin conținutul lor, gramaticile de inspirație structuralistă își propun să defi-

¹² De exemplu: vocalic/non-vocalic, compact/difuz, nazal/oral etc., în total 12 perechi. Vezi, mai sus, p. 132.

¹³ Vezi, mai sus, p. 132—134.

¹⁴ Chomsky, *Aspects*. (Trimitem la traducerea românească de Paul Schweiger și James E. Augerot, *Aspecte ale teoriei sintaxei*, București, 1969, p. 239.)

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Martinet, *Éléments*, p. 27.

nească relațiile prin *forma* lor, înțelegă ca mod de organizare. O metodă utilizată intens în acest scop este analiza distribuțională¹⁷, care cercetează posibilitățile combinatorii ale unităților lingvistice și stabilește, în funcție de acestea, clase de distribuție.

De exemplu, în studiul grupurilor binare de cuvinte, pentru a le clasifica în funcție de natura relației dintre cei doi constituenți, se compară distribuția grupului binar cu distribuția fiecăruia dintre termeni (în felul acesta, o relație ca aceea dintre două cuvinte coordonate copulativ e caracterizată prin identitatea : distribuția grupului \equiv distribuția fiecăruia dintre constituenți luat separat).

În ultima vreme se acordă o atenție sporită semanticii sintactice și, prin aceasta, conținutului relațiilor gramaticale. Utilizând noțiunea de „structură de adîncime”, gramaticile transformaționale dau o imagine mai complexă asupra variațelor legături contractate de cuvintele unei propoziții¹⁸.

În combinația cuvînt regent — cuvînt subordonat acordat cu regentul, acordul este o caracteristică formală, care exprimă două tipuri de relație : de *iterație* (de repetare a unei informații gramaticale : gen, număr, caz) și de *referire* sau *conectare* (repetarea unui morfem indică, de exemplu, faptul că adjectivul se referă la nume)¹⁹.

Relația dintre pronume și cuvîntul cărui îi ține locul nu este numai o relație paradigmatică (între membrii a două părți de vorbire), ci și o relație sintagmatică, întrucît substitutul se referă la antecedentul său (uneori substitutul apare în lanțul vorbit *după* substituit)²⁰.

Cu toate că, la prima vedere, legăturile dintre unități pe axa sintagmatică diferă considerabil de legăturile existente între membrii unei serii paradigmatică, cele două feluri de relații sînt izomorfe, deoarece ambele admit o clasificare în trei tipuri fundamentale :

(α) interdependență (condiționare biunivocă). De exemplu, în limbi ca româna, pe axa sintagmatică, la substantive cazul e întotdeauna însoțit de număr, și invers ; pe axa paradigmatică, numărul singular presupune numărul plural, și invers ;

(β) determinare (condiționare univocă). De exemplu, pe axa sintagmatică, prepoziția *pe* cere totdeauna cazul acuzativ, dar acuzativul poate apărea și neînsoțit de *pe* ; pe axa paradigmatică, existența timpului viitor presupune existența prezentului, dar invers nu (există limbi în care verbele nu au viitor) ;

¹⁷ Vezi, mai sus, p. 126—129.

¹⁸ Vezi, mai sus, p. 138.

¹⁹ Maria Manoliu-Manea, *Sistematica substitutelor din româna contemporană standard*, București, 1968, p. 30.

²⁰ Substitutele se referă la segmente care le precedă sau anticipă segmente care vor urma (J. Dubois, *Grammaire structurale du français*, I, Paris, 1965, p. 96). Afirmația nu acoperă însă și pronume ca : pronumele personale de pers. I și II, *cineva, ceva, nimeni, nimic* (M. Manoliu-Manea, *lucr. cit.*, p. 29). Pentru o analiză profundă a relației substantiv-pronume, din punct de vedere paradigmatic și sintagmatic, vezi R. Crymes, *lucr. cit.*, p. 18—34.

(γ) constelație (noncon condiționare). De exemplu, conjuncția *dacă* se construiește cu optativul, dar și cu indicativul, iar modul optativ poate fi legat și de alte conjuncții (pe axa sintagmatică); autonomia paradigmelor substantivului și ale verbului e un exemplu de noncon condiționare pe axa paradigmatică.

3. Fonetica și fonologia

a. Chestiuni generale

Fonetica studiază *latura materială* a elementelor limbii, *expresia exterioară* a lor. Natura acestei laturi materiale este complexă. Ea comportă mai întâi două aspecte care se manifestă concomitent: unul *fiziologic*, constând din mișcările pe care le execută organele vorbirii, iar celălalt *acustic*, reprezentând vibrațiile aerului determinate de aceste mișcări, care produc asupra urechii impresia sonoră. Prin urmare formulele de tipul *expresie sonoră*, *expresie fonică*, *expresie vocală* etc., prin care se desemnează de obicei latura materială a limbii prin referire numai la aspectul acustic, nu trebuie înțelese *ad litteram*. Ultimele două formule, datorită etimologiei termenilor pe care îi cuprind (*phone*, *vox*) ar putea fi înțelese ca privind în mod special vibrațiile glotale (vocea în sensul strict al cuvântului). Prima ar fi mai puțin restrictivă, dacă prin *sonor* am înțelege referirea la sunete în general. Avem însă și *sonoritate* ca termen care desemnează prezența vibrațiilor produse de coardele vocale. Situația poate fi alta într-o limbă ca rusa, unde alături de termenul *звукосоу* („referitor la sunete”) există și *звонкуу* („cu voce”, „sonor”). În lingvistica franceză întâlnim, de exemplu, la M. Grammont termenul *phonique*¹, iar A. Martinet folosește pentru denumirea realității complexe fiziologic-acustice care reprezintă expresia exterioară a elementelor limbii mai ales termenul *vocal*², dar și pe acela de *phonique*³.

Elementele fonetice pot fi descrise fie în termeni fiziologici (și atunci studiul respectiv poartă denumirea de *fonetică articulatorie* sau *fiziologia vorbirii*), fie în termeni acustici (*fonetică acustică*).

Deși strâns legate, cum e și firesc, de fiziologie și fizică (acustică), aceste direcții de cercetare ale foneticii nu fac parte din domeniul științelor menționate, căci particularitățile articulatorii și acustice ale sunetelor sînt investigate în strînsă legătură cu funcția pe care acestea o au de îndeplinit în cadrul sistemului fonetic al limbii. Cu alte cuvinte fiziologia și acustica vorbirii sînt subordonate studiului funcțional al unităților fo-

¹ Grammont, *Traité*, p. 24 ș. a.

² Martinet, *Eléments*, p. 10, 25 ș. a.

³ *Ibidem*, p. 20 ș. a.

netice, studiu care poartă denumirea de *fonetică funcțională* sau *fonologie*. (Despre fonologie se va vorbi mai pe larg într-un paragraf următor.)

Ca și celelalte ramuri ale lingvisticii, fonetica are un aspect *sincronic*, reprezentând cercetarea învelișului fonetic al limbii într-un anumit moment al existenței acesteia, făcând deci abstracție de evoluția neîntreruptă a ei, și altul *diacronic*, care investighează evoluția în timp a sistemului fonetic. Cele două aspecte sînt numai moduri diferite de a privi realitatea fonetică; deosebirea dintre ele are un scop practic, fiind determinată de necesitățile analizei. În realitate însă, relațiile sincronice și cele diacronice sînt indisolubil legate (în domeniul foneticii ca și în general în viața limbajului uman).

Pe de altă parte deosebim fonetica *generală* de fonetica *specială*, după cum cercetarea are în vedere expresia fonetică a limbii în general sau a unei limbi date. Fonetica *comparată*, în funcție de natura și scopurile sale, poate fi mai apropiată fie de fonetica generală (atunci cînd comparația urmărește stabilirea *tipologiei* faptelor fonetice din diverse limbi, fără să se intereseze de istoricul lor), fie de fonetica specială (atunci cînd studiul are caracter comparativ-istoric). (Vezi *Clasificarea tipologică*, IV B 3 și *Clasificarea genealogică*, IV B 4.)

Adesea aspectul sincronic al studiului fonetic este numit și *descriptiv*. Termenul nu este prea exact, deoarece lasă să se înțeleagă că în acest domeniu cercetarea s-ar mărgini la descriere. De fapt atît sincronistul, cît și diacronistul trebuie să se ocupe nu numai de descrierea fenomenelor investigate și a relațiilor dintre ele, ci și de *explicarea* lor. În afara aspectului descriptiv și a celui explicativ, trebuie avut în vedere și aspectul *normativ*. Preocupările normative referitoare la domeniul foneticii sînt cunoscute sub denumirea de *ortoepie*. Într-un anumit sens, aspectul normativ al pronunțării este presupus de cel descriptiv și explicativ, căci foneticianul se ocupă de trăsăturile fonetice ale tuturor ramificațiilor teritoriale, sociale și funcționale ale limbii, inclusiv ale formei supradialectale, cultivate, „literare” a acesteia. (Cf. *Stilurile limbii*, IV A 1.) Dacă se scoate în evidență în mod special aspectul normativ, faptul se datorește nu numai importanței practice a acestuia, ci și unor motive principiale: aici cercetătorul nu se mai mărginește la înregistrarea și explicarea faptelor; bazîndu-se pe experiența sa științifică, el selectează uneori dintre mai multe variante de pronunțare pe cea care îi pare mai corectă și o recomandă spre a fi adoptată de toți (evident, cu riscul de a fi dezmințit de evoluția ulterioară a normei ortoepice).

În lingvistica mai nouă a devenit predominantă concepția potrivit căreia fonetica este o disciplină lingvistică aparte, independentă de gramatică. Acest punct de vedere este pe deplin întemeiat, căci, după cum vom vedea într-un paragraf următor, deși fenomenele investigate de fonetică se referă la structura și legile de organizare ale vorbirii, este vorba de o altă organizare decît aceea care constituie obiectul gramaticii. În unele lucrări apare și punctul de vedere care înglobează fonetica în gramatică,

alături de morfologie și de sintaxă⁴. Faptul se explică pe de o parte prin conceperea tradițională a gramaticii într-un sens foarte larg, iar pe de altă parte printr-o anumită însușire a foneticii care o apropie într-adevăr de gramatică, opunînd-o lexicologiei. Este vorba de caracterul strict sistematic al fenomenelor studiate de fonetică și de numărul relativ redus și practic limitat al unităților elementare investigate de ea, în opoziție cu gradul mai mic de organizare sistematică și cu numărul foarte mare — practic nelimitat — al unităților care alcătuiesc vocabularul.

După unii autori cercetarea problemelor scrierii se încadrează tot în fonetică⁵. După alții, dimpotrivă, studiul scrierii este o disciplină diferită nu numai de fonetică, ci și în general de lingvistică⁶. După cum se va vedea mai departe, cea de-a doua concepție este mai apropiată de adevăr. Oricum ar fi însă, problemele referitoare la scriere sînt strîns legate de preocupările lingvisticii (mai precis, ale foneticii — în cazul sistemelor de scriere alfabetice și silabice). Din această cauză, problemele scrierii vor fi examinate într-unul din paragrafele capitolului de față.

Fonetica este tot atît de veche ca și lingvistica. Mai mult decît atît, putem spune că latura fonetică (materială) a vorbirii a început să fie analizată în fond încă de cei care au imaginat reprezentarea prin semne convenționale mai întîi a silabelor, iar după aceea a sunetelor (fonemelor). Desigur, la creatorii vechilor alfabetice nu avem de-a face cu o teorie fonetică propriu-zisă, ci cu o analiză spontană, întemeiată pe simțul limbii. Foarte de timpuriu au apărut însă și cunoștințele de fonetică teoretică: la filologii vechi indieni (care au înțeles aproape tot ce era esențial în legătură cu articularea sunetelor și au dat o clasificare a acestora acceptată, în linii mari, de fonetica modernă), la grecii antici, la romani și, ulterior, la arabi. Gramaticii elini erau preocupați în primul rînd de analiza literelor (însăși disciplina lor se numea *grammatike technē*, adică știința literelor) și numai indirect de studiul sunetelor, iar la acestea din urmă,

⁴ Acest punct de vedere se întîlnește, de ex., la Stoiko Stoikov, *Увод в българската фонетика*, Sofia, 1955, p. 8, după care „fonetica, împreună cu morfologia și sintaxa, formează așa-numita gramatică a limbii... Separarea foneticii de gramatică nu se justifică...”. Gramatica structurală în concepția glossematicii (vezi, mai jos, nota 6) și gramatica transformațională (cf. N. Chomsky-George A. Miller, *L'analyse formelle des langues naturelles*, traducere de Ph. Richard și N. Ruwet, Paris, 1968, p. 42—43, și N. Chomsky, *Aspecte ale teoriei sintaxei*, traducere de P. Schweiger și James E. Augerot, București, 1969, p. 18), includ, de asemenea, în componența lor, sistemul fonetic.

⁵ Vezi, de ex., L. R. Zinder, *Общая фонетика*, Leningrad, 1960, p. 5, 14, 307.

⁶ După Malmberg, *Phonétique*, p. 5, fonetica e o ramură a lingvisticii care, „spre deosebire de celelalte, nu se interesează decît de limbajul articulat și nu de alte forme ale comunicării organizate (limbaj scris, semne ale surdomuților, semnale ale marinarilor etc.)”. După A. Martinet, „l'étude de l'écriture représente une discipline distincte de la linguistique, encore que, pratiquement, une de ses annexes” (*lucr. cit.*, p. 11). L. Hjelmslev consideră că sunetele reale folosite într-o limbă dată reprezintă numai unul din uzajele posibile ale structurii imanente a expresiei acestei limbi, literale reprezentînd un alt uzaj; el postulează includerea fonologiei în gramatica structurală, ca parte componentă a acesteia, dar exclude atît scrierea cît și realitatea fiziologic-acustică din lingvistica propriu-zisă (cf. *Le langage, Une introduction* (traducere din daneză), Paris, 1966, p. 34, 64—67 ș.a.).

spre deosebire de indieni, examinau nu atât pronunțarea, cât mai ales proprietățile acustice.

Tradiția gramaticilor europeni în ce privește fonetica a fost, pînă după descoperirea sanscritei și contactul cu lucrările de gramatică ale vechilor indieni, cea elină, transmisă prin filieră romană. De aceea, pînă în jurul anului 1835 filologii europeni — inclusiv întemeietorii lingvisticii comparative-istorice — nu fac deosebiri între litere și sunete⁷. Cu toate acestea cunoștințele de fiziologie și acustică a limbajului au cunoscut în țările Europei o evoluție aproape neîntreruptă, din epoca Renașterii pînă în a doua jumătate a secolului trecut, cînd putem vorbi de fonetică (numită uneori și *fonologie*) ca de o disciplină lingvistică pe deplin întemeiată. La această evoluție au contribuit o serie de reprezentanți ai științelor naturii, de la Leonardo da Vinci (printre altele și fiziolog), de la care au rămas planșe precise pentru cunoașterea laringelui și a coardelor vocale⁸, pînă la naturalistul E. Brücke, care a analizat pronunțarea în principalele limbi europene moderne⁹, fizicianul H.v. Helmholtz, autorul primei teorii fizice a vocalelor¹⁰, și medicul J.N. Czermak, primul care a folosit laringoscopul pentru a studia jocul laringelui și al coardelor vocale, precum și rolul mișcărilor produse de vîlul palatului în legătură cu producerea sunetelor cu rezonanță nazală.

Datorită acestor contribuții și dezvoltării spectaculoase a lingvisticii comparative-istorice, în ultimele decenii ale veacului trecut s-au creat condiții pentru apariția unor lucrări de sinteză în domeniul foneticii, cum sînt cele datorate lui Ed. Sievers, P. Passy și H. Sweet¹¹. Tot în această perioadă se dezvoltă rapid fonetica experimentală, domeniu în care se înscriu, la loc de frunte, cercetările efectuate de abatele P.J. Rousselot în Franța¹², și se constituie fonologia (în sensul de fonetică funcțională) ca disciplină aparte în cadrul foneticii. (Vezi, mai departe, paragraful consacrat fonologiei¹³).

b. Articularea fonetică a limbajului

Prin articularea fonetică se înțelege însușirea laturii materiale a lanțului vorbirii de a fi analizabilă în unități din ce în ce mai mici, pînă se ajunge la unitățile fonetice elementare.

⁷ Astfel filologul danez Rasmus Rask, care a formulat în linii mari legea mutației consonantice în limbile germanice încă în anul 1814, vorbea de o mutație a... literelor (cf. L. Hjelmslev, *lucr. cit.*, p. 117—118).

⁸ Cf. Al. Rosetti, *Introducere în fonetică*, ed. a III-a, București, 1963, p. 21.

⁹ E. Brücke, *Grundzüge der Physiologie und Systematik der Sprachlaute*, Viena, 1856.

¹⁰ H. v. Helmholtz, *Die Lehre von der Tonempfindungen*, Braunschweig, 1862.

¹¹ Ed. Sievers, *Grundzüge der Phonetik*, Leipzig, 1876; Paul Passy, *Les sons du français. Leur formation, leur combinaison, leur représentation*, ed. a 4-a, Paris, 1895; H. Sweet, *A Primer of Phonetics*, Oxford, 1906.

¹² P. J. Rousselot, *Principes de phonétique expérimentale*, Paris, 1902.

¹³ Cu privire la istoricul foneticii, vezi M. Grammont, *lucr. cit.*, p. 11—15, și Al. Rosetti, *lucr. cit.*, p. 21 și urm.

Articularea fonetică trebuie privită în strînsă legătură cu caracterul *dublu articulat*¹⁴ al limbajului, deși ea nu se confundă în întregime cu una din cele două articulări la care se referă această formulă.

În primul rînd trebuie menționat faptul că analiza fonetică este prezentă și în cadrul primei articulări, unde avem de-a face cu împărțirea mesajului (și a enunțurilor din care acesta este alcătuit) în unități biplane, de conținut și expresie în același timp. De aici nu trebuie să se tragă concluzia că latura formală a unităților primei articulări a limbajului ar privi numai fonetica¹⁵, căci există și trăsături de expresie de felul ordinii elementelor semnificative în cadrul enunțului, care nu au o legătură directă cu fonetica și, invers, structuri fonetice care sînt paralele cu articularea biplană fără să coincidă întotdeauna cu aceasta (de ex., structurarea silabică față de analiza în morfeme).

Prin urmare, între articularea biplană, *integrală* a limbajului și articularea pur *formală* (care privește numai un plan al vorbirii și anume planul expresiei)¹⁶ nu avem un raport simplu de continuare a primei articulări cu cea de-a doua, ci și o anumită întrepătrundere a lor.

Pentru fonetică prezintă importanță și o altă distincție în cadrul articulării limbajului, anume între articularea *segmentală* și articularea *longitudinală*¹⁷.

Prima articulare are la început caracter segmental: mesajul este analizat în enunțuri succesive, aranjate într-o anumită ordine. Articularea în continuare a enunțurilor presupune însă mai întîi o analiză de tip longitudinal, între linia unităților semnificative succesive (linia semnelor, inclusiv a celor minimale — morfemelor, respectiv monemelor) și o linie a particularităților suprasedimentale, care privește conturul melodic și ritmul (linia prosodică). De exemplu, enunțul *A venit copilul de la școală?* se analizează mai întîi longitudinal: (A venit + copilul + de la școală) + (intonație interogativă + sublinierea prin accentul frazei a uneia dintre cele trei părți componente ale liniei segmentale). În continuare linia segmentală se descompune în elemente biplane: (a venit) + (copilul) + (de la școală), care, la rîndul lor, pot să comporte încă o articulare integrală — de ex. (*copil* -) + (- *ul*) și una formală longitudinală: (/co/ + /pi/ + /lul/) + (accentul pe silaba a doua).

Cele arătate nu trebuie să ne facă să scăpăm din vedere că nucleul analizei fonetice îl constituie de fapt articularea semnelor minimale în unități de expresie elementare numite *foneme*. Este ceea ce se numește îndeobște „a doua articulare a limbajului”, articulare a cărei importanță

¹⁴ Cf. André Martinet, *La double articulation linguistique*, TCLC 5 („Recherches structurales”), p. 30—37.

¹⁵ După L. R. Zinder (*lucr. cit.*, p. 8), se poate spune, într-un anumit sens, că vocabularul și structura gramaticală alcătuiesc conținutul limbii, iar latura sonoră alcătuiește învelișul material al ei, forma ei fizică.

¹⁶ Cf. Martinet, *lucr. cit.*, p. 18—19, 20, 22 ș.a.; Buyssens, *Communication*, p. 50—51, 132—134 și altele.

¹⁷ Cf. Buyssens, *lucr. cit.*, p. 14—96.

constă în faptul că „face forma semnificantului independentă de valoarea semnificatului corespunzător și asigură astfel o mai mare stabilitate formei lingvistice”¹⁸.

Această a doua articulare a limbajului, pe lângă asigurarea unei economii suplimentare în folosul comunicării lingvistice, are menirea de a lega soarta fiecărui component al semnificantului nu de specificul semnificatului corespunzător, ci de soarta elementelor componente ale celorlalți semnificanți din limba dată. De aici, bineînțeles, nu decurge că sunetul articulat nu se mai poate schimba, însă el se va schimba ca sunet, adică independent de conținutul cuvântului în care intră¹⁹.

În anumite limbi, de exemplu în chineză, articularea formală a semnelor minimale adaugă la elementele segmentale (foneme) și elemente de ordin prozodic (tonuri), expresia semnelor minimale avînd deci mai întîi o articulare longitudinală, între linia melodică și linia segmentală (a fonemelor).

În sfîrșit, caracteristic pentru limbajul articulat este faptul că el împinge economia formală cel mai departe, unitățile segmentale elementare ale expresiei (fonemele) comportînd la rîndul lor o nouă articulare, în trăsături distinctive²⁰. Din această cauză mulți specialiști consideră că unitățile elementare ale expresiei lingvistice nu sînt fonemele, ci trăsăturile constitutive (distinctive) ale acestora. Uneori se vorbește chiar de „segmentarea” fonemelor în trăsături distinctive²¹. În lumina celor spuse în legătură cu necesitatea de a distinge articularea segmentală de cea longitudinală este evident că atît fonemele, cît și trăsăturile distinctive sînt în felul lor unități elementare, și anume fonemele reprezintă unitățile ultime ale articulării segmentale, iar trăsăturile constitutive ale lor, care sînt de regulă simultane, reprezintă rezultatul unei noi articulări, longitudinale.

(O continuare a articulării segmentale printr-o nouă articulare, longitudinală, se întîlnește și în planul conținutului : cel puțin unele dintre semnele minimale au un conținut care poate fi analizat în trăsături simultane, amintînd oarecum trăsăturile distinctive din planul expresiei²².)

¹⁸ Martinet, *lucr. cit.*, p. 22. Vezi și Al. Ionașcu, *Morfemul și structura morfologică a cuvîntului (Evoluția structurii cuvîntului și raportul între motivat și nemotivat)*, SCL VIII, 1957, 2, p. 145—146.

¹⁹ Martinet, *loc. cit.*

²⁰ Buyssens, *lucr. cit.*, p. 51.

²¹ Vasiliu, *Fonologia*, p. 31.

²² Cf. L. Hjelmslev, *lucr. cit.*, p. 55, 136—138 ș.a. Într-adevăr, ultimul element component al unei forme ca rus. *stolom*, anume desinența *-om*, poate fi analizat atît pe planul expresiei, în fonemele /o/ și /m/, cît și pe planul conținutului, în (singular) + (non-feminin) + (instrumental). Acest fel de articulare caracterizează frecvent morfemele (monemele) gramaticale din limbile flexionare, pentru care este specific tocmai cumulul de funcțiuni, în special în domeniul gramaticii. Analiza în trăsături constitutive a conținutului morfemelor (monemelor) lexicale este, după cum rezultă chiar din exemplul folosit de Hjelmslev (*loc. cit.*), mai mult decît discutabilă.

c. Sunetele vorbirii și producerea lor

Definiția acustică a sunetului (mișcare vibratorie a unui mediu elastic) este insuficientă cu aplicare la elementele de expresie ale limbajului, deoarece aici are importanță nu numai impresia sonoră produsă la auditor, ci și aspectul motor, producerea de către vorbitor a sunetelor. De aceea sunetul ca element al expresiei lingvistice, ca unitate fonetică, trebuie definit prin raportarea concomitentă atât la natura sa acustică, cât și la cea fiziologică.

Într-un anumit sens, se poate chiar afirma că aspectul fiziologic este mai important decât cel acustic, căci el este prezent întotdeauna când se manifestă limbajul, chiar independent de aspectul acustic. Excitația nervilor motori este foarte frecventă în cazul limbajului interior, ceea ce se poate dovedi prin senzația de oboseală a organelor vorbirii și în special a laringelui, care se constată după o lectură îndelungată sau după o meditație intensivă²³. Importanța dată aspectului fiziologic în cercetările fonetice din trecut se explică așadar nu numai prin accesibilitatea mai mare a acestuia în condițiile de atunci ale dezvoltării tehnicii de cercetare, ci și prin importanța în sine pe care o are rostirea (articularea).

Mulți dintre foneticienii contemporani, alegând drept criteriu al descrierii fonetice trăsăturile articulatorii, procedează astfel nu numai datorită înprejurării indiscutabile că fonetica articulatorie rămâne deocamdată mai familiară majorității lingviștilor, ci și faptului că, în general, aceasta permite să fie înțeleasă mai bine cauzalitatea schimbărilor fonetice²⁴.

Nu trebuie, desigur, exagerată nici importanța aspectului fiziologic, căci impresia acustică rezultată din mișcările organelor vorbirii se produce nu numai la auditor, ci și la vorbitor, care „se aude” nu numai din exterior, ci și printr-un sistem special de transmitere a vibrațiilor din cavitățile supraglotale direct la ureche²⁵.

În rindurile care urmează nu ne vom ocupa prea mult de descrierea și clasificarea sunetelor după criteriile fiziologice²⁶. Ne vom opri însă mai pe larg asupra particularităților acustice, deoarece acestea au început să fie studiate intens abia în ultimele decenii și stîrnesc cele mai multe discuții în publicațiile de specialitate.

După calitatea lor acustică sunetele vorbirii se împart în vocale, sonante, consoane sonore și consoane surde. Primele sînt produse numai de

²³ Sapir, *Langage*, p. 25.

²⁴ Martinet, *lucr. cit.*, p. 45.

²⁵ Necesitatea de a se auzi este mai mare la unii indivizi, care nu-și pot limpezi suficient gândurile fără să discute cu voce tare, cel puțin de unul singur. (Poate fi citat aici eroul principal din *Moromeții* de Marin Preda, care se retrăgea în grădină pentru a putea analiza nu numai în gînd, ci și cu voce tare, problemele pe care le avea de rezolvat.)

²⁶ Un exemplu de descriere și clasificare după criteriile în general articulatorii cititorul poate găsi în *Introducere*, p. 50–56, 60–71.

vibrațiile coardelor vocale (care au caracter periodic, deci reprezintă un sunet muzical), iar ultimele reprezintă zgomote produse în cavitățile supraglotale. Sonantele și consoanele sonore reprezintă categorii intermediare, în care vibrațiile periodice se împletesc cu zgomotele.

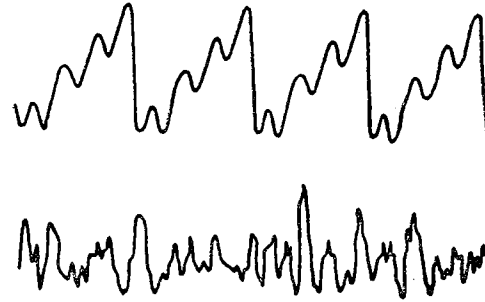
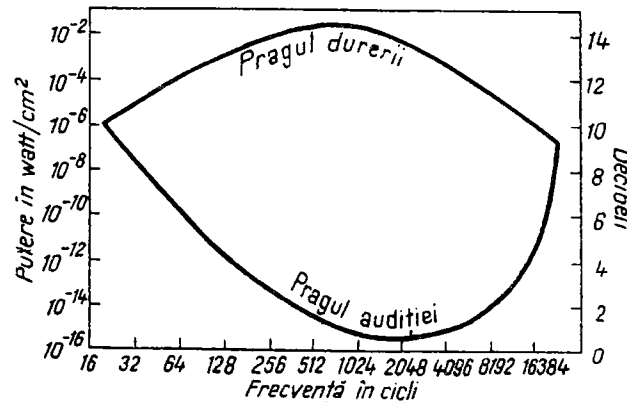

Fig. 1. — Curba unui sunet muzical (vibrații periodice) sus și a unui zgomot (vibrații neperiodice) jos. (După Al. Rosetti.)

Principalele însușiri ale sunetului simplu sint înălțimea și intensitatea. Înălțimea sunetului este direct proporțională cu frecvența (numărul de vibrații pe secundă), iar intensitatea depinde în principiu de amplitudinea vibrației, dar și de frecvență. (Amplitudinea determină intensitatea acustică fizică, iar frecvența influențează, direct proporțional cu valoarea

Fig. 2. — Cîmpul auditiv al omului. În abscisă, diferitele frecvențe, de la limita inferioară (16 p/s) pînă la limita superioară (circa 16 000 p/s); în ordonată, intensitatea fizică în wați pe cm^2 și cea subiectivă în decibeli. (După Al. Rosetti.)

ei, intensitatea acustică subiectivă. O vibrație cu frecvența de 30 p/s trebuie să aibă o intensitate fizică de o mie de ori mai mare decît o vibrație cu frecvența de 1000 p/s pentru a da urechii aceeași impresie de intensitate.) Sensibilitatea urechii omului la variațiile de intensitate sonoră e foarte diferită după înălțimea tonului. Ea este optimă între 600 și 4000 p/s, însă scade brusc în afara acestor limite.

Sunetele complexe se mai caracterizează și prin timbru, care rezultă dintr-o împletire a tonului fundamental cu tonurile sale armonice. Tonurile

suplimentare, armonice, au frecvențe care reprezintă multiplii tonului de bază și iau naștere datorită faptului că odată cu corpul încordat, în întregimea lui, vibrează și părțile componente ale sale (jumătățile, treimile, pătrimile ș.a.m.d.).

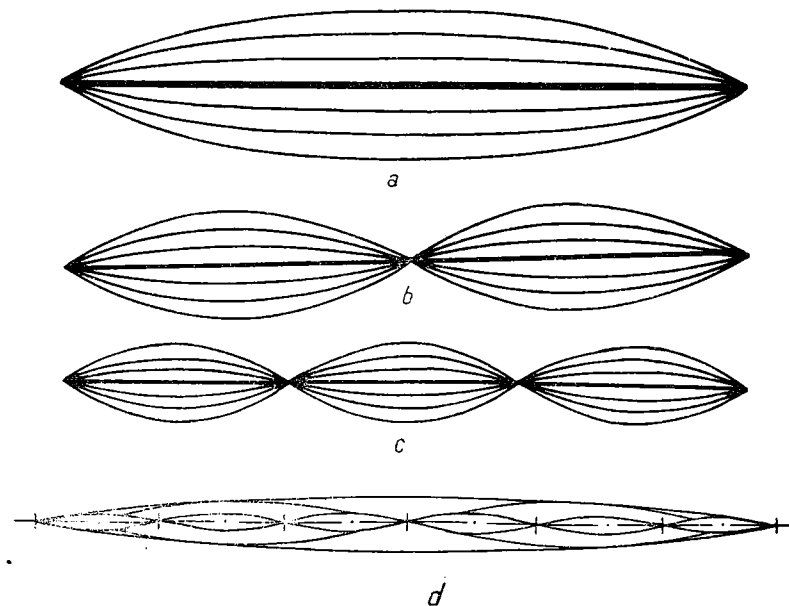
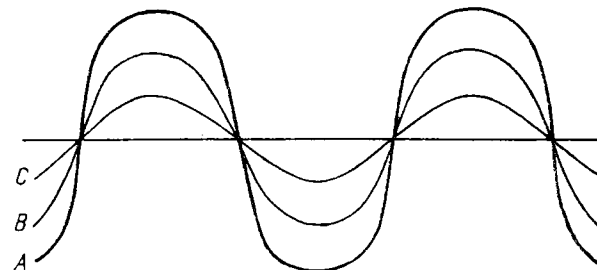

Fig. 3. — Originea tonurilor armonice. Vibrația coardei întregi (a), a jumătăților (b) și a treimilor (c). (După B. Malmberg.) Vibrația coardei (d). (După L. R. Zinder.)

Se știe că orice vibrație tinde să pună în mișcare corpurile elastice care se află în calea undei sonore. Acest lucru se petrece atunci când frec-

Fig. 4. — Vibrație compusă (A) din două vibrații cu aceeași frecvență și aceeași fază (B și C). (După B. Malmberg.)

vența proprie a corpului care urmează să fie inclus în mișcarea vibratorie este aceeași sau asemănătoare ca valoare cu vibrația care acționează asupra lui. Este fenomenul numit „rezonanță”. Rezonanța („ecoul”) scade

pe măsură ce diferența între cele două frecvențe specifice crește, iar după anumite limite încetează de a se mai produce.

Dacă două vibrații de frecvență identică se combină, rezultatul va fi o vibrație cu o intensitate mărită (prin adunarea celor două amplitudini) în cazul identității de fază, o vibrație cu intensitate micșorată (diferența dintre cele două amplitudini) în cazul unei defazări de o jumătate de perioadă și un compromis în cazul în care raportul între cele două vibrații este mai neregulat.

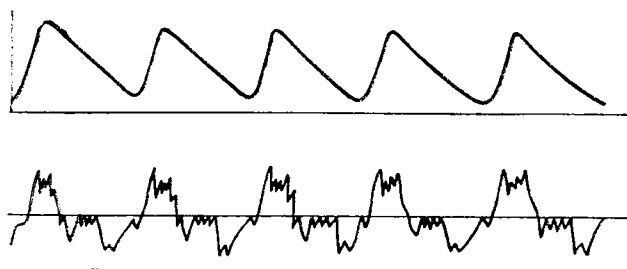

Fig. 5. — Curba tonului laringian (sus) înainte de producerea efectului rezonator al cavităților supraglotale și același ton (jos) după amplificarea anumitor armonice ale sale prin rezonanță. (După B. Malmberg.)

Întrucât frecvența specifică a rezonatorului, ca a oricărui corp elastic, depinde de forma și de dimensiunile acestuia, rezultă că prin fenomenul rezonanței, folosind rezonatori de forme și dimensiuni diferite, putem mo-

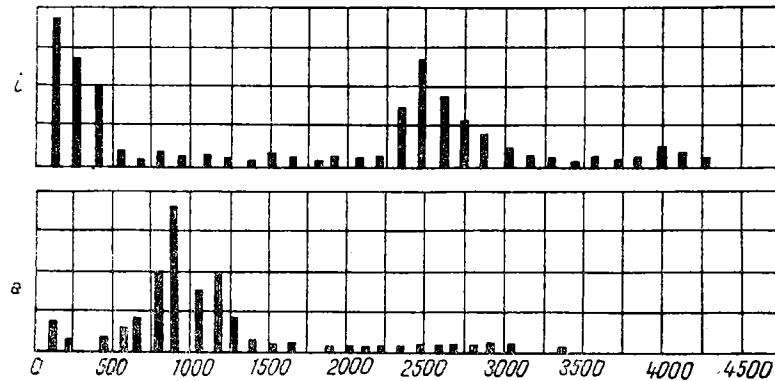

Fig. 6. — Spectrul vocalei *i* (sus) și al vocalei *a* (jos). (După B. Malmberg.)

difica în diferite direcții timbrul oricărui sunet complex, amplificând sau, dimpotrivă, reducând unele sau altele dintre componentele sale (tonul fundamental, armonicele mai joase sau mai înalte). Se numește *filtru acustic* un sistem de rezonatori menit să amplifice anumite frecvențe și să slăbească altele. Aparatul vorbirii omului, mai precis cavitățile supraglotale ale acestuia (faringele, cavitatea bucală și cea nazală), care pot lua diferite forme datorită deplasării în diferite direcții a mușchiului lingual, țuguierii

sau întinderii buzelor, ridicării sau coborîrii vălului palatal, constituie un sistem complex de filtre acustice, care modifică vocea și dă naștere la o diversitate de sunete vocale.

Analiza acustică a unui sunet complex constă în determinarea numărului, frecvenței și amplitudinii componentelor sale și se poate face cel mai bine cu ajutorul unui aparat de tipul filtrului acustic, numit spectrograf, care permite separarea și ordonarea după înălțime a acestor componente. Rezultatul poate fi prezentat în două tipuri de „spectru” și anume: fie ca în figura 6 (dacă ne interesează structura sunetului la un moment dat), fie ca în fig. 7 și 8 (dacă vrem să comparăm vizual mai multe sunete în același spectru sau vrem să urmărim felul în care se schimbă sunetul vorbirii în cursul duratei sale).

Fig. 7. — Spectrogramele vocalelor *i* (la stînga) și *u* (la dreapta) din limba engleză. (După B. Malmberg.)

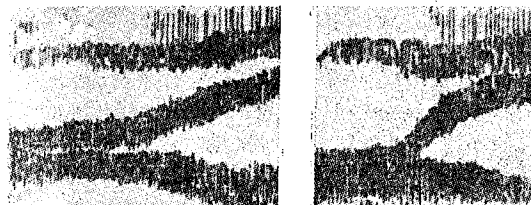
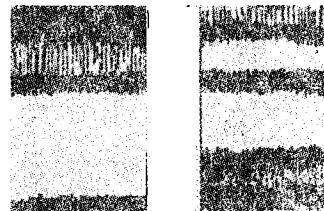
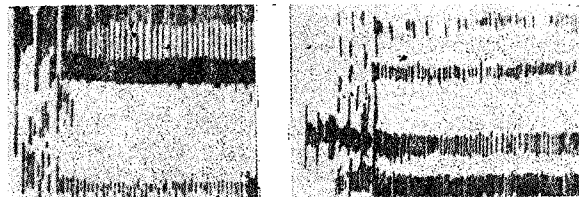

Fig. 8. — Spectrogramele diftongilor *ai* (la stînga) și *oi* (la dreapta) din limba engleză. Se vede cum trecerea de la primul element la al doilea se face succesiv. Formanții se îndepărtează din ce în ce mai mult unul de altul. Nu există un veritabil *i* decît spre sfîrșitul celui de-al doilea element. (După B. Malmberg.)

Spectrogramele de acest din urmă tip permit să se studieze modul în care consoanele influențează începutul sau sfîrșitul emisiunilor vocalice lîngă care se află și, la rîndul lor, sînt „colorate” de vocalele învecinate.

Fig. 9. — Spectrograma grupurilor *ki* (la stînga) și *ku* (la dreapta). Zgomotul consoanelor capătă pe spectrogramă formă de linii negre neregulate (la stînga pe figuri). Se vede net că zgomotul caracteristic al lui *k* se află mult mai sus pe scară în fața vocalei *i* (anterioară) decît în fața vocalei *u* (posterioară). E vorba în realitate de două fenomene acustice destul de diferite, deși urechea le identifică. (După B. Malmberg.)

(Vezi fig. 9 și 10.) Există motive să se presupună că modificările produse de consoane în spectrul vocalelor ușurează identificarea celor dintii și că de multe ori fazele tranzitorii singure pot să asigure identificarea con-

soanelor, a căror durată este minimă și a căror intensitate sonoră este redusă²⁷.

Rezultă din cele spuse pînă acum că, întrucît fiecare sunet al vorbirii are un spectru specific, este în principiu posibil să se facă vizibilă vorbirea cu ajutorul filtrelor acustice, este deci posibil ca aceasta să fie „citită” pe spectrograme. Aparatele speciale care analizează acustic vorbirea, fiind

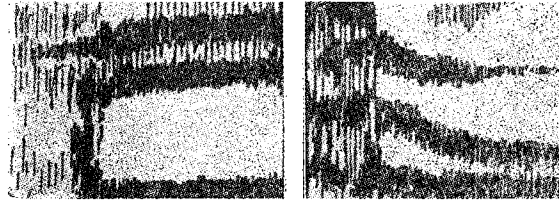

Fig. 10. — Spectrograma grupurilor *si* (stînga) și *su* (dreapta). Se vede că formantii vocalelor sînt deja net perceptibili în zgomotul consoanei precedente, care are o coloratură determinată de vocală. E vorba în realitate de doi s diferiți, unul cu coloratură de *i*, celălalt cu coloratură de *u*. (După B. Malmberg.)

prevăzute cu ecrane pe care apar spectrogramele corespunzătoare, sînt numite *sonagrafe*. Ele au fost construite la început în scop practic, pentru a face limbajul sonor accesibil surdo-mușilor. În prezent această metodă, numită „visible speech”, este principalul mijloc de analiză fonetică.

După cum se poate constata din ambele tipuri de spectru acustic, diferitele frecvențe care compun sunetul sînt inegale ca intensitate; există pe spectru anumite zone de frecvență cu intensitate maximă, altfel spus zone de concentrare maximă a energiei sonore, care se disting de celelalte, cu intensitate redusă. Aceste frecvențe cu intensitate mărită, rezultate prin amplificare datorită rezonanței, se numesc formanți. Pentru timbrul fiecărei vocale sînt caracteristici cel puțin doi formanți, care se datoresc acțiunii rezonatoare a cavităților faringală și bucală.

Din moment ce spectrul acustic a rezultat din analiza sunetului complex, este de la sine înțeles că tehnicienii pot recompu sunetul din componentele cunoscute, pot, cu alte cuvinte, să producă sintetic sunete ale limbajului, lucru care, într-o formă incipientă, s-a și realizat în ultimele decenii în diferite țări, printre altele de un grup de foneticieni și tehnicieni în S. U. A.²⁸. Sunetele sintetice reprezintă o metodă de verificare a datelor electro-acustice ale foneticii, dar vor avea, fără îndoială, o mare importanță și pentru dezvoltarea unor ramuri ale tehnicii cum sînt telefonia și transmisia sonoră în general.

La producerea sunetelor vorbirii participă, într-un fel sau altul, o serie de organe — care au și alte funcții în cadrul organismului uman: *plămîinii, bronhiile, traheea, laringele, faringele, gura, fosele nazale*. Mișcările efectuate de aceste organe (sau de părți ale lor) pentru producerea sunetelor sînt dirijate și coordonate de *sistemul nervos central*.

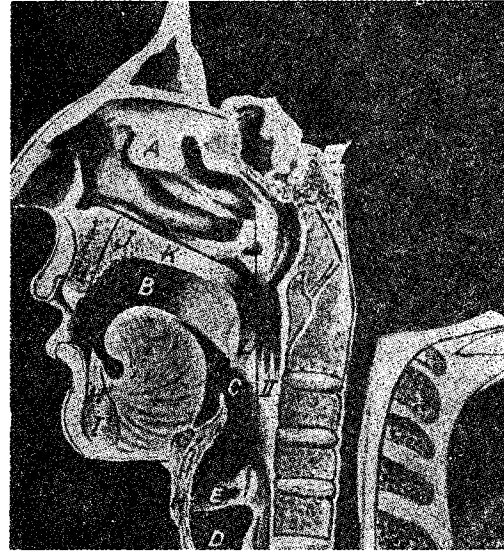
Producerea sunetelor se numește — în fonetică — *articulație*. Aparatul articulator este compus din gîtlej (laringe și faringe), gură și fosele

²⁷ Vezi Malmberg, *lucr. cit.*, p. 23.

²⁸ *Ibidem*, p. 24. Vezi acum și Valeriu Șuteu, în SCL XXII, 1971, 1, despre o realizare similară a Centrului de cercetări fonetice și dialectale al Academiei Republicii Socialiste România.

nazale. În interiorul laringelui, care este situat la extremitatea superioară a traheii, se află *coardele vocale* (un fel de cute, sau buzîsoare, formate din muşchi şi învelite cu o membrană mucoasă). Datorită structurii lor elastice şi mişcărilor pe care le pot face cartilajele de care sînt fixate, coardele vocale se pot apropia şi depărta, închizînd sau deschizînd orificiul dintre ele, numit *glotă*. Vocea ia naştere printr-o modificare adusă, la nivelul laringelui, actului expirator. În timpul inspiraţiei şi expiraţiei normale

Fig. 11. — Organele vorbirii. Tăietură longitudinală. A. Cavitatea nazală. B. Cavitatea bucală. C. Faringele. D. Laringele. E. Glota. F. Muşchiul lingual (limba). G. Epiglota. H, H'. Dinţii. I. Maxilarul superior. I'. Maxilarul inferior. J. Palatul tare. K. Palatul moale (vălul palatului). L. Uvula. M. Cartilajul tiroid. (După Al. Rosetti.)

coardele vocale stau depărtate şi permit trecerea liberă a curentului de aer. Cînd coardele vocale se apropie şi închid glota, curentul de aer expirator întîlneşte un obstacol pe care trebuie să-l învingă. Acumulîndu-se în regiunea subglotală, aerul deschide forţat glota şi pune în mişcare vibratorie coardele vocale. Frecvenţa vibraţiilor glotale poate varia între 81 p/s (cea mai joasă voce de bas) şi 1034 p/s (cea mai înaltă voce de sopran). Momentul acesta, al producerii vocii, se numeşte *fonaţiune*, spre deosebire de *articulaţia propriu-zisă* (modificările aduse vocii şi producerea zgomotelor consonantice în cavităţile supraglotale). În anumite împrejurări, vocea e înlocuită printr-un zgomot specific rezultat din frecarea curentului de aer expirator de pereţii unei deschizături mici formate de coardele vocale; acesta e graiul şoptit.

d. Clasificarea sunetelor

Din punct de vedere fiziologic vocalele sînt sunete *deschise*, în sensul că la producerea lor curentul de aer sonor (vocea sau zgomotul şoptei) care iese din laringe trece prin cavităţile faringală şi bucală fără să mai

întilnească obstacole. Deschiderea gurii este maximă la articularea lui *a* (vocală deschisă), intermediară la *e*, ϕ ²⁹, γ ³⁰, *o* (semideschise) și minimă la *i*, *y*³¹, *u*³², *u* (închise). Prin deschiderea gurii (numită de foneticieni *apertură*) se înțelege nu atât depărtarea celor două maxilare, cât mai ales depărtarea limbii de cerul gurii (*palat*). După cum limba se apropie de palat în partea anterioară a cavității bucale (spre *palatul dur*, sau *palatul propriu-zis*) sau în cea posterioară (spre *palatul moale*, sau *vălul palatului*) avem seria vocalelor *anterioare*, sau (*pre*)*palatale* (*i*, *e*, *y*, ϕ) și seria vocalelor *posterioare*, sau *velare* (*u*, γ , *u*, *o*). Atît vocalele anterioare, cât și cele poste-

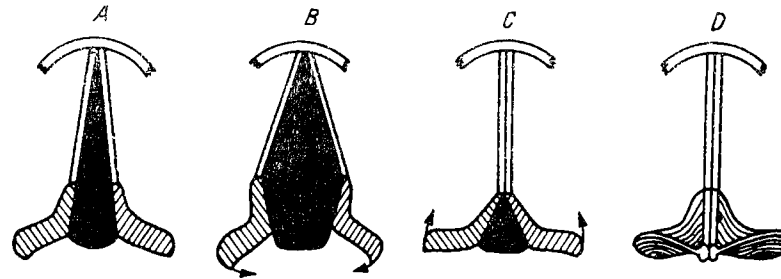

Fig. 12. — Glota. Coardele vocale sînt fixate în față (în figură — sus) de cartilajul tiroid, iar în spate (jos) de cartilajele aritenoidice, mobile. A : respirație normală; B : respirație profundă; C : graiul șoptit; D : poziția caracteristică pentru fonațiune. (După Al. Rosetti.)

rioare pot fi *labializate* (altfel spus *rotunjite*, adică articulate cu buzele mai mult ori mai puțin ținugiate : *y*, ϕ , *u*, *o*) sau *nelabializate* (*i*, *e*, *u*, γ). Opozițiile *anterior — posterior* și *labializat — nelabializat* sînt mai evidente la gradele de apertură minimă sau medie, unde putem avea, în afara vocalelor palatale și velare, vocale *centrale* (numite și *mixte*) precum și diferite grade de labializare. O vocală centrală închisă nelabializată este *ы* din rusă (în transcrierea fonetică internațională : *ɨ*). Vocala semideschisă nelabializată din aceeași serie se întilnește în limba engleză, de exemplu în *bird*, *girl*, *sir* (în transcrierea internațională : *ə*). Vocale centrale rotunjite se întilnesc în limbile scandinave. De exemplu în norv. *hus* „casă” se pronunță o vocală centrală, închisă și labializată, iar în sued. *hund* „cîine” — o vocală centrală, semideschisă și labializată.

La pronunțarea vocalelor de care a fost vorba pînă acum, numite vocale *orale*, sau *pure*, vâlul palatului stă ridicat spre peretele posterior al faringelui, oprind trecerea aerului prin nas. Vocalele articulate cu vâlul

²⁹ În transcrierea fonetică internațională, acest semn notează vocalele de tipul lui *ö* din germ. *hören*.

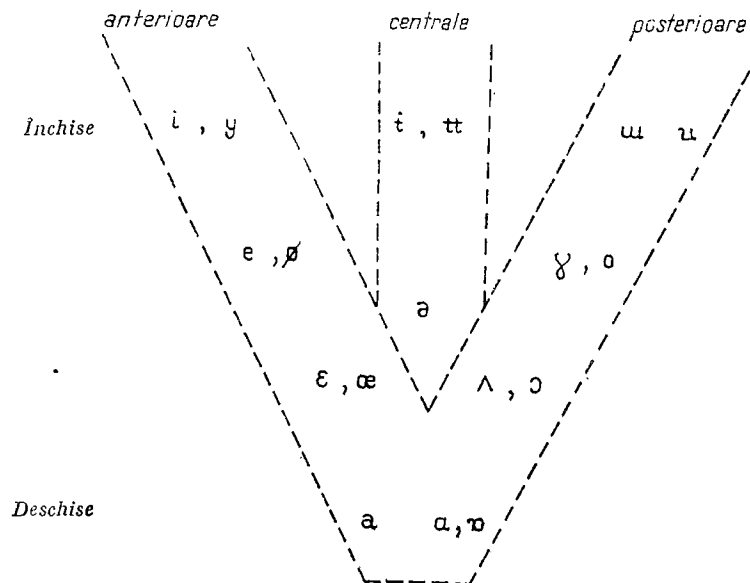
³⁰ În transcrierea fonetică internațională, acest semn notează vocalele de tipul lui *ă* din română.

³¹ În transcrierea fonetică internațională, *y* notează vocalele de tipul lui *ü* din germ. *über*.

³² Semn folosit în transcrierea fonetică internațională pentru vocalele de tipul lui *î* din română.

palatului coborât au în plus în timbrul lor o rezonanță nazală. În transcriere ele se notează de obicei cu semnul ~ pus deasupra literei care notează vocala orală corespunzătoare: $\tilde{a} = a$ nazal. Vocale nazale ca sunete aparte întâlnim în franceză, portugheză, polonă. Dintre limbile indo-europene vechi poseda vocale nazale slava comună.

Figura de mai jos redă schematic raporturile dintre vocalele orale după gradul de deschidere a gurii, direcția deplasării limbii și poziția buzelor. Vocalele ε , α , \wedge și \circ (mai deschise decât e , ϕ , γ și o) sînt similare celor rostite în fr. *bréf* (ε), fr. *boeuf* (α), engl. *but* (\wedge) și germ. *Wort* (\circ). Vocalele trecute după virgulă sînt labializate ³³.

La articularea consoanelor avem fie o închidere completă (*ocluziune*), fie o apropiere considerabilă (*constricție*) a unor organe articulatorii, în așa fel încît curentul de aer expirator întâlnește un obstacol pe care trebuie să-l învingă. Consoanele sînt, prin urmare, sunete închise. Spre deosebire de vocale, consoanele se mai caracterizează și printr-o mărire a intensității curentului expirator, precum și prin concentrarea într-un singur punct (în regiunea „locului de articulare”) a tensiunii. (Pentru pronunțarea vocalelor este caracteristică încordarea simultană și egală a tuturor organelor articulatorii.) Clasificarea consoanelor se face după modul și locul în care se produce obstacolul, precum și după prezența sau absența vibrațiilor glo-

³³ Vocalele românești posterioare nelabializate (i și \tilde{a}) sînt considerate de unii autori (S. Pușcariu, Al. Rosetti și alții) centrale, datorită faptului că sînt ceva mai puțin posterioare decît u și o . Însă și vocalele labializate din seria anterioară sînt ceva mai retrase decît cele nelabializate, dar sînt clasificate în aceeași serie cu acestea din urmă.

tale. Consoanele pronunțate cu voce se numesc *sonore*, sau *fonice*; cele fără voce se numesc *surde*, sau *afonice*. După modul de formare avem *occlusive* (cu închiderea completă), *fricative*, sau *constrictive* (cu constricție), și *semioclusive*, sau *africate*, care au momentul inițial ca al occlusivelor, dar se termină ca fricativele.

La clasificarea consoanelor după locul de articulare se deosebește uneori organul activ de cel pasiv. (De ex., limba, organul activ, se apropie de dinți, organ pasiv.) Dăm în continuare un tabel reprezentând clasificarea principalelor tipuri de consoane ³⁴. În acest tabel sînt cuprinse și sonantele, sunete care fac trecerea între consoane și vocale. Din punct de vedere fiziologic sonantele se aseamănă cu consoanele propriu-zise prin aceea că la articularea lor curentul de aer întâlnește un obstacol în drumul său, ceea ce produce zgomotul consonantic. În același timp însă, într-un fel sau altul, curentul de aer sonor trece liber, fie prin cavitatea bucală (la lichidele laterale — pe laturile cavității bucale, în timp ce în partea mediană canalul este închis, iar la cele vibrante — cu intermitență), fie prin cavitatea nazală (în cazul sonantelor nazale, care comportă o ocluziune în cavitatea bucală, însă se articulează cu vălul palatului coborît). Sonante sînt considerate și semivocalele: *y* comportă o țuguire a buzelor mai pronunțată decît *u*, așa încît se produce și un zgomot fricativ (nu însă așa de puternic ca la fricativa β). La fel, pentru articularea lui *ɨ* deschiderea e mai mică decît la *i*, dar mai mare decît la fricativa *j* („yod”).

Față de unele scheme obișnuite, tabelul acesta se deosebește în următoarele privințe :

Consoanele fricative *ʃ* și *ʒ* sînt trecute fiecare în două rubrici, întrucît sînt interpretate ca avînd două locuri de articulare („două strîmtori” ³⁵, una anterioară și alta posterioară). Acest loc dublu de articulare a fost intuit de cei care, în ortografia germană și în cea engleză, au notat pe *ʃ* prin semnele care corespund fricativei anterolinguale și celei posterolinguale (velare sau faringale) : *sch*, *sh*. Se înțelege că *č* și *ǰ*, care au ca al doilea element fricativele amintite, trebuie clasificate la fel.

Consoanele fricative *h* (de ex. din germ. *Haus*) și *ɦ* (sonora corespunzătoare, care se întâlnește, de pildă, în ucraineană) sînt trecute la „faringale”, deoarece considerăm că se articulează prin acțiunea concomitentă a rădăcinii limbii și a mușchiului constrictor inferior al faringelui, care produc constricția respectivă. Interpretarea lor ca laringale este în contradicție cu faptul că alături de tipul afonic există și fonica corespunzătoare, care implică aceeași poziție a glotei ca și la celelalte consoane sonore.

Clasificarea tradițională a sunetelor este rezultatul creației foneticienilor din secolul trecut și din primii ani ai secolului nostru, cînd se ajunsese la o cunoaștere relativ avansată a laturii fiziologice a sunetelor, dar faptele

³⁴ După *Introducere*.

³⁵ Această interpretare o dă, dintre lingviștii români, Sextil Pușcariu, *Limba română*, vol. II. *Rostirea*, București, 1959, p. 22—24, care folosește acest termen. El localizează însă a doua strîmtorie în regiunea palatală, ceea ce se potrivește numai pentru variantele palatalizate.

După modul de articulare

Consoane propriu-zise

Sonante

	labiale		anferolinguale		Medio-linguale	Postero-linguale	Postero-linguale faringale	Uvulare	Laringale
	bilabiale	unilabiale	apicale	dorsale					
Oclusive				t		k		q	ʔ
				d		g		ɣ	
Fricative		f	θ	s ʃ	ʃ	ʃ x	h	χ	
		v	ð	z ʒ	j	ʒ γ	ɦ	ʀ	
Africate				t ʃ		č			
				ɟ ʒ		ǰ			
nazale				n	ɲ	ɲ			
				l	ɭ				
Lichide				r				R	
semivocale					i				
						velare		Postero-linguale	

După organul pasiv

acustice erau cunoscute sumar. Deosebiri stabilite în cadrul acestei clasificări — între vocale anterioare și posterioare, închise și deschise, rotunjite și nerotunjite etc., între localizarea labială, dentală, palatală și velară, între articularea oclusivelor, fricativelor, africatelor etc. — au adus și vor mai aduce încă mari servicii atât în explicarea unor fenomene de fonetică combinatorie și evolutivă, cât și în multe aplicații practice ale foneticii (studiul pronunțării limbilor străine, corectarea greșelilor de pronunțare și a pronunțărilor dialectale sau vulgare, educarea deprinderilor de vorbire la surdo-muți etc.).

Trebuie menționat că folosirea unor metode moderne în cercetarea fiziologică însăși, cum sînt cele roentgenografice și cinematografice, a înlăturat unele dintre concepțiile vechii fonetici articulatorii. S-a dovedit, printre altele, că organele vorbirii, departe de a avea o poziție statică în timpul „duratei” unui anumit sunet, se află într-o mișcare constantă de la un punct la altul al aparatului fonator. Pe de altă parte, încă de la început, clasificarea tradițională n-a putut să nu țină seama de impresia acustică pe care o produc sunete cu o articulație destul de diferită, sau de funcția lingvistică (valoarea distinctivă) identică pe care o manifestă uneori specii fiziologic-acustice deosebite. În multe cazuri talentații învățați din trecut s-au lăsat deci influențați de urechea lor și de sentimentul lingvistic propriu, care reflecta o anumită realitate funcțional-fonetică indiscutabilă.

Se poate pune totuși întrebarea : n-a sosit timpul ca pe baza datelor acusticii moderne să înlocuim clasificarea tradițională a sunetelor cu una radical deosebită, întemeiată pe criterii acustice ?

Tentativa unei clasificări acustice amănunțite și complete a sunetelor vorbirii a fost făcută abia în ultimele decenii. Ea a devenit posibilă datorită continuării cercetărilor de acustică inițiate încă de Helmholtz, care s-au intensificat în mod deosebit în anii celui de-al doilea război mondial ca urmare atât a gradului înalt de dezvoltare atins de tehnica analizei electro-acustice cât și, mai ales, a importanței pe care acestea o prezentau pentru tehnica comunicațiilor. Este vorba de așa-numita teorie a *trăsăturilor distinctive* elaborată de R. Jakobson, C. Gunnar M. Fant și Morris Halle ³⁶, potrivit căreia descrierea tuturor distincțiilor acustice (și articulatorii) care pot avea relevanță (pertinență) fonologică în diverse limbi poate fi făcută exhaustiv în termenii a 12 opoziții binare : 1. **vocalic** ~ **non vocalic** ; 2. **consonantic** ~ **non consonantic** ; 3. **compact** ~ **difuz** ; 4. **încordat** ~ **relaxat** (engl. *tense* ~ *lax*) ; 5. **fonie** ~ **afonie** ; 6. **nazal** ~ **oral** (sau : *nazalizat* ~ *non nazalizat*) ; 7. **întrerupt** ~ **continuu** (engl. *discontinuous* ~ *continuant*) ; 8. **strident** ~ **mat** (engl. *strident* ~ *mellow*) ; 9. **abruptiv** ~ **non abruptiv** (sau : *glotalizat* ~ *non glotalizat*) ; 10. **acut** ~ **grav** ;

³⁶ R. Jakobson, C. Gunnar M. Fant, Morris Halle, *Preliminaries to speech analysis*, Mass., 1952 ; Roman Jakobson and Morris Halle, *Phonology in relation to phonetics*, in *Manual of phonetics*, edited by L. Kaiser, Amsterdam, 1957 ; E. Colin Cherry, Morris Halle, Roman Jakobson, *Toward the logical description of languages in their phonemic aspect*, „Language” 29, 1953, 1.

11. **bemolat** ~ **non bemolat** (engl. *flat* ~ *plain*); 12. **diezat** ~ **non diezat** (engl. *sharp* ~ *plain*).

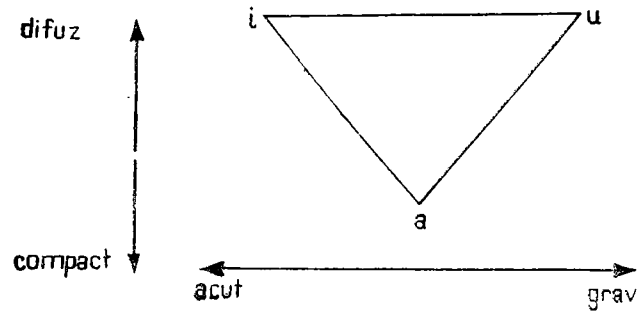
Importanța teoriei trăsăturilor distinctive, numită — în special de criticii ei — și *binaristă*, sau *dihotomică*, constă în faptul că este prima încercare de utilizare multilaterală a descoperirilor electroacusticii moderne la clasificarea unităților elementare care se degajă în cadrul analizei expresiei materiale a vorbirii umane. Așa se explică largă circulație în lucrările de fonetică și fonologie din ultima vreme a distincțiilor stabilite de Jakobson, Fant și Halle. Adversarii teoriei trăsăturilor distinctive s-au ridicat în special împotriva absolutizării principiului binarismului³⁷. Însă după cum a arătat pe bună dreptate lingvistul sovietic V. Ivanov³⁸, acest principiu este mai puțin esențial pentru teorie în ansamblu decât lasă să se înțeleagă autorii ei. Descrierea în termenii trăsăturilor binare (care iau valoarea de + sau -), indicată din punctul de vedere al descrierii formalizate pentru introducerea în calculatoare (care au o „logică” foarte simplă), nu este întotdeauna în acord cu relațiile obiective existente între foneme sau între trăsăturile distinctive ale acestora. Dacă în ce privește clasificarea consoanelor sistemul opozițiilor binare este evident în organizarea corelațiilor de sonoritate, corelațiilor de timbru după prezența sau absența palatalizării, labializării, aspirației, faringalizării etc. și chiar în ce privește deosebirea între oclusivele și fricativele cu aceeași localizare, vocalele se grupează destul de des în opoziții ternare, atât în ce privește seria, cât și ca grad de apertură (ceea ce nu exclude și o organizare în opoziții binare după serie sau după apertură într-o limbă sau alta).

Principalele categorii cu care operează autorii teoriei menționate la clasificarea vocalelor sînt bazate pe distincțiile : sunete „acute” ~ sunete „grave” și sunete „compacte” ~ sunete „difuze”. Potrivit primei opoziții avem vocale acute, a căror formantă bucală este mult mai înaltă decât formanta corespunzătoare a vocalelor grave. De exemplu, vocala *i* (acută) are prima formantă (cea faringală) în jurul frecvenței de 280 p/s, iar pe a doua în jur de 2500 p/s, în timp ce vocala *u* (gravă), avînd o primă formantă tot în jurul frecvenței de 280 p/s, are o a doua formantă de circa 800 p/s. Vocalele cu spectru „compact” se opun celor cu spectru „difuz” printr-o concentrare a energiei sonore în partea centrală a spectrului, deci prin apropierea între frecvențele celor două formante. Astfel vocala *a*, cea mai compactă, are o primă formantă în jurul frecvenței de 700 p/s și o a doua la circa 1100 p/s³⁹. Schema clasificării vocalelor după criteriile menționate ar avea drept cadru următorul triunghi :

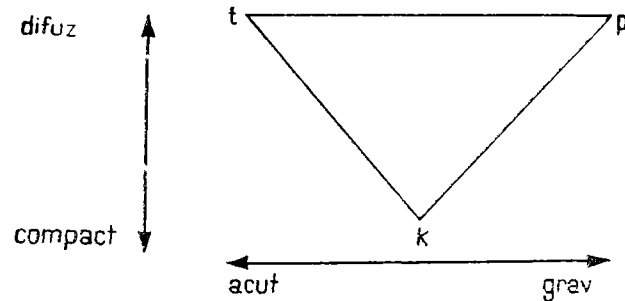
³⁷ O critică principală a teoriei „binariste” sau „dihotomice” face Martinet, în *Economie*, partea I, cap. III, § 14 și 15. Cf. și Bertil Malmberg, *Questions de méthode en phonétique synchronique*, „Studia linguistica”, X, nr. 1, 1956.

³⁸ V. Ivanov, *Теория фонологических различительных признаков* în vol. II din seria *Новое в лингвистике*, Moscova, 1962, p. 168.

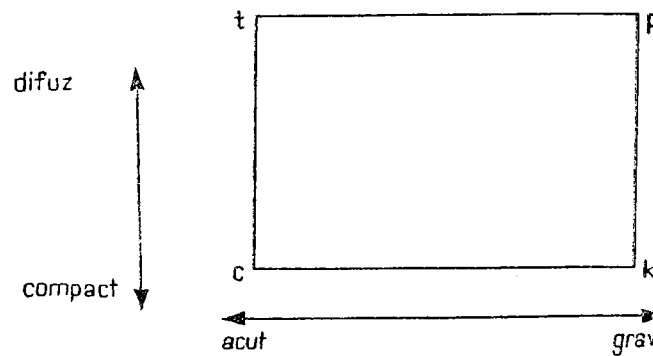
³⁹ Cifrele pentru frecvența vocalelor celor mai închise (*i*, *u*) și a celei mai deschise (*a*) sînt date, în general, după Bertil Malmberg, *Questions de méthode en phonétique synchronique*.

Aplicată la clasificarea consoanelor, gruparea după aceste două opoziții ar putea fi reprezentată tot printr-un triunghi :

sau, în situația în care se iau în considerație limbi în care există și palatala corespunzătoare, printr-un dreptunghi :

Multe dintre opozițiile binare stabilite de Jakobson, Fant și Halle corespund distincțiilor cunoscute din clasificarea tradițională, uneori aruncând o nouă lumină asupra lor, care permite o înțelegere mai completă.

Acest lucru sînt nevoiți să-l recunoască și adversarii noii teorii⁴⁰. În alte cazuri însă, înghesuirea în opoziții binare a unor distincții de natură diferită reprezintă o evidentă violare a realității lingvistice obiective.

Opozițiile paralele vocalic ~ non vocalic și consonantic ~ non consonantic reprezintă unul dintre exemplele din ultima categorie. Potrivit binarismului consecvent ar trebui ca fiecare sunet să se situeze la unul dintre cei doi poli ai opoziției dihotomice, sau să fie indiferent în raport cu ea. În practică însă avem o categorie de vocalice — non consonantice, o alta de non vocalice — consonantice, dar și o categorie de vocalice și consonantice în același timp (sonante), precum și o categorie de non vocalice — non consonantice (oclusiva glotală și aspirata *h*, considerată tot laringală).

Într-un fel similar se prezintă situația cu încadrarea în opoziții binare a vocalelor românești posterioare nelabializate: *a* = compact; *î* = difuz; *ă* = compact și difuz în același timp. În limba suedeză, după cum a remarcat Bertil Malmberg⁴¹, există, pe lângă vocala bemolată de timbrul *û*, încă o vocală anterioară rotunjită, și mai retrasă, care ar trebui considerată, în raport cu noțiunile teoriei trăsăturilor distinctive, dublu bemolată. Soluția dată de autorii teoriei în cazul situației amintite din sistemul vocalic românesc (de introducere a valorilor + și — pentru același sunet) nu este decît un artificiu care maschează incompatibilitatea relației fonologice obiective cu opoziția dihotomică.

În alte cazuri însă caracterul economic din punct de vedere general lingvistic al descrierii dihotomice este evident. Astfel se prezintă opoziția *încordat* ~ *relaxat*, care poate include atît opozițiile consonantice *intens* ~ *slab* (*fortis* ~ *lenis*) și *aspirat* ~ *neaspirat* (categorii care nu coexistă în aceeași limbă decît, cel mult, în distribuție complementară), cît și opozițiile vocalice dintre *lungi* și *scurte* (germană, engleză) sau *închise* și *deschise* (*e-ε*, *o-ɔ* în franceză). Același lucru se poate spune despre opozițiile consonantice *labializat* ~ *nelabializat* și *faringalizat* ~ *nefaringalizat* (care acolo unde coexistă sînt în distribuție complementară) și despre aceea între vocalele rotunjite și nerotunjite; toate aceste deosebiri se pot reduce la opoziția *bemolat* ~ *non bemolat*⁴².

⁴⁰ De exemplu, Martinet, în *Economie*, cap. III, § 16, arată că noua teorie explică satisfăcător raporturile strinse care există din punctul de vedere al fonologiei diacronice între *p* și *k*, respectiv *f* și *x* (ex. rom. *-pt-* față de lat. *-kt-*, germ. *Luft* față de oland. *Lucht* etc.), sunete destul de îndepărtate după categoria tradițională a locului de articulare, însă apropiate prin trăsăturile *grav* (din punct de vedere acustic) sau *periferic* (din punct de vedere articulatoriu) conform teoriei dihotomice.

⁴¹ Bertil Malmberg, *Questions de méthode en phonétique synchronique*.

⁴² Asupra opozițiilor *diezat* ~ *non-diezat* și *bemolat* ~ *non-bemolat*, cunoscute în cercurile de specialitate din țara noastră din cadrul amplei discuții care a început cu studiile lui E. Petrovici, *Corelația de timbru a consoanelor dure și moi în limba română*, SCL I, 1950, 2, p. 172—220, și *Corelația de timbru a consoanelor rotunjite și nerotunjite în limba română*, SCL III, 1952, p. 127—185, nu considerăm necesar să ne oprim mai mult. Date bibliografice în legătură cu această discuție se găsesc în *Bibliografia fonologică românească* a lui Andrei Avram, publicată în *Fonetica și dialectologie* (incepînd cu vol. III).

e. Fonetica combinatorie

Articularea (structurarea) unei unități fonetice complexe (analizabile din punct de vedere segmental), ca și articularea unui enunț complex, depinde de doi factori : *alegerea unităților* de rang inferior din care se compune și *relațiile* care se stabilesc între ele. În cazul articulării integrale a limbajului inventarul unităților este reprezentat de vocabular, iar tipurile de relații posibile între aceste unități în cadrul enunțurilor constituie structura gramaticală. În cadrul foneticii deosebim, de asemenea, în afară de inventarul de unități distinctive (foneme), un ansamblu de reguli privind *distribuția* fonemelor, îmbinarea lor în unități de rang superior. Este un fel de sintaxă a sunetelor, care poartă denumirea de *fonetică combinatorie*. (Termenul „fonetică sintactică” se referă, în mod tradițional, numai la interacțiunea sunetelor în cadrul unităților superioare cuvântului⁴³.)

Unitatea fonetică superioară fonemului, *silaba*, este un fenomen de ritm, ea constituind unitatea segmentală elementară a liniei prosodice, de care am amintit mai sus. Faptul că în explicarea naturii silabei au existat multă vreme divergențe se explică prin aceea că nu s-a pornit de la aspectul funcțional, ci de la considerente fiziologic-acustice (gradul de deschidere, intensitatea relativă a sunetelor, sonoritatea). Ca și celelalte funcții din cadrul liniei prosodice, funcția silabică este în primul rând contrastivă (mai exact, culminativă — vezi, mai departe, paragraful consacrat problemelor fonologiei), nu distinctivă. Sînt silabice sunetele care pot forma singure un segment ritmic elementar, numit silabă, și care formează întotdeauna nucleul unui atare segment, iar nesilabice — acelea care nu pot forma singure o unitate ritmică elementară, care „sună” numai împreună cu un nucleu silabic (de unde denumirea de „consonantă”).

Opoziția silabic-nesilabic, deși nu decurge direct din însușirile fiziologic-acustice ale sunetelor, are o anumită legătură cu ele : unele specii fonetice sînt de regulă silabice (vocalele, în special cele deschise), altele nesilabice (consoanele momentane) ; există însă și categorii de sunete care pot îndeplini — fără să-și modifice în mod simțitor natura fiziologic-acustică — ambele funcții (vocalele închise și consoanele continue, în special lichidele și nazalele).

În afară de funcția ritmică, culminativă, opoziția silabic-nesilabic poate avea uneori, accidental, și funcție distinctivă : /*știucăvinde*/ — /*știucăvinde*/ (*știu că vinde* — *știucă vinde* ; din punct de vedere fonetic cele două expresii se deosebesc numai prin repartizarea funcției silabice între cele două vocale închise din primul segment de ritm).

Unitatea ritmico-intonațională superioară silabei este, de regulă, cuvîntul. Ca unitate fonetică un cuvînt se caracterizează prin prezența

⁴³ După J. Kuryłowicz (*La notion de l'isomorphisme*, în culegerea *Esquisses linguistiques*, Wrocław—Cracovia, 1960), în descrierea structurilor fonologice se pot folosi fără teamă de echivoc termenii sintaxei și chiar ai morfologiei, puși între ghilimele (p. 27).

unui element culminativ (nucleu) reprezentat de o silabă accentuată⁴⁴. Prin urmare după cum sunetele pot fi — în raport cu funcția prosodică — silabice sau nesilabice, silabele pot fi accentuate sau neaccentuate. Silaba accentuată poate forma singură un cuvânt fonetic (respectiv un grup accentual) și formează întotdeauna nucleul acestuia; silaba neaccentuată nu poate forma singură un cuvânt fonetic; ea poate figura în cadrul cuvântului fonetic numai ca element periferic, prezența ei fiind condiționată de cea a unei silabe accentuate, care reprezintă nucleul indispensabil al cuvântului fonetic. Funcțiunea accentuală este, deci, ca și funcția silabică, de natură culminativă.

Definirea curentă a accentului, ca reliefare a unei silabe din cadrul cuvântului în comparație cu celelalte silabe ale aceluiași cuvânt, poate ridica pe drept cuvânt problema dacă pot fi accentuate cuvintele monosilabice⁴⁵. De fapt definiția trebuie modificată în sensul menționării specificului silabelor **neaccentuate**, care au un grad mai mic de reliefare decât cele accentuate. De aceea uneori se vorbește pe bună dreptate nu de silabe accentuate și silabe neaccentuate, ci de două grade de accentuare: accent forte și accent slab (= lipsa accentului)⁴⁶.

După poziția sa în cadrul cuvântului fonetic accentul poate fi *automat* (*fix*), adică întotdeauna pe prima, a doua ș. a. m. d. de la începutul sau de la sfârșitul cuvântului, eventual pe două sau mai multe dintre acestea după anumite considerente (cantitatea vocalei, caracterul deschis sau închis al silabei etc.), sau *liber*. În primul caz, pe lângă funcțiunea culminativă accentul îndeplinește și o funcțiune demarcativă. În cazul din urmă, poziția lui poate avea și funcție distinctivă. Fenomenul e frecvent, de exemplu, în engleză, unde o serie de verbe se deosebesc de substantivele corespunzătoare ca sens lexical numai prin locul accentului.

Unitatea accentuală, care a fost denumită mai sus cuvânt fonetic sau grup accentual, diferă de la o limbă la alta. În română (ca și în italiană, spaniolă, rusă, bulgară etc.) ea este reprezentată în general de cuvintele cu autonomie sintactică, singure sau împreună cu auxiliare de tipul prepozițiilor, pronomelor conjuncte etc., care li se alătură la început (proclitice) sau la sfârșit (enclitice). În limba germană unitate accentuală este, în cazul compuselor, fiecare dintre temele reunite. În franceză cuvântul determinant formează un singur cuvânt fonetic cu determinatul și din această cauză numărul de accente în frază este în această limbă adesea mai mic decât al cuvintelor autonome.

Accentuarea de care am vorbit pînă aici se realizează prin diferențe de intensitate, de durată și de înălțime, adesea împreună; după unii specialiști, accentul „de intensitate” din cele mai multe limbi europene se caracterizează în primul rînd printr-o variație rapidă a curbei melodice. *De accent*

⁴⁴ Întrucît cuvîntul propriu-zis nu coincide întotdeauna cu unitatea ritmico-intonațională caracterizată prin prezența unei silabe accentuate, unii lingviști preferă să vorbească în acest caz de grup accentual.

⁴⁵ Al. Graur, *Monosyllabes accentués?*, „Word” 23, 1967, 1-2-3 (*Omagiu lui A. Martinet*, partea I), p. 208 și urm.

⁴⁶ Vasiliu, *Fonologia*, p. 58 și urm.

muzical se vorbește însă numai în cazurile în care accentul poate avea două sau mai multe calități melodice, diferența dintre acestea avînd funcțiune distinctivă. Aceasta este situația, de pildă, în suedeză, unde cuvîntul *komma* cu ton simplu („accentul 1”) înseamnă „virgulă”, iar cu ton complex („accentul 2”) înseamnă „a veni”.

Se vorbește de *tonuri* atunci cînd înălțimea sau conturul intonațional caracterizează nu numai silabele accentuate, ci fiecare silabă (situație care se întîlnește în multe limbi din Asia și Africa).

În sfîrșit, în limbile cu accent obișnuit, diferențele melodice caracterizează frazele (enunțurile); frazele se mai pot caracteriza în plus prin accent *logic* (sau *accent al frazei*), care reprezintă reliefaarea prin accentuarea mai puternică a uneia dintre unitățile accentuale.

f. Fonologia (fonetica funcțională)

După cum s-a arătat în primul paragraf al acestui capitol, principalul aspect al cercetării fonetice îl reprezintă studiul laturii materiale a vorbirii din punctul de vedere al *funcției* pe care elementele acesteia o îndeplinesc în sistemul limbii. Punctul de vedere funcțional a fost prezent de la început în analiza fonetică, însă folosirea consecventă și — mai ales — conștientă a lui este mult mai nouă.

În perioadele mai vechi problema relației între aspectele acustic și fiziologic și cel funcțional nu se ridică, deoarece singurele deosebiri acustice și fiziologice dintre sunete prezente în conștiința celor care întreprindeau analiza erau, de regulă, cele care jucau un rol sau altul în sistemul limbii. Cînd, ca urmare a observării mai atente a sunetelor și a pronunțării lor, cercetătorii au început să ia cunoștință de numeroasele variante pe care le prezintă „unul și același sunet”, ei au început să se preocupe și de raporturile care există între aceste variante și ceea ce se înțelegea pînă atunci prin „sunet aparte” al vorbirii.

O serie de foneticieni explicau unitatea dintre variantele amintite prin asemănarea fonetică: am avea deci a face cu familii sau tipuri de sunete înrudite din punct de vedere acustic și fiziologic.

Primul pas spre crearea fonologiei îl reprezintă concepția lui J. Baudouin de Courtenay⁴⁷. El a explicat într-o primă etapă unitatea variantelor prin originea comună: datorită „coerenței” (adică coarticulării în cadrul silabei sau al cuvîntului) unul și același sunet se scindează în sunete „divergente”, care rămîn totuși „omogene” (identice din punct de vedere genetic). Ceva mai tîrziu Baudouin folosește termenul *fonem*⁴⁸ pentru

⁴⁷ Vezi *Lingvistica în secolul al XIX-lea* (I B 1 b).

⁴⁸ Baudouin de Courtenay a folosit acest termen (împrumutat de la elevul său, mort de timpuriu, N. Krușevski) pentru prima dată în 1881. Tot atunci el a introdus și termenul *morfem*, cu accepția pe care acesta o are în prezent în lingvistica rusă și în cea americană (= fr. *monème*). Precizarea o face Baudouin însuși în introducerea la varianta germană a lucrării sale despre alternanțele fonetice (*Versuch einer Theorie der phonetischer Alternationen. Ein Kapitel aus der Psychophonetik*, Strassburg — Cracovia, 1895).

desemnarea acestei unități etimologice a sunetelor aflate în alternanță (într-una și aceeași limbă sau chiar într-un grup de limbi înrudite). Ulterior el restrânge înțelesul termenului *fonem*, care se identifică în ce privește sfera de aplicare cu accepția actuală; noua explicație pe care o dă unității dintre fonem și variantele sale este însă psihologistă: fonemul este echivalentul psihic al sunetului, reprezentarea fonetică unică rezultată prin contopirea în conștiință a impresiilor produse de sunet⁴⁹.

Teoria fonemului a fost preluată de la J. Baudouin de Courtenay de adepții săi. Dintre aceștia L. V. Șcerba cel dintâi a părăsit concepția psihologistă, înlocuind-o cu una funcțională: variantele fonemului reprezintă una și aceeași unitate lingvistică, pentru că sînt identice sub raport funcțional. Fonemele ar avea funcția de a diferenția înțelesul cuvintelor (de unde expresia rus. смысловразличительная функция)⁵⁰. Ulterior Șcerba revine asupra chestiunii, arătînd că fonemele diferențiază nu sensurile, ci cuvintele și formele acestora, legătura cu înțelesul fiind deci mediată⁵¹.

În lingvistica europeană ideile privitoare la fonem și studiul funcțional al elementelor fonetice în general au fost introduse pe la sfîrșitul celui de al III-lea deceniu al secolului nostru de N. S. Trubețkoi, R. Jakobson și S. Karcevski, lingviști de origine rusă, adepți ai lui Baudouin și ai teoriei lui F. de Saussure, care au activat în cadrul Cercului lingvistic praghez.

N. S. Trubețkoi, autorul unei lucrări fundamentale despre aceste probleme⁵², a preconizat întemeierea unei discipline aparte, deosebită de fonetică, *fonologia*, care să se ocupe de studiul funcțional al sunetelor (în sarcina foneticii ar rămîne numai studiul proprietăților fiziologice și acustice ale acestora). Separarea fonologiei de fonetică (în sensul acesta restrîns), făcută evident sub influența teoriei saussuriene care recomandă separarea studiului limbii („langue”) de studiul vorbirii („parole”), nu se justifică din punct de vedere teoretic și este de neconceput în practică.

Nu putem face în mod serios fonologie decît ținînd seama de proprietățile fiziologice și acustice ale sunetelor, printre care trebuie să descoperim pe acelea care sînt *pertinente*, sau *relevante* adică indispensabile pentru identificarea și deosebirea cuvintelor sau morfemelor, a frazelor și a sintag-

⁴⁹ Foarte clar este expusă această concepție în articolul despre *fonem* redactat de Baudouin pentru *Wielka Encyclopédia powszechna ilustrowana*, t. 22, Varșovia, 1899, s.v. *Fonema, fonemat*.

⁵⁰ L.V. Șcerba, *Русские гласные в качественном и количественном отношении*, S. Petersburg, 1912. Cf. L.V. Șcerba, *Избранные работы по языковедению и фонетике*, tom. I, Leningrad, 1958, p. 129, 134.

⁵¹ L.V. Șcerba, *Фонетика французского языка*, ed. a III-a, Moscova, 1948, p. 19.

⁵² N.S. Trubețkoy, *Grundzüge der Phonologie*, TCLP 7, 1939.

melor. Acest lucru este azi recunoscut de tot mai mulți lingviști. S-ar părea că, dimpotrivă, fonetica în sens strict se poate face și fără luarea în considerare a laturii funcționale. E însă o iluzie, căci noțiunea de sunet aparte, prezentă în orice cercetare fonetică, este în esență de ordin funcțional : omul nu ajunge să perceapă *discret* sub raport sintagmatic și paradigmatic realitatea fonetică nemijlocită *continuuă* decât pe măsură ce își însușește limba respectivă⁵³. E interesant de remarcat că J. Baudouin de Courtenay însuși, care propunea să deosebim *antropofonia* (studiul realității fonetice nemijlocite) de *psihofonetică* (studiul fonemelor), concepea aceste două discipline ca ramuri ale aceleiași științe, *fonetica*. Legătura strânsă dintre fonetică (în sens strict) și fonologie îl determină pe A. Martinet, unul dintre creatorii fonologiei diacronice, să facă următoarea afirmație semnificativă : „Fonetica structural-funcțională, numită fonologie, nu este una dintre secțiunile foneticii, ci întreaga fonetică, concepută în planul care, în stadiul de azi al dezvoltării lingvistice, apare ca cel mai indicat pentru progresul rapid al cunoașterii. Aceasta se referă atât la sincronie, cât și la diacronie”⁵⁴.

Funcțiunea elementelor expresiei lingvistice poate fi *opozitivă* (sau *distinctivă*), înțelegându-se prin aceasta distingerea într-un anumit punct al lanțului vorbirii a fiecărui element fonetic, identificarea acestuia și deosebirea lui de toate celelalte care ar fi putut apărea în același loc, și *contrastivă* (sau *configurativă*), în sensul reliefării și delimitării fiecărui element fonetic din lanțul vorbirii de cele învecinate. Prin urmare, atât funcțiunea opozitivă cât și cea contrastivă se referă la unitatea (identificarea și diferențierea) unităților fonetice, una în planul paradigmatic, cealaltă în planul sintagmatic. Distincția între *opozitie* și *contrast* în sensul care rezultă din rîndurile de mai sus a fost introdusă de A. Martinet și preluată de B. Malmberg ; acesta din urmă o justifică prin aceea că primul termen a fost folosit în lingvistica europeană, care s-a ocupat în special de analiza paradigmatică, iar al doilea aparține la origine descripțiviștilor americani, ale căror interese s-au îndreptat cu precădere spre analiza sintagmatică (vezi și *Relațiile dintre unitățile limbii*, II C 2).

Opozițiile între elementele de expresie au fost clasificate în diferite tipuri : *privative*, *disjunctive*, *echipolente* etc. Pentru explicarea funcționării și evoluției limbii o mare importanță are deosebirea opozițiilor *izolate* de opozițiile *corelative*. Astfel, opoziția între *l* (laterală) și *r* (vibrantă) în cadrul lichidelor apare ca o opoziție izolată în sistemul fonetic al limbii române⁵⁵, în timp ce opoziția *p~b* este corelativă cu opozițiile *t~d*, *k~g*, *f~v*, *s~z*, *ș~ž*, *č~ĝ*. Atunci cînd în cadrul mai multor perechi de foneme avem aceeași opoziție, vorbim de o *corelație* (în exemplul nostru, corelația de sonoritate a consoanelor în limba română).

⁵³ Vezi L.R. Zinder, *Общая фонетика*, Leningrad, 1960, p. 11 și urm.

⁵⁴ Martinet, *Economie*, cap. I, § 26.

⁵⁵ Potrivit teoriei trăsăturilor distinctive, de care a fost vorba mai înainte, opoziția lateral ~ vibrant se încadrează în opoziția binară *intrerupt ~ continuu* și, prin urmare, nu mai trebuie considerată ca fiind izolată.

Funcțiunea distinctivă („opozitivă”) are două aspecte strâns legate : pe de o parte diferențierea unui element de toate celelalte, pe de alta — identificarea variantelor aceleiași unități. Același lucru se poate spune și despre funcția configurativă (contrastivă) : pe de o parte identificăm segmentul (vorbim atunci de aspectul *culminativ* al funcției contrastive), pe de altă parte îl delimităm de cele învecinate (aspectul *demarcativ*).

În legătură cu cele două funcții fonologice, unii lingviști deosebesc *fonematica* sau *fonemica*, înțeleasă ca studiul fonemelor, care au în principal funcție opozitivă, de studiul elementelor fonetice cu caracter prozodic, care au în special funcție contrastivă (culminativă și demarcativă), ca două discipline care se completează reciproc în cadrul fonologiei. Însă, după cum s-a arătat în paragraful anterior, elementele prozodice (de ex. accentul) pot avea și funcție distinctivă, pe lângă cea contrastivă. Pe de altă parte, unele elemente în general distinctive pot avea și ele, concomitent, funcție contrastivă. De pildă, vocala, având o funcție distinctivă (în raport cu alte vocale care pot apărea în același punct al lanțului), are întotdeauna și funcție contrastivă (culminativă) : funcțiunea silabică. În limba engleză consoana *h* indică începutul cuvântului ; consoanele palatalizate — respectiv prezența lui „pseudo *i* final” — în limba română înaintea unei consoane indică sfârșitul unui cuvânt sau, în orice caz, al unui element semnificativ minimal : *azi, câțiva, pomi, oricum* etc. ; datorită acestei împrejurări separarea fonematicii de studiul funcțional al elementelor prozodice (sau supra-segmentale, cum mai sint numite) nu poate fi realizată în practică.

În concluzie, se poate admite că fonologia este o disciplină științifică autonomă, însă nu separată de fonetică, ci în cadrul acesteia. Ceea ce nu trebuie niciodată scăpat din vedere este faptul că funcțiunea elementelor fonetice și natura lor fiziologic-acustică sint strâns legate, întrucât pentru a se opune funcțional două sau mai multe elemente trebuie să se deosebească și material în contextul respectiv, iar pentru a fi identificate ca reprezentând aceeași unitate funcțională trebuie ca însușirile lor fiziologic-acustice care nu depind de contextul respectiv să fie identice ⁵⁶.

g. Fonetica și scrierea. Ortografia

Deși se vorbește adesea de *limba scrisă*, de *variantea scrisă* a limbii, punându-se oarecum această variantă pe același plan cu cea orală, există motive de ordin principal care se opun introducerii studiului scrierii printre disciplinele lingvistice propriu-zise.

Scrierea reprezintă de fapt un sistem de semne aparte, diferit de sistemul limbii, apărut și dezvoltat în strânsă legătură cu acesta. Scrierea nu stabilește o legătură directă între unitățile sale și mesajul care urmează să fie transmis, ci numai o legătură indirectă, prin intermediul unităților de

⁵⁶ Vezi, printre altele, Vasiliu, *lucr. cit.*, p. 35 și urm.

vorbire *orală* pe care acestea le reprezintă. Scrierea este o *semie substitutivă*. Conținutul unităților scrierii îl reprezintă expresia unităților vorbirii. Un sistem de semne de felul codului Morse reprezintă o semie substitutivă de gradul al II-lea, întrucît conținutul unităților acesteia îl reprezintă literele, care la rîndul lor substituie sunetele. Limbajul gesturilor folosit de trapiști, întrucît cu ajutorul lui se înțeleg membrii acestui ordin din diferite țări, este o semie directă. Tot caracter de semii directe au limbajele speciale folosite de anumite științe (formulele matematice, formulele chimice etc.) a căror transpunere în limbaj obișnuit este uneori tot atît de dificilă ca și traducerea dintr-o limbă într-alta⁵⁷.

Scrierea propriu-zisă (adică dacă exceptăm sistemele de comunicare picturală⁵⁸ *directă*, care nu se bazează pe substituirea elementelor vorbirii) poate avea caracter ideografic sau caracter fonetic. Scrierea ideografică notează în general unitățile din prima articulare și de aceea are uneori trăsături care o apropie de sistemele de semne picturale cu caracter de semie directă. Astfel, vorbitorii unor dialecte foarte deosebite ale limbii chineze pot comunica în scris datorită faptului că semnele corespund în general conținutului morfemelor, același sau similar în diferite dialecte. Tot din această cauză, în special în trecut, chineza în forma ei scrisă a servit ca limbă de înțelegere supranațională în Extremul Orient.

Scrierea fonetică, la rîndul ei, poate nota silabele sau fonemele.

Trebuie menționat că cele trei principii pe care se bazează sistemele de scriere menționate (ideografic, sau hieroglific, silabic și alfabetic sau fonematic) se întrepătrund, în sensul că fiecare sistem, avînd la baza sa un anumit principiu, poate folosi uneori trăsături care se bazează pe celelalte principii. Este cunoscut faptul că scrierii ideografice chineze sau sistemului de hieroglifice vechi egiptean nu le sînt străine și unele elemente fonetice. Pe de altă parte, sistemele bazate pe principiul fonematic se îndepărtează uneori de la acesta în direcția celui silabic sau a celui ideografic.

Astfel, în scrierea obișnuită a limbii române nu există semne speciale pentru redarea africanei surde *ç* și a sonorei corespunzătoare, ci numai procedee de redare a silabelor din care acestea fac parte. La fel, în limba rusă, caracterul palatalizat al consoanelor se indică, de regulă, în funcție de poziția în care se află acestea față de centrul silabei.

În alte cazuri, scrierea noastră, ca și alte sisteme de scriere, similare, redau deosebiri lexicale și gramaticale care n-au corespondent fonetic: *ea — ia; aceea — aceia, s-au — sau* etc.; fr. *comparaît — comparait, mère — mer — maire, cent — sans — sang* etc. Tot caracter ideografic are și începerea cu majusculă a numelor proprii în interiorul enunțului.

Prin ortografie se înțelege, din punct de vedere practic, scrierea corectă. Ortografia este deci, din acest punct de vedere, un ideal spre care trebuie să tindă scrierea curentă a limbii. Ortografia are la bază anumite criterii care, spre deosebire de principiile sistemului însuși de scriere, nu

⁵⁷ Cf. Buyssens, *lucr. cit.*, p. 45 și urm.

⁵⁸ Prin semne picturale se înțeleg toate semnele care se adresează văzului.

privesc redarea sunetelor și a relațiilor dintre ele în general, ci redarea expresiei fonetice: a unor cuvinte, forme și expresii date. Aplicarea acestor criterii, în măsura în care nu urmăresc redarea întotdeauna la fel a unei anumite realități fonetice (cum este cazul cu ortografia sârbo-croată sau cu cea a limbii eline), duc în mod necesar la o anumită discordanță între pronunțare și scriere, mai mică dacă este vorba de criterii de natură ideografică („principiul morfologic”, „principiul lexical”), mai mare dacă aceste criterii se întemeiază pe tradiție și pe etimologie.

Spre deosebire de scrierea curentă (inclusiv ortografică), sistemele de *transcriere* (sau *transcripție*) urmăresc să reproducă fidel realitatea fonetică, fiziologic-acustică (transcriere fonetică) sau funcțională (transcriere fonologică). Prin *transliterare* se înțelege transpunerea unui text dintr-un sistem de scriere alfabetică într-altul pe baza unui sistem strict de corespondență între semnele celor două alfabete. Spre deosebire de transliterare, în cazul căreia un alfabet este în raport cu celălalt o semie substitutivă, „transcrierea interpretativă” este o „traducere” într-un alt sistem de scriere, care se vrea raportat direct la conținutul fonetic pe care îl reproduce scrierea din care se „transcrie”⁵⁹.

4. Lexicul. Semantica

a. Lexicologia este disciplina lingvistică care se ocupă de studiul vocabularului. Cercetarea vocabularului cunoaște o lungă tradiție, ilustrată de o mare varietate de metode, de procedee de analiză, cât și de diferite concepții asupra naturii cuvintelor și a vocabularului în ansamblu.

Spre deosebire de alte nivele ale limbii, vocabularul este mai întins; astfel, sistemul fonologic al oricărei limbi cuprinde un inventar limitat la câteva zeci de foneme, el este, cum se spune, un sistem închis. Vocabularul, în schimb, cuprinde zeci, chiar sute de mii de cuvinte; teoretic, numărul cuvintelor este infinit, după cum infinite sînt aspectele realității care trebuie desemnate. Practic, vocabularul nu este infinit, dar e imposibil de stabilit câte cuvinte cuprinde o limbă la un moment dat; de aceea se spune că vocabularul este un sistem deschis.

Deși au existat preocupări teoretice privitoare la cuvînt, precum și cercetări aplicate la diferite limbi, totuși o știință a vocabularului nu a fost elaborată decît relativ tîrziu. La sfîrșitul secolului trecut se poate spune că a existat o lexicologie încheagată în cadrul căreia s-au studiat aproape toate aspectele principale ale vocabularului. Important este însă de arătat că, deși tinăra, lexicologia a reflectat cel mai bine tendințele lingvisticii tradiționale.

⁵⁹ Un important studiu cu privire la raporturile dintre diferite tipuri de scriere și limba orală a publicat Emilio Alarcos Llorach, sub titlul *Les représentations graphiques du langage*, în volumul *Le langage*, sub direcția lui André Martinet, Paris, 1967, p. 513—568.

Elaborarea metodelor structurale în secolul nostru s-a făcut, cum se știe, mai întâi în domeniul fonologiei, iar ulterior în acela a gramaticii. Lucrări structurale de lexicologie au apărut mai târziu și ele reflectă mai degrabă carențele decît laturile pozitive ale structuralismului.

Așa se face că în prezent se dezvoltă în mod paralel o lexicologie tradițională și unele încercări de abordare structurală a vocabularului.

Unitatea de bază a vocabularului este cuvîntul. În lingvistica tradițională cuvîntul era luat ca atare prin intuiție, fără să se pună clar problema definirii și delimitării lui. În cercetările structurale noțiunea de cuvînt a fost supusă unor critici severe, ajungîndu-se pînă la urmă la concluzia pesimistă a înlăturării ei din preocupările cercetătorilor. În această privință este caracteristică poziția lui A. Martinet¹. Totuși continuă să apară lucrări, mai ales practice, în care noțiunea de cuvînt este utilizată cu bune rezultate. Într-o accepție pragmatică și oarecum superficială, este cuvînt tot ce e separat printr-o pauză fonetică în vorbire. S-au putut în cele din urmă stabili anumite trăsături structurale ale cuvîntului (vezi *Unitățile limbii*, II C 1).

În *Cursul de lingvistică generală* al lui Saussure, cuvîntul e definit în mod curent ca un semn; el are două laturi — o latură de expresie numită și semnificant și o latură de conținut numită și semnificat (pentru analiza cuvîntului ca semn vezi *Conținut și expresie*, II B 1 a). Latura de expresie a cuvîntului e cercetată în cadrul foneticii și al fonologiei și, mai puțin frecvent, chiar în unele lucrări de lexicologie. În schimb, înțelesul cuvîntului constituie obiectul de studiu al unei discipline de sine stătătoare — semantica.

Lexicologia, ca studiu al ansamblului vocabularului, a ajuns la stabilirea unei problematice foarte variate, care a fost cercetată amănunțit în lucrările de lingvistică tradițională. Există trei mari categorii de probleme ale lexicologiei: 1. stabilirea categoriilor de cuvinte după structură, 2. cercetarea principalelor schimbări pe care le suferă vocabularul, 3. studierea diferitelor sfere ale vocabularului.

(1). Din punctul de vedere al alcătuirii lor, există cuvinte simple, alcătuite dintr-un singur morfem lexical (*pat, casă*), și cuvinte complexe, alcătuite din mai multe morfeme lexice. Acestea sînt de două feluri: derivate (*lucrător, mulțime, românește*) și compuse (*undelelemn, pierde-vară, tîrîș-grăpiș*).

Studiul procedeelelor de formare a cuvintelor prin imbinări de morfeme constituie un capitol aparte, al cărui loc în cercetările de limbă a fost de multe ori controversat. De fapt, analiza elementelor alcătuitoare (rădăcini, afixe) ține de studiul morfemelor, adică de morfologie, iar cercetarea cuvintelor derivate și compuse, ca unități ale vocabularului, aparține normal, lexicologiei. Din punctul de vedere al schimbărilor de vocabular, ele se împart, în mare, ca și cuvintele simple. Cînd studiem cauzele apari-

¹ *Eléments*, p. 116 și urm.

ției de cuvinte noi, cum ar fi dezvoltarea științei și tehnicii, putem pune la un loc elemente ca *sputnic, satelit artificial, aseleniza*, făcând abstracție de modul lor de formare.

În ce privește raportul dintre cele două laturi ale cuvîntului, există mai multe categorii care au fost cercetate teoretic și care sînt ilustrate în majoritatea dictionarelor. Un anumit complex sonor poate exprima unul sau mai multe înțelesuri. De exemplu, un cuvînt ca *stradă* are un singur înțeles, acela de „drum (pavat) în interiorul unui oraș, de-a lungul căruia se înșiră, de o parte și de alta, casele” (DLRM), în timp ce cuvinte ca *piesă, a face* etc. au foarte multe înțelesuri; *piesă* înseamnă „1. parte demontabilă din mecanismul unei mașini, 2. parte a unui tot, formînd ea însăși o unitate, un întreg, 3. fiecare dintre actele, documentele, însemnările cuprinse într-un dosar sau într-o colecție, 4. obiect sau operă de artă, expus într-un muzeu sau făcînd parte dintr-o colecție; exemplar, 5. operă literară în care predomină dialogul, destinată reprezentării pe scena unui teatru; operă dramatică”. Fenomenul existenței mai multor înțelesuri exprimate prin același semnificant se numește polisemie. În cazul în care semnificanți diferiți exprimă aproximativ același semnificat avem a face cu sinonime; de pildă, *casă, locuință, clădire, imobil* sau *a spune, a zice, a vorbi, a grăi, a se exprima* au aproximativ același înțeles, dar complexe sonore diferite. Categoria inversă, a omonimelor, cuprinde cuvinte cu semnificant identic, dar cu sensuri diferite. Așa sînt cuvinte ca: *cer* „firmament” și *cer* „arbore”.

Nu totdeauna e ușor de stabilit limita dintre polisemie și omonimie, mai ales în cazul în care ele sînt rezultatul îndepărtării unor sensuri mai mult sau mai puțin apropiate la origine. De exemplu, între *masă* „mulțime”, *masă* „corp solid” și *masă* „mobilă”, diferența e foarte clară, și ele sînt socotite pe drept cuvinte omonime. În schimb, la ultimul (*masă* „mobilă”) e trecut în dicționar al doilea sens, cel de „mîncare”, deși diferența semantică dintre ele e foarte mare, dat fiind că fiecare face parte din serii de înțelesuri destul de deosebite.

În unele limbi fenomenul omonimiei este destul de frecvent, ca în franceză. De exemplu, există serii omonimice bogate: *sain* „sănătos”, *saint* „sfînt”, *sein* „sîn”, *seing* „semnătură”, *cinq* „cinci”, (*il*) *ceint* „el se încinge (cu cureaua)”, sau (*le*) *ver* „vierme”, (*le*) *verre* „sticla”, (*le*) *verre* „paharul”, *vert* „verde”, *vair* „blană de veveriță albă și gri”, (*le*) *vers* „versul”, *vers* „cătred”. Cuvintele care au complexe sonore diferite și înțelesuri opuse se numesc antonime: *mare* — *mic*, *bun* — *rău*, *drept* — *nedrept*.

(2). Dinamica vocabularului a fost amănunțit cercetată în cadrul lingvisticii tradiționale, deoarece, cum se știe, aceasta avea un caracter aproape strict diacronic. În acest domeniu sînt studiate două probleme principale: apariția de cuvinte noi și dispariția de cuvinte. Vocabularul este sectorul cel mai mobil al limbii; în permanență apar cuvinte noi, ca urmare a modificărilor apărute în societate, în toate domeniile, de la tehnica curentă pînă la domeniile cele mai abstracte ale științei. De obicei,

cuvintele noi apar ca urmare a creării unor noi obiecte, procedee, achiziții de cunoștințe. Cuvinte ca *tractor*, *avion*, *cosmonaut*, *a ameriza*, *a aseleniza* au fost create pentru a răspunde noilor nevoi apărute în domeniul tehnicii și al științei. Introducerea de noi cuvinte se face fie prin folosirea mijloacelor interne ale limbii (derivarea, compunerea etc.), fie prin împrumutul din alte limbi.

Dispariția cuvintelor se explică mai întâi prin motive obiective, sociale : odată cu dispariția unui obiect, fenomen, procedeu e normal ca și denumirea lui să se piardă mai devreme sau mai târziu ; așa au dispărut din română cuvinte ca *spătar*, *vornic*, *vistiernic*. Există însă și motive de ordin lingvistic. Astfel, una din cauze este uzura fonetică : cuvântul latinesc *auris* a avut la un moment dat un corp fonetic prea redus și de aceea el a fost înlocuit prin diminutivul *auricula*, păstrat pînă astăzi în diferitele sale forme din limbile romanice. Unele cuvinte dispar din cauza uzurii semantice : din pricina folosirii lor curente, ele își tocesc înțelesul, sînt din ce în ce mai puțin sugestive și în locul lor sînt preferate altele mai plastice, mai expresive : de pildă, în locul cuvîntului latinesc *equus* „cal”, s-a folosit echivalentul lui popular *caballus* „mîrtoagă”, păstrat în limbile romanice. Mai puțin frecventă, dar interesantă este dispariția cuvintelor din cauza ciocnirii lor omonimice. Dacă două cuvinte ajung să aibă același semnificanț și dacă mai fac și parte din domenii semantice apropiate, unul din ele sau amîndouă urmează să dispară. Această cauză a fost de multe ori exagerată, dar ea reprezintă un factor de care trebuie să se țină seama. De exemplu, formele de imperfect și de viitor ale verbului latinesc *esse* „a fi” (*eram*, *ero*) ar fi ajuns în limbile romanice la aspecte aproape identice ; așa se face că în franceză, de pildă, ambele forme au fost părăsite, în locul lor fiind preferate alte paradigme, păstrate pînă azi (*j'étais*, *je serai*).

(3). Cuvintele unei limbi nu sînt pe același plan : unele sînt foarte frecvent folosite, altele mai puțin, în funcție de importanța semnificației pe care o au și de rolul lor în limbă. Un vorbitor anumit poate cunoaște teoretic un număr foarte mare de cuvinte, dar nu are ocazia să le folosească pe toate. Ansamblul cuvintelor cunoscute de un individ sau altul poartă numele de vocabular pasiv, opus vocabularului activ, care cuprinde cuvintele folosite efectiv de vorbitori. Se înțelege că și una și alta din categorii diferă simțitor de la un vorbitor la altul, de la o categorie de vorbitori la alta.

În ultima vreme s-a delimitat un grup de cuvinte fundamentale pentru limbă, cunoscute și folosite frecvent de toți, care constituie în același timp baza funcționării limbii și a creării de noi cuvinte : este ceea ce se numește fondul principal lexical, delimitat cu mijloace lingvistice la noi de Al. Graur². O ierarhie a importanței cuvintelor în limbă în raport cu frecvența lor s-a putut efectua prin aplicarea metodei statistice. Astfel de cercetări s-au făcut pentru multe limbi, și ele dau de

² Vezi Al. Graur, *Încercare asupra fondului principal al limbii române*, București, 1954.

obicei o listă de cuvinte aranjate în ordinea descrescîndă a frecvenței. Cercetările care au ca scop să împartă vocabularul după importanța frecvenței cuvintelor au dus la rezultate interesante atît din punct de vedere teoretic cît și practic. Nucleul vocabularului are trăsături proprii care îl deosebesc de masa vocabularului; el este foarte important în anumite aplicații cum ar fi, de exemplu, aceea a învățării unei limbi străine. Se stabilește în acest scop un vocabular așa-numit fundamental, care e supus unei analize pedagogice minuțioase, unei programări progresive, pentru ca metoda pedagogică folosită să fie cît mai eficientă.

Analiza calitativă a vocabularului implică în primul rînd cercetarea structurală a semnificației, care constituie obiectul capitolului următor.

b. Semantica, disciplina lingvistică care se ocupă cu studiul sensului cuvintelor, este o disciplină relativ nouă; ea s-a constituit în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, avînd ca reprezentanți principali pe Michel Bréal și A. Darmesteter. Chiar termenul s-a generalizat prin răspîndirea cărții lui Bréal, *Essai de sémantique. Science des significations* (Paris, 1897), o sinteză a felului în care era concepută semantica în acea vreme. La noi, ea a fost cunoscută prin lucrările lui L. Șăineanu³.

Principala preocupare a semanticii a fost, la început, studierea modificărilor de înțeles. Observații asupra schimbărilor de sens s-au făcut însă încă din antichitate. Studiul figurilor de stil a constituit o preocupare importantă în retorica antică, interesată în găsirea celor mai potrivite modalități de exprimare, în scopul impresionării auditoriului. Figura centrală a retoricii antice, rămasă pînă azi în atenția cercetătorilor, este metafora. Pentru primii semanticieni, tropii (în primul rînd metafora, sinecoca, metonimia) constituie mecanismul prin care se ajunge la cele două mari categorii de schimbări de sens: lărgirea și strîmtarea sensului (la care s-au adăugat deplasarea înțelesului, degradarea și înnobilarea sensului). Însă simpla observare a lărgirii sau strîmtării înțelesului e puțin interesantă, deoarece e concepută schematic, ca o simplă constatare a unui rezultat; ea se mărginește la o analiză superficială, neglijînd factorii care explică schimbările de înțeles, precum și relațiile dintre sensuri. De exemplu, latinescul *passer* „vrabie” a ajuns în română la înțelesul de „pasăre în general”, invers, *separare* avea în latină înțelesul de „a despărți” și a fost moștenit în franceză sub forma *sevrer* „a înțărca”.

În general însă, semantica tradițională a continuat și continuă pînă azi să dea rezultate pozitive prin analiza minuțioasă a faptelor și a dinamismului schimbărilor. Printre cercetătorii mai noi, care fac o sinteză a achizițiilor semanticii concepută în acest fel, trebuie citați H. Kronasser⁴, K. Baldinger⁵ și mai ales S. Ullmann⁶. Lucrările lor sînt prezentate

³ L. Șăineanu, *Încercare asupra semasiologiei limbii române*, București, 1887.

⁴ *Handbuch der Semasiologie*, Heidelberg, 1951.

⁵ *Die Semasiologie*, Berlin, 1957.

⁶ *The Principles of Semantics*, Glasgow, 1951; *Précis de sémantique française*, Berna, 1952.

succint și critic în cartea cunoscută a lui P. Guiraud, *La sémantique* (Paris, 1964).

Evoluția înțelesului se explică prin mai mulți factori: (a). Sensul unui cuvânt se poate schimba deoarece are loc o transformare în însuși obiectul denumit sau în cunoașterea noastră asupra obiectului. *Penița*, la origine, este un diminutiv de la *pană*, care indica pana de gîscă cu care se scria; astăzi, *penița* este metalică, dar semnificantul a rămas același. Cunoștințele noastre despre *lună*, *cer* s-au schimbat, ceea ce a dus la o modificare a sensului.

(b) Unele modificări de sens pot avea loc în cadrul unor condiționări lingvistice. Un cuvânt care face parte dintr-o familie capătă un înțeles independent detașându-se de grupul inițial. Astfel, *netot*, *nebun* au în română înțelesuri foarte deosebite de sensurile lui *tot* și *bun*. Uneori un context mai mult sau mai puțin stabil poate influența asupra unor cuvinte folosite frecvent în cadrul lui: *rien*, *pas*, *point*, *personne* erau la început substantive, în franceză, și au devenit astăzi instrumente de negație. De asemenea, un cuvânt simțit de anumiți vorbitori ca izolat poate fi încadrat într-o familie prin procedul așa-numitei etimologii populare; *temerar* „îndrăzneț” e interpretat ca „temător”, fiind legat de familia cuvîntului *teamă*. Tot aici trebuie menționat calcul semantic: a *prelucra*, după modelul cuvîntului din limba rusă *неперабомать* a căpătat sensul de „a lămuri pe cineva”.

Printre modificările semantice mai importante trebuie pomenit transferul de sens; el se face de cele mai multe ori prin metaforă. În latină, la gură se spunea *os*, dar în latina tîrzie vorbită pe teritoriul țării noastre s-a preferat *gula* „bot de animale”; moștenit sub forma *gură*, el a fost folosit la început metaforic, devenind ulterior un termen neutru. Un alt mecanism prin care se explică schimbările de sens este metonimia, datorată apropiierilor în spațiu sau în timp a două obiecte, fenomene etc.; în enunțul *toată sala a aplaudat*, cuvîntul „sala” capătă înțelesul de „spectatori”.

Pentru a explica schimbările de sens, semantica trebuie să recurgă adesea la elemente din realitatea extralingvistică, să facă apel la date de ordin psihic sau logic. E semnificativ în această direcție articolul foarte cunoscut al lui A. Meillet, *Comment les mots changent de sens*⁷, în care schimbările sensului sînt clasificate în trei mari categorii, determinate de cauze lingvistice, istorice și sociale. Se înțelege că, la diferiți autori, predomină unul sau altul din punctele de vedere de mai sus, după cum la alții se pot întrepătrunde. În general însă, cu anumite nuanțe, aceste trăsături sînt proprii întregii semanticii istorice.

Preocupați mai ales de schimbările de înțeles, semanticienii au încercat să lămurească natura însăși a sensului. Întrucît lingvistica a fost multă vreme subordonată logicii și psihologiei, a fost normal ca sensul să fie confundat cu noțiunea. În acest caz se subliniază că în sensul cuvintelor sînt reflectate trăsăturile esențiale ale obiectelor și fenomenelor. În sensul cuvîntului *masă* sînt cuprinse într-adevăr trăsăturile esențiale ale întregii

⁷ În *Lingu. hist.*, p. 230–271.

clase de obiecte desemnate de acest cuvânt. O mare parte a cuvintelor unei limbi se bazează pe noțiuni, avînd un conținut de reflectare obiectivă a realității. Trebuie arătat însă că de multe ori înțelesul cuvintelor nu exprimă noțiunea ca atare, ele subliniază anumite laturi ale noțiunii, la care adaugă nuanțe afective care depășesc cadrul logic propriu-zis. Un cuvînt ca *fetiță* exprimă noțiunea de fată mică, la care se adaugă o valoare suplimentară afectivă de dragălaşenie. Pe de altă parte, există cuvinte mai generale decît noțiunile, și anume cele care exprimă raportul dintre noțiuni, cum sînt prepozițiile și conjuncțiile. Diferiți cercetători au definit sensul în funcție de metoda de cercetare adoptată, precum și de poziția lor filozofică⁸. În general însă, se vede preocuparea de a explica sensul ca unitate lingvistică înzestrată cu un mod particular de organizare. Sensurile unui cuvînt nu sînt pe același plan. Unele sînt mai importante decît altele, dar în ansamblu ele sînt strîns legate între ele⁹. Toate aceste probleme capătă o nouă interpretare în cadrul semanticii structurale.

Structuralismul clasic s-a ocupat mai mult de analiza expresiei în cadrul fonologiei. Dintre toate școlile structurale, numai cea daneză a ajuns la unele principii care acoperă cel puțin teoretic și planul conținutului. Pentru structuraliști, aplicarea procedurilor fonologice la alte compartimente ale limbii se bazează pe principiul izomorfismului.

Dar, dacă în planul expresiei unitățile nu sînt sesizate clar de vorbitor, în planul conținutului, ele sînt percepute ca atare foarte ușor. Aceasta se datorește faptului că fiecărei unități îi corespunde un complex sonor, un cuvînt. Or, cuvîntul este realitatea imediată a vorbirii.

În mare, există însă unele analogii între semantică și fonologie; ele au fost urmărite atent de E. Coseriu¹⁰, care subliniază asemănările și deosebirile dintre cele două compartimente.

Atît în fonologie, cît și în semantică există un anumit mod de organizare a substanței, în scopul alcătuirii unităților distinctive, pe baza cărora se asigură funcționarea limbii: de exemplu, în spaniolă există un singur *e*, pe cînd în franceză există *e* și *é*; la fel în semantică, celor trei cuvinte latinești *senex*, *vetulus*, *vetus* le corespunde în spaniolă *vieho*. În aceeași ordine de idei, poate fi pomenit exemplul devenit clasic pe care îl dă Hjelmslev cu organizarea diferită a unităților din franceză *bois* „lemn”, „pădure plantată”, *forêt* „pădure” și germană *Holz* „lemn”, *Wald* „pădure”.

La ambele nivele, unitățile au trăsături comune și trăsături deosebitoare; opoziției p/b i-ar corespunde o opoziție de tipul bătrîn/vechi, care, pe lîngă trăsăturile identice se deosebesc, în mare, și prin diferența animat/inanimat.

⁸ Vezi S. Stati, S. Marcus, Gh. Enescu, Al. Boboc, în LLF, p. 7 și urm.

⁹ I. Coteanu, *Contribuții la o semasiologie sistematică*, PLG I, p. 22.

¹⁰ Asemănările sînt discutate în *Pour une sémantique diachronique structurale*, TLL, 1964, iar deosebirile în *Les structures lexématiques*, „Zeitschrift für französische Sprache und Literatur” (ZFSL), Heft 1, 1968, p. 3–16.

În ciuda asemănărilor de organizare structurală a celor două compartimente, sînt și deosebiri fundamentale, rezultate din însuși caracterul închis al sistemului fonologic și caracterul deschis al lexicului. Există astfel deosebiri în domeniul folosirii celor două substanțe, cea a expresiei și cea a conținutului, din punct de vedere cantitativ. Substanța fonetică este redusă la un număr limitat de foneme : nu există decît cîteva zeci de foneme și acestea sînt suficiente pentru a alcătui toate complexele sonore care se află într-o limbă. În schimb, substanța aflată la baza vocabularului este mult mai mult pusă în valoare în cadrul unităților. Cum s-a arătat mai sus, p. 265, lexicul unei limbi este teoretic infinit, iar în practică nelimitat. Dar chiar dacă un aspect al realității nu e consacrat ca atare într-o unitate lexicală, el poate fi exprimat prin îmbinări mult mai puțin fixe : deși nu există un singur cuvînt, putem exprima prin perifrază un conținut precis, ca, de exemplu, *candidat la concursul de admitere la Facultatea de limba și literatura română a Universității din București*.

O altă deosebire între vocabular și fonologie constă în aceea că o unitate lexicală e susceptibilă de a funcționa simultan în mai multe ansambluri, pe cînd în fonologie aceasta se întîmplă mai rar. Astfel, francezul *frais* apare în cîmpul lexical al adjectivelor de tipul *neuf, nouveau, vieux* și în acela al adjectivelor care se referă la temperatură (*froid, chaud* etc.).

Intuitiv, și în semantica tradițională au fost sesizate astfel de particularități. De asemenea, faptul că unitățile sînt alcătuite din trăsături distinctive este oarecum presupus de dicționarele explicative corect făcute. Cu ajutorul metodei structurale, acestea pot fi însă definite mai riguros, pe baza opozițiilor luate în considerare. Majoritatea lingviștilor semanticieni¹¹ consideră sensul cuvintelor ca fiind alcătuit din trăsături pertinente, numite cel mai curent *seme*; unitatea constituită dintr-un ansamblu de *seme* formează un *semantem* (vezi *Unitățile limbii*, II C1, *Planuri, nivele, stratificare*, II B 2).

Pe lîngă stabilirea inventarului de invariante în semantică, este necesară determinarea structurii paradigmatică și a celei sintagmatică.

Pentru paradigmele semantice, teoria cea mai curentă este aceea a cîmpurilor lexicale, organizate pe baza anumitor trăsături distinctive. Această perspectivă structurală are la bază noțiunea de „rețea asociativă” din *Cursul* lui Saussure (vezi schema la p. 175), pe care însă autorul n-a dezvoltat-o suficient. J. Trier e acela care formulează pentru prima dată o teorie încheiată a „cîmpurilor lingvistice”¹², urmărind schimbările structurilor lexicologice ale grupului de cuvinte din limba veche germană *Wîsheit, Kunst, List* în raport cu schimbările vieții spirituale și morale. Mai recent, M. Matoré¹³, analizînd „cîmpurile noționale”, încearcă să explice realitățile sociale prin prisma structurii vocabularului, dar nu din punct de vedere filozofic, ca primul, ci în calitate de sociolog care se intere-

¹¹ Vezi mai ales Greimas, *Sémantique*, 1966.

¹² *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes*, Heidelberg, 1931.

¹³ *La méthode en lexicologie. Domaine français*, Paris, 1950.

sează de substratul material, economic, politic al vocabularului. În aceeași ordine de idei, pot fi pomenite preocupările lui Ch. Bally¹⁴, care vorbește de „câmpuri asociative”, și ale lui Pierre Guiraud¹⁵, care le numește „câmpuri morfosemantice”; aceștia din urmă sînt preocupați de implicațiile stilistice ale diferitelor asocieri între sensurile cuvintelor. În ultima vreme E. Coseriu¹⁶, ocupîndu-se de tipurile de structuri paradigmatică, definește clar noțiunea de „câmp lexical”: „un câmp lexical este o structură paradigmatică formată din unități lexicale care își împart o zonă de semnificație comună și care se găsesc în opoziție imediată unele față de celelalte”. De exemplu, în latină, seria *senex-uetulus-uetus* este opusă seriei *iuuenis-nouellus-nouus*.

La un nivel superior câmpului lexical, se vorbește de clasă sau categorie lexicală, caracterizată printr-o trăsătură mai generală, ca : obiect, animat, uman etc. Această trăsătură poate fi numită *clasesem* sau *catégorieem*.

Dificultatea unor astfel de clasificări nu este atît de natură teoretică cît practică. Or, în lucrările concrete, fiecare autor oferă o anumită grupare după nevoile domeniului cercetat. Sînt cunoscute diferitele „câmpuri semantice” de la care pornesc dialectologii, influențați mai ales de metoda „cuvinte și lucruri” și, mai nou, de onomasiologie¹⁷.

Câmpurile semantice pot fi puse în legătură cu problema expresivității. În acest sens sînt interesante câmpuri ca : nume de animale, de păsări, denumiri legate de corpul uman, denumiri de acțiuni, atitudini ale omului, nume legate de obiecte din casă, din jurul casei, nume de meserii etc. Astfel de câmpuri semantice arată cum sînt tratați termeni din aceeași sferă atunci cînd sînt folosiți într-o accepție specială. De exemplu, din sfera animalelor pot fi citați termeni ca : *dobitoc, bestie, cîine, maimuță, vulpe* etc., care la figurat capătă trăsătura „uman” și conotarea peiorativă.

Tot din gruparea cuvintelor în serii se vede că un fenomen ca derivarea sinonimică, mecanism de bază al dezvoltării sistemului de metafore, este mult mai răspîndit decît s-ar crede la prima vedere. De asemenea, analiza termenilor în cadrul ansamblului din care fac parte arată că transformările semantice nu au caracter mecanic, ele sînt însoțite în mare măsură de imprevizibil. Chiar în serii de tipul celor de mai sus putem întîlni, la unul și același termen, și nuanță peiorativă, și meliorativă, după context : *păpușă* poate desemna pe cineva, în ambele accepții.

Fapte ca acestea arată dinamica structurii paradigmatică a nivelului semantic în ansamblu. Ele cer însă o aprofundare serioasă din partea cercetătorilor.

În planul *sintagmatic*, interesează relațiile de determinare dintre unități. Pentru a preciza aceste relații, se poate porni de la teoria glosse-

¹⁴ *Le français moderne*, VIII, 1940.

¹⁵ Vezi bibliografia citată în *La sémantique*, Paris, 1964, p. 89.

¹⁶ *Lucr. cit.*, p. 8.

¹⁷ Pentru aceasta, vezi articolul lui U. Ricken, *Observații asupra onomasiologiei*, LR IX, 1960, 4, p. 3-24.

matică a solidarității. Nuanțări interesante aduce în această privință E. Coseriu¹⁸, care distinge trei tipuri de solidaritate :

a) Afinitatea : „clasa determinantului funcționează ca trăsătură distinctivă a termenului determinat”. De exemplu, raportul dintre clasa „femeilor” și lat. *nubor* „a se mărita”, dintre clasa „ființe umane” și lat. *senex* „bătrîn”.

b) Selecția : „arhilexemul termenului determinant funcționează ca trăsătură distinctivă în termenul determinat”. De exemplu, raportul dintre germ. *Schiff* „vapor”, *Zug* „tren” și *fahren*; cele două nume aparțin arhilexemului „vehicul”, iar *fahren* are înțelesul de „a se deplasa cu un vehicul”.

c) Implicația : „întregul lexem determinant funcționează ca trăsătură distinctivă în lexemul determinat”. De pildă, fr. *alezan*, it. *baio*, rom. *roib* sînt unități adjectivale care determină termenul „cal”.

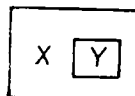
Avem în acest caz un model de analiză care se plasează, de fapt, între planul paradigmatic și cel sintagmatic, întrucît relațiile de mai sus se stabilesc între anumite serii paradigmatică. Se înțelege că ele se pot manifesta concret și în cadrul sintagmelor dintr-un enunț : astfel, în sintagma *cal roib* are loc un fel de integrare a sensului adjectivului în acela al substantivului, obținîndu-se un ansamblu semantic unitar, marcat prin trăsăturile adjectivului.

În realitate, relațiile menționate mai sus pot fi înțelese mai profund dacă le interpretăm din punct de vedere logic.

În primul caz (afinitatea), am avea de-a face cu o relație de incluziune ; notînd cu X clasa femeilor și cu Y aceea desemnată de *nubor*, avem

$$X \subset Y$$

sau, grafic,

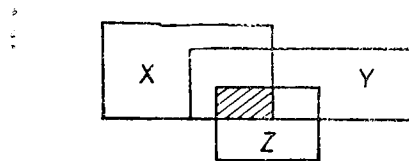

În cazul al doilea (selecția), este vorba de intersecție : dintre trăsăturile lui *Schiff*, unele sînt comune cu cele ale lui *Zug*, și anume cele care se referă la faptul că acestea sînt vehicule ; se obține astfel arhilexemul „vehicul”. Acesta, la rîndul lui, se intersectează cu lexemul *fahren* „a călători cu un vehicul”. Notînd cu X trăsăturile lexemului *Schiff*, cu Y pe cele ale lexemului *Zug* și cu Z pe cele ale lexemului *fahren*, avem

$$(X \cap Y) \cap Z$$

¹⁸ Vezi TLL, 1964, și ZFrSL, 1968.

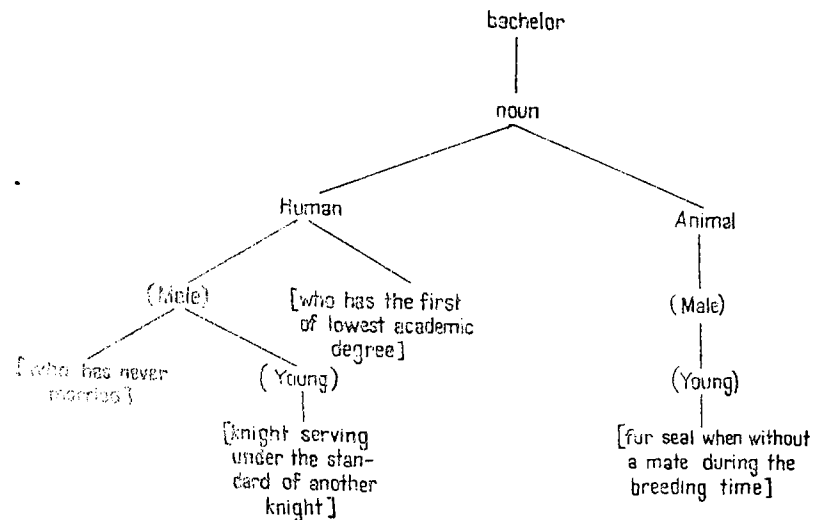
sau, grafic,

În ultimul caz (implicația), întâlnim relația de apartenență¹⁹: însușirea de „roib” (x) aparține unor elemente din clasa „cailor” (X), adică :

$$x \in X$$

Pentru a explica aceste relații, au fost folosite modelele generative, cu ajutorul cărora a fost pusă în termeni noi problema interpretării semantice a cuvintelor prezente într-un enunț. Se citează de obicei, în acest sens, articolul lui J. J. Katz și J. A. Fodor : *The structure of a semantic theory*²⁰. Iată exemplul dat de autori :

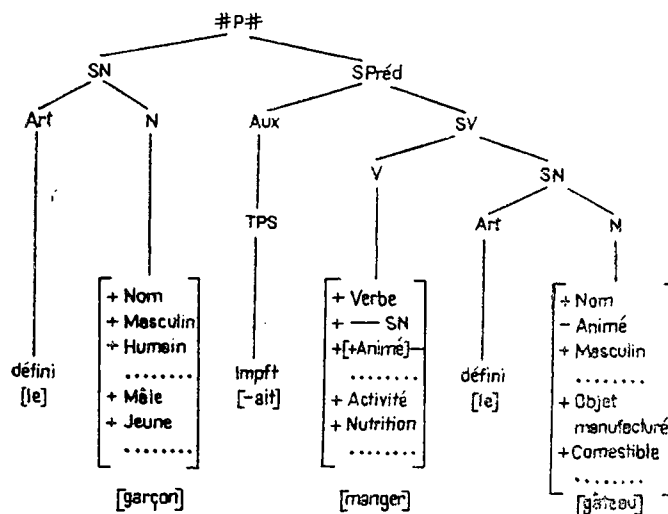
(fără paranteze sînt reprezentate categoriile gramaticale, între paranteze mici, categoriile semantice, iar între paranteze mari așa-numiții diferențiatori; categoriile gramaticale și diferențiatorii sînt mijloace prin care se poate descompune semnificația unei unități lexicale în trăsăturile sale distinctive).

¹⁹ Pentru descrierea acestor relații și a proprietăților lor, vezi, de exemplu, Gheorghe Enescu, *Introducere în logica matematică*, București, 1965, p. 160—173.

²⁰ „Language” XXXIX, 1963 (tradus și în limba franceză în „Cahiers de lexicologie”, 1966).

Se constată că trăsăturile semantice sînt dispuse sub forma unui arbore de dependență, conform căruia se face treptat o selecție pînă se ajunge la trăsătura sensului cerut de context. Cu alte cuvinte, este vorba de o operație de *dezambiguizare* a mesajului. În acest fel, vechile probleme ale omonimiei și polisemiei sînt tratate aici din punctul de vedere al realizării mesajului în ansamblu. În același timp, unitățile sînt luate în considerare în cadrul raporturilor existente între trăsăturile lor. Aceste modele oferă mai mult o *interpretare* semantică și mai puțin o descriere a unităților de sens.

Analiza semantică este prezentă și în gramatica generativă propriu-zisă. După ce se stabilesc indicatorii sintagmatici (arborii de dependență), se introduce componentul semantic al gramaticii în scopul atribuirii unei semnificații structurilor generate. Iată, în această privință, exemplul dat de N. Ruwet ²¹:

Cum se vede, unitățile sînt reprezentate sub forma unor fascicule de trăsături din ce în ce mai restrinse, pînă se ajunge la cele care limitează sfera la semantemul cerut de enunț. Unitățile astfel prezentate sînt date nu numai ca fascicule de trăsături, ci și cu trăsăturile proprii cîmpurilor și claselor din care fac parte.

Dar, de fapt, rolul componentului semantic este de a stabili semnificația enunțului plecînd de la elementele terminale; pentru aceasta se folosesc așa-numitele „reguli de proiecție”. Ele se aplică „de jos în sus”, operînd anumite integrări, *amalgame* cum se spune mai curent. „Amalgamul este esențialmente o operație care combină semnificațiile a doi (sau mai mulți)

²¹ *Introduction*, p. 333.

constituenți dominați de unul și același nod al indicatorului sintagmatic și care atribuie semnificație constituentului corespunzător acestui nod”²². De exemplu, *le + garçon* combină sensul articolului cu acela al lui *garçon* și se obține un ansamblu superior și tot așa pînă la sensul global al propoziției. Este de la sine înțeles că sensul global nu este o sumă mecanică a sensurilor unităților, ci un fel de produs superior, rezultat din sinteza acestora.

Din punctul de vedere al gradului de generalitate a sensurilor actualizate într-un enunț, se stabilesc de obicei trei trepte :

a) Sensul *denotativ*²³ e alcătuit din trăsături distinctive, este, cu alte cuvinte, unitatea invariantă. Sensul denotativ al cuvîntului are valoare obiectivă, el există independent de intenția vorbitorilor. În linii mari, este ceea ce Saussure înțelegea prin concept.

b) Sensul *conotativ* este valoarea suplimentară sugestivă, afectivă, atmosfera etc. care însoțește un anumit cuvînt. Unele valori conotative sînt consacrate ca atare de normă și ele sînt cuprinse în anumite stiluri funcționale, cum sînt cel familiar sau popular : *valabil* capătă o coloratură specifică cînd e folosit în anumite cercuri (vezi *Stilurile limbii*, IVA 1). Alte valori conotative sînt restrînse la situații mai particulare sau chiar accidentale.

c) Sensul *referențial* este dat de raportarea cuvîntului la realitatea concretă, la desemnat. La un mare număr de cuvinte el trezește în plus imaginea concretă a obiectului la care se referă. Aici generalul se exprimă direct prin individual.

În cercetările de gramatică generativă, sensul referențial are adesea un rol hotărîtor în aplicarea regulilor de transformare. Em. Vasiliu înțelege prin sens referențial al unui enunț (sau al unei părți dintr-un enunț) „raportarea acestuia (sau acesteia) la o stare determinată a universului extralingvistic”²⁴.

În anumite construcții, de pildă în cele coordonate, este necesar să se facă raportarea la realitatea extralingvistică pentru a se vedea dacă transformarea avută în vedere e posibilă. Altfel, se poate ajunge la fraze corecte sintactic, dar incorecte din punct de vedere semantic. De exemplu, putem avea fraze ca *elevul silitor citește lecția și elevul leneș citește lecția*. Fără referire la realitate, prin transformare, se obține : *elevul silitor și leneș citește lecția*, ceea ce e corect sintactic, dar incorect semantic. Pentru a înlătura incorectitudinea, trebuie introdusă regula de pronominalizare, pentru a se arăta că e vorba de doi indivizi diferiți : *elevul silitor și cel leneș citesc lecția*.

În concluzie, se poate spune că semantica tradițională a dat rezultate valoroase mai ales în studierea dinamismului schimbărilor de sens, privite de obicei izolat. Semantica structurală a îmbogățit cercetările lingvistice mai ales la nivelul teoretic. Practic, principiile structurale pot contribui

²² N. Ruwet, *Introduction*, p. 334.

²³ Vezi S. Raffaele, *Per una semantica scientifica*, „Lingua e stile”, 1966, nr. 3.

²⁴ Em. Vasiliu, *Sens referențial și reguli de transformare*, PLG V, p. 109.

la dezvoltarea organizării sensurilor ca unități distinctive și a ansamblurilor semantice în planul paradigmatic și sintagmatic. Gramaticile generative introduc o nouă perspectivă, *creatoare*, arătând cum se realizează mesajul concret pe baza regulilor gramaticale stabilite.

5. Gramatica

1. Termenul *gramatică* este folosit cu trei accepții diferite : prin *gramatică* se înțelege structura gramaticală a unei limbi, alcătuită din morfologie și sintaxă, și disciplina științifică care are ca obiect structura gramaticală. Înțelesul cuvântului este uneori mai larg, atît în timpurile vechi (de exemplu, *gramatică filologică*), cît și în zilele noastre (de exemplu *gramatică transformatională*), incluzînd, pe lîngă morfologie și sintaxă, fonetica și lexicul.

Gramatica, ca disciplină științifică, are o istorie foarte îndelungată¹. Se citează gramatici filologice (conținînd explicații cerute de comentarea textelor vedice) apărute în India înainte de anul 500 î. e. n.² Dintr-o epocă ceva mai tîrzie (secolul IV î. e. n.) datează celebra gramatică a lui Pāṇini, gramatică cu caracter descriptiv, desprinsă de preocupările filologice.

În Grecia antică, filozofii sînt aceia care manifestă interes pentru gramatică, de exemplu Platon, dar mai ales Aristotel și stoicii. În concepția acestora gramatica este subordonată logicii, propoziția și părțile ei fiind adesea identificate cu judecata și părțile ei.

Studiul gramaticii ia un deosebit avînt în secolele al III-lea — al II-lea î. e. n., fiind determinat de dezvoltarea activității filologice alexandrine (axată pe analiza textelor homerice). Dionysios Thrax și Apollonios Dyskolos au pus bazele morfologiei (primul) și sintaxei (ultimul), pe care gramatica tradițională le-a păstrat fără mari modificări pînă în zilele noastre.

Latinii au preluat schemele gramaticii grecești pe care le-au adaptat într-o oarecare măsură la limba lor. Unii gramatici latini au accentuat caracterul normativ al lucrărilor lor.

În cursul evului mediu se continuă tradiția gramaticii greco-latine, latina fiind limba literaturii și a învățămîntului. De-abia în epoca Renașterii limbile indigene din Europa dobîndesc dreptul de a fi folosite ca limbi ale literaturii scrise și încep a fi studiate. Cărturarii din această perioadă se

¹ Pentru informații mai ample asupra concepțiilor gramaticale care s-au succedat în decursul timpului, vezi N. Drăganu, *Istoria sintaxei*, București, 1945; Pierre Guiraud, *La grammaire*, Paris, 1958, p. 7—11, 51—57, 78—81; Iorgu Iorga, Valeria Guțu Romalo, Alexandru Niculescu, *Structura morfologică a limbii române contemporane*, București, 1967, p. 29—41.

² Cf. Graur—Wald, *Ist. lingv.*, p. 9.

străduiesc să descrie structura gramaticală a limbilor lor potrivit cu categoriile și cu regulile gramaticii latine ³.

Pornindu-se de la Aristotel și de la ideea foarte răspândită că limba, în calitate de instrument al gândirii, reflectă perfect gândirea, s-a ajuns la o concepție logicistă foarte netă, manifestată cu toată claritatea mai ales în secolul al XVII-lea. În felul acesta ia naștere un nou tip de gramatică, gramatica generală sau rațională. Din seria bogată de lucrări aparținând genului amintit, cea mai cunoscută este *Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal* (1660).

Autorii gramaticilor generale încearcă să descopere regulile gramaticale comune tuturor limbilor, reguli care coincid cu cele ale gândirii, universale și ele. Abaterile de la fundamentul comun, adică specificul fiecărei limbi, nu prezintă interes decât în măsura în care arată gradul de neconformitate a unei anumite limbi cu logica.

Paralelismul logico-gramatical apare într-o formă sau alta în foarte multe lucrări din diverse epoci, privitoare la diverse limbi ⁴. Din domeniul limbii române pot fi citate în acest sens gramaticile lui Eliade Rădulescu și Timotei Cipariu ⁵.

Prima parte a secolului al XIX-lea reprezintă o etapă de o deosebită importanță în evoluția concepțiilor și metodelor de studiere a structurii gramaticale. Acum se constituie gramatica istorică și comparată, pe baza unei metode adecvate (metoda comparativă-istorică): gramatica devine o știință.

Gramatica istorică modifică fundamental concepția despre limbă în general și despre structura gramaticală în special. Ea demonstrează că limba se schimbă în decursul timpului și că evoluția limbii are loc potrivit unor legi proprii. Logica nu poate determina și explica toate schimbările pe care le suferă limba; unele transformări se datoresc într-adevăr legăturii limbii cu gândirea, altele însă, factorilor interni, exclusiv lingvistici.

Studiul istoric și comparativ al structurii gramaticale a dus la cunoașterea aprofundată a categoriilor și a regulilor gramaticale din mai multe limbi și, în același timp, a contribuit la o înțelegere mai deplină a etapei contemporane a limbii studiate (mai ales în ceea ce privește fonetica și morfologia).

Concepția istorică în studiul gramaticii domină în întregime secolul al XIX-lea. Deși rezultatele ei sînt incontestabile, în prima parte a secolului următor se mai afirmă puncte de vedere logiciste, pe lângă care apar teorii

³ Cf. Carlo Tagliavini, *Introduzione alla glottologia*, vol. I, Bologna, 1963, p. 35—42.

⁴ Și este criticat în secolul al XIX-lea și în prima parte a secolului nostru de numeroși cercetători, de exemplu de H. Steinthal (*Abriss der Sprachwissenschaft*, p. 32, ap. Lazăr Săineanu, *Raporturile între gramatică și logică*, București, 1891, p. 32), Lazăr Săineanu (*ibidem*, p. 21—33), O. Jespersen (*The philosophy of grammar*, Londra, 1924, p. 47), H. Delacroix (*Le langage et la pensée*, Paris, 1924, p. 32). Pentru analiza acelor elemente ale gramaticii raționale care se regăsesc în gândirea lingvistică modernă și pentru filiația de idei care se poate stabili între gramatica rațională și gramatica generativ-transformațională, vezi Sorin Stati, *Gramaticile raționale și lingvistica actuală*, SGL XXI, 1970, 5, p. 517—527; idem, *În jurul încercărilor de recuperare a gramaticilor raționale*, SL, p. 59—63 și bibliografia indicată acolo.

⁵ Cf. Iorgu Iordan, Valeria Guțu Romalo, Alexandru Niculescu, *lucr. cit.*, p. 31.

psihologizante. Autori ca F. Brunot sau J. Damourette și E. Pichon, de exemplu, pornesc de la ideea că materialul lingvistic nu este numai expresia gândirii raționale, ci și a sensibilității, a afectivității omenești. Lucrările lor conțin un inventar bogat al mijloacelor de expresie ale limbii studiate (franceza), ordonat potrivit cu conținutul exprimat.

În secolul al XX-lea lingvistica (și implicit gramatica) se îmbogățește cu concepții și metode noi de lucru. Mai ales după apariția celebrului *Cours de linguistique générale* al lui Ferdinand de Saussure (1916), cercetătorilor le apar ca foarte importante o serie de aspecte nestudiate mai înainte. Se pune problema felului cum se prezintă și cum funcționează limba într-o anumită etapă, care este mecanismul transmiterii ideilor de la un individ la altul. Noul curent lingvistic, structuralismul (cu diversele lui ramificații), concepe limba ca un sistem de elemente între care se stabilesc anumite relații și care, datorită diferențelor și opozițiilor dintre ele, realizează comunicarea între oameni.

Una dintre tezele de bază ale structuralismului este diferențierea studiului sincron de cel diacronic al limbii, deoarece, potrivit afirmației lui F. de Saussure, numai cercetarea limbii într-o etapă dată poate duce la descoperirea sistemului ei. De aici decurge faptul că o serie de lingviști s-au ocupat exclusiv de aspectul sincron al limbii. Alți specialiști însă, mai ales contemporani, caută să îmbine punctul de vedere sincron cu cel diacronic, urmărind felul cum un sistem lingvistic este înlocuit cu altul în decursul timpului.

O altă distincție saussuriană, de asemenea foarte importantă, preluată de mulți cercetători, este distincția dintre limbă (sistem de semne abstract) și vorbire (realizare concretă, individuală a comunicării). Ea a avut ca urmare necesitatea stabilirii inventarului unităților (invariantelor) fiecăruia dintre nivelele limbii. Structuraliștii preconizează metode noi de analiză și de descriere a limbii, bazate pe concepția lor asupra obiectului studiat : comutarea și substituția, distribuția, segmentarea în constituenți imediați ⁶.

Pornind de la ideea că analiza lingvistică nu trebuie confundată cu cea logică, unii adepți ai structuralismului, în special descriptiviștii, înlătură cu totul conținutul din preocupările lor, socotind că numai expresia constituie obiectul lingvisticii. În ultima vreme însă (mai ales în gramatica transformațională — pentru care vezi mai jos), se acordă din ce în ce mai multă importanță semanticii.

Deoarece sistemul limbii nu este un fapt observabil direct, lingviștii au preluat o metodă folosită și în alte științe : modelarea. Modelele lingvistice sînt, după cum se știe, de două feluri : analitice (în esență morfologice, duc la indicarea elementelor constitutive ale unui text, a claselor în care ele se grupează și a raporturilor dintre aceste clase) și sintetice sau generative (în esență sintactice, indică posibilitățile și restricțiile combinatorii

⁶ Cf., mai sus, *Metode moderne* (I B c).

ale elementelor rezultate din analiză⁷). Dintre modelele generative, cel mai cunoscut este gramatica transformațională a lui N. Chomsky.

Faptul central de care trebuie să țină seama lingvistul este următorul : orice vorbitor adult este capabil să emită spontan și să înțeleagă un număr infinit de enunțuri (dintre care cele mai multe nu au mai fost emise sau percepute vreodată). Această capacitate se datorește însușirii unui număr finit de reguli care constituie, în terminologia lui Chomsky, competența lingvistică. Aplicarea concretă a regulilor, enunțurile emise și înțelese, reprezintă performanța lingvistică⁸.

Gramaticile generative își propun definirea explicită a competenței lingvistice. În vederea atingerii acestui scop sînt urmărite două obiective fundamentale :

a) generarea tuturor enunțurilor corecte într-o limbă și exclusiv a acestora ;

b) descrierea structurală a enunțurilor generate⁹.

Gramatica generativă tinde să fie o gramatică cît mai simplă, generală și sistematică cu putință, ținînd totodată seama de maximum de fapte. În felul acesta se încearcă înlăturarea principalelor deficiențe ale gramaticii tradiționale, lipsa caracterului explicit și a sistematizării¹⁰.

O nouă direcție de cercetare, apărută în Statele Unite ale Americii după 1950 și care a luat o serioasă amploare și în Europa după 1960 (mai ales datorită activității Centrului de lingvistică aplicată din Washington), o constituie așa-numita analiză contrastivă¹¹.

Gramaticile contrastive își propun să înfățișeze asemănările și mai ales deosebirile dintre structurile a două limbi, în vederea atingerii unui scop practic : ușurarea procesului de învățare a unei limbi străine, și unui scop teoretic : aprofundarea cunoașterii structurii limbilor comparate¹². Pe baza analizei contrastive pot fi prevăzute și explicate dificultățile întîmpinate de vorbitorii unei limbi în însușirea altei limbi, iar etapele predării unei limbi străine se pot stabili în mod științific potrivit ierarhizării acestor dificultăți¹³. Este de la sine înțeles că limbile comparate trebuie analizate

⁷ Cf. Em. Vasiliu, *Gramaticile generative*, LR XII, 1963, 3, p. 219—231.

⁸ Cf. Noam Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge, Massachusetts, 1965, p. 4 ; Jean Dubois, *Grammaire générative et transformationnelle*, „Langue française”, 1969, nr. 1, p. 51.

⁹ Cf. E. Vasiliu, Sanda Golopenția-Eretescu, *Sintaxa transformațională a limbii române*, București, 1969, p. 26.

¹⁰ Cf. Ruwet, *Introduction*, p. 62. Vezi și, mai sus, *Lingvistica generativ-transformațională sau gramaticile generativ-transformaționale* (I B 1cβ 3).

¹¹ Cf. William Nemsler and Tatiana Slama-Cazacu, *A contribution to contrastive linguistics (A psycholinguistic approach: contact analysis)*, RRL XV, 1970, 2, p. 101—128 și bibliografia indicată acolo.

¹² O analiză a realizărilor și a limitelor gramaticilor contrastive face E. Coseriu, *Über Leistung und Grenzen der kontrastiven Grammatik*, in *Probleme der kontrastiven Grammatik*, „Jahrbuch 1969 des Instituts für deutsche Sprache”, Düsseldorf, 1970, p. 9—30, și *Zusammenfassung der Ergebnisse*, *ibidem*, p. 175—177.

¹³ Cf. D. Chițoran, *Analiza contrastivă și procesul de predare și învățare a limbilor străine*, SCL XXI, 1970, 2, p. 241—248.

în termenii aceleiași teorii lingvistice. Gramaticile contrastive apărute pînă în prezent au fost elaborate fie în lumina structuralismului descriptivist american, fie în cea a generativismului chomskian¹⁴.

În ultimii ani, lingviștii au fost solicitați să răspundă la o serie de probleme noi, ivite odată cu dezvoltarea unor ramuri ale tehnicii. Realizarea mașinilor de tradus, în mod special, a făcut necesară descrierea formalizată a limbii, prezentarea limbii ca un sistem de simboluri. În acest scop lingviștii au preluat anumite procedee din matematică, a căror aplicare trebuie să ducă la o gramatică mai precisă și mai abstractă.

2. Încă din antichitate gramatica cuprinde două ramuri : morfologia (care era numită analogie) și sintaxa¹⁵. Gramaticile greco-latine studiau în cadrul morfologiei părțile de vorbire, flexiunea și valorile formelor flexionare ; sintaxa avea ca obiect modul îmbinării cuvintelor (și ocupa un loc mai puțin întins decît morfologia). Deoarece pentru gruparea cuvintelor în părți de vorbire se folosea și un criteriu sintactic (care a avut ca rezultat distingerea unor clase ca : adverbul, prepoziția, conjuncția), iar în discuția despre îmbinarea cuvintelor se relevau și formele flexionare pe care le luau cuvintele cînd intrau în anumite construcții, nu se putea face o delimitare precisă între morfologie și sintaxă.

În secolele al XVIII-lea — al XIX-lea apar teorii sintactice noi, potrivit cărora în analiză trebuie să se pornească de la propoziție și părțile ei și nu de la cuvînt. Obiectul morfologiei se restrînge la studiul formei, structurii cuvintelor, iar sintaxa preia studiul valorii formelor.

Pentru mulți gramaticieni această despărțire nu este satisfăcătoare, dar poziția lor nu este fermă : în lucrările ulterioare sensurile unora dintre forme sînt tratate la morfologie, iar sensurile altora, la sintaxă ; uneori aceleași valori sînt discutate de două ori, atît la morfologie, cît și la sintaxă.

Problema teoretică a necesității și a posibilității distingerii celor două discipline gramaticale ca și aspectul practic al repartizării faptelor la cele două capitole diferite au constituit în ultimele decenii o preocupare de seamă a multor lingviști¹⁶.

Din numeroasele discuții purtate s-a putut desprinde ideea că studiul morfologic, deosebit de cel sintactic, este justificat mai ales de nevoia unei sistematizări a materialului și este cu atît mai necesar, cu cît limba supusă analizei are o flexiune mai bogată. (Descrierea morfologică a unei limbi de tip izolant, mult mai restrînsă decît a unei limbi flexionare, cuprinde analiza structurii cuvintelor-rădăcini, iar cea a unei limbi de tip aglutinant, structura rădăcinilor, îmbinarea lor cu afixele etc.)

Pentru mulți lingviști apare clar faptul că discutarea formelor (atît a formelor morfologice, adică a combinațiilor de morfeme în limitele cu-

¹⁴ Cf. Clement Mirza, *Aspecte teoretice ale analizei contrastive*, SL, p. 51—57.

¹⁵ Pentru problemele discutate în acest paragraf, vezi Stati, *Sintaxă*, p. 27—37.

¹⁶ Cf. *Actes du sixième congrès international des linguistes (Paris, Juillet 1948)*, Paris, 1949, p. 19—30, 261—302, 471—496.

vîntului, cît și a formelor sintactice, adică a combinațiilor de cuvinte în unități superioare) împreună cu cea al valorii lor are avantajul de a păstra unitatea semnului lingvistic, de a nu despărți planul expresiei de planul conținutului. Trebuie remarcat însă că, dacă combinațiile de morfeme constituie obiectul unei singure discipline lingvistice, al morfologiei, sensurile morfemelor aparțin atît morfologiei, cît și lexicologiei.

De asemenea, este evident pentru toți cercetătorii că între morfologie și sintaxă nu se poate realiza o demarcație netă : unele morfeme nu pot fi pe deplin clarificate fără a se face apel la sintagmele sau la propozițiile în care apar, iar înțelegerea corectă a unor construcții necesită cunoașterea prealabilă a morfemelor pe care le cuprind.

Reprezentanții structuralismului caută să pună pe alte baze distincția morfologie — sintaxă sau să desființeze granițele dintre ele. La L. Hjelmslev, de exemplu, materialul morfologiei și al sintaxei este clasificat potrivit cu cele două planuri ale limbii, conținutul și expresia, și cu cele două axe, paradigmatică și sintagmatică¹⁷. Aceste două axe constituie și după părerea lui André Martinet fundamentul opoziției dintre morfologie și sintaxă¹⁸. La V. Brøndal faptele morfologice țin de limbă, pe cînd cele sintactice, de vorbire¹⁹.

Punctele de vedere noi, vulnerabile și ele, au dat naștere la numeroase controverse, care nu s-au încheiat încă.

Lucrările de gramatică apărute în țara noastră în ultimii ani, atît cele de tip „tradițional” (cum este, de exemplu, *Limba română contemporană*, de Iorgu Iordan, sau *Gramatica Academiei*), cît și cele ai căror autori sînt reprezentanți ai orientărilor noi în lingvistică (de exemplu : *Morfologia structurală a limbii române*, de Valeria Guțu Romalo, *Structură și evoluție în morfologia substantivului românesc*, de Paula Diaconescu, *Teorie și metodă în sintaxă*, de Sorin Stati etc.), disting morfologia de sintaxă, prima cuprinzînd studiul formelor flexionare și al valorilor lor, ultima, studiul combinării cuvintelor.

3. Despre unitățile celor două nivele care alcătuiesc gramatica s-a vorbit într-un alt capitol (vezi p. 223 și urm.). S-a arătat acolo cît de multe divergențe există între lingviști în legătură cu stabilirea numărului acestor unități și cu definirea lor. În ce privește morfologia, situația este mai puțin grea decît în sintaxă, deoarece, după părerea aproape unanimă, unitatea minimală a nivelului morfologic este morfemul.

Morfemele, definite (de mulți specialiști de diverse orientări) ca „secvențe fonice minimale dotate cu sens” (vezi mai sus, p. 224), pot fi clasificate din diferite puncte de vedere²⁰ : după posibilitățile de combinare, morfemele sînt dependente sau independente. Morfemele dependente nu pot apărea singure, ci numai combinate cu alte morfeme : de exemplu, în limba română, *-e* sau *-el* apar numai împreună cu un alt morfem,

¹⁷ *Actes du sixième congrès international des linguistes*, p. 478.

¹⁸ *Ibidem*, p. 294.

¹⁹ Cf. Stati, *lucr. cit.*, p. 32—33.

²⁰ Cf. Iorgu Iordan, Valeria Guțu Romalo, Alexandru Niculescu, *lucr. cit.*, p. 48—52.

de pildă cu *pahar* (*pahare, păhărel*), cu *scaun* (*scaune, scăunel*). Dimpotrivă, morfemele independente pot fi folosite și singure (sau combinate cu un morfem zero), de exemplu, *pahar, scaun, dulap*. După conținutul lor, morfemele pot fi grupate în : morfeme lexicale : rădăcinile și afixele derivative, și morfeme gramaticale : sufixele și prefixele cu rol morfologic și desinențele. Alte două categorii cuprind morfemele segmentale și suprasedimentale și morfemele continue și discontinue. Deoarece au fost definite mai sus (vezi p. 223), nu mai stăruim asupra lor.

Ca unități sintactice au fost interpretate în decursul timpului : cuvântul, partea de propoziție, îmbinarea de cuvinte, sintagma, propoziția, fraza, perioada, enunțul și altele²¹. A existat și există încă o mare varietate de păreri privitoare la recunoașterea uneia sau alteia dintre aceste unități, la delimitarea lor și la atribuirea calificativului *fundamentală* uneia dintre ele. Se pare că dintre unitățile sintactice enumerate mai înainte cele mai frecvent acceptate în lingvistica contemporană sînt cuvântul și enunțul (vezi discuția de mai sus, p. 228).

4. Prin categoriile gramaticale ale unei limbi se înțeleg sensurile logico-gramaticale, deosebite de sensurile lexicale, exprimate prin mijloace morfologice sau prin mijloace fonetice și lexicale gramaticalizate²².

Limbile se deosebesc între ele în ce privește numărul categoriilor gramaticale (pentru că nu au dobîndit în toate limbile indici gramaticali proprii, adică nu s-au gramaticalizat, aceleași categorii logice : aspectul, de exemplu, este o categorie gramaticală în limbile slave, dar nu este și în limbile romanice), valoarea acestor categorii (valorile numărului, de exemplu, nu sînt identice într-o limbă care are numai singular și plural cu cele ale unei limbi care, pe lângă singular și plural, posedă și dual) și mijloacele de realizare a categoriilor gramaticale (de pildă româna folosește în anumite situații accentul ca morfem suprasedimental pentru exprimarea timpului, dar alte limbi nu au această posibilitate). Astfel, categoriile gramaticale, alături de alte elemente, conferă unei limbi caracterul ei specific.

Categoriile gramaticale se manifestă în flexiune²³ : în flexiunea nominală se realizează genul, numărul și cazul, în flexiunea pronominală, la aceste trei categorii se adaugă și persoana, iar în flexiunea verbală, numărul, persoana, uneori și genul, modul, timpul, diateza și aspectul. Adjectivele și unele adverbe prezintă și grade de comparație.

Categoriile gramaticale au o istorie foarte îndelungată. Ele au apărut și au evoluat treptat, odată cu dezvoltarea gândirii, reflectînd capacitatea omului de a se ridica de la concret la abstract. În decursul timpului s-au modificat atît conținutul, cît și formele de exprimare ale categoriilor gra-

²¹ De exemplu nucleul, functorul (vezi, mai sus, p. 228).

²² Pentru concepția care stă la baza acestui paragraf și pentru detalii suplimentare asupra chestiunilor discutate aici, vezi *Introducere*, p. 177—192 ; Iorgu Iordan, Valeria Guțu Romalo, Alexandru Niculescu, *lucr. cit.*, p. 55—65.

²³ Avem în vedere limbile indo-europene. Pentru caracteristicile gramaticale ale limbilor reflexionare, vezi, mai jos, *Clasificarea tipologică* (IV B 3).

maticale : în categoria genului, de exemplu s-a trecut de la animat — inanimat la masculin — feminin — neutru ; desinențe și sufixe care marcau genul, numărul, cazul au fost înlocuite cu altele etc. Unele categorii gramaticale (mai concrete) au fost eliminate din toate limbile sau din mai multe limbi, de exemplu trialul, dualul, altele, simplificate, de exemplu cazurile.

Schimbările care au avut loc nu s-au manifestat în toate limbile în același fel : fiecare limbă prezintă particularitățile ei și în ceea ce privește transformările suferite de categoriile gramaticale. Engleza, de exemplu, tinde spre desființarea genurilor, iar polona dezvoltă un gen personal, limba rusă a dezvoltat aspectul etc.

În evoluția categoriilor gramaticale se observă în general, ca și în celelalte domenii ale limbii, trecerea de la particular și concret la general și abstract, de la complicat la simplu, de la nesistematic la sistematic.

5. Potrivit cu comportamentul lor gramatical, cuvintele unei limbi se grupează într-un număr limitat de clase, numite părți de vorbire. Unitățile unei părți de vorbire se caracterizează prin aceleași categorii gramaticale și intră în aceleași relații sintactice cu celelalte cuvinte din contextele în care apar.

Clasele gramaticale de cuvinte nu sînt identice în toate limbile globului. Gramaticile limbilor indo-europene enumeră : substantivul, articolul, pronumele, verbul, adverbul, prepoziția, conjuncția, cunoscute încă din antichitatea greacă, interjecția, introdusă printre părțile vorbirii de gramaticii latini, adjectivul și numeralul, recunoscute drept clase distincte în evul mediu (pînă atunci incluse în categoria numelui). La acestea trebuie adăugate particula și *состояние* (pentru limba rusă).

Clasificarea cuvintelor în părți de vorbire este una dintre problemele lingvistice foarte viu discutate. Numeroasele critici formulate²⁴ la adresa clasificării tradiționale pornesc mai ales de la criteriile pe care se bazează această clasificare și în primul rînd de la faptul că ea nu rezultă din aplicarea unui singur criteriu (cerință obligatorie a oricărei clasificări).

O greutate în clasificarea cuvintelor, recunoscută încă din antichitate, o constituie faptul că nu există granițe fixe între părțile de vorbire (ca, de altfel, între multe alte elemente și aspecte ale limbii), că un cuvînt poate trece dintr-o clasă gramaticală în alta (fenomen cunoscut sub numele de conversiune).

Numeroasele clasificări mai vechi și mai noi (de exemplu, cea a școlii descriptive), propuse pentru a înlocui clasificarea tradițională, nu sînt nici ele pe deplin satisfăcătoare și unanim acceptate. Prin urmare, clasificarea cuvintelor în clase gramaticale, deși constituie o preocupare străveche, continuă să rămînă o problemă deschisă.

În ce privește limba română, în stadiul actual al cercetărilor, poate fi menținută o clasificare fundată pe criterii morfosintactice²⁵.

²⁴ Enumerate și discutate de Stati, *lucr. cit.*, p. 47—48.

²⁵ Vezi Iorgu Iordan, Valeria Guțu Romalo, Alexandru Niculescu, *lucr. cit.*, p. 66—68.

Pe baza criteriului morfologic cuvintele limbii române se împart mai întâi în flexibile și neflexibile. Cuvintele flexibile se grupează, avînd în vedere caracteristicile flexionare proprii, în : substantiv, adjectiv, articol, pronume, numeral, verb. (Unii lingviști contestă articolului calitatea de a constitui o singură clasă și o parte de vorbire de sine stătătoare²⁶, alții au aceste rezerve față de numeral²⁷.) Cuvintele neflexibile se subdivid, la rîndul lor, ținîndu-se seama de criteriul sintactice, în : prepoziție, conjuncție, interjecție și adverb (care este parțial flexibil, avînd grade de comparație). În limbile cu flexiune săracă, cum este engleza, criteriul principal folosit în clasificare este cel sintactic, deoarece cuvintele se deosebesc mai puțin între ele prin indici morfologici și mai mult prin funcțiunea sintactică pe care o îndeplinesc.

Criteriul semantic, atît de criticat (s-a arătat adesea că nu numai verbele exprimă acțiuni : *a fugi, a lupta, a ridica, a circula* etc., ci și substantivele : *fugă, luptă, ridicare, circulație* etc., că nu numai adjectivele exprimă însușiri : *bun, proaspăt* etc., ci și substantivele : *bunătate, propețime* etc.), servește de fapt și în gramatica tradițională mai mult la definirea părților de vorbire, decît la clasificarea lor²⁸. Caracteristicile morfologice și sintactice sînt în strînsă legătură cu conținutul semantic al părților de vorbire, de aceea el este luat în considerație în definiții. În mod deosebit, în cazul interjecției, care are, după cum se știe, o situație specială între părțile vorbirii, indicarea laturii semantice (exteriorizează senzații, sentimente, manifestări de voință sau reproduce sunete și zgomote din natură²⁹) este indispensabilă, pentru că altfel interjecția ar fi caracterizată numai negativ : nu are flexiune, nu are rol sintactic în propoziție.

În afară de clasificarea cuvintelor în părțile de vorbire pomenite mai sus sînt curente și alte clasificări. Astfel, pe baza criteriului semantic, se vorbește de cuvinte cu sens lexical deplin sau de sine stătător (*copil, înalt, a învăța* etc.) și de cuvinte fără sens lexical deplin (*cu, însă* etc.). După modul de exprimare a realității, criteriu apropiat de cel precedent, cuvintele exprimă și denumesc noțiuni (*creion, albastru, a scrie* etc.), exprimă dar nu denumesc senzații, emoții, manifestări de voință și zgomote (*ah!, pleosc!* etc.), exprimă raportul dintre noțiuni (*la, și* etc.). Pornindu-se de la criteriul sintactic, sînt cuvinte care pot avea rol de părți de propoziție și cuvinte care nu pot avea o asemenea funcțiune. Aceste clasificări pot fi utile ; ele au însă o importanță secundară.

Părțile de vorbire au caracter istoric. Ele au apărut treptat în diverse etape de dezvoltare a limbilor, reflectînd procesul de abstractizare a gîn-

²⁶ Iorgu Iordan, Valeria Guțu Romalo, Alexandru Niculescu, *lucr. cit.*, p. 68, 166—172, unde se discută situațiile în care articolul poate fi considerat morfem (al determinării). Vezi și Ion Z. Coja, *Articolul — parte de vorbire sau morfem al determinării?*, SCL XX, 1969, 2, p. 167—181.

²⁷ Vezi GLR I, p. 32 ; Sanda Golopenția-Eretescu, *Delimitarea clasei numeralului*, SCL XVI, 1965, 3, p. 383—390 ; Viorica Florea, *Numeralul. Analiză distributivă*, LR XIV, 1965, 3, p. 333—343 ; Alexandrina Novac, *Observații asupra numeralului fracționar în limba română*, SCL XXI, 1970, 6, p. 669—672.

²⁸ Cf. Stati, *lucr. cit.*, p. 48.

²⁹ Cf. GLR I, p. 421.

dirii și a limbii³⁰. Felul cum au luat naștere unele părți de vorbire (de exemplu articolul, numeralul) și felul cum se șterg diferențele formale dintre clasele de cuvinte (de exemplu în limba engleză) au putut fi urmărite de specialiști. Cu privire la istoria altor părți de vorbire se fac doar presupuneri: astfel, se bănuiește că cele mai vechi părți de vorbire sînt numele și verbul, care au constituit o opoziție inițială. Printre cele mai noi părți de vorbire se numără conjuncția și prepoziția (care au un conținut foarte abstract).

6. Interdependența compartimentelor limbii în sincronie

Legătura dintre compartimentele limbii, observată de multă vreme, a fost pusă în lumină, în mod deosebit, în secolul nostru.

Limba poate fi concepută ca un sistem alcătuit din patru compartimente, fiecare dintre ele cuprinzînd, la rîndul lui, un număr de elemente organizate în mod sistematic. Acest punct de vedere a fost înfățișat la noi de Al. Graur în *Studii de lingvistică generală*¹.

Multiplele legături dintre compartimentele limbii, despre care se va vorbi mai departe, se reflectă în primul rînd în dificultățile delimitării acestor compartimente, fapt discutat de noi mai sus².

Raportul dintre fonologie, lexic și sintaxă este de interdependență, în sensul că existența unuia depinde de existența celui alt sau a celorlalte. Fonologia nu poate fi concepută fără lexic și nici lexicul fără fonologie; de sintaxă de asemenea nu poate fi vorba fără vocabular (și, evident, nici fără fonologie), ceea ce se înțelege de la sine. Lexicul, ca totalitate a cuvintelor unei limbi, are desigur o existență independentă de sintaxă, dar cuvintele izolate nu transmit în mod obișnuit idei, ele trebuie neapărat îmbinate între ele potrivit regulilor sintactice, pentru a deveni mijloc de comunicare. Situația morfologiei este mai complicată din acest punct de vedere. În limbile flexionare, morfologia și sintaxa se condiționează reciproc: cuvintele iau anumite forme morfologice pentru a se putea îmbina între ele, iar un conținut sintactic, pentru a fi exprimat, „cere” anumite forme morfologice. În limbile amorfe sau radical-izolante însă, cuvintele nu-și modifică în general forma pentru a alcătui propoziții și fraze, iar elementele vocabularului au aspectul unor rădăcini. După cum se știe, o limbă total radical-izolantă nu există: chineza și celelalte limbi de același tip au afixe gramaticale și lexicale, chiar dacă ele sînt foarte puțin numeroase. Pe lîngă aceasta, în chineză se pot recunoaște, după cît se pare, cîteva părți de vorbire distincte. Teoretic însă s-ar putea admite existența unor limbi complet lipsite de flexiune și de clase morfologice,

³⁰ Cf. Wald, *Progresul*, p. 120—152.

¹ [București] 1960, p. 18—41.

² Vezi și p. 283.

în care raporturile sintactice dintre cuvinte să fie exprimate exclusiv prin mijloace extramorfologice.

Legătura dintre compartimentele limbii poate fi ilustrată și prin numeroase exemple care demonstrează că fapte dintr-un compartiment sînt determinate de fapte din alt compartiment sau că elemente, mijloace specifice unui compartiment sînt folosite și în alt compartiment³.

a. Fonetica și morfologia⁴

Rezultatul unui proces fonetic, de exemplu, în română, transformarea în *a* a vocalelor *e* și *o* accentuate (cînd în silaba următoare se află un *ă* sau un *e*, cu menținerea alterării consoanei precedente) sau modificarea lui *k* urmat de *e* sau *i* în *č*, a ajuns să constituie o marcă morfologică (unică sau suplimentară, pe lîngă desinențe) care diferențiază unele forme gramaticale (așa-numita flexiune internă): singularul față de plural (*seară* — *seri*, *rac* — *raci*), femininul față de masculin (*frumos* — *frumoasă*, *drept* — *dreaptă*), o persoană verbală față de alta (*leg* — *leagă*, *mor* — *moare*, *zac* — *zaci*) etc.

Schimbările de sunete de acest fel, datorate la început exclusiv cauzelor fonetice, pot fi provocate mai tîrziu, cînd legea fonetică respectivă nu mai acționează, de morfologie, ca urmare a rolului gramatical al alternanțelor: *profesoară* ca să se opună mai net lui *profesor*, *pitorească*, lui *pitoresc*, *convoacă*, lui *convoc* etc. (dar există exemple și fără modificările fonetice discutate: *carnivor* — *carnivoră*, *burlesc* — *burlescă*, *invoc* — *invocă* etc.).

Într-o epocă veche, în limbile slave, între o consoană labială și un iot următor se degajează un *l*, de exemplu, în rusește, la pers. I a verbului *любить*, *люблю*. Cuvintele recente nu prezintă această particularitate, deoarece legea fonetică amintită nu mai este în vigoare. Se întîlnesc totuși exemple ca *граблю* (pers. I a verbului *грабнуть*), unde *л* a fost introdus pentru a se respecta regula, devenită morfologică, a conjugării verbelor de acest tip.

Alternanțele vocalice și consonantice nu sînt singurele elemente de ordin fonetic folosite cu valoare morfologică. Lungirea și repetarea vocalelor, geminarea consoanelor pot constitui, în limbajul afectiv, o marcă a gradului superlativ: rom. *frumoaasă fată!*, *grozzavă idee!*, fr. *c'est eppouvantable!*, *terrible!* Accentul, putînd să cadă în limba română pe diferite silabe ale unui cuvînt, deosebește uneori două forme verbale: prezentul indicativului, pers. a III-a singular (al unor verbe de conjugarea I), de perfectul simplu, aceeași persoană: *ăflă* — *află*, *cîntă* — *cîntă* etc.

Există o legătură între armonia vocalică, fenomen în esență fonetic, și caracterul aglutinant al unor limbi. Identitatea timbrului vocalelor din

³ Pentru exemplificări s-au folosit în special; Graur, *Studii*, p. 18—41; id., *Influența reciprocă a elementelor limbii*, PLG III, p. 83—94; GLR I, p. 12—25, vol. II, p. 468—641; *Introducere*, p. 207—214.

⁴ În acest paragraf, ca și în următoarele, materialul ilustrativ dovedește influența r e c i p r o c ă dintre compartimentele limbii: fonetica influențează morfologia, iar morfologia influențează fonetica etc.

toate morfemele cu cel al vocalei din rădăcină este un semn al unității cuvântului, alcătuit în limbile aglutinante, după cum se știe, dintr-o rădăcină și mai multe morfeme (unul pentru caz, altul pentru număr etc.), destul de slab legate între ele.

b. Fonetica și sintaxa

Accentul și intonația pot avea și rol sintactic. Cu ajutorul accentului se scoate în evidență un cuvânt (rar mai multe cuvinte) dintr-o propoziție sau o propoziție dintr-o frază, elemente considerate mai importante decât celelalte în comunicare. De exemplu, reliefind prin accent unul sau altul dintre cuvintele unei propoziții ca : *Ion s-a întors ieri din străinătate*, transmitem de fiecare dată o idee întrucâtva deosebită : **Ion s-a întors** ... (această persoană, nu alta), *Ion s-a întors ieri* ... (s-a înapoiat, nu a plecat ieri), *Ion s-a întors ieri* ... (nu azi sau mai demult) etc. Aceeași este situația și în cadrul frazei : **a plecat unde a fost trimis** (nu a refuzat să plece), *a plecat unde a fost trimis* (nu în altă parte) etc.

Intonația are multiple întrebuințări în sintaxă : transformă un cuvânt sau un grup de cuvinte într-o propoziție, marchează unele raporturi sintactice etc. (vezi și la p. 231).

Pauza, un alt element fonetic, are diferite funcții sintactice. De pildă, separă între ele unități sintactice de diverse feluri : părți de propoziție, propoziții, fraze. Pauza poate duce la deosebirea unor categorii sintactice, de exemplu, a unor tipuri de atribute și de propoziții atributive de altele, a propoziției interogative directe de interogativa indirectă (împreună cu accentul și intonația) etc. Tot pauza suplinește uneori un predicat verbal sau copula unui predicat nominal (*Religia — o frază de dînșii inventată. EMINESCU*).

Îmbinările de cuvinte pot influența la rândul lor asupra aspectului fonetic al termenilor. Un exemplu sînt elidările și contractiile : în română *d-aci-nainte*, *parc-aud* etc., în franceză *l'ami* (*le ami*), *l'amie* (*la amie*), în engleză *I'm* (*I am*) etc.

c. Fonetica și vocabularul

În ce privește legăturile dintre f o n e t i c ă și v o c a b u l a r, poate fi amintit simbolismul fonetic, în sensul că unele cuvinte sînt expresive datorită prezenței în complexul lor sonor a unui sunet sau a unui grup de sunete care sugerează obiectul, acțiunea denumită (rom. *ciupi*, *fluture*, *hohot* etc., fr. *fouet*, *glisser* lat. *pîpîo*⁵ etc.)⁶.

⁵ Cf. Saussure, *Cours*, p. 102. Cf. și *Arbitrar și motivat* (II B 1 b).

⁶ Cînd un sunet sau un grup de sunete sînt folosite în mod regulat, ca procedeu morfologic pentru a crea formații expresive, avem a face cu un aspect al interdependenței dintre fonetică și morfologie (cf. Al. Graur, *Grupuri simbolice în fonetismul românesc*, SCL X, 1959, 2, p. 205—210).

Un alt exemplu îl constituie raportul, constatat de specialiști, între numărul fonemelor, în special al vocalelor, și lungimea cuvintelor dintr-o limbă. În latină, de exemplu, pierderea distincțiilor cantitative dintre vocale și, prin aceasta, micșorarea numărului fonemelor vocalice au avut ca urmare lungirea cuvintelor (sau înlocuirea cuvintelor cu perifraze etc.)⁷.

d. Morfologia și sintaxa

Unele forme morfologice, cele analitice, se realizează prin mijloace sintactice, îmbinări de cuvinte. De exemplu în flexiunea verbală: rom. *am scris, voi scrie, să scriu, scrisoarea este scrisă* etc., rus. *я быды нучамь*, germ. *ich habe gefragt, ich werde fragen*, engl. *I shall call, I am calling, I am called* etc. sau în comparația adjectivului: rom. *mai larg, mai puțin larg, la fel de larg, cel mai larg, foarte larg*, fr. *plus froid, aussi froid, moins froid, le plus froid, très froid*, engl. *more usual, most usual* etc.

O categorie morfologică, cum e superlativul, se poate realiza în limbajul afectiv printr-un procedeu sintactic, repetarea adjectivului sau a adverbului: *o femeie bătrână, bătrână; s-a înălțat sus, sus*.

Caracterul liber sau fix al ordinii cuvintelor dintr-o limbă este strâns legat de factori morfologici, și în primul rând de flexiune. Limbile cu flexiune bogată (de exemplu, latina) au topică liberă, deoarece formele cuvintelor (prin desinențe) exprimă clar raporturile dintre termeni. Dimpotrivă, limbile a căror flexiune e săracă (de exemplu limbile romanice occidentale) au nevoie de o topică relativ fixă, funcțiunea sintactică a cuvântului fiind adesea indicată prin locul lui în propoziție.

Se poate arăta și că unele caracteristici morfologice sînt legate de ordinea cuvintelor. De exemplu, în română, într-un grup alcătuit dintr-un substantiv și un adjectiv, articolul hotărît se atașează fie la substantiv, fie la adjectiv, după cum adjectivul stă după substantiv sau înaintea acestuia: *fata frumoasă, frumoasa fată*.

Exprimarea obligatorie sau facultativă a subiectului-pronume, fapt sintactic, depinde de existența desinențelor verbale, fapt morfologic. Limbile care posedă desinențe pentru diferențierea persoanelor verbale (cum sînt româna, rusa) se pot dispensa de folosirea pronumelor, subiectul fiind inclus în forma verbului (*scriu, se înțelege eu, scrii, se înțelege tu, la fel нууу, нууеу* etc.). În schimb, acolo unde nu există desinențe specifice pentru fiecare persoană, întrebuintarea pronumelui-subiect este obligatorie (fr. *je note, tu notes, il note*, pentru că verbul este pronunțat la fel, engl. *I call, you call, we call, they call*). În prima situație descrisă mai sus, cînd exprimarea subiectului nu este obligatorie, pronumele sînt folosite în împrejurări speciale: pentru a insista asupra persoanei, a o pre-

⁷ Cf. J. Herman, *Théorie de l'information et recherches diachroniques*, ACIL XI, p. 468 — 471.

ciza (*eu l-am văzut*), pentru a pune în lumină o persoană în opoziție cu alta (*noi plecăm, voi stați acasă*), pentru a reda diferite stări afective (*ai să vezi tu ce ai să pățești!*) etc.

e. Lexicul și morfologia

Legătura strânsă dintre aceste două compartimente ale limbii poate fi demonstrată prin numeroase exemple.

Unele tipuri de cuvinte nu au toate categoriile morfologice caracteristice pentru partea de vorbire căreia îi aparțin din cauza sensului lor lexical. Astfel, nu au plural o serie de substantive care exprimă însușiri, stări fiziologice : *cinste, curaj, lene, prudență, foame, sete*, care sînt nume de materie : *aur, miere, sînge, unt, vată, mazăre, orez, piper, secară* etc., care denumesc sporturi și jocuri : *box, fotbal, oină, șah, tenis* etc.

Nu au singular nume de materie ca : *bale, cîlți*, alte nume comune cum sînt : *moaște, nuri, zale, zori* etc. În toate aceste cazuri, datorită sensului lexical, nu se simte nevoia exprimării opoziției de număr.

Cele mai multe nume de lucruri nu au vocativ, pentru că în mod obișnuit aceste substantive nu constituie obiectul unei adresări (dacă apare însă necesitatea, vocativul este creat cu ușurință).

Adjectivele exprimînd însușiri care nu pot exista în grade diferite nu au grade de comparație, de exemplu : *desăvîrșit, dreptunghiular, endemic, muncitoresc, oral, perfect, pulmonar, veșnic* etc.

Tot din pricina sensului lexical unele verbe nu au imperativ, ca : *a putea, a puți* etc. sau nu au forme decît pentru o singură persoană, ca : *ninge, plouă* etc. Întrebuințarea perfectului simplu este potrivită la verbele cu sens momentan, ca : *adormi, căzu, plecă* etc. Verbele cu sens durativ se pot folosi la perfectul simplu numai dacă acțiunea este delimitată printr-un determinant : *alergă într-un suflet, stătu un ceas la pîndă* etc.

În schimb, alte cuvinte au categorii morfologice nespecifice pentru partea de vorbire pe care o reprezintă. De exemplu, substantivele care numesc stări (*foame, sete, liniște, frig* etc.) sau cele care numesc obiecte considerate reprezentative pentru anumite însușiri (*artist, filozof, copil* etc.) pot avea grade de comparație (*mai copil, foarte copil* etc.).

S-a observat tendința de a se distinge în limba română o categorie morfologică, genul personal, caracteristică pentru substantive cu un anumit conținut semantic : cele care denumesc persoane sau animale personificate⁸.

Cîteva mijloace morfologice (enumerare mai jos) sînt folosite pentru diferențierea lexicală a unor cuvinte sau numai a sensurilor unor cuvinte.

⁸ Și în limba polonă genul personal e legat de conținutul semantic al substantivelor (cf. Ion Const. Chițimia, *Genul personal în limbile polonă și română*, „Romanoslavica” III, 1958, p. 31—41).

La substantiv : genul (masculin : *curent* — *curenți*, neutru : *curent* — *‘curențe*), numărul (forme deosebite de plural : *dată* — *date* și *dată* — *dăți*, *corn* — *coarne* și *corn* — *cornuri* ; existența pluralului *friguri*, față de *frig*), cazul (forme deosebite de vocativ : *doamne* și *domnule*, *soro* și *soră*) ; la verb : diateza (diateze diferite : *a uita* — *a se uita*, *a pleca* — *a se pleca*), conjugarea (forme deosebite : *absolv* — *absolvesc*, *manifest* — *manifestez*)⁹.

În sfârșit, trebuie spus că fondul principal lexical, nucleul vocabularului, influențează structura morfologică în două sensuri contrare : ca factor conservator (cuvintele care îl alcătuiesc își mențin neregularitățile de flexiune, fiind frecvent folosite nu se regularizează) și ca factor inovator (unele tipuri de cuvinte din fondul principal sint luate ca model și generalizate, de exemplu, alternanța *a/ă* din rădăcina substantivelor feminine : *carte-cărți*, *scară-scări* etc. este rezultatul generalizării tipului de flexiune a cuvintelor din fondul principal : *pradă-prăzi*, *țară-țări* (în Moldova și *sară-sări*), unde alternanța *a/ă* a apărut din motive fonetice¹⁰.

f. Lexicul și sintaxa

Sensul lexical al cuvintelor ajută adesea la înțelegerea corectă a unor construcții sintactice ambigue. O propoziție ca : *o vină are această femeie*, confuză din punct de vedere sintactic (pentru că atât subiectul cât și complementul direct nu au mărci specifice), este interpretată just de orice vorbitor al limbii române datorită înțelesului termenilor care o alcătuiesc.

În același timp, imbinarea sintactică în care apare un cuvânt ajută adesea la clarificarea semantică a enunțului, determinând alegerea unuia dintre sensurile cuvântului polisemantic sau a unuia dintre mai multe omonime. În *repară broasca* este evidentă referirea la mecanismul de metal de la ușă, sertar etc., iar *broasca orăcăie*, la animalul amfibiu.

De sensul lexical depinde uneori funcțiunea sintactică pe care o poate sau nu îndeplini un cuvânt : de exemplu, în mod obișnuit, nu apar ca circumstanțiale de loc substantive care numesc însușiri (*bunătate*, *frumusețe*, *înțelepciune*), stări fiziologice (*foame*, *sete*), sentimente (*frică*, *gelozie*) etc., ca circumstanțiale de timp, numele de obiecte (*cratiță*, *panotof*, *ușă* etc.), de plante sau de animale (*ardei*, *erin* ; *cal*, *tigru*) etc. Determinantul unui atribut subiectiv sau al unui atribut obiectiv trebuie să aibă sens de acțiune (*vijăitul vântului*, *pierdere de vreme*), iar atributul autorului trebuie să fie un nume de ființă sau un adjectiv derivat de la un astfel de nume (*florile lui Lucian*, *stil arghezian*).

Posibilitatea care există în limba noastră de a se plasa adjectivul atât în urma substantivului, cât și înaintea lui (chestiune de sintaxă) duce în unele cazuri la o diferențiere semantică : adjectivul are un anumit sens când stă după substantiv și alt sens când îl precedă. De exemplu : *a folosit*

⁹ Cf. Mioara Avram, *Mijloace morfologice de diferențiere lexicală în limba română*, SCL IX, 1958, 3, p. 315—333.

¹⁰ Cf. Al. Graur, *Încercare asupra fondului principal lexical al limbii române*, București, 1954, p. 168—178.

un nou procedeu (alt procedeu decât cele folosite pînă atunci, dar existent, cunoscut mai de mult), și *a folosit un procedeu nou* (procedeu descoperit, inventat acum, care nu exista mai înainte); *mărfuri de diferite calități* (multiple calități, calități felurite) și *mărfuri de calități diferite* (calități deosebite, neidentice) etc.

Omiterea unora dintre elementele unui enunț, parte de propoziție sau propoziție (pe care vorbitorii le au în minte, fără să fi fost exprimate mai înainte), dă naștere unor construcții sintactice cu caracter expresiv, care, fiind folosite frecvent, ajung expresii curente ale limbii (de exemplu : *ți-ai găsit, cum (să) nu, da de unde, nici vorbă* etc.). În felul acesta, un procedeu de natură sintactică, elipsa, are repercusiuni asupra lexicului.

Toate faptele înfățișate mai sus, departe de a epuiza lista exemplurilor care se pot da, arată cît de numeroase și de complexe sînt legăturile dintre compartimentele limbii. În capitolul de față a fost avut în vedere modul cum funcționează limba la un moment dat. Perspectiva istorică va forma obiectul unui alt capitol.

III. Lingvistica diacronică

A. Nașterea și dispariția limbilor

1. Originea limbajului

Problema originii graiului — cum, când, unde și din ce a apărut? — i-a preocupat neconținut pe oameni. Dar lipsa aproape totală de date sigure pe care să-și bazeze supozițiile a făcut ca multe din răspunsurile date întrebărilor privitoare la apariția limbajului să nu mai poată fi luate azi în considerație decât, cel mult, sub raport anecdotic.

Din mulțimea soluțiilor propuse, cele pe care bunul simț le acceptă mai ușor ar fi, în ordinea verosimilității, *teoria interjecțiilor*, după care primele cuvinte ar fi apărut prin transformarea strigătelor animalice involuntare în semnale emise intenționat, cu conștiința efectului lor asupra semenilor, și *teoria onomatopeelor* — primele cuvinte au putut fi înțelese întrucât au fost motivate, au imitat prin sunete anumite însușiri ale obiectelor, ființelor sau situațiilor denumite. Leibniz, Steinthal și alții, au susținut teoria imitației prin onomatopee. Epicur a emis primul teoria interjecțiilor, reluată în antichitate de Lucretius și Vitruvius, iar în timpurile moderne de Condillac, Darwin, Spencer, Jespersen și alții. Teoria transformării strigătelor animale în cuvinte omenești pare a fi cea mai plauzibilă și este singura rămasă în atenția celor ce azi se interesează de originea limbajului, iar dezvoltarea în zilele noastre a studiilor de zoosemantică este legată și de speranța că prin cercetarea „limbajului” animalelor superioare vom putea căpăta noi puncte de sprijin pentru teoriile referitoare la apariția limbajului¹.

S-a mai vorbit și despre rolul gesturilor în apariția limbajului, ca suport sau chiar fază anterioară a primelor cuvinte (W. Wundt, în *Völkerpsychologie*, Leipzig 1911), idee respinsă pe motivul că gesturile nu sînt perceptibile decât de cei a căror atenție este deja îndreptată asupra obiectului semnalizat, pe cînd cuvîntul, semnalul sonor, este capabil să atragă atenția cuiva asupra unui obiect².

Un moment important în cercetarea originii limbajului l-a constituit teoria lui F. Engels despre rolul muncii în apariția limbii și gîndirii. Ca

¹ Th. A. Sebeok, *The Comparison of human communication with animal communication*, ACIL I, p. 433—435.

² Vezi critica acestei teorii la Al. Graur, „*Limba gesturilor*” și „*limba strigătelor*”, PLG IV. Pentru celelalte teorii vezi amănunte la G. Révész, *Origine et préhistoire du langage*, Paris, 1950 (cu o bibliografie bogată a problemei).

activitate conștientă, ca formă de adaptare la realitate prin transformarea acesteia, munca face necesară și posibilă apariția limbii, cât și a gândirii. Comunicarea, existentă și la animale, capătă un conținut calitativ nou în procesul muncii. Ea nu va mai fi reacție instinctuală, ci voluntară, intenționată. Iar omul, susțin antropologii³, devine apt pentru muncă în urma adoptării poziției bipede, care-i eliberează mâinile, schimbă, poziția capului în raport cu corpul și mediul înconjurător, ceea ce va permite și chiar determina dezvoltarea cutiei craniene, a masei cerebrale.

În mod evident, soluționarea problemei originii limbajului depășește posibilitățile lingvisticii, iar pentru unii nici nu este o chestiune lingvistică⁴.

Dar poate că rezultatele obținute în cercetarea apariției limbajului sînt încă nemulțumitoare tocmai pentru că antropologii, psihologii, fiziologii și lingviștii nu și-au conjugat cunoștințele, metodele și punctele de vedere. Trebuie spus însă că lingvistica, mai mult decît celelalte discipline interesate, nu și-a formulat un punct de vedere propriu, clar, în problema originii limbajului, problemă care rareori a stat în centrul preocupărilor vreunui lingvist.

Pornind de la una din deosebirile esențiale dintre limbajul omenesc și mijloacele de comunicare între animale — faptul că primul este articulat — s-ar putea susține că explicarea apariției dublei articulări, a caracterului linear al limbii, este, pe lângă altele, o chestiune rezolvabilă de către lingviști.

Pînă acum, prin diverse raționamente și deducții, s-a încercat stabilirea unei ierarhii în timp a apariției categoriilor gramaticale ori a părților de vorbire⁵. Așa, de pildă, unii au susținut că primele cuvinte au avut valoarea unor propoziții, că n-au fost, deci, nici nume, nici verbe.

Cu argumente mai riguroase s-a încercat să se stabilească ordinea în care au apărut opozițiile fonematice. S-a pornit de la ideea că sunetele ce alcătuiau primele cuvinte au fost mai ușor de deosebit între ele, articulîndu-se cît mai diferit, fiind și din punct de vedere acustic mai ușor de diferențiat. S-au căutat aceste opoziții⁶ urmărindu-se dezvoltarea limbajului la copii, conform ideii că aceștia își însușesc mai repede sunetele „mai ușoare”, adică mai simple din punct de vedere articulator. Dar e greu de știut dacă nu cumva copiii își însușesc mai întîi sunetele care sînt mai frecvente în limba adulților, iar acestea sînt poate mai frecvente pentru că au apărut mai tîrziu în ordinea filogenetică.

³ Leroi Gourhan, *Le geste et la parole*, Paris, 1964.

⁴ Pentru Claude Lévi Strauss problema originii limbii „este o problemă privind evoluția creierului, ceva care s-a produs în sistemul nervos și care nu a existat înainte. Dacă problema originii limbii poate fi rezolvată, ea va fi rezolvată de fiziologi” („Secolul 20”, p. 79).

⁵ Vezi Wald, *Progresul*, — o dare de seamă completă asupra discuțiilor în această chestiune.

⁶ A. A. Leontiev, *Возникновение и первоначальное развитие языка*, Moscova, 1963.

S-au comparat aceste rezultate cu cele la care ajunge fonetica articulatorie și acustică privind diferențierea în sunete „mai ușoare” și „mai grele”. Dar ce ne poate garanta că și acum 100 000 de ani, când se presupune că a apărut limbajul, aceleași erau posibilitățile articulatorii omenești?

Aceeași obiecție se ridică și față de rezultatele deduse din cercetarea afazicilor, în cazul cărora cam aceleași sunete dispar mai ușor (deci sînt „mai grele”) sau se restabilesc mai repede (deci sînt „mai ușoare”).

De asemenea, din compararea limbilor cunoscute se poate constata că unele sunete și opoziții fonematice sînt mai frecvente. Să le considerăm pe acest motiv ca fiind mai vechi, primare chiar?

Iată, cu titlu de exemplu, unele rezultate la care s-a ajuns în direcția mai sus comentată⁷. În procesul dezvoltării auzului fonematic succesiunea apariției distincțiilor între sunete ar fi următoarea :

sonante — consoane
 oclusive — fricative
 surde — sonore
 șuierătoare — siflante.

Iar ordinea apariției opozițiilor fonematice în vorbirea copiilor (deci din punct de vedere al articulației sunetelor) ar fi destul de apropiată :

sonante — consoane
 surde — sonore
 oclusive — fricative
 șuierătoare — siflante.

Cele de mai sus definesc numai un început de drum, pe baze metodologice mai rafinate decît cele utilizate pînă în secolul nostru. Stadiul actual al dezvoltării lingvisticii e capabil să ofere și alte perspective noi în problema apariției limbii. Așa de pildă, cercetarea universalilor lingvistice poate impune o direcție mai precisă și o rigoare mai mare ipotezelor noastre, conform principiului că limbile se aseamănă mai mult prin ceea ce moștenesc decît prin ceea ce inovează separat una de alta. Cu condiția ca lingvistica, lingviștii deci, să se intereseze mai mult de originea limbajului, să o includă în problematica majoră a disciplinei lor.

2. Nașterea și moartea limbilor

Se spune adesea că o limbă a luat ființă în cutare secol, ba de multe ori se dă chiar un an precis (de exemplu franceza s-a născut în anul 842, cînd a fost redactat vestitul jurămint de la Strasbourg). De asemenea, se fixează data la care o limbă a murit. Se înțelege că e vorba de date convenționale.

În primul rînd, problema nașterii limbilor cunoscute de noi trebuie diferențiată de problema apariției graiului. În vremea îndepărtată cînd

⁷ A. A. Leontiev, *Возникновение и первоначальное развитие языка*, p. 98—99.

oamenii în devenire și-au creat primele cuvinte, se poate spune cu adevărat că s-a născut o limbă. De atunci încolo, fenomenul nu s-a mai repetat. Limba română, ca să dăm un exemplu concret, nu s-a născut niciodată, ea este forma luată de limba latină, după schimbări succesive și, considerate fiecare în parte, neesențiale. Numai printr-o figură de stil se vorbește deci de nașterea unei limbi și această figură nu e lipsită de efecte supărătoare. S-a crezut multă vreme și unii mai spun și azi că o limbă s-a format pînă la un anumit moment, apoi a fost gata și nu i s-au mai putut aduce modificări. Ideea era curentă în secolul trecut. Astfel C. Negruzzi (S.I. 267, citat după DLR s.v. *noduros*) scrie că limba română „era gata urzită” și de aceea elementele slave n-au mai putut-o altera. Parcă ar fi vorba de ciment¹. În realitate, limba se „urzește”, se „încheagă” neconținut și niciodată nu e gata. Se transformă lent, treptat, cu salturi fără explozie, de aceea orice dată am stabili pentru trecerea de la o etapă la alta este convențională.

Nu există nici un criteriu ferm, pe baza căruia să putem spune că la data cutare s-a încheiat faza latină și a început faza română, cum se va vedea și din *Ramificațiile teritoriale* (IV A 4). Și trebuie să mai ținem seama de faptul că vorbitorii din aceeași generație se situează pe nivele diferite atît în ce privește capacitatea de a adopta inovații cît și în ce privește tendința de a menține arhaismele.

Tot ce putem face este să stabilim o perioadă, de obicei de cîteva secole, în care transformările au fost mai adînci și poate mai rapide, astfel încît, analizînd structura limbii la două date îndepărtate una de alta, constatăm că diferențele sînt mari și deci avem dreptul să vorbim de două etape diferite sau chiar de două limbi diferite, dintre care cea de-a doua este continuarea celei dintîi.

Dacă, paralel cu nașterea, vrem să tratăm despre moartea limbilor, aici vom găsi o situație ceva mai complicată. Ceea ce am putea numi „moarte” se prezintă sub cel puțin trei forme diferite.

a. Prin transformări lente și succesive, un idiom ajunge foarte deosebit de ceea ce era în trecut, în așa fel încît vorbitorii actuali, dacă nu trec printr-un proces de instruire specială, nu pot înțelege un text redactat în forma veche. Este soarta oricărei limbi care durează mult, deci aproximativ a tuturor limbilor. Zicem atunci că limba, în forma ei anterioară, a murit. Astfel limba latină este numită „moartă”, deși în realitate ea continuă să trăiască sub forma limbilor romanice. Am văzut că nu există o limită tranșantă pentru „naștere”, ceea ce înseamnă implicit, că nu există nici pentru moarte, căci ar trebui să spunem că limba latină n-a putut muri decît atunci cînd s-au născut limbile romanice, de vreme ce n-a fost nici un moment în care urmașii romanilor să nu dispună de un idiom propriu. Limba numită „moartă” este deci o fază trecută a limbii actuale și nu una total diferită de aceasta din urmă. Aici sîntem în oare-

¹ Iată și un exemplu recent: I. I. Russu, *Elemente autohtone în limba română*, București, 1970, p. 110, vorbește de „procesul de închegare” al limbii.

care măsură înșelați de faptul că se schimbă numele : vorbim de greaca veche, de greaca medie (sau bizantină), de greaca modernă, înțelegînd că ne referim la diverse etape prin care a trecut aceeași limbă, luată ca o entitate în transformare, pe cînd în cazul latinei, punem în opoziție româna, italiana etc. Dacă pentru limba vorbită azi în Italia s-ar fi păstrat numele de latină (modernă), n-am mai fi avut impresia că o limbă a murit și alta s-a născut. Dar dacă locuitorii actuali ai Italiei nu sînt numiți romani sau latini, ci italieni, aceasta nu are nici o legătură cu transformările suferite de limba lor.

b. Se întîmplă adesea ca o limbă să fie părăsită de cei care o vorbeau, adoptîndu-se în loc alta. Aici este în adevăr vorba de moartea unei limbi, numai că nici de astă dată nu ne aflăm în fața unei schimbări bruște. Numai treptat și, la început, numai o parte a populației adoptă limba străină. Unii locuitori vorbesc amîndouă limbile, alții numai pe cea veche sau numai pe cea nouă. Trece de obicei foarte multă vreme, în orice caz mai multe generații pînă cînd rămîne numai cea nouă.

Ce dată se atribuie dispariției limbii vechi ? Momentul cînd a murit cel din urmă cunoscător al ei ; astfel se citează data de 10 iunie 1898 cînd a murit Antonio Udina, ultimul vorbitor al limbii dalmate ; anul 1777 cînd a murit Dolly Pentreath, ultima vorbitoare a limbii cornice. Asemenea datare are însă numai valoare anecdotică. Într-adevăr, cu cine vorbeau cei doi numiți, dacă nimeni altul nu mai cunoștea limba lor ? Să nu uităm că limba este un mijloc de comunicare. Ar trebui să ne oprim la momentul cînd a murit penultimul vorbitor. Dar rămîne de văzut dacă acesta era în relații cu cel care i-a supraviețuit, și chiar în cazul unui răspuns afirmativ, ce fel de limbă poate fi aceea care e folosită numai de două persoane ? În felul acesta am fi siliți să îndepărtăm mereu data la care a murit limba.

Pe de altă parte, Udina, rămas singurul supraviețuitor, a fost în stare să-l informeze pe Matteo Bartoli, astfel încît acesta a putut alcătui o descriere completă a dalmatei și a salvat-o de la uitare. Dar crîmpeie din limba dispărută se mai păstrează de obicei multă vreme în gura populației locale. De exemplu, în secolul al XIX-lea s-au mai putut aduna de la țărani din Cornwall, care nu știau decît englezește, fragmente de rugăciuni și înjurături în limba cornică și încă în anul 1875 mai trăiau bătrîni care știau să numere în limba cornică pînă la 20. Astfel se dovedește că această limbă nu murise încă în totalitatea ei. Prin urmare sîntem siliți să apropiem de noi data la care o putem declara moartă.

c. În sfîrșit, o limbă poate muri de moarte violentă, deci brusc, în cazul unui cataclism care distruge întreaga populație, eventual în cazul exterminării în masă de către un cuceritor, lucru care fără îndoială s-a petrecut adesea în istoria mai veche. Numai în cazul acesta moartea este databilă. Și încă este posibil ca unele elemente ale limbii să supraviețuiască, dacă ele au fost consemnate în texte care dintr-un motiv oarecare au exercitat o influență asupra posterității.

Că o limbă moartă poate reveni la viață s-a dovedit în ultimul timp cu exemple concrete. Irlandeza, care la începutul secolului nostru mai era vorbită de un număr infim de vorbitori, a cunoscut o oarecare prosperitate de la câștigarea independenței Irlandei de sud, căci, fiind introdusă obligator în școală, tot tineretul a învățat-o, măcar ca o a doua limbă. Mai concludent este exemplul ebraiceii, care de multe secole nu mai era vorbită de nimeni (servea totuși ca limbă a cultului, și uneori ca limbă a științei, în mai mică măsură decât latina, dar în principiu la fel cu aceasta), iar astăzi este limba oficială a statului Israel și sînt oameni care au învățat-o ca limbă maternă și nu cunosc altă limbă. Se vede prin aceasta că datarea cu precizie a morții unei limbi nu este niciodată la adăpost de eroare.

B. Cauzele schimbărilor lingvistice

»
:

1. Cauzele interne și externe

În mod obișnuit cercetarea cauzelor unui fenomen se face prin experiențe. Din mai multe motive (principalul: caracterul unic în timp și spațiu al fenomenelor lingvistice), adeseori experimentul nu poate fi aplicat în lingvistică, mai ales în cercetarea schimbărilor lingvistice. Observația — o altă metodă — este și ea greu de practicat, fie și numai pentru că o schimbare lingvistică se produce într-o perioadă de timp îndelungată, cel ce observă faptele de limbă putând asista de cele mai multe ori la răspîndirea unei inovații și nu la producerea ei.

Pentru aceste motive, ceea ce numim „cauze” ale schimbărilor lingvistice sînt de fapt niște ipoteze, adeseori necontrolabile, la care s-a ajuns mai ales prin deducții, de obicei riguroase, iar uneori fanteziste ori simpliste, mecaniciste.

Paralel, însă, cu încercarea de a găsi cauzele schimbărilor în limbă, lingviștica a căutat și cauzele relativei stabilități lingvistice.

Stabilitatea limbii (vezi și *Diversificare și unificare*, IV, A 3), mult mai evidentă pentru vorbitori decît mobilitatea, se datorează în primul rînd caracterului social al limbajului. Acesta fiind nu numai mijloc de comunicare, dar prin aceasta și factor constitutiv al societății, producerea unei schimbări cere acordul (evident, nu deliberat, nu conștient) al întregii societăți. Cu cît o societate este mai numeroasă, cu atît „acordul” asupra unei schimbări este mai greu de realizat. După cum vom vedea mai jos, fărîmițarea unei societăți va favoriza apariția schimbărilor, care, însă, nu se vor putea generaliza pe întreaga comunitate lingvistică, dezmembrată ca societate, ci va duce la fărîmițarea limbii respective în graiuri, dialecte și uneori limbi diferite.

În cadrul societății acționează *tradiția*, alt factor al stabilității. Cea mai simplă, dar și principala formă a tradiției, o constituie coexistența unor generații diferite de vorbitori și permanenta nevoie de comunicare între acestea. Cu cît ne apropiem de timpurile noastre alți factori vin în sprijinul tradiției lingvistice: școala, presa, radioul etc.

Caracterul sistematic al limbii este o altă cauză a stabilității. Orice limbă este un întreg în care majoritatea elementelor componente sînt, la diverse nivele, într-o dependență reciprocă, organizate în subsisteme sau microstructuri solidare, astfel că apariția unui element sau dispariția

altuia au de învins inerția unor relații existente¹. De aceea, o mare parte din transformările petrecute într-o limbă, prin faptul că sporesc caracterul de sistem al acesteia, își găsească și justificarea: măresc stabilitatea limbii (vezi mai jos, p. 310).

În fine, arbitrarul semnului lingvistic explică și el stabilitatea limbii: „căci pentru ca un lucru să fie pus în discuție, el trebuie să se bazeze pe o normă rațională. Putem, de exemplu, discuta dacă forma monogamă a mariajului este mai rezonabilă decât forma poligamă și putem aduce argumente rezonabile pentru una sau alta dintre forme. Putem de asemenea discuta un sistem de simboluri, deoarece simbolul are un raport rațional cu lucrul semnat (. . .), dar pentru limbă, sistem de semne arbitrar, această bază lipsește și odată cu ea se destramă orice fundament solid al discuției; nu există nici un motiv de a prefera pe *soeur* lui *sister*, pe *Ochs* lui *boeuf* etc.”².

După unele opinii cauzele interne ar fi de fapt niște condiții, niște factori *pasivi*, nu cauze propriu-zise, forța motrice, *activă*, reprezentând-o determinarea externă. Desigur, limba în întregul ei datorându-și existența unor cauze . . . nelingvistice, externe, orice fapt lingvistic poate (sau ar putea) fi explicat în ultimă instanță la fel. Dar cum o asemenea întreprindere este practic imposibilă, în lanțul de cauze lingvistice neputând merge prea departe cu investigarea, vorbim de cauze *interne* și *externe*, astfel mărturisind și limitele cunoașterii noastre, dar și o situație de fapt: cercetarea cauzelor unor fenomene lingvistice ne poate duce uneori direct în afara limbii, alteori indirect, prin intermediul unor cauze interne, numai acestea posibil de identificat.

Precizând această distincție, A. Martinet propune „să vorbim de cauzalitate internă atunci când deprinderile lingvistice proprii unei comunități presupuse omogenă acționează unele asupra altora în cadrul unei activități psiho-fiziologice considerată ca normală pentru ființa umană în general . . . Dar de îndată ce intervin condiționări particulare, ale unei comunități anumite, datorate tradițiilor, constituției somatice a vorbitorilor, mediului ambiant sau contactelor cu alte comunități vom avea de-a face cu factori diferențiatori, deci pertinenti, dar percepuți ca net exteriori activității lingvistice normale”³.

Distincția între cauze interne și cauze externe în evoluția limbii nu trebuie făcută într-un mod prea tranșant, întrucât „avem de-a face cu două categorii corelative, care se opun una alteia, dar se și influențează reciproc și, în anumite condiții, una trece în cealaltă”⁴.

Multe schimbări lexicale și semantice pot fi ușor explicate, îndeosebi prin factori externi. De acestea lingvistica se ocupă mai puțin, fiind ches-

¹ Martinet, *Economie*, p. 25: „Putem deci spune că în fiecare punct al lanțului sistemul exercită o presiune care tinde în mod normal să perpetueze articulațiile tradiționale, opunându-se presiunilor «laterale» exercitate de fonemele vecine din discurs”.

² Saussure, *Cours*, p. 106–107.

³ *Economie*, p. 21.

⁴ Vezi Al. Graur, *Le rapport entre les facteurs internes et les facteurs externes dans l'histoire de la langue*, RRL X, 1965, 1–3, p. 71.

tiuni relativ simple, rezolvate, și atunci cînd vorbim despre cauzele schimbărilor în limbă avem în vedere în primul rînd acele schimbări ale căror cauze continuă să rămînă cel puțin parțial necunoscute.

În această situație sînt în primul rînd schimbările fonetice, ale căror cauze au fost mai insistent căutate, mai ales că „anumite transformări nu sînt decît consecința evoluției fonetice. Evoluția sistemului fonetic produce prin distrugerea unor anumite distincții mari prefaceri în sistemele morfologice și lexicale”⁵.

a. Cauze externe

Rasa (vezi și *Ramificațiile antropologice*, IV A 2). „Rareori lingviști serioși fac apel la rasă direct : de obicei numai prin intermediul teoriei substratului. [...] ... schimbăm pronunțarea unui sunet, pentru că strămoșii noștri au vorbit o limbă străină, pe care au părăsit-o la un moment dat pentru a o adopta pe cea vorbită azi de noi, dar deprinderile pe care le aveau ei în limba lor inițială străpung astăzi în limba noastră și o modifică. Desigur, cine învață o limbă străină, poate ajunge să o vorbească cu defecte, dar dacă admitem că o populație și-a însușit perfect o limbă, iar peste o mie de ani urmașii o modifică în acord cu tendințele inițiale ale strămoșilor, cădem inevitabil în rasism”⁶.

Invocarea rasei drept cauză a schimbărilor fonetice se bazează pe ideea că între diverse popoare există diferențe în ce privește baza de articulație. Această bază de articulație ar fi constituită din „ansamblul deprinderilor articulatorii înăscute, determinate și acestea, în mare parte, de conformația organelor articulatorii. Conformația organelor articulatorii nu este aceeași pe tot globul, cum afirmă unii lingviști, ci ea diferă de la un idiom la altul, de la un popor la altul. Pierzînd orice legătură cu o știință biologică cum e genetica, lingvistica contemporană s-a găsit în situația de a nega total această realitate atît de importantă pentru lingviști — baza de articulație a fiecărei limbi, a fiecărui dialect”⁷.

Desigur, luarea în considerație a acestei ipoteze depinde de cercetarea antropologică, de rezultatele ei ferme în acest sens, obținute prin cercetări orientate în această direcție. În lipsa unor asemenea rezultate, a căror obținere este îngreunată și de amestecul de rase și populații petrecut de-a lungul istoriei, mai trebuie să avem în vedere și alte obiecții care se pot ridica. Mai întîi, cum am putea pune pe seama bazei de articulație o schimbare petrecută la cîteva sute de ani după ce limba respectivă și-a schimbat baza de articulație? Ca răspuns la această obiecție se susține că „adaptarea sistemului fonetic la noua bază de articulație nu se poate realiza prin transmiterea limbii la o singură generație ulterioară; acest fapt ar însemna o adevărată revoluție a limbii, ceea ce ar împiedica înțelegerea între membrii

⁵ G. Ivănescu, *Les lois fondamentales de l'évolution linguistique*, ACIL X, p. 249.

⁶ Graur, *Studii*, p. 276.

⁷ G. Ivănescu, *lucr. cit.*, p. 247.

colectivității lingvistice. În acest caz, adaptarea nu se poate realiza decât eșalonînd schimbările fonetice necesare adoptării în cursul cîtorva generații. După cum rezultă din istoria diverselor limbi, această perioadă durează cîteva secole”⁸.

O altă obiecție o ridică existența unor indivizi sau a unor grupuri mari de oameni (negrii din S.U.A., de exemplu) care și-au însușit perfect ca limbă maternă o altă limbă, mult deosebită de limba părinților, fără a opera asupra acesteia modificări, deși baza lor de articulație „înnăscută” este diferită. Se încearcă respingerea acestei obiecții prin considerarea că în asemenea cazuri baza de articulație înnăscută nu se poate manifesta, indivizii respectivi trăind în mijlocul unei populații a cărei bază de articulație corespunde limbii respective, originară pentru această populație. Prin comparație cu genetica se vorbește de un *genotip* și un *fenotip*. „Genotipul nu se mai poate manifesta în cazul indivizilor izolați, care s-au integrat într-o colectivitate lingvistică eterogenă; genotipul se manifestă atunci cînd o populație, schimbîndu-și limba, a acceptat un fenotip contrar bazei sale de articulație”⁹.

Cu toate progresele previzibile ale geneticii și antropologiei în general, e greu de crezut că se va ajunge să se stabilească o legătură cauzală între o anumită schimbare fonetică (de exemplu, rotacizarea lui *l* intervocalic în latina vorbită în Dacia) și o anumită trăsătură anatomo-fiziologică a aparatului fonator, mai ales că e greu, dacă nu chiar imposibil, de reconstituit cu atîta finețe baza de articulație a unor vorbitori de acum sute și mii de ani chiar. De aceea, poate, această cauză va rămîne totdeauna o ipoteză aproximativă și necontrolabilă, tot așa cum, din alte motive, este necontrolabilă, să zicem, ipoteza cu privire la determinarea astrologică a destinelor omenești.

Substratul (vezi și *Substrat, superstrat și adstrat*, IV C 2). Pentru a înțelege mai bine acțiunea substratului trebuie să avem în vedere faptul că părăsirea limbii autohtone și adoptarea noii limbi, impusă de istorie, nu se produc dintr-o dată și nici total, cel puțin două-trei generații trecînd printr-o fază de bilingvism.

O persoană matură, învățînd o limbă străină, va deprinde în primul rînd sistemul acesteia în ceea ce are mai bine organizat: cele mai frecvente opoziții fonologice, cele mai folosite modele flexionare etc. Nedepinzînd în toate amănuntele limba nouă, dar folosind-o, vorbitorul este obligat să generalizeze regulile cele mai frecvente ale acestei limbi și la cazurile aberante. În aceeași situație se află și populația care adoptă o nouă limbă. Și astfel — un exemplu — însușindu-și opoziția surd-sonor caracteristică mării majorități a consoanelor din limba nouă, va crea și folosi perechile surde (sau sonore) ale unor consoane sonore (sau surde) neîncadrate în seriile opoziției surd-sonor. La fel, va regulariza paradigmele neregulate, va renunța la modelele flexionare mai puțin folosite („va renunța” e un fel de a zice, căci poate nici nu ajunge să le cunoască). Desigur, anumiți factori interni și externi se opun acestor modificări dar fără să le poată

⁸ G. Ivănescu, *lucr. cit.*, p. 248—249.

⁹ *Ibidem*, p. 251.

împiedica întru totul. În plus, acești vorbitori păstrează anumite deprinderi de care nu se vor putea debarasa în momentul când vor vorbi noua limbă, mai ales că adoptarea acestei limbi se produce într-un mod neorganizat și necontrolat. Neobișnuiți cu pronunțarea unor sunete sau grupuri de sunete ei vor avea tendința de a le înlocui sau modifica în conformitate cu deprinderile pe care le au. De aceea putem spune că substratul „desemnează influențele pe care limba părăsită le exercită asupra celei nou adoptate”¹⁰. Din păcate, identificarea acestor influențe depinde de cunoașterea limbilor părăsite, despre care însă avem informații foarte puține și nesigure.

În lipsa acestora ne putem sprijini pe comparația cu limbile vii înrudite cu substratul. Astfel, când e vorba de substratul limbii franceze putem face apel la comparația cu limbile celtice vorbite pînă azi, sau, pentru română, la comparația cu albaneza, descendentă, după unii a limbii trace, înrudită aceasta, dacă nu chiar aceeași, cu limba geto-dacilor. „Din păcate, deoarece trecutul multor limbi este insuficient explicat, iar substraturile acestor limbi sînt aproape cu totul necunoscute, există la unii lingviști puțin scrupuloși tendința de a pune în seama substratului tot ce nu știi cum să explice altfel, fără a-și lua în același timp sarcina de a dovedi că substratul prezintă elementele necesare pentru a justifica rolul care i se atribuie”¹¹.

„Acțiunea substratului este posibilă în toate compartimentele limbii, dar în morfologie exemplele sînt foarte rare, pentru că în general morfologia e puțin penetrabilă. În materie de vocabular și de sintaxă, împrumuturile sînt frecvente și cazurile de influență a substratului nu sînt în fond nimic altceva decît împrumuturi (. . .). Numai în materie de fonetică situația diferă: sunetele se împrumută foarte greu, dar se preiau foarte ușor din substrat”¹². Tocmai pentru că sunetele se împrumută foarte greu, vorbitorii *păstrează* sunetele limbii pe care o părăsesc și împrumută limba nouă.

În ce privește morfologia nu este exclus ca acțiunea substratului să se manifeste nu prin introducerea unor noi categorii și opoziții, ci prin renunțarea la cele care diferă prea mult de categoriile și opozițiile caracteristice limbii părăsite. Dar aceasta e numai o ipoteză plauzibilă, însă greu de verificat.

Tot cu titlul de ipoteză, am putea vorbi de o influență a substratului în semantică, substratul producînd schimbări de sens a unor cuvinte din limba adoptată. Astfel, un cuvînt din această limbă avînd sensul A va căpăta și un sens nou B datorită cuvîntului din limba părăsită care, pe lîngă sensul A are și sensul B. Nu este exclus ca mai apoi sensul A să dispară, păstrîndu-se numai sensul B ș.a.

Copiii (vezi și *Ramificațiile antropologice*, IV A 2 c). Printre lingviștii de seamă care au dat atenție deosebită acestei cauze a schimbărilor lingvistice a fost și A. Meillet care considera că „între limbajul pe care și l-a fixat copilul, cînd s-a isprăvit perioada de ucenicie a limbii, și cel al persoanelor

¹⁰ Graur, *Studii*, p. 400.

¹¹ *Ibidem*, p. 403.

¹² *Ibidem*, p. 400—401.

pe care le-a imitat există deosebiri apreciabile”¹³. Se pomenește în favoarea acestei ipoteze faptul că toți copiii dintr-o generație introduc aceleași modificări. În mod obișnuit acestea sînt corectate de părinți și ceilalți factori ai stabilității limbii, ai tradiției. Abaterile lingvistice ale copiilor pot deveni schimbări ale limbii — măcar teoretic — în perioadele de dezorganizare social-politică. „Dar acestea nu ne explică nicidecum din ce cauză se produc diferențele și nici de ce ele sînt identice la toți copiii dintr-o generație. Dacă faptele prezentate ar fi exacte, ele ne-ar arăta numai la ce vîrstă se produc schimbările, nu și de ce se produc”¹⁴.

Ce anume ar putea justifica ipoteza de mai sus și faptele invocate de ea? Din păcate numai alte ipoteze. Astfel, la copii s-ar putea crede că acțiunea genotipului (există?), a bazei de articulație înnăscute, ar fi mai nestînjinită, s-ar manifesta mai vizibil. În al doilea rînd s-ar putea crede că facultatea (ereditară) de a vorbi, de a învăța o limbă, cuprinde, ca o sinteză filogenetică, un anumit simț abstract, formal, al simetriei, al organizării lingvistice sistematice. În confruntarea cu limba părinților acest dat înnăscut al copiilor i-ar face să opereze anumite modificări în sensul sporirii caracterului sistematic, regulat, simetric. Același rezultat îl are și faptul că însușindu-și pînă la o anumită vîrstă incomplet limba părinților, deprinzînd numai modelele cele mai frecvente ale acesteia, copiii le vor folosi și în situații pentru care limba părinților folosește un model mai rar folosit (de exemplu, așa-numitele modificări prin analogie). Toate acestea ar explica, e drept, nu prea convingător, de ce apar la copii aceste modificări și de ce ele sînt aceleași la toți copiii dintr-o generație.

O altă ipoteză, și mai puțin controlabilă decît celelalte, dar nu pentru asta acuzată de fantezism, propune ca explicație *condițiile climaterice*. Se susține, de exemplu, că diferența dintre limbile germanice (cu un procent mare de consoane) și limbile meridionale (italiana, spaniola) s-ar datora diferențelor de climat. Clima nordică, rece, ar constrînge pe vorbitori să folosească cu precădere consoane, și invers. Este în mod evident o ipoteză naivă, mecanicistă. Respinsă pe diverse temeuri, s-ar cuveni totuși să amintim că obiecția cea mai frecventă, adusă de F. de Saussure, are un viciu de argumentație. Saussure atrage atenția asupra faptului că lapona este mai vocalică decît italiana, deși se vorbește mai la nord de limbile germanice¹⁵. Dar lapona nu face parte din aceeași familie de limbi cu italiana și germana care, cîndva, au fost o singură limbă și s-ar fi diferențiat datorită condițiilor climaterice deosebite. Comparînd lapona cu maghiara, limbă sudică față de prima și înrudită cu ea, dar mai puțin vocalică, putem respinge corect ipoteza care face din climă un factor al evoluției lingvistice.

A mai fost invocată și *moda lingvistică*. O anumită modificare, reprezentînd o abatere de la limba comună, împrumută prestigiul celui care o săvîrșește în mod frecvent și începe să fie imitată, practică de ceilalți vorbitori. Desigur, e nevoie ca persoana sau grupul lingvistic respectiv să se bucure de un prestigiu deosebit.

¹³ Meillet, *Lingu. hist.* I, p. 111.

¹⁴ Graur, *Studii*, p. 279.

¹⁵ Saussure, *Cours*, p. 203.

Dar moda lingvistică nu explică producerea unei schimbări, ci numai felul în care aceasta, apărută (din ce cauză?) la un individ, se poate răspîndi la ceilalți. Astfel, la un moment dat în Atena antică apăruse pronunțarea *l* a lui *r*, după felul de a pronunța al lui Alcibiade.

În general însă, aceste modificări sînt puține și nu supraviețuiesc în timp, ca orice modă, nelăsînd urme în limbă.

În discuțiile asupra cauzelor schimbărilor lingvistice se atrage de obicei atenția și asupra epocilor de frămîntare și instabilitate politică. „Așa s-ar explica — de exemplu — faptul că franceza a dobîndit o mare stabilitate fonetică la sfîrșitul evului mediu, spre deosebire de frămîntările suferite în cursul secolelor anterioare”¹⁶. „Cînd echilibrul politic încetinește evoluția limbii, este vorba de o cauză pozitivă, deși exterioară, în timp ce instabilitatea, a cărei efect este invers, nu poate acționa decît negativ. Imobilitatea, nemișcarea („la fixation”) relativă a unui idiom poate proveni din fapte exterioare limbii (influența unei curți, a școlii, a unei academii, a scrisului etc.) care, la rîndul lor, sînt favorizate în mod pozitiv de echilibrul social și politic”¹⁷. Dar instabilitatea social-politică nu este propriu-zis o cauză a schimbărilor lingvistice, ci mai curînd cadrul în care acestea se pot mai ușor produce din alte cauze însă, enumerate mai sus și în continuare sau încă nedescoperite.

La cele discutate pînă aici ar trebui adăugate și alte cauze, oarecum de la sine înțelese: evoluția societății, a gîndirii și cunoașterii, sporirea nevoilor de comunicare. La un loc toate țin de determinarea externă a evoluției limbii. În general, exceptînd împrumuturile de la o limbă la alta (tot cauză externă), este foarte greu de indicat cu exactitate dusă pînă la cele mai mici amănunte acțiunea unei cauze externe. În căutarea unor explicații precise lingvistii „nu vor putea ajunge la o cît de mică precizie decît dacă își vor limita cercetarea la o perioadă restrînsă a evoluției unui idiom și se vor mulțumi să releve în limbă urmele influențelor externe și să noteze reacțiile în lanț pe care acestea le-au putut determina, fără să-i intereseze înlănțuirile prelingvistice ale cauzalității. Anumite trăsături ale limbii studiate vor trebui cu necesitate considerate ca fapte date a căror existență nu se poate justifica decît prin ipoteze neverificabile. În acest caz, adevăratul obiect al cercetării lingvistice va fi studiul conflictelor care există în interiorul limbii, în ansamblul nevoilor permanente ale ființelor umane care comunică între ele cu ajutorul limbii”¹⁸. Cu alte cuvinte, lingvistica trebuie să acorde o atenție deosebită cauzalității interne.

b. Cauze interne

Existența unei determinări interne a faptelor diacronice de limbă se datorează caracterului de sistem al limbii (vezi *Sistem și structură*, II B 3). Solidaritatea elementelor lingvistice și complexitatea re-

¹⁶ Wartburg, *Probl. et méth.*, p. 44.

¹⁷ Saussure, *Cours*, p. 206—207.

¹⁸ Martinet, *Eléments*, p. 181—182.

lațiilor pe care le contractează oricare din aceste elemente fac ca o anumită schimbare să provoace la rîndul ei, ca un ecou repetat, o serie de reaşezări ale relațiilor și elementelor, o serie de schimbări deci. Producerea acestor schimbări nu se datorează atît impulsului inițial cît cadrului în care se petrece aceasta : sistemul limbii, caracterul închis al acestuia (vezi p. 13).

Minimumul efort. „Evoluția lingvistică poate fi concepută ca fiind determinată de antinomia permanentă între nevoile comunicative ale omului și tendința sa de a-și reduce la minimum activitatea mentală și fizică. Aici, ca și aiurea, comportamentul uman este supus legii minimumului efort după care omul nu-și irosește energia decît în măsura necesară atingerii scopului propus. [. . .] În fiecare stadiu al evoluției se realizează un echilibru între nevoile comunicării, care cer cît mai multe unități bine precizate, cu o frecvență în enunț mică, și inerția vorbitorilor, care îi face să folosească un număr restrîns de unități, cu o valoare mai generală și mai des folosite”¹⁹. Așa se explică tendința de a înlocui pronunțări dificile, complicate cu altele mai simple, mai comode. Dacă ar acționa singură această tendință, s-ar ajunge, printr-o simplificare continuă, la confuzia cuvintelor, la o serie de omonimii. Această tendință funcționează în măsura în care nu îngreunează comunicarea între oameni, în măsura în care redundanța este utilă în limbă.

Desigur, este mai convenabil ca elementele mai des întrebuintate să aibă o pronunție ușoară, să fie scurte, ceea ce se și poate ușor constata urmărind lista frecvenței cuvintelor din orice limbă.

Comoditatea explică reducerea unor grupuri consonantice, a unor diftongi, asimilarea — unul din procesele fonetice cele mai frecvente. Există, dar în număr mult mai mic, și cazuri contrare, de complicare a pronunțării, ca un fel de reacțiune împotriva asimilării, pe baza cărora s-ar putea vorbi, forțînd puțin lucrurile, de „o lege a maximumului efort”²⁰. Trebuie să ținem cont și de faptul că ceea ce e comod pentru unii e incomod pentru alții. Și poate că funcționarea legii minimumului efort ar trebui pusă mai mult în legătură cu baza de articulație a fiecărei limbi, în funcție de care „comoditatea” este o noțiune ce se concretizează în mod diferit de la o limbă la alta.

Un exemplu care se dă des în legătură cu acțiunea minimumului efort este căderea silabelor postaccent în franceză, fenomen specific acesteia printre limbile romanice. Acest fapt a fost pus în legătură cu intensitatea accentului în franceză, mult mai mare decît în celelalte limbi romanice. Considerîndu-se că „orice ființă care vorbește are la dispoziția sa o anumită cantitate de energie” și că „forța cu care articulează fiecare silabă este deci în corelație cu consumul de energie necesar pronunțării silabelor învecinate, putem stabili ca principiu universal că, cu cît accentul

¹⁹ Martinet, *Eléments*, p. 182.

²⁰ Graur, *Studii*, p. 280.

se concentrează mai mult asupra unor silabe, cu atât cele care sînt mai slab accentuate sau chiar deloc slăbesc sau chiar dispar”²¹.

Căutarea unor cauze interne, a unor explicații precise bazate pe însăși rigoarea faptelor lingvistice, face un important progres odată cu studiile de fonologie diacronică, de care se leagă activitatea școlii de la Praga și a lingvistului francez A. Martinet. Posibilitățile fonologiei diacronice ar fi: „1) să clasifice schimbările fonetice dintr-un punct de vedere funcțional și structural; 2) să reinterpreteze anumite procese în termeni noi și să evalueze importanța lor în evoluția sistemului fonologic; în fine, 3) să stabilească cauzele, sau măcar condițiile, anumitor schimbări sau grupuri de schimbări”²².

În funcție de „punctul de vedere funcțional și structural” schimbările fonetice se împart în schimbări fonologice și extrafonologice. Primele sînt schimbări care afectează inventarul de foneme. Ele se realizează fie printr-un proces de *defonologizare* (prin pierderea unor opoziții distinctive, cum este pentru latina tîrzie cazul pierderii distincției de cantitate care diferențiază unele perechi minimale ca *pōpulus* — *pōpulus*, *ēdo* — *ēdo* ș.a.) sau de fonologizare (prin achiziția unor opoziții distinctive — în franceză, opoziția vocale orale — vocale nazale, sau, în română, apariția unor foneme noi: *ă* și *î*).

Schimbările extrafonologice nu afectează inventarul de foneme și nici opozițiile distinctive dintre ele. Astfel putem aprecia trecerea în secolul XVII a lui *r* apical la *r* velar în limba franceză.

În considerarea sistemului drept cauză sau cadru al schimbărilor se operează cu unele principii specifice:

(1) *Randamentul funcțional* al unei opoziții distinctive adică frecvența și rolul acesteia în economia limbii. Randamentul scăzut al unei opoziții tinde să scoată din sistemul limbii opoziția respectivă. Opoziția *ē* — *ōē* în franceză are un randament funcțional foarte scăzut (nu folosește decît la distingerea cuvintelor *hein* — *un*, *brin* — *brun*, *empreinte* — *emprunte*) și de aceea tinde să dispară în pronunțarea francezilor.

Uneori, însă, o opoziție poate avea un randament funcțional scăzut deoarece e abia pe cale de a se impune în limbă. E de presupus că orice opoziție și-a început existența într-un sistem lingvistic prin a avea un randament funcțional scăzut. Lingvistica trebuie să distingă între opozițiile cu randament funcțional scăzut, pe cale de a se impune și cele pe cale de dispariție.

(2) *Poziția în sistem*. Contrastul între *th* surd și sonor din engleză este foarte slab, avînd un randament funcțional scăzut. Opoziția se menține datorită poziției sale în sistem, datorită faptului că se integrează în corelația surd-sonor care are în engleză, ca și în alte limbi, o importanță deosebită.

(3) *Atracția sistemului*. „Dacă este adevărat că opozițiile integrate într-o corelație sau un fascicul de corelații sînt din această cauză mai

²¹ Wartburg, *lucr. cit.*, p. 37—38.

²² *Ibidem*, p. 53—54.

stabile decât cele ce pot exista între foneme străine oricărei corelații sau între un fonem al unei corelații și un fonem care nu aparține nici unui grup corelativ, aceasta vrea să însemne că fonemele exterioare sistemului integrat vor varia mult mai liber. Dacă, pentru a simplifica lucrurile, presupunem o fixitate completă pentru fonemele corelative, și o neîncetată deplasare, la întâmplare, pentru fonemele non-corelative, va trebui să concludem că într-un moment sau altul fiecare dintre acestea din urmă va căpăta, pur și simplu prin hazard, o formă fonetică prin care va putea deveni perechea altuia în cadrul unei corelații²³. Astfel este apreciată apariția în limbile romanice a unor consoane perechi sonore ale lui *s* și *f*. Se obișnuiește să se considere că prin apariția lui *z* și *v* s-au „umplut” niște *căsuțe goale* din sistem (*cases vides, holes in the pattern, cavillas vacías*). Și tot datorită atracției sistemului pot să dispară foneme neintegrate: dispariția lui *h* în limbile romanice.

Și într-un caz și în altul rezultatul este același: sporește caracterul sistematic al limbii.

Cu toate acestea, noțiunea de *căsuță goală* (case vide) e criticabilă, dînd o idee prea mecanică cu privire la evoluția limbii. S-ar părea că există un fel de *horror vacui* (teamă de vid) care obligă sistemul lingvistic să-și acopere lacunele.

Echidistanțarea fonemelor. Fiecare fonem cunoaște pronunțări variate. Pentru ca fiecare fonem să rămînă distinct de fonemele învecinate „variațiile vor fi frînate și oprite dacă se apropie prea mult de ceea ce este norma altui fonem, și vor fi tolerate dacă nu expun niciodată pe vorbitor riscului de a nu fi înțeles”²⁴. Cînd aceste variații, din motive care nu ne interesează aici, nu pot fi îngădite și un fonem se va deplasa spre altul, învecinat, se produce o deplasare și a fonemului vecin spre alt fonem ș.a.m.d., într-o reacție în lanț, tocmai pentru păstrarea unei distanțe egale necesare distingerii fonemelor. Același lucru se petrece și atunci cînd un fonem se depărtează de celelalte. În primul caz avem un lanț de propulsie („chaîne de propulsion”) iar în al doilea un lanț de tracțiune („chaîne de traction”). Cel mai cunoscut exemplu ni-l oferă mutația consonantică în limbile germanice: oclusivele aspirate sonore (dh, bh, gh) au devenit oclusive sonore (d, b, g), oclusivele sonore păstrînd echidistanța, au devenit surde (t, p, k), iar oclusivele surde indo-europene, din același motiv, devin fricative (ð, f, h). La fel în italiană grupul latin (*kui* devine *kwi*, ca în *eccu(m) hic > qui*), latinescul *kwi* devine *ki* (*qui > chi*) iar *ki* latin devine *çi*: *ciuitatem* (pronunțat *kiuitatem*) > *città*. Deci: *kui > kwi*, *kwi > ki* și *ki > çi*²⁵.

Aceste explicații fonologice au fost, însă, criticate pentru tendința lor teleologică: „există fonologi care ajung să postuleze tendințe teleologice pentru a explica procesele fonice; ei au fabricat o întreagă mitologie a „atracției” structurale, a „căsuțelor goale”, a „armoniei” și „echi-

²³ Martinet, *Economie*, p. 79.

²⁴ *Ibidem*, p. 209.

²⁵ *Ibidem*, p. 60–62.

librului” sistemului, fără să se îngrijească prea mult de realitățile lingvistice care se ascund în spatele acestor metafore”²⁶.

Dar nu e mai puțin adevărat că fonologia diacronică introduce o perspectivă nouă în explicarea evoluției lingvistice, noutate pe care nu putea să n-o plătească cu unele exagerări ori simplificări.

2. Rolul scriitorilor în dezvoltarea limbii

Cum se știe, veacul al XIX-lea a fost dominat de pozitivism și lingvistica a stat și ea multă vreme sub influența acestui curent. Școala neogramaticilor de la sfârșitul secolului a dus la apogeu cercetările lingvistice de tip pozitivist; lingviștii adunau un maldăr imens de fapte, pe care le supuneau rareori sintetizărilor și, mai grav, nu le explicau din punctul de vedere al elaborării și difuzării.

Ca și în alte domenii, lingvistica din acea vreme era înainte de toate o știință istorică, preocupată nu atât de studierea naturii și funcționării limbajului cât de evoluția lui începând cu epoci foarte îndepărtate.

La începutul secolului nostru, se face o critică acerbă neogramaticilor, îndreptată pe de o parte împotriva pozitivismului exagerat, și împotriva istorismului, pe de alta. Mulți învățați socot că limbile și istoria lor au fost suficient descrise și că a venit vremea să se dea explicații privitoare la schimbări. Una din școlile care încearcă să lămurească factorii de evoluție lingvistică este școala idealistă, promovată de Karl Vossler. Acesta pune la baza schimbărilor de limbă spiritul creator al indivizilor dotați; într-o variantă mai nouă, școala neolingvistică (creată în Italia) pretinde că transformările limbii se explică prin intervenția elitelor, a personalităților inzestrate, a scriitorilor, restul vorbitorilor neavând decît să imite creațiile lor.

Interesant este că aceste tendințe sînt legate de cercetarea stilistică a operelor literare: entuziasmați de meritele artistice ale marilor scriitori, unii cercetători le extind pe acestea și în domeniul limbii; dacă cutare geniu își pune amprenta pe o anumită epocă, este normal să fim tentați de a-l socoti și un mare creator în materie de limbă. Este vorba aici de un caz de exagerare romantică a rolului artistului, bazată pe credința în mitul geniului, invocat peste tot, chiar în domenii laterale activității lui principale.

Cultura noastră a fost și mai este încă tributară unei asemenea atitudini; puține sînt țările în care să se fi exagerat atît rolul scriitorilor în

²⁶ Wartburg, *lucr. cit.*, p. 53. (Cf. și Martinet, *Economie*, p. 80—81: „On a sévèrement et à juste titre critiqué la phonétique « sur le papier ». Il serait également dangereux et répréhensible de jongler avec les symboles de tableaux phonologiques. Les phonèmes isolés ne se précipitent pas dans des lacunes structurales à moins qu'ils n'en soient suffisamment près pour être attirés, et, qu'ils soient attirés ou non, dépend de divers facteurs qui méritent toujours d'être soigneusement examinés.”.)

„făurirea limbii”. Acum câțiva ani s-a angajat o polemică arzătoare în jurul acestei probleme, întreținută de puzderia de studii de tipul „limba și stilul” cutărui sau cutărui scriitor. Caracterul mai acut al discuțiilor de la noi provine poate din faptul că limba literară modernă e de dată relativ recentă și mulți dintre cercetători mai au încă vie în minte drama elaborării ei. Astăzi, când spiritele sînt mai liniștite, chestiunea poate fi discutată mai obiectiv, în contextul nou apărut în lingvistică și în teoria literară.

Orice vorbitor are capacitatea de a emite și înțelege un număr nelimitat de enunțuri pe baza unui număr limitat de reguli; este ceea ce se cheamă în gramatica generativă competența lingvistică, dată individului prin naștere și dezvoltată în procesul achiziției limbii materne. Posibilitatea de aplicare efectivă a acestor reguli în enunțuri concrete se cheamă performanță (vezi și p. 281). Se înțelege că între indivizi există deosebiri în privința competenței, dar mai ales a performanței și că există multe șanse ca scriitorii să fie cei mai înzestrați în dobîndirea și mînuirea rafinată a mecanismelor limbii. La aceasta se adaugă capacitatea de plăsmuire a operei de artă, care depășește categoric competența și performanța artistică a celorlalți indivizi. Însă tocmai lucrarea artistică face ca folosirea limbii ca mijloc de expresie să fie supusă unor condiții deosebite.

În cele ce urmează se va discuta rolul personalității în general și al scriitorilor în special în raport cu a) compartimentele limbii, b) cu genurile literare și c) cu epocile istorice.

a) Există o ierarhie a compartimentelor lingvistice din punctul de vedere al influențării de către personalități în funcție de posibilitățile de ridicare de la structurile inconștiente la cele conștiente.

Se înțelege că planul expresiei — structura fonetică — alcătuieste o structură plasată la nivelul fenomenelor de inconștient: vorbitorii folosesc fonemele organizate într-un ansamblu complex de opoziții fără să-și dea seama de mecanismul intim al structurii. Aceasta este subordonată unor tensiuni între elemente aflate în opoziție care consacră trăsăturile distinctive ca atare: vorbitorii sînt obligați să distingă pe *p* de *b*, altfel ar confunda, de pildă, pe *pară* cu *bară* etc. În ansamblu, structura fonologică este bazată calitativ pe principiul simetriei și, cantitativ, pe acela al randamentului funcțional. Ele explică atît funcționarea limbii la un moment dat, precum și dinamismul evoluției: în latina tîrzie apare un *v* ca pereche sonoră a lui *f* și sistemul devine astfel mai echilibrat; în franceza actuală opoziția /*ē*/ — /*œ*/ tinde să dispară, deoarece are un randament funcțional foarte slab (vezi p. 311). Așa se face că economia structurii fonologice se bucură de o autonomie care duce la anumite tendințe proprii și vorbitorii nu au decît să se supună lor.

Se arată uneori că anumite persoane cu prestigiu schimbă unele sunete, iar vorbitorii din cercul lor încearcă să le imite. S-a arătat mai sus că Alcibiade rostea *l* în loc de *r*; familia Beauharnais nu pronunța sunetul *r*, de unde a apărut moda așa-numiților *incoyables*¹. Astfel de

¹ Vezi comentarul la Graur, *Studii*, p. 385.

accidente nu tulbură însă cu nimic structura fonologică, ele dispărînd odată cu snobismul care le-a instaurat. Planul expresiei fonetice are deci o mare autonomie și el funcționează prin jocul dintre variații și economia invarianței pomenită mai sus.

În cazul prelucrării artistice a planului expresiei, scriitorii și mai ales poeții aduc contribuții hotărîtoare în dezvoltarea posibilităților prozodice ale limbii. Ei nu creează intonații, ritmuri etc. noi, ci folosesc creator structura prozodică a unei limbi date. Fără această utilizare originală nici n-am putea să ne dăm seama de resursele latente ale limbii pe care o vorbim. Este unanim recunoscut că Eminescu a avut un rol hotărîtor în valorificarea armoniilor pe care le ascundea limba noastră. Prin procesul de educație artistică, aceste armonii devin un bun al tuturor, iar noile generații de artiști ai cuvîntului nu fac decît să le sporească. Dar o astfel de evoluție este oarecum paralelă cu dezvoltarea limbii nepoetice, deoarece aceasta nu va putea fi influențată de mijloacele specifice versificației. Cel mult, unii vorbitori vor ajunge la o mai bună echilibrare a fenomenelor prozodice în domenii tangente cu literatura, cu exprimarea îngrijită. Însă în vorbirea curentă ei vor fi ridiculizați dacă încearcă să-și „balanseze” modul de exprimare ca în normele diferitelor tipuri de literatură.

În materie de gramatică, limba funcționează și se dezvoltă conform tendințelor inerente structurii, fără ca subiectul vorbitor să poată interveni prin crearea de unități sau de reguli noi. Schimbările produse se explică prin necesitatea întăririi caracterului sistematic al structurii gramaticale și prin influențele reciproce dintre aceasta și alte compartimente ale limbii. Este cunoscut mecanismul analogiei, prin care se produc transformări operate în sensul întăririi sistemului gramatical; însă cei care aplică analogia nu sînt personalitățile, nici elitele, ci mai degrabă oamenii neinstruiți sau copiii, care sînt repede cenzurați de conservatori.

În mod paradoxal, poeții sînt obligați uneori, din motive de versificație, să folosească fie construcții învechite, fie abateri de la normele gramaticale, fenomene care au fost semnalate chiar la Eminescu.

Scriitorii și mai ales prozatorii sînt totuși un model de corectitudine gramaticală, de competență și performanță lingvistică. Ca și în domeniul foneticii, ei pun în lumină posibilitățile structurale ale limbii, de multe ori nebănuite. În special în domeniul sintaxei, scriitorii contribuie simțitor la dezvoltarea organizării cît mai coerente și diversificate a frazei. Se citează în această privință rolul lui Odobescu care marchează un moment important în evoluția frazei, acela al frazei arborescente, riguros cadențate². Cunoscuți în școală sau prin lecturi particulare, scriitorii îmbogățesc modul de exprimare al vorbitorilor mai ales atunci cînd aceștia folosesc conștient limba îngrijită. Însă și în acest domeniu, limba curentă, spontană, se sustrage prelucrărilor artistice ale limbii.

Cel mai mult s-a discutat rolul personalităților, al scriitorilor în evoluția vocabularului, care este compartimentul cel mai mobil al limbii,

² Vezi Tudor Vianu, *Studii de stilistică*, București, 1968, p. 227—234.

mai ales în sfera masei vocabularului. Apar mereu cuvinte noi, datorită dezvoltării realității însăși, altele, legate de realități vechi, dispar mai curînd sau mai tîrziu.

Acest du-te vino lexical caracterizează îndeosebi terminologia tehnică; evident, cînd se creează un termen pentru un nou obiect, au precădere cei cu simț lingvistic mai dezvoltat, instruiți în materie de limbă. Cine a hotărît ca satelitul artificial să fie denumit *sputnik* era superior lingvistic celorlalți colaboratori, dar n-a devenit prin aceasta o vedetă.

Scriitorii nu se află în fața unor asemenea necesități; prin însuși conținutul operelor lor, ei se limitează la o sferă lexicală mai restrînsă; cazurile în care scriitorii creează cuvinte se numără pe degete și oricum, ele n-au persistat, așa cum s-au menținut inovațiile specialiștilor sau vorbitorilor de rînd din alte domenii. Dimpotrivă, literatura nu vorbește în general decît de lucruri cunoscute de toată lumea și din această cauză, înainte de a intra în operele artistice, un cuvînt trebuie să facă un stagiu în alte stiluri decît cele literare: cutare scriitor a putut folosi cuvîntul *nylon* numai după ce el s-a încetățenit în limbă.

Însă și în vocabular scriitorii oferă modele de limbă pentru restul vorbitorilor prin folosirea corectă, judicioasă a materialului lingvistic. În plus, se realizează imbinări originale de cuvinte, se elaborează accepții inedite. În *Toamnă în suflet*, Tudor Arghezi spune:

„Zilele albe, iată, au început să plece,
Ca niște bărci tăcute, pornind fără lopeți”.

Aici zilele sînt văzute real și dinamic, asemenea unor obiecte supuse deplasării aleatorii; prin integrarea ansamblului celor două versuri se obțin semnificații inedite ale cuvîntului *zi*, îmbogățit cu imaginea construită de poet. Nimeni însă nu va vorbi ca în versurile de mai sus. Ele au rolul, capital de altfel, de a face o educație, nu atît lingvistică, cît estetică a vorbitorilor.

În același timp, marile personalități pot influența evoluția limbajului literar artistic: Victor Hugo se laudă de a fi pus o bonetă roșie vechiului vocabular, în sensul că a dat drept de cetate unor cuvinte socotite înainte ca vulgare. La noi, Arghezi a reabilitat cuvintele vulgare în „Flori de mucigai”, unde le-a acordat valori poetice autentice.

b) Între genurile literare există diferențe esențiale din punctul de vedere al influențării limbii curente. Se poate stabili un principiu general: cu cît producția literară este mai marcată de creativitatea artistului, cu atît ea influențează receptorii mai mult prin conținut și mai puțin prin expresie.

Polul extrem al realizării acestui principiu este, firește, creația poetică. Cum s-a văzut și mai sus, ea constituie o prelucrare originală a expresiei fonetice a limbii, a mijloacelor gramaticale, în special sintactice, dar mai ales a materialului lexical, chemat să contribuie la alcătuirea imaginilor poetice. Acestea sînt de alt tip decît mesajele curente, ele intrînd în clasa construcțiilor estetice. În poezia tradițională, imaginile apăreau ca un surplus adăugat la o exprimare care nu se deosebea fundamental

de limbajul prozei; cu totul altfel se prezintă lucrurile în creația poetică modernă, unde imaginea capătă o mare autonomie și se extinde asupra întregului enunț. Iată, ca exemplu, poezia *Secol* de Ion Barbu:

 Răsărit al creștelor de păsări,
 Steme nicăiri în filfiit,
 Bîntuie, cînd soarele voit
 Arcuite pajurile cătări.

 Seceri dintre secete-au sclipit !
 Chemi zidul ars, cu ierburile cimbruri,
 Anulare unor albe timpuri,
 Sub arginții muntelui orbit.

Poemul este pus sub semnul dificultății integrării elementelor într-o imagine atotstăpîitoare care, odată sesizată, răsplătește, prin forța ei de radieră, greutatea încheșării.

Se înțelege că în asemenea împrejurări, textul poetic se apleacă asupra lui însuși și nu mai influențează pe receptor decît ca un tot integrat. Este vorba mai ales de o influență asupra atitudinii noastre estetice decît asupra felului de a vorbi.

Cînd poezia se apropie de exprimarea curentă, se ajunge, în epoca actuală, la efecte satirice, ca în acest fragment din bucata „Marea, o apă folositoare” din volumul *Unde fugim de acasă ?* de Marin Sorescu: „Cînd marea are vreun necaz în familie, fulgeră și tună. Asta se cheamă «sezon de furtună». Atunci pe plajă nu mai stai, sugînd dintr-o rază ultravioletă, ca dintr-un pai”.

Proza literară tradițională a ajuns la apogeu în romanul realist din secolul al XIX-lea, care a fost pînă nu de mult principala hrană spirituală a omenirii. Teoretic și practic, acest tip de lucrare literară își propune să reflecte cît mai exact vorbirea curentă; un produs oarecum tardiv al acestei metode se reflectă la noi în romanele lui Liviu Rebreanu. Cum putea un asemenea curent să influențeze evoluția limbii în ansamblu ? Prin consacrarea estetică a felului de exprimare al tuturor categoriilor de vorbitori, aceștia își regăsesc în romane propriul lor limbaj ridicat la un nivel superior. De data aceasta, imitarea este posibilă: romanul nu-și permite abateri lingvistice de la norma curentă decît în măsura în care ele nu depășesc impresia de realism al expresiei, iar vorbitorii, regăsindu-se în limba operei, își consolidează propria lor competență și, pe cale de educație mai mult ori mai puțin dirijată, își sporesc sensibil performanța lingvistică. Este aici una din cheile succesului realismului ca metodă și curent literar.

Dar cînd proza se poetizează, se abate de la norma epocii, ca în cazul lui Sadoveanu, ea își va canaliza influența asupra atitudinii estetice și mai puțin asupra exprimării curente. În romanul modern, structurile epice se dezagregă, iar limbajul, la rîndul lui, este supus unor modificări esențiale, care duc în cele din urmă la așa-numitul roman poetic.

Se poate conchide paradoxal, că în materie de proză, literatura are influență asupra limbii curente atunci cînd nu se îndepărtează prea mult

de aceasta; în acest caz, literaritatea provine din structurarea originală a conținutului. Dacă opera în proză capătă trăsături de expresie care o apropie de poezie, atunci influența asupra limbii curente se face indirect, prin cultivarea estetică a vorbitorilor.

Producțiile de teatru se conformează și ele acestui principiu. În perioadele mai vechi se făcea teatru în versuri; ca expresie, acesta ocupă un loc intermediar între poezia tradițională și proza solemnă, dar ca realizare scenică, el are posibilitatea de a acționa direct asupra publicului.

O astfel de posibilitate se realizează deplin în teatrul realist, care simplifică expresia în favoarea redării veridice a conținutului. Din acest moment, opera dramatică poate influența eficace exprimarea curentă, în sensul romanului realist, dar mai pregnant decât el. La noi se citează în această privință comediile lui I. L. Caragiale, care continuă să acționeze asupra publicului.

Dar Caragiale reprezintă un caz aparte, demn de semnalat. Cum se știe, el a fost un bun cunoscător al limbii vorbite, pe care a notat-o cu fidelitate exemplară; ceea ce a impresionat a fost mai ales reproducerea limbii mahalalelor, care la vremea dramaturgului erau pe punctul de a-și asimila aspectul modern al românei, stîlcind-o în toate chipurile. Oricum, unele expresii din Caragiale au intrat în uzul comun; așa sînt cele de tipul *trădare, trădare, dar s-o știm și noi!* unde avem o îmbinare devenită celebră prin situația dramatică în care e folosită. În alte cazuri, Caragiale a contribuit la difuzarea unor îmbinări curente la acea vreme, cum e *care va să zică*. Mai interesant e că de la el s-au răspîndit și unele cuvinte și expresii incorecte, încărcate cu conotația culturii superficiale: *cerneală violentă, întîiași dată și pentru prima oară, douăsprezece trecute fix* etc. Acestea merg mîna în mîna cu senzația de absurd, produsă adesea de creația marelui scriitor.

Din acest punct de vedere, Caragiale este un precursor al teatrului modern de factură ionesciană, caracterizat prin dizlocarea limbajului. Evident, în acest caz influența dramaturgiei asupra vorbirii curente se pune în alți termeni, fiind vorba mai degrabă de un act de sesizare a „tragediei” limbajului (despre aceasta vezi *Limitele comunicabilității prin limbaj*, II A 6); vorbitorul devine conștient de arbitrarul și rutina structurilor lingvistice și urmează să le folosească mai circumspect.

În epocile mai noi, scriitorii au început să aibă preocupări mai apropiate de exprimarea curentă, mai ales în domeniul ziaristicii. Aici ei se pot comporta ca specialiști din alte sectoare decât literatura, contribuind la difuzarea unor termeni noi. Este caracteristică în acest sens activitatea a doi cărturari români din secolul trecut: I. Eliade Rădulescu și M. Kogălniceanu. Ca scriitori, ei nu-și permit să inoveze în materie de limbă, însă ca publiciști, ca oameni politici, aduc contribuții prețioase la răspîndirea unor neologisme din stilul politic, oficial, științific. Ei reflectă mai pregnant rolul avut de ziaristică în general³, în perioada de elaborare a limbii române moderne.

³ Despre aceasta vezi Gh. Bulgăr, *Despre limba și stilul primelor periodice românești*, în *Contribuții la istoria limbii române literare în secolul al XIX-lea*, vol. II, 1958.

c) Rolul scriitorilor, al literaturii, în dezvoltarea limbii în ansamblu, diferă de la o epocă istorică la alta.

În vremea cînd limba nu era notată în scris, literatura fiind difuzată pe cale orală, aceasta se distanța totuși de exprimarea curentă prin forme consacrate. Dar elaborarea operei de artă se făcea mai mult sau mai puțin colectiv, așa încît problema nu se punea dacă literatura influențează vorbirea maselor, ci, dimpotrivă, era vorba de contribuția acestora la însăși creația populară. Odată constituită, literatura populară putea influența modul de a vorbi al ascultătorilor conform aceluiași principiu ca și în cazul literaturii culte, adică în funcție de distanța dintre exprimarea literară și cea curentă.

În antichitate, scriitorii se bucurau de un mare prestigiu și ei au contribuit efectiv la stabilirea normelor limbii literare. Aceasta a căpătat de acum înainte două aspecte opuse : cel scris și cel vorbit. Bazată pe tradiție orală și pe noile nevoi ale societății, limba literară scrisă se distanțează însă din ce în ce mai mult de limba neliterară, neîngrijită. În același timp, cei care scriu ajung la un nou mod de a vorbi, îngrijit și el. Apare deci o opoziție ternară între limba literară scrisă, limba literară vorbită și limba neliterară orală. Despre aceasta din urmă există destul de puține mărturii literare : un caz ca *Satiriconul* lui Petroniu este rar în literatura antică.

Limba literară curentă din acea vreme este influențată de activitatea oamenilor instruiți printre care scriitorii sînt departe de a ocupa ultimul loc. Însă nu trebuie uitată nici activitatea lingvistică publică, care avea un rol decisiv în cadrul cetății : este clar că un om ca Cicero avea o influență mai mare asupra contemporanilor prin manifestările sale publice decît prin lucrările literare.

În evul mediu european, funcțiile limbii literare oficiale sînt preluate de latină în Occident și de vechea slavă bisericească în Orient și la noi. La un moment dat apare însă literatura scrisă în limba vorbită de popor și scriitorii depun eforturi mari pentru a fixa normele exprimării artistice. Operele lor reflectă sinteza operată între limba populară vorbită, limba îngrijită a păturilor instruite și unele elemente preluate din limba străină oficială. Această sinteză are o bază practică, dar nu e mai puțin adevărat că modelul scris al limbii literare era foarte puțin ilustrat în afara operelor artistice. Fără a crea ei înșiși limba, scriitorii au deci și în această perioadă un rol important în stabilirea normelor limbii literare.

În Renaștere, limbile naționale încep să ia locul limbilor oficiale străine, iar oamenii instruiți duc o activitate febrilă de apărare și îmbogățire a lor. Se cunoaște rolul hotărîtor pe care l-a avut în această privință Dante în Italia, Pleiada în Franța, Luther în Germania etc. În toate aceste cazuri, e vorba de mari personalități culturale care au influențat soarta limbilor naționale, tocmai pentru că reflectau cel mai bine necesitățile obiective ale societății.

Însă nu trebuie exagerat rolul lor ca scriitori : Ronsard rămîne mare poet cînd folosește o limbă simplă, iar lucrările în care aplică mecanic principiile Pleiadei sînt o parte caducă a operei sale.

Perioada clasică aduce un echilibru în cultivarea limbii literare, al cărei model este dat de vorbirea de la curțile princiare și de limbajul marilor scriitori. Exprimarea literară cea mai solemnă, reflectată în marile tragedii, se bazează pe serii întregi de cuvinte și construcții specifice, care o îndepărtează de limba curentă. Această tendință ajunge la purism și degenerări de tipul jargonului „prețioaselor” din Franța. Numai scriitori ca Molière practică osmoza cu limba vorbită, spontană.

Cum s-a arătat mai sus, romanticii și ulterior realiștii se apropie de limba vorbită ; de aici înainte e posibil un contact viu între operele literare și limba curentă, care se realizează conform principiilor stabilite sub a) și b).

Odată cu generalizarea învățămîntului apare un cult al marilor scriitori, dar în același timp se face o instruire sistematică în domeniile de folosire practică a limbii literare (știință, tehnică etc.). Acestea capătă prioritate și absolventul oricărei școli va vorbi o limbă literară neartistică, care nu cuprinde decît ceea ce nu este specific marilor scriitori.

Astăzi literatura trece pe planul al doilea față de „mass media” ; foruri competente din diferite țări civilizate se plîng că se citește din ce în ce mai puțin față de „consumarea” de televiziune, film, radio etc. Noua literatură încearcă să se adapteze noilor mijloace, integrîndu-se în structura lor ; rolul lor se conjugă cu acela al tuturor factorilor implicați în procesul de influențare a exprimării curente.

În concluzie, rolul personalității literare în evoluția limbii trebuie apreciat în funcție de compartimentele limbii, de genurile literare și de epocile istorice. Meritul scriitorilor constă în alcătuirea de opere de mare valoare estetică și nu în munca de pionierat lingvistic. O operă literară este cu atît mai mare cu cît materialul ei se apropie de limba curentă, prelucrată original. Această originalitate este de multe ori un obstacol în procesul de influențare a vorbitorului prin expresie. E adevărat că, prin valoarea ei, opera contribuie la educația estetică a vorbitorilor care vor putea implicit să-și ridice competența și performanța lingvistică pînă la nivelul prelucrării artistice. Însă exprimarea obișnuită, de toate zilele, este puțin influențată de literatură în raport cu celelalte domenii ale activității practice.

3. Periodizarea istoriei limbilor

Lingvistica din secolul al XIX-lea era o știință esențialmente istorică, încadrîndu-se în metodologia generală a cercetării din acea vreme, orientată spre dezvoltarea obiectului cercetat, de la organisme pînă la abstracțiunile cele mai pure ale spiritului uman. Se crease o platformă ideologică comună,

un cod de referință, care nu admitea drept criteriu al valorii cercetării decât perspectiva evoluționistă. Această atitudine a fost foarte rodnică, în sensul că a favorizat descoperirea unui număr imens de fapte care au luminat retrospectiv dezvoltarea umanității pînă la puncte abisale de îndepărtate. În lingvistică, câștigul principal a fost reconstruirea unor limbi dispărute și neatestate în scris, vorbite cu mii de ani în urmă.

Pentru a realiza un program de o asemenea anvergură, se cerea un spirit riguros, îndrăgostit de exactitatea care să țină frîu fanteziei. Trezită de romantici, aceasta a fost canalizată de doctrina pozitivistă spre descoperiri autentice. În lingvistică, apogeul unui astfel de mod de a lucra l-a constituit școala neogramaticilor.

Reacțiile împotriva acestora, apărute la răscrucea dintre două veacuri, erau determinate mai mult de pozitivismul cercetării decât de perspectiva istorică. Un Vossler¹, de pildă, va continua să facă istorie, însă pe baze noi, antipozitivistice. Interesează mai puțin aici că fundamentele lui erau și mai subrede decât ale predecesorilor.

Într-o altă direcție, critica s-a îndreptat chiar împotriva istorismului practicat de neogramatici; este vorba de poziția de tip saussurian, conform căreia diacronia nu cuprinde sistemul, acesta neputînd fi descoperit decât în sincronie. Cum scopul lingvisticii este tocmai dezvăluirea sistemului limbii, urmează ca diacronia să fie abandonată. Este interesant de arătat că chiar unii specialiști care, după negări radicale, au revenit la istorie, socot că cea mai importantă dihotomie stabilită de Saussure este cea dintre sincronie și diacronie.

În același timp, critica lui Saussure se îndreaptă împotriva pozitivismului secolului al XIX-lea, el punînd accentul pe relațiile dintre termenii lingvisticii; limba nu mai este privită ca o substanță și tratată ca atare, ci ca „o algebră cu termeni complecși, în care totul se leagă” (*où tout se tient*).

Dintr-o asemenea teorie s-a născut metoda de analiză structurală, care a devenit o unealtă excelentă de cercetare mai ales pentru sincronie. Însă chiar de la început au existat structuraliști preocupați de evoluția limbii, iar unii dintre ei au devenit celebri (R. Jakobson, J. Kuryłowicz, E. Benveniste, A. Martinet).

Trebuie însă arătat că, în ciuda tuturor eforturilor depuse, structuralismul diacronic n-a ajuns la nivelul de adîncire, de abstractizare și de formalizare propriu analizelor sincronice. Vom încerca, în cele ce urmează, să dăm cîteva elemente de abordare mai complexă a procesului de evoluție a limbilor, integrînd, în măsura posibilului, unele achiziții ale secolului al XIX-lea și descoperirile mai noi, de la interpretarea structurală pînă la perspectiva dialectică. Înseamnă că nu opunem mecanic structuralismul și istoria, așa cum s-a făcut nu o dată în cadrul polemicii angajate între marxism și structuralism. Cele două poziții nu se exclud neapărat; cercetarea structurală a istoriei lămurește mecanismul schimbărilor, determina-

¹ Vezi lucrarea lui de bază, *Frankreichs Kultur im Spiegel seiner Sprachentwicklung*, Heidelberg, 1913.

rea lor relațională, în timp ce marxismul oferă o privire de ansamblu asupra procesului, o apreciere a sensului evoluției.

S-au arătat mai sus factorii care stau la baza modificărilor lingvistice (vezi *Cauzele schimbărilor lingvistice*, III B 1); urmează să se analizeze aici cum se realizează schimbările. Trei sînt problemele care se pun în acest sector: inovațiile, transformările calitative și, în legătură cu acestea, periodizarea istoriei limbilor.

Inovațiile lingvistice au fost mult discutate încă din secolul trecut; la acea vreme, învățații erau mai mult preocupați de modul cum se răspîndesc inovațiile decît de factorii și împrejurările care determină însăși apariția lor. Există trei momente principale în istoricul discuțiilor purtate în jurul problemei răspîndirii inovațiilor.

a) După elaborarea metodei comparative istorice, s-a încercat să se arate cum s-a ajuns la tabloul prezentat de limbile înrudite. A devenit clasică în această privință teoria arborelui genealogic — *Stammbaumtheorie* — formulată de A. Schleicher. Conform acesteia, o limbă inițială se transformă, prin sciziune, în mai multe limbi înrudite (vezi *Clasificarea genealogică*, IV B 4); de pildă, limba indo-europeană comună s-ar fi despărțit în două ramuri, iar acestea s-au scindat la rîndul lor, ajungîndu-se la situația limbilor atestate în epoca istorică.

b) După o perioadă de dominare a acestui mod de a vedea lucrurile, s-a constatat că formula arborelui genealogic era prea schematică și s-a propus un nou „model”, devenit și el clasic, sub forma binecunoscutei teorii a valurilor — *Wellentheorie* — elaborată de J. Schmidt. El constată că între limbile învecinate sînt asemănări mai mari decît între cele îndepărtate; de pildă, între germană și balto-slavă există mai multe asemănări decît între germană și iraniană etc. De la asemenea fapte, Schmidt conchide că trebuie renunțat la arborele genealogic; în realitate, inovațiile pornesc dintr-un centru și se răspîndesc spre periferie, ca undele concentrice, provocate de aruncarea unei pietre în apă.

Fără ca lucrurile să fi fost explicate clar în momentul apariției teoriilor de mai sus, se poate arăta că arborele genealogic este un model pentru fenomenul scinzii unei limbi inițiale în mai multe idiomuri, iar teoria valurilor se referă mai degrabă la rezultatul scindării.

c) Faptele sînt mai complexe, așa cum s-a văzut din cercetarea concretă a dispunerii lor pe teren, în cadrul geografiei lingvistice. Sfera de răspîndire a inovațiilor a fost mult restrînsă și lucrurile au putut fi observate în adîncime. S-a arătat astfel că isoglosele se întretaie, că anumite cuvinte au o istorie proprie, care contravine regularității schimbărilor; unele inovații pornite din centru nu ajung întotdeauna la periferie, în arii laterale, unde întîlnim adesea elemente arhaice, atestate în puncte îndepărtate: *dz* din româna mai veche s-a modificat în *z* în centru, dar la periferie (în Moldova și Banat) mai găsim forma veche în cuvinte ca *brîndză*, *dzîuă* (vezi *Geografia lingvistică*, I B 2 b β).

Cercetările dialectale au mai atestat că răspîndirea inovațiilor se face nu numai orizontal, pe un teritoriu, ci și vertical, pe pături sociale, pe vîrste, pe sexe. În anumite perioade mai conservatori sînt oamenii incuți, bătrîni, femeile; în altele, situația se schimbă: astăzi printre tinerii meridionali francezi se întilnesc băieți care vorbesc „cu accent”, în timp ce fetele se adaptează mai repede modei de la centru.

În perioada modernă, inovațiile se răspîndesc vertiginos prin avalanșa de informații zilnice, transmise prin presă, radio, televiziune etc. Acum nu se mai respectă schema undelor continue a stratificărilor tradiționale, a faptelor clasice de adaptare a unei inovații ².

Cum se vede, problema răspîndirii inovațiilor are implicații multiple, de natură istorică, socială, antropologică. Ea a fost pusă în termeni în general corecți, dacă restrîngem fiecare teorie la un aspect și la o anumită perioadă. Oricum, extinderea inovațiilor poate fi observată prin anumiți indici de cronologie, de structură a formelor considerate.

Altfel stau lucrurile în domeniul apariției însăși a inovațiilor. Aici lingvistica mai veche s-a mărginit la conjecturi în funcție de sugestiile pe care le putea oferi o știință sau alta. Teoretic, e normal să socotim o inovație ca ceva individual, care apoi se răspîndește la grupuri din ce în ce mai largi. Cum însă apariția unei inovații la un individ anume este greu și de multe ori imposibil de sesizat, s-a introdus o noțiune mai laxă și anume aceea de inovație colectivă, care subliniază faptul că inovația e simțită ca atare numai cînd a devenit o trăsătură a unui grup de vorbitori ³.

Pentru a putea aprecia dacă un element nou constituie într-adevăr o inovație, precum și poziția pe care o ocupă în organizarea limbii, trebuie stabilită o ierarhie a nivelelor de manifestare a acesteia, de tipul celei propuse de E. Coseriu ⁴ în cadrul discuției raportului dintre limbă și vorbire (vezi *Limbă și vorbire*, II B 4).

Nivelul cel mai general îl constituie sistemul de opoziții lingvistice; de pildă, în majoritatea limbilor există opoziția de sonoritate, pe care o putem lua în considerare doar ca o corelație, fără să ne intereseze prin ce se realizează ea concret.

La un nivel mai jos, există unitățile distinctive, invariante, care concretizează opozițiile prin serii mai mult sau mai puțin extinse. Vom arăta la acest nivel că, de pildă, opoziția de sonoritate este extinsă în română la perechi foarte numeroase, ceea ce înseamnă că ea are un mare randament funcțional și implicit o stabilitate remarcabilă. Alte opoziții, cum e în franceză cea dintre /ɛ/ și /œ/, are un randament funcțional slab și de aceea vorbitorii vor putea inova în sensul unificării celor doi termeni ⁵: *lundi* se pronunță de tineri ca [lœdi].

² Pentru aceasta, precum și pentru critica teoriilor rezumate mai sus, vezi Al. Graur, *Wellentheorien*, PLG V, 1967, p. 69—74.

³ Iorgu Iordan, *Inovații individuale și inovații colective*, PLG IV, 1962, p. 9—15.

⁴ Vezi, de pildă, lucrările din volumul *Teoria del lenguaje y lingüística general. Cinco estudios*, Madrid, 1962.

⁵ Cf. Martinet, *Elemente*, p. 258.

Ilustrînd o anumită opoziție, paralelismul poate fi totuși schiop într-un punct : slava avea sonora *v*, dar nu avea pe *f*, care a fost introdus ulterior prin împrumuturi. Se vorbește în acest caz de tendința spre echilibru a sistemului, realizată fie prin eliminarea elementului izolat (cf. dispariția lui *h* din latinește, care nu avea un corespondent sonor), fie prin apariția celui de al doilea termen al perechii. O astfel de tendință are un rol important, care merită să fie subliniat, cu condiția să nu devină o explicație teleologică ; nu trebuie să se înțeleagă că sistemul ar fi înzestrat cu necesitatea internă a echilibrului, conceput oarecum estetic.

În inventarul de invariante ale limbii, apariția unui fonem sau a altui tip de unități (morfeme, cuvinte etc.) constituie fără îndoială o inovație importantă. Din punctul de vedere al sistemului, o astfel de inovație nu este însă decît o modificare cantitativă atît timp cît nu afectează rețeaua de opoziții. Numai dacă apar sau dispar unele opoziții, se poate spune că sistemul a suferit o schimbare calitativă. De pildă, în trecerea de la latină la franceză, în franceza veche apare seria africatelor, care se opune atît oclusivelor cît și fricativelor ; aceasta este o schimbare calitativă, și de inventar și de sistem fonologic. La fel, cînd dispare seria africatelor, în trecerea de la franceza veche la cea mijlocie.

Unitățile se realizează sub forma variantelor în vorbire. De la Saussure încoace, procesul vorbirii a fost interpretat unilateral, doar ca domeniu al variațiilor, uitîndu-se că ele se grefează pe trăsăturile invariante. Totuși s-a observat că variațiile sînt sursa de modificare a unităților din limbă, ceea ce e exprimat în formula concentrată : „Rien n'est dans la langue qui n'ait été auparavant dans la parole”.

Ideea exprimă o mare parte de adevăr și ea a fost întărită și de analogii cu biologia : așa cum în natură există o mare variație care este premisa selecției prin adaptarea la mediu, tot așa și în limbă apar variante fără să aibă vreun scop, iar ulterior unele din ele pot fi folosite pentru a exprima nuanțe noi ⁶.

Care sînt factorii care determină variațiile în realizarea elementelor limbii în vorbire ? Alte analogii sînt posibile, pentru a sugera mai clar raportul dintre trăsăturile invariante și realizările lor accidentale. Trebuie invocat aici un model probabilistic, folosit în diferite aplicații care presupun variații în jurul unei valori ideale.

Există în acest sens un model abstract de realizare a unităților limbii, care seamănă cu elementele stabilite prin calcul pentru un fenomen supus variațiilor determinate de anumite condiții concrete. Însă valoarea teoretică nu se realizează ca atare din cauza influențelor intervenite în cursul efectuării procesului. Este cunoscut faptul că dacă se trag o sută de lovituri cu aceeași armă și cu aceleași elemente, ele nu se vor realiza într-un singur punct, ci într-o elipsă de împrăștiere cu majoritatea loviturilor concentrate în jurul centrului, iar restul rarefiate uniform.

⁶ Graur, *Studii*, p. 141.

Data fiind această elipsă, se pot calcula șansele ca o lovitură să cadă la o anumită distanță de centrul ideal. Trebuie deosebit în această privință punctul ideal de punctul mediu plasat la limita zonei care cuprinde 50 % din punctele grupate în jurul centrului elipsei. Vom spune că el reprezintă uzajul, în timp ce punctul central ideal e elementul de cod abstract al normei, cel care reflectă absolut sistemul.

Realizarea în vorbire a unităților limbii e influențată de factori ca : mesajul transmis, poziția organelor de articulare, distorsiunile intervenite pe canalul de comunicare, precum și de însăși starea destinatarului. Intervenția unor astfel de factori face ca unitățile să fie articulate sub forma unor abateri teoretic infinite, care se grupează în jurul abaterilor medii. Ele se pot acumula cu timpul, iar la un moment dat antrenează deplasarea abaterilor medii spre zonele de „gravitație” ale altor unități. Rezultă sau confuzii de unități, de tipul fr. /œ/ > /ě/, sau apariții de noi invariante. De pildă, rom. *ă* a fost la început variantă neaccentuată a lui *a* ; când însă a apărut un *ă* accentuat (cf. *cîntă*) și *a* neaccentuat (ca în *casa*), *ă* s-a eliberat de condiționarea accentuală și s-a transformat în fonem. Aceasta a schimbat inventarul de toneme ale limbii române, iar când a apărut și fonemul /î/, a avut loc o modificare importantă în sistemul de opoziții : în locul simplei opoziții anterior/posterior, apare o opoziție complexă anterior/intermediar/posterior.

Inovațiile de acest tip apar deci în procesul vorbirii. În discuțiile mai recente s-au stabilit distincții interesante în această privință ; s-a arătat că există două tipuri de creativitate : care schimbă regulile și care este guvernată de reguli. Prima este caracteristică doctrinei lui Saussure și ea se plasează în vorbire ; cu anumite nuanțe se poate spune că ei îi corespunde noțiunea de performanță introdusă de Chomsky. Cea de a doua ține de competență, de capacitatea de a „crea” un număr infinit de fraze pe baza unui număr finit de reguli ⁷. De fapt, creativitatea guvernată de reguli stă la baza celei care schimbă regulile, se proiectează pe aceasta din urmă ; vorbirea conține limba, dar adaugă ceva în plus, adică variațiile care sînt sursa inovațiilor. Un enunț este o materializare, o aducere la suprafață a unui ansamblu de reguli. În același timp, fiecare unitate conținută de el poartă un fascicol de relații de opoziție, existente între unitatea realizată și celelalte care ar putea figura în același punct al lanțului. Altfel spus, enunțul nu este doar o realizare substanțială a limbii ca sistem, ci el antrenează întregul ansamblu formal implicat de toate unitățile din enunț (un exemplu schematic de un asemenea ansamblu e dat în *Conținut și expresie*, II B 1 a).

S-a arătat pînă aici cum se răspîndesc și cum apar inovațiile. S-a precizat că ele reprezintă *transformări calitative* doar atunci cînd aduc modificări de inventar și, mai mult, cînd schimbă sistemul de opoziții.

⁷ Vezi comentarul la Ruwet, *Introduction*, p. 50—52.

Însă o inovație este o transformare calitativă în mic, care interesează numai istoria fenomenului luat în considerare. La nivelul limbii în ansamblu, trebuie avute în vedere convergențele de inovații, care duc la schimbarea ei radicală într-o anumită perioadă istorică.

Din păcate, nu putem stabili exact câte unități din inventar și cite modificări în sistemul de opoziții trebuie să intervină pentru a putea vorbi de o fază calitativ nouă în istoria unei limbi. Specialiștii în diacronie au ajuns totuși la delimitarea etapelor pe cale intuitivă, luând în considerare materialul lingvistic și unii factori din evoluția societății și a culturii. Așa se face că istoria majorității limbilor cercetate este împărțită în perioade; unele au o perioadă arhaică atestată (cum e chineza), majoritatea însă având istoria împărțită în faza veche, mijlocie și modernă.

Empiric se poate arăta că o limbă trece de la o perioadă la altă perioadă dacă vorbitorii nu mai înțeleg textele epocii respective: în 813 la sinodul din Tours se constata că vorbitorii nu mai înțelegeau latina în biserică și s-a luat hotărârea ca predicile să fie ținute în limba vorbită; putem fi deci siguri că la acea dată latina se transformase deja în franceză. Nu peste mult timp, apare și primul text cuprinzător în noua limbă — Jurământul de la Strasbourg (842). În ansamblu, se poate afirma categoric că trecerea de la latină la limbile romanice constituie o transformare calitativă. Aceasta ilustrează de fapt însăși apariția unei limbi noi, mai bine-zis a mai multor limbi înrudite din una singură. Implicit, se produce o modificare calitativă în condițiile de folosire a limbii pe un anumit teritoriu, prin procesul de diversificare (vezi *Diversificare și unificare*, IV A 3).

Nu trebuie să se înțeleagă că limbile periodizate pe etape denumite la fel (veche, mijlocie, modernă) se află la același stadiu de evoluție în raport cu limba din care provin. Factori multipli explică diferențele de ritm și de etape parcurse în istoria limbilor. Astfel, s-a constatat că „între indo-europeana reconstituită prin comparație și limbile indo-europene vorbite astăzi există deosebiri de structură adânci, care rezultă dintr-o lungă dezvoltare autonomă. La fel de importante sînt deosebirile pe care le constatăm între aceste limbi, de la una la alta și care se explică prin varietatea acțiunilor pe care le-au suferit. Limba britonică din cele mai vechi texte este în multe privințe mai evoluată decît irlandeza modernă. Idiomurile iraniene de la începutul erei creștine se găsesc la un nivel lingvistic pe care limbile romanice nu aveau să-l atingă decît cu zece secole mai târziu. Invers, lituaniana, limbă rurală, ferită de marile curenți de civilizație, vorbită timp de secole de o populație stabilă pe un domeniu restrîns, a păstrat arhaisme pe care greaca veche și latina le pierduseră. Aceste împrejurări istorice explică faptul că între lituaniană și o limbă de civilizație ca franceza sau engleza există o diferență de valoare, care atrage după sine în mod necesar diferențe de structură”⁸.

Periodizarea limbilor s-a făcut pe baza unui număr imens de fapte și chiar dacă în trecut nu existau mijloace obiective pentru a decide dacă o inovație este un element calitativ nou, totuși greșelile nu sînt prea mari;

⁸ A. Meillet și M. Cohen, *Les langues du monde*, Paris, 1952, p. 6—7.

astăzi, prin comutare, dovedim că un element nou e fonem de sine stătător : înlocuind pe *var* cu *vâr* obținem o modificare în planul conținutului. Însă și înainte se știa, în mare, că /ă/ a căpătat la un moment dat alt statut decât *a* primitiv neaccentuat. De aceea, în general, se poate acorda credit periodizărilor făcute cu mijloace tradiționale.

Interesant este că uneori sincronia maschează o situație de limbă care s-ar putea constitui „brusc” drept o fază nouă. În cursul istoriei sale, latina capătase un aspect popular, vorbit, sensibil diferit de aspectul clasic. A. Meillet a arătat că în epoca imperială, latina devenise „o limbă nouă”⁹. S-a întâmplat că, odată cu căderea imperiului, latina clasică n-a mai fost cultivată susținut ca înainte și au căpătat prioritate formele „vulgare”. În structura latinei populare nu au intervenit prea multe elemente noi, dar ceea ce era o variantă stilistică s-a constituit ca fază istorică. E ca și cum astăzi s-ar decide ca franceza populară să fie adoptată ca normă generală și să se abandoneze franceza academică. Aici testul înțelegerii poate fi aplicat într-un fel deosebit : un francez mijlociu cunoaște în mare ambele aspecte ale limbii, dar un străin care n-a învățat decât franceza academică, nu va înțelege pe cea populară.

Latina populară este mai clar o fază distinctă dacă o luăm în varietățile ei teritoriale ulterioare (se vorbește astfel de o latină dunăreană¹⁰), într-adevăr, acestea constituie o transformare calitativă față de latina clasică, întinzându-se pînă în secolele IV—V. Specialiștii în istoria limbii române vorbesc de o perioadă ulterioară numită mai curent „româna comună” dintre secolele V și XIII. În Apus însă, de pildă în Franța, se consideră că a existat o fază intermediară între latină și franceză, numită „roman” sau „gallo-roman”, de fapt, și ea o limbă comună, din care s-au despărțit „langue d'oïl” în nord și „langue d'oc” în sud.

Oricum, fazele intermediare ocupă o poziție aparte din punctul de vedere al transformărilor calitative. Cum o limbă nu se schimbă „prin explozie”, este normal ca între perioade categoric diferite calitativ să găsim și unele etape de tranziție. Acestea diferă, dar au și puncte asemănătoare cu perioada anterioară și ulterioară.

Un exemplu clar de o asemenea etapă îl constituie franceza mijlocie, care se întinde pe secolele XIV—XV—XVI. Ea cuprinde elemente și din perioada veche și din cea modernă, ceea ce îi dă un caracter de tranziție. Acesta este evident și prin faptul că limba era destul de instabilă. Chiar contemporanii și-au dat seama că limba se schimbă repede în perioada dintre secolul al XIV-lea și al XVI-lea. Vauclin de la Fresnaye se exprimă clar :

„Car depuis quarante ans, cinq ou six fois déjà,
La façon a changé de parler en françois”.
(*Art poétique*, I.)

⁹ Meillet, *Esquisse a une histoire de la langue latine*, Paris, 1928, p. 270.

¹⁰ Vezi *Istoria limbii române*, II, secțiunea A, București, 1969.

Orice perioadă este pregătită de schimbări petrecute într-o etapă premergătoare. Pentru franceza medie această fază o constituie secolul al XIII-lea. Iată câteva schimbări caracteristice etapei care interesează aici.

În materie de fonetică, în franceza medie se desăvârșește procesul de transformare a consoanelor africte în fricative, început de la sfârșitul francezei vechi. Astfel, *ts* > *s*, *č* > *š*, *ǰ* > *ž*. În plus, vechile fricative interdentale, care se mai găseau în franceza veche în unele cuvinte, dispar. Este o schimbare de inventar, dar și de sistem opozițional.

Apar deosebiri și în ce privește distribuția unor foneme : *s* dispare în fața consoanelor sonore și apoi în fața surdelor chiar în franceza veche. În franceza medie continuă procesul de dispariție a consoanelor în finală, înlăturând din pronunție chiar lichidele finale. Datorită împrumuturilor din latină, apar sunete în poziții în care latina vorbită din Galia le pierduse : *s* înainte de consoane (*question*), fricative intervocalice : *s* (*facile*), *ž* (*fragile*), oclusive intervocalice : *t* (*natif*), *d* (*adorer*). În felul acesta, reorganizarea fonemelor capătă importanță nu numai în ce privește noile opoziții apărute, ci și ca distribuție.

În sistemul vocalelor se petrece procesul, început mai înainte, de reducere a diftongilor : *ai* > *e*, *eu*, *ue* > *ō* și abia în secolul al XVI-lea *au* > *o*. Astfel se organizează mai bine sistemul vocalic (*ō* se întărește ca pereche intermediară a lui *ū* mai vechi) ; se întărește seria nazalelor prin trecerea lui *āi* la *ē* (începută probabil încă din franceza veche), fără ca statutul fonologic al nazalelor să fie consacrat deplin prin transformarea variantelor în invariante.

În morfologie se sistematizează mai întâi declinarea substantivelor. Sistemul defectuos din franceza veche (categorii multe de declinare, declinare imparisilabică etc.) este înlăturat ; la aceasta contribuie dispariția lui *s* final încă din franceza veche. În secolul al XIV-lea declinarea cu două cazuri nu se mai întâlnește ; *s* se generalizează ca marcă scrisă a pluralului, pronunțat ca *z* la începutul cuvintelor cu inițiala vocalică. La adjective se generalizează desinența *e* pentru feminin, dispar resturile de comparație sintetică.

Se specializează și se reorganizează seria determinativelor. Modificări mai importante au loc la demonstrative și posesive, care ajung la sistemul actual din franceză, organizat pe baza opoziției dintre adjective determinative și pronumele corespunzătoare.

Numeralul ordinal se formează de aici înainte regulat, vechile forme devenind substantive (*quart*, *quint(e)*).

La verbe se sistematizează desinențele și radicalele. Cele două tipuri de la conjugarea I (*je chant* și *je dote*) se reduc la unul singur pînă la sfârșitul secolului al XV-lea. La perfect, din motive analogice și fonetice, se reduc cele vreo opt tipuri existente în franceza veche, operîndu-se și aici o puternică sistematizare.

În sintaxă se generalizează folosirea articolului hotărît (flexiunea cazuală dispăruse), acesta pierzîndu-și valoarea demonstrativă pe care o

avea uneori în franceza veche ; de aceea, se extinde folosirea partitivului. La fel, se generalizează prepozițiile pentru exprimarea funcțiilor, pronumele personale pentru exprimarea persoanelor la verbe, negația *ne—pas*.

Dispărînd formele durative (*est passant*), încep să apară alte construcții pentru a exprima nuanțele acțiunii, de tipul *aller faire*. Se dezvoltă locuțiunile prepoziționale, conjuncționale și relative (*alors que, attendu que, afin que, supposé que, de quoi*).

Ordinea cuvintelor în frază se fixează, fenomen care merge paralel cu dispariția declinării. Fraza își pierde așadar libertatea de construcție pe care o avusese în franceza veche. În schimb, vechiul sistem de juxtapunere este înlocuit cu o frază bogată în subordonare, dezvoltată după tipul latinesc. Din această vreme datează regulile acordului participiului trecut și ale concordanței timpurilor.

În vocabular se acumulează nenumărate elemente noi. Limba franceză literară se îmbogățește cu termeni dialectali din nord și din sud (termeni din domeniul marinei, construcției, din muzică și din literatură). Faptul capital îl constituie împrumutul masiv de latinisme, care contribuie la o modificare calitativă, în sensul constituirii vocabularului abstract al francezei. Uneori franceza veche avea termeni generali bine definiți, dar chiar din aceștia unii au fost înlocuiți cu împrumuturi din latină. În administrație, în operele științifice (de medicină și matematică), în filozofie, în limbajul politic se preferă termenul latinesc celui francez. Uneori din manie, dar de cele mai multe ori din nevoie, vocabularul se înnoiește. La împrumutul din latină se adaugă cuvinte venite din germană, din spaniolă, dar mai ales din italiană, care dă francezei și sufixe (*-ade, -issime*). Atît de mare a fost aflusul de termeni luați de peste tot, încît în secolul al XVII-lea se va simți nevoia unei reacții împotriva îmbogățirii vocabularului pe cale externă.

În ce privește mijloacele interne, se întăresc sufixele împrumutate, care devin uneori productive. Apar cuvinte mai lungi decît în perioada veche, ceea ce schimbă oarecum ritmul vorbirii. Se formează multe cuvinte prin compunere, prin schimbarea părții de vorbire.

De multe ori se păstrează paralel termenul vechi și cel nou, creîndu-se astfel lungile serii de dublete specializate semantic. În același timp dispar destul de multe cuvinte, mai ales cele legate de realitățile vechi (modă, viață militară, relații feudale).

Dacă franceza medie este o etapă de tranziție și discutabilă ca perioadă calitativă de sine stătătoare, în schimb franceza modernă (din secolul al XVII-lea pînă astăzi) este oricum o perioadă care se deosebește calitativ de franceza veche.

Periodizarea istoriei unei limbi trebuie să țină seama de toate tipurile de etape și să sublinieze mai ales pe cele care sînt categoric calitativ diferite. În domeniul romanic pot fi stabilite în mare etapele următoare, realizate cu deosebiri notabile de la o limbă la alta :

- limba latină ;
- tranziție : gallo-romana, latina dunăreană etc. ;
- limbile romanice vechi ;
- tranziție : limbile romanice mijlocii ;
- limbile romanice moderne.

Există multe șanse ca această succesiune să se întâlnească și în istoria altor limbi, cum sînt limbile germanice, sau chiar în cadrul altor familii decît cea indo-europeană.

C. Ritmul și sensul evoluției limbii

1. Inegala penetrabilitate a compartimentelor limbii

Mobilitatea limbii se realizează în ritmuri diferite de la o limbă la alta, de la o epocă la alta în evoluția aceleiași limbi și de la un nivel al limbii la altul. Ritmul e determinat sau influențat de o serie întreagă de factori : caracterul deschis al sistemului, orientat către fenomene extralingvistice, sau, dimpotrivă, caracterul închis, natura și numărul elementelor componente, tipul structural.

Ritmul modificărilor lingvistice e direct proporțional cu numărul de elemente dintr-un anumit nivel (de acest număr de elemente depinde în mod nemijlocit gradul de organizare a nivelului respectiv) : aspect verificat și verificabil în numeroase limbi¹. Sistemul fonologic, alcătuit din câteva zeci de unități, se schimbă relativ încet, iar vocabularul, în care unitățile pot ajunge la câteva sute de mii, foarte rapid. Între aceste două extreme se află morfologia (câteva sute de afixe împreună cu desinențele, deci ritm moderat) și sintaxa (câteva mii de unități și reguli, ritm mai accelerat ca în morfologie). Dar cum nivelele sînt corelate în cadrul întregului sistem al limbii, o transformare într-un punct atrage după sine un șir de transformări (o adevărată „reacție în lanț”) în alte puncte, deci nivelele care se schimbă cel mai rapid sînt elementul dinamic, nivelele care se schimbă mai greu încetinesc mișcarea în general.

Chiar în cadrul aceluiași nivel există diferențe de ritm. Astfel, e cunoscut faptul că fondul principal lexical e mai puțin mobil decît masa vocabularului, sau că în morfologia limbilor romanice și germanice declinarea s-a schimbat mai mult decît conjugarea etc.

Transformările nu merg într-o singură direcție. Rezultatele pot fi foarte diferite ; datorită frecvențelor compensări se ajunge la un anumit echilibru, care însă e în permanență stricat și refăcut².

Toate schimbările lingvistice mai importante sînt legate, direct sau indirect, de schimbări social-istorice : o limbă se modifică mai rapid în urma unei pericade de mari frământări sociale.

Un factor de care trebuie să se țină seama întotdeauna e contactul dintre limbi, cu toate rezultatele lui³. Interferența lingvistică apare în

¹ Vezi J. Podor, *The Rate of linguistic Change. Limits of the Application of Mathematical Methods in Linguistics*, Budapesta, 1965, p. 18—20 ; vezi și discuția la Wald, *Progresul*, p. 175—182.

² „Permanent echilibru instabil” — Graur, *Studii*, p. 26.

³ Vezi *Contactul dintre limbi* (IV C).

toate compartimentele limbii, rezultatele nu sînt însă la fel de puternice (se poate vorbi de o lege a inegalei penetrabilități⁴, care nu coincide cu legea inegalei mobilități a compartimentelor limbii decît în anumite puncte); astfel, în vocabular, partea cea mai mobilă a limbii, întîlnim și cele mai numeroase elemente de împrumut, vocabularul fiind în același timp și partea cea mai penetrabilă a limbii. În fonologie nu apar decît excepțional elemente explicabile printr-un împrumut obișnuit. Dar sistemul fonologic poate fi afectat în urma unei conviețuiri de durată pe același teritoriu, prin acțiunea substratului, de exemplu.

Ideea inegalei penetrabilități apare în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Astfel, Bask vorbește de caracterul greu penetrabil al morfologiei. Ulterior W.D. Whitney, demonstrînd originea germanică a englezei⁵, arată că există diferite grade de împrumut : cel mai ușor se împrumută substantivele și adjectivele, mai greu verbele, aproape de loc prepozițiile și conjuncțiile, foarte puțin prefixe și sufixe și într-o proporție infimă elemente de flexiune.

Deci chiar în cadrul aceleiași nivel există diferențe de penetrabilitate. În principiu, toate elementele de vocabular pot fi împrumutate (deși în realitate nu este așa), dar nu cu aceeași frecvență : într-un studiu asupra împrumuturilor în norvegiana și suedeza din S.U.A. ⁶ sînt calculate următoarele proporții :

substantive	71 - 75 %
verbe	18 - 23 %
adjective	3 - 4 %
adverbe	1 %
prepoziții	aproximativ 1 %
interjecții	1 %

În sistemul fonologic pot apărea modificări mai masive în urma acțiunii substratului, altfel elementele de împrumut sînt destul de puține. În morfologie pătrund elemente de împrumut numai în măsura în care există în sistem o situație oarecum asemănătoare în cele două limbi care înlesnește intrarea și încadrarea „intrușilor”. Referitor la limba estonă, A. Sauvageot ⁷ arată că, sub influență germană, sufixul posesiv a fost înlocuit cu un posesiv prepus (imitarea nu e completă, ci e vorba numai de asemănări) :

finlandeză		estonă
<i>kotini</i>	„casa mea”	<i>minu kodu</i>
<i>kotisi</i>	„casa ta”	<i>sinu kodu</i>

Aceasta a fost înlesnită de faptul că există de la origine ceva asemănător : expresia de emfază (folosită și azi în finlandeză) :

⁴ Graur, *Studii*, p. 264 și urm.

⁵ *The Life and Growth of Language*, New York, 1875.

⁶ E. Haugen, *The Analysis of linguistic Borrowing*, „Language”, 26, 1950, p. 221.

⁷ *Actes du VIe Congrès international des linguistes*, Paris, 1949.

minun kotini „casa mea proprie”
sinun kotini „casa ta proprie”.

De aceea, în cazul unor limbi cu structuri morfologice diferite, nu se poate vorbi de acțiunea unei structuri asupra alteia decât dacă ultima dispune de elemente care se pot adapta la o imitare (adesea incompletă) : maghiara și-a creat un mai mult ca perfect din preteritul verbului de existență plus preteritul unui verb : *irtam volt* „scrisesem”, dar cu valoare clară numai pentru primele două persoane.

Prin urmare, din punctul de vedere al mobilității reduse, fonologia ocupă locul întâi, iar din punctul de vedere al penetrabilității reduse morfologiei i se cuvine întâietatea, fonologia ocupând locul al doilea. Sintaxa ocupă locul imediat următor, apoi fondul principal lexical și, în sfârșit, masa vocabularului.

2. Interdependența compartimentelor limbii în diacronie

Interdependența dintre compartimentele limbii se manifestă nu numai în modul de funcționare a unui idiom la un moment dat al existenței lui (așa cum s-a văzut mai sus, p. 287—293), ci și în felul cum evoluează un idiom. Numeroase modificări care au loc într-un compartiment al limbii (aparitia ori disparitia unei unități, schimbarea aspectului ori a funcțiunii unui element etc.) determină transformări apărute în alt compartiment. Vom ilustra această idee cu exemple¹ din toate compartimentele limbii.

a. Fonetica și vocabularul

Procesul firesc de creștere continuă a bagajului lexical al unei limbi prin împrumuturi are ca urmare în unele cazuri îmbogățirea sistemului fonologic, deoarece cuvintele noi pot conține foneme inexistente până atunci în limba care face împrumutul. De exemplu, limbile slave au dobândit fonemul *f* prin cuvinte împrumutate din grecește, limba română a introdus fonemul *h* prin împrumuturi din slavă etc.

Se întâmplă uneori ca o schimbare fonetică să atragă după sine o modificare semantică. Cuvântul românesc de origine slavă *hirav* „bolnăvicios”, devenind *firav* (formă hipercorectă, pentru a se evita pronunțarea cu *h*, considerată neliterară, ca în *hiu*, să *hie* etc.), capătă un alt înțeles, „subțire, delicat”, pentru că e pus în legătură cu *fir*².

¹ Izvoarele principale au fost indicate la p. 288.

² Cf. Graur, *Studii*, p. 198.

b. Fonetica și morfologia

Schimbările fonetice pot determina și transformări morfologice. Corelația de timbru a consoanelor din română (*tînăr—tineri, vād—vezi* etc.), de exemplu, a contribuit la existența categoriilor cu mai multe mărci morfologice, ceea ce a constituit o complicare a morfologiei. Renunțarea la transformarea lui *z* în *j* la pluralul substantivelor și adjectivelor : *praghez—praghezi* (nu *pragheji*, ca mai vechiul *mînz—mînji*) este însă o simplificare a sistemului morfologic.

Ca urmare a faptului că *i* și *u* în poziție finală s-au redus în pronunțare cînd erau precedați de consoane, rolul morfologic al vocalelor a trecut asupra consoanelor ³.

O transformare fonetică, reducerea diftongului (*eu* sau *ei*), a avut ca urmare apariția formelor latinești de acuzativ *diem, rem* (din mai vechile **dieum, *reim* sau **reum*), care au constituit, după cît se pare, punctul de plecare pentru crearea unui nou tip de flexiune, declinarea a V-a ⁴.

În franceză, o modificare a accentului a atras unele schimbări în flexiune. Pînă în secolul al XVI-lea, în flexiunea verbului, accentul putea sta atît pe ultima silabă, cît și pe penultima, dacă ultima era un *e* așa-numit „mut” („mut” din punctul de vedere al limbii moderne, dar silabic în limba curentă din secolul al XV-lea). Această mobilitate a accentului era însoțită la unele verbe de o alternanță vocalică : formele accentuate pe rădăcină prezentau un vocalism diferit de al celor cu accentul pe desinență. Astfel, de exemplu, indicativul prezent al verbului *laver* „a spăla” era : *je lève, tu lèves, il lève, nous lavons, vous lavez, ils lèvent*. Odată cu dispariția lui *e* „mut”, accentul a devenit fix (pe silaba finală a tuturor cuvintelor), iar alternanța vocalică a dispărut și ea (formele verbului *laver* s-au uniformizat : *je lave, tu laves, . . . , nous lavons* etc.) ⁵.

Sînt cazuri în care fonetica, morfologia, uneori și sintaxa, se întrepătrund : de exemplu, dispariția din pronunțare a articolului hotărît masculin *-l*. Aceasta este o problemă de fonetică, dar și de morfologie, căci articolul masculin este acum *u*. Cauzele fenomenului sînt și ele de naturi diferite. Fonetica a contribuit pe mai multe căi : *u* și *i* finali ai formelor nearticulate de singular și plural s-au scurtat, iar articolul *l* de la plural, urmat de *i*, s-a muiat și a căzut. Ca urmare a acestor modificări fonetice paralelismul inițial existent între formele nearticulate și cele articulate de singular și de plural (*lupu—lupi, lupulu—lupîli*) a fost distrus (ajungîndu-se la : *lupû—lupî, lupulû—lupî*). Sistemul morfologic (e vorba deci de contribuția morfologiei) „cerea” refacerea paralelismului prin suprimarea lui *l* și crearea unei noi opoziții între formele articulate : *lupu—lupi* (cu *u* și *i* vocale pline) ⁶. Se pare că fonetica a mai avut un rol :

³ Cf. Al. Graur, *Tendențele actuale ale limbii române*, București, 1968, p. 33.

⁴ Cf. *Istoria limbii române*, I, București, 1965, p. 136.

⁵ Cf. J. Kuryłowicz, *Le changement accentuel dans la langue française du XVIe siècle*, BL XIII, 1945, p. 39—45.

⁶ Cf. Graur, *Studii*, p. 35—36.

s-a observat că articolul *l* nu se pronunță mai ales atunci cînd substantivul masculin articulat enclitic este urmat în propoziție de un cuvînt care începe cu o consoană sau, mai des, cu un grup de consoane (și mult mai rar cînd substantivul e urmat de un cuvînt care începe cu o vocală sau cînd se găsește la finală absolută). Prin urmare, dispariția articolului *l* se datorește tendinței de simplificare a grupurilor consonantice⁷. Deoarece ultima explicație (care nu o anulează pe prima, ci se alătură ei) are în vedere fonetica sintactică, se poate trage concluzia că în producerea fenomenului discutat acționează atît factori de ordin morfologic, cît și factori de ordin fonetic și sintactic.

c. Morfologia și sintaxa

Legătura strînsă dintre aceste două compartimente ale limbii se manifestă și într-un fapt cum e aglutinarea articolului, care depinde de ordinea cuvintelor în propoziție. În limbile romanice occidentale articolul s-a fixat înaintea substantivului, pentru că adjectivul, în fața căruia s-a pus articolul, stă de obicei înaintea substantivului determinat, pe cîtă vreme în română articolul se află în urma substantivului pentru că adjectivul este așezat de cele mai multe ori după substantiv, iar articolul prepus adjectivului s-a aglutinat la sfîrșitul substantivului⁸.

În limba rusă suprimarea copulei a avut ca urmare folosirea aproape obligatorie a pronumelui personal cu funcțiune de subiect (în română putem spune *este elev*, fără pronumele subiect *el*, dar în rusește numai *он учитель*, cu pronume).

d. Lexicul și morfologia

Schimbările petrecute în vocabular (dispariții și apariții de cuvinte) atrag uneori modificări în structura gramaticală. Cînd sînt părăsite cuvintele care formau un tip morfologic, dispăre și tipul morfologic ca atare; cuvintele împrumutate, aparținînd unui anumit tip morfologic, întăresc sau introduc categoria în limba care împrumută. De exemplu, latina a dobîndit o declinare greacă și semigreacă mai ales la nume proprii, care apoi s-a extins și a lăsat urme, după cît se pare, în limbile romanice. Limba rusă a pierdut vechile teme neutre în *-men* și are astăzi numai zece cuvinte (*дремя, время* etc.) care reprezintă rămășițe ale unei declinări aparte. Tot în limba rusă însă a apărut, prin împrumuturi, o nouă clasă de substantive neutre nedeclinabile, ca *пальто*. De asemenea, în română avem astăzi un număr sporit de adjective invariabile, ca: *havan, maro, atroce, perspicace, șic, cloș* etc., și substantive care suferă modificarea accentului în cursul flexiunii: *radio—radiouri, zero—zerouri* etc.

⁷ Cf. Andrei Avram, *Despre cauzele dispariției lui l final — articol hotărît*, SCL X, 1959, 3, p. 457—463.

⁸ Cf. Al. Graur, în BL V, 1937, p. 204—218.

e. Lexicul și sintaxa

Există cuvinte care și-au schimbat înțelesul din cauza contextului în care apar în mod obișnuit. Așa sînt, de exemplu, în franceză: *pas*, *point*, *rien*, *guère*, *mie*, care au căpătat sens negativ, deoarece au fost înțrebuițate de cele mai multe ori în contexte negative.

Cuvintele compuse sînt adesea la origine grupuri sintactice care, fiind des folosite, au ajuns să se sudeze: rom. *untdelemn*, *cumsecade*, *binecuvînta*, *astăzi*, *dinainte*, fr. *gendarme*, *grand-père*, *nouveau-né*, *bien-venu*, *va-et-vient*, *au-dessous* etc.

Exemplele date mai sus, care s-ar putea înmulți, au urmărit să demonstreze marea varietate a aspectelor legăturii dintre compartimentele limbii, privită din punct de vedere istoric.

3. Progresul în limbă

1. Teza evoluției progresive a limbii apare sporadic în cursul secolului al XVII-lea, odată cu acreditarea ideii de progres social. În primele decenii ale secolului al XIX-lea își fac loc teorii privitoare la direcțiile de evoluție a limbii. În această perioadă un loc preponderent ocupă teoria celor două perioade de evoluție a limbilor. Ea s-a constituit pe baza interpretării clasificării morfologice a limbilor (Fr. Schlegel, Aug. Schleicher) și a analizei constituirii flexiunii nominale în limbile indoeuropene vechi (Fr. Bopp). Adepții acestei teorii considerau că limbile progresează pînă își constituie flexiunea, după care urmează un proces de decadentă. Manifestare a degradării era interpretată trecerea de la structura sintetică la cea analitică. Concepția naturalistă a lui Aug. Schleicher a fundamentat teoretic această interpretare, evoluția limbii fiind comparată de el cu viața unui organism care se naște, se dezvoltă și după aceea îmbătrînește și moare¹.

Poziții diferite se întîlnesc în această epocă numai la lingviștii care, ca J. Grimm, intuiesc legătura dintre nivelele limbii și înțeleg că reducerile sistemului flexionar sînt compensate de achiziții în sintaxă. Concepind limba ca produs al spiritului poporului, W. v. Humboldt considera că simplificarea formelor nu reprezintă o manifestare a decadentei, căci, chiar dacă limba pierde din expresivitate, ea cîștigă în sistematizare².

În a doua jumătate a secolului trecut, lingviștii psihologiști, aducînd în discuție și evoluția conținutului limbii, demonstrează inconsistența teoriei celor două perioade (A. A. Potebnea).

¹ Aug. Schleicher, *Die darwin'sche Theorie und die Sprachwissenschaft*, ed. II, Weimar, 1873, p. 7.

² *Über die Verschiedenheit...*, p. 8-9.

Privind limba în întregul ei, W. Whitney cel dintâi stabilește o diferență între simplificarea limbii și sărăcirea ei și scoate în evidență echivalențele și compensările care se produc în istoria limbilor, remarcând că, de regulă, procedeele noi, analitice, sînt superioare celor vechi.

Problema progresului în limbă l-a preocupat în mod deosebit pe O. Jespersen. Din punctul său de vedere, modificările unei limbi trebuie apreciate sub aspectul eficienței lor. Idealul limbii — ca mijloc de transmitere a ideilor — este maximum de capacitate cu minimum de efort. Întrucît trecerea de la structura sintetică la cea analitică înseamnă trecerea la forme mai puține și mai regulate, rezultă că limbile moderne sînt mai ușor de învățat, deci superioare celor vechi.

Greutățile în stabilirea unor criterii obiective de apreciere a progresului limbii au dat naștere unor poziții sceptice³ sau relativiste⁴. În primele decenii ale secolului nostru se răspîndește ideea că, în orice perioadă a istoriei lor, limbile sînt egale între ele, întrucît toate corespund necesităților de comunicare ale colectivelor cărora le aparțin. Totodată se susține că, funcționînd în condiții specifice, fiecare limbă ar trebui apreciată după o unitate de măsură aparte.

Aceste poziții sceptice sînt în prezent în cea mai mare parte abandonate. Tot mai mulți lingviști sînt dispuși să admită, cel puțin teoretic, că limbile progresează odată cu dezvoltarea vieții materiale și sociale. Modificările unei limbi sînt apreciate astăzi din punctul de vedere al sistemului ei și al conceptului de economie.

2. Nu se poate nega faptul că există o corespondență între nivelul general de dezvoltare al unei limbi și nivelul de viață al vorbitorilor ei. De aici nu rezultă că toate modificările sînt condiționate de factori externi sau că toate contribuie la perfecționarea limbii. Există și schimbări care înseamnă o dare înapoi, și altele care au caracter neutral. Progresul unei limbi este rezultatul multor modificări de amănunt, produse în toate nivelele, în cursul multor secole, după legi specifice fiecăreia.

Limba urmează un drum ascendent, pentru că este obligată să corespundă în permanență necesităților de comunicare, și acestea nu rămîn la același nivel, ci devin tot mai complexe. Se consideră în general că izvorul principal al dezvoltării progresive a limbii îl constituie contradicția, care se reproduce continuu, între resursele existente ale limbii și ideile de exprimat, al căror nivel de abstractizare și grad de complexitate cresc mereu.

Lingviștii sînt de acord că un loc important în explicarea schimbărilor lingvistice revine factorilor externi (înțelegîndu-se prin aceasta nu numai elementele extralingvistice, dar și contactul între limbi). Factorii externi acționează în limbă prin intermediul factorilor interni. Din punctul de vedere al sistemului limbii cauza ultimă a oricărei schimbări

³ Cf. Charles Bally, *Le langage et la vie*, Berna, 1935, p. 50 și urm.

⁴ Cf. J. Vendryes, *La langue*, Paris, 1921, p. 412.

este un factor extern, în timp ce cauza directă este întotdeauna un factor intern.

Criteriile de apreciere a evoluției limbii trebuie să rezulte din luarea în considerare a funcțiilor ei specifice și din analiza materialului lingvistic.

Limba este un fenomen social și, ca atare, ea are o valoare sociologică. Pentru a aprecia dacă limba progresează, este necesar să se stabilească mai întâi căror necesități sociale le răspunde și în ce mod se adaptează ea tot mai adecvat la aceste necesități. Dat fiind că limba servește societatea ca mijloc de comunicare, rezultă că a urmări felul în care progresează o limbă înseamnă, de fapt, a stabili felul cum ea se adaptează la nevoile de comunicare.

Trebuie să fim de acord cu ideea că există între limbi o egalitate relativă, în sensul că toate sînt construite, în esență, din aceleași elemente și îndeplinesc în societate aceeași funcție.

Limbile sînt egale din punctul de vedere al potențialității lor, al capacității lor de a se transforma, de a evolua odată cu societatea care le vorbește. Dar, totodată, trebuie să ținem seama de faptul că nevoile de comunicare ale diverselor colective nu sînt egale și, ca atare, nici mijloacele care răspund acestor nevoi nu pot fi considerate egale. Admițînd ideea că limbile sînt în mod egal eficiente în raport cu nevoile societăților în care funcționează, trebuie să admitem, totodată, că diferențele de cultură între aceste societăți pot servi ca un criteriu extern în aprecierea nivelului de dezvoltare a unei limbi ⁵.

Formele de manifestare a progresului în limbă sînt determinate de natura elementelor ei componente și de tipul relațiilor dintre ele. În limbă se disting cîteva nivele alcătuite, fiecare, dintr-un inventar de unități aflate într-o anumită organizare. S-ar putea deduce de aici că evoluția progresivă a unei limbi se manifestă prin creșterea numărului de unități, prin transformarea calitativă a conținutului lor și prin întărirea caracterului sistematic al fiecărui nivel și al limbii în ansamblu ⁶.

Putem admite că unul din criteriile progresului lingvistic este sporul cantitativ, cu condiția de a nu considera orice achiziție drept un câștig. Este evident că creșterea cantitativă în lexic nu este de același tip cu aceea din fonetică sau gramatică.

Prin latura de conținut a unităților biplane, limba reflectă mersul ascendent al gândirii de la concret la abstract și apoi la concretul logic. Totodată ea își îmbunătățește neconținut modul de organizare. Lingvistica secolului nostru a demonstrat că orice limbă este un sistem de sisteme. Organizarea sistematică se întîlnește în toate limbile, în forme și grade diferite. Întrucît organizarea în sistem reprezintă avantaje din punctul de vedere al economiei de material și al însușirii limbii, se poate considera că întărirea caracterului sistematic este o formă de realizare a progresului.

⁵ L. F. Brosnahan, *Language and Evolution*, „Lingua” 3, 1960, 1, p. 23.

⁶ Wald, *Progresul*, p. 48–50.

Se poate considera că progresul limbii se manifestă și în treptata, dar continuă ei autonomizare. Născută în procesul muncii sociale și aflată multă vreme în strânsă dependență de el, limba se desprinde treptat, își lărgeste funcțiile, se constituie ca un sistem autonom, cu legi proprii de evoluție, determinate nu numai de reflectarea vieții sociale și a legilor gândirii, dar și de natura materialului ei constitutiv și de modul lui specific de organizare.

Creșterea gradului de autonomie poate fi observată în evoluția fiecărui sector al limbii. Se știe astfel că, la origine, forma sonoră a cuvintelor era motivată de conținutul lor semantic, reproducând însușiri ale obiectelor realității. Cu vremea, caracterul motivat se pierde și învelișul fonetic devine arbitrar, așa încât evoluția lui este numai în mică măsură determinată de schimbările conținutului, majoritatea modificărilor fiind impuse de natura elementelor sonore care îl alcătuiesc și de funcția lor în cadrul sistemului lingvistic.

În evoluția unităților semnificative ale limbii se observă rolul din ce în ce mai mare pe care îl exercită poziția lor în sistem, relațiile paradigmatică și sintagmatică contractate cu alți termeni, adică o creștere a valorii (în sensul saussurian al termenului).

Pentru fazele mai vechi ale limbilor se observă mai ușor dependența lor de structura socială și de legile gândirii logice. Așa se explică de ce, pentru a demonstra relațiile limbii cu societatea și cu gândirea, cercetătorii aduc de preterință exemple din limbi puțin evoluat. În cursul istoriei reflectarea în limbă a legilor societății și ale gândirii se face tot mai mult prin intermediul legilor ei specifice.

Se poate aminti că autonomizarea crescândă a elementelor limbii își află o paralelă în evoluția sistemelor de scrierea, care — după cum se știe — au trecut de la imitarea conturului obiectelor (în pictograme) la reprezentarea simbolică a ideilor (în ideograme) și, în cele din urmă, la notarea cu semnele arbitrare ale alfabetului a celor mai mici unități sonore.

În cercetarea felului în care se manifestă progresul în limbă e necesar să se țină seama în permanență de interacțiunea generalului și a particularului. Există o direcție generală ascendentă a fenomenului limbă, determinată de evoluția generală a societății, și forme speciale de manifestare a acestei direcții, specifice fiecărui tip de structură și fiecărei limbi. De asemenea, în limbă, ca și în alte fenomene, formele progresului nu rămân identice, ci se schimbă odată cu trecerea ei de la o calitate la alta, de la o etapă istorică la alta. Nu trebuie să ne așteptăm să găsim în toate fazele limbii aceleași forme de evoluție. Se schimbă atât formele progresului, cât și ritmul în care el se produce. Se observă că, cu cât limbile se află la un nivel mai înalt, cu atât modificările sistemului lor se produc mai lent, datorită atât unor factori de cultură, care mențin norma dată a limbii, cât și caracterului mai organizat al structurii lor, care face loc cu greu fenomenelor noi. Așa se explică, între altele, de ce lingviștii din prima jumătate a secolului trecut admi-

teau progresul unei limbi numai pînă la constituirea categoriilor ei gramaticale sau pînă la formarea limbii literare. Ei constatau că proce-sele consemnate pînă la această fază nu se mai repetau ulterior.

3. Evoluția progresivă se manifestă în mod diferit, în funcție de specificul nivelelor limbii. Astfel se observă că în *fonetică* nu se pot desprinde direcții constante de evoluție. Se poate considera că, în faza de constituire a limbilor primare, creșterea numărului de foneme a reprezentat un indice al progresului lor, dar acest criteriu nu se mai verifică în etapele ulterioare. Se știe astfel că limba indo-europeană avea mai multe foneme decît limbile care au provenit din ea. Pe măsura constituirii sistemelor fonologice, mijlocul principal de îmbogățire nu mai este achiziția de foneme cu totul noi (soluție neeconomică), ci transformarea în corelații fonologice a diferențelor fonetice existente.

Se consideră⁷ că, în cursul istoriei, stratificarea fonologică se realizează în conformitate cu principiul contrastului maxim, trecindu-se de la opoziții cu contrast mai puternic (între fonemul cu închidere completă a canalului articulator și vocala cea mai deschisă) la opoziții cu contrast mai slab și deci mai greu de perceput (de exemplu opoziția de sonoritate). Dar e evident că simpla prezență sau absență a unui fonem sau a unui tip de opoziție fonologică nu constituie un indice al nivelului unei limbi, cîtă vreme unele foneme s-au putut pierde într-o epocă relativ recentă.

Nu se constată o direcție constant ascendentă nici în evoluția sistemelor fonologice. Se admite că, din punct de vedere teoretic, sistemul fonologic cel mai bun este acela în care toate fonemele sînt integrate în corelații sau fascicule, armonia sistemului fiind o condiție a stabilității lui⁸. Dar, deși tendința spre integrare structurală acționează în permanență, sistemele fonologice nu-și pot menține echilibrul, deoarece schimbările care au loc în lexic și gramatică se repercutează asupra lor. De aceea nu se poate spune că, de la o epocă la alta, crește gradul de integrare a fonemelor în sistem așa cum, să spunem, vocabularul sporește în mod absolut sau morfologia se debarasează constant de formele neregulate. Trecerea de la o stare de armonie a sistemului fonologic la altă stare de armonie, prin faze de dezechilibru, de apariție a unor foneme neintegrate, nu poate fi interpretată nici ca evoluție în cerc, căci limbile nu revin la faza anterioară, și nici ca evoluție în spirală, căci nu se poate demonstra că noua fază de echilibru e superioară celei precedente.

4. În cursul istoriei se schimbă raportul dintre *forma sonoră* a cuvîntului și *sensul* lui.

După cum s-a observat⁹, evoluția învelișului sonor al cuvintelor e dirijată de antinomia dintre tendința spre economie și tendința spre

⁷ R. Jakobson, *Les lois phonétiques du langage enfantin et leur place dans la phonologie générale* (1939), în *Selected Writings*, vol. I, *Phonological Studies*, Haga, 1962, p. 317–327, și A. A. Leontiev, *Возникновение и первоначальное развитие языка*, Moscova, 1963, p. 94–100.

⁸ Martinet, *Economie*, p. 89.

⁹ P. Passy, *Etude sur les changements phonétiques et leurs caractères généraux*, Paris, 1891, p. 229; Martinet, *Eléments*, p. 182.

claritate. În fiecare etapă istorică se stabilește un echilibru între nevoile de exprimare, care cer unități mai numeroase, mai specifice și, proporțional, mai puțin frecvente, și inerția naturală, care îndeamnă spre folosirea unui număr mai restrâns de unități, mai generale și mai frecvente.

Evoluția învelișului sonor al cuvintelor poate fi apreciată și în corelația lui cu sensul exprimat. Este de presupus că, în faza cea mai veche, complexul sonor era motivat, marea majoritate a cuvintelor primare avînd caracter onomatopeic. S-a remarcat că în limbile puțin evoluat există un procent însemnat de cuvinte imitative și cu simbolism fonetic. În cursul istoriei, numărul cuvintelor cu formă motivată scade în mod absolut și relativ. Forma arbitrară se creează prin modificări fonetice, prin trecerea unei denumiri de la un obiect la altul, prin împrumuturi. În stadiul izolant majoritatea cuvintelor au formă nemotivată, ceea ce permite exprimarea de sensuri abstracte și apariția polisemiei. În evoluția ulterioară, odată cu apariția compunerii și a derivării, se trece la faza motivării relative a formei în raport cu conținutul exprimat. E vorba de o motivare cu caracter intern și sistematic, caracteristică limbilor cu structură aglutinantă și flexionară. Pe această treaptă cuvintele, păstrînd capacitatea de a reda idei abstracte, pot fi ușor înțelese și memorate. S-ar putea spune deci că, în cursul istoriei limbii, evoluția învelișului sonor al cuvintelor se produce ascendent, în forma unei spirale¹⁰.

5. Progresul în *vocabular* se manifestă, în primul rînd, prin îmbogățire, ca rezultat al dezvoltării culturii materiale și spirituale a vorbitorilor. Ritmul de creștere este inegal pe limbi și pe epoci, depinzînd de factori extralingvistici. Paralel cu achiziția de cuvinte noi, are loc o eliminare treptată de cuvinte din fondul existent. Într-o limbă care se dezvoltă, numărul cuvintelor noi întrece pe cel al cuvintelor eliminate.

Cercetarea istoriei limbilor ca și compararea lor sincronică au evidențiat faptul că, sub aspectul evoluției sensurilor, limbile trec prin aceleași faze. Etapa cea mai veche este cea a sincretismului semantic, rezultat al unei reflectări globale, nedistincte a realității. Această stare își trage originea din interjecțiile și onomatopeele polivalente, din cuvîntul-frază. Sincretismul semantic caracterizează și faza incipientă a sensurilor abstracte și pe cea a formării sensurilor gramaticale.

Pe treapta ulterioară are loc o delimitare treptată a sensurilor, se trece la specificarea concretă, cînd fiecare detaliu al realității capătă un nume. Faza aceasta e caracteristică multor limbi tribale actuale, al căror lexic conține numeroase cuvinte cu sens concret și un număr redus de termeni cu sens general — denotînd slaba capacitate a gîndirii de a depăși analiza perceptuală pentru a se ridica la analiza logică.

Pe măsura creșterii complexității raporturilor dintre om și mediul înconjurător și a evoluției gîndirii, se creează tot mai multe concepte

¹⁰ Wald, *Progresul*, p. 72.

generale și abstracte. Evoluția semantică se prezintă astfel sub forma unei spirale: de la generalul nediferențiat și vag la notarea precisă a concretului și, de aici, la abstractul logic.

Vocabularul evoluează ascendent și sub aspectul organizării elementelor lui, al formării și întăririi sistemului lexical. Astfel într-o fază veche a limbii, când predominantă era structura izolantă, vocabularul era un ansamblu de elemente neorganizat. Cuvintele noi se creau numai făcându-se apel la rădăcini diferite. Începutul organizării mijloacelor de îmbogățire are loc odată cu apariția cuvintelor compuse. Inițial, cuvintele compuse reprezentau sintagme componente ale frazei. Tipul cel mai vechi de compunere are elementele reunite în coordonare paratactică. Ulterior, pe măsura dezvoltării raporturilor în frază, tipurile de compunere devin mai variate; cu vremea, ele se autonomizează, dobîndind reguli proprii. O fază superioară din punctul de vedere al organizării și al economiei de material este derivarea, care își trage originea din compunere. În cursul istoriei limbii, crește numărul de afixe derivative și se perfecționează organizarea lor. Se poate observa că sistematizarea lexicului devine tot mai necesară pe măsura creșterii inventarului de unități și a tipurilor de sensuri exprimate cu ajutorul lor.

6. În timp ce evoluția progresivă a vocabularului are forme comune în toate limbile, cea a *morfologiei* are aspecte variate, determinate de factori interni.

În istoria categoriilor gramaticale se observă treptata formare a sensurilor gramaticale (prin emanciparea lor de lexic), evoluția lor de la concret la abstract, precum și sistematizarea mijloacelor lor de exprimare.

Astfel de la clasele nominale (diviziunea lexicală pe criterii semantice) se trece la gen. În limba indo-europeană opoziția lexicală animat — inanimat se transformă în opoziție gramaticală, servind la diferențierea subiectului de obiect (prin diferența de formă nominativ — acuzativ la animate) în condițiile unei topici libere. Genul gramatical ia naștere atunci când dobîndește un morfem propriu la cuvintele aflate în acord cu substantivul (adjectiv, pronume, numeral). Evoluția lui ulterioară are cauze interne, depinzînd în mare parte de tipul structurii limbii.

Și numărul a fost la origine categorie lexicală, în sensul că diferența dintre un obiect și mai multe obiecte de același fel s-a exprimat prin cuvinte diferite. Supletivismul a lăsat pînă astăzi urme în limbi foarte înapoiate. În perioada constituirii claselor nominale, numele obiectelor la singular fac parte dintr-o clasă, iar cele ale obiectelor în grup (colective) dintr-alta. În perioada gramaticalizării categoriei numărului, afixul de colectiv devine adesea marcă a pluralului.

Categoriile verbale ale diatezei, modului, aspectului, timpului s-au exprimat inițial prin mijloace lexice, fapt care a lăsat urme în formele supletive. În limbile mai puțin evoluat aceste categorii sînt mai numeroase, mai concrete și mai puțin distincte. Diferențe clare între moduri, diateze și aspecte nu existau nici în fazele vechi ale limbii indo-europene. Istoria limbilor oglindește procesul constant de delimitare a acestor categorii,

de gramaticalizare și de constituire a lor în sisteme. Mai ușor, pentru că are loc în epoca istorică, poate fi urmărit procesul perfecționării acestor sisteme, prin precizarea valorii termenilor și reducerea distincțiilor inutile. În istoria limbilor indo-europene se observă adesea la verbe trecerea spre opoziții binare: infectum — perfectum, activ — pasiv, indicativ — non-indicativ.

Evoluție progresivă se manifestă și în istoria părților de vorbire. Ea constă în treptata lor diferențiere semantică și formală, proces care se reproduce în forme asemănătoare în cele mai diferite limbi. În cursul istoriei se observă evoluția de la părți de vorbire cu conținut noțional mai concret (nume — verb) spre părți de vorbire cu conținut mai abstract (adjectiv, pronume, numeral) și de aici spre părți de vorbire cu conținut relațional (articol, prepoziție, conjuncție). Evoluția conținutului este dependentă de transformarea progresivă a gândirii, iar gradul de diferențiere formală depinde de tipul structural al limbii, fiind mai redus în limbile izolante, mai marcat în cele flexionare.

Privit în ansamblu, sistemul morfologic se prezintă în fazele mai vechi ale limbilor cu categorii numeroase și forme complicate de exprimare a lor. Perfecționarea gândirii, îmbogățirea continuă a vocabularului, înmulțirea raporturilor sintactice și a categoriilor gramaticale impun morfologiei o sistematizare mai strictă, care se manifestă prin tendința constantă de unificare și simplificare a formelor. Procesul sistematizării paradigmelor nominale și verbale poate fi urmărit în istoria limbilor indo-europene, semitice, ugro-finice.

7. Asemenea vocabularului, *sintaxa* este, în mai mare măsură decât morfologia, legată de formele gândirii, ceea ce explică existența acelorași faze de evoluție sintactică în cele mai diferite limbi. Progresul în sintaxă se manifestă prin creșterea inventarului de unități și prin transformarea calitativă a conținutului lor sub aspectul organizării. Se admite în general ¹¹ că fraza primară a fost monomembră, fiind reprezentată de cuvântul-interjecție, ulterior de un cuvânt cu sinteretism semantic la care tonul, gestul și contextul extralingvistic complineau și specificau ideea.

Fraza bimebră, impusă de cerințele crescînde ale comunicării, s-a creat prin introducerea subiectului ca termen marcat. Cronologia relativă a apariției ei nu poate fi stabilită cu precizie, dar este de presupus că e vorba de epoca anterioară diviziunii primare a părților de vorbire. În etapa ulterioară se constituie propoziții plurimembre. Acest tip de propoziție se prezenta inițial ca o succesiune de cuvinte legate sintactic și semantic, dar insuficient diferențiate formal. Ea se caracteriza prin slaba coeziune și prin lipsa unei subordonări stricte, singura legătură între membrii principali și cei secundari fiind apoziția. Atributul era un nume alăturat altui nume, funcțiunea lui determinativă reieșind din confruntarea sensului lui cu cel al cuvîntului determinat, obiectul di-

¹¹ Hugo Schuchardt-Brevier, Halle, 1928, p. 209; A. Meillet, *Remarques sur la théorie de la phrase*, în *Lingu. hist.*, II, p. 2.

rect era diferit de subiect prin topică, complinirile circumstanțiale erau exprimate prin cuvinte al căror sens lexical le predispucea pentru asemenea funcțiuni, după cum reiese din analiza adverbilor primare, care, în faza cea mai veche a limbilor, reprezintă tema pură a numelui.

În cursul istoriei, frecvența unor raporturi sintactice impune constituirea flexiunii și treptata separare a părților de vorbire, ceea ce a avut drept urmare centralizarea propoziției și delimitarea membrilor subordonați de cei regenți.

În cele mai vechi texte ale limbilor indo-europene, trăsătura dominantă în propoziție este autonomia cuvintelor, manifestată în aceea că părțile secundare exprimă prin forma lor funcțiunea în propoziție, dar nu și dependența lor față de alți termeni, fiecare membru constituind o unitate în sine. În epocile următoare coeziunea propoziției se întărește, relațiile sintactice dobîndesc un rol predominant în raport cu sensurile lexicale ale cuvintelor, membrii secundari gravitează spre cei principali, se generalizează recțiunea și se creează în propoziție grupuri stabile. Legătura dintre membrii propoziției devine mai strînsă și organizarea lor mai strictă, pe măsura constituirii categoriilor gramaticale și a paradigmelor. În acest fel evoluția ascendentă a propoziției constă în trecerea de la simplu la complex și de la autonomia cuvintelor la reguli stricte de subordonare¹².

Opoziția dintre propoziție și frază se întâlnește în fazele mai evoluat ale limbilor. Se admite că în multe limbi fraza cu propoziții subordonate s-a creat prin dezvoltarea unor părți de propoziție, pe baza construcțiilor gerunziale, participiale, infinitivale; construcțiile de acest tip au lărgit limitele propoziției, menținînd unitatea ei. Ele au fost înlocuite ulterior de propoziții secundare.

Corespunzător opoziției în propoziție, în frază cel mai vechi tip de legătură a fost parataxa. Trecerea de la parataxa la hipotaxă a fost impusă de creșterea complexității propozițiilor și de sporirea gradului lor de centralizare. În limbile indo-europene, ugro-finice ș.a., conjuncții coordonatoare s-au creat adesea din adverbe, iar subordonatoare din pronume, adverbe sau particule.

Evoluția progresivă a sintaxei prezintă unele puncte comune cu aceea a vocabularului și a morfologiei, precum și trăsături proprii. Principala formă a progresului în sintaxă este creșterea complexității unităților sintactice (cuvînt—propoziție, propoziție bimebră, propoziție plurimebră, frază). La nivelul propoziției și al frazei se observă trecerea treptată de la exprimarea implicită a raporturilor sintactice la exprimarea lor prin mijloace specializate. Organizarea mai strictă este impusă de creșterea numărului de raporturi, de varietatea și frecvența lor. În cursul istoriei limbii raporturile sintactice devin mai autonome față de formele logice pe care le exprimă și față de sensurile lexicale pe care le leagă, ajungînd să influențeze, la rîndul lor, atît semantica

¹² A. Meillet, J. Vendryes, *Traité de grammaire comparée des langues classiques*, Paris, 1953, p. 573, 598.

(prin transformarea unor cuvinte noționale în instrumente gramaticale), cît și morfologia (prin impunerea creării categoriilor gramaticale și a părților de vorbire).

Spre deosebire de vocabular și morfologie, unde vechiul se menține la periferie, sub formă de relice, în sintaxă un procedeu nou nu scoate din uz pe cele anterioare, ceea ce face ca, pe plan sincron, să existe mai multe posibilități de exprimare a unei idei. Se constată astfel că propoziția plurimembră n-a scos din uz propoziția monomembră, că fraza verbală coexistă cu cea nominală, că hipotaxa nu a înlăturat parataxa. În prezența noilor procedee, cele vechi își modifică conținutul și dobîndesc coloratură stilistică.

8. Evoluția progresivă se realizează în ritmuri diferite în fiecare nivel al limbii, în funcție de natura și numărul elementelor componente și de condiționarea lor mai mult sau mai puțin directă de fenomene extralingvistice. S-a observat¹³ că ritmul modificărilor lingvistice este direct proporțional cu numărul elementelor între care se stabilesc relații, în sensul că cele mai rapide schimbări se produc în vocabular, iar cele mai lente în fonetică; de asemenea sintaxa se schimbă mai repede decît morfologia. Varietatea de ritm se datorește și faptului că fonetica și morfologia au sisteme cu o organizare mai strictă, iar elementele lor sînt în mai mică măsură dependente de factori extralingvistici variabili. Întrucît nivelele limbii funcționează în interdependență, nivelul care se transformă mai repede antrenează dezvoltarea mai rapidă a celorlalte, în timp ce nivelul cu cele mai lente modificări joacă rolul de frînă (vezi și p. 331).

Diferențele de ritm în evoluția nivelelor limbii au caracter legic. Acolo unde se încalcă legitatea ritmului ne aflăm în prezența unei evoluții anarhice, semn al degradării limbii.

Se observă diferențe de ritm în evoluție de la o limbă la alta și în istoria aceleiași limbi, după epoci, ca urmare a inegalității ritmului de dezvoltare a vieții sociale. Între factorii care intervin în evoluția limbii, un loc principal revine celor culturali, care influențează dezvoltarea cantitativă și calitativă a lexicului și a sintaxei. Evoluția limbilor e influențată și de diversele cauze care provoacă contactul între limbi, precum și de factorii geografici, adesea corelați cu cei demografici.

În evoluția unei limbi intervine un complex de factori, obiectivi și subiectivi, externi și interni, și ponderea lor variază în funcție de epoca istorică și de specificul structural al limbii și al fiecărui nivel al ei. Se desprinde constatarea că, pe măsură ce societatea umană a evoluat, a crescut tot mai mult rolul intervenției conștiente și dirijate în limbă, a unei intervenții care ține seama de necesitățile de comunicare și de tendințele de evoluție ale fiecărei limbi, în fiecare epocă istorică. În epoca noastră, rolul factorului subiectiv a crescut mult, datorită înseși condițiilor vieții sociale. Dezvoltarea impetuoasă a mijloacelor de trans-

¹³ J. Fodor, *The Rate of Linguistic Change. Limits of the Application of Mathematical Methods in Linguistics*, Budapesta, 1965, p. 18—20.

port și de comunicare (telefon, telegraf, radio) ușurează legăturile între regiuni și țări, făcând să scadă tot mai mult ponderea factorului geografic, înlăturând izolarea lor culturală și lingvistică. Instituțiile culturale intervin activ, accelerând procesul de unificare teritorială a dialectelor prin răspîndirea limbii literare. Se duc campanii active pentru recunoașterea drepturilor unor limbi (franceza în Canada, valona în Belgia). În țările eliberate de robia colonială are loc un proces intens de normare a limbii literare pe baza unui idiom local și de îmbogățirea ei cu cuvinte internaționale. S-a reușit chiar să se reintroducă în uz ca mijloc curent de comunicare limba ebraică — moartă timp de 2000 de ani.

Epoca noastră este perioada unor rapide transformări în știință și tehnică, care antrenează mari prefaceri și în viața de toate zilele. Orice invenție nouă își găsește aplicări rapide și se răspîndește în cele mai îndepărtate regiuni. S-au realizat totodată pași însemnați în strîngerea legăturilor dintre popoare, în numeroase forme de colaborare. Aceste transformări nu rămîn fără urmări asupra limbii. A început să se contureze pe plan mondial tendința — manifestată la începutul epocii moderne în granițele fiecărui stat — de unificare lingvistică. Începutul acestui proces se observă, cum este și firesc, în lexic. Astfel vocabularul se îmbogățește tot mai mult pe seama termenilor internaționali. Se constată de asemenea că, dincolo de trăsăturile specifice, se manifestă unele tendințe comune și în gramatică (simplificare, trecere la forme analitice), mai vizibile în cadrul unei familii de limbi.

O limbă progresaază numai pe măsura creșterii necesităților de comunicare, limita superioară a dezvoltării ei fiind aceea de a le corespunde pe deplin într-o etapă dată a evoluției. Acest nivel limba nu îl atinge niciodată, căci în permanență necesitățile comunicării cresc mai repede decît posibilitățile limbii.

Progresul este o lege generală, obligatorie pentru toate limbile. El are în diverse limbi trăsături comune, explicabile prin direcțiile generale în evoluția societății și a gîndirii, prin funcțiunile identice ale limbilor și prin trăsăturile lor structurale asemănătoare. Dar formele lui de manifestare sînt variate în diverse limbi și epoci, datorită atît specificului în evoluția istorică a fiecărei limbi, cît și trăsăturilor ei structurale proprii. Trăsături comune se întîlnesc mai ales în evoluția conținutului, iar trăsături specifice, mai ales în forma de exprimare și organizare.

9. În istoria unei limbi se produc și transformări care contravin direcției ei generale progresive. Uneori, prin jocul factorilor interni apar modificări de amănunt care strică echilibrul sistemului sau îl complică în mod inutil. Este vorba de apariția unor foneme neîncadrate în sistem, de pierderea legăturilor etimologice între cuvinte, de crearea de formații hibride sau de apariția de noi paradigme (de exemplu decl. a V-a latină, conjugarea rom. în -î) etc.

Condiționarea socială a limbii se vedește și în faptul că, de regulă, perioadele de decadentă economică și culturală a unor comunități sînt urmate de fenomene de degradare a limbii. O asemenea perioadă de re-

gres a caracterizat limba latină la sfârșitul imperiului roman. Separată de limba scrisă, care menținea artificial normele limbii clasice, latina vorbită, folosită numai în conversația curentă, își reduce treptat vocabularul, transformă multe cuvinte abstracte în concrete, sporește numărul cuvintelor polisemantice. Se observă acum ezitări în ortoepie, instabilitate a normei gramaticale, adâncirea diferențelor dialectale.

O limbă încetează de a progresa și atunci când, datorită unor cauze social-politice, toate sau o parte din funcțiile ei sînt împiedicate de a se exercita. Printr-o asemenea perioadă de regres a trecut limba engleză în vremea dominației normande în Anglia. Redusă la rolul de limbă a conversației familiale, engleza a suferit un puternic proces de diversificare dialectală, și-a dezorganizat formele, a împrumutat masiv elemente străine acolo unde putea utiliza capacitățile derivative interne.

Faza extremă a decadenței unei limbi este dispariția ei, în urma unui proces de bilingvism. Întreaga perioadă care precedă moartea unei limbi este caracterizată prin continuă sărăcire și degradare, pierdere a productivității, penetrabilitate a structurii, reducere a funcțiilor sociale. Într-o asemenea stare se află în prezent limbile istroromână și iudeospaniolă.

D. Raportul dintre sincronie și diacronie

Distincția dintre *sincronie* și *diacronie*, cu alte cuvinte dintre starea (și studiul) limbii la un moment dat al funcționării ei (de obicei, cel actual) și istoria ei (respectiv, studiul acesteia), a fost pusă în lumină cu toată claritatea de Ferdinand de Saussure, în cunoscutul său *Cours de linguistique générale*.

Întrucît în această „antinomie”, formulată de Saussure, între lingvistica sincronică și cea diacronică este vorba de metodele generale de cercetare a sistemului și elementelor limbii, este necesar ca ea să fie privită în perspectiva celor două metode generale ale cunoașterii realității — metoda metafizică și cea dialectică. „Modul de gîndire metafizic” — spune Engels — este „justificat și chiar necesar... în anumite domenii, mai mult sau mai puțin vaste, după natura obiectului”, dar, dincolo de anumite limite, el „devine unilateral, mărginit, abstract... pentru că în fața lucrurilor izolate uită de legătura dintre ele, în fața existenței lor uită de devenirea lor, de nașterea și de pieirea lor, din cauza nemișcării lor (temporare, aparente — *n.n.*) uită de mișcarea lor...”¹. Prin urmare, marxismul nu respinge metoda metafizică în bloc, ci îi arată limitele gnoseologice și istorice: considerarea unui obiect în afara contextului său istoric este justificată și necesară în anumite limite, potrivit naturii obiectului studiat, potrivit scopurilor pe care și le pune cercetarea. Dincolo de limitele respective, această metodă generală, oricît de perfecționată ar fi, devine unilaterală, își epuizează posibilitățile².

Aplicînd această constatare generală la studiul limbii, putem conchide că, în anumite limite, atunci cînd se studiază un fenomen lingvistic izolat sau o stare anumită a limbii, de exemplu, cea actuală, punctul de vedere static (starea = moment al evoluției) este pe deplin justificat și dă rezultatele așteptate. Așadar, *lingvistica sincronică* sau *statică* este o parte, un aspect absolut necesar al studiului limbii, ea nu este însă unica metodă de cercetare. Cu alte cuvinte, noi putem și, în anumite condiții, chiar trebuie să privim limba în mod static, într-un anumit moment al evoluției sale, în starea de repaos relativ, și să facem abstracție de faptul că ea se află în permanentă — fie și imperceptibilă — mișcare. Așa se procedează în fonetica experimentală, în fonologia statică, în gramatica

¹ F. Engels, *Anti-Dühring*, ed. a IV-a București, Edit. politică, 1966, p. 27.

² Vezi *Materialism dialectic*, de un colectiv sub redacția prof. T. Bugnariu, București, 1964, p. 17—20.

descriptivă, în lexicologia și lexicografia limbii actuale, în geografia lingvistică și, în funcție de exactitatea investigației, se obțin rezultate excelente.

În ceea ce privește metoda dialectică, ca metodă generală a cercetării, aplicabilă deci și în studiul limbii ca fenomen social, aceasta „concepe lucrurile și imaginile lor mintale în conexiunea lor, în înlanțuirea lor, în mișcarea lor, în nașterea și pieirea lor... În natură toate se petrec, în ultimă instanță, în mod dialectic, și nu în mod metafizic”³.

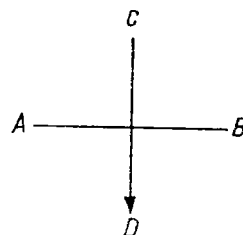
Prin urmare, limba, ca fenomen social, al cărui mod de existență este continua mișcare, dezvoltare, trebuie cercetată în ultimă instanță dialectic, în apariția și evoluția ei, ținând seama de trecerile imperceptibile de la o stare la alta, de conexiunea elementelor ei în starea actuală și în evoluție etc. Așa se procedează nu numai în lucrările de istorie a limbii, fie că este vorba de anumite elemente ale ei, fie de întreg *sistemul*, ci și în lucrările care descriu sistemul actual, conexiunea și interdependența reciprocă a elementelor limbii la un moment dat.

În aceste condiții, modul de cercetare sincron, static, nu se opune categoric cercetării istorice, evolutive, diacronice, ci apare ca o completare necesară, obligatorie chiar, a acesteia, atât din motive teoretice, cât mai ales practice. Vom vedea că pentru o astfel de sinteză a celor două lingvistici se pronunță numeroși lingviști actuali, după ce — pe bună dreptate — Saussure delimitase cele două puncte de vedere, ca o etapă necesară în evoluția lingvisticii.

„În jurul anilor 1880—1900 nu se înțelegea prin știința limbii decât partea istorică și comparativă a acesteia. Or, contrar acestui punct de vedere, Saussure a demonstrat că atât studiul istoric al limbilor, cât și cel descriptiv sînt accesibile metodelor științifice. În particular, el a opus cu cea mai mare vigoare lingvistica descriptivă lingvisticii istorice”⁴.

După cum se știe, Saussure distinge două planuri sau, mai precis, două axe pe care pot fi plasate faptele lingvistice: 1) „axa simultaneității (AB), cuprinzînd raporturile între obiectele coexistente, unde orice intervenție a timpului este exclusă”, și 2) „axa succesivității (CD), pe care nu vom putea lua în considerație decât un obiect de fiecare dată, dar pe care sînt situate toate obiectele de pe prima axă cu modificările lor”⁵.

Deși schema lui Saussure are forma

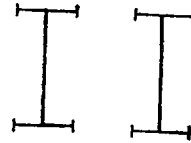
³ F. Engels, *Anti-Dühring*, ed. cit., p. 28.

⁴ Wartburg, *Probl. et méth.*, p. 8.

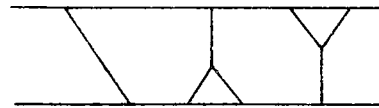
⁵ *Cours*, p. 115.

din cele spuse mai sus rezultă că fiecare element de pe axa AB își are propria sa axă CD.

Mai mult, spune el ⁶, „în legătură diacronică, unitățile nu sînt fixe, ci variabile. Ele se modifică în fiecare moment. Pentru unitatea diacronică ar fi falsă figura

ca și cum unitatea ar fi fost deja delimitată. Dimpotrivă, ele [unitățile] se stabilesc de la un moment la altul, în virtutea acestei înlanțuiri”.

„S-ar putea crede — adaugă Saussure — că, descriind stările succesive ale limbii, aceasta este studiată după axa timpului; pentru aceasta ar fi nevoie să se cerceteze separat fenomenele care fac ca limba să treacă de la o stare la alta” ⁷. Deși formulează această teză cu rezervă și nu o dezvoltă mai departe, Saussure anticipează aici pe promotorii fonologiei diacronice și, în genere, pe lingviștii care studiază *sistemul limbii în evoluție*, pe baza mai multor secțiuni sincrone. Evident, elementele sistemului nu se modifică concomitent, dar schimbarea unuia (sau unora) atrage, de cele mai multe ori, după sine transformarea altora sau, cel puțin, modificarea locului pe care îl ocupă în sistem.

Este adevărat însă că această idee n-a fost dezvoltată de Saussure în *Cursul* său și că, postulând construirea celor două lingvistici — una *statică* sau *sincronică* și alta *evolutivă* sau *diacronică* —, el a ajuns la concluzia că opoziția dintre ele este „absolută și nu suportă nici un compromis” ⁸, căci numai în sincronie fenomenele sînt organizate în sistem, în timp ce în diacronie modificările n-ar atinge sistemul în bloc, acesta neputînd fi deci cercetat în evoluția sa generală. „Modificările, neexercitîndu-se niciodată asupra sistemului în bloc, ci asupra unui sau altui element al lui, nu pot fi studiate decît în afara lui. Fără îndoială, *orice modificare are un efect asupra sistemului* (subl. ns.); dar faptul inițial s-a produs asupra unui singur punct” ⁹; el n-are nici o legătură internă cu consecințele care pot decurge de aici pentru ansamblul sistemului. Această diferență de natură între termenii succesivi și termenii

⁶ *Cours de linguistique générale* (1908—1909). *Introduction*, în CFS 15, 1957, p. 53.

⁷ *Ibidem*, p. 117.

⁸ *Ibidem*, p. 119.

⁹ Dar ce înseamnă *fapt inițial* în evoluția limbii? Practic vorbind, avem de-a face cu un lanț neîntrerupt de transformări, legate adesea prin cele mai complexe relații.

coexistenți, între faptele parțiale și cele referitoare la sistem, ne interzice să facem din ele obiectul unei singure științe”¹⁰.

Observăm, așadar, că în ceea ce privește axa simultaneităților, Saussure concepe lucrurile în mod dialectic, în interdependența lor reciprocă, subliniind caracterul de sistem al limbii în funcțiune¹¹. În aceasta constă unul din marile merite ale lui Saussure, și tocmai această latură a fost dezvoltată ulterior nu numai de structuraliștii propriu-ziși, ci și de alți cercetători, care, fără să se declare ca atare, au aplicat cu succes noțiunea de sistem la studiul limbilor contemporane.

Saussure concepe fenomenele în mod dialectic și atunci când subliniază necesitatea studierii fenomenelor lingvistice izolate în succesiunea lor istorică, în evoluția lor individuală. În această privință, el se află pe linia neogramaticilor¹², la a căror teorie adusese o contribuție însemnată în lucrarea sa de tinerețe, *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes* (Leipzig, 1879). Este interesant de observat acum că, așa cum a arătat R. Godel, în lecțiile sale Saussure considera că lingvistica diacronică trebuie să servească drept introducere la lingvistica sincronică¹³ și că, de fapt, Saussure era în primul rând un diacronician¹⁴. Mai mult chiar, E. Buyssens¹⁵ afirmă că Saussure a ajuns la noțiunea de *sistem* tocmai studiind evoluția fonetică a limbilor indo-europene și că aici el continua și dezvolta o idee ce fusese schițată (e drept, fără toate concluziile teoretice) încă de J. Grimm, care în *Deutsche Grammatik* (vol. I, ed. 2, 1882) a reunit toate transformările oclusivelor indo-europene în conceptul sau legea mutației consonantice (*legea lui Grimm*).

Dar Saussure, definind în *Mémoire* vocalele primitive indo-europene nu prin conținutul lor pozitiv (care nici nu poate fi sesizat de cercetătorul actual), ci prin raporturile lor reciproce, ajunge la concepția pe care o va formula cu toată claritatea în *Cursul* său: „Limba este un sistem de valori pure, pe care nimic nu le determină în afara stării momentane a termenilor săi”¹⁶.

În evoluția concepției sale de la *Mémoire* la *Cours*, Saussure a ajuns la concluzia că „funcționarea sistemului nu aparține diacroniei, deși a fost pus în relief de faptele istorice”¹⁷.

¹⁰ *Cours*, p. 124.

¹¹ Cf. Lucia Wald, *Structuralismul*, PLG II, 1960, p. 144.

¹² Cf. R. Jakobson, *Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves*, TCLP 2, p. 13 (reprodus în *Selected Writings*, I, Haga, 1962, p. 17).

¹³ *Les sources manuscrites du Cours de linguistique générale de F. de Saussure*, Geneva – Paris, 1957, p. 33, 55, 77, 186. Chiar titlul uneia din părțile celui de-al doilea *Cours* este: *Aperçu de la linguistique indo-européenne comme introduction à la linguistique générale (ibidem, p. 74)*; vezi E. Buyssens, *Origine de la linguistique synchronique de Saussure*, CFS 18, 1961, p. 17.

¹⁴ Saussure era „orientat mai ales spre limbile vechi indo-europene” (R. Godel, *Les sources manuscrites...* p. 141).

¹⁵ *Lucr. cit.*, p. 18–20.

¹⁶ *Lucr. cit.*, p. 165.

¹⁷ Buyssens, *lucr. cit.*, p. 21.

Așadar, concepînd lingvistica sincronică bazată pe noțiunea de sistem, Saussure a considerat că era necesar să opună categoric sincronia diacroniei¹⁸. Astfel, el ajunge să nege interdependența elementelor sistemului în evoluție, considerînd că modificările nu pot atinge sistemul în ansamblu și nici decurge din contradicțiile interne ale acestuia. „Limba este un sistem, iar toate părțile lui pot și trebuie să fie considerate în solidaritatea lor sincronică. Modificările, neatingînd niciodată întregul sistem, ci numai unul sau altul din elementele sale, nu pot fi studiate decît în afara lui”¹⁹. Se știe însă că acest punct de vedere al lui Saussure a fost corectat de unii urmași ai lui și chiar de unii contemporani, deși pe alocuri în mod unilateral (vezi mai jos). E adevărat însă că tot el spune la un moment dat: „Pentru a arăta autonomia și totodată *interdependența* (subl. ns.) dintre sincronic și diacronic, putem compara pe cel dintîi cu proiecția unui corp asupra unui plan” sau cu o secțiune transversală într-un trunchi de copac²⁰. Dar această afirmație a rămas izolată în sistemul de argumentare al lui Saussure și n-a fost dezvoltată în continuare în sensul *interdependenței* menționate. El are însă perfectă dreptate cînd afirmă: „... Cu cît un sistem de valori este mai complex și mai riguros organizat, cu atît mai mult este necesar, din cauza acestei complexități, să fie studiat succesiv pe cele două axe” — și tocmai acesta este cazul limbii. De aceea, „multiplicitatea semnelor deja invocate pentru a explica continuitatea limbii ne interzice în mod absolut să studiem simultan raporturile în timp și pe cele în sistem”²¹, cu alte cuvinte să amestecăm cele două planuri.

Tot așa constatăm existența și a altor teze formulate în *Cours*, care contrazic, de fapt, unele din ideile devenite ulterior „clasice”, relevînd în mare măsură o gîndire dialectică, dar fără a se trage toate concluziile ce decurgeau de aici. De exemplu: „De fapt, imobilitatea absolută nu există (...); toate părțile limbii sînt supuse schimbării; fiecărei perioade îi corespunde o evoluție mai mult sau mai puțin considerabilă ..., *fluviul limbii* (subl. ns.) curge fără întrerupere”²².

În sfîrșit, Saussure și unii elevi de-ai săi exagerează afirmînd că aspectul sincronic primează asupra celui diacronic numai pentru faptul că, pentru vorbitori, el este adevărata și singura realitate²³. Lingvistul nu se poate plasa, în explicarea fenomenelor, numai pe punctul de vedere al vorbitorilor, foarte util într-o serie de cazuri, dar absolut insuficient pentru studiul limbii în „totalitatea” sa ca fenomen social-istoric.

În același timp, trebuie să precizăm că Saussure însuși a căutat să prevină unele din criticile adversarilor sincroniei „pure”, care susțin

¹⁸ Cf. Graur, *Studii*, p. 83 și urm.; Graur—Wald, *Ist. lingv.*, p. 113—114.

¹⁹ *Cours*, p. 124.

²⁰ *Ibidem*, p. 124, 125.

²¹ *Ibidem*, p. 116.

²² *Ibidem*, p. 193.

²³ *Ibidem*, p. 128.

că nu este posibilă o secționare absolut liniară a limbii ²⁴: lingvistul genevez a precizat că termenul de *sincronie* este întrucitva nedeterminat; mult mai potrivit este termenul de *idiosincronie*, prin care cercetarea este restrânsă la o limbă anumită, la un *dialect* sau *grai* (și, adăugăm noi, chiar la un anumit *stil lingvistic*) ²⁵.

Am arătat mai sus că unele din tezele lui Saussure, printre care și cele referitoare la sincronie, au fost corectate și chiar combătute de unii contemporani ai săi (de ex., de H. Schuchardt) și de cercetători din generația următoare. Trebuie să adăugăm însă că, în epoca respectivă și chiar înainte, astfel de idei au fost formulate parțial și de alt premergător al structuralismului, I. A. Baudouin de Courtenay, e adevărat, fără a constitui un corp de doctrină de natura *Cursului* lui Saussure. „În prezent — arată V. V. Vinogradov — începe să-și facă loc convingerea că F. de Saussure cunoștea lucrările lui Baudouin de Courtenay și că în expunerea *Cursului de lingvistică generală* nu a fost liber de influența teoriilor acestuia” ²⁶.

Astfel, încă în 1870, vorbind despre sistemul limbii, Baudouin de Courtenay găsește în el nu numai corelațiile dintre elementele sincronice, ci și faptul că acestea reprezintă rezultatul evoluției anterioare și, în același timp, baza dezvoltării ulterioare: „Mecanismul limbii și, în general, structura și elementele sale într-un anumit moment reprezintă rezultatul întregii istorii anterioare a ei, a întregii evoluții și, invers, acest mecanism, într-un anumit moment, condiționează evoluția ulterioară a limbii”. Și mai departe: „Studiind în mod detaliat limba în anumite perioade, cercetătorul are sarcina să determine starea ei în aceste perioade și numai după aceea să arate cum din cutare structură și elemente ale epocii precedente s-au dezvoltat cutare structură și elemente ale epocii următoare” ²⁷.

²⁴ Cf. de pildă, B. V. Hornung, *Единство синхронии и диахронии как следствие специфики языковой структуры*, în *О соотношении синхронного анализа и исторического изучения языков*, Moscova, 1960, p. 16; R. A. Budagov, *Система языка в связи с разграничением его истории и современного состояния*, ВЯ VII, 1958, 4, p. 45. Vezi însă și capitolul *Ferdinand de Saussure și lingvistica epocii noastre*, în cartea aceluiași autor, *Язык, история и современность*, Moscova, 1971, p. 42–63.

²⁵ *Cours*, p. 128. Cf. în *Cours, Introduction*, CFS, p. 52: „Le terme de synchronique (= ce qui appartient à un instant déterminé de la langue) est un peu indéterminé. Il semble supposer que tout ce qui est simultané constitue un même ordre. On ferait donc mieux dire: idiosynchronique (= dans l'ordre spécial correspondant à une langue déterminée). La séparation ira en principe jusqu'au dialecte et au sous-dialecte dans la mesure où il sera nécessaire de prendre à part ces divisions de la langue”.

²⁶ V. V. Vinogradov, studiu introductiv la: I. A. Baudouin de Courtenay, *Избранные труды по общему языкознанию*, t. I, Moscova, 1963, p. 12. „Nu e de mirare... că atunci când elevii lui I. A. Baudouin de Courtenay au făcut cunoștință cu *Cursul de lingvistică generală* al lui F. de Saussure, multe din ideile lui nu li s-au părut noi” (N. D. Arutiunova, *Структурная лингвистика*, în *Теоретические проблемы советского языкознания*, red. resp. F. P. Filin, Moscova, 1968, p. 154–155; cf. L. V. Șcerba, *Избранные работы по русскому языку*, Moscova, 1957, p. 89).

²⁷ I. A. Baudouin de Courtenay, *Некоторые общие замечания о языковедении и о языке* (1870), în *lucr. cit.*, t. I, p. 68.

Mai mult chiar, Baudouin de Courtenay se dovedește în mod categoric un premergător al fonologiei diacronice, stabilind metodică cercetării în acest domeniu : „Se fixează două perioade bine definite în evoluția limbii și se încearcă apoi determinarea direcției în care au evoluat anumite categorii de sunete și *sistemul fonetic în ansamblu* (subl. ns.). Aceasta reprezintă caracterizarea limbii, pe baza evoluției ei, a căilor parcurse de latura fonetică a limbii respective, în trecerea de la o perioadă la alta”²⁸.

Și, în sfârșit : „Nu există repaus în limbă... În limbă ca și, în genere, în natură, totul trăiește, totul se mișcă, totul se transformă. Liniștea, oprirea, stagnarea sînt fenomene aparente, reprezintă un caz particular al mișcării, în condițiile unor modificări minime. Statica limbii este numai un caz particular al dinamicii sau, mai bine zis, al cinematicii ei”²⁹.

Am stăruit mai mult asupra acestor idei, pentru a arăta că, la sfârșitul secolului al XIX-lea, necesitatea depășirii istorismului excesiv al multor reprezentanți ai școlii neogramatice se conturase și pentru alți lingviști, Saussure fiind însă acela care a dezvoltat într-un corp de doctrină noile idei. Dar formulându-le prea categoric, uneori chiar paradoxal³⁰, și neavînd posibilitatea de a-și fi definitivat el însuși tezele, Saussure și-a atras critici chiar imediat după apariția postumă a *Cursului*. Astfel, H. Schuchardt, în recenzie la cartea lui Saussure, scria : „Și mai multe obiecții decît prima împărțire (*langue — parole — n.n.*) întîmpină cea de-a doua împărțire propusă de Saussure, și anume separarea limbii (*langue*) în sincronie și diacronie”. După cum vedem, Schuchardt respinge în întregime această teză justă și productivă a lui Saussure, dar în alte afirmații ale sale are totuși dreptate, adoptînd, ca și Baudouin de Courtenay, un punct de vedere dialectic : „Repausul și mișcarea (aceasta din urmă, în cel mai larg sens al cuvîntului) în limbă, ca și oriunde în altă parte, nu constituie opoziții; numai mișcarea e reală, repausul e aparent. Repausului îi corespunde fotografia momentană, mișcării — succesiunea pe care o observăm, de pildă, la cinematograf”³¹. Aceasta

²⁸ *Обозрение славянского мира в связи с другими ариевропейскими (индогерманскими) языками*, lecție de deschidere, 1883; apărută în limba germană la Leipzig, în 1884 (*lucr. cit.*, t. I, p. 133).

²⁹ *Некоторые из общих положений к которым довели Бодуэна его наблюдения и исследования явлений языка*, în *lucr. cit.*, t. I, p. 349.

³⁰ R. Godel (*Les sources manuscrites...*, p. 247) a subliniat preferința lui Saussure pentru paradox, și chiar cuvintele *paradox*, *paradoxal*, apar adesea în expunerea sa (*ibidem*, p. 66, 70, 91, 92). Cf. Buyssens, *lucr. cit.*, p. 31, care, printre cele patru paradoxuri ale lui Saussure, menționează două referitoare la sincronie și diacronie : „C'est bien un paradoxe que de présenter la linguistique diachronique comme une introduction à la synchronique, alors qu'on prétend que cette dernière est indépendante... C'est un troisième paradoxe que de définir la linguistique synchronique par opposition à la diachronique, alors qu'on en fait l'étude du système linguistique”.

³¹ Recenzie la : F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, „Literaturblatt für germanische und romanische Philologie”, XXXVIII, 1917, nr. 1–2; reprodusă parțial în : Hugo Schuchardt-Brevier. *Ein Vademecum der allgemeinen Sprachwissenschaft*, Halle (Saale), 1922, p. 266 (ed. a II-a, Halle, 1928). Alte recenzii apărute în anii 1916–1923, aparținînd lui A. Meillet, A. Secheyre, Ant. Grégoire și J. Marouzeau, sînt reproduse de G. Mounin, *Saussure ou le structuraliste sans le savoir*. Présentation, choix de textes, bibliographie, Paris, 1968, p. 161–181.

însă nu infirmă justetea distincției între sincronie și diacronie, introdusă de Saussure.

Moștenirea teoretică a lui Saussure în problema sincroniei și diacroniei a fost dezvoltată în două direcții: 1) unii lingviști au pus accentul pe lingvistica sincronică, neglijând lingvistica diacronică (reprezentanții școlii geneveze, ai structuralismului danez etc.); 2) alți lingviști au căutat și au reușit în bună măsură să extindă noțiunea de sistem și la evoluția limbii, cu alte cuvinte să arate că sistemul limbii evoluează în ansamblul său (A. Meillet și alți comparatiști, Cercul lingvistic de la Praga, A. Martinet etc.) și că între sincronie și diacronie nu există bariere de netrecut, ci, dimpotrivă, ele se întrepătrund reciproc (A. Meillet, Cercul lingvistic de la Praga, în particular R. Jakobson, unii lingviști sovietici care dezvoltă ideile structuraliste etc.).

Să ne oprim pe scurt asupra principalelor teze ale celor două grupe de continuatori ai lui Saussure.

1) „...Majoritatea « structuraliștilor » — spune A. Martinet — se interesează foarte puțin de evoluția limbii: unii împărtășesc, în mod conștient sau inconștient, punctul de vedere saussurian potrivit căruia metodele structurale pot fi aplicate numai în lingvistica statică, deoarece structura nu există decât în sincronie...”³²

Astfel, Ch. Bally, unul din elevii direcți ai lui Saussure, a dezvoltat din metoda maestrului său, în primul rând, ideea lingvisticii sincronice sau statice³³. După părerea lui, metoda lingvisticii statice nu are nimic comun cu metodele de cercetare ale lingvisticii istorice. Explicând fenomenele limbii actuale, lingvistul trebuie să uite — după părerea lui Bally — istoria limbii, care nu poate decât să-l deruteze în explicațiile sale. Ca și Saussure, el consideră că istoria limbii studiază numai fenomenele izolate, în timp ce lingvistica statică sau sincronică încearcă să studieze sistemul în ansamblu³⁴. E adevărat însă că Ch. Bally subliniază cu foarte multă finețe una din „contradicțiile” fundamentale ale limbii. „În primul rând — spune el —, limbile se modifică neîncetat, dar pot funcționa numai dacă nu se schimbă. În orice moment al existenței lor, ele sînt produsul unui echilibru temporar. Acest echilibru este rezultanta a două forțe opuse: pe de o parte, tradiția, care frînează modificarea, ce este incompatibilă cu întrebuițarea normală a limbii, iar pe de altă parte, tendințele active, care împing această limbă într-o anumită direcție”³⁵. Și mai departe: „Ideea stării este o abstracție, dar o abstrac-

³² *Economie*, p. 11.

³³ Cf. R. A. Budagov, studiu introductiv la: Ch. Bally, *Linguistique*, trad. rusă, Moscova, 1955, p. 6. Despre lingvistica sincronică cf. și B. Malmberg, *Système et méthode*, Lund, 1945, p. 32.

³⁴ O chestiune aparte este tratată de A. Sechehaye, al doilea reprezentant de seamă al școlii geneveze, în articolul *Les trois linguistiques saussuriennes*, „Vox Romanica” V, 1940, p. 1—48; pe lângă lingvistica sincronică și cea diacronică, autorul preconizează lingvistica vorbirii organizate.

³⁵ Ch. Bally, *lucr. cit.*, p. 18. Vezi Iordan, *Lingu. romanică*, p. 329 și urm.

ție necesară și naturală, căci vorbitorii unei limbi nu-i percep evoluția”³⁶. Dar, de aici Ch. Bally ajunge la o concluzie unilaterală, exagerată: „A lega limba franceză actuală de diversele ei faze anterioare și a încerca să explice fiecare fenomen lingvistic prin faptul sau faptele care au dus la apariția aspectului său actual constituie mijlocul cel mai sigur de a falsifica perspectiva și de a da, în locul unui tablou al stării actuale a limbii, o caricatură a ei...”³⁷. Cauza principală a unui astfel de rezultat nedorit constă — după părerea lui Bally — în aceea că „... pentru a explica un fapt lingvistic și a-l urmări pînă la origine, metoda istorică este nevoită să-l cerceteze în afara asociațiilor sincronice, datorită cărora el capătă întreaga sa valoare pentru vorbitori; aceasta este o metodă care procedează prin izolare, în timp ce statica operează pe calea asociației sincronice”³⁸. Dar aceasta este, de fapt, o critică a atomismului neogramaticilor și nu infirmă prin nimic teza că și în diacronie pot și trebuie să fie descoperite raporturile dintre elementele sistemului. Fără îndoială că, pentru a descrie sistemul actual al limbii, facem abstracție de istoria ei, dar nu pentru motivul arătat de Bally, ci pentru a obține pe baza unor metode exacte tabloul funcționării ei, dezinteresându-ne de originea și de evoluția fiecărui element și a sistemului în totalitatea lui. Într-adevăr, în plan sincron, limba este „o structură, o schemă sau un cod, adică o vastă și multilaterală interdependență de fenomene mai mult ori mai puțin particulare...”³⁹. Descrierile „pur” statice sînt necesare atît din punct de vedere teoretic — ca formă a cunoașterii științifice, singura capabilă să ne prezinte limba în funcționarea ei la un moment dat —, cît și din punct de vedere practic, în învățarea limbii materne în școală și în însușirea limbilor străine, în programarea limbii la mașina de tradus, în aplicările lingvistice ale teoriei informației și în alte domenii ale lingvisticii aplicate⁴⁰.

Întrucîtva asemănătoare, în această privință, sînt ideile profesate de reprezentanții structuralismului danez, cu observația că de la ideea sincroniei, mai precis, a constanței în limbă, se ajunge la ideea pancroniei sau acroniei, din care factorul timp și evoluție sînt excluse cu desăvîrșire. Astfel, în articolul programatic al acestei școli, *Linguistique structurale*, publicat în 1939, de V. Brøndal, se afirmă deschis: „... Lalande⁴¹ a renunțat pe bună dreptate la iluziile evoluționiste. În realitate, important pentru orice știință este elementul permanent, cons-

³⁶ Ch. Bally, *lucr. cit.*, p. 22.

³⁷ *Ibidem.*

³⁸ *Ibidem.*

³⁹ I. Coteanu, *Dicotomie sau tricotomie lingvistică? (Limbă — vorbire — normă)*, în *Omagiul lui Alexandru Rosetti*, București, 1965, p. 153. Vezi, în acest plan, și ELS, iar cu privire specială la sintaxă: Stati, *Sintaxă* (cu o bogată și utilă bibliografie generală).

⁴⁰ Cf. N. D. Andreev, *Полихрония и таутохрония*, în *О соотношении синхронного анализа и исторического изучения языков*, p. 55; V. V. Ivanov, intervenție la discuții, *ibidem*, p. 80.

⁴¹ Este vorba de André Lalande, filozof francez, redactor-șef al cunoscutului *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, 1925.

tant, identic... De altfel, evoluția (dacă există) nu este nici pe departe uniformă : sistemele aici se simplifică, aici se complică. Trebuie, în sfârșit, să recunoaștem caracterul evident discontinuu al oricărei modificări esențiale”⁴². Caracterul metafizic al unor astfel de afirmații nu mai trebuie, credem, să fie demonstrat, ele constituind, evident, un pas înapoi față de Saussure. În deplină concordanță cu aceste idei, autorul apelează — pe lângă *sincronie* și *diacronie* — la noțiunea de „*pancronie* sau *acronie*”, adică factori general umani, care persistă de-a lungul istoriei și care se manifestă în structura oricărei limbi”⁴³. Ideea este interesantă (ni se pare însă mai potrivit termenul *pancronie*) și are meritul de a sublinia elementele general umane ale structurii tuturor limbilor globului, dar dacă evidențierea elementelor pancronice ale structurii unei limbi nu este însoțită și de cercetarea celor variabile, care constituie esența diacroniei, viziunea asupra istoriei limbii va fi nedialectică, unilaterală. Este adevărat că autorul însuși admite că timpul „se manifestă și înăuntrul sincroniei, unde trebuie să distingem elementul static de cel dinamic”, dar adaugă imediat că timpul (adică evoluția) este o „mare piedică pentru raționalitate”⁴⁴.

Ideea *pancroniei* sau *acroniei* și-a găsit o dezvoltare completă în lucrările lui L. Hjelmslev, creatorul teoriei *glossematice* (opusă categoric lingvisticii „tradiționale”). Potrivit glossematicii, limba este considerată ca un sistem de relații pure, aflate într-un singur plan sincronie sau, mai precis, pancronic (sau acronic); aceste relații nu sînt deduse din structura concretă a limbilor, ci sînt stabilite aprioric, și abia după aceea se încearcă aplicarea lor la limbi concrete⁴⁵. Căutînd să ducă ideile lui Saussure pînă la capăt (fapt pentru care teoria lui este numită uneori „neosaussurianism”)⁴⁶ și bazîndu-se pe concepțiile logice ale lui A. N. Whitehead, B. Russel, R. Carnap, Hjelmslev ajunge să afirme că „unitățile lingvistice reale nu sînt nicidecum sunetele sau semnele grafice și semnificațiile; unități lingvistice reale sînt elementele corelațiilor, reprezentate de sunete sau semne”⁴⁷.

⁴² AL I, 1939, p. 3 (articolul a fost reprodus în volumul *Essais de linguistique générale*, Copenhaga, 1934, p. 90—97).

⁴³ *Ibidem*, p. 8.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ Lucrările fundamentale ale lui L. Hjelmslev sînt: *Prolegomena to a Theory of Language*, Baltimore, 1953 (ediție completată de autor față de textul original danez: *Omkring sprogleoriens grundlaeggelse*, 1943; trad. rusă după ediția engleză, în *Новое в лингвистике*, I, Moscova, 1960, p. 264—389; studiu introductiv de V. A. Zveghintev, p. 215—243); *Метод структурного анализа в лингвистике*, AL VI, fasc. 2—3, 1950—1951, p. 57—67, și altele. Cf. și H. J. Uldall, *Outline of Glossematics*, TCLC XI, 1957 (tradus în rusă în vol. *Новое в лингвистике*, I, împreună cu un articol al lui E. Haugen și cu critica lui A. Martinet, publicată inițial în BSL 42, 1946).

⁴⁶ Milka Ivić, *lucr. cit.*, p. 124.

⁴⁷ *Метод структурного анализа в лингвистике*, p. 57 (reprodus în: V. A. Zveghintev, *История языкознания...*, II, p. 103). Asupra ideilor lui Hjelmslev vezi, de asemenea, Al. Rosetti, *Despre glossematica lui L. Hjelmslev*, LR XIII, 1964, 6, p. 543—551 (cu indicații bibliografice); V. P. Murat, *Глоссематическая теория*, în *Основные направления структурализма*, Moscova, 1964, p. 127—176; Graur-Wald, *lucr. cit.*, p. 138—144.

Un punct de vedere sensibil reînnoit, ținând seama și de teoriile celorlalte curente structuraliste — deși cu o preferință vizibilă pentru cercetarea sincronică —, a fost expus relativ recent de B. Malmberg, în raportul *Synchronie et diachronie*, prezentat la cel de-al X-lea Congres internațional al lingviștilor (București, 1967)⁴⁸, precum și în unele lucrări ale sale anterioare⁴⁹. În special, merită să fie reținute: ideea „sistemului maximum și a sistemului minimum” (în fonologie) la un moment dat (în sincronie); caracterul arbitrar al „stratului” sincronic, „profundzimea” sa în timp, spațiu și chiar din punct de vedere social⁵⁰.

Spre deosebire de lingviștii „sincroniști”, care pun accentul pe studiul descriptiv al sistemului limbii la un moment dat, de regulă cel actual⁵¹, sau chiar conceput în afara timpului, opunându-l istoriei limbii (ori chiar negînd-o pe aceasta), alți continuatori ai lui Saussure au subliniat, dimpotrivă, legătura intimă care există între cele două aspecte — sincronic și diacronic — ale studiului limbii.

Astfel, la numai doi ani după publicarea *Cursului* lui Saussure, A. Meillet⁵² sublinia că nu există o poziție ireductibilă între gramatica istorică și cea descriptivă. „Gramatica se realizează în două feluri: ea este sau descriptivă, sau istorică. În primul caz, cercetătorul se limitează la expunerea uzului lingvistic al unui anumit grup de oameni, într-un moment și loc anumit. În al doilea, se expun modificările în uzul [lingvistic] survenite între două epoci mai mult sau mai puțin îndepărtate una de alta”⁵³. Cele două gramatici — descriptivă și istorică — nu diferă esențial una de alta. Pe de o parte, spune Meillet, orice descriere este într-o anumită măsură istorică, căci fiecare generație dintr-o societate dată (considerată într-un anumit moment) aduce unele inovații, iar alte generații mențin anumite arhaisme. Așadar, „orice descriere precisă și completă a unei situații lingvistice la un moment dat implică într-o

⁴⁸ Publicat, mai întâi, sub o formă rezumativă în broșură, București, 1967, iar apoi în ACIL X, I, 1969, p. 15–24.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 25.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 20; M. Cohen, *Synchronie (Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung)*, Berlin, 1965. Mai puțin clar a fost prezentată ideea că „factorul timp este extralingvistic” (p. 17), ceea ce a atras o serie de observații și completări utile, formulate de Vl. Gheorghiev, Tatiana Slama-Cazacu ș.a. (ACIL X, I, p. 25–36).

⁵¹ Preferința pentru studiul sincronic al limbii este caracteristică și pentru structuralismul englez (Școala lingvistică de la Londra), al cărui reprezentant principal a fost J. R. Firth (cf. articolul său *General linguistics and descriptive grammar*, în *Papers in linguistics*, Londra, 1957, p. 222). Vezi E. S. Kubriakova, *Из истории английского структурализма*, în *Основные направления структурализма*, p. 307–353.

⁵² În prefața primei ediții a volumului său *Linguistique historique et linguistique générale* (Paris, 1921), caracterizînd gramatica medievală și a sec. al XVIII-lea ca o „prelungire a logicii”, iar pe cea a sec. al XIX-lea ca pe un „ansamblu de fapte”, culese pe baza observației (ca și în științele fizice și naturale), adăuga: „Mais jusqu'ici ces faits ne sont guère coordonnés. Les notes du cours de F. de Saussure, éditées sous le titre de *Cours de linguistique générale*, ont indiqué comment on y pourrait mettre un commencement d'ordre. Mais il reste à faire un grand travail pour ordonner les faits linguistiques au point de vue de la langue même” (citată după ed. a II-a, Paris, 1926, p. II).

⁵³ *Linguistique historique et linguistique générale* (articol care a dat chiar titlul volumului), publicat în „Scientia” IV, 1918, nr. VIII, reproduș în *ed. cit.*, p. 44.

anumită măsură evoluția, ceea ce este inevitabil, căci o limbă care este vorbită nu se află niciodată în stare de stabilitate completă”⁵⁴.

Pe de altă parte, mijloacele de investigație ale gramaticii istorice nu permit o descriere absolut continuă a curbei evoluției. Prin urmare, „de fapt și practic vorbind, gramatica zisă istorică constă în a juxtapune gramaticile descriptive ale mai multor epoci succesive și în a constata că unuifapt *a* din prima epocă îi corespunde un fapt *b* din a doua, un fapt *c* din a treia și așa mai departe”⁵⁵.

Meillet subliniază cu multă finețe, așadar, că în sincronie trebuie luat în considerație elementul dinamic⁵⁶, iar că, pe de altă parte, practic vorbind, studiul istoric, diacronic, nu reprezintă decît compararea mai multor stări sincronice, deși ideal ar fi să se poată urmări curba evoluției în toate detaliile ei. Concluzia lui este deci că „în fond, nu există, ... în ceea ce privește studiul pozitiv al limbilor particulare, decît o singură disciplină gramaticală, în același timp descriptivă și istorică și care doar pune în evidență latura descriptivă sau cea istorică, în funcție de scopul special al cercetării întreprinse”⁵⁷.

Meillet, totuși, n-a fost un „structuralist”, deși a aplicat noțiunea de sistem în studiul comparat al limbilor indo-europene, fiind principalul promotor al modernizării lui în primele decenii ale secolului nostru.

Extinderea cu mai multă consecvență a noțiunii de sistem la istoria limbilor, în primul rînd în domeniul fonologiei, a fost făcută, după cum se știe, de reprezentanții Cercului lingvistic de la Praga, ai structuralismului funcțional⁵⁸, care în același timp au subliniat nu o dată non-opoziția categorică față de lingvistica „tradițională”, în primul rînd comparativ-istorică.

Din acest punct de vedere sînt semnificative cuvintele lui V. Mathesius, unul din fondatorii Cercului lingvistic de la Praga, la deschiderea Reuniunii fonologice internaționale de la Praga (1930): „Ceea ce trebuie să dea lingvisticii funcționale și structurale, dezvoltată din ideile lui Saussure în Vest și ale lui Baudouin de Courtenay în Est, locul în dezvoltarea generală a lingvisticii este posibilitatea de care dispune de a uni rigoarea metodică a școlii lui Bopp (evident, în forma ei modernizată de comparațiștii de la sfîrșitul sec. al XIX-lea și din sec. al XX-lea — *n.n.*) cu prospețimea de vederi și noțiunea de interdependentă a fap-

⁵⁴ A. Meillet, *Linguistique historique et linguistique générale*, „Scientia” IV, 1918, nr. VIII, p. 45.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ Asupra dialecticii staticului și a dinamicului, a unității dintre continuu și discontinuu, Meillet a revenit în articolul *Le développement des langues*, publicat în *Continu et Discontinu* (Paris, 1929), reprodus în *Linguistique historique et linguistique générale*, II, Paris, 1936 (ed. 2, 1952, cf. p. 83).

⁵⁷ *Ibidem*, p. 48. Cf. Graur—Wild, *loc. cit.*, p. 118.

⁵⁸ Sublinierea acestei trăsături a teoriei Cercului lingvistic de la Praga și a deosebiriilor dintre aceasta și structuralismul danez este făcută de V. Skalička în articolul, *Kodaňsky strukturalismus a „Pražska škola”*, SaS X, 1948, 3 (reprodus în: V. A. Zveghințev, *История языкознания ...*, II, p. 147—154).

telor gramaticale a școlii lui Humboldt... Noi nu voim o ruptură de tradițiile lingvistice, ci întinerirea și sinteza lor organică”⁵⁹.

După cum se știe, ideile fundamentale ale Cercului lingvistic de la Praga (V. Mařhesius, V. Skalička, B. Havránek, N. S. Trubețkoi, S. Karcevski ș. a.) au fost formulate cu concizie și claritate în renumitele *Teze* (operă colectivă), prezentate Primului Congres internațional al slaviștilor (Praga, 1929), teze care exprimă linia generală a curentului, orientarea lui teoretică.

Vorbind despre sarcinile cercetării sincronice și despre raporturile dintre aceasta și cercetarea diacronică, autorii *Tezelor* spun: „Cea mai bună modalitate de a cunoaște esența și caracterul unei limbi este analiza sincronică a faptelor actuale, care, ele singure, oferă materiale complete, ce putem să le percepem direct”⁶⁰. Prin urmare, și structuraliștii de la Praga pun în primul rînd accentul pe analiza faptelor sincronice, în studiul cărora nu se face apel la explicația istorică diacronică. Dar, în continuare, autorii extind, pe bună dreptate, noțiunea de sistem și la istoria limbii, respectiv la studiul diacronic, ceea ce este considerat ca una din cuceririle fundamentale ale structuralismului praghez⁶¹. „Concepția despre limbă ca un sistem funcțional — spun autorii *Tezelor* — trebuie aplicată, de asemenea, și la studiul stărilor trecute ale limbii, fie că e vorba de reconstruirea lor, fie că e vorba de a constata evoluția lor. Nu pot fi puse bariere de netrecut între metoda sincronică și cea diacronică (subl. ns.), așa cum face Școala de la Geneva. Dacă în lingvistica sincronică elementele sistemului limbii sînt cercetate din punctul de vedere al funcțiunilor lor, cu atît mai mult modificările suferite de limbă nu pot fi apreciate fără a se ține seama de sistemul care este atins de aceste modificări. Nu este logic să presupunem că modificările lingvistice nu constituie decît intervenții distructive, datorite întîmplării, și eterogene în raport cu sistemul. Schimbările lingvistice vizează adesea sistemul, stabilitatea sa, refacerea sa etc. Prin urmare, studiul diacronic nu numai că nu exclude noțiunile de sistem și de funcțiune, ci, dimpotrivă, dacă nu ținem seama de aceste noțiuni, este incomplet”⁶².

Mai mult chiar — și aici *Tezele* reiau una din ideile lui A. Meillet, reprodusă mai sus — „descrierea sincronică nici nu poate exclude

⁵⁹ *Travaux du Cercle Linguistique de Prague. 4. Réunion phonologique internationale à Prague*, Praga, 1931, p. 292.

⁶⁰ *Thèses présentées au Premier Congrès des philologues slaves*, TCLP, I, 1929, p. 7; reproduse acum, în urmă, în *A Prague School Reader in Linguistics*. Compiled by Josef Vachek, Bloomington, 1964, p. 33—34. Pe lingă această crestomatie sistematică, care cuprinde numeroase studii ale lingviștilor praghezi, J. Vachek a publicat lucrarea *The Linguistic School of Prague. An Introduction to its Theory and Practice*, Bloomington-Londra, 1966. O antologie similară a publicat și N. A. Kondrașov: *Пражский лингвистический кружок*. Сборник статей, Moscova, 1967. Vezi și T. V. Bulghina, *Пражская лингвистическая школа*, în *Основные направления структурализма*, p. 46—126.

⁶¹ Vezi T. V. Bulghina, *lucr. cit.*, p. 50; Graur—Wald, *lucr. cit.*, p. 133.

⁶² *Thèses*, p. 7—8 (respectiv, p. 34).

absolut noțiunea de evoluție, căci chiar într-un sector considerat sincronie există conștiința stadiului aflat pe cale de dispariție, a stadiului prezent și a stadiului în curs de formare; elementele stilistice percepute ca arhaisme, iar în al doilea rând distincția dintre formele productive și neproductive sînt fapte de diacronie, ce nu pot fi eliminate din lingvistica sincronică”⁶³.

În timp ce în expunerea lui Saussure static era egal cu sincronie, R. Jakobson a atras atenția asupra faptului că „ar fi o greșeală serioasă să se considere statica și sincronia drept sinonime”⁶⁴. Așadar, în dihotomia formulată de Saussure (*sincronie-diacronie*) se introduc o serie de precizări, menite nu numai să explicitizeze teoria lui Saussure, ci și s-o îmbogățească, transformînd-o într-o concepție consecvent dialectică. Teza privind sistemul în diacronie a fost aplicată în primul rînd la fonologie, de ex., în lucrările lui R. Jakobson însuși, *Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves* (TCLP, II, Praga, 1929) și *Prinzipien der historischen Phonologie* (TCLP, IV, Praga, 1931, p. 247—267)⁶⁵, și ale altor cercetători aparținînd aceluiași cerc.

Idei asemănătoare profesează în domeniul fonologiei A. Martinet, autorul cărții *Économie des changements phonétiques. Traité de phonologie diachronique* (Bernă, 1955), în care metodele lingvisticii structurale sînt aplicate cu consecvență la studiul diacronic al limbii, la evoluția acesteia, ținînd seama nu numai de relațiile, ci și de elementele aflate în anumite raporturi în cadrul sistemului. „Printre «structuraliști» — spune Martinet — sînt pe deplin pregătiți pentru cercetările de fonetică evolutivă funcțională și structurală numai acei lingviști care în nici o etapă a analizei lor n-au exclus din preocupările lor substanța fonică, iar printre aceștia — numai cei care prin realismul lor au știut să se abțină de la orice apriorism de efect...”⁶⁶.

⁶³ *Theses*. Un exemplu elocvent de gramatică scrisă în acest fel este *Русский язык*, a acad. V. V. Vinogradov (Moscova, 1947), în care analiza sincronică a faptelor de limbă actuale este însoțită de ample considerații asupra formelor productive și neproductive, asupra valorilor stilistice etc. Cf. V. M. Jirmunski, *О синхронии и диахронии в языкознании*, ВЯ VII, 1958, nr. 5, p. 44, 47—48.

⁶⁴ *Prinzipien der historischen Phonologie*, TCLP IV, 1931, p. 264 (*Principes de phonologie historique*, în *Selected Writings*, I, Haga, 1962, p. 218).

⁶⁵ Tradusă în franceză, sub titlul *Principes de phonologie historique*, ca anexă la cartea lui N. Troubetzkoy, *Principes de phonologie*, Paris, 1949 (originalul, *Grundzüge der Phonologie*, a apărut în TCLP, VII, 1939). Ambele lucrări împreună cu alte studii de fonologie, au fost reproduse în: R. Jakobson, *Selected Writings*, I. *Phonological Studies*, Haga, 1962.

⁶⁶ *Economie*, p. 11—12. Vezi, de asemenea, articolul său mai vechi, *La phonologie synchronique et diachronique*, „Revue des Cours et Conférences”, 40e année, 1939, nr. 4, p. 323—340, și expunerea sistematică a concepțiilor sale în *Éléments de linguistique générale*, Paris, 1960 (trad. în limba rusă în *Новое в лингвистике*, III, Moscova, 1963, p. 366—566, cu un studiu introductiv de V. A. Zvegintsev, p. 347—365); ed. a II-a, Paris, 1961 (expunerea teoretică despre sincronie și diacronie la p. 34—35). Vezi acum și ediția românească: *Éléments de linguistique générale*, traducere și adaptare la limba română de Paul Miclău, București, 1970, p. 49—51.

Evident, structuralismul diacronic a fost extins la întregul sistem al limbii ⁶⁷, deci și la gramatică ⁶⁸ și lexicologie ⁶⁹, precum și în dialectologie ⁷⁰, în gramatica comparativă-istorică a familiilor de limbi ⁷¹.

În mod special⁷² rețin atenția considerațiile lui R.I. Avanesov, care — trăgând concluziile necesare din precizarea lui Saussure asupra idiosincroniei — subliniază că, de fapt, trebuie să avem în vedere modificarea limbii nu numai în timp, ci și în spațiu (dialectele și graiurile unei limbi) și că, în acest caz, cercetătorul are de-a face cu patru feluri de sisteme: 1) sistemul (microsistemul) lingvistic monocronic monotipic (al unui singur grai unitar); 2) sistemul (macrosistemul) lingvistic monocronic politipic (al unui grup de graiuri sau al dialectelor unei limbi, luate în ansamblu); 3) sistemul (macrosistemul) lingvistic policronic monotipic (al unui singur grai în evoluția sa istorică între două sau mai multe secțiuni sincronice); 4) sistemul (macrosistemul) lingvistic policronic politipic (al limbii cu variantele sale dialectale în evoluția lor) ⁷³. Aceste considerații teoretice constituie baza dialectologiei și geografiei lingvistice structurale, precum și a dialectologiei istorice structurale.

În mod cu totul logic, principiile structuralismului diacronic au fost extinse de la „limbile dialectale” la familiile de limbi înrudite (provenite din dialecte ale unei limbi unice), cu alte cuvinte au fost aplicate la studiul comparativ-istoric, în primul rând în fonologie, dar și în morfologie, lexicologie etc. În particular, rezultate însemnate au fost obținute în domeniul slavisticii ⁷⁴ și, într-un plan mai larg, al gramaticii comparate indo-europene ⁷⁴.

⁶⁷ Cf. R. Jakobson, *The phonemic and grammatical aspects of language in their interrelations*, în *Actes du Sixième Congrès International des Linguistes. Rapports*, Paris, 1949, p. 5—18 (tradus în franceză, în *Essais de linguistique générale*, Paris, 1963, p. 161—175).

⁶⁸ Asupra lucrărilor de gramatică structurală ale Cercului lingvistic de la Praga vezi T. V. Kubriakova, *lucr. cit.*, p. 92—114.

⁶⁹ Cf. E. Coseriu, *Pour une sémantique diachronique structurale*, extras din TLL II, 1, 1964, p. 139—186.

⁷⁰ Cf., de exemplu, R. I. Avanesov, *Описательная диалектология и история языка*, în *Славянское языкознание*, Moscova, 1963, p. 293—317 (raport prezentat la Al V-lea Congres internațional al slavistilor, Sofia, 1963).

⁷¹ În acest sens pot fi citate, de exemplu: *Очерк сравнительной грамматики славянских языков* de S. B. Bernstein (Moscova, 1961; trad. rom.: *Gramatica comparată a limbilor slave*, București, 1965); *Introducere*, de Iordan și Manoliu, și alte lucrări.

⁷² *Lucr. cit.*, în special, p. 295—302. Vezi și S. K. Şaumian, *Структурная лингвистика*, Moscova, 1965, p. 34—35. Evident, aici nu se ia în considerație limba literară nici în plan sincron, nici în plan diacronic, ea având specificul ei în raport cu „limba dialectală” (*диалектный язык*).

⁷³ Vezi, de exemplu, răspunsul colectiv al lui B. Havránek, K. Skalička și P. Trost la întrebarea pusă participanților la Al IV-lea Congres internațional al slavistilor (Moscova, 1958), publicat în *Сборник ответов на вопросы по языкознанию (Ж IV Международному съезду славистов)*, Moscova, 1958, p. 50—53 (tradus în engleză de J. Vachek, în *A Prague School Reader in Linguistics*, p. 463—467); la p. 53—58 răspunsurile lui Vl. Gheorghiev, M. Komárek, S. K. Şaumian. La Al V-lea Congres internațional al slavistilor (Sofia, 1963), o întreagă secție și-a consacrat lucrările *lingvisticii comparative-istorice și tipologice slave* (vezi *Славянска филология*, t. VII, Sofia, 1965, p. 75—206).

⁷⁴ O încercare de „reconciliere” între metoda comparativă „clasică” și curente actuale, în particular structuralismul, a fost făcută de G. Devoto, în raportul *Il metodo comparativo classico e le correnti linguistiche attuali*, prezentat la Cel de al X-lea Congres internațional

Așadar, în lingvistica actuală este un adevăr general recunoscut că teoria saussuriană a delimitării dintre sincronie și diacronie a fost îmbogățită prin câteva idei fundamentale: 1) extinderea noțiunii de sistem și la istoria limbii; 2) introducerea noțiunii de dinamic în cadrul sincroniei și diferențierea lui de static⁷⁵ și, invers, recunoașterea existenței staticului în timp⁷⁶; de aici, 3) unitatea dialectică dintre sincronie și diacronie, și 4) faptul că opoziția dintre sincronie și diacronie se referă mai degrabă la lingvistică decât la limbă însăși. Din acest punct de vedere este elocventă lucrarea lui E. Coseriu, *Sincronia, diacronia e historia. El problema del cambio lingüístico* (Montevideo, 1958)⁷⁷.

Una din sarcinile fundamentale pe care și le-a pus E. Coseriu în cartea sa constă în a arăta că „antinomia sincronie — diacronie nu trebuie raportată la planul obiectului, ci la planul cercetării: ea nu se referă la limbaj, ci la lingvistică”; în al doilea rând, că „nu există nici o contradicție între «sistem» și «istoricitate», ci, dimpotrivă, istoricitatea limbii implică caracterul său sistematic”; în al treilea rând, că „în planul cercetării antinomia sincronie — diacronie poate fi înlăturată numai în istorie și cu ajutorul istoriei” etc.⁷⁸ Într-adevăr, în ceea ce privește primul aspect al problemei, „independentă de diacronie este descrierea sincronică și nu starea reală a limbii, care este totdeauna un «rezultat» al stării precedente și chiar pentru Saussure este un «produs al factorilor istorici»”⁷⁹.

Trăgînd concluziile la considerațiile sale referitoare la sincronie, diacronie și istorie în capitolul al VII-lea al lucrării sale, E. Coseriu face o apreciere critică a poziției teoretice a lui Saussure în problema fundamentală pusă de el în lumină: „Preocupat să fundamenteze sincronia și să deosebească punctul de vedere sincronie de cel diacronic, Saussure nu observă că deosebirea dintre ele constă doar în perspectiva adoptată și nu încearcă să împace aceste două puncte de vedere. Dimpotrivă, el transformă deosebirea de tratare într-o antinomie

al lingviștilor (ACIL X, I, p. 123—135), idee subliniată cu mai multă consecvență de unii participanți la discuții (Vl. Gheorghiev, C. Poghirc ș.a., p. 131—149).

⁷⁵ Cf. și S. K. Şaumian, *Структурная лингвистика*, p. 16, unde însă noțiunilor de static și dinamic li se dă intrucitivă o altă accepțiune.

⁷⁶ „La permanence, la statique dans le temps — spune R. Jakobson — devient un problème pertinent de la linguistique diachronique, tandis que la dynamique, le jeu de différents sous-codes à l'intérieur du système total d'une langue, se révèle être une question cruciale pour la linguistique synchronique” (*Les études typologiques et leur contribution à la linguistique historique comparée*, raport prezentat la Al VIII-lea Congres internațional al lingviștilor, Oslo, 1957, reprodus în *Essais de linguistique générale*, Paris, 1963, p.77).

⁷⁷ Tradusă în limba rusă, în volumul *Новой в лингвистике*, III, Moscova, 1963, p. 143—343, cu un studiu introductiv de V. A. Zveghintev, p. 125—142. Vezi: N. C. W. Spence, *Towards a New Synthesis in Linguistics: The Work of Eugenio Coseriu*, „Archivum Linguisticum”, vol. 12, 1960, nr. 1—34; recenzia lui A. A. Leontiev, în *Структурно-типологические исследования. Сборник статей* (АН СССР. Институт славяноведения), Moscova, 1962, p. 203—210; Jordan, *Lingu. romanica*, p. 302—303.

⁷⁸ *Sincronia...*, p. 9.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 11.

inacceptabilă, fără să observe că «faptul diacronic» este în realitate produsul unui «fapt sincronic» și că «modificarea» și «reorganizarea sistemului» nu sînt fenomene diverse, ci unul singur⁸⁰.

Arătînd că dintre continuatorii lui Saussure, numai Școala fonologică de la Praga și cei care i-au dezvoltat principiile (de ex., Martinet) au depășit antinomia formulată de lingvistul genevez, creînd teoria istoriei structurale a limbii, E. Coseriu subliniază: „Prin urmare, din punct de vedere teoretic, antinomia saussuriană poate fi depășită definitiv numai prin conceperea limbajului ca *ἐνέργεια*, adică prin înțelegerea schimbării nu ca o simplă modificare a unui sistem dat, ci ca o creație continuă a sistemului⁸¹. Și mai departe: „...Dacă în fiecare moment limba este un sistem și dacă de fiecare dată «o găsim modificată», înseamnă că ea se schimbă ca sistem, cu alte cuvinte, se creează în mod sistematic⁸²».

Așadar, diferența dintre sincronie și diacronie nu constituie în realitate o „contradicție”, ci doar o deosebire între punctele de vedere, cum spusesese încă Meillet, între funcționarea și crearea limbii. În termeni concisi, Coseriu afirmă că „limba funcționează sincronie și se constituie diacronic” (subl. ns.). „Dar acești termeni — adaugă el — nu sînt antinomici, nici contradictorii, fiindcă constituirea se realizează în vederea funcționării⁸³».

Este adevărat însă, pe de altă parte, că nu orice modificare în diacronie este sistematică: încă neogramaticii au arătat că, în istoria limbilor, unii factori acționează împotriva sistemului, sînt „distructivi”, în timp ce alții tind la refacerea sistemului, la perfecționarea lui⁸⁴. În acest plan, o direcție specială o prezintă aceea privind „progresul” (eventual „regresul”) în limbă, din punctul de vedere al sistemului ei⁸⁵. Privind lucrurile mai de aproape, se poate constata că în planul vorbirii apar inovații individuale (de cele mai multe ori, ele apar însă la mai mulți vorbitori, dintr-un anumit mediu social), fie că este vorba de o deformare, de o modificare sistematică, de economie funcțională, fie de împrumut⁸⁶. În sfîrșit, cercetătorii actuali disting modificările din planul expresiei de cele din planul conținutului⁸⁷.

Păstrîndu-și fiecare individualitatea, studiul sincronic al limbii și cel diacronic se completează reciproc⁸⁸. Dacă pentru disocierea lor, mai

⁸⁰ E. Coseriu, *Sincronia...*, p. 148.

⁸¹ *Ibidem*, p. 153.

⁸² *Ibidem*, p. 154.

⁸³ *Ibidem*, p. 154—155. Cf. Iorgu Iordan, *Lingv. romanică*, p. 302.

⁸⁴ Cf. Graur, *Studii*, p. 18—41; I. V. Stepanov, *Основы языкознания*, Moscova, 1966, p. 227.

⁸⁵ Vezi Wald, *Progresul*, în special capitolele: *Problema progresului din punctul de vedere al antinomiilor lingvistice și Regresul în limbă*, p. 175—198; la p. 205—214, o utilă bibliografie, începînd cu celebra carte a lui O. Jespersen, *Progress in Language (with special Reference to English)*, Londra, 1894. Vezi și expunerea clară și concisă a lui R. A. Budagov, *Проблемы развития языка*, Moscova-Leningrad, 1965.

⁸⁶ E. Coseriu, *lucr. cit.*, p. 45; I. V. Stepanov, *lucr. cit.*, p. 228—229.

⁸⁷ Cf. I. V. Stepanov, *lucr. cit.*, p. 230—243.

⁸⁸ Vezi și R. A. Budagov, *Введение в науку о языке*, ed. 2, Moscova, 1965, p. 151—155.

precis pentru ridicarea descrierii sincronice a sistemului limbii la nivelul de știință teoretică, alături de studiul istoric al limbii, a fost nevoie de teoria lui Saussure, ca o etapă necesară în dezvoltarea lingvisticii moderne, dacă ulterior noțiunea de sistem a fost extinsă și la diacronie, ca un corolar necesar al teoriei saussuriene, abia schițat, dar nedezvoltat în cadrul acesteia, cercetările recente au subliniat întrepătrunderea dialectică a celor două aspecte — sincronie și diacronie —, evidențiind, pe de o parte, dinamicul (opus staticului) în cadrul sincroniei, iar, pe de altă parte, „compunerea” diacroniei (a studiului diacronic) din mai multe stări sincronice succesive, care trec una în alta⁸⁹.

Așadar, în vederea unei noi sinteze teoretice, a fost necesară o analiză, disocierea sincroniei de diacronie, ca două procese diferite de cunoaștere în domeniul lingvistic. Prin urmare, nu s-au creat două lingvistici opuse, și au dreptate acei lingviști care, asemenea lui A. Meillet, subliniază unitatea lingvisticii ca știință⁹⁰. Sau, folosind cuvintele lui E. Coseriu: „Descrierea, istoria și teoria nu sînt operații antitetice sau contradictorii, ci complementare, constituind o singură știință. În special, nu se exclud reciproc, din punctul de vedere al obiectului, descrierea și istoria; ele se exclud reciproc doar ca operații, adică sînt operații diferite”⁹¹.

Putem conchide deci că în urma unei activități creatoare teoretice, desfășurate de numeroși lingviști din diverse țări în decursul unei jumătăți de secol, s-a ajuns la o îmbogățire și o precizare sensibilă a teoriei saussuriene a sincroniei și diacroniei. Dar, cu toate că — așa cum s-a subliniat nu o dată — această teorie n-a fost și nici nu putea fi elaborată pînă la capăt de autorul ei, distincția introdusă de Saussure s-a dovedit a fi — asemenea altor teze fundamentale din *Cursul de lingvistică generală* — una din ideile cele mai productive ale lingvisticii moderne. Fiecare nouă etapă a lingvisticii secolului nostru a completat această teorie, uneori prin „negarea negației”, chiar prin unele „exagerări” necesare, dar totdeauna cu profit real pentru teoria limbii și practica cercetării. Căci, în fond, deși se părea la început că este vorba de opoziții ireductibile, în realitate, lingvistica s-a îmbogățit cu noi metode de cercetare, mai exacte și mai suple, care nu înlocuiesc vechile metode verificate de practică, ci le completează și contribuie, în același timp, la perfecționarea lor.

⁸⁹ Cf. V. N. Toporov, intervenție la discuții, în *О соотношении синхронного анализа* ..., p. 85—86; B. Malmberg, *Synchronie et diachronie*, p. 15—19.

⁹⁰ Cf. A. Martinet, *The unity of linguistics*, în *Linguistics Today*, New York, 1954, p. 125; Wartburg, *Probl. et méth.* p., 148.

⁹¹ E. Coseriu, *Sincronia*..., p. 16.

IV Ramificațiile și clasificarea limbilor

A. Ramificațiile limbii

1. Stilurile limbii

a. Istoric

Multă vreme stilistica a fost considerată o disciplină literară menită să explice în ce constă realizarea artistică a textelor beletristice. Chiar în prezent nu există o concepție unanimă asupra obiectului și metodelor stilisticii; mulți o socot o știință interdisciplinară, ceea ce corespunde tendințelor moderne de elaborare a unor discipline aflate la granița dintre domeniile tradiționale de cercetare.

Stilistica nu este însă o știință alcătuită prin reunirea unor domenii cercetate separat mai înainte. Ea are un obiect bine determinat — faptele de stil (vezi p. 372); varietatea orientărilor stilistice vine mai curînd din diversitatea metodelor aplicate decît din eterogeneitatea obiectului. Or, bogăția de procedee de analiză nu este un neajuns pentru știință, ci, dimpotrivă, o premisă pozitivă pentru viitoare sinteze.

Dat fiind că faptele de stil au o organizare diferită după funcția pe care o îndeplinesc în comunicarea obișnuită sau în cea artistică, există două ramuri principale ale stilisticii: *stilistica limbii* și *stilistica literară*. Ele vor fi tratate separat în cele ce urmează.

Trebuie însă arătat că limita dintre aceste diviziuni nu a fost și nu este încă clar stabilită; după epoci și țări s-a dat mai multă sau mai puțină importanță stilisticii literare, din care a rezultat o stilistică lingvistică. În prezent, cînd lingvistica a devenit, cum se spune, o știință-pilot, stilistica literară este subordonată celei lingvistice.

Cea mai veche formă atestată a stilisticii este *retorica*. Cum se știe, retorica s-a constituit în antichitate din nevoi practice ca un ansamblu de sfaturi destinate alcătuirii unui discurs îngrijit. Curînd ea a devenit un aparat tehnic bine pus la punct pentru aprecierea alcătuirii artistice a operelor literare. Pentru a ilustra procedeele retoricii și modul lor de analiză, dăm mai jos un pasaj din romanul *Nicoară Potcoavă* (cap. XXII) de Mihail Sadoveanu:

„— Rușinea asta nu-i a zarafului Costa Luli; rușinea asta, mărilor domni și fraților, e a noastră a tuturor și mari și mici. Rușinea-i a părinților noștri și a bunicilor noștri. Căci întăi buncii și părinții noștri au lăsat să li se lenevească săbiile și n-au dat îndărăt de la hota-

rele creștinătății pe ismailiteni; iar rușinea noastră e că și noi facem ca și părinții și bunicii noștri, lăsându-ne călcați în picioare de necredincioși”.

O analiză chiar sumară, făcută cu mijloacele retoricii, dezvăluie valoarea textului, rezultată din procedeele folosite cu măiestrie de autor. Astfel, se poate constata adresarea directă — *mărișilor domni și frașilor*, repetiția unor cuvinte semnificative pentru tonalitatea „discursului”, ca *rușinea*; în continuarea textului apar alte repetiții sugestive, ca *iată cetățile mării... iată marea închisă* etc. Legată de repetiție este enumerarea celor vinovați de starea de lucruri evocată (bunici, părinți, contemporani), a teritoriilor ocupate de turci, a efectelor ocupației. Scriitorul întrerupe apoi textul prin întrebări retorice, de pildă: „Cine se ridică împotriva celor care ne strâng de gît?”. Unele cuvinte capătă un tratament deosebit prin semnificația dobândită în context: turcii sînt numiți *ismailiteni, necredincioși*. Cînd se spune *săbiile lenevesc*, verbul este supus personificării, iar substantivul e folosit metonimic: în loc să se spună că cel care minuieste sabia lenevește, acțiunea umană este transpusă asupra obiectului inanimat.

Asemenea procedee au fost analizate cu mare finețe; cercetătorii au descoperit cîteva sute de „figuri de stil”, pe care le-au clasat minuțios, le-au explicat alcătuirea și au sugerat valoarea efectelor produse de ele. Analiza a fost făcută cu mijloacele lingvisticii tradiționale, moștenite de la gramaticii antici și rafinate cu unele observații inedite privitoare la limbile moderne.

Retorica stilului a fost de la început lărgită prin observații de natură estetică și filozofică, ilustrate de *Poetica* lui Aristotel. În cultura românească, retorica filozofică a fost studiată de Tudor Vianu, ale cărui considerații despre metaforă oferă o imagine cuprinzătoare asupra implicațiilor estetice și de cunoaștere a procedeelelor stilistice¹.

Și totuși, retorica a cunoscut în epoca mai nouă o decădere, ale cărei cauze sînt prezentate succint de Pierre Guiraud². Fără a relua aici toată discuția, trebuie reamintită discreditarea retoricii clasice prin reacția violentă a romanticilor. Dar, rupînd cu tradiția clasică, romanticii au creat o nouă retorică, așa cum se întîmplă cu toate negațiile curentelor literare. Aceasta însă nu s-a mai bucurat de atenția cercetătorilor filologi: tot datorită romanticilor, lingviștii și-au îndreptat atenția spre trecutul limbilor; studiind bazele limbilor înrudite, învățații din prima jumătate a veacului al XIX-lea au inaugurat în același timp tratarea foarte detaliată, pozitivistă a faptelor de limbă.

Ca o reacție împotriva studiilor pozitivistice elaborate în vastul program al gramaticii comparate, apare, în secolul nostru, preocuparea

¹ Vezi studiul despre metaforă din volumul *Problemele metaforei și alte studii de stilistică*, București, 1957.

² Cf. *La stylistique*, Paris, 1963.

de cercetare a expresiei operei literare, însă cu mijloacele precise ale lingvisticii. În ultimii ani, ca urmare a influenței lingvisticii, este în curs de elaborare o nouă stilistică literară, numită în general *poetică*.

b. Stilistica limbii

Reacția cea mai categorică împotriva studiilor de istoria limbii a fost celebrul *Cours de linguistique générale* al lui Ferdinand de Saussure. Unul din elevii acestuia, Charles Bally, a devenit creatorul stilisticii lingvistice. Ca și Saussure, Bally pornește de la principiul că perspectiva istorică falsifică înțelegerea limbii, luată ca stare la un moment dat. Importanța lucrărilor lui Bally constă în faptul că ele au dezvăluit un domeniu propriu stilisticii lingvistice; într-adevăr, Bally arată că stilul scriitorului constituie un fenomen deosebit prin prelucrarea conștientă, intenționată a materialului limbii în scopuri artistice. În schimb, faptele de stil din limba comună au un caracter general, fiind consacrate ca atare de colectivitate. Tocmai ele constituie obiectul stilisticii.

Principală lor trăsătură este afectivitatea, spontaneitatea. De aceea, domeniul stilisticii îl formează limba vorbită, în care individul își exprimă fără prea multă supraveghere emoțiile, sentimentele. Cele două volume ale lucrării lui Bally, *Traité de stylistique française* (Paris, ed. nouă, 1951) au devenit un model clasic de tratare a stilisticii limbii comune. Aducând problema „la zi”, acad. Iorgu Iordan a cercetat faptele de stil ale limbii române în binecunoscuta lucrare *Stilistica limbii române* (București, 1944). Sînt tratate rînd pe rînd elemente de fonetică, gramatică și vocabular, consacrate pentru exprimarea stării afective a vorbitorului.

Scriitorul care a reflectat la cel mai înalt nivel limba populară vorbită este la noi Ion Creangă. Opera lui este un tezaur de fapte colorate afectiv, care se încadrează în noul domeniu al stilisticii inaugurate de Bally. Iată cîteva exemple luate din *Amintiri din copilărie*. În domeniul foneticii sînt de semnalat cuvintele motivate prin semnificanță, ca interjecțiile, onomatopeele: *ei, oi, zvîr* etc. Vocabularul cuprinde cuvinte colorate ca *pui de ger, pui de bodaproste, am pîrlit-o* (la fugă) etc. Morfologia înregistrează forme specifice ca în construcția *cît mi țî-i băietul*, (înghețat) *hăt-bine* etc. În sintaxă se remarcă repetiții, inversiuni ca *eu m-am dusu-m-am*.

O astfel de cercetare a cîștigat repede teren și chiar și astăzi există mulți specialiști în limbă sau literatură care socot că domeniul stilisticii este alcătuit tocmai de faptele care se abat de la exprimarea intelectuală, seacă. Ele ar fi încărcate de expresivitate — trăsătură fundamentală a stilului.

S-a obiectat pe bună dreptate că există și o expresivitate intelectuală, de tipul accentului de insistență, în cuvinte ca *inevitabil*. Mai importantă este însă obiecția că faptele marcate prin afectivitate expre-

sivă trebuie incluse în descrierea de ansamblu a fenomenului lingvistic : în tratatele de fonetică, de gramatică, de vocabular, inclusiv în dicționare e necesar să se includă formele specializate pentru redarea stărilor afective — emoționale etc. În mare parte, *Gramatica* Academiei Republicii Socialiste România a realizat acest lucru. Ar rezulta de aici că stilistica se topește în descrierea generală a limbii. Totuși într-un tratat de gramatică, de fonetică sau de lexic, elementele afective nu pot fi analizate exhaustiv, ci ca variante în cadrul unei categorii. Indiferent de reflectarea procedeelelor afective în tratatele consacrate diferitelor compartimente ale limbii, gruparea lor la un loc rămâne interesantă ca descriere a vorbirii familiare. Dar un asemenea punct de vedere implică o nouă accepție a stilisticii, care nu era decât schițată în lucrările bazate pe concepția lui Bally.

Deși elev al lui Saussure, Bally n-a dus mai departe învățătura dascălului în sensul în care avea să evolueze lingvistica. Această dezvoltare a fost înfăptuită de Școala de la Praga, prima manifestare a curentului structuralist. Printre *Tezele* din „Travaux du Cercle linguistique de Prague”, I (1929) se găsesc unele cu referire directă la structura stilistică a limbii. Lingviștii praghezi s-au ocupat de distincția dintre limba literară și cea populară, dând o nouă orientare cercetărilor de stilistică.

Conceptul de limbă literară a fost pe larg dezbătut de lingviștii sovietici, care au ajuns la concluzia că aceasta cuprinde în general limbajul îngrijit — artistic sau neartistic. Cu această ocazie s-au adus și precizări privitoare la domeniul stilisticii. Contribuții numeroase au fost publicate în revista *Вопросы языкознания* din anii 1954—1955, care au găsit ecou și în publicațiile noastre de specialitate. Din păcate, părțile emise n-au fost racordate la metodologia analizei structurale, care putea oferi mijloace precise de tranșare a unor chestiuni controversate. Oricum, stilistica a fost îndreptată într-o nouă direcție care a fost lămurită măcar în principiu; este regretabil că noua perspectivă nu a fost și nu este încă suficient cunoscută în Occident, unde stilistica tradițională a rămas în genere la nivelul Bally, iar cercetările mai noi se restrâng la stilistica literară. Vom încerca mai jos să schițăm structura stilistică a limbii și mijloacele de cercetare a ei.

Obiectul oricărei stilistici este stilul. Acesta poate fi definit ca *un ansamblu de procedee care caracterizează vorbirea unui grup de indivizi, sau chiar a unui singur individ*. Exprimarea proprie unui grup de vorbitori mai este numită uneori *limbaj*; alteori, pentru a deosebi stilul individual de cel colectiv, se folosește pentru acesta din urmă denumirea de stil *funcțional*, care subliniază rolul stilului unui grup, corespondența cu anumite necesități practice. Pentru cea mai largă diviziune stilistică se folosește însuși termenul de *limbă*; astfel, există o „limbă” literară, adică îngrijită, care se opune „limbii” neliterare, numită adesea și „limbă” populară.

În studiul *Structura stilistică a limbii*³, I. Coteanu dă o ierarhie sumară, dar concludentă a nivelurilor stilistice, începînd cu limba comună, pînă la variantele cele mai specializate inclusiv stilul individual (idiostilul). În general, se vorbește de stiluri funcționale ca stilul familiar, stilul științific, stilul liric etc. Pentru a vedea cum se prezintă ansamblul stilurilor, este necesar să stabilim măcar sumar criteriile de delimitare a lor. În mare, se pot utiliza trei criterii de delimitare a stilurilor: α) criteriul social-cultural, β) criteriul informațional, γ) criteriul structural.

α) **Criteriul social-cultural** are în vedere apartenența socială a vorbitorilor care folosesc cu precădere anumite procedee lingvistice, în funcție de nevoile lor specifice, de gradul lor de cultură. Anumite domenii de activitate practică sau de existență cotidiană impun o selecție a mijloacelor limbii, în scopul asigurării unei eficiențe maxime a comunicării. Din acest punct de vedere, stilurile au o valoare obiectivă în sensul că, o dată angajat într-un domeniu, vorbitorul este obligat să se supună regulilor codului specific acelui domeniu. Altfel, el riscă să se facă greu înțeles sau să devină ridicol. Nicăieri mai mult decît la nivelul stilului nu se simte mai pregnant caracterul coercitiv al limbii ca instituție socială, așa cum îl întrezărise Saussure sub influența sociologului francez E. Durkheim. Dar nu trebuie uitat că, o dată respectate regulile „jocului”, stilul poate deveni desfătare, fie prin folosirea mijloacelor proprii domeniului în cauză, fie prin incursiuni deliberate în alte domenii.

Conform criteriului de față, se disting două mari grupuri de stiluri: stilurile limbii neliterare și stilurile limbii literare. Primele se folosesc de către vorbitorii care n-au avut acces la cultură, n-au beneficiat de instrucția oferită de școală — instrumentul cel mai eficace de îngrijire a exprimării.

În grupul stilurilor neliterare, cel mai răspîdit este *stilul familiar*, al conversației cotidiene între vorbitori incapabili sau neinteresati să recurgă la o formă îngrijită a comunicării. Acesta este stilul fundamental al limbii neliterare, aspectul standard nelegiferat oficial. El are în principiu două variante — cea țărănească și cea orășenească, proprie mahalalelor.

Legat de stilul familiar există *stilul vulgar*, caracterizat printr-o mai mare distanță de limba îngrijită. El este mai mult un stil de situație decît de grup social; totuși, stilul vulgar e folosit cu precădere de anumite pături aflate la marginea societății prin nivelul de trai și de cultură. De multe ori, el e întrebuițat în mod conștient ca bravadă sau ca protest social.

În sfîrșit, tot în acest grup trebuie încadrat *stilul argotic* sau, mai precis, *argoul*; el e propriu unor categorii de indivizi interesați în elaborarea unui limbaj secret, neînțeles de autoritatea publică: delincvenți, elevi, soldați etc. Caracteristic este argoul celor certați cu justiția. În

³ În volumul ELS, p. 211—221.

cazul argoului, caracterul codificat al stilului este mai evident, deoarece elementele sînt alese deliberat pentru ca vorbitorii să nu fie înțeleși de superiori, de organele represive.

Elementele folosite în stilurile din grupul neliterar sînt încărcate, în grade diferite, de o anumită coloratură, o anumită atmosferă care evocă mediul lor specific. Ele sînt susceptibile de a trezi ceea ce Bally numea *efecte prin evocare*. Se numește *conotație* indicele de apartenență a unui element lingvistic la un anumit mediu, capabil să trezească o anumită atmosferă. Cuvinte ca *gagiu*, *haios*, *mișto* sînt specifice stilului vulgar: atmosfera proprie mediului care le folosește în mod „natural” intră în conotațiile lor. Evident și unele cuvinte literare pot dobîndi o conotație vulgară, cum este cazul lui *valabil*.

Opuse stilurilor neliterare sînt ramificațiile stilistice ale limbii literare, îngrijite. În interiorul acesteia există două grupuri: cel al stilurilor limbii literare neartistice și cel al limbii beletristicii, despărțite prin rolul lor — comunicare obișnuită în primul caz și estetică în al doilea.

Din grupul stilurilor neartistice face parte în primul rînd stilul conversației îngrijite sau ceea ce I. Coteanu numește „limbaj literar mediu sau standard”, care „reprezintă vorbirea și scrierea nespecializată”⁴. Este vorba de ansamblul de procedee care caracterizează comunicarea obișnuită a oamenilor instruiți în viața de toate zilele, cînd nu sînt obligați să recurgă la elementele proprii specialității pe care o profesază. Modelul acestui stil variază după epoci și țări; în perioada contemporană el este susținut de școală și difuzat prin mijloacele tehnice, mai ales prin radio, televiziune, prin așa-numitele „mass media”.

Cînd o anumită pătură cultă vrea să se distingă printr-un mod propriu de exprimare, deosebit de cel al restului vorbitorilor, se ajunge la o ramificație aparte numită *jargon*; el a fost practicat de unele cercuri ale aristocrației și ale marii burghezii, dornice să se delimiteze de popor, dar și de restul vorbitorilor din propria clasă socială.

Apropiat de stilul îngrijit, standard, al comunicării curente, s-a dezvoltat *stilul publicistic*, așa cum îl găsim în ziare și reviste, în articolele propriu-zis jurnalistice, cuprinzînd comentarii cu privire la evenimentele interne și internaționale. El este răspîndit și prin presa vorbită, care capătă o importanță din ce în ce mai mare. Evident, faptul că un ziar cuprinde, pe de o parte publicații literar-artistice și pe de alta științifice, nu distruge unitatea stilului publicistic, determinată de importanța jurnalismului în epoca modernă. Acest stil a preluat multe din atribuțiile vechiului *stil oratoric*, ilustrat atît de magistrat de antici. Există totuși un stil al vieții publice, al manifestărilor politice; el este caracteristic dezbaterilor în cadrul diferitelor organizații politice și de masă.

Organizarea vieții sociale într-un cadru juridic și administrativ este reglementată de anumite documente redactate într-un stil propriu, stilul *juridico-administrativ* sau *oficial*. În el sînt redatate textele de legi

⁴ I. Coteanu, *lucr. cit.*, p. 215.

și alte materiale juridice precum și diferitele tipuri de decizii, hotărâri administrative etc. Tot în acest stil se adresează cetățenii diferitelor organe de stat. Este un stil de ale cărui particularități vorbitorii sînt foarte conștienți prin împrejurările care îi duc în fața diverselor instanțe publice.

În sfîrșit, din grupul stilurilor literare neartistice face parte stilul *tehnico-științific*, folosit în diferitele domenii de specialitate ale tehnicii și științei. Activitatea de cercetare, din ce în ce mai dezvoltată în perioada contemporană, precum și aplicațiile ei practice, au dus la specializarea instrumentului lingvistic la un nivel fără precedent. În ciuda diversificărilor, există totuși un stil tehnico-științific unitar, practicat de specialiștii din diferitele domenii. Dincolo de această bază lingvistică comună, în fiecare ramură se folosește o terminologie proprie. Este ceea ce numim de obicei *limbajele profesionale*, caracteristice domeniilor particulare ale științei și tehnicii : matematică, fizică, chimie, filozofie, lingvistică etc.

În toate stilurile enumerate pînă aici predomină necesitățile de comunicare impuse de însăși viața reală, desfășurată într-un domeniu sau altul, de la existența banală de zi cu zi la abstracțiunile cele mai înalte ale științei. În opoziție cu acestea, există al treilea grup de stiluri, proprii literaturii artistice. Ele corespund nevoii de transpunere artistică a realității. Nu trebuie uitat că acțiunea de mînuire a artei literare comportă, ca orice altă activitate, o latură practică ale cărei rezultate s-au cristalizat în diferitele stiluri beletristice. Din cauza numeroaselor răsturnări literare, produse mai ales în secolul nostru, este greu de stabilit profilul stilistic exact al limbii beletristicii.

Cu toate acestea, se poate vorbi de un stil liric sau într-un mod mai general de *stilul poetic*, caracteristic producțiilor în versuri, tradiționale sau libere, precum și în proza poetică. El reprezintă forma cea mai elaborată a expresiei literare : cu ajutorul unor mijloace proprii, poetul creează imagini inedite pentru a reda bogăția de sentimente de care e stăpînit. Dar, deși creația literară tinde spre originalitate personală, există totuși un ansamblu de procedee comune tuturor poezilor, care legitimează existența unui stil liric.

În scrierile narative se folosește *stilul epic* ; cum acesta era propriu epicii versificate, decăzută în timpurile mai noi, e mai bine să vorbim de *stilul narativ*, caracteristic prozei de relatare artistică a unor evenimente de obicei închipuite. Ca sferă de răspîndire, stilul narativ este mai des cultivat decît stilul liric.

În sfîrșit, în grupul stilurilor artistice trebuie menționat *stilul dramatic*, propriu producțiilor teatrale de toate felurile.

În interiorul fiecărui stil literar există ramificații determinate de specificul fiecărei specii în parte : o odă este altfel scrisă decît un poem de dragoste, o schiță altfel decît un roman, o tragedie altfel decît o comedie. Dar aceste subîmpărțiri nu au în general statut aparte de stil funcțional, ele aflîndu-se în același raport cu stilul genului cum sînt limbajele profesionale față de stilul tehnico-științific.

Criteriul social-cultural permite deci să ne facem o imagine asupra structurii generale a limbii în raport cu structura societății și a nevoilor ei pe ramuri de activitate. El este însă un criteriu destul de sumar, întrucât nu spune prea mult despre natura însăși a stilurilor proprii diferitelor domenii de activitate abordate. Avem a face cu un criteriu extralingvistic, care explică determinarea faptelor de stil, dar nu intră în însăși structura lor internă. Această determinare ține mai degrabă de substanță, înțelesă ca variație lingvistică impusă de activitatea practică. Aplicând doar punctul de vedere social-cultural nu putem descoperi nici structura invariantă și nici, cu atât mai mult, cea formală a stilurilor. În schimb, el este pertinent pe planul social-lingvistic, demonstrând strânsa legătură dintre societate și limbă. Studiarea stilurilor neliterare are implicații inedite pentru etnologie, ca ramură a sociologiei; la polul opus apar probleme de sociologia artei, printre care consacrarea stilistică a expresiei literare trebuie să ocupe un loc important.

β) **Criteriul informațional** presupune un punct de vedere intermediar între cel extralingvistic și cel strict lingvistic. În binecunoscutul articol *Lingvistică și poetică*⁵, R. Jakobson tratează succint funcțiunile limbajului, printre care și funcția poetică, dând unele sugestii privitoare la alte fapte de stil decât cele poetice. În ce privește delimitarea stilurilor, vom aplica criteriul informațional restrâns la două aspecte principale: conținutul mesajului și efectul produs.

Există astfel două mari categorii de stiluri: spontane și nespontane. Sînt spontane stilul familiar și cel vulgar, adică în general celei care aparțin limbii neliterare, neîngrijite. Aceasta se explică prin conținutul adesea afectiv, emoțional al comunicării, transmise ca atare, fără o supraveghere prea strictă. Însă contrar teoriei lui Bally, o astfel de spontaneitate nu produce automat expresivitate; este vorba, dimpotrivă, de un surplus adus conținutului logic, care nu impresionează în mod deosebit pe ascultători în contextul lor familiar. Aici intră procedee ca schimbarea de accent, accelerarea ritmului, repetiția. Din contra, un element specific unui stil mai intelectualizat produce un efect deosebit în stilul familiar, cum ar fi de pildă *excellent*. În genere, se poate spune că efectul produs prin transplantarea unui procedeu dintr-un stil în altul este o dovadă peremptorie de procedeu respectiv nu aparține stilului în care se realizează efectul că conotație. Este vorba de fapt de funcționarea practică a raportului lingvistic de comutare, cu specificarea că nu trăsăturile denotative ci cele conotative sînt cele care intră în joc.

Există totuși elemente expresive în interiorul oricărui stil, fără ca ele să fie aduse din afară, în primul rînd cuvintele figurate. Pentru cine vorbește vulgar, *mișto* nu e expresiv, în timp ce metafore ca *vacă*, *porc*, *cîine* folosite pentru a califica un individ sînt expresive prin imaginea trezită. Cînd o astfel de imagine este transpusă într-un stil îngrijit, ea devine dublu expresivă — prin ea însăși și prin conotație.

⁵ În volumul *Probleme de stilistică*, București, 1964, p. 83—125.

Argoul ocupă o situație specială din punct de vedere informațional : în mod voit argotizanții folosesc cuvinte și expresii cunoscute numai de ei și neînțelese de superiori ; înseamnă că sfera comunicării e mult restrânsă când se recurge la astfel de elemente, creîndu-se un obstacol pentru înțelegerea lor de către cei din afara comunității. Dar chiar în cadrul său natural trebuie distins, ca și mai sus, între cuvinte neutre și expresive. Astfel, în argoul francez, multe cuvinte se obțin prin deformare, adăugare de sufixe : *vioque* pentru *vieux* „bătrîn, șef”, *mézigue* pentru *moi* „eu”. Acestea nu produc efect expresiv ; însă unele cuvinte sau expresii ca *accoucher* sau *se mettre à table* cu sensul de „a mărturisi” nu sînt indiferente nici pentru argotizanți. E adevărat că rolul lor principal este comunicarea obiectivă, dar imaginea este reală ; alteori, ca în *pension* „pușcărie”, pe lângă plasticitatea expresivă, apare o nuanță de protest, de tristă ironie, care permite să se preia cuvinte inocente în accepții brutale. Aceasta este baza trecerii terminologiei argotice în alte stiluri, unde se încarcă cu conotații care evocă atmosfera socială caracteristică mediului de origine.

În grupul stilurilor limbii literare neartistice funcțiunea principală a procedeelelor este transmiterea unui conținut intelectual. Cu excepția stilului curent, al conversației îngrijite și într-o oarecare măsură a stilului publicistic, se poate spune că afectivitatea este exclusă la acest nivel de comunicare. Aici procedeele specifice au ca scop să favorizeze o înțelegere cât mai precisă, fără ambiguități. În stilul științific, de exemplu, apar, pe lângă terminologia proprie, construcții menite să ușureze asimilarea mesajului adesea foarte complex, de tipul *în primul rînd, în al doilea rînd*.

Limbaajul figurat nu este însă absent nici din acest stil. Facem abstracție aici de cuvintele figurate, folosite în literatura de popularizare. Chiar denumirile din diferitele limbaje profesionale au de multe ori la bază termeni figurați luați din alte stiluri : în lingvistică se folosesc astfel de termeni ca *rădăcină*, *cîmp* (semantic), *asimilare*, *proteză* etc. Desigur că aici funcția de denumire are prioritate ; însă imaginea se păstrează, deși capătă repede un caracter intelectualizat. După cum una sau alta din științe domină epoca, limbaajul propriu ei tinde să se extindă în alte discipline, unde e înzestrat cu o anumită putere de evocare. Așa s-a întîmplat în secolul trecut și cu lingvistica, care a preluat din științele naturii numeroase elemente. S-a vorbit de *înrudire*, de *limbă-mamă*, *limbi-surori*, de *lupta pentru existență* dintre sinonime etc. Ulterior, psihologia a fost cea care a dominat ansamblul științelor umane, iar în prezent lingvistica și-a luat revanșa : terminologia ei a invadat pînă și limbaajul psihanalizei. În toate aceste cazuri există un efect expresiv rezultat din imaginea evocată sau din conotație. În critica literară actuală, termenii lingvisticii aduc o atmosferă „scientistă”, acceptată de unii, repudiată de alții, dar evidentă pentru toți, întrucît contrastează izbitor cu limbaajul tradițional, impresionist.

În stilurile literar-artistice mesajul este organizat conștient pentru a produce efect asupra cititorului sau ascultătorului. Aici conținutul

este prelucrat în scopul trezirii emoțiilor, al sensibilizării „interlocutorului”. În afara mijloacelor afective preluate din alte stiluri, scriitorul și mai ales poetul recurge la imagini pentru a da iluzia de autentic, de profund trăit. Mai mult decât în orice alt stil al limbii, în stilul liric astfel de procedee trebuie să asigure surpriza. Altfel spus, el este stilul care asigură cea mai mare cantitate de informație prin ineditul termenilor, al construcțiilor, al imaginii. Fie, de pildă, versul următor din frumosul poem *Tămâie și fulgi* de Blaga :

„Prin sat trec sănii grele de tăceri”.

Mesajul pare simplu, descriptiv, doar ca un element de decor în care se desfășoară un probabil episod de dragoste. Ultimul termen răstoarnă însă întreaga perspectivă : el este cu totul neașteptat, aducând o extrem de mare cantitate de informație. Însă comunicarea poetică nu se oprește aici : *tăceri* ne obligă să redecodăm celelalte elemente. Obținem astfel o imagine unitară *sănii grele de tăceri* ; tăcerea este materializată și ea traversează satul, devenind așa dar un element dinamic și atotstăpînitor ; însă deși *sănii* este o metaforă, sensul propriu nu dispăre, imaginea săniilor care parcurg satul persistînd și după integrarea impusă de *tăceri*. Rezultă deci o ambiguitate informațională, căutată de altfel de poet, care se bazează pe raportul de intersecție dintre sfera semantică „sănii” și sfera „tăcerii” ; sinteza obținută prin intersecția „tăceri grele ca săniile care alunecă încet” reprezintă miezul imaginii conținute în versul de mai sus.

În stilul narativ expresia lingvistică are mai puțină importanță în transmiterea informației. Opera epică trebuie să dea iluzia realului și tocmai prin aceasta produce efect. Informaționale în ea sînt elementele care alcătuiesc pseudo-realul : decor, situații, personaje, întâmplări ; surpriza este asigurată prin dozarea măiestrită a acestor elemente. Altfel spus, avem a face mai mult cu o informație de conținut decât de expresie, ceea ce ar distinge stilul liric de cel narativ.

Senzația de real este și mai importantă în stilul dramatic ; și aici contează în primul rînd informația de conținut, dar ea este purtată nu numai de text ci și de fapte și oameni reali. Semnificația nu mai poate fi lămurită direct de autor, ci de desfășurarea însăși a spectacolului. Rezultă că stilul este cît mai impersonal în raport cu autorul, dar cît mai adecvat la situație și la personaj. De aceea, teoretic, într-o operă dramatică pot figura elemente din toate stilurile limbii. Amestecul dintre sublim și grotesc a fost chiar unul din principiile dramei romantice, opusă categoric lucrărilor clasice, distinse pe specii, atît în conținut cît și în expresie : tragedia avea mijloacele ei proprii, deosebite de cele ale comediei, fără puțință de amestec stilistic între ele.

Criteriul informațional deosebește deci stilurile după trăsăturile generale ale conținutului vehiculat, după efectul produs de procedee în funcție de contextele caracteristice fiecărui stil. Pentru lămurirea acestor aspecte, au fost necesare unele referiri la însăși natura procedeelelor.

γ) **Criteriul structural** trebuie să fie principalul instrument de delimitare și de descriere a stilurilor limbii, bazat pe accepția structurii lingvistice ca ansamblu de dependențe interne, de opoziții.

Imaginea globală a structurii stilistice a limbii poate fi redată în termeni de teorie a mulțimilor. Fie astfel :

A = {argotic, vulgar, familiar ; curent îngrijit, publicistic, oficial, științific} ; este ansamblul stilurilor neartistice.

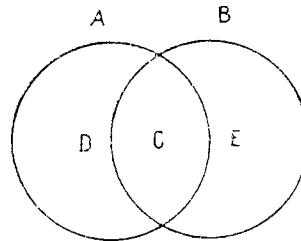
B = {curent îngrijit, publicistic, oficial, științific ; liric, narativ, dramatic} ; este ansamblul stilurilor literare (îngrijite).

C = {curent îngrijit, publicistic, oficial, științific} este ansamblul stilurilor literare (îngrijite) neartistice.

D = {argotic, vulgar, familiar} este ansamblul stilurilor neliterare (neartistice).

E = {liric, narativ, dramatic} este ansamblul stilurilor artistice (îngrijite).

Relațiile dintre aceste stiluri sînt ilustrate de figura :

Se vede că trăsăturile cele mai larg reprezentate sînt „neartistice” și „literar (îngrijit)”. Cele două mulțimi care cuprind stilurile caracterizate prin trăsăturile corespunzătoare se află în raport de intersecție :

Rezultatul intersecției este tocmai mulțimea C, care cuprinde stilurile literare (îngrijite) neartistice. Această mulțime se află în raport de complementaritate cu mulțimea D a stilurilor neliterare (și implicit neartistice), ceea ce se redă simbolic prin :

$$(A \cap B) \text{ C}_A D$$

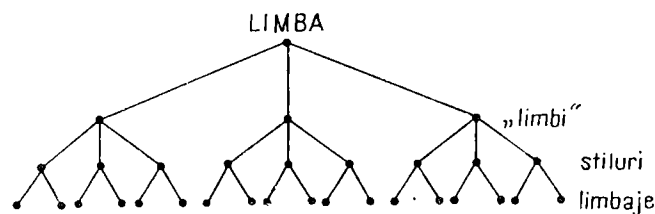
La fel, mulțimea E a stilurilor artistice se află în raport de complementaritate cu C, adică :

$$(A \cap B) \text{ C}_B E$$

Rezultă că ansamblul stilurilor se organizează pe baza unor trăsături mai mult sau mai puțin generale. Luînd ca dominantă trăsătura de conținut practic neartistice, reunim două grupuri de stiluri : neîngrijite

și îngrijite neartistice (mulțimea A); am avea de-a face cu o „arhitrăsătură”. Însă la un nivel mai adâncit de analiză luăm în considerare opoziția neîngrijit~îngrijit și obținem două grupuri distincte (C și D). La fel operăm și în cealaltă sferă (B), unde luăm întâi ca „arhitrăsătură” cea de „literar” (îngrijit), iar apoi facem să funcționeze opoziția neartistice~artistic, obținând grupurile C și E. În interiorul fiecărui grup funcționează opozițiile dintre stiluri, atât pe plan socio-cultural și informațional cât și, mai ales, pe plan structural: comutând un element din stilul familiar, de pildă, cu altul din stilul vulgar se obține un efect de conotare, ceea ce dovedește apartenența la registre diferite: *valabil* este o unitate distinctă de *mișto*.

Ar fi mai bine să se mențină termenul de „limbă” pentru grupurile de stiluri (la diferite nivele de generalizare), iar acela de „limbaj” pentru a desemna variantele sub care se realizează stilurile. Am obține o imagine în trei trepte, analoagă manifestării elementelor fonologice :

Toate elementele limbii trebuie să se grupeze fără rest măcar la al doilea nivel, acela al stilurilor, care corespunde nivelului unităților distincte din analiza structurală clasică. Cu alte cuvinte, limba în ansamblu se prezintă ca un inventar în care fiecare unitate are un indice de apartenență stilistică.

Cum pot fi descrise unitățile limbii din punct de vedere stilistic? Cu ajutorul celor două moduri fundamentale ale analizei structurale: ca fascicole de trăsături distincte și ca distribuție.

Evident, nu toate unitățile au aceeași încărcătură stilistică, însă toate conțin cel puțin o trăsătură care le cataloghează într-un registru sau altul. Trăsătura pertinentă care determină apartenența unei anumite unități la un anumit stil poate fi numită *stilem*. Prin extindere, termenul este aplicabil și unității în ansamblu.

Stilemele aparțin tuturor planurilor și nivelelor limbii: expresie, semnificație, lexic, gramatică. În domeniul foneticii sînt de amintit fenomene ca lungirea vocalelor (*maare*), accelerarea ritmului etc., caracteristice stilului familiar.

Stilemele care alcătuiesc unități de sine stătătoare se realizează la nivelul primei articulații, aceea a unităților semnificative: morfeme și cuvinte. De pildă, un cuvînt ca *gagiu* are o netă trăsătură stilistică care îl include în stilul vulgar; în opoziție cu *individ*, el reprezintă termenul marcat prin stilemul vulgar.

Nu trebuie să se înțeleagă de aici că structura stilistică este organizată întocmai ca structura fonologică; este vorba doar de un izomorfism luat în sens larg. Tipurile de opoziții fonologice, mai ales binarismul se regăsesse cu ușurință în domeniul stilisticii, însă complexitatea faptelor de stil depășește cu mult principiile structurii fonologice. În lexic nu este nevoie să avem corespondențe stricte între un termen și opusul său marcat stilistic; se întâlnește curent situația când unui stillem îi corespunde opozițional o perifrază. Dacă în sfera aprecierilor umane găsim serii stilistice opuse, în alte cazuri cum e terminologia științifică, nu putem corela o serie cu alta opusă și nici chiar termeni izolați cu opusul lor, dar putem totuși evidenția opoziția prin perifraze: oricine își dă seama că *impene-trabilitate* aparține stilului tehnico-științific, chiar fără a-i găsi un corespondent imediat „neștiințific”. Se poate spune că astfel de termeni se opun stilistic propriei lor definiții redată în cuvinte curente: „însușirea de a nu putea fi pătruns”.

Și gramatica oferă stileme delimitate prin opoziție; în morfologia limbii române este de amintit în acest sens viitorul cu cele trei nivele ale sale: literar pretențios: *voi face*; curent: *am (o) să fac* și spontan familiar: *oi face*.

Analiza structurală permite deci să stabilim cu precizie care este statutul stilistic al unităților limbii. Prin comutații descoperim care sînt stilemele limbii, prin relevarea trăsăturilor pertinente, urmînd ca apoi să stabilim corelațiile stilistice mai mult ori mai puțin întinse și riguroase.

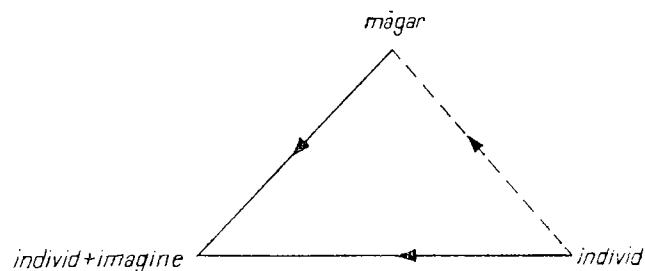
Stilemele au grade diferite de complexitate. Cele mai puțin marcate sînt unitățile pe care le-am putea numi arhistileme, adică acele elemente care pot figura în orice stil fără a aduce o informație stilistică; intră aici majoritatea elementelor de relație, ca prepozițiile, conjuncțiile; *de, la, cu, și* n-au nici o coloratură stilistică, ele au suferit o neutralizare a trăsăturilor stilistice, care cu siguranță au existat la origine.

Urmează o categorie de elemente care sînt caracterizate stilistic doar prin apartenența la un anume stil, fără ca în alcătuirea lor să intre alte trăsături suplimentare; este vorba de tipul *mișto, gagi, haios*. Acestea aparțin stilului vulgar fără altă trăsătură decît consacrarea într-un asemenea registru; am putea numi o asemenea trăsătură cu termenul de *stilem de registru*.

În sfîrșit, cele mai încărcate stilistic sînt unitățile care, pe lângă indicele de apartenență la un anume registru, includ trăsături de motivare expresivă, obținută mai ales prin așa-numitele figuri de stil. Cuvinte ca *bou, măgar*, folosite în stilul vulgar, se caracterizează printr-o imagine expresivă, bazată pe metaforă.

Rezultă că într-unul și același stil găsim două categorii de elemente: neutre și expresive. Primele au o simplă coloratură de registru, în timp ce celelalte au o încărcătură stilistică ridicată la pătrat. Aceasta provine din faptul că la trăsătura conotativă (cea de apartenență la un anume

registru) se adaugă modificările de denotare aduse de metaforă : *măgar* desemnează în stilul vulgar un individ, însă la transpunerea denotativă se adaugă imaginea sensului propriu. Aici opoziția este ternară, stabilindu-se între *măgar* la propriu și *individ*, îmbogățit prin imaginea figurată, pe de o parte, între acesta din urmă și *individ* simplu, pe de altă parte. Grafic, această opoziție poate fi redată prin figura :

Se vede că în centrul opoziției se află termenul marcat prin imagine, spre care converg termenul propriu ca sursă a imaginii și termenul nemarcat. Între *individ* și *măgar* am trasat o linie punctată care sugerează doar punctul de plecare diacronic al întregii structuri.

Am văzut pînă aici cîteva aspecte legate de folosirea procedurii comutării în analiza stilistică. Tangențial am pomenit și de celălalt procedeu structural și anume de distribuție. Acesta are o importanță covârșitoare pentru stabilirea configurației stilistice a limbii ; dacă distribuția fonemelor sau a morfemelor gramaticale este doar o repartitie mecanică a variantelor în funcție de contexte precise, distribuția stilistică este însuși suportul folosirii variate a limbii în diferite împrejurări de viață.

La nivel stilistic socotim contextul ca fiind dat de însuși stilul, atît ca fapt de context în sens larg, situațional, cît și ca ansamblu de elemente care admit în vecinătatea lor stileme de un anumit nivel. Este greu în această privință să se stabilească contextele diagnostice pentru fiecare stillem. E mai simplu să pornim de la anumiți indici de frecvență și să spunem că elementele foarte frecvente dintr-un stil pot alcătui indici contextuali de posibilitate a apariției altor elemente specifice, dar mai rare : într-un text de fizică *atom* permite ocurențe multiple dintr-un câmp întreg, pe care îl domină : *electron*, *neutron*, *izotop* etc.

Pe axa sintagmatică, alcătuieste contextul imediat acel element care aduce primul informații referitoare la registrul de realizare a lanțului vorbirii ; în „*bă*, e simpatic *gagiul*” contextul pentru *gagiul* nu este *simpatic* care cere alte elemente ca *băiatul* etc., ci *bă* a cărui trăsătură vulgară concordă cu *gagiul*.

O descriere stilistică a unei limbi trebuie să cuprindă tablourile de distribuție a termenilor echivalenți semantic, dar diferiți ca registru de manifestare. Fie, de pildă :

Unități \ Stiluri	Curent	Familiar	Vulgar	Argotic
a pleca	+	--	-	-
a se căra	-	+	-	-
a o întinde a o șterge	-	-	+	-
a se ușchi	-	-	-	+

Tabloul arată o serie de termeni care înseamnă același lucru, dar cu distribuție diferită de la un stil la altul ; ei constituie o clasă de echivalență, ai cărei membri se află în distribuție complementară. În interiorul clasei, *a pleca* are o situație aparte, în sensul că el poate fi folosit în locul celorlalte, dar nu invers ; fiind mai frecvent ca distribuție, el reprezintă deci termenul nemarcat față de ceilalți, care sînt termeni marcați prin conotația sau imaginea trezită.

Mai interesant este însă că și celelalte unități cunosc o distribuție analogă : *a se căra* poate fi folosit în stilul vulgar și argotic, *a o întinde* și *a o șterge* în argou, iar *a o ușchi* se restrînge la argou. Este ușor de văzut că faptele de stil cunosc o frecvență cumulată, după cum ocurența lor depășește limitele unui stil. Am putea numi acest fenomen *legea distribuției cumulative a stilemelor*.

Frecvența cuvintelor a fost folosită chiar ca criteriu de dovedire a existenței unor stiluri, de caracterizare a lor cantitativă. La noi s-a făcut lucrul acesta pentru stilul publicistic. Gh. Bolocan a stabilit un fond principal de cuvinte propriu acestui stil ⁶ ; acesta ar cuprinde 660 de unități. Foarte multe însă se regăsesc în toate stilurile, mai ales elementele de relație (*de, și, care* etc.) ; abia la rangul 22 apare primul cuvînt caracteristic stilului publicistic : *partid*.

Pentru stabilirea profilului lexical al unui stil trebuie deci să se rețină mai întîi acele fapte care nu cumulează ocurențe din mai multe stiluri. Apoi sînt de menționat cele care figurează într-un număr restrîns de stiluri și așa mai departe. Altfel spus, un stil cuprinde un nucleu de elemente proprii lui, în jurul căruia se suprapun sfere concentrice din ce în ce mai largi, după gradul de cumulare progresivă, pînă la arhilexemele relaționale, gramaticale, fonetice.

⁶ Gh. Bolocan, *Unele caracteristici ale stilului publicistic*, SCL XII, 1961, 1, p. 35—68.

Din prezentarea succintă a criteriilor de delimitare a stilurilor, rezultă că criteriul structural nu numai că permite stabilirea limitelor stilistice, dar el oferă în același timp și cele mai eficiente mijloace de descriere atât a unităților izolate, cât și a ansamblurilor stilistice.

c. Stilurile și varietățile lor

Stilurile limbii alcătuiesc un tot organizat, poziția fiecăruia dintre ele depinzând de relațiile contractate cu celelalte. Ca și unitățile structurale, stilurile se definesc prin opoziții : există un stil științific numai în măsura în care se opune celorlalte stiluri ale limbii literare neartistice și artistice, precum și stilurilor neliterare.

Stilurile sînt mai mult ori mai puțin apropiate între ele. Putem stabili astfel perechi alcătuite de stilurile opuse imediat, de pildă : argotic — vulgar, liric — narativ etc. Aceste cupluri depind de trăsătura luată în considerare : dacă plecăm de la predilecția pentru anumite procedee, formează un cuplu argoul și stilul poetic, deși funcțiile lor sînt diferite. Pentru a scoate mai bine în evidență anumite trăsături, se opun uneori stiluri foarte îndepărtate, cum ar fi stilul științific (mai ales limbajul matematic) și cel poetic ⁷.

Între stiluri nu există limite precise, așa cum nu există nici între ramificațiile teritoriale — dialectele și graiurile ; este vorba mai degrabă de anumite zone de tranziție de la un stil la altul. Baza lor o constituie folosirea unor elemente comune în mai multe stiluri, precum și posibilitatea transpunerii unor elemente dintr-un stil în altul.

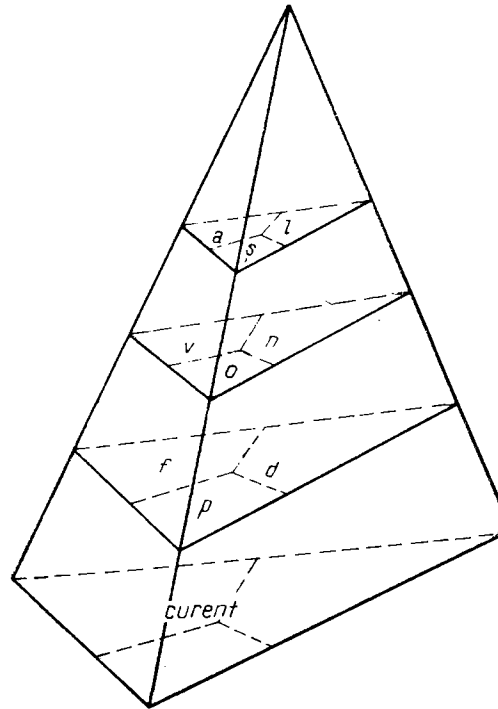
Ca ansambluri lingvistice, stilurile constituie sisteme deschise ; consacrate social și organizate structural în consecință, ele presupun tot din motive sociale și structurale o permanentă fluctuație a elementelor de la un ansamblu la altul. Însă cînd trece dintr-un stil în altul, un fapt de stil este recunoscut ca străin în noul context ; este ca și cum un străin s-ar remarca prin pitorescul său, care contrastează cu particularitățile locuitorilor țării pe care o vizitează. În stilistică un asemenea contrast este chiar dovada că elementul „intrus” aparține altui stil decît cel în care e transpus. Structural vorbind, acest efect este rezultatul indicelui de conotare, care marchează orice unitate stilistică și o însoțește evidențiind-o ca un izotop detectabil în orice mediu s-ar afla (vezi mai sus, p. 374).

Se poate deci spune că fenomenul de fluctuație stilistică constituie chiar o probă a pertinentei trăsăturii relevate de efectul prin evocare ; avem a face în realitate cu proba comutării realizată practic de vorbitori. Se spune de obicei că procedeul comutării este o operație de laborator, făcută de specialist pentru a determina ce este pertinent și ce nu într-un fapt de limbă. Dar comutarea mai este înțeleasă și ca un raport și în acest caz este

⁷ Aceasta e opoziția de bază de la care pornește Solomon Marcus în lucrarea sa recentă *Poetica matematică*, București, 1970.

evident că ea reprezintă un fenomen obiectiv : vorbitorii utilizează pe *p* și *b* ca unități de sine stătătoare, pentru că au dovada capacității lor distinctive, manifestate în enunțuri comparabile ca *mă duc să cumpăr pere / bere*. Este neîndoios că un asemenea raport se plasează la nivelul inconștientului care este sediul structurii limbajului, precum și al altor fenomene de viață psihică. Însă comutarea realizată cu ajutorul efectului prin evocare se plasează între nivelul inconștientului și acela al realizării conștiente a limbajului ; dovada e furnizată de efectul prin actualizarea indicelui de conotare, care acționează ca un stimul de gradul al doilea.

În ce sens se produce această fluctuație stilistică ? Răspunsul la această întrebare trebuie să aibă o fundamentare în însăși structura stilistică a limbii, ca ansamblu ierarhizat în mai multe subansambluri plasate la anumite paliere. Sugestiv ne putem închipui stilurile limbii ca alcătuind o piramidă : la bază se află varietățile cele mai curente, iar cu cât urcăm spre vîrf cu atît întîlnim stiluri și varietăți tot mai specializate ; la fiecare nivel coexistă mai multe stiluri, ca în imaginea de mai jos :

Am notat prin inițiale stilurile limbii : f = familiar ; p = publicistic ; d = dramatic ; v = vulgar ; o = oficial ; n = narativ ; a = argotic ; ș = științific ; l = liric.

Modelul piramidei stilistice are avantajul de a sugera ierarhia stilurilor din punctul de vedere al specializării lor. Astfel, cel mai larg este stilul conversației curente standard, de la care pornesc în sus paliere de stiluri tot mai restrinse ca domenii și specializare și în ultimă instanță și ca volum de elemente specifice. Modelul piramidal reflectă și legea distribuției cumulative a stilemelor, în sensul că în stilurile inferioare se acumulează elementele proprii lor, dar care pot fi folosite și în cele superioare. De altfel, un stil nu poate funcționa decît prin adăugarea, la propriile sale elemente, a altora făcînd parte din stiluri inferioare. Am putea numi *procedeuл puțului* folosirea unor fapte de stil luate din zone inferioare stilistic față de nivelul la care se desfășoară vorbirea.

În răspunsul la întrebarea pusă mai sus trebuie să se specifice deci că fluctuația stilistică se desfășoară normal în sens ascendent. Însă urcarea stilemelor în ierarhia stilistică nu produce un efect deosebit, existînd, în general, o toleranță a includerii unor elemente dintr-un stil în altul superior. De pildă, în argou se poate vorbi vulgar, în textul științific un ton oficial nu este strident, în poezie se acceptă elemente „prozaice” și așa mai departe.

Invers stau lucrurile cînd e vorba de sensul descendent al transpunerilor de stileme : se produce în acest caz un fenomen pe care l-am putea numi *efectul de coborîre* ; un cuvînt argotic ca *a mangli* a produs efect prin evocare în mediul vulgar, iar, o dată generalizat aici, are un efect deosebit cînd apare în vorbirea familiară.

Sensul vertical al deplasărilor în cadrul piramidei stilistice propuse comportă deci efecte mai ales cînd ele sînt coborîtoare ; se înțelege că este vorba aici de cele trei grupuri de stiluri aparținînd limbii neliterare, literare neartistice și literare artistice. În interiorul unui grup trecerile sînt posibile, iar cînd ele sînt coborîtoare, produc un efect pe care îl putem numi expresivitate.

Însă transferurile se pot efectua și în sens orizontal, la nivelul paliere-lor stabilite în piramidă ; în cadrul primului grup trecerile sînt fără efecte prea mari ; la al doilea (v — o — n), orice transfer implică un efect remarcabil și, în sfîrșit, în al treilea efectele sînt și mai puternice, dată fiind „altitudinea” la care e plasat acest palier. Se poate afirma că intensitatea efectului este direct proporțională cu înălțimea la care se află palierul în cadrul căruia se produc deplasări orizontale de stileme. Evident, interpretarea efectelor depinde și de modelul propus, dar avantajul acestuia este tocmai de a sugera anumite trăsături și fenomene care, altfel, ar rămîne mai greu de sesizat.

Am schițat principalele sensuri ale deplasărilor stilistice, menționînd efectele obținute ; se pot produce însă și transferuri în alte sensuri, să zicem oblice, în interiorul piramidei. În principiu, elementele unui stil pot trece

în orice alt stil ; am redat acest fenomen în tabloul de mai jos, în care cele două intrări cuprind toate stilurile desprinse cu ajutorul criteriilor discutate mai sus.

	<i>c</i>	<i>f</i>	<i>v</i>	<i>a</i>	<i>p</i>	<i>o</i>	<i>ș</i>	<i>d</i>	<i>n</i>	<i>l</i>
<i>c</i>	■	+	+	+	+	+	+	-	-	+
<i>f</i>	-	■	+	+	+	+	+	-	-	+
<i>v</i>	-	-	■	+	+	+	+	+	+	+
<i>a</i>	-	-	-	■	+	+	+	+	+	+
<i>p</i>	-	+	+	+	■	-	-	-	-	+
<i>o</i>	+	+	+	+	+	■	-	+	+	+
<i>ș</i>	+	+	+	+	-	-	■	+	+	+
<i>d</i>	-	+	+	+	+	+	+	■	-	+
<i>n</i>	-	+	+	+	+	+	+	-	■	+
<i>l</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	■

Unele explicații sînt necesare cu privire la felul în care se poate citi tabloul : unicul sens de deplasări stilistice este cel vertical. De pildă, vrem să știm dacă se produc sau nu efecte prin introducerea elementelor specifice din toate stilurile în stilul curent ; în acest caz se iau pe rînd coloanele și se vede rezultatul în prima linie *c* ; semnul + arată într-adevăr că introducerea majorității stilurilor în cel curent e însoțită de efecte expresive. Numai stilul dramatic și narativ nu frapează în cel curent, bineînțeles dacă le luăm în accepția de dialog sau povestire standard.

Tabloul dă și sensul invers al transferurilor : dacă, de pildă, linia *a* arată cînd se produc efecte în argou prin introducerea unor elemente străine lui, sensul invers, adică al efectelor obținute prin intrarea elementelor de argou în alte stiluri este dat de coloana *a*, care trebuie citită vertical în raport cu liniile corespunzătoare stilurilor. Se vede că stilurile inferioare argoului (*c*, *f*, *v*) nu izbesc în context argotic, în timp ce argoul produce efecte în orice stil ar intra. Se poate conchide că fluctuațiile stilistice nu au caracter simetric. Chiar în cazul stilului liric unde constatăm efecte expresive peste tot, acestea nu sînt de aceeași natură. A introduce lirismul în stilul vulgar sau argotic înseamnă a ridica aceste stiluri la nivelul creației poetice, cum se întîmplă în unele poeme de Tudor Arghezi sau Miron Radu Paraschivescu. Invers stau lucrurile dacă într-un stil liric standard se introduc elemente vulgare sau argotice : se produce un mare contrast cu restul contextului, un efect expresiv deosebit. La fel este situația stilului narativ : folosit în stilul vulgar sau argotic duce la creații

stilistice la nivelele respective. Elementele din alte stiluri care intră în ei au valoare de „citat”, ca în *Moromeții* de Marin Preda sau *Groapa* de Eugen Barbu.

Nu se pot justifica aici toate transferurile marcate în tablou; complexitatea lor arată cât de importantă este distribuția pentru structura stilistică a limbii: ea este un mijloc de descriere a statutului combinatoric al unităților, precum și a trăsăturilor lor inerente în sensul includerii indicelui de conotație.

Dacă transferurile între stiluri produc de cele mai multe ori efecte expresive, nu același lucru se întâmplă prin interferențele dintre varietățile unui stil. Acestea se comportă ca variantele unei unități structurale în general: prin înlocuirea lor reciprocă într-un plan nu se produce nici o schimbare în planul opus.

Astfel, la baza piramidei, stilul curent are cel puțin tot atâtea varietăți câte secțiuni verticale am operat: de la fiecare pornește câte un grup de stiluri: cel al limbii vorbite neîngrijite, cel al limbii literare neartistice și cel al limbii beletristice. La fel, dacă luăm un stil sau altul din primul palier: stilul familiar are varietăți după cum e folosit în mediu orășenesc sau la țară; am asistat la țară la interferențe între stilul familiar al unor militari și vorbirea populară a localnicilor. Țăranii au preluat unele elemente ca *ei face* necunoscute în graiul lor; dacă acestea i-au impresionat este doar pentru că unii militari aveau o condiție intelectuală superioară lor, altfel transpunerile se făceau într-o parte sau alta fără efecte expresive.

Printre varietățile stilurilor limbii vorbite o poziție aparte o ocupă jargonul⁸, adică acel fel de exprimare elaborat de virfurile aristocrației sau burgheziei, folosit în mod deliberat pentru semnificarea distanței față de popor. Există două feluri de jargoane, după procedeele utilizate:

a) Jargonul bazat pe mijloace interne apare în perioade marcate de purism lingvistic, când împrumuturile din alte limbi sînt condamnate. Este caracteristic în această privință jargonul prețioaselor din Franța secolului al XVII-lea, satirizat de Molière în *Les précieuses ridicules*. Menționăm câteva procedee în traducere românească, ele păstrîndu-și savoarea în orice limbă. Ca în orice limbaj bazat pe mijloace interne, unele cuvinte capătă accepții deosebite: astfel *dezarmat* înseamnă „lipsit”: „dezarmat de bani”, „pălărie dezarmată de pene”. Se folosește antifraza, adică denumirea unui lucru prin contrariul său: un servitor este ceva „necesar”, dar poate fi numit un „inutil”. Multe cuvinte sînt luate în accepție metaforică: o inimă „defrișată” este una care a iubit, evantaiul este un „zefir”. Caracterul artificial, snob și parazitar al acestui tip de jargon rezultă și dintr-o preferință foarte acuzată pentru perifraze: ochii sînt „oglinzile sufletului” iar oglinda „sfătuitoarea grațiilor”, fotoliile se numesc „comoditățile conversației”, iar obrazii „tronurile pudorii”.

⁸ Termenul de jargon e folosit uneori în accepția de „limbaj profesional” (cf. „jargonul medicilor” etc.).

b) Jargoanele alcătuite prin mijloace externe caracterizează clasele cosmopolite, care, din ploconire servilă față de unele țări, împrumută cuvinte și expresii din limba acestora. Așa a existat la noi jargonul grecizant, iar ulterior cel franțuzit. Pentru ilustrarea acestuia din urmă se dă curent ca exemplu piesa lui Costache Făca *Comodia vremii* sau *Franțuzitele*, scrisă în 1833 și jucată în 1835. Iată un pasaj caracteristic, în care elementele de jargon sînt foarte numeroase :

„În jurnalul după urma, e ceva deosebit,
D'abor o demoazela, cîn se află an vizit,
Este de bonton la modă să aibă capot deschis,
În mină cu portofeliu, și cu beiader închis”.

Jargoanele reprezintă deci variante ale stilului conversației curente și anume varianta cea mai îngrijită. Avem însă aici un exemplu de îngrijire dusă la exces, care se transformă în contrariul ei ; de aceea, jargonul impresionează cînd depășește limitele de folosire „naturală”, el produce un efect expresiv, dar contrar celui așteptat, adică un efect negativ, ridicol.

Tot o poziție aparte printre stilurile limbii vorbite ocupă și argoul pe care l-am menționat de altfel în mai multe rînduri în cele de mai sus. Rămîne ca aici să fie caracterizat și pozitiv, nu numai diferențial, și anume prin procedeele pe care le utilizează cu precădere.

Ca orice ramificație socială, argoul recurge la procedee interne, cel mai important fiind acela al acordării unor accepții inedite cuvintelor din limba comună. Cum unul din cele mai vechi și mai bine studiate dintre argouri este cel francez, se vor da cîteva exemple din acesta.

Astfel, multe epitete capătă semnificații aparte : *le bavard* („palavragiul”) înseamnă „avocatul”, *le curieux* („curiosul”) desemnează ironic pe judecător. Într-un grad mai pronunțat decît în alte stiluri se folosesc figuri de stil, care, așa cum am arătat, au o dublă funcție : nominativă și expresivă : *la menteuse* („mincinoasa”) este „limba”, *la neige* („zăpada”) înseamnă „cocaina”, *piano* se folosește pentru a desemna „serviciul amprentelor digitale”.

Necesitatea de elaborare a unui limbaj specific, secret duce la utilizarea unor procedee mai mult sau mai puțin sistematice ; în sectorul figurilor de stil se menționează de obicei derivarea sinonimică : un obiect sau fenomen e denumit printr-un cuvînt oarecare, iar apoi cu o întregă serie de termeni care fac parte din aceeași sferă semantică. Plecîndu-se de la *poire* („pară”) cu sensul de „cap”, s-a trecut la folosirea unor termeni echivalenți ca *pomme* „măr”, *cassis* „coacăză”, *citron* „lămîie”, *coloquinte* „citrullus colocynthis”, *calebasse* „tigvă”, *tomate* „roșie”, *patate* „cartof”, *ciboule* „ceapă lungă”⁹.

Se ajunge astfel la recorduri de zeci de cuvinte pentru a denumi noțiuni „cheie” pentru argotizanți, cum sînt banii, femeile prostituate etc.

⁹ Cf. Pierre Guiraud, *L'argot*, Paris, 1966, p. 56.

Interesant este că se recurge și la procedee sistematice de formare a cuvintelor, de pildă la unele sufixe proprii : de la *pardessus* („pardesiu”) se obține *pardingue* prin înlocuirea terminației cu un sufix ; de la *bureau* („birou”) se derivă *burlingue*, *directeur* („director”) devine *dirlot*, *jaloux* („gelos”) dă *jalmince* etc.

Cum în mediile argotizanților se află de multe ori străini, se ajunge la împrumuturi din limba lor, care se încetățenesc în argou și ulterior în stilul vulgar și chiar familiar. La noi sînt foarte numeroși termenii argotici de proveniență țigănească ca *a ciordi*, *a mangli* ; în argoul francez mai vechi se găseau cuvinte de origine provensală, iar în prezent, în urma pătrunderii anglicismelor și a răspîndirii lor prin diferite mijloace, se ajunge la „consacrarea” unora în argou și în vorbirea familiară : *job* „muncă”, *bisness* „meserie”, „prostituție”, *driver* „a conduce mașina”.

Dacă jargoanele sînt o excrescență efemeră, fără urmări importante pentru configurația stilistică a limbii, argourile au un statut de stil fundamental, de sine stătător, cu mare forță de pătrundere în alte stiluri, mai ales în cele vorbite. Există chiar o literatură fie scrisă direct în argou, fie influențată puternic de acesta ; a apărut chiar un snobism al argoului, care este premisa răspîndirii lui în însăși vorbirea unor oameni instruiți.

Printre stilurile limbii literare neartistice merită să fie luat în considerare, pentru multiplele varietăți pe care le are, stilul științific. Într-adevăr, datorită evoluției fără precedent în epoca modernă a tehnicii și a științei, s-a ajuns la o diversificare a stilului științific într-un mare număr de limbaje, cam tot atît de numeroase cît sînt ramurile fundamentale ale cercetării contemporane. Am arătat mai sus că aceste limbaje funcționează ca varietăți și nu ca unități stilistice de sine stătătoare. Baza lor comună este ansamblul de elemente generale în stilul științific, care figurează în orice limbaj profesional. La acestea se adaugă elemente specifice ramurilor fundamentale ale tehnicii și științei.

Printre limbajele profesionale, cel matematic are o poziție interesantă, în sensul că el recurge atît la elemente din stilul curent, din cel științific în ansamblu, la care adaugă elemente specifice limbajelor artificiale și anume cele necesare construirii de sisteme formale : simboluri precise pentru anumite noțiuni, relații, operații. Studiind opoziția dintre limbajul poetic și cel matematic, S. Marcus dă și o descriere a acestuia din urmă, enumerînd unele forme verbale mai frecvente : reflexivul (*se observă*), pasivul (*este notat*), conjunctivul (*fie*) etc., precum și unele fenomene lexicale legate de constituirea terminologiei matematice moderne ¹⁰.

Aspectele care caracterizează mai pregnant limbajele profesionale se regăsesc în domenii unde apar mereu obiecte și fenomene noi, a căror denumire este necesară. Iată în acest sens un pasaj dintr-un text de chimie :

„Modificarea cristalinității policaprolactamei prin măcinare vibratorie în medii lichide. Modificarea structurii supramoleculare a polimerilor s-a urmărit röntgenografic și pentru distrucția mecanică prin măcinare vibratorie în medii lichide. S-a studiat astfel influența naturii mediului de măci-

¹⁰ S. Marcus, *lucr. cit.*, p. 74—75.

nare, a duratei de distrucție și a cantității de lichid asupra reducerii cristalinității polimerilor. Rezultatele se prezintă comparativ cu ale polimerului inițial (care n-a suferit distrucția), măcinat în mediu inert”¹¹.

Se observă aici folosirea unor termeni chimici specifici ca *polimer*, *policaprolactamă*. Aceștia se greșesc pe o terminologie științifică generală, ilustrată de cuvinte ca : *modificare*, *structură*, *mecanic*, *vibrator*, *mediu*, *lichid* etc. Alți termeni sînt comuni doar unor ramuri ale științei și tehnicii, fără a fi generali în stilul științific : *supramolecular*, *röntgenografic*, *cristalinitate*. Evident, întâlnim și elemente din stilul curent, cum este a *urmări*, la care se adaugă cuvintele gramaticale ; interesant este că un cuvînt general ca *distrugere* este înlocuit cu o variantă : *distrucție*.

Am văzut pînă aici care sînt mijloacele de delimitare a stilurilor, relațiile dintre ele, precum și unele probleme legate de constituirea lor pe baza anumitor procedee ; s-au luat cu acest prilej în discuție și unele aspecte ale stilurilor literaturii beletristice. Cercetarea lor, precum și a realizării operei literare ca atare, intră în sarcina stilisticii literare.

d. Stilistica literară

Problematica stilisticii literare este foarte complexă datorită atît obiectului ei — opera literară — ca lucrare artistică, cît și metodologiei folosite. Totuși în prezent lucrurile sînt mai clare, întrucît caracterul de știință pilot al lingvisticii se manifestă și în acest domeniu. În acest paragraf interesează tocmai procesul de lingvisticizare a stilisticii literare ; celelalte aspecte, cum sînt estetica și critica literară, nu vor fi luate în discuție decît în măsura în care recurg la un model lingvistic.

Există trei sectoare de aplicare a lingvisticii la stilistica literară :
a) studierea stilurilor literar-artistice ca ramificații ale limbii comune,
b) analiza structurală a narațiunii și c) fundamentele lingvistice ale limbajului poetic.

a) Am văzut în paragrafele precedente care sînt împrejurările social-culturale ale folosirii stilurilor literaturii artistice, mecanismele informaționale care intervin în comunicarea literară, precum și unele probleme legate de caracteristicile structurale ale stilurilor limbii artistice.

Trebuie arătat că aceste stiluri sînt luate aici în conformitate cu trăsăturile literaturii tradiționale. În perioada clasică a existat o separare foarte netă a genurilor literare și implicit a stilurilor specifice lor. Nu se admiteau nici interferențe, trecerea unor elemente dintr-un stil în altul fiind condamnată categoric de partizanii purității genurilor. În ciuda negațiilor intervenite în epocile următoare, poezia și-a păstrat un stil al său, proza s-a consacrat în romanele secolului al XIX-lea, iar teatrul, părăsind forma versificată, și-a găsit un stil propriu, apropiat în genere de limba vorbită.

¹¹ Cristofor Simionescu, Cleopatra Vasiliu Oprea, *Mecanochimia compușilor macromoleculari*, București, 1967, p. 181.

Literatura modernă pornește de la principiul că formele tradiționale sînt artificiale prin însăși specializarea lor ; astfel, limbajul poetic e socotit perimat și se încearcă o poetizare a tuturor elementelor limbii. Romanul tradițional este complet dezarticulat prin experiența „noului roman”, iar în ultima vreme se vorbește tot mai mult de romanul poetic. În teatru este pusă sub semnul întrebării însăși funcția limbajului ca mijloc de comunicare. În aceste împrejurări este normal ca stilurile limbii literaturii să fie substanțial modificate, limitele dintre ele să fie mult mai labile decît în trecut, iar interferențele să fie nu numai o posibilitate, ci chiar o regulă.

Totuși nu rezultă de aici că stilurile limbii artistice ar fi dispărut, s-ar fi contopit într-un mod unic de exprimare. S-ar putea să aibă loc o tendință de restructurare a lor, o nouă diviziune, operată după alte criterii decît în trecut, să zicem, de pildă, după încărcătura semantică a termenilor și după jocul indicilor de conotație.

Deocamdată, ar fi suficient să se dea o descriere măcar a stilurilor literaturii tradiționale. În afara unor exemplificări mai mult sau mai puțin întinse, nu există în prezent descrieri ample sau monografii ale acestor stiluri. La noi se citează de obicei articolul lui G. Ivănescu, *Limba poetică românească*¹², în care stilul poetic este privit din punctul de vedere al constituirii lui în epoca modernă.

Există două direcții de cercetare a stilurilor limbii artistice : studiul limbajului nefigurat și cel al limbajului figurat. În toate există un fond comun alcătuit din elemente ale acestor două limbafe, iar fiecare se caracterizează apoi prin elemente proprii și printr-o anumită proporție dintre elementul nefigurat și figurat. Toate aceste aspecte necesită însă studii adîncite și exhaustive. Iată, de pildă, cîteva exemple din inventarul întins de cuvinte aparținînd literaturii române : *alean, ambrozie, aureolă, azur, candidă, cleștar, dalb, diademă, falnic, flamură* etc.

Raportul dintre limbajul nefigurat și cel figurat în poezie poate fi urmărit într-un poem caracteristic ca *Părerii de rău* de Mihai Beniuc¹³ :

O, poate-am fost întâia dată
 Întîiul vierme de mătasă
 Ce-ar fi țesut vrăjit o haină
 Pe trupul tău, cea mai aleasă,

Profund albastră, numai visuri
 Ca cerul nopților de stele,
 Scăldată-n ploi diamantine
 Din toate lacrimile mele.

¹² În L. lit., II, 1956.

¹³ Culegerea *Cîntecele inimii*, București, 1960.

Pe fruntea ta senină, pală,
 Puneam o candidă cunună
 Ce-am făurit-o pentru tine
 Din cel dintii pătrar de lună.

În ochi ți-aș fi topit lumina
 Din mărilor verzui — fiorul
 Ce-nvăluie nostalgic unda,
 Născînd în oameni pururi dorul.

Furam zăpezii frăgezimea,
 Căldura primăverii-întîie,
 Să năvădese poema blindă
 A minii tale ce mîngîie.

Petale roșii de mușcată
 Ți-aș fi-nflorit pe gura caldă,
 Un nufăr era orice zîmbet
 Pe-o apă vie ce tresaltă.

Este interesantă aici abundența elementelor poetice nefigurate, consacrate de tradiția literară, de pildă : *trup, pal, candid, nostalgic, pururi, mîngîia*. La acestea se adaugă cuvintele care alcătuiesc figuri de stil : *vierme de mătăasă, vrăjit, nopți de stele, ploi diamantine, a topi, a fura, a năvădi, a înflori*. Evident, există o împletire strînsă a celor două categorii de elemente, ceea ce contribuie la ridicarea tensiunii lirice. Dat fiind însă că și în limbajul figurat apar uneori cuvinte tot consacrate poetic, se poate spune că, în ansamblu, poemul stă sub semnul dominării retoricii tradiționale, ajunsă la apogeu în astfel de creații.

În stilul narativ se folosesc elemente ale limbii curente, îmbogățite cu cele necesare relatării faptelor inerente țesăturii lucrării literare. Am dat mai sus (p. 369—370) un pasaj din *Nicoară Potcoavă* de Mihail Sadoveanu, în care s-au văzut mijloacele retoricii tradiționale folosite de scriitor. Proza mai nouă renunță la ele în favoarea unei scriituri albe, așa-numitul stil zero. Dar în acest caz capătă preponderență structurarea conținutului. Aceasta este cercetată cu ajutorul modelelor oferite de lingvistică, așa cum reiese din punctul b.

Stilul lucrărilor de teatru se apropie și mai mult de limba curentă, la care se adaugă cele necesare dezvoltării tensiunii teatrale, ca în acest pasaj din *Danton* de Camil Petrescu (tabloul VIII) :

„DANTON : Ea e aici ? (*Gîfîind îngrozit, crispăt din cap pînă în picioare :*)
 Nu . . . e cu neputință ! (*Și ars de friguri, halucinat, o strigă pe nume, ca și cînd ar aștepta un răspuns :*) Gabrielle . . . Sînt eu . . . Danton . . . (*Așteaptă, pe urmă se întoarce către ceilalți, cerînd cu privirea să fie lăsat singur. Toți se retrag.*) Gabrielle, trebuie să-mi vorbești . . . sînt între noi lucruri (*rămîne*

cu ochii ficși) nelămurite... (Rămîne cu capul în piept, rece, blînd, simplu ; după un timp :) Gabrielle, te-am înșelat și nu te-am înțeles... Tu ai fost totuși aproape de sufletul meu... Mi-ai dat copiii mei. (Sumbrou și înduioșat :) Gabrielle, iartă-mă...”.

Elementele de limbă vorbită sînt aici pline de semnificație : întrebări, exclamații, ezitări, întreruperi. În plus, se adaugă fapte esențiale de dramatism, ilustrate de atitudinea personajului, care este magistral precizată de autor în indicațiile scenice, piesele lui Camil Petrescu fiind celebre din acest punct de vedere.

Stilurile limbii literare artistice sînt deci ramificații ale limbii comune, evident de altă natură decît celelalte stiluri. Fiecare stil al limbii beletristice are o structură proprie bazată pe elemente mai mult ori mai puțin „literaturizate” și pe proporția dintre diferitele tipuri de expresie și de conținut. De asemenea, conform schemelor distribuționale stabilite în paragraful precedent, fiecare din stilurile artistice poate primi elemente din alte stiluri, cu efectele de conotare corespunzătoare ; în același timp, elemente specifice stilurilor artistice pot fi folosite în alte stiluri unde evocă atmosfera care le este proprie.

b) Stilistica literară a cunoscut o dezvoltare considerabilă în ultimii ani ca urmare a aplicării la literatură a metodelor de cercetare lingvistică ; s-au publicat volume valoroase, au avut loc întâlniri internaționale. Printre alte școli de critică și teorie literară se vorbește și de cea structurală și e clar că în acest caz se are în vedere folosirea modelului lingvistic de analiză structuralistă.

Noua direcție este cunoscută mai mult sub numele de *poetică*, dar termenul este extins la întreaga producție literară. Ea este rezultatul unei lungi evoluții de cercetare a expresiei literare. Cea mai veche și lungă perioadă a acesteia este retorica, adică studiul mijloacelor, al „figurilor” necesare alcătuirii unui discurs sau al operelor literare. A doua fază a fost marcată de studierea „limbii și stilului” scriitorilor, care se rezuma de multe ori la inventare de forme lingvistice (arhaisme, regionalisme, neologisme etc.), însoțite sau nu de catalogarea principalelor procedee expresive, inclusiv a figurilor vechii retorici. Pentru relevarea aspectelor lingvistice ale expresiei sînt cunoscute la noi lucrările acad. Iorgu Iordan (în special cercetările consacrate lui Creangă și Caragiale), iar pentru lămurirea valorii literare a procedeelelor sînt de reținut cercetările lui Tudor Vianu ¹⁴.

Poetica actuală se vrea însă o tipologie generală a structurilor literare ; pornind de la anumite opere reprezentative, cercetătorii încearcă să stabilească unele modele generale, care dau impresia de a fi alcătuite deductiv.

Impulsul poeticii a fost dat de interpretarea lingvistică a fenomenului literar și de preluarea rezultatelor analizelor formaliste ale folclorului narativ. Lucrările formalistilor ruși au fost cunoscute în traduceri străine ¹⁵ și ele

¹⁴ Vezi în acest sens *Studii de stilistică*, București, 1968.

¹⁵ Recent a apărut și în traducere românească cartea lui Vladimir Propp, *Morfologia basmului popular*, București, 1970.

au fost confruntate cu noile procedee introduse de semantica lingvistică, de alte ramuri ale științei limbii și ale semiologiei în ansamblu. De aceea, modelele poetice cuprind elemente de lingvistică, de logică simbolică și chiar de matematică.

Pentru a ilustra metoda noii poetici aplicată la studiul structurilor narative, dăm mai jos un exemplu din lucrările unuia din cei mai de seamă reprezentanți ai ei, Tzvetan Todorov. Printre încercările izbutite ale acestuia se numără și analiza făcută povestirilor lui Boccacio¹⁶. Este vorba într-adevăr de o gramatică, în sensul că sînt preluate sistematic din teoria gramaticală concepte ca nume propriu, adjectiv, verb, negația și opoziția, comparativul, modurile, unele tipuri de îmbinări sintactice. Acestea sînt modele care sintetizează tipurile de personaje, acțiuni, înlănțuiri de evenimente; de pildă, există trei categorii de verbe: *a modifica*, *a păcătuî* și *a pedepsi*, care explică transformările narrative de bază din nuvele. Printre acestea farsele au o structură mai simplă, alcătuită dintr-o inversare de atribut. „Toate pot fi povestite în felul următor: Calandrino (sau jupîn Simone etc.) este prost, zgîrcit etc. și Bruno (Buffalmacco, Nello etc.) hotărăște să-l pedepsească; el născoceste o farsă la sfîrșitul căreia Calandrino va fi umilit, nenorocit etc. Am putea s-o codăm astfel:

$$XA + XB \Rightarrow (X - A) \text{ opt } y \Rightarrow Ya \Rightarrow X - A$$

unde	X Calandrino	A fericit
	Y Bruno	B prost” ¹⁷
	a travestirea unei situații	

· Se vede că formalizarea este destul de simplă, ea comportînd unele simboluri pentru personaje și însușiri, unele relații ca implicația, negația, unii operatori ca optativul, travestirea.

Modelul este destul de fecund și el poate explica situații narative mai complexe. Deocamdată el este aplicat la proza nepsihologică, nesimbolică, adică la narațiuni pur predicative, în care lucrurile doar se întîmplă, iar eroii nu sînt decît niște termeni într-o „gramatică” generală, ale cărei reguli și combinații le „generează” destinul.

Oricum, el poate fi aplicat și în alte genuri, după cum el poate fi în același timp adîncit ca formalizare; în acest sens trebuie menționată contribuția lui Solomon Marcus, care a alcătuit un model matematic pentru a lămuri unele aspecte ale structurii teatrului¹⁸.

Literatura modernă și mai ales poezia cer însă cercetări orientate în altă direcție și anume în direcția expresiei poetice care se supraordonează conținutului.

c) Al treilea domeniu al stilisticii literare este fundamentarea lingvistică a studierii limbajului poetic. Și în acest domeniu se încearcă o sinteză a modelelor oferite de analiza structurală, de logică și matematică,

¹⁶ Vezi cartea intitulată *Grammaire du Décaméron*, Haga—Paris, 1965.

¹⁷ Tzvetan Todorov, *lucr. cit.*, p. 75.

¹⁸ Solomon Marcus, *lucr. cit.*, p. 257—327.

precum și de semiotică în ansamblu. Dacă însă în cercetarea formală a conținutului narațiunii există o convergență metodologică, în studiul poeziei situația este mai complicată în primul rînd din cauza complexității fenomenului poetic. Se pot stabili totuși cîteva sectoare de cercetare a stilisticii poeziei.

Unul din ele este analiza structurală a figurilor poetice, de tipul comparației, metaforei. În acest scop s-a încercat să se dea o interpretare semantică a lor în termeni de trăsături distinctive. Există două tipuri de metaforă: explicită, dacă termenul propriu coexistă cu cel figurat în enunț, și implicită, dacă termenul figurat e singur, relația lui cu cel nefigurat realizându-se *in absentia*. Pentru metafora explicită se poate găsi un exemplu în poemul de M. Beniuc, citat mai sus: „Un nufăr era orice zîmbet”. Termenul *nufăr* se aplică lui *zîmbet* pentru a îmbogăți semnificația acestuia cu o imagine plastică; de fapt, *nufăr* este transferat asupra lui *zîmbet* mai ales cu acea trăsătură semantică care e capabilă să evoce o reprezentare a florii gingașe, în timp ce trăsătura abstractă a termenului figurat e lăsată pe planul al doilea. Același mecanism intervine și în cazul metaforei implicite; în exemplul de mai sus am face să dispară termenul propriu *zîmbet*, iar din context ar urma să decodăm pe *nufăr* cu sensul termenului propriu îmbogățit prin imaginea florii. Interpretarea structurală înseamnă o rafinare a analizei trăsăturilor distinctive și a relațiilor dintre cei doi termeni.

Problema care se pune este dacă analiza în trăsături distinctive poate într-adevăr să explice complexitatea structurii imaginii poetice. În principiu, aceasta nu se reduce la simpla reunire a unor trăsături pertinente într-un fascicul semantic, ci cunoaște o ridicare la un nivel superior de sinteză semantică.

Integrarea într-un tot unitar a elementelor din enunț reprezintă al doilea sector al studierii imaginii poetice. Diferite modele sînt posibile pentru a explica această operație; ne-am oprit însă la un model logic verificat cu alt prilej¹⁹.

Termenii care intră în alcătuirea unei imaginii poetice au un fascicul de trăsături semantice abstracte și un fascicul de trăsături concrete, reprezentabile. De pildă, în exemplul de mai sus, *zîmbet* cuprinde un fascicul abstract (a) și unul concret (b), iar *nufăr* la fel, respectiv (c) și (d). În structura de adîncime se pornește de la un mesaj de tipul: „zîmbetul este delicat așa cum este nufărul de gingaș”. Asupra fasciculelor desfășurate analitic în acest mesaj, acționează operatorii: identificator, repetitor, permutator, compozitor și eliminator.

Prima transformare ar fi deci:

$$a \ b \ c \ d \rightarrow a \ c(b \ d),$$

ceea ce înseamnă că se ajunge la un mesaj intermediar de tipul „zîmbetul este un nufăr, delicat și gingaș”. De aici, prin permutare și o nouă

¹⁹ Cf. Paul Miclău, *Le signe linguistique*, Paris, 1970, p. 115—126.

compunere se ajunge la șirul terminal, reperat la Beniuc : „un nufăr era orice zîmbet”, adică :

$$a \ c \ (b \ d) \rightarrow \ c \ d \ (a \ b)$$

În metafora implicită apare în plus operația de eliminare a fascicului abstract din termenul figurat, fie :

$$a \ b \ c \ d \rightarrow \ a \ c \ (b \ d)$$

$$a \ c \ (b \ d) \rightarrow \ a \ (b \ d)$$

În sinteza totală *nufăr = zîmbet*, termenul propriu nu dispăre decît ca semnificant, în timp ce din termenul figurat dispăre fasciculus abstract, înlocuit de acela al termenului propriu, aplicat pe cele două fascicule concrete ale ambilor termeni.

Acesta este mecanismul alcătuirii imaginii elementare. Însă de multe ori în poezie apar structuri foarte complexe care cer operații de integrare aboricioasă, ca în aceste versuri din *Oraș medieval* de Arghezi :

O casă-și lasă pleoapa, o turlă își îndreaptă
Ceasornicul cu clopot aproape de ureche.

Aici avem a face cu un adevărat tablou ale cărui părți componente cer fiecare o integrare aparte, iar apoi din trăsăturile sintetice se obține, printr-un sistem de proiecții, imaginea globală. Cercetările în acest domeniu sînt însă abia în faza de început, în care tatonările sînt inerente.

În sfîrșit, stilistica poeziei comportă o cercetare a structurilor propriii expresiei, a prozodiei în general și a versificației în special.

La aportul tradițional se adaugă studiile efectuate cu mijloace moderne. Pe plan experimental pot fi menționate lucrări ca cele ale lui Henri Morier de la Universitatea din Geneva.

Într-o altă direcție, expresia poetică poate fi cercetată cu ajutorul modelelor matematice bazate pe structurile probabilistice, informaționale. Informația adusă de elementele de prozodie și versificație se calculează prin probabilitate și entropie, adică prin suprimarea unui anume grad de incertitudine după realizarea unui element. La entropie se mai poate adăuga și o noțiune nouă și anume energia informațională, care este dată de valoarea medie a probabilităților din sistemul considerat ²⁰.

Cu cîțiva ani în urmă s-a discutat mult la noi despre profilul celor care trebuie să se ocupe de stilistica literară — lingviștii sau literații — iar problema a fost pusă în termeni polemici. Practica a arătat că avem în față două mulțimi în raport de intersecție : în prezent, stilistica literară este domeniul specialiștilor în lingvistică, logică, matematică etc. care au cunoștințe și „gust” literar și a literaților care au cunoștințe de lingvistică, matematică etc. Viitorul așteaptă pregătirea unor specialiști a căror preocupare de bază să fie cercetarea literaturii cu toate mijloacele oferite de știința modernă.

²⁰ Pentru toate aceste probleme vezi Solomon Marcus, *lucr. cit.*, p. 187—210.

2. Ramificațiile antropologice

În cadrul acestui capitol vor fi luate în discuție următoarele probleme :

- Raporturile dintre limbă și rasă
- Particularitățile lingvistice în graiul femeilor și
- Particularitățile lingvistice în graiul copiilor.

a. Limba și rasa

Legătura limbii cu oamenii care o vorbesc a fost un adevăr recunoscut de cercetători de la primele lor observații asupra limbilor. Însăși ideea monogenezei limbajului a pornit de la tezele biblice asupra creației omului. Asemănările ca și diferențele dintre limbi erau explicate prin asemănările și diferențele dintre cei ce le vorbeau. Și dacă pentru un număr redus de limbi, ale căror asemănări erau ușor de descoperit (de exemplu cele semitice sau romanice) gruparea s-a făcut pe bază de trăsături lingvistice, lucrul a părut mai greu de realizat atunci când lingviștii s-au aflat în posesia unor materiale foarte variate, adunate din majoritatea limbilor de pe glob. În căutarea unor criterii simple de clasificare s-a făcut uneori apel la factorul rasial. Trebuie citat în această direcție lingvistul austriac Fr. Müller, care a încercat să dea prima clasificare genealogică completă a limbilor cunoscute¹. Adoptând teza poligenezei limbajului, autorul stabilește 78 de grupuri lingvistice independente. Clasificarea lor e făcută potrivit diviziunii antropologice a lui Haeckel, care distinge patru tipuri umane în funcție de aspectul părului. Fiecărui tip îi corespunde un număr de rase și limbi. Astfel limbile indo-europene sînt grupate laolaltă cu cele semitice, hamitice, caucaziene și basca și sînt raportate la rasa mediteraneană (caracterizată prin păr moale, ondulat).

Deși Fr. Müller susține că tipurile rasiale constituie numai punctul de plecare al clasificării sale lingvistice, el se lasă totuși influențat de clasificarea antropologică — ea însăși neștiințifică — și separă limbi din aceeași familie atunci când vorbitorii lor aparțin unor rase diferite².

Încercări similare găsim la începutul secolului nostru în lucrările lui F. N. Finck. În *Die Klassifikation der Sprachen* (Marburg, 1901) el propune o clasificare a limbilor prin raportarea lor la tipurile temperamentale (sanguin, choleric, flegmatic, melancolic) ale vorbitorilor. Ulterior, în *Die Sprachstämme des Erdkreises* (Leipzig, 1909) el raportează grupurile lingvistice la patru rase : caucaziană, mongolă, americană, etiopiană.

Rasei caucaziene i-ar corespunde limbile indo-europene și ibero-caucaziene, celei mongole — limbile din Asia, celei americane — limbile

¹ Fr. Müller, *Grundriss der Sprachwissenschaft*, Viena, 1876—1888.

² Cf. Al. Trombetti, *Elementi di glottologia*, Bologna, 1923, p. 14.

amerindiene, iar rasei etiopiene — limbile indigene din Africa și Oceania. Se vede cum aici alături de tipul rasial intervine și criteriul geografic.

Lingvistica științifică a renunțat la criteriul extralingvistic în clasificarea limbilor. Așa cum observa A. Meillet, raportarea tipurilor sau a familiilor de limbi la o anumită rasă sau la un anumit tip antropologic nu adaugă nimic util la noțiunea de înrudire lingvistică sau adaugă erori³. Se cunosc încercările eșuate ale unor lingviști și antropologi germani de a dovedi că limba indo-europeană comună a fost vorbită inițial de reprezentanții rasei ariene — caracterizată prin craniu dolihocelal, păr blond și piele albă — păstrată în stare pură numai la germani.

Atît în prezent cît și în trecut, cît de departe putem ajunge cu cercetarea, se constată un număr variabil de limbi și de tipuri umane. Numărul lor nu concordă și e firesc să fie așa, cîtă vreme limba și rasa sînt fenomene diferite ca esență și manifestare. Oamenii se grupează în rase în funcție de o serie de factori fiziologici: forma craniului, culoarea pielii, aspectul părului etc. Trăsăturile rasiale se transmit ereditar. În absența unor căsătorii mixte, chiar în cazul unei migrații descendenții păstrează caracteristicile rasiale ale strămoșilor.

Limbile nu sînt fenomene biologice sau fiziologice, ci instituții sociale, ele nu se moștenesc prin naștere, ci se învață. Orice copil poate învăța orice limbă, oricît de diferită față de cea a părinților și strămoșilor lui. Nu există predispoziții înăscute spre o anumită structură lingvistică sau fonetică. În mediu lingvistic francez sau englez, copiii negri învață la perfecție franceza sau engleza. Asemenea indivizilor, și colectivitățile umane pot abandona limba maternă adoptînd altă limbă. Dar, așa cum bine s-a observat, dacă se poate învăța o altă limbă în afara sau în locul celei materne, aceasta înseamnă că se estompează nu numai granițele dintre popoare, ci și acelea dintre rase⁴.

Analiza actualei difuzări a limbilor pe glob ca și cercetarea istoriei multora din ele a dus pe lingviști la concluzia că nu există o legătură necesară între o limbă și tipul rasial al oamenilor care o folosesc⁵. Ariile lingvistice nu coincid cu cele rasiale. Această constatare poate fi dovedită cu numeroase exemple: populațiile scandinave seamănă ca tip rasial cu finezii, dar vorbesc limbi cu altă structură și de altă origine, în timp ce finezii au aceeași limbă cu laponii, care sînt de altă rasă. Sub aspect lingvistic scandinavii sînt mai aproape de indieni, de care însă se deosebesc foarte mult sub aspect antropologic. Araba este astăzi limba multor popoare ne-semitice etc.

Situația lingvistică actuală este rezultatul istoriei de milenii a omenirii, în cursul căreia limbile s-au înmulțit prin diversificare, multe au dispărut, cele mai multe și-au modificat aria de răspîndire, abandonate de unele populații, adoptate de altele. Se știe că indo-europeana comună a fost la

³ A. Meillet, *Les langues dans l'Europe nouvelle*, Paris, 1918, p. 81.

⁴ „Da man eine Sprache lernen kann, so werden damit nicht nur die Völkergrenzen, sondern auch die Rassengrenzen verwischt” (Theodor Kluge, *Über den Zusammenhang zwischen Sprache und Rasse*, „Orbis” IX, 1960, I, p. 69).

⁵ „Il est d'expérience courante qu'il n'y a pas de lien nécessaire entre une langue et la „race” de ceux qui la parlent” (A. Meillet, *lucr. cit.*, p. 81). Cf. și Leroy, *Lingu. moderne*, p. 36.

început limba unei populații tribale puțin numeroase; în cursul migrației, triburile indo-europene au impus limba lor unor populații de rase foarte diferite, ale căror limbi au fost eliminate. Un exemplu similar îl oferă în epoca istorică latină, care a devenit limba maternă a unor populații foarte deosebite sub aspect rasial. În contactul dintre limbi unele dispar și fac loc altora care se impun nu atât prin calități interne, cât prin sprijinul unor factori extralingvistici ⁶.

În tot cursul existenței sale o limbă își păstrează apartenența genetică; aceasta este un fapt istoric, dat o dată pentru totdeauna. Spre deosebire de limbi, rasele în contact se amestecă și se modifică, produc tipuri noi. Se vorbește uneori de rasa anglo-saxonă, dar denumirea aceasta nu se justifică. Populațiile germanice de limbă anglo-saxonă s-au amestecat (secolele V—VI) pe teritoriul Angliei cu populațiile celtice sosite aici cu câteva secole mai înainte, cu danezii și normanzii (secolul al XI-lea). Amestecuri de populații s-au produs neconținut și ele trebuie să fi fost și mai frecvente în preistorie. În aceste condiții trebuie acceptată ideea că nu există rase pure — decît în mod cu totul excepțional — și că e greșit să se vorbească de rase pornindu-se de la limba pe care o vorbește o colectivitate sau alta.

Se poate admite că în Europa există un tip lingvistic slav, german sau romanic, dar nu și un tip rasial slav, german sau romanic. Cu atât mai puțin temei avem să acceptăm ideea unei rase latine sau indo-europene.

Dar dacă în epoca istorică nu găsim concordanță între limbi și rase, poate că ea a existat în trecut. Este foarte greu de spus cum s-au petrecut lucrurile la originea vorbirii. Desigur că om și limbaj sînt noțiuni ce se presupun reciproc. Dat fiind caracterul singular al procesului care le-a dat naștere, se poate admite ipoteza monogenezei. Dar cum procesul de formare a omului trebuie să fi durat sute de mii de ani, unitatea primară s-a scindat și s-au creat curînd diferențieri lingvistice ⁷. Chiar pornite din același punct, limba și rasa n-au evoluat în același ritm și în aceleași condiții ⁸. Așadar admitînd că primele tipuri rasiale aveau, fiecare, limba sa caracteristică, situația aceasta n-a durat multă vreme. Antropologii au reconstituit, pe baza scheletelor, istoria omului primitiv. Lingvistica poate însă să reconstituie, în liniile esențiale, numai unele limbi comune vorbite în urmă cu câteva mii de ani și care au dat naștere principalelor familii de limbi.

Este, deci, simplist și greșit să se raporteze limbile la însușirile fiziologice ale rasei celor ce le vorbesc. Unii cercetători au atras atenția asupra faptului că rasele se caracterizează și prin anumite însușiri spirituale, care trebuie să-și găsească expresia în limbă. În istoria lingvisticii s-a făcut în mai multe rînduri afirmația că fiecare limbă corespunde unei anumite mentalități; dar e greu de dovedit că o mentalitate diferită are la bază un creier diferit și mai greu încă de găsit criterii pentru caracterizarea menta-

⁶ Vezi *Contactul dintre limbi* (IV C).

⁷ Th. Kluge, *art. cit.*, p. 71.

⁸ Vezi *Diversificare și unificare* (IV A 3).

lității la cei de aceeași rasă⁹. Au fost totuși autori care au încercat să stabilească legături între anumite caracteristici lingvistice și însușirile spirituale ale raselor. După părerea lui Gabelentz fiecare rasă umană și-a făurit caracteristici proprii ca rezultat al unor factori geografici și istorici durabili. Aptitudinile spirituale ale raselor ar putea fi deduse din limbă, ceea ce s-ar demonstra prin trăsăturile proprii ale marilor familii de limbi. Autorul remarcă astfel unele trăsături lingvistice comune limbilor semitice și celor malaeze (de exemplu topica în propoziție) și crede că ele s-ar explica prin unele însușiri spirituale comune celor două rase, cum ar fi capacitatea lor de a asimila culturi străine și a le transmite și altora. Lingvistul german trăgea concluzia că ceea ce e comun în limbile semitice și malaeze și se întâlnește numai la ele s-ar baza pe elemente componente comune în structura spirituală a vorbitorilor lor — elemente care ar explica și unele paralelisme istorice¹⁰.

E greu de admis că trăsăturile spirituale de care vorbește autorul sînt caracteristice numai acestor două tipuri rasiale dar, chiar dacă ar fi așa, cu ce se poate dovedi că tocmai ele sînt cauza unor fenomene morfologice sau sintactice? Dacă topica, așa cum e foarte probabil, a fost în trecut alta, iar însușirile spirituale s-au păstrat?

Introducerea, ca termen mediu, între limbă și rasă a conceptului gîndire sau spiritualitate nu ne duce prea departe. Desigur că limba corespunde gîndirii, este forma ei de expresie, dar n-avem cum dovedi că fiecare rasă are forme specifice de gîndire. Nu-i de crezut că gîndirea depinde în mai mare măsură de starea somatică, de factorii ereditari, stabili decît de influența schimbătoare a mediului.

Spiritualitatea unei colectivități se manifestă în cultură. Dar ariile lingvistice nu coincid cu ariile culturale, iar acestea din urmă nu concordă cu ariile rasiale. După cum observa E. Sapir¹¹ ariile rasiale, culturale și lingvistice se întrepătrund, istoria fiecăreia urmează alt curs. Populații cu același tip rasial aparțin unor culturi diferite, populații de rase diferite au caracteristici culturale comune.

Un grup lingvistic nu corespunde unui grup cultural sau rasial. Vorbitorii limbii amerindiene athapasca aparțin la patru arii culturale¹².

Dar nu trebuie să se tragă de aici concluzia că limbile nu sînt legate de modul de viață și de gîndire al vorbitorilor lor. Fiecare limbă este expresia însușirilor spirituale ale colectivității — trib sau popor — care o folosește ca mijloc obișnuit de comunicare. Însușirile spirituale ale unei societăți, factura ei psihică, ceea ce Humboldt numea, „spiritul poporului” se făurește în cursul istoriei din imbinarea unor trăsături moștenite și a unora dobîndite sub influența împrejurărilor. Acolo unde, din cauza izolării, nu au avut loc amestecuri etnice, rasă și popor coincid. Rasa, cultura și limba eskimoșilor

⁹ J. Vendryes, *Le langage*, Paris, 1921, p. 276.

¹⁰ Georg von der Gabelentz, *Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse*, Leipzig, 1891, p. 388—392.

¹¹ Sapir, *Language*, cap. X.

¹² *Ibidem*.

sînt net distincte de cele ale altor popoare; în sudul Africii limba, cultura și rasa boșimanilor prezintă un contrast evident cu cele ale vecinilor lor de limbă bantu. În alte cazuri concordanțele dintre limbi și tipuri etnice se datoresc faptului că limbile de astăzi rezultă din evoluția divergentă a unui număr mai redus de limbi din preistorie, iar condițiile geografice și istorice au determinat repartiții de limbi și rase care duc uneori la concordanțe areale. După cum sublinia A. Meillet, nu pentru că sînt de rasă bantu negrii de la sud de ecuator vorbesc limbi bantu, ci pentru că limbile bantu s-au extins aici desființînd limbile tribale locale. Același lucru s-a întîmplat cu ramurile limbii indo-europene în Europa¹³.

Amestecul de popoare și rase lasă urme vizibile asupra limbilor, mai ales în vocabular. În componența și structura limbii engleze se distinge atît substratul celtic cît și superstratul romanic. În lipsa unor documente istorice, etnologiei recurg la date lingvistice. Se știe că diviziunea etnologică a amerindienilor are cel mai adesea la bază clasificarea lingvistică. Astfel dacă datele rasiale nu aduc explicații în probleme de limbă, datele lingvistice pot ajuta etnologia și antropologia.

b. Limbajul femeilor

Așadar, caracterul social al limbii se vedește și în dependența ei de grupul social care o vorbește. Ea reflectă stratificarea din interiorul acestui grup, stratificare cu atît mai complicată și mai rigidă, cu cît mergem mai mult în trecut.

În societățile tribale diferențierile după sex, vîrstă, grade de rudenie — de care se leagă și diviziunea muncii — au avut un rol important. Urme ale acestei stări se mai păstrează și azi în cîteva regiuni de pe glob. Limbajul unor triburi din Polinezia și Australia cunoaște forme speciale corespunzînd relațiilor de rudenie dintre interlocutori, în special la pronumele personale și la formulele de adresare. La unele colectivități umane din deșertul sudic al Australiei de vest, chiar o parte din vocabularul uzual variază după cum vorbitorul se adresează cumnatului sau altcuiva¹⁴. La unele triburi australiene există o limbă specială folosită de bărbat în adresarea către socrii lui, cu particularități lexicale și fonetice. Tot în Australia, în Arnhem Land s-a constatat existența unui limbaj al verilor, în care termenii obișnuiți sînt înlocuiți cu cuvinte dialectale sau de împrumut¹⁵.

Dar mai importante, pentru că sînt mai răspîndite și mai persistente, sînt particularitățile lingvistice observate în graiul femeilor, care au atras atenția multor cercetători¹⁶. Analiza arată că problema prezintă mai multe aspecte. Există unele particularități care se datoresc unor dife-

¹³ Meillet, *lucr. cit.*, p. 86—87.

¹⁴ A. Capell, *Studies in Sociolinguistics*, Haga, 1966, p. 86.

¹⁵ *Ibidem*, p. 89.

¹⁶ Cf. ancheta organizată de revista „Orbis” și răspunsurile publicate în vol. I, nr. 1—2, 1952.

rențe fiziologice. Femeile pronunță sunetele cu o energie articulatorie mai slabă, pe un ton mai înalt și mai melodios, au un debit mai rapid din cauza capacității pulmonare mai mici și a frecvenței mai mari a respirației¹⁷. Asemenea particularități, însă, în genere rareori afectează limba, ele rămân la nivelul vorbirii. În fapt, așa cum s-a observat¹⁸, diferențele în pronunțarea femeilor se datoresc nu atât naturii diferite a organelor lor articulatorii, cât felului cum sînt ele folosite, și această folosire e controlată de normele și convențiile sociale. Aceeași cauză — situația femeii în familie și în societate — explică particularitățile fonetice, lexicale și gramaticale consemnate adesea de dialectologi. În trecut pretutindeni și în prezent mai ales la țară și în societățile patriarhale femeile stau mai mult pe lingă casă, trăiesc într-un cerc limitat, care adesea nu depășește limitele satului, au nivel cultural mai scăzut. Ele vorbesc limba așa cum au învățat-o în copilărie. Departe de viața publică și ferite de contacte externe, ele adesea refuză elementele străine. Totodată, lipsite de influența școlii și a normei literare, introduc inovații proprii. Așadar, cauzele sociale dau naștere unei mentalități manifestată prin aspecte contrarii: conservatorism spontan și inovație conștientă¹⁹.

Sînt numeroase referirile la aspectul mai arhaic al vorbirii la femei, ele se întîlnesc chiar din antichitate. Astfel Platon consemnează faptul că femeile păstrează o pronunțare mai veche²⁰. O observație similară găsim la Cicero, care explica fenomenul prin viața mai retrasă a femeilor²¹. Se cunoaște la noi remarcă lui D. Cantemir din *Descriptio Moldaviae* despre palatalizare ca fenomen specific femeilor de la țară²². După două secole, datele din ALR arătau că femeile și copiii sub 7 ani palatalizează mai mult decît bărbații, care călătoresc mai mult și cunosc limba literară²³.

Observații similare în legătură cu palatalizarea mai persistentă la femei s-au făcut și în alte părți (în limba rusă, algonquină)²⁴. S-au semnalat și cazuri cînd femeile păstrează forma veche a cuvîntului fără eliziuni sau contrageri.

Anchetele făcute în epoca noastră observă că, în unele cazuri, femeile — indiferent de vîrstă — seamănă în modul de a vorbi cu bărbații în vîrstă²⁵. Totodată, în alte cazuri, s-a notat că generațiile mai tinere de femei își însușesc în prezent norma literară²⁶.

¹⁷ G. Straka, *Quelques observations phonétiques sur le langage des femmes*, „Orbis” I, 2, 1952, p. 355.

¹⁸ A. Capell, *lucr. cit.*, p. 101.

¹⁹ Carlo Tagliavini, *Modificazioni del linguaggio nella parlata delle donne*, in *Scritti in onore di Alfredo Trombelli*, Milano, 1938, p. 93.

²⁰ αἱ γυναῖκες αἰ'περ μάλιστα τὴν ἀρχαίαν φωνὴν σῶζουσι, Kratylos, 418 B.

²¹ Cicero, *De oratore*, III, 12.

²² *Descriptio Moldaviae*, P. III, cap. IV, *De lingua Moldavorum*.

²³ Sextil Pușcariu, *Limba română*, I, București, 1940, p. 347.

²⁴ A. Capell, *lucr. cit.*, p. 101.

²⁵ B. Cazacu, *Despre procesul de diferențiere în graiul unei comune* (Meria — reg. Hunedoara), SCL VII, 1956, 3—4.

²⁶ Gregorio Salvador, *Fonética masculina y fonética femenina en el habla de Vertientes y Tarifa* (Granada), „Orbis” I, 1952, 1, p. 19—24.

Conservatorismul limbajului feminin e vizibil și în vocabular. Femeile învață mai greu neologismele tehnice, iar în vocabularul comun preferă termeni locali. Anchetele dialectale în țările de limbă arabă din nordul Africii au semnalat păstrarea la femei a cuvintelor vechi din folclor. S-a remarcat aici preferința lor pentru denumirile arhaice ale numeralelor (ex. în loc de *hemsā* „cinci” spun *afus* „mână”, iar pentru „șase” spun *yun-d-ufus* „unu și o mână”). Au forme arhaice și pentru numele lunilor, cunoscute și de bărbați, care însă nu le folosesc²⁷. Aspecte arhaice în lexicul femeilor au fost semnalate și în limbi amerindiene. Tendințele conservatoare, ale căror cauze le-am văzut, iau forme mai evidente și mai accentuate în regiunile în care idiomul respectiv e amenințat să dispară sub influența altui idiom. Datorită bilingvismului bărbații pierd mai repede particularitățile locale, în timp ce femeile le mențin conștient, se opun pătrunderii de elemente străine, considerate inferioare, și contribuie astfel la păstrarea graiurilor izolate și la încetinirea procesului de bilingvism. Aspectul acesta a fost pus în evidență la macedoromânii din Pind²⁸ și la firșeroții din Albania²⁹, la vorbitorii limbii ladine și ai dialectului franco-provensal din Usseglio³⁰.

Ca purtătoare ale unui limbaj mai arhaic, femeile sînt adesea alese ca informatoare în anchetele dialectale. S-a observat, însă, că deși dau spontan formele dialectale, sînt mai puțin sigure pe ele, spre deosebire de bărbați, care, cunoscînd limba literară, au mai clară conștiința dialectului pe care-l folosesc³¹.

Alături de cei care au analizat aspectul conservator al limbajului feminin, nu puțini sînt și autorii care au pus în lumină tendințele lui inovatoare. În lucrarea sa *Language, its Nature, Development and Origin* (Londra, 1923), O. Jespersen citează un gramatic englez din secolul al XVI-lea care observa că pronunțarea femeilor e mai avansată decît cea a bărbaților. Pe la 1550 un gramatic nota inovații în pronunțarea pariziencelor, între care tendința de *zézayement* care a dus la schimbarea lui *chaire* în *chaise* (același fenomen al trecerii lui *r* în *z* a fost remarcat în epocă și în pronunțarea femeilor norvegiene). Fr. Boas a remarcat că, la unele triburi eskimose, bărbații pronunță distinct ocusivele surde *p t k q*, în timp ce femeile le transformă în *m n ŋ ŋ* și că în unele regiuni această pronunțare a fost însușită și de bărbați³². Inovații fonetice la femei s-au mai semnalat și în japoneză, în limbile amerindiene etc. Unii cercetători

²⁷ Arsène Roux, *Quelques notes sur le langage des musulmans marocains*, „Orbis”, I, 1952, 2, p. 378.

²⁸ V. Recatas, *L'état actuel du bilinguisme chez les Macédo-Roumains du Pinde et le rôle de la femme dans le langage*, Paris, 1934, p. 29–33.

²⁹ Th. Capidan, *Les Macédo-Roumains. Ethnographie. Histoire. Langue*, București, 1943; cf. și M. Caragiu-Marioțeanu, *Influența dacoromână asupra graiului unei familii aromâne din R.P.R.*, „Fonetica și dialectologie”, I, 1958, p. 79–112.

³⁰ Carlo Tagliavini, *lucr. cit.*, p. 92.

³¹ P. J. Maertens, *Le point de vue de la femme vis-à-vis des dialectes*, „Orbis” I, 1952, 1, p. 41–42.

³² Cf. C. Tagliavini, *lucr. cit.*, p. 105.

văd în asemenea particularități numai capriciile unei mode (ex. A. Terracher, J. Šerech), alții cred că femeile inovează mai mult decât bărbații și că influențează în acest fel limba (de exemplu L. Gauchat) ³³.

În ceea ce privește lexicul, în ansamblu cel al bărbaților e mai larg. Dar vocabularul femeilor conține adesea o terminologie mai bogată, legată de ocupații specifice. E probabil că lor li se datorează și crearea unor expresii figurate, devenite un bun al limbii de tipul *a descoase pe cineva, a depăna (a toarce) un gând, a urzi ceva împotriva cuiva, a îndruga vrute și nevrute* ³⁴.

Există și alte aspecte. S-a remarcat că femeile folosesc mai frecvent diminutivele (ca unele care cresc copiii) ³⁵, se exprimă cu repetiții și hiperbole. Folosesc mai rar termenii de ocară și de argou, recurg mai frecvent la eufemisme.

În unele societăți în care ocupația principală este vînatul și pescuitul femeile nu au voie să pronunțe numele unor animale și le înlocuiesc cu alte cuvinte sau le modifică fonetismul. Astfel la laponii din Kolta numai bărbații pot folosi cuvîntul *kuobdš* „urs”, în timp ce femeile îi zic *āijaž* „moșneguț”, „bunic” sau *kāmmaṛaž* „papucel”. În alte regiuni ursul e numit *kuobdža* de bărbați, iar de femei *nōbodža*. În multe regiuni din Africa femeile nu au voie să pronunțe numele soțului și al socrilor (și nici numele comune omofone) și folosesc în locul lor arhaisme, forme cu fonetism modificat sau expresii perifrastice.

Situația inferioară a femeii în societate a dat naștere în unele părți, unor forme speciale de limbaj al politeței, specific femeilor, ale cărui urme s-au păstrat pînă azi. Ele sînt mai des întîlnite în limbile popoarelor din Extremul Orient, unde stratificarea socială a fost mai complexă și a durat mai mult. În japoneză existau forme speciale la pronume, adjective și verbe care marcau gradul politeței, în funcție de sexul și rangul social al vorbitorului sau interlocutorului ³⁶.

În limba thai există variate forme pronominale, după sexul vorbitorului și al ascultătorului: de ex. *eu* (B) se zice *phom*, iar *eu* (F) *dī' chān*, în conversație politicoasă, între oameni de același rang. Tot aici există și particule de politețe (*ry* pentru bărbați, *khā* pentru femei) așezate la sfîrșitul frazei. Fiind foarte frecvente, ele colorează în mod specific vorbirea reprezentanților celor două sexe.

S-a observat că formele cele mai dezvoltate ale unui limbaj specific feminin se întîlnesc la amerindieni. Ele au fost descrise pe larg de E. Sapir

³³ G. Straka, *art. cit.*, p. 336.

³⁴ Sextil Pușcariu, *lucr. cit.*, p. 345.

³⁵ S-a semnalat în unele limbi folosirea de către femei a unor sufixe diminutive nu numai la substantive, dar și la adjective, numerale, verbe, ceea ce nu se observă la bărbați, V. Ruke-Dravina, *Einige Beobachtungen über die Frauensprache in Lettland*, „Orbis” I, 1952, 1, p. 55—73.

³⁶ Willem Grootaers, *Différences entre langage masculin et féminin*, „Orbis” I, 1952, 1, p. 84—85.

și alți cercetători. În unele cazuri diferențele sînt manifeste numai în lexic, în altele cuprind și gramatica. În koasati, limbă muskogi vorbită în sud-vestul Louisianiei există forme specifice de conjugare, folosite astăzi numai de femeile bătrîne și cele adulte; copiii sînt învățați să vorbească potrivit sexului lor, dar fetele tinere vorbesc acum ca bărbații³⁷. Diferențierea lingvistică după sex este în regres și în această regiune, formele specific feminine sînt cunoscute numai de bătrîne sau păstrate în folclor. În trecut diferențierea trebuie să fi fost mult mai mare. La unele adunări ale tribului bărbații foloseau un limbaj neînțeles de femei. S-a consemnat și faptul că tribul chaco din Paraguay a cerut misionarului să țină predica separat, întii în limbajul bărbaților, apoi în cel al femeilor, căci nu se putea adresa într-un fel care să fie înțeles de toți. Totuși era vorba mai mult de diferențe fonetice³⁸.

S-au citat particularități ale limbajului femeilor în diferite sfere ale limbii. A existat undeva un caz în care reprezentanții fiecărui sex să aibă propria lor limbă și să cunoască pasiv limbajul celorlalți? Se citează mereu în acest sens un singur exemplu ce a primit interpretări diferite: în 1665 Rochefort semnala că la unele populații caraibe din Antile femeile vorbeau o limbă total diferită de cea a bărbaților, ceea ce s-ar explica prin invazia populațiilor caraibe venite de pe continent asupra unei regiuni de limbă arawak. Bărbații ar fi fost uciși, iar femeile, contractînd căsătorii cu invadatorii, au continuat să-și păstreze limba. Desigur o asemenea situație nu putea dura mai mult de o generație. Dar încă la sfîrșitul secolului al XIX-lea femeile caraibe mai păstrau în limbajul lor forme specifice provenite din arawak.

Așadar particularitățile de limbaj la femei au la bază cauze sociale. Diviziunea naturală după sex a avut drept consecință diviziunea de stare socială.

Reflexe ale situației sociale inferioare a femeii în societate (fapt vizibil și în teatrul indian antic unde bărbații vorbesc sanscrita, iar femeile — pracrita) particularitățile lingvistice ale femeilor se șterg treptat, rămînînd doar unele aspecte la nivelul vorbirii.

c. Limbajul copiilor

Literatura de specialitate a consemnat și particularități lingvistice la copii. Există numeroase studii privitoare la felul în care copiii achiziționează limbajul³⁹. Interesul pentru această problemă începe să se manifeste de la sfîrșitul secolului al XIX-lea, mai întii din partea psihologilor, apoi și a lingviștilor, care urmăreau să obțină pe această cale unele date utile în rezolvarea unor probleme de lingvistică generală.

³⁷ Mary R. Haas, *Men's and women's speech in Koasati*, „Language” 20, 1944, p. 142—145.

³⁸ A. Capell, *lucr. cit.*, p. 103.

³⁹ Vezi bogata bibliografie adunată și comentată de Tatiana Slama-Cazacu în SCL XX, 1969, 2—5, sub titlul *Studiile europene asupra limbajului copilului*. Pentru literatura apărută în SUA vezi bibliografia de la sfîrșitul articolului lui Susan M. Erwin și Wick R. Müller, *Language development*, în *Readings in the Sociology of Language*, Haga—Paris, 1968.

Într-o primă fază s-au făcut cercetări de amănunt. Datele adunate în diferite țări au permis stabilirea unor legități în însușirea unei limbi și a limbajului în general, mai ales în latura fonetică. Concluzii interesante în acest domeniu găsim în studiile, devenite clasice, ale lui Roman Jakobson⁴⁰. El arată că, după prima perioadă de viață, când copiii emit o gamă largă de sunete, unele foarte complicate, pe care le recâștigă ulterior cu eforturi, altele inexistente în limbajul adulților, se trece de la bogăția fonetică la restricția fonologică. Sistemul fonologic activ începe la copil o dată cu primele cuvinte, pe care le distinge prin contraste sonore. În faza inițială, limbajul infantil parcurge aceleași trepte, indiferent de colectivitatea lingvistică căreia îi aparține copilul. Ordinea achiziției opozițiilor fonologice se realizează în conformitate cu principiul contrastului maxim, trecându-se de la simplu la complex și de la omogen la diferențiat. Astfel prima opoziție fonologică este aceea dintre A — vocala cea mai deschisă — și oclusiva labială — consoana produsă prin închiderea completă a canalului articular (p/a), apoi aceea dintre consoana nazală și orală (p/m *papa, mama*) între labială și dentală (p/t *papa, tata*). Ulterior copiii dobândesc, pe rând, fonemele limbii materne. R. Jakobson a remarcat că minimul fonologic în ontogenie coincide cu minimul fonologic pe planul descrierii sincronice a limbilor, în sensul că ceea ce dobândesc toți copiii pînă la o anumită vîrstă se întâlnește obligatoriu în toate limbile, indiferent de gradul lor de dezvoltare. Și în fazele ulterioare ordinea de însușire este direct proporțională cu gradul de răspîndire a opozițiilor. Astfel opoziția dintre oclusive și fricative sau africcate apare mai tîrziu, ca și distincția între surde și sonore. Totodată se observă că disoluția fonemelor în cazurile de afazie se produce în ordinea inversă aceleia a achiziției lor.

Cercetări ulterioare au confirmat și completat tezele lui R. Jakobson. S-au pus în evidență factorii care explică succesiunea în achiziția treptată a opozițiilor fonologice: factori articulatori (gradul complexității articulatorii a unui fonem), vizuali (posibilitatea copilului de a urmări articularea de către adult a fonemelor), acustici (gradul de dificultate în percepere), mărimea vocabularului⁴¹ etc.

Numeroasele cercetări concrete au permis să se formuleze unele concluzii și cu privire la modul în care se constituie lexicul și sistemul gramatical al copilului. Vocabularul copiilor prezintă structuri specifice: cuvinte scurte, adesea formate prin reduplicare. În perioada de început, în condițiile unui sistem fonologic redus, multe cuvinte sînt omonime (în limbajul activ, căci copilul adesea percepe în limbajul adulților semnificații diferiți pe care sistemul lui articulator nu-i poate reproduce corect)⁴². Creșterea numărului de învelișuri sonore se realizează prin crearea de cuvinte bisila-

⁴⁰ Cf. *Les lois phoniques du langage enfantin et leur place dans la phonologie générale* (1939), în *Selected Writings I, Phonological Studies*, Haga, 1962, p. 317—327 și *Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze* (1941), *ibidem*, p. 328—401.

⁴¹ Susan M. Erwin și Wick R. Müller, *art. cit.*, p. 71—74, Emilio Alarcos Llorach, *L'acquisition du langage par l'enfant, „Le langage”*, 1968, p. 345—347.

⁴² Emilio Alarcos Llorach, *lucr. cit.*, p. 346.

bice și prin lărgirea tipurilor de opoziții fonologice. Mărimea vocabularului variază pentru aceeași vîrstă de la un copil la altul în funcție de capacitățile proprii și de mediul ambiant. În general ritmul e mai lent pînă la doi ani, după care devine foarte rapid.

Cum e și de așteptat, sînt însușite întii cuvinte cu sens predominant concret, desemnînd obiecte, persoane și animale, și mult mai tîrziu nume de acțiuni, relații, noțiuni abstracte. Primele semne au o mare variabilitate semantică; sensurile se precizează pe măsura creșterii vocabularului. În achiziția vocabularului de către copil se manifestă unele trăsături remarcate și în evoluția limbilor: apariția de unități noi prin îmbinarea imitației și a creației, însușirea în prima etapă a unui fond lexical esențial, predominant concret, trecere de la unități cu conținut semantic sincretic la semne cu sensuri clar limitate ⁴³.

S-a observat că, la copii, prima articulare a limbajului e însușită mai tîrziu decît cea de a doua articulare și progresează mai încet ⁴⁴. La începutul perioadei lingvistice copiii recurg la cuvîntul-frază, unitate sincretică, modulată enunțiativ, apelativ sau interogativ prin intonație. Ulterior copiii observă limite în perceperea secvențelor sonore ale adulților, pe care încearcă să le reproducă. Către doi ani semnul sincretic e înlocuit de secvențe bimembre și cu aceasta apare sintaxa. Ca și în evoluția generală a limbajului fraza bimembră are inițial ca unică formă a legăturii — juxtapunerea, iar funcția fiecăruia din cei doi termeni este imprecisă și plurivalentă. După această primă fază însușirea schemelor sintactice și a structurii morfologice diferă de la o limbă la alta, dar se realizează în toate prin creșterea treptată a gradului de complexitate a secvenței de semne, prin înlocuirea succesivă a semnelor simple cu semne complexe și prin analiza unor semne — inițial percepute ca simple — în combinații de elemente semnificative.

Dezvoltarea enunțului are ca urmare separarea claselor funcționale de cuvinte, deci apariția morfologiei. Ele se constituie prin sciziunea clasei unice de semne și sînt marcate întii prin topică, apoi prin morfeme. Cuvintele cu rol funcțional (articol, prepoziție) preexistente în vorbirea copilului în aglutinare cu cuvîntul noțional (ex. fr. *le* = l'eau) sînt recunoscute ca unități aparte după separarea clasei verbului și a numelui.

Se pare că nu există o ordine generală în însușirea categoriilor morfologice. Se memorează mai ușor paradigmele regulate și categoriile gramaticale clar diferențiate și întărite prin exprimare redundantă ⁴⁵. S-a sugerat ⁴⁶ că ordinea însușirii unor categorii gramaticale depinde și de motivarea lor semantică (ceea ce ar explica greutățile în însușirea corectă a genului în limbile unde diviziunea după gen nu are justificare semantică).

⁴³ Cf. Wald, *Progresul*, p. 77—80.

⁴⁴ Emilio Alarcos Llorach, *lucr. cit.*, p. 330.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 354—358.

⁴⁶ A. H. Gvozdev, *Формирование у ребенка грамматического строя русского языка*, Moscova, 1949.

Existența unui sistem gramatical în limbajul copilului se manifestă, în cele mai diferite limbi, prin tendința analogică de regularizare a unor forme neregulate (de exemplu rom. eu *esc*, engl. pl. *foots* sau *mans*, *goed* și *breaked*) și de trecere a unor forme la paradigmele mai regulate și mai productive (ex. rom. *am înțelegut*, *te-ai rădat* = te-ai ras, fr. *batter* = *battre*, *rier* = *rire*)⁴⁷.

Studiul limbajului la copii implică o mare varietate de probleme. Concluzii cu caracter general vor putea fi obținute numai prin analize realizate pe baza unor procedee unitare. Progresul metodologiei lingvistice a avut consecințe pozitive și în acest domeniu. În prezent gramaticile transformaționale oferă noi procedee exacte și formalizate pentru înțelegerea modului în care se formează competența lingvistică a copilului. Studiile comparative ar putea evidenția în ce măsură structuri lingvistice diferite condiționează modele diferite de însușire a lor.

În primii ani ai vieții copilul își făurește un limbaj specific, cu trăsături fonetice și semantice proprii, numit în literatura de specialitate *baby talk* sau *baby language*. Particularitățile ale acestui limbaj nu se pierd definitiv odată cu achiziția corectă a lexicului și a gramaticii limbii materne, ci se mențin prin însușirea lor de către adulții din jur. Cuvintele infantile (*nursery words*) caracterizează, cum s-a văzut, limbajul femeilor și devin un bun al limbii. După unii autori⁴⁸ copiii ar avea un rol și în modificările fonetice ale unei limbi, datorită imposibilității lor de a reproduce exact pronunțarea adulților.

Despre limbaje speciale ale copiilor, în fazele mai târzii după achiziția limbajului, se poate vorbi doar cu referire la unele tipuri de argou, în genul limbii • păsărești practice de elevi.

3. Diversificare și unificare

Se presupune că graiul articulat a apărut într-un singur loc, în regiunile subecuatoriale, și că de acolo oamenii s-au răspândit pe toată suprafața pământului, iar limba primei comunități s-a diferențiat într-o puzderie de varietăți foarte deosebite între ele.

De ce răspândirea pe teritorii depărtate între ele a atras diferențierea limbii? Tot cu atât interes se poate pune întrebarea : de ce oamenii din același grup social vorbesc la fel?

În primul rând trebuie precizat că membrii aceleiași comunități nu vorbesc toți exact în același fel. Mai categoric : nu există doi oameni care să vorbească absolut la fel. Cercetarea cu aparate dovedește că fiecare persoană își are modul ei de articulare, deosebit de al tuturor celorlalte. Și cu aceasta încă nu am spus totul : nici același individ nu pronunță, nu poate

⁴⁷ Susan M. Erwin și Wick R. Müller, *lucr. cit.*, p. 81.

⁴⁸ Vezi *Cauzele schimbărilor lingvistice* (III B).

pronunța de două ori la rînd același cuvînt exact în același fel : traseele obținute cu ajutorul inscriptoarelor mecanice diferă, la același individ, de la o clipă la alta. Lucrul este de înțeles, dacă ne aducem aminte că diversificarea este absolută în lume, că nu există două unități sau două manifestări care să nu se deosebească prin nimic una de alta.

În foarte multe cazuri însă diferența nu este perceptibilă pentru ureche și în mai multe cazuri oamenii nu dau atenție unor foarte mici diferențe de pronunțare pe care sînt în stare să le perceapă. Deosebiriile nu se limitează, bineînțeles, la fonetică, ci ele ating și gramatica și vocabularul. Fiecare dintre noi își are particularitățile sale, cuvintele pe care le afecționează, fiecare vorbitor atașează alte nuanțe, alt colorit afectiv fiecărui cuvînt, în raport cu experiența pe care a acumulat-o, cu evenimentele prin care a trecut (vezi *Limitele comunicabilității prin limbaj*, II A. 6). Aici, foarte adesea lucrurile nu se petrec fără a atrage atenția societății. Ne este relativ ușor să indicăm particularitățile caracteristice ale felului în care vorbesc cunoscuții noștri. Dar nici aceste diferențe nu pot merge prea departe.

Funcțiunea esențială a limbii este aceea de instrument de comunicare ; limba se naște în societate și pentru a răspunde nevoii pe care o simt oamenii de a schimba idei între ei. Dacă modul de a vorbi al unuia ar fi foarte deosebit de al celorlalți, comunicarea ar deveni imposibilă. La oamenii normali, care formează același grup teritorial, acest lucru nu se întîmplă niciodată. Este indispensabil și obligator ca ascultătorii să înțeleagă ce vrea să spună vorbitorul, altfel n-ar mai putea exista societatea. Apare deci o frînă care nu lasă diferențierea să devină prea adîncă : acolo unde, din cauza unor modificări, se produc neînțelegeri, practica vieții ne constrînge să luăm măsuri de îndreptare. Modificările individuale, sau sînt adoptate de ceilalți, sau dispar odată cu vorbitorul care le-a creat.

Prin urmare nevoia de a se înțelege între ei silește pe oamenii din aceeași comunitate să vorbească aproximativ la fel. Aceasta nu înseamnă că limba nu se schimbă. Ea este obligată să se schimbe neconținut. Dacă pînă astăzi nu sîntem în stare să explicăm de ce la un moment dat un sunet, pus în anumite situații (sub influența sunetelor înconjurătoare, în raport cu locul accentului, cu plasarea la începutul sau la sfîrșitul cuvintelor) evoluează într-un anumit fel (de ce, pentru a da un exemplu, în evul mediu orice *l* intervocalic a devenit *r* în românește), în schimb sîntem în stare să explicăm multe dintre modificările de gramatică și mai toate cele de vocabular (vezi *Cauzele schimbărilor lingvistice*, III B). Un sunet sau un grup de sunete au fost eliminate pentru că și fără a le pronunța cuvîntul sau forma gramaticală avea înțeles clar ; altfel vorbind, s-a realizat o economie de energie prin reducerea corpului cuvîntului. Un sunet sau un grup de sunete s-au adăugat, sau au fost modificate, pentru că forma de exprimare de pînă atunci preta la confuzie sau nu permitea legarea cuvîntului de altele cu care era sau cu care părea înrudit ; deci nevoia de precizare a înțelesului a obligat la un supliment de efort. Noțiuni noi au silit oamenii să caute noi denumiri, noțiuni vechi, fiind eliminate din mintea vorbitorilor, au antrenat pierderea treptată a cuvintelor care le denumeau ; mai putem face responsabilă moda, politica și așa mai departe, pentru unele schimbări de vocabu-

Iar. Dar trăind în aceeași comunitate, oamenii învață unii de la alții tot ce e nou în viață și, prin aceasta, și în limbă. Deci limba se diferențiază față de formele ei anterioare, dar nu se creează prin aceasta deosebiri marcante între reprezentanții aceleiași generații (cu o rezervă, aceea a diferențelor profesionale, de care vom vorbi mai jos).

Atunci de ce limba comună primitivă s-a scindat în atât de numeroase idiomuri, de ce e mai ușor, pe suprafața globului, să găsești oameni cu care să nu te înțelegi, decât oameni care vorbesc aceeași limbă cu tine?

Cei care au creat graiul articulat și-au câștigat, chiar prin aceasta, o mare superioritate asupra celorlalți antroipoizi și, bineînțeles, asupra celorlalte animale. Ei și-au dat asistență unii altora, s-au putut mai bine apăra contra agresiunilor și prin aceasta și-au prelungit viața și au putut să se înmulțească mai repede. Dar mijloacele de existență pe teritoriul restrâns pe care locuiau erau în mod fatal limitate: nici vegetalele, nici animalele de vînat nu erau în cantitate suficientă pentru noile dimensiuni ale omenirii. A fost deci obligatorie rătăciră, la început pe teritorii apropiate, iar cu timpul din ce în ce mai depărtate. Mijloacele de comunicare rudimentare, în primul rînd mijloacele de circulație (mersul pe jos pe teritorii unde pîndeau fel de fel de primejdii), au dus curînd la întreruperea legăturilor între cei care pleaseră și cei care rămăseseră pe loc. Se creau astfel, cu timpul, comunități diferite, fără nici o legătură între ele.

Limba evolua între timp, în ambele feluri de care am pomenit, pronunțarea relativ unitară a unui grup devine mult diferită de a celui-lalt grup, împrejurările noi în care se găsesc cei plecați îi silesc să creeze nume pentru noțiuni pe care mai înainte nu le avuseseră (forme de teren, plante, animale etc.), astfel că, dacă în fiecare dintre grupuri se păstrează coeziunea, între un grup și altul se pierde posibilitatea de înțelegere. Procesul s-a repetat de sute și mii de ori, între diversele grupuri de oameni se creează distanțe de mii și chiar de zeci de mii de kilometri, iar din unitatea inițială nu mai rămîne nimic perceptibil pentru cineva neinițiat în istoria limbilor.

Uneori diverse împrejurări fac ca triburile rătăcite să se adune din nou: interesele apărării contra altor neamuri, invadarea unor teritorii străine etc. Dacă limba nu ajunsese să se diferențieze foarte mult, dacă vorbitorii din două grupuri se mai puteau înțelege între ei, reunirea politică ducea adesea la restabilirea unității lingvistice.

Se pot stabili relații foarte strînse și între grupuri care vorbesc idiomuri complet diferite. Acesta este cazul în primul rînd cînd un trib este înfrînt în luptă: bărbații învinși sînt omorîți, iar femeile și copiii sînt priniți în tribul învingător. Atunci, cu timpul, se produce o unificare, nu în sensul contopirii celor două idiomuri, ca în cazul dialectelor, ci în sensul că minoritatea sau cel puțin cei mai slabi politicește învață limba celorlalți.

Oricum, nevoile procurării de mijloace de subzistență și slabele mijloace de circulație fac ca în societatea primitivă să predomină diversificarea asupra unificării.

În perioada sclavagistă, situația se schimbă. În primul rînd învinșii nu mai sînt exterminați, de obicei sînt ținuți în viață și obligați să muncească pentru învingători, iar cu timpul adoptă limba acestora ; în al doilea rînd se creează mari imperii, în care trăiesc populații de origine diferită ; cu timpul acestea, cel puțin parte dintre ele, adoptă limba cuceritorilor (chiar dacă cu diferențe dialectale). Apare și o variantă socotită oficială, de obicei cea folosită în capitală, și aceasta elimină, măcar parțial, dialectele.

În evul mediu predomină din nou diversificarea. Marile imperii sclavagiste se sfîrșimă, pe bazele unei singure limbi se formează acum mai multe (ca exemplu pot servi limbile romanice provenite din latină) ; dar și statele rezultate din scindarea imperiului se fărîmîțează, fiecare senior este suveran pe moșia sa, țărani sînt legați de pămînt, deci nu pot circula și nu au legături cu vecinii din alte feude, ceea ce duce la diferențieri foarte adînci. În țările apusene, la cîteva zeci de kilometri departe de-acasă, un țaran nu se mai poate face înțeles în graiul său natal. La noi lucrurile n-au mers atît de departe, pentru că boierii nu s-au bucurat de atît de mare independență față de domn ca seniorii feudali din apus și nici n-au avut atît de mare putere asupra țăranilor : legătura de pămînt s-a legiferat abia la sfîrșitul secolului al XVI-lea, cînd feudalismul era în evident declin. De aceea dialectele noastre nu sînt atît de deosebite între ele ca cele din țările apusene.

Perioada capitalistă aduce din nou unificarea. Burghezia propagă naționalismul, urmărește desființarea barierelor vamale din interiorul țării, circulația liberă a mărfurilor, și dorește să fie posibilă înțelegerea printr-un grai unic cel puțin pînă la frontierele statului. Pentru a obține funcții publice, trebuie să cunoști limba oficială, deci minoritățile naționale și de asemenea cei care foloseau dialecte aberante își părăsesc treptat idiomul în favoarea celui mai puternic. Se dezvoltă știința de carte, cultura în general, predată în limba literară, adică în cea oficială, care nu mai e o limbă străină ca în evul mediu. Se dezvoltă și mijloacele de circulație, care ajută la menținerea sau la crearea coeziunii lingvistice : se creează șosele, care permit circulația mai comodă cu vehicule trase de cai.

În socialism se acordă libertatea de a folosi la școală graiul matern, ceea ce ușurează însușirea culturii elementare ; dar se învață și limba majorității, pentru că minoritățile au interesul să o facă. În orice caz, dialectele și graiurile locale sînt în rapidă scădere și în țările capitaliste, din cauză că se perfecționează mijloacele de comunicare. Pe de o parte dezvoltarea vehiculelor mecanice (vapor, tren, automobil, avion), pe de altă parte presa, cinematograful și radioteleviziunea ajută la stabilirea de relații strînse cu toți conaționali, difuzează cuvîntul, scris și rostit, în varianta literară și duc la unificarea lingvistică rapidă.

Dar se apropie momentul cînd situația aceasta nu va mai putea fi socotită mulțumitoare. Va fi nevoie în curînd de o posibilitate de înțelegere pe scară internațională. În oarecare măsură, a fost nevoie

și în trecut. Limba greacă comună (*koiné*), creată după cuceririle lui Alexandru cel Mare, a deservit un timp întregul bazin al Mediteranei; apoi a venit rândul latinei, care, mai târziu, ca limbă a științei, a permis înțelegerea în toată Europa apuseană. În orient, araba, în răsăritul Europei slavona, în extremul orient chineza (aceasta mai mult în scris) au servit de limbi internaționale. Mai târziu au căpătat prestigiu deosebit unele limbi vii, care au fost învățate de oameni din țări cu limbă diferită: întâi franceza, în Europa centrală germana, iar în vremea noastră, în multe locuri, engleza, rusa. Bineînțeles, aceste forme de înțelegere, mai ales în trecut, au atins numai un anumit nivel al populației.

Încă din evul mediu se agită problema unei limbi universale, care după mulți ar fi trebuit să fie artificială. Dintre numeroasele încercări făcute în această direcție, nici una n-a avut succesul dorit.

În vremea noastră are loc un nou fel de unificare lingvistică, pe de-asupra frontierelor naționale, fără constrângere și folosind verificarea neîncetată în procesul comunicării, deci pe cale naturală. Grație îmbunătățirii neconținute a mijloacelor de comunicare, grație colaborării între oamenii de știință pe plan internațional, terminologia (și nu numai cea profesională) devine unitară în toată lumea. Noțiunile noi capătă de la început nume internaționale, luate de cele mai multe ori, direct sau indirect, din latinește (iar acolo, adesea, din greacă). Vocabularul de care se servește un om plecat de-acasă este aproape în întregime același în toată lumea: cuvinte ca *hotel*, *restaurant*, *teatru*, *șofer*, *avion* etc. sînt înțelese peste tot. Gramatica, din ce în ce mai analitică și mai simplă, nu mai face mari dificultăți pentru înțelegere. Astfel se poate crede că nu peste mult timp se va vorbi peste tot o singură limbă, naturală, dar nu identică cu vreuna din cele vorbite azi, ci o sinteză a lor, cu nucleu lexical latin.

Întorcîndu-ne la cele spuse la începutul acestui capitol, amintim că unificarea absolută nu e posibilă. Se adîncește acum alt fel de diversificare, pe stiluri ale limbii și pe profesioni. Dacă, de bine de rău, oamenii care trăiesc în aceeași societate recunosc amănuntele din principalele stiluri ale limbii, în schimb termenii profesionali pot fi complet necunoscuți celor din afara meseriei. Ce se întîmplă cu acești termeni? Nu cumva se creează limbi diferite, pentru fiecare profesiune o limbă aparte? Nu, pentru că pe de o parte mulți dintre termenii profesionali au o existență foarte scurtă (să ne amintim de numele medicamentelor care circulau acum cîțiva ani iar astăzi tineretul nu le mai cunoaște), pe de altă parte cei care se mențin ajung să fie cunoscuți de marele public. În orice caz, acest fel de diferențiere nu atinge esența limbii.

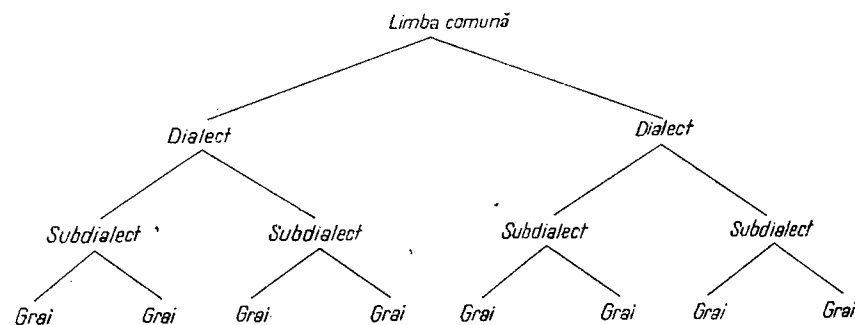
Creată ca mijloc de comunicare, limba rămîne unitară, se dezmembrează, se reunifică, după cum vorbitorii păstrează sau pierd contactul între ei, deci după cum au sau nu ocazia să comunice prin limbă.

4. Ramificațiile teritoriale

Prezentul capitol este consacrat descrierii și definirii ramificațiilor sau unităților teritoriale ale limbii, cunoscute și sub numele de aspecte sau variante teritoriale.

a. Care sînt ramificațiile teritoriale

Lingviștii sînt, în general, de acord cu stabilirea, cel puțin teoretică, a unităților teritoriale și a raporturilor dintre ele; astfel, aspectul general, abstract, cea mai largă unitate geografică, locală, careia i se subordonează celelalte varietăți teritoriale, este *limba comună* a întregului popor. Ei i se subordonează imediat ierarhic *dialectele*, acestora li se subordonează *subdialectele*, iar acestora din urmă — *graiurile*. Reprezentarea sumară și schematică a acestor dependențe este următoarea:

Dialectul e definit ca un „aspect particular (regional) al limbii întregului popor, caracterizat printr-un minimum de trăsături specifice”¹, iar graiul este și el „un aspect particular (local) al limbii întregului popor, caracterizat printr-un minimum de trăsături specifice, care însă se subordonează în mod necesar unui dialect, după cum acesta se subordonează în mod necesar limbii întregului popor”².

Dacă, din punct de vedere teritorial, dialectele se vorbesc, de obicei, pe mari porțiuni spațiale, care coincid în general cu vechi diviziuni administrativ-politice (în cazul teritoriului românesc: vechile principate sau provinciile istorice), graiurile sînt varietăți locale mai restrînse ca extindere, ele vorbindu-se într-un grup de sate învecinate sau chiar în cîte un singur sat.

¹ Coteanu, *Dialectologie*, p. 58.

² *Ibidem*, p. 58—59.

De notat că, pentru unii lingviști, termenul de *subdialect* (introdus la noi de către Al. Philippide ³, S. Pușcariu ⁴ și E. Petrovici) și cel de *grai* sînt sinonime. Astfel, după unii cercetători, *idiomul* (acesta fiind termenul generic pentru toate subdiviziunile) *dacoromân*, sau ceea ce se înțelege în mod curent prin limba română, cuprinde între unitățile sale imediat subordonate ierarhic, *dialectul muntenesc* (limitat la teritoriul dintre Dunăre, mare și un mic teritoriu la nord de Carpații meridionali — județele Sibiu și Brașov), iar acesta din urmă numără, printre alte subunități, și *subdialectul* (sau *graiul*) *oltenesc*.

b. Scurt istoric al dialectologiei

Preocupările pentru studiul varietăților teritoriale ale limbii apar încă din antichitate.

Școala filologică din Alexandria (secolele III-II î.e.n.) se rezuma la comentarea și explicarea elementelor dialectale din textele scrise (în speță, epopeile homerice). E interesant de observat că dialectele grecești se fixaseră, diferențiat, ca „limbi” literare ale diverselor genuri literare, după modelul primelor opere aparținînd acestor genuri: dialectul eolic devine limba poeziei epice, a epopeii incipiente și a liricii poezilor din Lesbos; dialectul ionic stă la baza limbii homerice, caracterizînd epopeea în forma ei desăvîrșită; în dialect doric, influențat și de limba homerică, se scria lirica corală. Proza este scrisă, la început (pînă prin sec. al VI-lea î.e.n.), în dialect ionic, iar în epoca de înflorire a literaturii eline, în dialect atic, pe baza căruia se și formează, în epoca elenistică, limba comună — koiné.

Tot din antichitate începe să se acorde atenție dialectelor vorbite, nu numai formelor lor mai vechi, consemnate în scris. În secolul I î.e.n. filologul Ian-Siun alcătuiește o lucrare specială consacrată dialectelor chinezești, în care consemnează corespondențe lexicale între dialecte, făcînd și referiri la ariile lor de răspîndire. Arabii fac un pas înainte, atît prin dicționarele de sinonime dialectale arabe, cît și prin atenția acordată dialectelor turce, vorbite în limitele imperiului arab: opera reprezentativă a direcției din urmă este *Divanul limbilor turce*, al lui al-Kașgari (secolul al XI-lea), în care nivelul lexical e depășit, schițîndu-se și o gramatică comparată a dialectelor turce ⁵.

În Europa medievală interesul filologilor era, în general, îndreptat spre studiul limbilor clasice, limbile vii, vorbite, fiind neglijate — cu rare excepții (Dante, *De vulgari eloquentia*, manifestul Pleiadei). Raționalismul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea orientează lingvistica spre studiul limbilor vii, căutînd însă ceea ce este comun în ele, universal.

³ *Originea românilor*, vol. II, Iași, 1927, p. 395.

⁴ *Studii istroromâne*, vol. II (1926), vol. III (1929), București, passim.

⁵ Cf. Graur—Wald, *Ist. lingv.*, p. 10, 15—16.

Abia odată cu începutul secolului al XIX-lea, prin apariția metodei comparative-istorice, se acordă din nou atenție diversificării limbilor — reînnoindu-se firul cu ideea, uitată, a lui Varro, că limba evoluează —, dar studiul se face și acum tot pe baza textelor păstrate din limbile clasice. Curentul naturalist, la jumătatea aceluiași secol, preluând sugestii din științele naturale, foarte avansate în acel moment, repune în drepturi ideea evoluției și a diversificării, militând pentru studiul fenomenelor pe baza limbilor vii, prin reprezentanții săi de frunte A. Schleicher și, mai ales, Max Müller.

Dar adevăratul întemeietor al dialectologiei — disciplină lingvistică auxiliară, al cărei obiect îl constituie ramificațiile teritoriale ale limbii — este italianul Graziadio Isaia Ascoli (1829 — 1907), părinte al dialectologiei italiene și al celei romanice, în general⁶. El fixează principiile și metodele de lucru ale dialectologiei în studiul său „L'Italia dialettale”, apărut în revista „Archivio glottologico italiano”, vol. VIII (1882—1885), în care subliniază și importanța pentru lingvistica generală a studiului limbilor vii, al graiurilor populare, a căror observare atentă poate duce la desprinderea unor concluzii cu caracter general privind modificările petrecute „în fazele anterioare ale unui idiom oarecare”. După apariția foneticii instrumentale și — îndeosebi — a geografiei lingvistice, la începutul secolului al XX-lea, ipoteza lui Ascoli a fost în mod strălucit confirmată: A. Meillet întemeiază dialectologia indo-europeană, prin aplicarea rezultatelor obținute în studierea dialectelor actuale, în lucrarea sa *Les dialectes indo-européens* (ed. I, 1908, ed. a II-a, 1922).

Fundamentată științific la jumătatea secolului trecut, dialectologia se constituie ca o importantă disciplină auxiliară a istoriei limbii, care urmărește fenomenul de diversificare a limbilor⁷. De-abia după cel de-al doilea război mondial studiul unităților teritoriale ale limbii începe să se facă cu ajutorul metodelor moderne structurale⁸.

În România preocupările dialectale au rădăcini vechi, ele datînd de pe vremea cînd studiul ramificațiilor lingvistice teritoriale nu fusese constituit ca disciplină științifică. Meritul pionieratului în această privință îi revine lui Dimitrie Cantemir, care în *Descriptio Moldaviae* (1716) amintește cîteva din deosebirile, mai ales de ordin fonetic, dintre dialectele moldovean și muntean.

De cercetări propriu-zise de dialectologie se poate vorbi, la noi, numai din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, de cînd se pot reține numele unui Ion Maiorescu (*Vocabular istoromân*, în „Convorbiri literare”, 1874) sau al unui Miron Pompiliu (*Graiul românilor din Biharia*, în „Convorbiri literare”, 1886). B. P. Hasdeu acordă un loc însemnat deosebirilor dialectale în monumentalul său *Etymologicum magnum Romaniae* (1886—1898.)

⁶ Iordan, *Lingv. romanică*, p. 16.

⁷ Vezi și *Diversificare și unificare* (IV A 3).

⁸ Vezi mai sus, *Dialectologia structurală și transformațională* (I B 2 bγ).

La sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul actualului secol o deosebit de rodnică activitate dedicată cercetării dialectelor limbii române depune lingvistul german Gustav Weigand, ale cărui lucrări, alături de cele ale colaboratorilor și elevilor săi, între care se afla și Sextil Pușcariu, apar în „Jahresbericht des Instituts für Rumänische Sprache” (Leipzig), începând din anul 1894. Weigand este și autorul primului atlas lingvistic al limbii române: *Linguistischer Atlas des daco-rumänischen Sprachgebietes* (1909), depășit astăzi și cu destule erori.

După primul război mondial dialectologia românească este reprezentată mai ales prin școala de la București (Ov. Densusianu, I.-A. Candrea), a cărei activitate se concretizează într-un număr de monografii dialectale, și prin școala de la Cluj, care acordă un deosebit interes geografiei lingvistice (S. Pușcariu, E. Petrovici, S. Pop), realizând al doilea atlas lingvistic român⁹, fără să neglijeze însă nici monografiile dialectale (Theodor Capidan: *Meglenoromâni*, vol. I, 1925, vol. al II-lea, 1928, vol. al III-lea, f.a.; *Aromâni*, 1932).

În ultimii ani preocupările dialectologilor noștri cunosc o diversificare și o specializare accentuate; mulți dintre ei își desfășoară activitatea de cercetare științifică în cadrul Centrului de cercetări fonetice și dialectale de pe lângă Academia Republicii Socialiste România (înființat de acad. Al. Rosetti), unde se editează și periodicul „Fonetica și dialectologie” (începând din 1958).

c. Modalități de studiere a ramificațiilor teritoriale

Studiul subdiviziunilor teritoriale ale limbii implică două etape importante: *informarea* și *interpretarea materialului dialectal*.

Informarea este activitatea desfășurată în vederea culegerii datelor lingvistice necesare descrierii unei anumite subdiviziuni teritoriale; ea se poate face prin două procedee: prin *observație* și prin *anchetă*.

Observația este procedeul cel mai simplu de informare și constă în culegerea datelor lingvistice prin urmărirea continuă a graiului unui individ sau al unui grup de indivizi vorbitori dintr-o regiune anumită, în cele mai diverse împrejurări. În acest caz este necesar ca cercetătorul să se integreze în colectivitatea pe care o observă din punct de vedere lingvistic. Avantajul de a se obține, astfel, date lingvistice autentice este umbrit de faptul că cercetătorul trebuie să piardă multă vreme pentru a obține o imagine a idiolectului, respectiv a graiului pe care îl urmărește, precum și de situația întrucâtva pasivă a cercetătorului în raport cu subiectul anchetat, care nu satisface totdeauna exigențele implicite ale primului. Datorită acestor dezavantaje procedeul observației a fost părăsit în cercetarea dialectală; totuși, psiholingvistica tinde să-l readucă

⁹ Amănunte cu privire la acesta se pot găsi în *Geografia lingvistică* (I B 2 b β).

în actualitate, militând pentru aplicarea unei *metode dinamic-contextuale* în studiul varietăților teritoriale ale limbii¹⁰.

Ancheta dialectală este o cercetare pregătită în prealabil, implicând un scop bine determinat și efectuându-se cu mijloace speciale. Ea poate avea în vedere numai unul sau câteva compartimente ale idiomului studiat, dar poate fi orientată și spre urmărirea elementelor specifice din toate compartimentele acestuia (fonetică, morfologie, sintaxă, lexic). Procedeele anchetei cunoaște, la rândul său, două variante. Cea mai veche este *ancheta prin corespondenți* (utilizată de G. Wenker și B. P. Hasdeu), abandonată astăzi, pe de-o parte din cauza prejudiciilor pe care le-ar putea aduce cercetării subiectivitatea sau incompetența corespondenților, pe de altă parte pentru că un asemenea tip de anchetă este pretabil, la un singur compartiment al limbii — la vocabular. Varianta cea mai răspândită, generală actualmente, este *ancheta pe teren*, care implică deplasarea cercetătorului în mediul a cărui vorbire o cercetează. Ea a fost aplicată de către Weigand și de către dialectologii din școlile bucureșteană și, mai ales, clujeană. Ancheta pe teren se poate efectua de către un singur cercetător (nelingvist, ca E. Edmont, anchetatorul lui Gilliéron; lingvist: G. Weigand), de către un grup, mai larg sau mai restrâns, de anchetatori, care anchetează subiecții vorbitori din zonele care le-au fost repartizate spre cercetare (școala sovietică de dialectologie antrenează în cercetare chiar colective foarte mari de lingviști)¹¹. Pentru o înregistrare cât mai obiectivă a materialului dialectal se folosesc astăzi aparate moderne — în special magnetofonul.

Problemele speciale ale anchetei pe teren sînt: *stabilirea rețelei de puncte anchetate* (care poate fi mai rară sau mai deasă, în cazul din urmă evitîndu-se totuși cercetarea a două puncte învecinate sau foarte apropiate, deoarece graiurile celor două localități pot prezenta puține particularități relevante sau chiar nici una) și *alegerea subiecților (informatorilor)* — a căror situație lingvistică, rezultată din datele lor biografice (originea, vîrsta, starea civilă, ocupația, știința de carte), trebuie să fie amănunțit cunoscută de către dialectolog, și care trebuie să aibă o „dicțiune” corectă, pentru a fi capabili să ofere o imagine autentică, nealterată, a idiomului local.

Indiferent de varianta adoptată pentru anchetare, o problemă aparte rămîne aceea a *chestionarului*, care este o listă de întrebări dinainte stabilite, în raport cu specificul local și cu scopurile anchetei, întrebări alcătuite în așa fel, încît răspunsurile date de subiecții anchetați să dezvăluie aspecte ale tuturor compartimentelor idiomului respectiv. *Întrebările* pot fi de mai multe tipuri: cel mai frecvent este acela al *întrebării indirecte* (prin perifrază), prin care se pot obține și date de morfosintaxă, nu numai de lexic. Întrebările indirecte pot fi însoțite sau completate de *întrebări directe*, de *indicarea obiectului* (cînd se urmărește obținerea unor date

¹⁰ Cf. Slama-Cazacu, *Psiholingvistică*, p. 177 și urm.

¹¹ Pentru alte date privitoare la anchetă, vezi și *Geografia lingvistică* (I B 2 b β).

lexicale; un caz particular al acestui tip de cercetare fiind metoda numită „cuvinte și lucruri”, inițiată de R. Meringer și H. Schuchardt: studiul cuvintelor în strinsă și directă relație cu obiectele denumite și cu părțile componente ale acestora, cu circuitul obiectelor respective într-o anumită zonă de cultură) sau de *indicarea imaginii obiectului* (desen, de obicei; un caz aparte al acestui tip de întrebare îl constituie procedeul denumit PLIM¹², inițiat de lingvistul american Stanley Sapon).

Consemnarea în scris a rezultatelor anchetei, a datelor lingvistice obținute, încheie informarea. *Notarea* acestor date se poate face direct, în momentul în care ele sînt obținute, sau indirect — prin transcriere după înregistrările magnetice. Există două tipuri principale de notare: unul nealfabetic, operînd cu „formule” alcătuite din semne grafice speciale care consemnează trăsăturile articulatorii ale sunetelor, altul — alfabetic, în care fiecare semn grafic notează cîte un sunet. Primul tip (cu o variantă datorată lingvistului danez Otto Jespersen și cu alta — lui Baudouin de Courtenay) este foarte complicat, greoi și neeconomic, fiind complet părăsit din aceste motive în cercetările dialectale actuale. Tipul al doilea a fost inaugurat de către Asociația fonetică internațională, în 1881, pentru transcrierea fonetică a limbii engleze sau a altor limbi cu ortografie etimologizantă. El constă din folosirea literelor alfabetului latin, în alte variante adăugîndu-se și cîteva caractere grecești, pentru notarea unor sunete speciale (mai ales spirante interdentale) sau semne diacritice pentru notarea accentelor sau a variațiilor nuanțe ale sunetelor. În dialectologia românească se cunosc patru sisteme principale de notare. Cel mai vechi aparține lui G. Weigand, următoarele două au fost folosite de școala de la București (unul, utilizat în revistele „Grai și suflet” și „Buletinul societății filologice”, conduse de O. Densusianu, cuprinde circa 20 de semne grafice în plus față de alfabetul oficial al limbii române, celălalt — promovat de Laboratorul de fonetică experimentală din București și de revista „Bulletin linguistique”, e alcătuit din 14 semne speciale pentru vocale și 16 pentru consoane, la care se adaugă un număr de semne diacritice), iar ultimul — cel mai complex și mai nuanțat — alcătuit din 94 de caractere și 25 de semne diacritice, a fost folosit de către școala de la Cluj pentru „Atlasul lingvistic român”.

Dacă informarea se face în vederea alcătuirii unei *monografii dialectale* (studiu constînd din descrierea și explicarea faptelor lingvistice) ea se poate încheia aici, dacă însă interpretarea urmează să fie întreprinsă cu mijloacele geografiei lingvistice, între informare și interpretare își face apariția o etapă intermediară: cartografierea, adică notarea pe hartă a fenomenelor lingvistice din diferite puncte anchetate. Un pas avansat spre interpretare îl constituie așa-numitele hărți sintetice speciale, pe care se sintetizează unele elemente consemnate pe hărțile analitice

¹² „Pictorial Linguistic Interview Manual”. Constă din prezentarea în fața subiecților a unor planșe cu desene a căror complexitate crește treptat, pentru a se obține din răspunsurile lor, pe rînd, date de fonetică apoi de lexic, în sfîrșit de morfosintaxă. Procedeul a fost aplicat și la noi; cf. Paul Lăzărescu în RRL XI, 1966, 1, p. 85—100.

(acestea din urmă cuprinzând toate răspunsurile obținute de la subiecți, repartizate pe compartimente ale limbii). Pentru facilitarea interpretării datelor, hărțile se adună în atlase lingvistice¹³.

A doua etapă importantă a cercetării dialectale o constituie *interpretarea* care poate urma o cale clasică, aceea a *monografiei*, sau calea, relativ mai nouă, a *geografiei lingvistice*. Monografia se bazează pe descrierea unității teritoriale cercetate, completată cu comparația acesteia cu limba comună, cu varianta ei literară sau cu alte unități teritoriale, supraordonate, subordonate sau de același nivel cu unitatea în cauză, ori cu faze mai vechi ale acestora. Calitatea monografiei este că ea prezintă o anumită unitate lingvistică teritorială ca pe un ansamblu de particularități în toate compartimentele, ansamblu urmărit atât din punctul de vedere al funcționării lui la un moment dat cât și din punctul de vedere al evoluției sale. Monografia, ca modalitate de interpretare a dialectelor, a fost o vreme eclipsată de metoda geografică, prin marea bogăție de date pe care ultima le poate pune la dispoziția cercetătorilor. În ultimul timp, atlasele regionale se apropie de caracterul monografiilor prin restrângerea sferei de interes la teritorii de dimensiuni reduse, iar dialectologii conced că atlasele lingvistice și monografiile dialectale se completează reciproc¹⁴.

d. Factorii care duc la apariția ramificațiilor teritoriale¹⁵

Pot fi grupați în două categorii: factori extralingvistici și factori lingvistici.

Factorii extralingvistici au, de obicei, o mai mare pondere în diversificarea idiomurilor. Între aceștia se numără dispersia pe o mare suprafață teritorială a populației care folosește un idiom unitar, dispersie a cărei cauză nu poate fi decât de ordin social-economic (cazul migrației popoarelor, al cuceririlor militare, al colonizărilor de teritorii străine); la acest factor, în același timp ca o consecință a lui, se poate adăuga relieful (obstacolele fizico-geografice) suprafeței teritoriale pe care s-a dispersat o anumită populație, care uneori poate împiedica reluarea contactului între diferitele grupuri de vorbitori, alteleori o poate facilita — în funcție de acestea diferențele idiomatice pot apărea mai repede și pot fi mai profunde sau dimpotrivă, unitatea idiomatică inițială poate fi menținută¹⁶.

În diversificarea idiomului original își spune cuvântul și contactul cu idiomuri alogene, interferența dintre sisteme lingvistice diferite, con-

¹³ Vezi *Geografia lingvistică* (I B 2 b β).

¹⁴ Pentru detalii privind studiul ramificațiilor teritoriale ale limbii se poate consulta Coteanu, *lucr. cit.*, p. 23 și urm.

¹⁵ Vezi și *Cauzele schimbărilor lingvistice* (III B.)

¹⁶ Vezi și *Diversificare și unificare* (IV A 3).

secință a amestecului total sau parțial de populații de origine etnică diferită¹⁷.

Factorul lingvistic de o deosebită importanță în apariția diversificărilor teritoriale îl constituie arbitrarul semnului lingvistic: întrucât relația dintre complexul sonor și concept nu este motivată în epoca istorică a evoluției limbilor, nimic nu împiedică faptul ca un anumit complex sonor să denumească alt (sau și alt) concept, tot așa cum un concept anumit poate căpăta un nou complex sonor. În felul acesta iau naștere sinonimele dialectale, omonimele.

Diversificarea unui idiom nu se produce însă numai prin acțiunea unui singur factor dintre cei amintiți; toți factorii concurează, în măsură mai mare sau mai mică, la grăbirea sau intensificarea procesului de diversificare, care se accentuează odată cu trecerea unei perioade îndelungate de timp de la momentul scindării grupului inițial de vorbitori.

Însă, oricât de adânci ar fi diversificările, și oricât de generale (atingînd, adică, toate compartimentele lingvistice), ramificațiile teritoriale ale limbii nu vor putea fi delimitate cu rigurozitate în spațiu, ceea ce se poate constata și din studiul hărților lingvistice, pe care isoglosele, care marchează aria de răspîndire a anumitor particularități fonetice, lexicale sau de altă natură, în loc să se suprapună perfect se întretaie în numeroase puncte. Dar nu se poate nici conchide că ramificațiile teritoriale ale limbii n-ar avea o existență concretă. Interferențele, coexistența particularităților foarte variate într-un compartiment sau altul se constată în zonele de graniță ale teritoriilor pe care se vorbesc dialectele, realitatea lor concretă fiind evidentă în zonele centrale ale teritoriilor respective. Iată o mostră de vorbire din zona de contact a dialectului muntean cu cel moldovean (fragment dintr-un text cules din comuna Bogza, Rîmnicu-Sărat, în 1927):

„Și-acuma hai să-î dăm ploconu, da iel: nu, că nu priîiești; da hincă le-am adus, hai că le cumpără iel; și-a scos și ni-a dat ni doi lei și zumati pă toati ouli și lu Banău cînă lei pă cucoș”¹⁸.

Se pot surprinde următoarele particularități fonetice:

- moldovenești: închiderea lui -ă final: *să, că, hincă, cumpără*;
închiderea lui -e final: *prîiești, toati, ouli* ș.a.
- muntenești: păstrarea lui -e final: *le*;
păstrarea africateri *č*: *cînă*;

particularități morfologice muntenești:

auxiliarul *a* al perfectului compus (*îi-a dat*),
prepoziția *pă* (în alte texte din aceeași zonă cu fonetism moldovenesc: *pă*, iar în prepoziția compusă „de pe”, cu fonetism mixt: *di pă*).

¹⁷ Cf. *Substrat, superstrat, adstrat* (IV C 2).

¹⁸ Extras din I. I. Stoian, *Texte folclorice din Rîmnicul-Sărat*, „Grai și suflet”, III, p. 110.

Se întâmplă chiar ca în interiorul aceleiași unități lexicale să coexiste particularități fonetice ale celor două dialecte. În textul de mai sus se întâlnește cuvântul *șumati*, în care apare fonemul muntenesc *ș* (corespondentul moldovenesc fiind *ș*), dar a cărui terminație este moldovenească (în dialectul muntean *-e* final păstrându-se intact). Forma cuvântului, rezultată prin haplologie (*șumate* < *șumătate*), este tot muntenescă.

e. Criterii de delimitare a limbii de dialect

Procesul de diversificare a idiomurilor cunoaște diferite trepte : mai întâi sciziunea este superficială, când diferențierea atinge numai vocabularul și fonetica, într-o mai mică măsură structura gramaticală, iar varietățile care iau naștere în urma acestui fapt păstrează un strins contact între ele, influențându-se reciproc. Este vorba de faza dialectală a diferențierii idiomului respectiv. Mai târziu, prin concursul factorilor amintiți mai înainte, deosebirile dintre dialecte se adâncesc atingând structura morfo-sintactică. La factorii lingvistici se adaugă cei extralingvistici — dispersia pe o suprafață teritorială, mai mare sau mai mică, dar în măsură să împiedice contactul între masele de vorbitori, încadrarea vorbitorilor în formațiuni administrativ-politice diferite, intrarea lor în relații lingvistice, culturale, politice strânse cu vorbitorii altor idiomuri etc. Cu timpul se poate vorbi de limbi diferite (aparținând aceleiași familii), care s-au născut din dialectele epocii anterioare. Astfel, germeii diversificării unui idiom în dialecte se găsesc în graiurile sale, după cum germeii limbilor care alcătuiesc aceeași familie lingvistică se află în dialectele idiomului primar.

Care este însă limita exactă dintre limbă și varietățile sale locale, când se poate vorbi de limbi înrudite (dar diferite) și când de dialectele aceleiași limbi? Problema este de o deosebită importanță pentru lingvistica generală, implicit pentru dialectologie, însă este în cea mai mare măsură o chestiune extralingvistică, cu un pregnant caracter social politic (dat de apartenența unei populații la un anumit grup etnic, de apartenența la un anumit teritoriu de stat sau la altul, de unitatea sau diversitatea de tradiții și civilizație etc.). Lingvistica a căutat să rezolve cu argumente lingvistice, care nu s-au dovedit totdeauna suficiente, ceea ce a dus pe unii cercetători la concluzia că o clasificare a idiomurilor în limbi și dialecte este nu numai dificilă, dar chiar imposibilă. Motivată este numai dificultatea unei asemenea clasificări, dacă se face doar cu argumente lingvistice, fondul chestiunii fiind de natură extralingvistică. În cele ce urmează vor fi analizate câteva criterii propuse pentru soluționarea acestei probleme complexe.

α. Criteriul genealogic¹⁹ susține, pe bună dreptate, că dialectele sînt idiomuri care au aceeași proveniență, dar aceasta înseamnă — implicit — numai o delimitare a sferei în care se pune problema disocierii limbii de dialect : sfera idiomurilor înradite.

Asociat cu punctul de vedere istoric asupra evoluției limbilor, acest criteriu demonstrează că toate limbile unei familii date au fost la originea îndepărtată dialecte ale unui idiom-bază, dar nu mai poate stabili cînd și de ce se poate vorbi de limbi distincte și nu de dialecte. Să urmărim un exemplu concret : latina s-a scindat — datorită vastității Imperiului roman, împărțirii sale administrativ-teritoriale, substratului diferit de la o regiune la alta și apoi destrămării sale de către popoarele migratoare — într-o serie de dialecte orientale și occidentale, între care : ibero-romana, galo-romana, daco-romana etc., din care provin actualele limbi romanice : spaniola, franceza, româna și celelalte. Conform criteriului în discuție s-ar putea admite cu ușurință că limbile romanice actuale nu sînt decît dialecte ale limbii latine.

β. Criteriul structural²⁰ — fiind luat în considerație de către unii cercetători în strînsă legătură cu precedentul, sub denumirea comună de *criteriu genetic-structural* — a fost propus într-o formă interesantă de către lingvistul ceh Václav Polák²¹.

Într-o primă formă, criteriul se referă la asemănarea fondului principal lexical și a structurii gramaticale a două idiomuri. În cazul în care ele se aseamănă am avea a face cu dialecte ale aceleiași limbi, în caz contrar — idiomurile sînt limbi distincte. Dar criteriul structurii nu spune cît de mari trebuie să fie asemănările ca să se poată vorbi de dialecte și cît de adînci deosebiri ca să poată fi vorba de limbi. Există dialecte ale aceleiași limbi foarte diferite între ele (în Italia, Germania), pe cînd limbi diferite cunosc o asemănare mult mai mare (limbile slave în particular cele de răsărit); nu se vede, în limitele aplicării acestui criteriu, de ce unele dialecte italiene n-ar putea fi considerate limbi, iar limbile slave de est — dialecte. În formularea de mai înainte criteriul discutat se apropie de acela al înțelegerii între vorbitorii a două idiomuri, la care se vor face referințe mai jos.

Václav Polák arată că dialectele sînt variante cu aceeași structură lingvistică dacă ele se bazează pe același sistem morfosintactic (în alți

¹⁹ Susținut, în lingvistica românească, de către acad. Al. Rosetti, D. Macrea și B. Cazacu. Cf. B. Cazacu, *Studii de dialectologie română*, București, 1966, p. 18—19. Criteriul nu intrunește adeziunea unanimă a lingviștilor, cf. Graur, *Studii*, p. 295, și *Introducere*, p. 279.

²⁰ Vezi B. Cazacu, *lucr. cit.*, p. 20—21; și valabilitatea acestui criteriu este înfirmată. Pentru discuție vezi Graur, *lucr. cit.*, p. 300, și *Introducere*, p. 280.

²¹ Vezi *Contribution à l'étude de la notion de langue et de dialecte*, „Orbis” III, 1954, fasc. 1, p. 89—98.

termeni: structură gramaticală) — cel mai stabil și mai caracteristic domeniu al unei limbi. Variațiile care apar în interiorul unui idiom sînt numai de domeniul lexicului și al foneticii și ele dau naștere la ceea ce Polák numește „variante orizontale” și „variante verticale”. Variantele orizontale sînt unitățile teritoriale ale limbii — dialectele, iar cele verticale sînt aspectele sociale — limba literară, jargoanele etc. S-ar părea că această clasificare ar permite delimitarea, pe plan structural, a limbilor de dialecte, dar rezultatele ei nu concordă întotdeauna cu realitatea. „Aplicată în perspectivă sincronică la domeniul slav, ea autorizează pe autor să considere ceha, slovacă, poloneza, rusa și sîrbo-croata ca variante regionale (« orizontale »), adică dialecte; independența acestor limbi slave ar fi — după V. Polák — aparentă și s-ar datora existenței variantelor verticale (limbile literare), create prin condiții extralingvistice (politice, culturale etc.)”²².

În concluzie, criteriul *genetic-structural* este utilizabil numai la stabilirea filiației, a înrudirii idiomatice, ducînd la constatarea că — în interiorul oricărei familii de limbi — fiecare limbă a fost la un moment dat al istoriei sale dialect al unui idiom comun, de bază, după scindarea căruia devine limbă independentă, dar nu permite nici precizarea momentului cînd un dialect devine limbă, nici diferențierea prin vreun mijloc oarecare a dialectului de limbă.

γ. **Criteriul verigilor intermediare**²³. Acest criteriu se referă la dispersia spațială a idiomurilor înrudite, față de precedentul — care apelează în primul rînd la factorul timp. După unii lingviști, datorită diferențelor foarte mari dintre idiomurile, înrudite, din cîmpia Chinei, ar fi vorba de mai multe limbi chineze, nu de dialecte. Prin aducerea în discuție a „verigilor intermediare” se demonstrează că, dimpotrivă, dată fiind trecerea treptată de la un idiom chinez la celălalt, fără limite abrupte, este vorba totuși de dialecte chineze diferite și nu de limbi distincte. Dar limite laxe nu există numai între dialecte, ci și între limbi independente (trebuie făcută însă observația că numai în cazul apartenenței lor la aceeași familie de limbi) — între franceză și italiană, între bulgară și sîrbă, slovacă și polonă, rusă și bielorusă.

Criteriul discutat aici mai e cunoscut și sub numele de criteriul *continuității teritoriale*²⁴, cînd se referă la diviziunile teritoriale ale unei limbi vorbite neîntrerupt pe o porțiune spațială. Astfel, dialectele dacoromâne (muntean, moldovean, bănățean, crișean, maramureșean) se află unul în continuitatea celuilalt. La fel, dialectele spaniole (castilian, leonez, aragonez ș. cl.) și ale multor altor limbi; în aceste cazuri dialectele respective se învecinează teritorial și trecerile de la unul la celăl-

²² B. Cazacu, *lucr. cit.*, p. 21.

²³ Vezi comentarea lui în Graur, *lucr. cit.*, p. 297.

²⁴ Cf. *Introducere*, p. 280.

lalt se fac pe nesimțite, dând naștere unor zone mixte din punct de vedere dialectal, a căror situație a fost comentată încă la începutul secolului de către G. Weigand, care introduce termenul de *Übergangsdialekt* (categorie în care include două subtipuri: *Mosaikdialekt* și *Mischdialekt*) ceea ce ar corespunde *ariilor suprapuse* din terminologia lui K. Jaberg (în cazul cărora două sau mai multe fenomene lingvistice se întâlnesc pe suprafețe care se suprapun în întregime sau în parte) și *ariilor intermediare, de tranziție sau de trecere* din aceeași terminologie (zone în interiorul cărora are loc un permanent amestec între fenomenele lingvistice specifice pentru două dialecte sau mai multe).

Dar sînt și situații în care continuitatea teritorială — implicit verigile intermediare — nu se realizează: așa se întîmplă cu dialectele săsești din România față de germană, cu dialectul ciangăilor față de maghiară. Aceeași problemă se pune și pentru idiomurile romanice sud-dunărene față de dacoromână și în raporturile dintre ele, ca și față de limbile romanice occidentale; la fel, pentru maghiară în raport cu celelalte limbi fino-ugrice etc. Continuitatea teritorială a idiomurilor poate fi întreruptă fie prin interpunerea populațiilor de alte origini în mijlocul unui mediu etnic și lingvistic omogen (în felul acesta slavii și maghiarii au întrerupt, la un moment dat, continuitatea spațială a idiomurilor romanice din Peninsula Balcanică), fie prin desprinderea unei populații dintr-un anumit mediu etno-lingvistic și stabilirea ei la mari distanțe de teritoriul original (detașarea maghiarilor de celelalte popoare fino-ugrice). Urmarea este evoluția independentă și — prin concursul factorilor extralingvistici — transformarea în limbi de sine stătătoare a idiomurilor astfel izolate de masa idiomatică omogenă inițială. Într-o situație similară se află și limbile slave, opoziția nefăcîndu-se numai între grupurile de est și vest, pe de-o parte, și cel de sud, pe de alta (izolate între ele de către română și maghiară), ci și în interiorul fiecărui grup în parte, dar mai ales pe baza unor criterii extralingvistice.

Idiomurile romanice sud-dunărene sînt apropiate structural de dacoromână, dar nu numai existența unor trăsături fonetice distincte, a unor fonduri lexicale cu caracteristici specifice, ci și amprente mai puternice ale unei influențe balcanice și faptul că de un mileniu și jumătate ele au fost despărțite și repartizate în state diferite, duc la concluzia că aromâna, meglenoromâna și istroromâna sînt limbi romanice diferite de dacoromână, alcătuiind reminiscențele sudice ale romanității orientale. Toate, împreună cu dacoromâna, au fost dialecte ale limbii române primitive comune, cu al cărei studiu s-au ocupat G. Weigand, S. Pușcariu și în ultima vreme I. Coteanu.

A le considera și astăzi dialecte ale limbii române, ar însemna să cădem în eroarea pe care o făcea I. Heliade Rădulescu în prima jumă-

tate a secolului trecut, reducînd româna și italiana la situația de dialecte ale limbii latine.

Încercările de dacoromânizare a idiomurilor romanice sud-dunărene s-au dovedit infructuoase; de natură pur livrescă fiind, ele nu s-au deosebit cu mult de încercările de latinizare forțată a dacoromânei, inițiate de către latinisti.

δ. **Criteriul posibilității de tranziție sau de transpunere**²⁵. Se bazează pe existența corespondențelor, în primul rînd fonetice, între idiomuri. În cazul în care vorbitorul unui idiom poate transpune particularitățile acestuia în particularități ale altui idiom, se consideră că este vorba de dialecte. Astfel, bănățeanul își dă seama că unui *đ* din idiomul său (*unđe*), îi corespunde în munteneste *d* (*unde*), iar lui *ć* (din *frace*) îi corespunde *t* (munt. *frate*) etc.; operînd cu aceste corespondențe, vorbitorul bănățean poate vorbi corect munteneste, fără prea mare greutate.

Criteriul este valabil mai ales pentru fonetică; pentru morfologie exemplele de posibilitate a transpunerii sînt mai rare; pentru a vorbi munteneste sau moldovenește un oltean trebuie, între altele, să renunțe la folosirea perfectului simplu — specific idiomului său — și să adopte perfectul compus. E de observat că astfel de transpuneri, în fonetică înainte de toate, ar putea permite considerarea unor idiomuri ca rusa și bielorusa drept dialecte ale aceleiași limbi (pentru că unui *d* rusesc urmat de vocală anterioară îi corespunde un *dz* în bielorusă ș.a.m.d.).

Pentru luarea în considerare a acestui criteriu este neapărat nevoie ca vorbitorii celor două idiomuri (din care se transpune și în care se transpune) să se înțeleagă între ei, ceea ce înseamnă că trebuie completat criteriul discutat aici cu altul, acela al înțelegerii, despre care se va vorbi mai jos.

ε. **Criteriul extinderii funcțiunilor sau filologie**²⁶ apare în lucrările mai noi ale unor lingviști din apus: C. Tagliavini, W. von Wartburg. Ei susțin că se poate considera limbă un idiom ale cărui funcțiuni devin foarte complexe în epoca modernă și care este utilizat în toate domeniile de activitate umană, ca limbă națională și literară. Factorul caracteristic al unei limbi ar fi funcțiunea ei literară. Spre deosebire de limbă, dialectul e utilizat în domeniul vieții cotidiene, de multe ori el se reduce la medii restrînse, servind ca mijloc de comunicare pentru grupuri foarte mici de vorbitori.

În antichitate au existat așa-numitele dialecte literare, dar ele erau limitate la operele și genurile beletristice. În epoca modernă prin caracter *literar* al limbii se înțelege că aceasta are un aspect îngrijit, normat și unitar, varianta cu aceste trăsături fiind mijloc de comunicare în toate mediile sociale și profesionale.

Desigur, limba literară are o anumită bază dialectală; pentru dacoromână ea este dată de dialectul muntenesc, limba literară italiană

²⁵ Vezi discutarea lui în Graur, *lucr. cit.*, p. 303—304, și în *Introducere*, p. 280.

²⁶ Cf. B. Cazacu, *lucr. cit.*, p. 27—28.

derivă din dialectul toscan (florentin), spaniola literară — din dialectul castilian etc. Dar și unele dialecte pot avea o variantă „literară”; literatura populară însăși este caracterizată printr-o „limbă” deosebită de aceea a conversației cotidiene din mediile populare ²⁷. Criteriul enunțat mai înainte ar fi: dificil de aplicat la disocierea limbii de dialecte în domeniul unor idiomuri exotice ²⁸, vorbite de către populații pentru care nici nu se pune problema existenței națiunii.

În cazul națiunilor moderne, pentru care existența unei limbi unice este o trăsătură caracteristică, sub influența limbii literare încep să se steargă treptat deosebirile dintre dialecte, pe de-o parte pentru că termeni și construcții literare pătrund în medii populare, vorbitoare de dialecte, pe de alta pentru că limba literară achiziționează — prin limba literaturii artistice — noi elemente regionale, dialectale, îmbogățindu-se, ceea ce dă naștere unei tendințe spre unificarea idiomatică teritorială. Această tendință stă la baza altui criteriu de disociere între limbă și dialecte, criteriul posibilității de contopire, despre care va fi vorba mai departe.

ζ. Criteriul înțelegerii ²⁹ susține că dacă vorbitorii a două idiomuri diferite se înțeleg între ei fără efort și fără alt intermediu (variante literară), atunci vorbesc dialecte ale aceleiași limbi, dacă nu se înțeleg — vorbesc limbi diferite. Criteriul este valabil uneori, dar există și suficiente cazuri în care nu se mai poate aplica. Pe de-o parte există idiomuri atât de diferențiate între ele, încât nu permit înțelegerea vorbitorilor decât prin intermediul unei variante literare și care sînt totuși considerate dialecte. Este situația unor dialecte italiene (un italian din nord, un piemontez de pildă, și un sicilian, vorbitor al unui dialect sud-italian, nu se pot înțelege între ei fără ajutorul italienei literare), a unor dialecte germane, a dialectelor chinezești: un chinez din Pekin și unul din Șanghai se înțeleg bine în scris, hieroglifile fiind panchineze, dar oral nu mai pot comunica; deosebirile dintre dialectele chineze sînt atât de mari încît ating și elementele limbii considerate în general foarte stabile, cum e pronumele (persoana întîi singular a pronumelui sună *wo* la Pekin, dar *a-la* la Șanghai). Pe de altă parte există idiomuri ai căror vorbitori se înțeleg foarte bine între ei și totuși ramificațiile respective sînt considerate limbi (e situația limbilor slave, deja amintite). De altfel, în foarte rare situații, și vorbitorii de română se înțeleg cu cei de italiană,

²⁷ Cf. Graur, *lucr. cit.*, p. 317 și urm.

²⁸ Vezi L. Wald—E. Slave, *Ce limbi se vorbesc pe glob?*, București, 1968, p. 11.

²⁹ A fost introdus în discuție la începutul secolului nostru de către G. Gröber și preluat de către K. Vossler. În lingvistica românească, la acest criteriu aderă D. Macrea (vezi LR V, 1956, 1, p. 17—18, și 4, p. 72; cf. și *Probleme de lingvistică română*, București, 1961, p. 59—61). La bibliografia românească a problemei se pot adăuga: B. Cazacu, *lucr. cit.*, p. 22—23, Graur, *lucr. cit.*, p. 296—297, și *Introducere*, p. 279.

destul de bine, fără ca idiomurile respective să fie considerate astăzi dialecte ³⁰.

L. Ronjat ³¹, apelînd și la criteriul continuității teritoriale, afirmă că dacă oamenii dintr-o localitate se înțeleg cu cei din altă localitate (în speță, vecină) este vorba de același dialect, dacă nu se înțeleg — dialectele sînt diferite — ceea ce, de asemenea, nu se probează totdeauna. În atari situații criteriul nu aduce nimic nou în problema delimitării limbă/dialect.

η. Criteriul apartenenței la același stat ³²: dacă două sau mai multe idiomuri se vorbesc în interiorul granițelor aceluiași stat — ele sînt dialecte ale unei limbi unice, dacă se vorbesc în state diferite — sînt limbi deosebite. Intervine însă o condiție: ca idiomurile vorbite între granițele aceleiași țări să fie dialecte, trebuie ca în mod necesar să fie înrudite nemijlocit. Relația limbă-stat nu este totdeauna perfectă. Inconveniente aplicării acestui criteriu la rezolvarea chestiunii „limbă sau dialect?” sînt multiple și evidente.

În primul rînd limba și diviziunile sale teritoriale sînt preexistente statului, ca și națiunii. Limbi cu dialecte se cunosc încă din antichitate, cînd organizațiile statale nu erau riguroase sau nici nu existau. De-a lungul istoriei granițele de stat au fost foarte fluctuante, în funcție de interese politice în primul rînd, fără luarea în considerație, cu suficientă consecvență, a unor entități etnice sau lingvistice. Este drept, pe de altă parte, că în epoca burgheză se manifestă tendința realizării unei unități pe baza relației limbă — națiune — stat.

În al doilea rînd există cazuri în care aceeași limbă se vorbește în mai multe state: engleza, de exemplu, este limba națională a Angliei, a Statelor Unite, a Australiei și limbă oficială a Uniunii Sud-africane; spaniola se vorbește în Spania și în statele Americii Centrale și de Sud (cu excepția Braziliei). Invers, există state în care se vorbesc mai multe limbi, înrudite sau nu direct: în Elveția — patru (franceza, italiana și retoromana, toate trei romanice, la care se adaugă germana), în Cehoslovacia — două (ceha și slovacă, ambele slave), în Belgia — două (franceza — romanică și flamandă — germanică) etc. Mai mult decît atît, se vorbește de limbi (înrudite) și nu de dialecte, în interiorul granițelor aceluiași stat — este cazul Cehoslovaciei, al Indiei. În India se vorbesc astăzi limbile indiene moderne: hindi — care a devenit și limbă oficială

³⁰ Unele manuale românești de italiană recurgeau, pentru partea de inițiere, la exerciții în care lexiconul și gramatica celor două limbi erau mai apropiate, dînd propoziții întregi de felul următoarelor: „Mamma crede che tu dormi. La vacca mugge. Dal monte si vede il mare. Il vino caldo fa bene. Tu ieri hai avuto tre pere” etc., etc. (cf. Enzo Loreti, *La lingua italiana*, volume primo, Brașov, 1941, p. 16).

³¹ Apud Graur, *lucr. cit.*, p. 297.

³² Introdus în discuție de către Romulus Todoran, *Cu privire la o problemă lingvistică în discuție: limbă și dialect*, „Cercetări de lingvistică” I, 1956, p. 91—101; cf. și Graur, *lucr. cit.*, p. 298—300; idem, *Limbă, dialect, stat*, „Viața românească” 3, 1958, p. 98—102; *Introducere*, p. 279.

a întregului stat —, oriya, assami, marathi, gujarati etc. Pornind de la considerente politice și religioase, după al doilea război mondial s-a creat statul Pakistan, a cărui limbă oficială a devenit una dintre limbile indiene moderne — limba urdu. Celelalte limbi indiene se folosesc mai departe între granițele statului indian.

E adevărat că, de obicei, atunci când o unitate etnică organizată într-un singur stat se divide ca urmare a destrămării statului, variantele lingvistice vorbite de populația respectivă, inițial dialecte, devin limbi odată cu formarea națiunilor organizate în noi unități administrativ-teritoriale. Cauza diferențierilor mai adânci sau mai superficiale între idiomuri este extralingvistică și în acest caz și ține de caracterul social-politic al formațiunii statale, de caracterul economiei sale. În România occidentală diferențierile între dialecte sînt adînci datorită îndelungatei fărîmițări feudale și economiei strict închise a principatelor respective, cel puțin în timpul evului mediu. Diversele regate și domenii ale rajahilor din India, a căror existență se prelungește parțial pînă în statul modern indian, explică în mod similar situația lingvistică a marelui stat din sudul Asiei. În privința țărilor românești nu se poate spune același lucru, pentru că feudalismul a fost aici mai slab decît în Occident, centralizarea administrativ-politică a fiecărui principat fiind o preocupare de căpetenie a fiecărui voievod; de aceea diferențele dintre dialectele dacoromânești sînt mici și au apărut relativ tîrziu.

9. **Criteriul conștiinței.** Criteriul de mai sus trebuie neapărat completat cu acela al *conștiinței* vorbitorilor ³³ că vorbesc o limbă comună și că aparțin aceleiași entități etno-lingvistice. Tot în acest cadru se poate adăuga tradiția culturală în folosirea unui idiom sau a altuia de către o anumită populație. De aceea idiomurile săsești din România sînt numai dialecte ale limbii germane, sașii avînd totdeauna sentimentul că sînt germani și folosind ca limbă literară germana. Cît despre idiomurile romanice sud-dunărene trebuie făcută precizarea că aromânii, meglenoromânii și istroromânii au pierdut în cursul istoriei sentimentul unității lor etno-lingvistice cu dacoromânii, acest sentiment fiind resuscitat pe cale livrescă; el nu s-a infiltrat în conștiința acestor populații.

10. **Criteriul posibilității de contopire.** În legătură cu ultimele două criterii se poate invoca în rezolvarea disocierii limbii de dialect criteriul *posibilității de contopire* ³⁴, conform căruia se înțeleg prin dialecte acele idiomuri care se pot contopi sau se pot vărsa, estompîndu-și deosebirile

³³ Luat în considerație pentru prima dată de către A. Meillet, *Le problème de la parenté des langues*, *Lingu. hist.* I, p. 8 și p. 104 și *La méthode comparative en linguistique historique*, Oslo—Leipzig—Paris—Londra—Cambridge, 1925, p. 82. Vezi și D. Macrea, *Probleme...*, p. 67, B. Cazacu, *lucr. cit.*, p. 24—27, *Introducere*, p. 280—281.

³⁴ Propus de către Graur, *Studii*, p. 304—305.

în limba națională unică. Evident, nu toate dialectele se contopesc. Fenomenul se produce, de obicei, în cazul acelor idicmuri strâns înrudite care se vorbesc în limitele aceluiași stat; în cazul acesta — în alți termeni — e vorba de dialecte convergente. În cazul în care continuitatea teritorială, lingvistică între dialecte și limba căreia i se subordonează este întreruptă, dialectele sînt divergente (atipice)³⁵ — ele pot deveni limbi (așa cum s-a întîmplat cu dacrocâna, aromâna etc.) sau pot chiar să dispară, fiind înlocuite cu idicmul populației în mijlocul căreia trăiesc vorbitorii lor (cazul istroromânci, al idicmului ciangău).

κ. **Criteriul subordonării**³⁶ este indispensabil definirii dialectului în raport cu limba, între ele fiind un raport de subordonare ierarhică. Dialectele sînt unități ierarhic inferioare limbii, după cum graiurile sînt unități teritoriale subordonate dialectului, de rang inferior față de acesta. Prin prisma acestui criteriu au fost definite ramificațiile teritoriale ale limbii la începutul capitoului de față.

În concluzie, din punct de vedere dialectal, limba este o categorie generală, căreia i se subordonează dialectele. Ramificațiile teritoriale rezultate din sciziunea unui idiom inițial sînt *dialecte*, și *nu limbi separate*, dacă ele manifestă o tendință centripetă, de estompere a diferențierilor dintre ele, în toate compartimentele, sub tutela limbii care le subordonează. O astfel de tendință, ca și aceea centrifugă (de separarea dialectelor în limbi distincte) depinde de concurența unui număr de factori extralingvistici, între care conștiința vorbitorilor că aparțin aceleiași entități etnice și politice, sau — dimpotrivă — la entități diferite, este cel mai important.

³⁵ R. Todoran, *art. cit.*; cf. și A. Martinet, *Dialect*, în „Romance Philology” VIII, 1954 — 1955, p. 1—11.

³⁶ Adus în discuție de către Al. Graur, *lucr. cit.*, p. 305—309, căruia i se alătură Coțeanu, *Dialectologie*, p. 58—61. Vezi și D. Macrea, *lucr. cit.*, p. 66—67.

B. Clasificarea limbilor

⋮

1. Limbi artificiale

Problema „babilonismului” a trezit în mintea gânditorilor din cele mai vechi timpuri ideea unei limbi artificiale care să fie înțeleasă de toată lumea.

După cum arată Svadost, încă Platon spunea că zeii au fericit omenirea dăruindu-i o limbă comună¹. Oamenii însă nu au așteptat acest dar de la zei și au încercat să născocescă ei o limbă înțeleasă de toți.

În evul mediu, ideea limbii artificiale devine din ce în ce mai frecventă. În secolul al XI-lea, partizanul ei este șeicul Maxiedin, care ar fi inventat un sistem de comunicare intertribală.

În secolul al XIII-lea filozoful Ramón Lull în tratatul *Ars magna* (1280), a dat un sistem de limbă scrisă pentru comunicarea între popoare.

Necesitatea unei limbi artificiale internaționale se impune, din ce în ce mai mult, către mijlocul secolului al XVII-lea, când limba latină începe să fie înlocuită, și în mediile științifice, cu limbile naționale.

Întrevăzînd pierderea, de către limba latină, a privilegiului de care se bucura (singura limbă pentru științe), filozoful umanist Juan Luis Vives (1492 – 1540), în tratatul *De Disciplinis*, scria : „Ar fi fost o fericire dacă ar fi existat o singură limbă cu care să se înțeleagă toate popoarele. Va muri latina și atunci va pătrunde dezbinarea în toate științele și se va naște primejdia ruperii relațiilor între popoare”².

Limba latină a murit, dar relațiile dintre popoare nu s-au rupt, ci, dimpotrivă, firele care le leagă sînt mai numeroase și mai puternice. Limba universală nu este cauză, ci efect al relațiilor strînse dintre popoare.

Primul document care ni s-a păstrat și care conține programul tuturor limbilor artificiale create de atunci încoace este scrisoarea lui Descartes, din 20 noiembrie 1629, către abatele Mersenne. După opinia lui Descartes, greutatea principală în înțelegerea vorbitorilor de limbi diferite este dată de lipsa unei gramatici comune construită după legile logicii. El și-a exprimat încrederea în posibilitatea creării unei limbi în care să nu fie decît o conjugare, o declinare și un singur procedeu de formare a cuvintelor; o gramatică fără forme defective și neregulate, în care flexiunea verbală și nominală se rezolvă cu ajutorul afixelor. Gîndirea va

¹ A. Svadost, *Как возникнет всеобщий язык?* Moscova, 1968, p. 76.

² *Ibidem*, p. 77.

reforma gramatică sau mai degrabă va crea una nouă, pe care „les esprits vulgaires” să o poată învăța în mai puțin de cinci-șase ore³. O astfel de gramatică aplicată la rădăcinile limbilor naturale ar face posibilă comunicarea între vorbitori de limbi diferite.

Descartes a imaginat însă și un vocabular filozofic, propunând să se definească mai întâi toate ideile simple, din a căror combinație se formează idei complexe. Ideile simple erau asimilate cifrelor și numerelor, iar combinațiile lor erau considerate analoge operațiilor aritmetice. După cum cineva poate învăța să numească și să scrie într-o zi toate numerele într-o limbă necunoscută, tot astfel, cu ajutorul unor sisteme de notare prin combinații de litere a ideilor simple, din care se compune tot ce gândesc oamenii, se va crea o limbă universală „foarte ușor de învățat, pronunțat și scris și, ceea ce e mai important, care va reprezenta așa de distinct toate lucrurile, încât ar fi aproape imposibil să ne înșelăm”⁴. Descartes arată că o asemenea limbă depinde de filozofie, pentru că vocabularul ei se stabilește în funcție de datele cunoașterii, iar Leibniz remarcă că o astfel de limbă universală va permite eliminarea controverselor în materiile care depind de judecată; a vorbi, a judeca sau a calcula va fi de acum înainte același lucru⁵.

Ideile lui Descartes despre un vocabular filozofic și o gramatică regulată cuprind în germene principalele sisteme de limbi artificiale care s-au creat începând de atunci.

Ținând seamă de raportul lor față de limbile naturale, limbile artificiale sînt clasificate în trei tipuri de bază:

a. Limbi *apriori*, adică limbi artificiale fără vreo legătură cu limbile naturale.

b. Limbi *mixte*, adică limbi artificiale care au trăsături comune cu tipul *apriori* dar au și elemente extrase din limbile naturale.

c. Limbi *aposteriori*, adică cele create pe baza uneia sau a mai multor limbi naturale.

În continuare vom da exemple de fiecare tip, oprindu-ne atenția numai asupra cîtorva dintre numeroasele idiomuri care în majoritate au murit înainte de a se naște.

a. Limbi artificiale apriori

Limbile *apriori* sînt filozofice și nefilozofice. Cele filozofice se bazează pe clasificarea logică a tuturor ideilor noastre, în timp ce sistemele *apriori* nefilozofice au la bază o clasificare empirică a ideilor.

Primul care a concretizat într-un sistem *apriori* ideile lui Descartes despre analogia dintre numere și combinațiile numerice, pe de o parte, și ideile simple și combinațiile dintre ele, pe de altă parte, este filozoful

³ L. Couturat și L. Léau, *Histoire de la langue universelle*, Paris, 1907, p. 12.

⁴ *Ibidem*, p. 13.

⁵ P. Burney, *Les langues internationales*, Paris, 1964, p. 19.

Leibniz. Raționamentul care stă la baza sistemului lui Leibniz este următorul: ideile complexe rezultă din combinațiile de idei simple la fel cum numerele compuse sînt formate din numere primare. Formarea de idei complexe e analogă înmulțirii din aritmetică, iar descompunerea unei idei în elemente simple e analogă descompunerii unui număr în factorii săi primi.

De aici urmează că se pot reprezenta ideile simple prin numere primare, iar ideile complexe prin produsul numerelor primare corespunzătoare ideilor simple. În acest fel orice raționament se va reduce la un calcul numeric.

Pentru ca acest calcul logic să se transforme în limbă e suficient să traducem numerele prin cuvinte pronunțabile după următoarea metodă:

Se vor reprezenta cele 9 cifre semnificative prin primele 9 consoane (b, c, d, f, g, h, l, m, n), iar unitățile zecilor (1, 10, 100, 1 000, 10 000) prin cele 5 vocale (a, e, i, o, u).

Pentru a enunța sau a scrie un număr e suficient să enunțăm sau să scriem numărul de unități al fiecărui ordin marcîndu-l prin consoana care corespunde cifrei și vocala care corespunde ordinului de zeci, sute etc. De exemplu, numărul 81 374 se va scrie și pronunța: *mubodilefa*, iar 53 476 se va scrie și pronunța *gudofileha*.

Această corespondență între litere și cifre reprezintă o primă idee despre limba universală așa cum a conceput-o Leibniz. Realizarea ca atare a unei astfel de limbi universale presupunea însă elaborarea unui vocabular și a unei gramatici.

Pentru formarea vocabularului era necesar să se întocmească un catalog complet al ideilor primare, iar pentru crearea gramaticii era necesar să se stabilească, pe baza studierii limbilor naturale, diversele relații dintre idei exprimate prin mijloace gramaticale.

Această dublă cercetare privind analiza logică a cuvîntului și a formelor gramaticale constituie premisa de la care se pornește pentru alegerea elementelor ce compun limba universală și ea l-a preocupat toată viața pe Leibniz, dar niciodată nu a fost realizată. Astfel limba sa filozofică a rămas la stadiul de proiect.

Alte limbi apriori filozofice se bazează pe principiul simbolului literelor. Un proiect de acest fel a construit John Wilkins (1614 — 1672). Proiectul său cuprinde 6 clase și 40 de subclase. Fiecare clasă și subclasă e simbolizată printr-o anumită literă (fonem). Începutul complexului sonor al unui cuvînt se formează din consoană + vocală, de exemplu: *ba-*, *be-*, *bi-*, *do-*, *de-*, *di-* etc. Precizarea semnificației cuvîntului se realizează cu ajutorul unui sunet așezat la începutul complexului sonor. De exemplu: *dab = spirit*, iar antonimul său e *adab = corp*; *dad = rai* și *adad = iad*.

Un proiect de tip apriori nefilozofic care la vremea respectivă a stîrnit un oarecare interes este limba muzicală universală inventată de Fr. Sudre și botezată *solresol*.

Autorul acestui proiect folosește ca elemente ale limbii universale, în loc de sunetele diferite și variabile ale limbilor naturale, cele șapte

note muzicale — semne invariabile și universale. Aceste note se pot folosi în moduri diferite (se scriu sau se enunță numele lor internațional, se reprezintă prin primele 7 cifre arabe sau prin cele 7 culori, se pot cînta la un instrument etc.) și de aceea limba solresol poate fi pe rînd *vorbită, scrisă, mută* (prin gesturi) și *secretă*.

Lexicul în întregime apriori nu se bazează ca în limbile filozofice pe clasificarea logică a ideilor. Cuvintele au de la una pînă la cinci silabe după cum sînt formate din una pînă la cinci note. Combinațiile de una și două silabe sînt cuvintele mai uzuale: adverbe, pronume și conjuncții: *si* = = da; *do* = nu; *re* = și; *sol* = dacă; *dore* = eu, *domi* = tu etc.

Gramatica, de asemenea, e foarte simplificată. Femininul se formează de la masculin prin repetarea vocalei din nota finală, iar pluralul este marcat de repetarea consoanei din nota finală. De exemplu: *sisol* = domn, iar *sisol* (citit sisoo-1) = doamnă; *dofă* (citit dofaa) = ea, iar *doffă* = ele.

Cazuri nu sînt decît trei, și ele se diferențiază cu ajutorul articolului, iar modul și timpul sînt marcate prin particule ajutătoare.

Cu toate că solresol a fost apreciată de unele personalități politice și culturale marcante din epoca aceea, totuși succesul este vremelnic și proiectul, criticabil⁶ mai ales pentru posibilitățile reduse de exprimare, este repede înlocuit cu un altul.

Indiferent de particularitățile fiecărui idiom, limbile apriori au în comun faptul că se prezintă ca niște idiomuri *absolut noi*. Cuvintele sînt formate din rădăcini care nu amintesc cu nimic de limbile cunoscute, iar gramatica e în întregime sistematizată și regulată, deși nu totdeauna suficient de simplă.

În ciuda scopului urmărit, cele două trăsături nu sînt totuși de natură să facă practicabile limbile apriori. Caracterul *absolut nou* face ca aceste sisteme artificiale să fie mai greu accesibile decît o limbă naturală.

Avînd la bază clasificarea logică a ideilor, limbile filozofice pleacă de la premisa implicită că datele cunoașterii ar fi imuabile. Aceasta însă nu concordă cu ideile noastre despre relativitatea adevărului. Încorporînd în denumirea obiectului definiția sa, nomenclatura ideologică nu mai e valabilă dacă pe baza unei cunoașteri mai profunde a obiectului se modifică definiția lui. Acest neajuns e valabil și pentru limbile apriori nefilozofice (solresol), care, pentru formarea nomenclaturii, au ca punct de plecare tot o clasificare a ideilor, dar una empirică și arbitrară, deci cu atît mai subiectivă și mai precară.

b. Limbi artificiale mixte

După mai bine de două secole de încercări neizbutite devine evidentă imposibilitatea adoptării unei limbii de tip apriori.

În 1885, Ch. Renouvier a scris un articol despre limba internațională în secolul al XIX-lea în care critică proiectele apriori pe motiv că limba

⁶ „Le solrésol présente, a un degré suprême, tous les défauts pratiques des langues philosophiques, sans en avoir les avantages théoriques” (L. Couturat și L. Léau, *lucr. cit.*, p. 37).

internațională trebuie să fie filozofică în ceea ce privește gramatica, dar nu și vocabularul.

Gramatica să se conducă după analiza logică, iar vocabularul să fie extras din limbile naturale. Acesta a fost în genere principiul limbilor aposteriori. Între tipul apriori și tipul aposteriori se situează limbile artificiale *mixte*, care întrunesc trăsături comune tipurilor apriori și aposteriori.

Primul proiect care s-a bucurat, pentru scurt timp, de un mare succes aparține tipului de limbi artificiale mixte și a fost numit *volapük*⁷. Autorul acestui proiect este Johann Martin Schleyer, un preot care cunoștea foarte multe limbi (după unii 50, după alții 83) și care pretindea că ar fi creat proiectul său în timpul unei inspirații aproape miraculoase survenită în noaptea din 31 martie 1879.

După cum declară autorul ei, limba volapük are ca punct de plecare în formarea vocabularului „în primul rând limba engleză, pentru că e vorbită de circa 100 milioane de oameni”⁸, dar și alte limbi de largă circulație (latina, germana, franceza) își dau concursul în selectarea rădăcinilor pentru vocabularul volapük.

Cuvintele extrase din lexicul limbilor naturale nu se mențin ca atare, ci sînt supuse unor transformări menite să faciliteze pronunțarea și folosirea lor. Se preferă în general rădăcinile monosilabice, pentru ca derivatele să nu fie prea lungi. Cuvintele care se declină nu se termină niciodată în siflante (*f, s, z*), pentru a putea primi la plural desinența *-s*. „Rădăcinile împrumutate din limbile vii — spun Couturat și Léau⁹ — suportă deformări și mutilări adesea considerabile, care au ca rezultat reducerea lor la silaba centrală”. De exemplu: lat. *sapientia* devine în volapük *sap*; *terra* devine *ial*, engl. *speak* devine *pük*, fr. *difficulté* devine *ficul*, *propagation* devine *pak* ș.a.m.d. Unii au cerut să fie prescurtate chiar și cuvintele internaționale: de exemplu, *filozofie* să devină *fizop*, *literat* să devină *lirat*. Derivarea și compunerea sînt procedee foarte uzitate pentru formarea cuvintelor în volapük. Sistemul de prefixe și sufixe este în întregime arbitrar.

gi — indică repetarea acțiunii: *mekön* = a face

gimekön = a reface

-av = sufix care indică o știință: *stel* = stea

stelav = astronomie ș.a.m.d.

Cuvintele compuse sînt adesea foarte lungi, formate și din trei rădăcini: *volapükatidel* = profesor de volapük; *tedatidastid* = școală comercială (*ted* = comerț, *tid* = învățămînt, *stid* = instituție).

Gramatica volapük seamănă cu gramatica limbilor filozofice în sensul că flexiunea e în întregime arbitrară, fără nici o legătură cu flexiunea

⁷ Denumirea *volapük* este creată pe baza cuvintelor engleze *world* și *speak*.

⁸ Apud L. Couturat și L. Léau, *lucr. cit.*, p. 135.

⁹ *Ibidem*.

din limbile naturale. Există o singură declinare cu patru cazuri marcate cu ajutorul desinențelor :

N = zero ; G = - a ; D = - e ; Ac = - i (*dom, doma, dome, domi*). La plural se adaugă pentru fiecare caz desinența -s (aceeași peste tot).

Verbele au o singură conjugare absolut regulată. Categoriile gramaticale (diateză, timp, mod, persoană) sint marcate cu ajutorul afixelor. De exemplu :

-b = sufix pentru pers. I singular

-o = sufix modal — indicativ.

ă- = prefix pentru imperfect. De la rădăcina *löf* (a iubi) se formează : *löfob* = iubesc și *älöfob* = iubeam.

Sintaxa e de asemenea arbitrară și complicată.

Volapük are meritul de a fi oferit prima probă practică de folosire (în scris și în vorbire) a unei limbi artificiale. Pentru studierea și răspîndirea acestui sistem artificial s-au publicat 316 lucrări în 25 de limbi¹⁰.

De asemenea, 25 de jurnale (reviste) au fost consacrate acestui idiom, dintre care 7 au fost redactate în întregime în volapük. S-au ținut trei congrese internaționale, iar la cel de-al treilea, organizat la Paris în 1889, s-a vorbit exclusiv în volapük. Triumful a fost însă de scurtă durată. Caracterul artificial și subiectiv al vocabularului și al gramaticii a dus la complicații cu atît mai mari, cu cît autorul limbii volapük a pretins de la proiectul său posibilități de exprimare mai largi decît ar fi impus o comunicare pe teme comerciale. După 1890 eșecul idiomului volapük este evident și toate speranțele se îndreaptă, pentru moment, către limbile artificiale în întregime *aposteriori*.

c. Limbi artificiale aposteriori

Începînd cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, proiectele de limbi *aposteriori* au fost din ce în ce mai numeroase, iar căile pe care au mers autorii lor ne permit să clasificăm limbile aposteriori în două categorii :

[1] — Limbi schematică, care au ca principii structurale simplitatea și regularitatea.

[2] — Limbi de tip natural, care după gradul de subiectivitate (intervenție conștientă) ar putea fi considerate *limbi semiartificiale*.

(1) Limbile schematică și cele de tip natural sînt numite, în ultima vreme, limbi auxiliare, precizîndu-se astfel scopul pentru care sînt adoptate¹¹.

¹⁰ În 1887, la Iași, a apărut un manual de volapük pentru români.

¹¹ Nu pentru a înlocui limbile naturale, ci ca să folosească la comunicarea internațională, în anumite domenii de activitate (știință, comerț, turism etc.).

Trăsătura esențială a limbilor auxiliare schematice este caracterul mai logic și mai regulat al acestor sisteme, în comparație cu limbile naturale.

Metoda folosită în producerea vocabularului de tip schematic se bazează pe stabilirea deliberată a unui sistem regulat de formare a cuvintelor¹².

În ceea ce privește gramatica, se ia ca model gramatica unei limbi naturale (de exemplu gramatica engleză, considerată ca fiind mai simplă decât gramatica altor limbi indo-europene), dar se merge mult mai departe în sensul simplificării și al sistematizării.

Un exemplu de limbă auxiliară schematică este *esperanto*. Această denumire este dată după pseudonimul pe care și l-a luat creatorul ei, medicul polonez L.L. Zamenhof.

După anul 1878, pe când mai era la gimnaziu, Zamenhof a elaborat o „lingwe universală” pe care a început să o pună în practică în conversațiile cu colegii săi. În timpul celor șase ani de studii universitare și-a perfecționat proiectul, exersând în secret încercări de compuneri originale și traduceri. Abia în anul 1887 a publicat prima broșură cuprinzând noul sistem de limbă universală, care în scurt timp va ajunge cea mai răspândită limbă artificială din câte au existat pînă în prezent. Mai întîi s-a răspîndit în Rusia, apoi în Germania, în Anglia, în Franța și în foarte multe țări.

S-au publicat manuale de *esperanto* în foarte multe limbi și în multe țări s-au organizat cursuri pentru predarea limbii *esperanto*. Au apărut jurnale și reviste redactate parțial sau integral în *esperanto*, s-au făcut traduceri în proză din opere clasice. S-au compus, în această limbă, chiar și opere originale în proză și în versuri.

Succesul de care s-a bucurat și se mai bucură încă *esperanto* se explică, desigur, prin calitățile pe care le are. În primul rînd vocabularul este format din rădăcini selecționate din limbile naturale, și anume din limbile romano-germanice.

Selecționarea rădăcinilor s-a făcut după principiul gradului de internaționalitate. În primul rînd au fost alese rădăcinile internaționale care există în toate limbile europene (*atom*, *fosfor*, *vagon*), apoi o categorie de rădăcini parțial internaționale (s-a luat rădăcina care există în cele mai multe limbi europene): *flor* (engl., fr., it., sp.), *flag* (germ., engl., rus.), *glas* (germ., engl.) și, în sfîrșit, o a treia categorie de rădăcini, naționale, alese în general din principalele limbi germanice și slave, pentru că cele latine sînt reprezentate în majoritate în primele două categorii: *bird*, *flug*, *knab* (germanice), *hrav*, *vost* (slave).

Un astfel de vocabular, după cum remarcă Beaufront¹³, nu este opera individuală a unui ins, ci este opera colectivă a popoarelor europene.

¹² I.A.L.A., *General Report*, 1945, p. 30.

¹⁴ Apud L. Couturat și L. Léau, *lucr. cit.*, p. 321.

Formarea cuvintelor este în întregime regulată. Cuvintele se formează fie cu ajutorul terminațiilor gramaticale (cuvinte simple), fie cu ajutorul afixelor (cuvinte derivate).

Toate substantivele se termină în *-o*, adjectivele în *-a*, adverbele în *-e*, iar verbele la infinitiv în *-i*.

Prin urmare, de la o temă ca *parol* - se formează: *parolo* = vorbă, *parola* = oral, *parole* = verbal, *paroli* = a vorbi.

Derivatele cu sufixe și prefixe se deosebesc de cele din limbile naturale, în primul rând, prin faptul că, într-o familie de cuvinte, rădăcina rămâne fără nici o modificare. De la același radical se formează cuvinte cărora în limbile naționale le corespund echivalente provenind adeseori de la rădăcini diferite: *-in*, sufix pentru feminin: *viro* = bărbat, iar *virino* = femeie; *patro* = tată și *patrino* = mamă, *bovo* = bou și *bovino* = vacă.

Esperanto folosește 25 de sufixe și 6 prefixe, care permit marcarea a 2 650 de cuvinte pornind de la un număr restrâns de rădăcini.

Gramatica e construită în același spirit schematic. Nu există decât articolul definit *la*, care este invariabil. Pluralul e totdeauna marcat prin *-j*. Există o singură conjugare regulată. Timpul și modul se formează cu ajutorul desinențelor și al unui singur verb auxiliar — *a fi*, care e regulat. Prin combinarea a 20 de forme se pot exprima diferitele nuanțe de timp și de mod.

Posibilitățile de exprimare de care dispune esperanto au entuziasmat pe admiratorii săi în așa măsură, încît unii au ajuns să spună că esperanto va deveni superioară limbilor naturale ¹⁴.

În adevăr, faptul că a trecut aproape un secol de la apariția ei și esperanto n-a sucombat merită toată atenția. Nu numai că se sprijină pe numeroase organizații răspândite în întreaga lume și întrunește în fiecare an în congrese internaționale 2 000 — 3 000 de delegați din diverse țări, nu numai că se folosește în activitatea științifică, comercială, turistică, în editarea unor cărți, buletine și reviste, dar, după cum afirmă H.P. Burney¹⁵, esperanto „a devenit chiar limba cotidiană a anumitor familii, limba maternă a anumitor copii” și, mai departe, „se pare că « altoiul lingvistic » constituit de limbile artificiale e perfect susceptibil de a prinde”¹⁶.

În ciuda acestor aprecieri, esperanto nu e considerată de către toți o limbă ideală. Și ei i s-au găsit defecte și chiar Zamenhof a propus un proiect de reformă în anul 1894. S-a reproșat sistemului esperanto, în primul rând, lipsa de consecvență față de principiile stabilite ¹⁷ și în curînd

¹⁴ „C'est une langue capable de vivre, de se développer, et de dépasser en richesse, en souplesse et en variété les langues naturelles” (L. Couturat și L. Léau, *lucr. cit.*, p. 363).

¹⁵ *Les langues internationales*, Paris, 1964, p. 94.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Autorul a făcut concesii inexplicabile germanei, adoptînd un cuvînt german acolo unde toate celelalte limbi sînt de acord să întrebuițeze alt cuvînt; a admis declinarea cu 2 cazuri, ceea ce constituie o complicație inutilă (Graur, *Studii*, p. 412).

apar noi proiecte. Un prim concurent îl constituie idiomul *ido* (1907 ?, 1927 ?), care de fapt nu e decât o variantă nouă a sistemului esperanto.

Neajunsurile semnalate pentru limbile artificiale de tip schematic i-au făcut pe cei preocupăți de problema unei limbi auxiliare internaționale să caute o cale prin care să rămână mai aproape de limbile naturale.

(2) În cadrul limbilor artificiale de tip natural sau semiartificiale se pot distinge mai multe grade de artificialitate :

(a) Reînvierea unei limbi moarte.

(b) O limbă naturală simplificată.

(c) Un amestec conștient și metodic de elemente aparținând mai multor limbi naturale¹⁸.

(a) Încercările de reînviere a unei limbi moarte se referă în special la două cazuri care totuși nu pot fi puse pe același plan. E vorba de reînvierea limbii ebraice și a limbii latine.

Ebraica este în adevăr o limbă vorbită în prezent de națiunea izraelită. Succesul acțiunii lingvistice de reînviere a unei limbi moarte se explică, în acest caz, prin nevoia unei limbi comune care să asigure înțelegerea izraeliților veniți din lumea întreagă. Ebraica modernă nu este pur și simplu vechea ebraică reînviată. Limba e strins legată de societate, și diferențele între societatea din epoca când ebraica nu murise încă și societatea din prezent, pe care o deserveste această limbă, impun, de la sine înțeles, o întreagă acțiune de adaptare la nevoile actuale de exprimare. De aceea se afirmă că ebraica modernă „e un limbaj *reconstruit* mai degrabă decât un descendent natural al vechii ebraice”¹⁹.

Încercările de reînviere a limbii latine se fac însă cu alt scop și în alte condiții decât în cazul ebraice. În timp ce ebraica e o limbă națională, prin *latina vie*, cum e numită în prezent tentativa de reînviere a latinei, se urmărește rezolvarea comunicării internaționale.

Partizanii *latinei vii* au organizat mai multe congrese internaționale unde participanții au vorbit în general în franceză, dar au existat și intervenții și improvizații în latinește. La ultimul congres ținut la București în august 1970 s-a vorbit exclusiv în latinește.

Unii au înfățișat învățarea latinei ca pe un trunchi cu două ramuri : o ramură ar constitui direcția clasică și literară tradițională, iar alta ar reprezenta direcția nouă a latinei utilitare.

Există tentativa de a simplifica gramatica latinei. La congresul din 1956 s-a stabilit să se adopte o pronunțare unică a latinei, și anume să se pronunțe ca în epoca lui Cicero.

Grele și numeroase sînt însă problemele de vocabular. Foarte multe obiecte nu au corespondent în vocabularul latin și invers : multe cuvinte latinești denumesc obiecte dispărute. Se recomandă, alături de derivare și compunere, pornind de la latină sau greacă, procedeul „latinizării” unui termen modern consacrat prin uzul general ”.

¹⁸ H. P. Burney, în *lucr. cit.*, p. 23, clasifică ca limbă semiartificială și amestecul spontan a două sau mai multe limbi, cazul *pidgin* care de fapt trebuie considerat o limbă naturală mixtă (vezi *Limbi artificiale mixte* IV B 1 b).

¹⁹ H. P. Burney, *lucr. cit.*, p. 81.

Partizanii reînvierii latinei se află în următoarea dilemă : dacă se respectă structura latinei cu toată bogăția și complicația ei, se ajunge la o limbă grea, care nu corespunde nevoilor practice pentru care e reînviată ; dacă se simplifică latina, se va ajunge la o limbă relativ eficace, dar aceasta nu va mai fi latina, ci o limbă modernă.

Cei mai realiști dintre adepții latinei vii au înțeles să restrângă pretențiile lor la folosirea acestui idiom ca limbă auxiliară destinată mai ales schimburilor științifice.

(b) Tentativa de a crea o limbă internațională prin simplificarea unei limbi naturale a fost concretizată, nu fără oarecare succes, în limba numită *basic*.

Creată în 1930 de Ogden și Richards, *basic* este considerată o „simplificare și în același timp o degradare a limbii engleze, cu scopul de a o face mai ușor accesibilă străinilor”²⁰. Vocabularul se reduce teoretic la 850 de cuvinte, între care doar 18 verbe, ca : *get, give* etc.

Principiul care stă la baza selectării listei de cuvinte nu este frecvența, ci intenția autorilor de a exprima cât mai multe lucruri cu cât mai puține cuvinte.

În aparență simplă, *basic-english* prezintă totuși inconveniențe. Lista de 850 de cuvinte e, de fapt, completată cu mii de cuvinte numite internaționale, care, după remarca lui M. Pei²¹, nu sînt chiar așa de internaționale (*beer* corespunde germ. *Bier*, fr. *bière*, it. *birra*, dar în rusă se spune *нуво*, sp. *cerveza*, portugheză *cerveja*).

În ciuda pretenției pe care o au autorii, *basic* nu este „engleza normală”. Diferența dintre *basic* și engleza normală este bine surprinsă în afirmația lui M. Gougenheim, care spune că „cei care au învățat *basic-english* au impresia că sînt prizonierii unei limbi artificiale și nu pot să ajungă la engleza autentică”²².

După modelul limbii *basic-english*, în ultimele decenii o comisie a creat o *franceză elementară* cu un vocabular de 1250 de cuvinte, care nu e o *basic-french*, ci „o franceză de primă urgență degajată în mod esențial din statistica de frecvențe”²³, ceea ce nu e același lucru cu *basic-english*.

În ultimul timp experiența lui Ogden și Richards pare abandonată.

(c) În prezent, în problema limbii auxiliare, se acordă un interes mai mare construirii unui idiom pe baza materialului extras în întregime din limbile indo-europene de mare civilizație (engleză, franceză, italiană, portugheză și spaniolă).

Metoda folosită pentru crearea unui vocabular de acest tip se bazează pe recunoașterea semnificației unui cuvînt din context de către o persoană familiarizată cu una sau mai multe limbi din care e extras vocabularul²⁴.

²⁰ Graur, *Studii*, p. 415.

²¹ Apud P. Burney, *lucr. cit.*, p. 78.

²² *Ibidem*, p. 79.

²³ P. Burney, *lucr. cit.*, p. 77.

²⁴ I.A.L.A., *General Report*, 1945, p. 30.

În ceea ce privește gramatica, în general se adoptă procedeele de flexiune și de derivare mai răspândite în limbile de control ²⁵.

Există mai multe proiecte de limbi semiartificiale aparținând tipului *c/(mundolingua, latina fora flexioni etc.)*, dar cel care se bucură de un interes mai mare în lumea contemporană este idiomul *occidental* botezat mai târziu *interlingua*.

Interlingua este opera unei asociații americane „International Auxiliary Language Association” (I.A.L.A.), creată pentru a rezolva, în mod științific, problema limbii internaționale.

Interlingua este fundată, în esență, pe 10 000 de termeni comuni în limbile indo-europene de mare civilizație (engl., lat., fr., sp., it., port., rus.). Principiul după care pretind că s-au condus creatorii acestui idiom a fost să nu admită nici un cuvânt inventat sau deformat. Totuși oarecare regularitate a fost introdusă în formarea cuvintelor.

Gramatica pleacă, de asemenea, de la structurile naturale, dar se pretinde că, spre deosebire de tipul schematic, nu se împinge prea departe efortul de sistematizare. Totuși *interlingua* nu are nici un gen gramatical, nici acord, nici declinare. Articolul definit este *le* în toate cazurile, fără deosebire de gen și număr, iar cel nedefinit e totdeauna *un*.

Pluralul se marchează cu desinența *-s* (sau *-es*, după consoană) etc.

Conjugarea e perfect regulată, ca în esperanto, dar caracteristicile de timp, în loc să fie arbitrare, se inspiră după limbile naturale. Există trei tipuri de infinitiv (*domina. r, reside. r, puni. r*, și astfel se poate vorbi de trei conjugări regulate, în loc de una ca în esperanto).

Principiul care a stat la baza creării idiomului *interlingua*, și care constă în selectarea din limbile indo-europene a elementelor comune, duce adesea la complicații care nu sînt în concordanță cu scopul practic urmărit de o limbă artificială. Nu se poate spune că dacă o trăsătură este comună unei familii de limbi (în cazul de față comună limbilor indo-europene) înseamnă că e și indispensabilă pentru un stadiu al dezvoltării spirituale. Uneori e chiar dimpotrivă, pentru că trăsătura comună poate fi o rămășiță care se menține numai datorită tradiției. De aceea „limba artificială n-ar trebui să respecte din limbile actuale decît elementele vii” ²⁶.

Interlingua, căutînd să rămînă cît mai fidelă limbilor naturale, admite fluctuații și variante care constituie un punct de plecare pentru divergențe ulterioare.

S-a mers cu scrupulele pînă la respectarea ortografiei etimologice, ceea ce face ca uneori să fie mai greu de scris în *interlingua* decît într-o limbă naturală (în it. *filosofia*, iar în *interlingua* *philosophia*).

Dacă la problemele de ordin ortografic adăugăm că regulile de pronunțare sînt puțin stricte și că accentul, după respectarea formelor naturale, nu este chiar fix, înțelegem de ce *interlingua*, „așa de ușoară de înțeles și de citit, e mai puțin ușoară de scris și de vorbit” ²⁷.

²⁵ Limbile de control sînt limbile naturale din care este extras materialul lexical și gramatical.

²⁶ Graur, *lucr. cit.*, p. 414.

²⁷ P. Burney, *lucr. cit.*, p. 102.

Totuși interlingua a început să se răspîndească în mediile științifice. A fost admisă ca limbă oficială la mai multe congrese internaționale, iar în 1960, 25 de reviste științifice publicau regulat articolele lor originale rezumate în interlingua. „Spectroscopia moleculară”, o revistă americană, a fost în întregime redactată în acest idiom.

Judecînd după realizările de care se bucură interlingua pînă în prezent, nu putem spune că e mai rea sau mai bună decît alte proiecte care, mai mult sau mai puțin, au trecut de la stadiul de teorie la practică (cum ar fi de exemplu esperanto).

Din prezentarea, în paginile precedente, a principalelor tipuri de limbi artificiale (uneori insistînd, prin exemplificările făcute, asupra particularităților de structură) se desprind, în primul rînd, două probleme esențiale în legătură cu rezolvarea „babilonismului” pe calea unei soluții artificiale.

a) Care este scopul creării limbii artificiale și ce trebuie să așteptăm de la posibilitățile ei de exprimare?

b) Care este tipul de limbă artificială mai adecvat scopului urmărit?

În legătură cu scopul creării limbilor artificiale, trebuie spus că, deși inițiatorii unui astfel de mijloc de comunicare au pornit de la premisa, formulată teoretic, că o limbă artificială ar putea să întreaacă în perfecțiune o limbă naturală, totuși nici unul dintre sistemele artificiale nu a pretins că e destinat să înlocuiască limbile naturale. Dimpotrivă, încă din 1794, Delormel, autorul unui proiect de tip apriori, făcea remarcă că „nu înțelege prin aceasta (limbă universală) o limbă care să suprimă și să înlocuiască pe altele”²⁸.

Cu excepția unor utopiști care au crezut că o limbă ca esperanto ar putea să se substituie chiar limbilor naturale locale, partizanii adoptării unei limbi artificiale pentru comunicarea internațională o concep, mai ales în ultima vreme, ca un mijloc auxiliar de comunicare.

Așadar, existînd alături de limbile naționale, limba artificială universală este chemată să rezolve problema comunicării internaționale.

Găsirea unui mijloc de comunicare care să fie înțeles de toată lumea s-a impus ca o necesitate din ce în ce mai mare pe măsură ce dezvoltarea civilizației²⁹ a înlăturat obstacolul pe care factorul distanță l-a ridicat vreodată în calea legăturilor de pe diferite puncte ale globului pămîntesc.

Piedicile în comunicare create prin existența de limbi diferite obligă, în condițiile unei civilizații cu o rețea foarte deasă de legături internaționale, la enorme cheltuieli „lingvistice”, care sînt în general acceptate ca un „rău necesar”.

Pentru a putea ști în ce măsură limba artificială face față scopului pentru care este creată, ar trebui stabilit în prealabil între ce limite se pretinde să fie rezolvată problema comunicării internaționale.

²⁸ Apud A. Svadost, *lucr. cit.*, p. 107.

²⁹ Vezi și *Limbi internaționale, limba unică a viitorului* (IV C 5).

Există o comunicare internațională izvorită din probleme pur practice, cum ar fi comunicarea comercială, turistică etc. Dar partizanii unui mijloc universal de comunicare nu s-ar declara satisfăcuți de un sistem așa de sărac în ceea ce privește posibilitățile de exprimare. „Cerințele comerțului și ale voiajului nu sînt decît unele din cele mai vizibile simptome ale internaționalizării spiritului uman și ar fi o gravă eroare dacă s-ar cere așa de puțin unui organ internațional”³⁰.

Adepții unei limbi auxiliare internaționale pretind ca un astfel de sistem să satisfacă comunicarea „tuturor tipurilor de exprimare a spiritului uman care nu sînt de un interes exclusiv local”³¹. Dar experiența furnizată de existența mai mult sau mai puțin efemeră a unor idiomuri artificiale, care, depășind stadiul teoretic, au făcut dovada unor posibilități de folosire în practică, arată că simplitatea și regularitatea limbilor artificiale sînt, am putea spune, în raport invers proporțional cu bogăția mijloacelor de exprimare și de nuanțare a conținutului comunicat.

Se afirmă însă că problema creativității, de altfel foarte importantă în orice limbă, nu constituie un argument împotriva limbii artificiale, întrucît „toate limbile, chiar cele mai primitive, sînt în măsură de a crea, cînd nevoia se face simțită, cuvinte și ansambluri de cuvinte noi”³².

O astfel de argumentare se pare că ignorează o diferență esențială dintre limbile primitive în discuție și o limbă artificială. Primele satisfac nevoile unei anumite comunități lingvistice, în timp ce limba artificială universală trebuie să răspundă unor necesități care nu sînt peste tot aceleași și, în această situație, ce garanție mai există pentru păstrarea caracterului ei unitar? Inovînd în diferite puncte de pe glob și în funcție de cerințe diferite, limba artificială, unitară la început, riscă să se transforme în mai multe limbi.

Cu toată creativitatea, limitele posibilităților de exprimare ale unei limbi artificiale nu pot fi neglijate cînd se discută pînă unde o astfel de limbă ar putea satisface cerințele comunicării internaționale. În special elementul afectiv, atît de important în creația literară, nu-și găsește mijloace de exprimare într-o limbă artificială, logică. „Limba artificială — remarcă Al. Graur — are de ales: ori renunță să redea toate nuanțele unei limbi naturale și se mulțumește cu un singur înțeles abstract pentru fiecare cuvînt și cu o morfologie și o sintaxă simplificată, și în cazul acesta ea este ușoară, ce e drept, dar neîndestulătoare; ori încearcă să fie tot atît de îndestulătoare ca limbile tradiționale, să îmbrățișeze toate nuanțele pe care acestea le pot exprima, și în cazul acesta, devenind tot atît de grea ca celelalte limbi, nu mai prezintă nici un avantaj practic”³³.

Urmează de aici că limba artificială universală ar putea satisface comunicarea internațională numai în anumite limite, adică în domeniile

³⁰ E. Sapir, *Linguistique*, Paris, 1968, p. 102.

³¹ *Ibidem*, p. 101.

³² *Ibidem*, p. 110.

³³ Graur, *lucr. cit.*, p. 416.

în care se operează cu noțiuni exacte (în știință) sau acolo unde ne putem permite o înțelegere bazată pe date sumare (comerț, turism etc.).

Restrângând folosirea limbii artificiale auxiliare la anumite domenii de activitate, putem spera în îndeplinirea scopului său.

În ceea ce privește adecvarea structurii unui sistem artificial la nevoile comunicării internaționale trebuie să recunoaștem în mulțimea proiectelor propuse dovada unor căutări neizbutite. În timp ce numărul limbilor artificiale este estimat la 500 — 600 de proiecte, doar câteva au ajuns la stadiul de experimentare practică.

Numărul mare de proiecte și sisteme de limbi artificiale este de natură nu să sprijine, ci, dimpotrivă, să submineze acțiunea de a rezolva pe cale artificială problema limbii internaționale. „În astfel de chestiuni — spune Al. Graur — e mult mai bine să existe un singur sistem chiar cu defecte, decât mai multe, oricât de bune ar fi ele. Schismele sînt fatale oricărei grupări”³⁴.

Procedeele folosite în crearea diferitelor idiomuri artificiale, în măsură mai mare sau mai mică, sînt și ele variate, dar nu așa de deosebite ca să nu putem clasa limbile artificiale în câteva tipuri.

În general, se observă că, cu cît sistemele artificiale sînt mai îndepărtate de limbile naturale, cu atît experimentarea lor practică e mai greu de realizat (cazul limbilor apriori dintre care nu s-a experimentat nici una).

Trebuie să arătăm însă că principiul clasificării logice a ideilor, care stă la baza limbilor apriori filozofice, nu a fost în întregime abandonat. E reluat într-un mod mai precis și aplicat într-un cadru mai restrîns la crearea *metalimbilor*³⁵ actuale care cuprind doar sectoare limitate ale realității și ale gîndirii.

Pe măsură ce autorii de limbi artificiale au început să țină seama de datele și de modelele limbilor naturale, s-a realizat depășirea stadiului teoretic și s-a făcut dovada posibilității de folosire practică a unui idiom artificial (*volapük, basic english, esperanto, interlingua*).

O limbă artificială, nefiind supusă jocului irațional al uzajului, într-adevăr poate și trebuie să aibă o structură calitativ superioară limbilor naturale, în sensul că, fiind logică, e mai regulată. Dar e foarte greu ca același idiom să întrunească toate calitățile unei limbi ideale (să se scrie și să se pronunțe ușor, să poată fi învățat repede și să fie capabil să exprime toate producțiile spiritului uman) pentru că, așa cum am văzut, dorind să fie simplu, devine neîndestulător. De aceea o limbă artificială care să devină practicabilă nu poate să fie în întregime artificială. Tendința limbilor artificiale de a-și extrage vocabularul și structura gramaticală din limbile naturale de circulație mai largă s-a dovedit eficace și s-a extins în limbile artificiale de tip natural din ultima vreme (vezi *interlingua*).

Pe lîngă alte calități, limbile de tip natural prezintă avantajul că se pot răspîndi mai ușor, pentru că în însușirea unei astfel de limbi vorbi-

³⁴ *Lucr. cit.*, p. 412

³⁵ Vezi și *Traducerea automată* (IV B 7).

torii găsesc un punct de sprijin în cunoașterea uneia sau a mai multor limbi naturale pe baza cărora a fost concepută limba artificială dată.

Răspîndirea unei limbi artificiale este o chestiune de prim ordin, pentru că ea poate servi la comunicarea internațională numai în măsura în care este cunoscută în diferite state. Alături de natura tipului de limbă artificială și de ameliorarea mijloacelor moderne de comunicare (telefonul, radioul, cinematograful vorbitor etc.), răspîndirea unei limbi artificiale poate fi înlesnită de anumite măsuri stimulatorii venite din partea conducerii statelor.

2. Diversitatea limbilor

1. Varietatea limbilor a fost un fapt constatat din cele mai vechi timpuri, de la primele contacte între colectivitățile umane. Astfel, cu multe milenii înainte de a căuta cauzele diversității lingvistice, oamenii s-au lovit de consecințele ei practice — imposibilitatea înțelegerii prin limbaj sonor.

Una dintre primele încercări de explicare — poate cea mai veche — o găsim în *Biblie*, în mitul turnului Babel, „una din imaginile poetice cele mai grandioase ale dramei comunicării între oameni”¹.

2. În antichitate, din constatarea varietății limbilor se trag uneori concluzii asupra inegalității lor valorice. Se știe astfel că pentru grecii antici oamenii de altă limbă erau βάρβαροι, indivizi care bolborosesc, nu vorbesc — și între acești „barbari” erau și perșii, care vorbeau tot o limbă indo-europeană.

Multă vreme (și situația aceasta nu a dispărut total nici astăzi) membrii unei colectivități umane au trăit cu impresia că numai limba pe care o vorbesc ei, limba lor maternă, e „normală”, „naturală”, iar celelalte limbi nu au justificare, fiind forme aberante.

3. Înțelegerea naturii diferite a unei limbi străine a început să apară o dată cu constatarea transformărilor istorice ale limbii materne, care au drept consecință (între altele) și varietatea dialectală. Dar recunoașterea diversității limbilor n-a însemnat și recunoașterea egalității lor în drepturi. Pînă în primele decenii ale secolului al XIX-lea mai domnea ideea că demne de a fi studiate sînt numai limbile clasice. Pentru Aug. Schleicher limbile indo-europene moderne, cu o structură analitică, reprezentau forme degradate ale limbilor vechi, cu flexiune bogată². Și aceasta după ce încă în primul deceniu al secolului al XIV-lea Dante, în *De vulgari eloquentia*, arătase în mod convingător că meritele limbii italiene nu sînt mai prejos de cele ale latinei, iar în 1549 Du Bellay susținuse în mani-

¹ G. Mounin, *Histoire de la linguistique des origines au XX-e siècle*, Paris, 1967, p. 83.

² Aug. Schleicher, *Über die Bedeutung der Sprache für die Naturgeschichte des Menschen*, Jena, 1864, p. 30.

festul Pleiadei, *Défense et illustration de la langue française*, superioritatea limbii franceze față de latină.

Se constată însă că în a doua jumătate a secolului trecut își face loc, cel puțin la unii lingviști, un punct de vedere mai obiectiv. El se manifestă, cum este și de așteptat, la cercetătorii care au studiat și alte limbi în afara celor indo-europene. Astfel, pentru Wilhelm von Humboldt, care studiasse un bogat material lingvistic, toate limbile sînt demne de a fi studiate, toate sînt perfectibile; din punctul lui de vedere, fiecare limbă și fiecare stadiu din istoria unei limbi au o valoare unică. În ceea ce-l privește pe M. Müller, el afirma că pentru lingvistică limba lui Homer nu prezintă mai mult interes decît dialectele hotentote³. În forma cea mai explicită, ideea egalității valorice a limbilor a fost formulată de J. Vendryes, care susținea că toate limbile pot fi caracterizate prin termeni ca suplețe, claritate, armonie, că toate sînt la fel de bune, de vreme ce fiecare corespunde nevoilor de comunicare ale colectivului pe care-l servește. Limba greacă l-a servit la timpul ei pe Homer, după cum engleza secolului al XVI-lea l-a servit pe Shakespeare⁴.

4. Recunoașterea egalității în drepturi a tuturor limbilor, indiferent de tipul lor structural și de nivelul dezvoltării lor, a îndreptat atenția lingviștilor în direcția cercetării formelor sub care se manifestă diversitatea limbilor și a cauzelor care i-au dat naștere.

Limbile se deosebesc între ele prin toate laturile lor: fonetică, lexic, gramatică.

O privire superficială asupra unei limbi străine, mai ales a uneia transcrise în același alfabet, poate duce la concluzia că ea are, în general, aceleași foneme ca și limba maternă, cu unele sunete în plus sau în minus. Dar în realitate diferențele fonetice dintre limbi sînt destul de mari. Pe de o parte, aceleași sunete au, în limbi diferite, valori diferite, pe de altă parte, aceleași foneme se realizează diferit din cauza diferențelor în baza de articulare. Variate sînt apoi — de la limbă la limbă — regulile de îmbinare a fonemelor în cuvînt. În condițiile arbitrarului formei în raport cu sensul, învelișurile sonore ale cuvintelor pentru noțiuni identice sînt extrem de variate.

În ceea ce privește semantica, există, desigur, în limbi diferite conținuturi identice, ceea ce și face posibilă traducerea. Se creează uneori impresia că traducerea se reduce la înlocuirea învelișului fonetic al unui cuvînt cu alt înveliș fonetic. Dar limbile au trăsături specifice și în semantică — fapt care se evidențiază tot cu ocazia traducerii. Chiar dacă în două limbi aflate pe aceeași treaptă de evoluție inventarul sensurilor ar fi aproximativ același, ele s-ar deosebi prin modul specific în care le organizează, ca și prin nuanțele diferite, care creează în jurul fiecărui cuvînt o anumită atmosferă. Nu e vorba aici numai de cuvinte sau expresii in-traductibile — existente în fiecare limbă —, dar chiar de termeni echi-valenți prin sensul lor fundamental.

³ M. Müller, *Lectures on the Science of Language*, ed. a V-a, Londra, 1866, p. 54.

⁴ J. Vendryes, *Le langage*, Paris, 1921, p. 412.

Diferențe între limbi se manifestă și în structura gramaticală. Ele sînt mai puține în ceea ce privește sintaxa, fapt explicabil prin natura logică a categoriilor sintactice. Unitățile fundamentale ale sintaxei, ca și principalele tipuri de raporturi, se întîlnesc în toate limbile aflate pe aceeași treaptă de evoluție.

În schimb, sînt mari diferențe între limbi în formele morfologice, în mijloacele gramaticale de exprimare a sensurilor sintactice. Aceleași funcții sintactice se pot exprima în limbi diferite prin mijloace diferite; același caz gramatical are în diverse limbi valori fundamentale comune (de exemplu, acuzativul — obiect direct), dar și multe nuanțe specifice.

Varietatea lingvistică se manifestă și în legile interne de evoluție. Se știe că, în afara unor legi cu totul generale decurgînd din trăsăturile limbajului, legile lingvistice diferă de la o familie de limbi la alta, de la limbă la limbă și chiar în cursul istoriei aceleiași limbi. Fiecare limbă transformă într-un mod propriu materialul transmis din limba-bază.

5. Varietatea actuală a limbilor de pe glob se explică prin mai mulți factori: descendența din limbi-bază diferite, specificul dezvoltării istorice a colectivelor de vorbitori etc. S-a formulat ipoteza că limbajula apărut pe glob într-un singur punct; faptul că antropologii au găsit urmele omului primar, în diferite etape ale existenței lui, în mai multe regiuni arată că procesul formării limbajului a durat o vreme foarte îndelungată și în tot acest timp grupurile s-au scindat mereu. Aflate la mari distanțe între ele, colectivele umane și-au făurit mijloace de comunicare sonore specifice. În lunga perioadă a comunei primitive procesele de diversificare au avut o deosebită intensitate. În această epocă au luat naștere marile familii de limbi de pe glob. Odată cu formarea statelor, diferențierea lingvistică scade în intensitate, fără a înceta însă. Unele familii de limbi — ca cea romanică — iau naștere în epoca istorică, la sfîrșitul antichității. În societățile tribale separarea limbilor în dialecte și transformarea acestora în idiomuri de sine stătătoare se produc pînă în ultimele secole, după cum se constată din studiul limbilor amerindiene.

Limbile care se trag din același izvor au trăsături comune, dar evoluează în direcție centrifugă datorită condițiilor specifice ale istoriei lor: sînt diferite, de la caz la caz, substratul, superstratul, ocupațiile vorbitorilor etc. În explicarea specificului lingvistic s-a făcut adesea apel la condițiile naturale și spirituale de viață ale colectivelor umane. Problema a fost pusă în discuție încă din secolul al XVII-lea, cînd se introduce conceptul de *geniu al limbii*, înțelegîndu-se prin această formulă partea din gramatica unei limbi care nu se încadra în sistemul logic universal. În secolul următor problema aceasta a fost analizată de Condillac, pentru care *le génie de la langue* înseamnă, într-o interpretare mai lingvistică, un sistem particular de reprezentare semantică a raporturilor logice și gno-seologice dintre idei. Geniul limbii este pentru el un produs al geniului poporului și se manifestă mai ales în organizarea semantică⁵. În concepția

⁵ „Tout confirme donc que chaque langue exprime le caractère du peuple qui la parle”, (*Essai sur l'origine des connaissances humaines*, Paris, 1746, p. 454).

lui G. Vico, caracterul poporului își pune amprenta mai ales pe aspectul sonor, în timp ce după M. Cesarotti geniul limbii se manifestă cu precădere în modul specific de organizare a elementelor ei ⁶. Atît Vico cît și Condillac consideră că factorii naturali determină o anumită organizare socială care, la rîndul ei, condiționează specificul limbii. În Germania, Herder caută să explice diversitatea fonetică a limbilor prin condițiile naturale de viață ale poporului, menționînd influența climei, hranei, băuturii asupra organelor articulatorii. Formula „the genius of language” e întilnită și în lucrările ilumiștilor englezi. Astfel, după J. Harris, fiecare națiune își organizează în mod specific, prin limba sa, idei specifice. Geniul sau spiritul limbii corespunde spiritului național ⁷. Acest paralelism dus pînă la identificare a fost preluat de întrecaga direcție idealist-romantică în lingvistică, dezvoltată în special în Germania. El ocupă un loc central în lucrările lui Wilhelm von Humboldt, care a relevat raportul dialectic dintre limbaj — ca formă generală de activitate umană — și varietatea limbilor concrete, dintre unitatea laturii de conținut a tuturor limbilor (manifestare a unei forțe unice îndreptată spre același scop) și specificul laturii sonore și a sensului (produs al spiritului fiecărei națiuni).

Ca forme de manifestare a limbajului, limbile au funcțiuni și scopuri comune, pe care însă le realizează în forme diferite. Multitudinea limbilor arată modul variat în care fiecare colectivitate percepe aceleași obiecte ale realității. Limbile sînt diferite — spune Humboldt — pentru că diferite sînt și particularitățile spirituale ale popoarelor ⁸. Fiecare limbă reprezintă o concepție ideologică specifică (eine eigentümliche Weltansicht). Specificul național se manifestă, după Humboldt, în forma internă a limbii, care e alcătuită din ansamblul sensurilor lexicale și gramaticale. Diferențele în forma internă se explică, pe de o parte, prin faptul că forța creatoare a limbajului se manifestă în grade diferite, pe de altă parte, prin intervenția sentimentelor și a fanteziei. Cuvintele nu reprezintă imagini ale obiectelor, ci impresiile produse de obiecte asupra spiritului fiecărei colectivități. Dar, mai mult decît prin latura internă, limbile se deosebesc între ele prin latura lor fonetică, iar aici îmbinările sonore pot varia la infinit. Concluzia lingvistului german era aceea că, întrucît diferențele în forma internă nu sînt destul de mari, iar cele în latura sonoră sînt prea mari, singurul criteriu potrivit pentru clasificarea limbilor rămîne cel propus de Fr. Schlegel — flexiunea.

Pe urmele lui Humboldt, și alți lingviști au insistat asupra specificului național al limbilor, ajungîndu-se uneori la interpretări rasiste ⁹.

6. Diferențele dintre limbi se manifestă, după cum s-a arătat, din epocile cele mai vechi. Ele s-au accentuat în anumite perioade și s-au atenuat în altele ¹⁰. Epoca modernă se caracterizează prin tendința spre uni-

⁶ L. Rosiello, *Linguistica illuminista*, Bologna, 1967, p. 80, 87.

⁷ *Hermes or a philosophical inquiry concerning universal grammar* (1751).

⁸ *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*, passim.

⁹ Vezi p. 399.

¹⁰ Vezi *Diversificare și unificare* (IV A 3).

ficare lingvistică, nu numai pe plan național, dar și internațional¹¹. Este vizibil procesul de formare a unui vocabular internațional, ca rezultat al dezvoltării impetuoase a științei și tehnicii. Relațiile tot mai strânse dintre popoare, comunicarea tot mai ușoară permit rapida difuziune a unor noțiuni și a termenilor corespunzători. Păstrând în scris (aproape) aceeași formă, asemenea cuvinte se identifică ușor și în vorbire, chiar dacă se pronunță diferit de la o colectivitate la alta. În ceea ce privește morfologia, s-a semnalat tendința comună spre analitism a limbilor indo-europene, răspândite astăzi pe toate continentele.

7. Marea varietate a limbilor de pe glob ascunde însă în sine o dublă unitate — de structură și de origine. Unitate de structură pentru că, indiferent de gradul lor de dezvoltare, limbile trebuie să îndeplinească aceleași funcțiuni, să exprime aceleași procese logice ale gândirii. Ținând seama de funcțiunile limbii în societate E. Sapir sublinia că, din punctul de vedere al structurii, nu există diferențe tranșante între o limbă de civilizație și o limbă primitivă, întrucât și una și cealaltă posedă însușirile esențiale ale limbajului: sistem fonetic, asocierea elementelor sonore cu un concept, capacitatea de a exprima formal raporturi¹². Într-adevăr, se observă că varietatea lingvistică comportă grade diferite, în funcție de nivelul de abstractizare. Ea se manifestă cel mai mult la nivelul vorbirilor individuale sau al uzului și mult mai puțin la nivelul abstract al sistemului.

Limbile sînt construite toate dintr-un material sonor care, în virtutea conformației însăși a aparatului articulator, nu este și nu poate fi total diferit de la o colectivitate la alta. Au, toate, un număr variabil de cuvinte, prin care desemnează noțiunile, și un număr variabil de procedee gramaticale, prin care exprimă relațiile dintre noțiuni.

Unitate de origine — pentru că e neîndoielnic că limbile actuale derivă dintr-un număr redus de limbi primare, aparținînd primelor comunități umane.

Observarea asemănărilor (mai ales din secolele XVII—XVIII) a dus la primele grupări ale limbilor, care s-au transformat ulterior în principalele clasificări lingvistice — cea tipologică (morfologică) și cea genealogică.

3. Clasificarea tipologică

a. Scurt istoric

Compararea limbilor și clasificarea lor au preocupat pe învățați la început în mod sporadic și întâmplător. Aceasta se explică prin aceea că numărul limbilor studiate era, chiar cu numai câteva secole în urmă, restrîns, iar cazurile în care una și aceeași persoană se îndeletnicea

¹¹ Al. Graur, *La langue de l'avenir*, în *To Honor Roman Jakobson*, 1967, Hague, p. 792—798.

¹² Sapir, *Language*, p. 22.

cu cercetarea mai multor limbi erau extrem de rare. În epoca mai nouă, o serie de factori, printre care trebuie să amintim în primul rând triumful limbilor naționale în statele europene, intensificarea relațiilor internaționale, contactul lumii europene cu popoarele din regiunile exotice și, în mod special, intrarea în circuitul științific european a limbii sanscrite, au determinat creșterea treptată a preocupărilor pentru compararea și clasificarea limbilor.

Compararea limbilor presupune stabilirea atât a elementelor identice, cât și a celor diferite — sub anumite raporturi — din două sau mai multe limbi, pentru a se putea trage concluzii cu privire la gradul de afinitate a lor. Studiul comparativ al limbilor — altfel spus, lingvistica comparativă — apare ca o continuare firească și necesară a cercetării monografice a fiecărei limbi în parte. Căci lingvistica, la fel cu celelalte științe, trebuie să tindă spre o sinteză a datelor stabilite în analiza diferitelor compartimente ale domeniului său de cercetare, reprezentat de limbajul uman în general, iar studiul monografic al limbilor, oricât s-ar dezvolta în adâncime și oricâte limbi noi ar include în sfera sa, nu se poate transforma prin însuși acest fapt în lingvistică generală.

Există două criterii principale care pot fi puse la baza comparării limbilor: *afinitatea genetică (materială)* și *afinitatea structurală (formală)*. Întrucât dintre acestea primul era mai ușor de sesizat, încercările de clasificare a limbilor făcute înainte de secolul trecut se bazează în general pe înrudirea material-genetică a limbilor, iar autorii acestora pot fi considerați precursori ai lingvisticii comparative-istorice.

Adesea se afirmă că lingvistica comparativă-tipologică (bazată pe comparația limbilor sub raportul afinității formal-structurale) este cel puțin tot atât de veche ca și lingvistica comparativă-istorică. Afirmatia nu este total neîntemeiată. Într-adevăr, în timp ce prima dintre operele care au pus bazele lingvisticii comparative-istorice, aceea a lui Franz Bopp, a apărut în 1816, opera lui Friedrich Schlegel *Über die Sprache und Weisheit der Indier*, considerată a sta la temelia lingvisticii comparative-tipologice, datează din 1808. Chiar și lucrarea *Observations sur la langue et la littérature provençales* (Paris, 1818), a lui August Wilhelm Schlegel (fratele mai mare al lui Friedrich), în care principiul clasificării tipologice, devenită ulterior tradițională, este expus mai complet și cu mai multă claritate, datează din aceeași epocă de cotitură a lingvisticii.

Totuși, în timp ce metoda comparării și clasificării limbilor pe baza criteriului înrudirii material-genetice a dus la constituirea, la începutul veacului al XIX-lea, a lingvisticii comparative-istorice ca disciplină științifică autonomă, devenită pentru aproximativ un secol direcția principală în care s-a dezvoltat știința limbii, clasificarea tipologică pe baza principiului structurii morfologice a cuvântului, stabilită de frații Schlegel, deși a avut numeroși adepți (printre care și o personalitate de talia lui Wilhelm von Humboldt) și a fost în mai multe rânduri precizată și dezvoltată, a rămas în fond o preocupare izolată (deși frecventă) în lingvistica

veacului al XIX-lea și a primelor decenii ale secolului nostru, care nu a putut fi încadrată în mod organic în aceasta din urmă.

Explicația situației precare a comparației tipologice a limbilor în acea perioadă trebuie căutată în primul rând în evoluția însăși a lingvisticii speciale (monografice), și anume în istorismul ei exclusivist, care nu a favorizat elaborarea unor principii și metode adecvate pentru descrierea sincronică satisfăcătoare a sistemelor lingvistice și a structurii vorbirii corespunzătoare acestor sisteme. Or, fără o atare descriere, comparația tipologică a limbilor nu a ajuns să-și definească în mod riguros premisele și să se impună prin rezultate concludente. Din această cauză clasificarea tipologică apare în lucrările multor lingviști numai ca o digresiune în interiorul lingvisticii comparative-istorice, fără consecințe deosebite pentru doctrina de ansamblu. Acesta este cazul unor învățați ca Franz Bopp și August Schleicher, și chiar al lui Friedrich Schlegel, care, în lucrarea la care ne-am referit, se ocupă în primul rând de înrudirea genealogică dintre sanscrită și alte limbi indo-europene (aducând ca dovadă numeroase paralele din domeniul vocabularului și al gramaticii), iar distincția tipologică pe care o face o leagă strâns de istoria și genealogia limbilor la care se referă în cursul expunerii.

Trebuie remarcat, de asemenea, că între rezultatele celor două metode de comparare și clasificare a limbilor există o deosebire esențială. Clasificarea morfologică are un caracter relativ; categoriile („tipurile”) structurale pe care le distingem în cadrul ei sînt oarecum ideale, cutare limbă reală fiind doar *mai mult sau mai puțin* izolantă, *mai mult sau mai puțin* aglutinantă etc., analitică *în raport cu anumite limbi*, dar sintetică *în raport cu altele* ș.a.m.d.; spre deosebire de acestea, categoriile clasificării genealogice („familiile”, „ramurile”, „grupurile” de limbi înrudite) au caracter absolut: o anumită limbă nu poate fi decît indo-europeană sau non indo-europeană, germanică sau non germanică, fino-ugriană sau non fino-ugriană ș.a.m.d. Pe de altă parte, în timp ce o limbă poate în decursul istoriei sale să-și modifice în mod esențial tipul de structură și să devină, de pildă, aglutinantă din flexionară, analitică din sintetică (vezi mai jos, p. 479), ea este și va rămîne mereu indo-europeană, germanică, fino-ugriană etc. cît timp va exista, deoarece elementul aflat la baza acestei grupări îl constituie *originea comună*, care nu poate fi negată de evoluția ulterioară a idiomurilor în discuție¹.

¹ Eventuala existență a așa-ziselor limbi „mixte” (vezi mai jos, *Limbi mixte*, IV C 6) nu poate constitui un argument împotriva acestei afirmații. Să presupunem că, în urma unui contact intens și prelungit, elementele împrumutate de idiomul *a* din idiomul *x* au ajuns să fie egale nu numai ca proporție, ci și ca importanță cu elementele moștenite de *a* din idiomul *y* sau chiar să le covirșească. Înseamnă aceasta că idiomul *a* a devenit „mixt” din punct de vedere genealogic sau că a căpătat o altă origine? Răspunsul nu poate fi decît negativ, căci originea idiomului ca atare și originea elementelor sale componente sînt lucruri diferite. Este drept că uneori determinarea locului cutărui idiom în clasificarea genealogică este o problemă dificilă sau chiar insolubilă. Faptul se explică prin limitele metodei comparative-istorice. Dacă însă, cu ajutorul acesteia din urmă, am stabilit că *a* reprezintă continuarea neîntreruptă a lui *y*, problema originii limbii *a* a fost rezolvată, iar ponderea pe care au căpătat-o elementele provenite din alte limbi nu mai contează.

Nu trebuie deci să ne mirăm dacă tipologiei lingvistice, trecută de obicei pe planul al doilea în preocupările lingviștilor, i-a fost contestată uneori orice valoare teoretică și practică. Pe această poziție se situa, de exemplu, cunoscutul lingvist francez Antoine Meillet, după care „faimoasa clasificare în limbi izolante, aglutinante și flexionare” nu poate fi aplicată în mod riguros și, de asemenea, în măsura în care este posibil să fie formulată, este lipsită de valoare științifică și de utilitate practică². Dintre aprecierile mai recente de acest fel — făcute însă de regulă tot de adepți ai lingvisticii tradiționale comparative-istorice — poate fi menționată următoarea (aparține lingvistului italian Carlo Tagliavini): „Fiind demonstrată insuficiența sistemelor de clasificare morfologică și psihologică, unicul sistem de clasificare lingvistică întemeiat pe baze solide și care să răspundă exigențelor științifice este clasificarea genealogică; în cadrul acesteia nu se iau în considerație numai anumite caracteristici externe sau interne ale limbii care, în măsura în care pot fi manifeste (ca monosilabismul, aglutinarea, încorporarea etc.) sînt în general accidentale și trecătoare, ci o caracteristică imanentă, invariabilă, care e condiționată de realitatea istorică”³.

În ultima perioadă, atitudinea față de tipologia lingvistică s-a schimbat simțitor, în special ca urmare a dezvoltării impetuoase pe care o cunoaște lingvistica descriptivă. În aprecierile mai noi făcute asupra tipologiei se pun pe primul plan posibilitățile nelimitate în anumite privințe ale investigațiilor tipologice în comparație cu limitele firești ale cercetării comparative-istorice⁴. (Cu ajutorul metodei comparative-istorice se compară numai elemente ale sistemelor, și nu sistemele în ansamblu; elementele comparate sînt privite unilateral, numai sub aspectul originii, fără legătură directă cu funcția lor în sistemul limbii; se pot compara numai limbile provenite din aceeași limbă etc.) Tot ca o schimbare determinată de avîntul lingvisticii descriptive trebuie privite și încercările care se fac pentru extinderea comparației tipologice de la morfologie la celelalte laturi ale sistemului limbii și pentru elaborarea unor criterii care să permită, dacă nu o clasificare tipologică completă (s-a văzut că o atare clasificare nu poate fi decît relativă), cel puțin o caracterizare tipologică riguroasă⁵.

b. Clasificarea morfologică tradițională

Creatorii tipologiei lingvistice au intuit importanța deosebită pe care o au procedeele folosite la exprimarea raporturilor gramaticale pentru determinarea specificului structural al limbilor. Primul dintre ei, Friedrich

² A. Meillet, *Introduction à la classification des langues*, în *Lingu. hist.* II, p. 53.

³ Carlo Tagliavini, *Il linguaggio generale e la classificazione delle lingue*, în Renato Biasutti, *Le razze e i popoli della terra*, vol. I, Torino, 1959, p. 474.

⁴ L. Hjelmslev, *Le langage. Une introduction*, traducere din limba daneză, Paris, 1966, p. 107—128.

⁵ T. Milewski, *Предпосылки типологического языкознания*, în *Исследования по структурной типологии*, Moscova, 1963, p. 3—31.

Schlegel, pornește de la constatarea că există două moduri de exprimare a „ideilor accesorii care servesc la determinarea semnificației cuvîntului” :

— flexiunea, adică modificarea interioară a „sunetului” (înțelegîndu-se, desigur, *complexul sonor*) radical ;

— adăugarea unui cuvînt propriu „care să enunțe aprioric și prin sine însuși multitudinea, timpul trecut, o necesitate viitoare sau o altă relație de același gen”.

Exemplu remarcabil de limbă fără flexiune ar fi chineza ; asemănătoare cu ea este malaeza ; limbile amerindiene intră tot în această categorie, întrucît ele indică toate raporturile prin cuvinte și particule care, chiar dacă *se alipesc* la „cuvîntul radical”, au o semnificație a lor proprie, care se adaugă la semnificația cuvîntului. Faptul că particulele se alipesc la începutul cuvîntului (prefixare), la sfîrșitul lui (sufixare) sau se inserează în cuvînt (infixare) nu modifică principiul : gramatica se formează cu ajutorul unor adăugiri exterioare și nu prin flexiune.

Limbi cu flexiune sînt considerate numai sanscrita, greaca, latina și alte idiomuri vechi indo-europene, căci numai în acestea, spune Fr. Schlegel, rădăcinile sînt într-adevăr ceea ce trebuie înțeles prin acest termen, adică nu simple „agregațiuni mecanice”, ci formațiuni care cuprind „un germen de viață și de dezvoltare”⁶. În ierarhia pe care o stabilește Fr. Schlegel, cu chineza pe treapta cea mai de jos și indo-europeana pe treapta cea mai înaltă, araba și ebraica se situează în imediata vecinătate a acesteia din urmă.

A.W. Schlegel modifică schema propusă de fratele său, prin separarea tipului izolant de tipul aglutinant :

1. limbi „amorse”, fără nici o structură gramaticală (autorul reduce astfel structura gramaticală la structura morfologică !);
2. limbi care se folosesc de afixe ;
3. limbi flexionare (sintetice sau analitice).

Limbile cu structură de tipul 1 implică, după părerea lui A.W. Schlegel, mari obstacole în calea dezvoltării facultăților intelectuale ale poporului. (Scrierea chineză „silabică” ar fi în mod artificial complicată pentru a suplini oarecum simplitatea primitivă a limbii.) Limbile cu afixe (care se atașează la radical, dar au sens complet și luate aparte) ar prezenta avantaje față de tipul 1, în ciuda imperfecțiilor care le sînt proprii. Limbile flexionare, în care se folosesc ca procedee gramaticale „silabe” fără semnificație dacă le luăm separat, alternanțele de sunete în radical și augmentele, au avantajul prezentării *sintetice* : enunțarea într-un singur cuvînt a ideii principale, adesea deja foarte modificată și foarte complexă, cu un întreg cortegiu de idei accesorii și relații variabile⁷.

⁶ Fr. Schlegel, *Essai sur la langue et la philosophie des Indiens* (traducere din germană), Paris, 1837, p. 50—65.

⁷ A. W. Schlegel, *Observations sur la langue et la littérature provençales*, în culegerea (aceluiași autor) *Essais littéraires et historiques*, Bonn, 1842, p. 211—228.

Atît Friedrich, cît și August Wilhelm Schlegel văd opoziția principală între tipul izolant și aglutinant (sau izolant-aglutinant), pe de o parte, și tipul flexionar, pe de altă parte.

În măsura în care structura izolant-aglutinantă se definește prin separarea (sau cel puțin deosebirea) netă în vorbire a elementelor care exprimă diferite valori lexicale și gramaticale, iar cea flexionară prin exprimarea într-un întreg bine sudat atît a conținutului lexical, cît și a ideilor gramaticale aferente, această opoziție principală se stabilește, după părerea noastră, între tipul structural analitic (limbile izolante și aglutinante) și tipul sintetic (limbile flexionare). Nu aceasta este însă semnificația cuplului de termeni *analitic—sintetic* în tipologia tradițională. Opoziția dintre structura analitică și structura sintetică este formulată explicit de A. W. Schlegel numai ca o distincție secundară, în interiorul limbilor de tip flexionar. În concepția lui, analitice sînt unele limbi indo-europene moderne (limbile romanice, engleza ș. a.) care au pierdut în bună parte elementele gramaticale ale tipului flexionar sintetic și au căpătat trăsături noi cum sînt: folosirea articolului înaintea substantivului; folosirea pronumelui personal înaintea formelor verbale; folosirea în conjugare a unor verbe auxiliare; suplinirea prin prepoziții a lipsei desinențelor cazuale; exprimarea gradelor de comparație ale adjectivelor cu ajutorul unor adverbe ș.a.m.d. Toate acestea sînt trăsături care au apărut treptat: în greaca din perioada clasică avem deja articol; latina cunoaște folosirea prepozițiilor alături de desinențe cazuale, folosește verbe auxiliare în anumite conjugări și uneori adverbe la formarea gradelor de comparație; gotica avea deja în germene articolul ș.a.m.d.; prin urmare, între limbile sintetice și cele analitice nu putem trasa o limită rigidă⁸.

Wilhelm von Humboldt⁹ este primul care folosește denumirea de „aglutinante” pentru limbile care folosesc afixe cu o individualitate bine marcată, cu un anumit grad de autonomie în cadrul cuvîntului¹⁰; tot el adaugă, la tipurile stabilite de frații Schlegel, limbile *incorporante*, caracterizate prin aceea că în ele cuvintele (avînd în general structură de tip aglutinant) tind să ia proporții de propoziție. Fenomenul este frecvent în limbile indienilor americani, în care forma verbală include adesea în sine complinirile acțiunii verbale, nu numai sub forma unor indici pronominali, ci și prin înglobarea temelor substantivale.

⁸ A. W. Schlegel, *lucr. cit.*, p. 226—228.

⁹ Guillaume de Humboldt, *De l'origine des formes grammaticales et de leur influence sur le développement des idées...* (traducere din limba germană), Paris, 1859, p. 19 și urm.

¹⁰ Carlo Tagliavini (*lucr. cit.*, p. 472) contestă această prioritate lui Humboldt; ar fi vorba de o eroare a lui August Schleicher, care a afirmat că termenul a fost lansat în introducerea la *Über die Kavisprache auf der Insel Iawa (Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts)*, apărută în 1836. Schleicher a confundat însă numai opera, nu și autorul: Humboldt folosește termenul în lucrarea citată de noi în limba franceză, care a apărut în versiune germană (*Ueber das Entstehen der grammatischen Formen und deren Einfluss auf die Ideenentwicklung*) încă în 1822.

August Schleicher¹¹ extinde distincția analitic—sintetic și la limbile aglutinante; prin analitism el înțelege existența unor trăsături de tip izolant în structura unei limbi care rămîne (dacă nu predominant, cel puțin în parte) aglutinantă, respectiv flexionară.

Deosebirea dintre limbile izolante și cele numai analitice este prin urmare de ordin cantitativ. Întrucît însă proporția mai mică sau mai mare de elemente izolante (=analitice) nu se putea stabili în mod obiectiv, ci depindea adesea de simpla impresie a lingvistului, folosirea paralelă a celor două perechi de termeni nu avea o justificare. S-a arătat pe drept cuvînt că limbi de același tip structural (cele fără morfologie) sînt considerate izolante sau analitice, după cum e vorba de limbi din Asia, Africa sau America, ori de limbi din Europa¹².

Notînd prin A cuvintele cu semnificație pur lexicală, prin A^1 cuvintele cu rol pur gramatical, prin Aa , aA și $\frac{A}{a}$ formele cu sufix, prefix sau infix, prin A^a pe cele cu „flexiune internă” (alternanță de foneme în temă cu funcțiune gramaticală), avem deci, după A. Schleicher :

- 1° limbi izolante (A ; $A + A^1$)
- 2° limbi aglutinante
 - a) sintetice (Aa ; aA ; $\frac{A}{a}$)
 - b) analitice ($Aa + A^1$; $aA + A^1$)
- 3° limbi flexionare
 - a) sintetice (aA^a ; Aa^a ; A^a)
 - b) analitice ($aA^a + A^1$; $Aa^a + A^1$).

Anumite modificări în schema de reprezentare a clasificării tipologice au făcut și alți lingviști (H. Steintal¹³, Fr. Misteli¹⁴, Fr. N. Fink¹⁵). Astfel s-a distins, în interiorul flexiunii, flexiunea internă de cea externă, iar în cadrul tipului izolant subtipul care cunoaște afixe derivative, de subtipul care nu cunoaște nici un fel de afixe. Aceste subtipuri au fost numite *tematic-izolant* și *radical-izolant*, din cauza asemănării care există între cuvintele din limbile respective și temele, respectiv rădăcinile, din limbile flexionare. În interiorul tipului aglutinant s-a făcut o deosebire între limbile *coordonante*, care cunosc acordul adjectivului și verbului cu substantivul după clasa din care acesta face parte (de exemplu limbile bantu), și cele *subordonante*, care nu cunosc fenomenul acordului decît, eventual, al verbu-

¹¹ A. Schleicher, *Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, Weimar, 1861—1862.

¹² S. E. Iahontov, *О морфологической классификации языков*, în *Морфологическая типология и проблема классификации языков (Морфологическая типология)*, Moscova-Leningrad, 1965, p. 93—99.

¹³ H. Steintal, *Die Klassifikation der Sprachen, dargestellt als die Entwicklung der Sprachidee*, Berlin, 1850 ; *Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues*, Berlin, 1860.

¹⁴ Fr. Misteli, *Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues*, Berlin, 1893.

¹⁵ Fr. N. Fink, *Die Strukturtypen des Sprachbaues*, Leipzig, 1909.

lui, în ceea ce privește numărul gramatical (limbile turanice, fino-ugriene etc.). În sfârșit, limbile flexionare au fost subdivizate în 3 subtipuri după cum flexiunii îi este supusă rădăcina (de ex. araba), tema (de ex. greaca) sau un grup întreg de cuvinte (de ex. georgiana).

În cadrul acestui paragraf am lăsat, în mod intenționat, la o parte acele elemente din concepția creatorilor tipologiei lingvistice care au fost ulterior înlăturate de însuși mersul progresiv al dezvoltării științei noastre. Aceasta deoarece considerăm că ele nu își au locul decât într-o lucrare de istorie a lingvisticii. De asemenea, nu ne-am oprit asupra unor scheme care, sub nume noi, reproduceau în fond scheme cunoscute din perioadele precedente. De exemplu, a fost lăsată la o parte clasificarea „stadială” a limbilor în diferitele sale variante, propusă de N.I. Marr și unii dintre adepții săi, întrucât în afară de rolul deosebit care se acordă în cadrul acestei clasificări limbilor iafetice (=caucaziene), celelalte idei sînt cunoscute din lucrările anterioare¹⁶. Deși teoria tipologică a lui E. Sapir face parte tot din clasificarea morfologică tradițională, importanța ei ne-a determinat să-i acordăm în continuare un paragraf aparte.

c. Teoria lui Edward Sapir

Schemele de clasificare tipologică a limbilor de care ne-am ocupat în paragraful precedent, deși pornesc de la deosebiri reale existente între diferite idiomuri, au totuși, într-un anumit sens, caracter aprioric. Un cusur important al lor constă în faptul că se bazează pe criterii care au rezultat din compararea — așa cum putea fi făcută în condițiile stării de atunci a lingvisticii descriptive — a unui număr restrîns de limbi, dar aplicarea urmează să se facă la toate limbile existente. Din această cauză de cele mai multe ori includerea în anumite rubrici ale acestor scheme a cutărui sau cutărui idiom era discutabilă sau chiar arbitrară. Întrucît sistemul fiecărei limbi este de regulă deosebit de complex, cuprinzînd diferite principii și tendințe structurale aflate într-o interacțiune specifică, nici chiar limbile-model, exemplele caracteristice pentru fiecare dintre tipurile stabilite, nu se încadrau în întregime în acestea din urmă.

Din această cauză mulți lingviști au ajuns în mod treptat la concluzia că important este să nu se forțeze fiecare limbă să intre într-o anumită rubrică a schemei de clasificare, ci să se elaboreze o metodă îndeajuns de suplă ca să permită situarea fiecărei limbi în raport cu altele, potrivit cu trăsăturile sale structurale. În acest fel, de la concepția *clasificării* tipologice, s-a ajuns la aceea a *caracterizării* tipologice. Pentru o caracterizare cît mai completă (cel puțin sub raportul trăsăturilor esențiale, predomi-

¹⁶ T. S. Şaradzenidze, *Стадиальная классификация языков Н. Я. Марра*, în *Против вулгаризации и извращения марксизма в языкознании*, часть II, Moscova, 1952, p. 111—135; P. I. Skorik, *Теория стадийности и инкорпорация в палеоазиатских языках*, *ibidem*, p. 136—156; Carlo Tagliavini, *lucr. cit.*, p. 472.

nante) a fiecărei limbi, schema tradițională cu trei (eventual patru, cinci) tipuri structurale era insuficientă. Diferitele completări ale schemei tradiționale făcute în decursul timpului (cum sînt, de exemplu, cele datorate lui H. Steinthal și lui Fr. N. Fink), care erau menite anume să permită includerea în clasificare a unui număr cît mai mare de limbi, permiteau totodată și o caracterizare tipologică mai completă a fiecăreia dintre ele, cu toate că, fiind axate tot pe criteriul structurii morfologice a cuvîntului, nu puteau lua în considerare o serie de alte aspecte importante ale structurii lingvistice. Ultima și cea mai importantă dintre completările schemei clasificării tipologice tradiționale îi aparține lingvistului american Edward Sapir. Acesta a elaborat o clasificare tipologică bazată pe trei criterii diferite, dintre care, după cum se va vedea mai departe, două provin din diferențierea criteriului structurii morfologice a cuvintelor, preluat din clasificarea tradițională, iar al treilea, care nu fusese luat în considerare decît în mod cu totul întîmplător în încercările anterioare, a fost formulat pentru prima dată de el¹⁷.

Criteriul tradițional al clasificării morfologice era reprezentat în primul rînd de caracterul legăturii dintre elementele cu valoare lexicală și cele cu valoare gramaticală în cadrul cuvîntului : cînd între acestea se constata o sudură, structura era numită flexionară ; dacă legătura era mai slabă, dar elementele lexicale și gramaticale se uneau totuși în cadrul cuvîntului, se vorbea de aglutinare, iar dacă raporturile gramaticale se exprimau numai prin cuvinte auxiliare, autonome, sau prin alte mijloace sintactice (topica, intonația), structura era numită izolantă (uneori amorfă).

E. Sapir a propus să se țină seama, pe de o parte, de „gradul de sinteză” (extensiunea mai mică sau mai mare pe care o poate lua cuvîntul în limba respectivă), iar pe de altă parte de „tehnica sintezei”.

În conformitate cu primul criteriu avem : *limbi analitice*, în care nu se pot exprima diferite concepte în limitele aceluiași cuvînt (chineză) sau acest lucru are loc, însă într-o măsură redusă (engleza, franceza) ; *limbi sintetice* (latina, araba, finlandeza) ; *limbi polisintetice* (pe care W.v. Humboldt le numise *incorporante*), în care cuvîntul are o structură și mai complexă. Între aceste clase însă nu se pot stabili limite precise. De exemplu, în limbile polisintetice, spune E. Sapir, nu găsim nimic care să nu existe (măcar în germene) în structura limbilor sintetice celor mai familiare¹⁸.

Potrivit celui de-al doilea criteriu, limbile pot fi *izolante* (atunci cînd elementele lexicale și cele gramaticale apar fără legătură formală între ele), *aglutinante* (cînd relațiile sînt exprimate prin afixe care apar unite între ele și cu rădăcina, însă această legătură este slabă), *fuzionante* (atunci cînd între rădăcină și afixe, precum și între acestea din urmă avem o supură strînsă) și *simbolizante* (cînd pentru exprimarea relațiilor gramaticale

¹⁷ Sapir, *Langage*, p. 115—139.

¹⁸ Sapir, *lucr. cit.*, p. 122.

se folosesc diferite variații ale elementului lexical: alternanțe fonemice, deplasarea accentului, reduplicare etc.).

În sfârșit, al treilea criteriu, introdus de E. Sapir, se referă la caracterul „conceptelor”, al semnificațiilor care pot fi exprimate în cadrul cuvântului¹⁹. (Din această cauză unii numesc clasificarea propusă de lingvistul american *conceptuală*.) Tipurile de noțiuni care se exprimă în limbă sînt fie de ordin lexical, și anume (I) *concepte lexicale „de bază”* și (II) *concepte „derivative”*, fie de ordin gramatical, împărțite la rîndul lor în (III) *concepte relaționale concrete* (genul, numărul gramatical etc.) și (IV) *concepte relaționale pure* (cum ar fi cele exprimate de categoria gramaticală a cazului).

În toate limbile există procedee gramaticale speciale care servesc la exprimarea raporturilor gramaticale din grupul IV, pe cînd noțiunile cuprinse în grupul III nu sînt obligatorii în structura gramaticală; în cazul în care nu există procedee gramaticale corespunzătoare, aceste noțiuni se exprimă numai atunci cînd se simte absolută nevoie, prin mijloace lexicale. Prin urmare, după cum exprimă prin mijloace gramaticale și noțiuni din grupul III sau numai pe cele din grupul IV, limbile se împart în (1) „limbi cu raporturi sintactice mixte” și (2) „limbi cu raporturi sintactice pure”.

În ce privește exprimarea noțiunilor de ordin lexical, putem stabili de asemenea două tipuri morfologice, căci, în timp ce conceptele lexicale de bază se exprimă pretutindeni prin mijloace lexicale, conceptele lexicale „derivative” (II) pot fi exprimate adesea prin mijloace gramaticalizate. De aici, o nouă opoziție, între „limbi complexe” (cu derivare) și „limbi simple” (care nu folosesc, sau folosesc într-o măsură neînsemnată, derivarea).

Îmbinînd aceste două opoziții, avem:

- A. (I + IV) Limbi simple cu raporturi sintactice pure;
- B. (I + II + IV) Limbi complexe cu raporturi sintactice pure;
- C. (I + III + IV) Limbi simple cu raporturi sintactice mixte;
- D. (I + II + III + IV) Limbi complexe cu raporturi sintactice mixte.

Notînd apoi cu literele mici *a*, *b*, *c* și *d* „tehnica” izolantă, aglutinantă, fuzionantă și simbolizantă, caracterizarea tipologică a limbilor după cele trei criterii propuse de E. Sapir se poate face ca în schema următoare (p. 459). Atunci cînd pentru exprimarea aceluiași grup de noțiuni derivative sau gramaticale (II, III sau IV) se folosesc tehnici diferite, ordinea simbolurilor *a*, *b*, *c*, *d* exprimă ponderea acestora; cînd aceasta este foarte mică, simbolul este trecut între paranteze.

¹⁹ Sapir, *lucr. cit.*, p. 98.

CARACTERIZAREA TIPOLOGICĂ A LIMBILOR (după Ed. Sopir)

Tipul conceptual	Tehnici folosite la exprimarea noțiunilor din diferite grupuri		Caracterul limbii după tehnica predominantă	Caracterul limbii după „gradul de sinteză”	Exemple de limbi
	grupul II	grupul III / grupul IV			
A (limbi simple cu rapo- rturi sintactice pure)	—	a	izolantă	analitică	chineză, anamită
	(d)	a, b	izolantă (ușor aglutinantă)	„	ewe (Coasta Guineei)
	(h)	a, b, c	aglutinantă (ușor aglutinant-fuzionantă)	„	tibetana modernă
	b, (d)	a	aglutinant-izolantă	„	polineziană
	b	a, (b)	„	polisintetică	haida
	c	a	fuzionant-izolantă	analitică	cambogiană
	b	b	aglutinantă	sintetică	turcă
	b, d	b	aglutinantă (cu nuanță simbolizantă)	polisintetică	yana (California de nord)
	c, d(b)	a, b	fuzionant-aglutinantă (cu nuanță simbolizantă)	ușor sintetică	tibetana clasică
	b	c	aglutinant-fuzionantă	sintetică (ușor po- lisintetică)	sioux
B (limbi complexe cu ra- porturi sintactice pure)	c	c	fuzionantă	sintetică	salinan (California de sud- vest)
	d, c	d, c, a	simbolizantă	analitică	shilluk (Nilul superior)
	(b)	—	aglutinantă	sintetică	bantu
	(c)	a	fuzionantă	analitică	franceză (putea fi trecută și la B)
	b, c, d	b	aglutinantă (cu nuanță simbolizantă)	polisintetică	nootka (insula Vancouver) (apropiată de tipul C)
	c(d)	b	fuzionant-aglutinantă	ușor polisintetică	chinook (bazinul inferior al Columbiei)
	c(d)	—	fuzionantă	polisintetică	algonquină
	c	c, d, (b)	fuzionantă	analitică	engleză
	c, d	c, d	fuzionantă (cu nuanță simbolizantă)	sintetică	latină, greacă, sanscrită
	c, b, d	c, d	fuzionantă (puternic simbolizantă)	sintetică	takelma (Oregonul de sud- vest)
d, c	c, d	simbolice-fuzionantă	sintetică	semitică (arabă, ebraică)	

d. Cercetările tipologice și analiza cantitativă

Deși metoda caracterologică corespunde mai bine caracterului relativ al clasificării tipologice, ea nu putea, în forma dată de E. Sapir, să satisfacă exigențele de precizie caracteristice lingvisticii contemporane. După cum se poate constata din schema pe care am reprodus-o, autorul însuși ezită, de pildă, să lase limba franceză la tipul C. El recunoaște, de asemenea, că între tipurile C și D deosebirea nu este întotdeauna ușor de stabilit.

Aceasta se datorește faptului că, deși E. Sapir a căutat să țină seama de latura cantitativă a fenomenelor (însăși formula „gradul de sinteză” fiind grăitoare în acest sens), rezultatele sînt totuși aproximative, bazate pe impresie, care este în mod fatal subiectivă. Caracterizările de felul „ușor aglutinantă”, „ușor polisintetică”, „cu nuanță simbolizantă” etc. au meritul de a prezenta situația mai adecvat decît în lucrările predecesorilor lui Sapir, care neglijau uneori trăsături la fel de caracteristice ca și cele pe care le luau în considerare la clasarea limbii într-un tip sau altul. Totuși, justetea acestor caracterizări rămîne, în principiu, mereu sub semnul întrebării, atîta vreme cît ele nu se întemeiază pe un criteriu strict obiectiv.

Încercările de determinare precisă a aspectului cantitativ al trăsăturilor structurale ale limbilor nu au lipsit în ultima perioadă de timp, căreia îi este specifică în general tendința spre cuantificare și matematizare. Dintre acestea, cea mai interesantă îi aparține lingvistului american Joseph H. Greenberg, care a încercat să dea o expresie cantitativă în special aspectelor structurale pe care se bazează clasificarea morfologică tradițională²⁰.

Alegerea anume a acestor aspecte este motivată de J.H. Greenberg prin faptul că principiul pus la baza tipologiei de frații Schlegel, Fr. Bopp, W. v. Humboldt ș.a. la începutul secolului trecut are o importanță cardinală pentru caracterizarea generală multilaterală a limbii²¹, ceea ce nu se poate spune despre celelalte criterii posibile (de pildă, cele fonologice).

Metoda folosită de Greenberg este bazată pe analiza statistică a textului (a vorbirii) și nu a sistemului limbii. Deoarece însă forma vorbirii este determinată de sistemul lingvistic respectiv, rezultatele se referă, desigur, și la acesta din urmă.

De exemplu, indicele de sinteză se poate stabili conform formulei M/W (M = morphem ; W = word), adică împărțind numărul total de

²⁰ Joseph H. Greenberg, *A quantitative approach to the morphological typology of language*, „International Journal of American Linguistics” XXVI, 3, July, 1960, p. 178—194.

²¹ După cum s-a văzut mai sus, el se referă nu numai la aspectul morfologic, ci și, într-o anumită măsură, la sintaxă și la vocabular (formarea cuvintelor).

morfeme ²² la numărul total de cuvinte ²³; rezultatul va fi $x = 1$ (posibil în mod teoretic, dacă nici unul dintre cuvinte nu s-ar compune din 2 ori mai multe morfeme) sau $x > 1$ (în practică totdeauna).

Indicele de aglutinare se stabilește după formula A/j ($A =$ junctură de tip aglutinant; $j =$ junctură), indicele de compunere după formula R/W ($R =$ rădăcină), indicele de derivație după formula D/W ($D =$ morfem derivativ) ș.a.m.d.

Prin două probe făcute în perioade diferite pe texte în limba engleză de câte 100 de cuvinte, autorul a stabilit, de pildă, următorii indici :

	în 1951	în 1958
M/W	1,62	1,68
A/j	0,31	0,30
R/W	1,03}	1,03}

Diferența ușoară dintre cele două serii de rezultate se explică prin scurtimea textului. Se știe însă că de la o anumită dimensiune a textului indicatorii statistici rămân constanți.

Cercetînd în felul acesta texte suficient de lungi din limbile a căror structură ne interesează, putem ajunge la formule mult mai precise decît cele pe care le-am văzut la Sapir.

De asemenea, cu formule similare se poate stabili precis, de pildă, frecvența silabei deschise, a grupurilor consonantice, a vocalelor în raport cu consoanele, dimensiunile morfemelor radicale și afixale (exprimate în număr de foneme) etc.

e. Critica noțiunilor tipologiei tradiționale

Paralel cu elaborarea unor metode și criterii noi, cercetările tipologice din ultima perioadă au urmărit supunerea la o analiză riguroasă a noțiunilor cu care operează tipologia tradițională, pentru definirea cât mai exactă a lor.

Se discută încă și azi despre opoziția *aglutinant-flexionar*, care nu este înțeleasă întotdeauna la fel. În special produce derută termenul *flexionar*, legat în mod organic de *flexiune*. Căci, dacă prin *flexiune* înțelegem modificarea gramaticală a cuvintelor pentru exprimarea raporturilor din cadrul vorbirii, nu se vede de ce formele gramaticale de tip aglutinant nu ar putea fi numite și ele *flexionare*. Iar dacă sîntem de acord să numim *flexionare* numai limbile cu *flexiune internă* (sau cu *symbolism*, în terminologia lui E.Sapir), atunci sînt flexionare în primul rînd limbile semitice,

²² În lingvistica americană, după cum se știe, prin termenul *morphem* se înțelege unitatea semnificativă minimală (rădăcina, afixul, desinența sau cuvîntul neanalizabil), adică entitatea numită de unii lingviști de limbă franceză *monème*.

²³ Deși definiția și delimitarea cuvîntului este una dintre problemele controversate în lingvistică, pentru analiza statistică în discuție nu e nevoie de rezolvarea ei, ci se pot lua cuvintele care apar ca atare (adică separate) în limba literară scrisă.

iar dintre cele indo-europene numai unele (și nici acelea în întregime!). Un anumit progres l-a marcat introducerea de către E. Sapir a termenului *fuziune*, care e menit să desemneze un tip de afixare deosebit de cel aglutinant printr-o sudură și o întrepătrundere a elementelor care constituie cuvântul. Prin *fuziune* trebuie avută în vedere nu atât sudura și întrepătrunderea fonetică, caracteristică într-o anumită măsură și pentru limbile aglutinante (armonia vocalică de tip turanic și fino-ugrian, armonia vocalică după gradul de apertură din limbile paleoasiatice²⁴, diferite tipuri de asimilare consonantică, fixarea accentului pe o anumită silabă a cuvântului etc.), cât mai ales o anumită fuziune interioară.

Această fuziune interioară se caracterizează în primul rând prin ceea ce se numește de regulă — în mod impropriu — polisemantism al afixelor. Este vorba, în fond, de faptul că principiul general lingvistic al corespondenței biunivoce dintre elementele din planul conținutului și cele din planul expresiei, care privește în general orice semn lingvistic, se referă și la semnele minimale (*morfeme* în terminologia descriptivă și a școlii sovietice și *moneme* în terminologia lui A. Martinet și a altor lingviști de limbă franceză) în cazul structurii izolante și aglutinante, dar este aplicabil de regulă numai la cuvinte luate în ansamblu în cazul celei flexionare²⁵. În limbile flexionare întâlnim ceea ce lingvistul polonez Tadeusz Milewski²⁶ definește, printr-un termen adecvat, *cumul de funcțiuni*. Cumulează (adică exprimă concomitent) mai multe valori gramaticale desinențele. Astfel, în timp ce în planul expresiei într-o formă de tipul rus. *ženam* avem, în afara morfemului radical (cu semnificație lexicală), un singur morfem afixal, desinența *-am*, în planul conținutului acestui segment de expresie îi corespund două valori distincte : numărul plural și cazul dativ. Acest soi de cumul nu se limitează la afixele gramaticale, ci privește și rădăcina, în special în cazurile în care avem 1) „simbolism” (alternanță fonetică, joc al accentului sau reduplicare cu rol gramatical etc.) sau 2) ceea ce se numește de regulă „semn zero” (de fapt „*morfem* — respectiv *monem* — zero”). În acest din urmă caz nu este vorba de prezența misterioasă a unui segment de expresie imaterial, ceea ce ar fi absurd, ci de faptul că tema pură, fără afix gramatical, se caracterizează, prin însăși această lipsă a afixului, ca purtătoare nu numai a sensului lexical, ci și a valorii gramaticale corespunzătoare formei respective, prin urmare avem și aici cumul de funcțiuni.

Părerea că fenomene similare s-ar întâlni și în cazul structurii aglutinante a cuvântului se bazează pe câteva argumente care nu rezistă unui examen mai atent al faptelor. În primul rând cumulul de funcțiuni trebuie

²⁴ Cu privire la acest tip de armonie vocalică, vezi A. I. Jukova, *Агглютинация и сингармонизм в языках чукотско-камчатской группы*, în *Морфологическая типология*, p. 238—245.

²⁵ S. E. Iahontov, *О морфологической классификации языков*, în *Морфологическая типология*, p. 93—99.

²⁶ T. Milewski, *Предпосылки типологического языкознания*, în *Исследования по структурной типологии*, p. 26.

distins de polisemia afixelor. Polisemia afixelor se întâlnește, într-adevăr și în cadrul structurii aglutinante. De exemplu, în limba eschimoșilor asiatici același afix exprimă valoarea de augmentativ într-o formă nominală și o valoare diferită (deși asemănătoare) într-o formă verbală²⁷. În limba maghiară, prin afixul *-nek* se poate exprima fie un raport posesiv (în unele din cazurile în care substantivul determină un alt substantiv), fie obiectul indirect al verbului. Însă aici nu avem cumul, căci nu se exprimă concomitent două valori distincte. În ceea ce privește exprimarea concomitentă a persoanei 1 sau 2 și a numărului singular sau plural în formele verbale din multe limbi cu structură aglutinantă (fino-ugriene, turanice etc.), trebuie menționat că la formele personale ale verbelor, ca și la pronumele personale, nu avem o opoziție obișnuită între singular și plural. Se știe că *noi* nu înseamnă niciodată *eu + eu + eu ...*, iar *voi*, în mod obișnuit, nu înseamnă *tu + tu + tu ...* prin urmare, formulele „pers. 1 sg.”, „pers. 2 pl.” etc. nu implică analiza conținutului formelor respective în „pers. 1 + singular”, „pers. 2 + plural” etc. și, în orice caz, sînt mai puțin indicate decît formulele : „pers. 1”, „pers. 2”, „pers. 3”, „pers. 4”, „pers. 5”, „pers. 6”, care se folosesc, de altfel, destul de des în limbașul de specialitate. Este interesant că la pers. 3, unde avem într-adevăr identitatea *ei = el + el + el ...*, limbile aglutinante prezintă o situație cu totul deosebită, și anume adăugarea la plural a unui afix care lipsește la singular și care exprimă numai numărul. Mai trebuie menționat că în limbile flexionare desinența persoanei verbului poate exprima concomitent și alte valori (timpul, modul, diateza etc.), ceea ce nu se întâlnește în limbile aglutinante. În sfîrșit, în ciuda părerii curente²⁸, prezența frecventă în cadrul structurii aglutinante a formelor fără desinență nu poate fi identificată cu „morfemul zero” din cazul structurii flexionare. În limbile aglutinante avem de fapt numai folosirea de sine stătătoare a temei, căci acolo așa-zisele „forme cu afix zero” reprezintă întotdeauna forme absolute, adică nemarcate din punctul de vedere al conținutului (de ex., singularul, nominativul, prezentul, pers. 3, indicativul, eventual gradul pozitiv ș.a.m.d.), iar acestea din urmă se caracterizează întotdeauna prin lipsa afixului, sînt adică nemarcate și din punctul de vedere al expresiei. În limbile flexionare putem avea însă „desinență zero” la forme marcate sub raportul conținutului (de ex., gen. pl. slav de tipul *slov, žen* etc., pluralul românesc de tipul *șoareci, duci, regi* etc.) și desinență propriu-zisă, pozitivă, la formele nemarcate (de ex. nom. sg. slav *slovo, žena* etc., rom. sg. *șoarece, duce, rege* etc.). Pe de altă parte, în limbile flexionare așa-zisele forme „absolute” sau „nemarcate” sub raportul conținutului sînt numai *mai puțin (dar totuși) marcate*, căci singularul românesc, de exemplu, nu se identifică cu așa-numitul singular din maghiară, care se folosește întotdeauna după numerale și după alte cuvinte care exprimă prin ele însele ideea de pluralitate, iar „nominativul”

²⁷ G. A. Меновщиков, *Моносемия суффиксов в языке азиатских эскимосов*, în *Морфологическая типология*, p. 202.

²⁸ Vezi, de ex., V. N. Iarčeva, *О принципах определения морфологического типа языка*, în *Морфологическая типология*, p. 113.

din maghiară, care poate fi nu numai subiect, ci uneori și obiect direct, atribut substantival, și se folosește de regulă împreună cu postpozițiile, reprezentă cu totul altceva decât nominativul dintr-o limbă cu structură flexionară. Prin urmare, putem spune că în limbile aglutinante folosirea autonomă a temei nu reprezintă un cumul de funcțiuni, ci numai lipsa unui afix gramatical corespunzătoare lipsei unei valori gramaticale determinate, ceea ce nu contrazice principiul corespondenței biunivoce de care am amintit la început ²⁹.

În al doilea rând, fuziunea interioară de care a fost vorba se manifestă în diversitatea de mijloace pe care le folosesc limbile flexionare pentru exprimarea uneia și aceleiași valori gramaticale, față de caracterul standardizat, regulat, pe care îl are structura gramaticală în limbile aglutinante. În limbile flexionare adesea unitatea dintre un anumit procedeu gramatical și o anumită valoare gramaticală este dependentă de unitatea dintre afix și o anumită categorie (uneori restrînsă) de teme lexicale. Astfel, în românește pluralul se poate exprima prin *-e* (*case, lemne, nume*), prin *-uri* (*cîmpuri, mărături*), prin „zero” (*cuci, fagi*) etc., iar *-e* poate exprima în unele situații pluralul, ca în exemplele de mai sus, dar alteori singularul (*iepure, lume, parte*). Situația este principial diferită de cea din limbile aglutinante, unde un anumit afix are întotdeauna aceeași valoare gramaticală, iar o anumită valoare gramaticală se exprimă întotdeauna prin același afix.

Se înțelege că pentru motivele arătate structura cuvintelor este mult mai transparentă în cadrul tipului aglutinant. Formele de tip flexionar sînt într-o anumită măsură idiomatice, ele trebuie învățate ca atare împreună cu alte elemente ale sistemului limbii, căci, de exemplu, nimic din semnificația cuvintelor *cîmp* și *ogor* nu justifică folosirea, pentru formarea pluralului, într-un caz a desinenței *-uri*, iar în celălalt a desinenței *-e*. În limbile aglutinante, dimpotrivă, fapte de limbă reprezintă, în principiu, numai morfemele și regulile îmbinării lor, iar formele concrete se creează la nevoie, în procesul vorbirii, tot așa de ușor ca și îmbinările de cuvinte.

Pentru aceleași motive se poate afirma pe bună dreptate că, în timp ce șirul vorbirii se împarte în mod firesc în cazul structurii lingvistice izolante în morfeme, cel construit după principiul structural aglutinant poate fi analizat la fel de ușor în morfeme ca și în cuvinte, iar în cazul limbilor flexionare împărțirea firească este în cuvinte, nu în morfeme ³⁰. Tot din această cauză unii lingviști au negat existența cuvintelor nu numai în limbile izolante, ci și în cele aglutinante. De exemplu, în schema tipologică propusă de lingvistul german Fr. Misteli la sfîrșitul secolului trecut întîlnim termenii *nichtwortig* („fără cuvinte”), *scheinwortig* („cu

²⁹ Pentru opoziția aglutinant — flexionar în privința formelor fără desinență, vezi Al. Ionașcu, *Агглютинативный и флективный строй с точки зрения использования нулевой флексии в морфологии имен*, ACIL X, III, p. 565 și urm.

³⁰ Vezi S. E. Iahontov, *lucr. cit.*; A. Martinet, *Des limites de la morphologie*, în *Omagiu lui Alexandru Rosetti la 70 ani*, București, 1965, p. 535—538

pseudo-cuvinte”) și echtwortig („cu cuvinte autentice”) pentru caracterizarea tipurilor izolant, aglutinant și flexionar ³¹.

Opoziția *sintetism — analitism* a fost formulată de A.W. Schlegel, după cum am arătat mai înainte, numai pentru a exprima deosebirea structurală dintre limbile indo-europene clasice și anumite limbi indo-europene moderne care și-au pierdut în parte formele gramaticale ale cuvintelor. Este vorba, evident, de o evoluție în direcția tipului izolant, însă limbile respective nu au devenit izolante, căci păstrează încă multe trăsături ale tipului flexionar. Dacă sîntem de acord că structura analitică se situează undeva la jumătatea drumului între tipul caracterizat prin flexiunea gramaticală a cuvintelor și tipul izolant, atunci ar trebui să fim de acord și cu A. Schleicher, care a extins, după cum am văzut, opoziția sintetic — analitic și la limbile aglutinante, în care gradul de sinteză poate fi de asemenea diferit.

Prin formație analitică se înțelege însă și o noțiune ceva mai restrînsă; în acest caz se are în vedere nu orice exprimare analitică, ci numai *forma analitică a unui cuvînt*, care se definește ca formă (și nu ca îmbinare de cuvinte) prin faptul că intră în aceeași paradigmă cu forme sintetice, adică cu forme propriu-zise. De pildă, viitorul în limba română este o formă analitică, pentru că avem perfectul simplu, imperfectul și mai mult ca perfectul, forme propriu-zise. Altfel, dacă am avea numai prezent, perfect compus și viitor, caracterul morfologic al acestor două timpuri din urmă ar fi discutabil. S-ar putea, de pildă, considera că e vorba de construcții în care avem cuvinte ajutătoare și cuvinte cu sens lexical propriu-zis. Formarea gradului comparativ cu ajutorul unui adverb nu este propriu-zis o formă gramaticală în limba latină, deși în această limbă aceeași semnificație se exprimă și sintetic (printr-o formă gramaticală); avem pur și simplu sinonimie între o formă și o îmbinare de cuvinte. Aceeași este situația în limba rusă. Cu atît mai mult trebuie considerate îmbinări de cuvinte formațiile românești cu *mai* sau *foarte*, căci ele nici nu intră în paradigme cu forme propriu-zise, nici nu prezintă sinonimie cu asemenea forme ³². (Prin urmare, părerea curentă potrivit căreia o parte dintre adverbele limbii române ar fi cuvinte flexibile, deoarece cunosc gradele de comparație ³³, trebuie părăsită.)

Un sens mai larg decît cele două discutate pînă acum are opoziția analitic — sintetic în concepția unor lingviști sovietici (E.D. Polivanov, A.A. Reformatski) ³⁴, care corespunde în linii mari opoziției inițiale stabilite de Fr. Schlegel între limbile flexionare și cele neflexionare.

³¹ Fr. Misteli, *lucr. cit.*

³² Existența formațiilor împrumutate de tipul *superior, inferior* nu poate fi luată în considerație, căci acestora nu le corespunde la „pozitiv” un adjectiv anumit cu semnificațiile lexicale respective. Apoi, dacă examinăm denumiri ca „Înalta Curte de Casație”, „Consiliul Superior al Agriculturii” și „Tribunalul Suprem”, ne dăm seama că *tnall, superior* și *suprem* exprimă în cadrul lor aproape același grad de comparație.

³³ Vezi de ex., GLR I, p. 30.

³⁴ E. D. Polivanov, *Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком*, Taşkent, 1933, p. 52; A. A. Reformatski, *Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова*, în *Морфологическая типология*, p. 64—92.

Clasificînd limbile după „gradul de sinteză” în analitice, sintetice și polisintetice, E. Sapir este aproape de prima dintre accepțiile discutate ale termenului *analitic*, aceea pe care i-au dat-o A.W. Schlegel și A. Schlicher. Deosebirea constă în faptul că el nu consideră limbile analitice ca fiind numai apropiate de tipul izolant, ci identifică, sub raportul gradului de sinteză, limbi ca chineza, pe de o parte, și engleza, pe de altă parte.

Limbile izolate au mai fost numite, în special în secolul trecut, *amorfe* sau *monosilabice*. Termenul *amorfe* ar avea o anumită justificare dacă prin el s-ar înțelege numai faptul că limbile respective nu cunosc flexiunea gramaticală a cuvintelor (morfologia); el poate sugera însă și lipsa de formă în general, lipsa organizării gramaticale a vorbirii (accepție dată de primii învățați care l-au folosit) și de aceea trebuie evitat. În ce privește *monosilabismul*, acesta caracterizează într-adevăr multe dintre cuvintele limbii chineze (pe toate cele neanalizabile în elemente semnificative mai mici), însă nu reprezintă o trăsătură generală nicio a acestei limbi și cu atât mai puțin a limbilor izolate în general.

E. Sapir a procedat just scoțînd *limbile polisintetice*, sau *incorporante*, din cadrul opoziției izolant—aglutinant—flexionar³⁵, căci elementele constitutive ale cuvîntului complex de tip incorporant sînt unite, ca și elementele cuvintelor din celelalte limbi, fie după principiul aglutinant (cazul cel mai frecvent)³⁶, fie după principiul flexionar.

În ce privește delimitarea fenomenului încorporării între specialiști nu există încă un consens. Cunoscutul specialist în studiul limbilor amerindiene F. Boas³⁷ considera specifică pentru încorporare includerea în forma verbală a elementului care desemnează obiectul acțiunii, acest element putînd fi atît de ordin lexical (temă nominală), cît și un afix pronominal. Alfi amerindiaști, precum și majoritatea lingviștilor sovietici care au cercetat limbile polisintetice din Siberia (grupul paleoasiatic) exclud din discuție elementele pronominale, întrucît ele nu se deosebesc principial de afixe din limbile sintetice obișnuite³⁸. Într-adevăr, în limbile din familia bantu (Africa), care nu sînt considerate polisintetice, forma verbală include de regulă indici pronominali corespunzători subiectului și obiectului. Avem indici pronominali incluși — într-o anumită măsură — în forma verbală și în limba română, care este mai degrabă analitică: *I-am văzut pe Gheorghe, i-am spus lui Petre, văzînd-o pe Ileana* etc. Unii lingviști sovietici consideră tot încorporare și fenomenul includerii determinantului în forma numelui, însă acest fenomen, destul de larg răspîndit și în limbi neincorporante (de pildă în germană), trebuie considerat compunere de cuvinte obișnuită.

Cu privire la natura cuvintelor complexe polisintetice există de asemenea două concepții, care par diametral opuse. În timp ce unii învă-

³⁵ Vezi mai sus, p. 457—458.

³⁶ P. I. Skorik, *О соотношении агглютинации и инкорпорации*, în *Морфологическая типология*, p. 225—238.

³⁷ F. Boas, *Handbook of American Indian Languages*, part 1, Washington, 1911, p. 74.

³⁸ P. S. Kuznețov, *lucr. cit.*

țați (inclusiv E. Sapir) reduc încorporarea la compunere, alții (printre care și cunoscutul lingvist sovietic I.I. Meščaninov)³⁹ o consideră un fenomen sintactic, care stă alături de alte procedee de exprimare a subordonării sintactice, cum sînt acordul, recțiunea, aderarea (rus „примыкание”). „Complexul incorporant — spune P.I. Skorik, specialist în limbile paleoasiatice — se încheagă, ca și cuvîntul, prin armonie vocalică⁴⁰, alternanțe consonantice, afixare. Însă, spre deosebire de cuvînt, complexul incorporant, ca și îmbinarea de cuvinte obișnuită, nu este dat în limbă sub formă de unitate gata constituită, ci se construiește de fiecare dată în procesul vorbirii. Temele incluse în cadrul lui sînt componente mobile, al căror număr și a căror topică se determină de fiecare dată de contextul enunțului”⁴¹. Deosebirea asupra căreia insistă autorul cade de la sine, dacă luăm în considerație faptul că și în limbile care folosesc pe scară largă cuvintele compuse acestea nu sînt totdeauna date ca atare în sistemul limbii, ci se pot forma la nevoie în procesul vorbirii. De pildă, în nici un dicționar al limbii germane nu vom găsi un cuvînt de felul lui *Aktienbrauereidirektorswitwe* („văduvă a unui director de braserie pe acțiuni”), însă acest cuvînt este înțeles cu ușurință de orice cunoscător al limbii germane, în care sînt date elementele componente și modul de îmbinare a lor. Din punct de vedere formal, fenomenul încorporării trebuie net deosebit de subordonarea marcată prin acord, recțiune sau aderare, căci în cadrul complexului polisintetic adesea componentele nu sînt cuvinte de sine stătătoare, ci doar teme, care în afara complexului sînt lipsite de autonomie gramaticală, nu pot juca rol de parte de propoziție. Ca și în cazul compuselor din limba germană, care pot fi substituite prin îmbinări de cuvinte, paralel cu complexele incorporante pot exista și construcții sintactice propriu-zise, cuprinzînd aceleași elemente lexicale, dar exprimînd nuanțe de conținut diferite. Iată un exemplu din limba ciukotă⁴²: *мыт-кимитъы-гынрит-ыркын* „păzim marfă(ne ocupăm de paza mărfii în general)” *мыт-гынрит-ыркын-кимитъын* „păzim marfa (dată)”.

În cazul încorporării avem, prin urmare, extinderea folosirii compunerii de cuvinte asupra unor sfere care în mod obișnuit sînt deservite de procedee sintactice. Fenomenul este paralel cu extinderea folosirii unor procedee sintactice în domeniul lexical. (Se știe că în multe limbi, în mod deosebit în cele cu structură analitică, vocabularul se îmbogățește și pe calea fixării unor îmbinări de cuvinte: rom. *untdelemn*, *floarea-soarelui*, *a da bir cu fugiții* etc., fr. *pomme de terre*, *arc-en-ciel* etc.⁴³.)

³⁹ I. I. Meščaninov, *Агглютинация и инкорпорирование*, în *Морфологическая типология*, p. 246—248.

⁴⁰ În limbile incorporante paleoasiatice la care se referă autorul (limba ciukotă ș.a.) sînt supuse asimilării toate vocalele, atît în cadrul cuvîntului, cît și în complexul incorporant, indiferent de caracterul morfemului din care fac parte vocalele (rădăcină sau afix). Asimilarea constă în adaptarea vocalelor la gradul de apertură al celei mai deschise (sau al celor mai deschise) dintre ele.

⁴¹ P. I. Skorik, *lucr. cit.*, p. 233.

⁴² După P. I. Skorik, *lucr. cit.*, p. 232.

⁴³ Vezi Al. Ionașcu, *Cu privire la aspectul social al elementelor limbii*, PLG IV, p. 184—185.

f. Criterii fonologice, sintactice și lexicale în tipologie

Pentru ultimele decenii sînt caracteristice și încercările de extindere a sferei tipologiei în sensul cuprinderii unor aspecte structurale care nu erau luate în considerație de clasificarea morfologică tradițională.

Majoritatea studiilor de acest fel urmăresc compararea și caracterizarea tipologică a limbilor după structura fonologică. Criteriul cel mai eficient din cele care au fost propuse pare a fi compararea sistemului fonologic al fiecărei limbi cu un sistem ideal, care cuprinde numai articulațiile fonetice cele mai simple și, din această cauză, cele mai răspîndite în toate limbile. Stabilirea acestor articulații urmează să fie făcută nu numai pe baza comparării sistemelor fonologice cunoscute, ci și prin urmărirea evoluției sistemului de opoziții fonologice la copiii care își însușesc limba maternă și la suferinzii de afazie. Atît însușirea vorbirii de către copii, cît și uitarea ei de către afazici se produce în funcție de caracterul opozițiilor : se însușesc la început opozițiile cele mai simple, iar celelalte ulterior, în ordinea specificității crescînde ; în cazul afaziei opozițiile simple se pierd ultimele ⁴⁴ (vezi și *Limbaajul copiilor*, IV A 2 c). Aceste opoziții, mai răspîndite și mai ușor de însușit și de păstrat, au fost numite *opoziii fonologice primare*, spre deosebire de celelalte, numite *secundare*. Sistemul fonologic bazat numai pe opozițiile primare ar arăta în felul următor ⁴⁵ :

- 2 consoane nazale : *m* și *n*
- 1 consoană lichidă : *l* sau *r*
- 1 consoană fricativă : *s* (eventual cu varianta *z*)
- 3 consoane oclusive : *p*, *t*, *k*
- 3 vocale : *a*, *i*, *u*

Avem în total 7 foneme consonantice și 3 foneme vocalice, prin urmare raportul cel mai firesc între numărul de consoane și vocale în sistemul fonologic ar fi de 7/3 (adică : 70 % consoane, 30 % vocale). Făcînd acest raport și pentru sistemele fonologice reale ale diverselor limbi, putem constata că în unele dintre ele ponderea consoanelor în sistem depășește 70 %, iar în altele, dimpotrivă, vocalele depășesc 30 %. Primul tip de structură fonologică a fost denumit *consonantic*, al doilea — *vocalic*. Sub acest aspect au fost cercetate, de pildă, limbile slave de către A. Isačenko, care a construit o scară avînd la o extremitate limba sîrbo-croată, cu sistemul fonologic predominant vocalic, iar la cealaltă rusa și polona, cu sistem predominant consonantic ⁴⁶. În același sens a întreprins cercetări lingvistul polonez Tadeusz Milewski asupra limbilor amerindiene, stabilind în cadrul acestora trei grupuri : 1) grupul atlantic, în care predomină vocalele și consoanele nazale, iar consoanele orale au o pondere mai mică ; 2) grupul

⁴⁴ Roman Jakobson, *Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze*, Uppsala, 1942.

⁴⁵ După Tadeusz Milewski, *lucr. cit.*, p. 7—8.

⁴⁶ A. V. Isačenko, *Versuch einer Typologie der slavischen Sprachen*, „Linguistica Slovaca” I, 1939—1940, p. 64 și urm.

dinspre Pacific, cu pondere mare a consoanelor orale; 3) grupul intermediar, în care cele două categorii de foneme sînt dezvoltate relativ la fel⁴⁷.

În domeniul structurii morfologice s-au mai comparat limbile (în special cele europene) după raportul dintre morfologia numelui și a verbului. Se poate stabili astfel o categorie de limbi „neverbale”, cu sistemul de declinare dezvoltat, dar cu conjugarea simplificată (de ex. rusa și alte cîteva limbi slave), și limbi „verbale”, în care, paralel cu o declinare foarte simplificată (sau cu lipsa declinării) se constată o morfologie bogată a verbului (limbile romanice, limbile germanice, bulgara). S-au mai făcut încercări de comparare a limbilor după sistemul de cuvinte deictice (care poate fi în principal *binar*, adică să indice numai apropierea ori depărtarea de vorbitor, sau *ternar*, indicînd apropierea de vorbitor, apropierea de conlocutor și depărtarea de fiecare dintre ei)⁴⁸, după sistemul de numărare (care poate avea la bază numărul 10, ca în sistemul cel mai obișnuit, sau 5, 20 etc.).

În ce privește sintaxa, dintre numeroasele criterii propuse menționăm ca exemplu pe acela care stabilește dacă unul și același procedeu gramatical cumulează sau nu exprimarea mai multor raporturi sintactice. De pildă, considerînd că principalele raporturi din cadrul propoziției sînt cele care se stabilesc

1° între subiect și predicatul exprimat printr-un verb care nu cere complinire;

2° între subiect și predicatul reprezentat de un verb a cărui acțiune se răsfrînge asupra unui obiect;

3° între obiectul acțiunii și verbul-predicat și

4° între determinant și determinat,

obținem următoarele șase tipuri, răspîndite în diverse limbi⁴⁹ (literele *a*, *b*, *c* notează, în cadrul fiecărui tip, respectiv fiecărei limbi, mijloace gramaticale diferite) :

raportul \ tipul	I	II	III	IV	V	VI
1°	a	a	a	a	a	a
2°	a	b	a	b	a	b
3°	b	a	b	a	b	a
4°	c	c	b	b	a	a

⁴⁷ Tadeusz Milewski, *Comparaison des systèmes phonologiques des langues caucasiennes et américaines*, „Lingua Poznaniensis” V, 1955, p. 136–165.

⁴⁸ H. Frei, *Systèmes de déictiques*, AL IV, 1944, 3, p. 111–129.

⁴⁹ T. Milewski, *La structure de la phrase dans les langues indigènes de l'Amérique du Nord*, „Lingua Poznaniensis” II, 1950, p. 162–207; *Typologia syntaktyczna języków amerykańskich*, „Biuletyn PTJ” XII, 1953, p. 1–24.

Tipul I este foarte răspândit în limbile indo-europene, în care avem de regulă identitate gramaticală între subiectul acțiunii tranzitive și celelalte tipuri de subiect. Limbile caucaziene, în care subiectul acțiunii tranzitive este exprimat în mod obișnuit printr-un caz aparte, ergativul, iar celelalte tipuri de subiect se exprimă prin același caz cu obiectul (absolutivul), intră în tipul II. În următoarele două tipuri, III (de ex. limba amerindiană hopi) și IV (de ex. limbile eschimoșilor), cele patru raporturi se exprimă prin două procedee, unul caracteristic pentru subiectul verbului care nu cere complinire, celălalt pentru determinantul atributiv (subiectul și obiectul verbului cu acțiune care se răsfringe asupra unui obiect fiind repartizate, câte unul, tot acestor două procedee). La ultimele tipuri (V și VI), caracteristice pentru limbi ale indienilor nord-americani, avem tot câte două procedee pentru exprimarea celor patru raporturi, însă în fiecare tip unul dintre cele două procedee cumulează exprimarea a trei raporturi din cele patru. Este interesant de reținut faptul că singura opoziție formală care se păstrează în toate aceste tipuri este aceea dintre subiectul și obiectul acțiunii verbului cu complinire.

Cel mai dificil este să găsim criterii de comparare și caracterizare a limbilor după structura vocabularului. Aceasta deoarece, spre deosebire de sistemul fonetic și de structura gramaticală, vocabularul nu a putut fi descris prin metode lingvistice riguroase. În timp ce procedeele fonetice și gramaticale sînt limitate ca număr și reprezintă sisteme bine conturate, vocabularul se prezintă ca o masă difuză, cu un număr infinit de elemente și cu limite imprecise. Așa se explică faptul că nici lingvistica descriptivă și nici tipologia structurală (care se dezvoltă, după cum am arătat, pe baza celei dintii) nu au făcut progrese simțitoare în domeniul semantic-lexical, deși s-au făcut numeroase încercări⁵⁰.

În legătură cu alcătuirea dicționarelor ideologice, sau noționale, s-a urmărit elaborarea unor principii generale de clasificare a semnificațiilor cuvintelor, însă din încercările făcute nu se poate reține nimic pentru lexicologia descriptivă și tipologia lexicală, căci schemele propuse se întemeiază în fond pe considerații nelingvistice, apriorice, care nu rezultă din faptele lexicale înseși. Aceasta nu înseamnă că rezultatele acestor căutări sînt lipsite de valoare în general. Ele pot interesa, de pildă, pe lexicografi, însă nu pe lexicologi, care urmăresc să surprindă structura internă a vocabularului.

Cu câteva decenii în urmă a fost elaborată de J. Trier teoria „cîmpurilor” semantice; cîmpurile semantice reprezintă secțiuni ale vocabularului încheiate sub raport semantic, ale căror elemente componente își definesc reciproc limitele și acoperă împreună sfera unei anumite noțiuni generale. Fiecare cîmp reprezintă o anumită structură semantică bine conturată, oferind o privire specifică a realității și o ierarhie a va-

⁵⁰ Cf. L. Hjelmslev, *Dans quelle mesure les significations des mots peuvent-elles être considérées comme formant une structure ?*, în *Reports for the Eighth International Congress of Linguists*, Oslo, 1957, p. 268—286.

lorilor care diferă atât de la o limbă la alta, cât și de la o epocă la alta ⁵¹. Deși metoda a fost strălucit folosită la descrierea anumitor cîmpuri de Trier și de unii adepți ai săi, de la ea nu se poate aștepta nimic deosebit pentru descrierea sistemului lexical, căci este aplicabilă cu succes numai la grupuri de cuvinte care corespund unor sfere ale experienței precis delimitate (independent de o limbă sau alta), cum ar fi, de exemplu, culorile curcubeului, lunile și anotimpurile ș.a.m.d. Și, în afară de aceasta, chiar dacă s-ar ajunge ca întregul material lexical al unei limbi să fie treptat repartizat într-un cîmp sau altul, ar mai fi necesară o reducere a acestor micro sisteme semantice la un sistem general al vocabularului, care nu s-a arătat cum ar putea fi efectuată (vezi și *Lexicul. Semantica*, II C 4).

O metodă interesantă pentru compararea structurii semantice a limbilor a propus St. Ullmann ⁵², care a folosit în mare măsură experiența lui Ch. Bally din cunoscuta lucrare *Linguistique générale et linguistique française*. Metoda lui Ullmann, spre deosebire de celelalte amintite, pornește de la faptele de limbă ca atare. „Dimensiunile” semantice care ar urma să stea la baza descrierii sistemelor lexicele și a comparării lor sînt următoarele :

- a) raportul dintre cuvintele motivate și cele nemotivate ;
- b) raportul dintre cuvintele cu sens special și cele cu sens general ;
- c) mijloacele de exprimare a nuanțelor emoționale ;
- d) organizarea și repartizarea resurselor sinonimice ;
- e) frecvența relativă a polisemiei ; formele ei ; mijloacele de învingere a echivocului care poate fi provocat de polisemie ;
- f) frecvența relativă a omonimiei ; mijloace de depășire a conflictului dintre omonime.

Prin unirea concluziilor obținute pe baza acestor criterii, în special a celor de la *a*, *b*, *e*, și *f*, se obține încă un criteriu : autonomia semantică a cuvîntului, rolul care revine contextului în precizarea semnificației cuvîntelor.

Comparînd între ele cuvinte franțuzești cu cele germane corespunzătoare, constatăm că unor cuvinte nemotivate din prima limbă le corespund cuvinte motivate în a doua :

dé — Fingerhut
gant — Handschuh
entrer — hineingehen
patin — Schlittschuh
divorce — Scheidung etc.

⁵¹ J. Trier, *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes*, Heidelberg, 1931 ; *Das Sprachliche Feld*, „Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung” 10, Leipzig und Berlin, 1935 ; *Deutsche Bedeutungsforschungen (Germanische Philologie. Festschr. für Otto Behaghel)*, Heidelberg, 1934, *Sprachliche Felder*, „Zeitschrift für die Bedeutungslehre”, 8, 1932.

⁵² Stephen Ullmann, *Descriptive Semantics and linguistic Typology*, „Word” 9, 1953, 3, p. 225—240.

În același sens, cînd în limba franceză se impune folosirea unui cuvînt care prin natura semnificației sale ar trebui derivat de la altul existent în limbă, se preferă un cuvînt savant :

aqueux, aquatique (eau)
urbain (ville)
oral (bouche)
scolaire (école)
ecclésiastique (église)
épiscopal (évêque)
hebdomadaire (semaine)
hépatique (foie) etc.

Este drept că unele dintre aceste derivate savante sînt înrudite din punct de vedere genealogic cu cele simple corespunzătoare (*episcopal, ecclésiastique* etc.), însă acest fapt nu trebuie luat în considerație, căci vorbitorul care nu cunoaște latina și istoria limbii franceze nu face nici o legătură etimologică între cele două serii de cuvinte.

Pe de altă parte, în limba germană sînt frecvente cazurile de cuvinte care exprimă nuanțe de sens cu caracter de detaliu, pe care limba franceză le neglijează sau le exprimă prin alte mijloace (de pildă, cu ajutorul contextului). Astfel în germană există perechi de verbe de felul *arbeiten* — *bearbeiten, schreiben* — *niederschreiben, brechen* — *zerbrechen, wachsen* — *heranwachsen*, căroră în franceză le corespunde cîte un singur cuvînt (*travailler, écrire, casser, grandir*). În franceză nu se face distincția presupusă de existența în mod paralel în germană a unor adverbe ca *herein* și *hinein, heraus* și *hinaus* (în care se ține seama de locul în care se află vorbitorul). Verbului francez *aller* îi corespund în germană *gehen, reiten, fahren*, iar corespunzător cu *mettre* germana are *setzen, stellen, legen* și *hängen*. Cf. de asemenea germ. *sitzen, stehen, liegen, hängen*, pentru care în franceză se folosește numai verbul *être* (*être assis, debout* etc.).

Lăsînd la o parte considerațiile pe care le face apoi Ullmann aplicînd celelalte criterii (*c, d, e, f*), credem că examinarea limbilor franceză și germană din punctul de vedere al raportului dintre *motivât—nemotivat* (vezi *Arbitrar și motivât*, II B 1 b) și *special—general* este suficientă pentru ca să ne dăm seama că Ch. Bally a avut dreptate să considere franceza limbă prin excelență abstractă.

Rezultatele, evidente și după o examinare sumară, ar putea fi și mai convingătoare dacă s-ar elabora mijloace de apreciere cantitativă, de măsurare, de pildă, a gradului de autonomie a cuvîntului în franceză în raport cu germana.

g. Tipologia sistematică și universalile lingvistice

Interdependența dintre trăsăturile structurale care există în sistemul unei limbi date a constituit o altă preocupare de seamă în cercetările tipologice din ultimele decenii. Fiînd date ca premise, pe de o parte, caracterul sistematic al limbilor, iar pe de altă parte coexistența în sistemul aceleiași

limbi (în diferite proporții) a unor trăsături reprezentând tipuri structurale diferite, era necesar să se stabilească ce fel de relații există între aceste elemente structurale.

Cel mai mult pot contribui la rezolvarea problemei menționate cercetările tipologice multilaterale, de felul celor întreprinse de lingvistul cehoslovac Vladimir Skalička⁵³, privind trăsăturile structurale ale limbilor uralo-altaice și indo-europene și în mod deosebit compararea rezultatelor la care se ajunge în urma cercetării unor grupuri care erau în mod tradițional incluse în același tip, însă prezintă deosebiri importante (de pildă : limbile semitice față de limbile indo-europene ; limbile bantu față de cele uralo-altaice ; limbile paleoasiatice în comparație cu limbile amerindiene și, în parte, cu limbile iberocaucaziene etc.).

În această problemă este bine să se țină seama de faptul că relația „*a* coexistă cu *b* în același sistem” poate reprezenta mai multe feluri de condiționare : fie că fiecare element presupune în mod obligatoriu prezența celuilalt, fie că prezența unuia este condiționată de prezența celuilalt, dar nu și invers, fie că între cele două elemente nu există relații de acest fel. Astfel mulți cercetători au stabilit pe bună dreptate o legătură între armonia vocalică (din limbile uralo-altaice, de exemplu) și tipul structural aglutinant. S-a stabilit că prezența armoniei vocalice este condiționată de caracterul aglutinant al tipului structural ; ea se întâlnește numai în limbi aglutinante, iar limbile fino-ugriene care au căpătat trăsături flexionare (mordvina, estona) au pierdut parțial sau în întregime armonia vocalică. Însă tipul structural aglutinant nu presupune în mod necesar armonia vocalică. Există limbi aglutinante care nu cunosc acest fenomen. Rolul armoniei vocalice, acolo unde se întâlnește, este de a contribui la constituirea formală și delimitarea cuvintelor, în condițiile autonomiei relative a morfemelor și gradului de sinteză (în sensul lui E. Sapir) relativ înalt. Limbile aglutinante care nu cunosc armonia vocalică recurg la alte procedee în acest scop. De pildă, limbile bantu folosesc prefixele claselor, care în afara rolului lor sintactic îl au și pe acela de a semnaliza începutul cuvântului. Acordul cu substantivul după clasa din care acesta face parte este, spre deosebire de acordul în gen cunoscut limbilor indo-europene, mult mai sistematic, străbătând, ca și armonia vocalică din majoritatea limbilor aglutinante din Eurasia, întreaga structură a limbii. De exemplu, în limba swahili din familia bantu se formează cu prefix clasual, respectiv cu indice pronominal al clasei, nu numai substantivul, adjectivul, pronumele, numeralul și verbul, ci și unele cuvinte ajutătoare, cum ar fi particula posesivă *-a* (care apare, din cauza prefixului inclus, în variantele *wa*, *ya*, *la*, *cha*, *vya*, *za*, *kwa*, *mwa*) sau particula relativă (reprezentată prin variantele *-ye-*, *-yo-*, *-o-*, *-lo-*, *-cho-*, *vyo-*, *-zo-*, *-ko-*, *-po-*, *mo-* ; vezi schema pliată).

⁵³ V. Skalička, *Zur ungarischen Grammatik*, Praga, 1935 ; *Über die Typologie der Bantusprachen*, „Archiv Orientalni” 15, 1946, p. 93—127 ; *Sur la typologie de la langue chinoise parlée*, „Archiv Orientalni”, 15, 1946, p. 386—411 ; *Sur le rôle de la flexion interne dans la langue*, „Linguistica slovacca”, 4—6, 1946—1948, p. 13—22 ; *Typ češtiny*, Praga, 1951.

Delimitarea morfologică mai pronunțată a părților vorbirii în limbile flexionare coexistă de obicei cu o topică relativ liberă, în timp ce lipsa unei atare delimitări, caracteristică pentru tipul aglutinant, presupune o ordine a cuvintelor și a elementelor constitutive ale acestora mult mai fixă. În limbile fino-ugriene și turanice, cu structură tipic aglutinantă, elementul modificator (determinant) se situează totdeauna înaintea celui cu sens mai general, pe care îl determină : în interiorul cuvintelor avem pe ultimul loc afixele gramaticale (cele mai abstracte), înaintea lor se situează afixele derivate (mai speciale), în continuare avem tema (care are o semnificație și mai specială); în caz că tema reprezintă un compus presupunând o relație de determinare, determinantul se situează înaintea determinatului. Tot din această cauză în aceste limbi se folosesc *postpoziții*, care, având sens mai abstract decât cuvintele ale căror raporturi le desemnează, se situează în mod firesc la sfârșitul acestora. În ce privește ordinea cuvintelor în frază, poziția este totdeauna una și aceeași : determinantul înaintea determinatului. La fel se prezintă situația în limbile bantu, unde însă ordinea este inversă : afixele gramaticale (cu excepții neînsemnate) stau înaintea temei, iar determinantele se situează în frază în urma determinatelor. Situația opusă, caracteristică pentru limbile flexionare, o găsim în română : predomină sufixele (prefixe mai puține, numai cu rol lexical), însă cuvintele ajutătoare sînt, de regulă, pre-, nu postpoziționale. Adjectivul se plasează după substantiv, dar poate sta și înainte; pronumele posesiv e de regulă postpus, însă cel demonstrativ este și antepus; numeralul cardinal stă totdeauna înaintea substantivului, cel ordinal poate ocupa ambele poziții etc.

În strînsă legătură cu problema interdependenței caracteristicilor structurale aflate la baza comparării tipologice a limbilor se află și aceea a „universalilor lingvistice” (engl. „language universals”), adică a trăsăturilor comune tuturor limbilor, sau, cu alte cuvinte, limbii în general (vezi p. 495). Există atare trăsături? Și, dacă există, sînt ele numeroase și importante?

Iată ce ne spune în această privință cunoscutul lingvist francez André Martinet : „O limbă este un instrument de comunicare în conformitate cu care experiența umană se analizează în mod diferit în fiecare comunitate, în unități care comportă atît conținut semantic, cît și expresie fonică — monemele; această expresie fonică se articulează la rîndul său în unități distinctive și succesive, fonemele, în număr determinat în fiecare limbă, a căror natură și ale căror raporturi reciproce diferă și ele de la o limbă la alta. Aceasta implică în primul rînd, că rezervăm termenul de limbă pentru a desemna un instrument de comunicare dublu articulat și de manifestare vocală și, în al doilea rînd, că, în afară de această bază comună, nu există nimic propriu-zis lingvistic care să nu poată diferi de la limbă la limbă; în acest sens trebuie înțeleasă afirmația că faptele de limbă sînt „arbitrare” sau „convenționale”⁵⁴.

⁵⁴ Martinet, *Eléments*, p. 25.

ACORDUL DUPĂ CLASELE NOMINALE ÎN LIMBA SWAHILI (Familia Bantu)

Numărul clasei		1		2		3		4		5		6		7	8			
		Sg.	Pl.	Sg.	Pl.	Sg.	Pl.	Sg.	Pl.	Sg.	Pl.	Sg.	Pl.					
Prefixele substantivelor		m-, mw-	wa-, w-	m-, mw-	mi-	-, ji-	ma-	ki-, ch-	vi-, vy-	n-, ny-, m-, -	n-, ny-, m-, -	u-, w-	n-, ny-, m-, -	ku-	(pa-)	(ku-)	(mu-)	
Prefixele adjectivelor		m-, mw-	wa-, w-	m-, mw-	ni-	-, ji-	ma-	ki-, ch-	vi-, vy-	n-, ny-, m-, -	n-, ny-, m-, -	m-, mw-	n-, ny-, m-, -	ku-	—	—	—	
Indici (pronominali) pentru acordul verbului după clasele nominale	ai subiectului	1 ni- 2 u- 3 a-	1 tu- 2 m- 3 wa-	u-	i-	li-	ya-	ki-	vi-	i-	zi-	u-	zi-	ku-	pa-	ku-	mu-	
	ai obiectului	1 -ni- 2 -ku- 3 -m-	1 -tu- 2 -m- 3 -wa-	-u-	-i-	-li-	-ya-	-ki-	-vi-	-i-	-zi-	-u-	-zi-	-ku-	-pa-	-ku-	-mu-	
Particula posesivă		wa	wa	wa	ya	la	ya	cha	vya	ya	za	wa	za	kwa	pa	kwa	mwa	
Pronumele posesive	Sg.	1 2 3	wangu wako wake	wangu wako wake	wangu wako wake	yangu yako yake	langu lako lake	yangu yako yake	changu chako chake	vyangu vyako vyake	yangu yako yake	zangu zako zake	wangu wako wake	zangu zako zake	kwangu kwako kwake	pangu pako pake	kwangu kwako kwake	mwangu mwako mwake
	Pl.	1 2 3	wetu wenu wao	wetu wenu wao	wetu wenu wao	yetu yenu yao	letu lenu lao	yetu yenu yao	chetu chenu chao	vyetu vyenu vyao	yetu yenu yao	zetu zenu zao	wetu wenu wao	zetu zenu zao	kwetu kwenu kwao	petu penu pao	kwetu kwenu kwao	mwetu mwenu mwao
Pronumele demonstrative	de apropiere		huyu	hawa	huu	hii	hili	haya	hiki	hivi	hii	hizi	huu	hizi	buku	hapa	huku	humu
	anaforic		huyo	hao	huo	hiyo	hilo	hayo	hicho	hivyo	hiyo	hizo	huo	hizo	huko	hapo	huko	humo
	de depărtare		yule	wale	ule	ile	lile	yale-	kile	vile	ile	zile	ule	zile	kule	pale	kule	mle
Pronumele generalizator (tot, toți, toată, toate)			wote	wote	wote	yote	lote	yote	chote	vyote	yote	zote	wote	zote	kote	pote	kote	mote
Pronumele interogativ			yupi	wapi	upi	ipi	lipi	yapi	kipi	vipi	ipi	zipi	upi	zipi	—	—	—	—
Particula relativă			-ye-	-o-	-o-	-yo-	-lo-	-yo-	-cho-	-vyo-	-yo-	-zo-	-o-	-zo-	-ko-	-po-	-ko-	-mo-

Acest punct de vedere, potrivit căruia lingvistica generală ar trebui în fond să se limiteze la a explica manifestarea vocală a limbii și principiul arbitrarului, care stă la baza dublei articulări a acesteia, este, desigur, exagerat. Este adevărat că atât analiza experienței umane în tiparele categoriilor lingvistice biplane cât și articularea substanței vocale în tipare fonetice diferă de la o limbă la alta. Însă diferențele nu exclud prezența unor trăsături comune în organizarea lingvistică.

Trăsăturile comune de care este vorba nu sînt de natură materială (ca în interiorul grupurilor de limbi înrudite genealogic), ci de ordin relațional (structural)⁵⁵. Am văzut mai sus (p. 469) că, în diverse limbi, anumite raporturi sintactice pot să se exprime diferit sau identic, însă între subiectul verbului cu complinire și această complinire însăși există opoziție formală în cadrul tuturor tipurilor de structură sintactică cunoscute. Aceasta este, prin urmare, o trăsătură universală. Universalile lingvistice au cel mai adesea, după cum am arătat mai sus (p. 473), caracter de implicație („Prezența lui *a* implică prezența sau, dimpotrivă, absența lui *b*’’)⁵⁶. Astfel, prezența fonemelor consonantice fricative sau a africatelor nu constituie o lege lingvistică universală, însă prezența unei africate în sistemul fonetic dat este condiționată de prezența fricativei corespunzătoare; prezența vocalelor labiale anterioare într-o limbă implică prezența seriei posterioare corespunzătoare; există limbi fără silabe cu inițială vocalică sau cu finală consonantică, însă silabele cu inițială consonantică și cele cu finală vocalică sînt prezente în toate limbile cunoscute ș.a.m.d.

Cercetările tipologice sînt, astfel, menite, după cum scria L. Hjelmslev, să stabilească legile generale referitoare la categoriile pe care o limbă *poate* să le aibă și la cele pe care *trebuie* să le aibă, la corelațiile de implicație („*corrélations de présupposition*’’) — unilaterală sau reciprocă — și la cele fără implicație, în care se află categoriile limbii⁵⁷.

Acest program schițat de învățatul danez se referea la viitor, deoarece după părerea lui lingvistica tipologică nu va putea să se dezvolte cu adevărat și să se situeze în centrul lingvisticii generale decît după ce descrierea structurală a fiecărei limbi în parte va fi atins un nivel corespunzător. Ar fi însă nerațional să se amîne din această cauză eforturile care urmăresc să descopere legile generale ale limbii, căci încă de multă vreme lingvistica generală și cea specială au evoluat paralel și s-au stimulat reciproc. În orice caz, este mai bine — după cum aprecia în mod întemeiat Roman Jakobson în raportul citat⁵⁸, evocînd o idee exprimată cîndva de cunoscutul fonetician francez M. Grammont — să avem o lege lingvistică pe care cercetările viitoare o vor modifica, decît să nu avem nici o lege. De aici noțiunea și termenul de *coasiuniversalii* (engl. *near universals*) lingvistice, înțelegîndu-se trăsăturile comune marii majorități a limbilor.

⁵⁵ Roman Jakobson, *Typological studies and their contribution to historical comparative linguistics*, în „Proceedings of the Eighth international Congress of Linguists”, Oslo, 1958, p. 17—25.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 21.

⁵⁷ L. Hjelmslev, *Le langage. Une introduction*, Paris, 1966, p. 141—142, 148—149.

⁵⁸ R. Jakobson, *lucr. cit.*, p. 21.

În afara universalilor absolute și a cvasiuniversalilor, este uneori important să cunoaștem și trăsăturile structural-lingvistice care, fără a avea gradul de generalitate al celor dinainte, sînt, statistic vorbind, predominante în activitatea de comunicare prin limbă a societății umane. Problema acestor trăsături lingvistice, *congruente cu o mezofuncțiune* de ordin statistic, a fost pusă de lingvistul sovietic N.D. Andreev⁵⁹, care a arătat, printre altele, că plasarea în frază a determinantului adjectival înaintea cuvîntului determinat este caracteristică pentru aproximativ 77% din populația globului, a predicatului după subiect — pentru 85% etc. Gradul mai mic de generalitate al unor atare caracteristici, care se află în mod evident într-o măsură mai mare sub imperiul principiului arbitrarului faptelor de limbă, face ca importanța lor teoretică să fie mai redusă decît cea a universalilor și a cvasiuniversalilor⁶⁰.

h. Relații și implicații ale tipologiei

Deosebiri structurale dintre limbi au fost puse în legătură cu diferite fenomene lingvistice și extralingvistice, fără însă să se fi demonstrat existența reală a unor atare legături (Vezi *Ramificațiile antropologice*, IV A 2).

Stabilirea unor relații între tipul de structură morfologică a cuvîntului într-o anumită limbă și tipul psihic al poporului care o vorbește este caracteristică în special pentru primii reprezentanți ai tipologiei lingvistice. În concepția unora dintre aceștia (W. von Humboldt, H. Steinthal, Fr. Misteli, Fr. N. Fink) aprecierile cu privire la psihologia purtătorilor limbilor luate în discuție ocupă un loc atît de important, încît lingvistul italian C. Tagliavini⁶¹ consideră indicat ca, alături de clasificarea morfologică și de cea genealogică, să vorbească și de o „clasificare psihologică” a limbilor. În ce privește sensul raporturilor cauzale dintre cele două serii de fapte — lingvistice și psihice —, teoriile înclinau uneori spre determinismul lingvistic, altele spre cel psihologic. Nu au lipsit nici încercări de a explica atît

⁵⁹ N. D. Andreev, *Машинный перевод и проблема языка-посредника*, ВЯ, 1957, 5, p. 117—121.

⁶⁰ De altfel N. D. Andreev însuși are în vedere considerente de domeniul lingvisticii aplicative. Pornind de la necesități impuse de traducerea automată (realizare care părea pe atunci multor lingviști iminentă), acest autor a propus construirea unei limbi internaționale auxiliare de referință, din care și în care să se traducă. În acest fel, în loc de circa 10 000 de algoritme necesare pentru traducerea în și din aproximativ 100 de limbi, ar fi fost suficiente numai circa 200. Pentru ca această limbă auxiliară de referință să fie cît mai accesibilă majorității locuitorilor planetei noastre, ea trebuia să fie cît mai congruentă cu instrumentele de comunicare lingvistică predominante în lume. Măsurarea gradului de congruență, respectiv noncongruență, a unei trăsături lingvistice se face prin simpla adunare a procentelor din populația globului pe care le reprezintă vorbitorii limbilor caracterizate prin acea trăsătură, avîndu-se în vedere următoarea evaluare, foarte aproximativă: limba chineză — 24%, hindustani — 18, engleza — 10, rusa — 8, spaniola — 5, japoneza — 4, germana — 3, portugheza — 2, franceza — 2, swahili — 2, italiana — 2, limbile turanice — 2, slave occidentale — 2, iraniană — 1, coreeană — 1, hausa — 1, slave meridionale — 1, vietnameză — 1, thai — 1, birmană — 1, română — 1, scandinave — 1 etc.

⁶¹ Carlo Tagliavini, *lucr. cit.*, p. 472—474.

trăsăturile structurii lingvistice, cât și particularitățile de factură psihică presupuse în spatele acestora, direct — sau indirect — prin factori de ordin biologic. Din astfel de încercări s-au inspirat autorii unor teorii tipologice de orientare rasistă ⁶².

Aprecierile de natura celor menționate mai sus, adesea de loc măgulitoare la adresa purtătorilor unor limbi (în special dintre cele neeuropene), sînt azi de domeniul trecutului. Totuși nu se poate trece cu vederea că se mai afirmă uneori și în timpul nostru că cutare tip de structură lingvistică ar fi superior altora. Se susține acest lucru, de pildă, despre structura analitică a englezei. S-a văzut însă că, la o analiză mai atentă a noțiunii de analitism, se impune concluzia că în fond sînt analitice toate limbile în care avem o corespondență biunivocă între conținut și expresie manifestată la nivelul morfemelor (deci limbile izolante și limbile aglutinante).

O anumită relație între tipologia limbilor și ideologie (respectiv, formațiunea socială) vedeau N.I. Marr și unii dintre adepții săi, care presupuneau în mod neîntemeiat că sistemul de exprimare a subiectului verbului cu complinire (printr-un ergativ opus absolutivului sau printr-un nominativ opus acuzativului) ar exprima moduri diferite de înțelegere a activității sociale. De aici nu trebuie trasă concluzia că ideologia predominantă și orînduirea socială în general nu influențează, în afară de vocabular, și unele sectoare ale structurii limbii. E vorba însă de fenomene mai mult sau mai puțin izolate, care nu afectează sistemele ca atare. Astfel sînt unele fapte referitoare în special la clasele nominale și la genuri ⁶³, inclusiv la constituirea opoziției animat—inanimat și a genului personal, respectiv masculin—personal în limbile slave ⁶⁴.

Legarea tipului morfologic de gradul de dezvoltare a civilizației este de asemenea greu de susținut. Caracterul abstract al vocabularului este considerat de obicei un semn de dezvoltare a gândirii, iar în limbile „primitivilor” ar exista numai cuvinte cu conținut concret; unele distincții gramaticale, de exemplu între inclusiv și exclusiv la pronumele cu semnificația „noi”, sistemul deictic ternar etc. ar caracteriza numai popoarele foarte înapoiate. Dar faptul că distincția între trei forme deictice caracteriza latina și caracterizează azi spaniola sau sîrbo-croata este o dovadă că presupunerile de acest fel nu se potrivesc cu realitatea. În ce privește caracterul abstract al vocabularului, poate fi menționată următoarea împrejurare semnificativă: pentru limba franceză P. Guiraud a stabilit, analizînd texte care cuprind în total 50 000 de cuvinte de diferite grade de frecvență, că primele 100 (cele mai frecvente și, deci, cele mai abstracte, căci frecvența și gradul de abstractizare sînt direct proporționale) acoperă 60% din text, primele 1 000 — 85%, primele 4 000 — 97%, iar restul (46 000) numai 2,5%.

⁶² Vezi Vladimir Skaličca, *O současním stavu typologie*, SaS XIX, 1958, 3, p. 224 și urm.

⁶³ *Ibidem*, p. 225.

⁶⁴ Vezi I. C. Chițimia, *Личный род в польском и румынском языках*, RL V, 1960, 1. Explicația sociologică a unor fapte legate de genitivul—acuzativ din paleoslavă a dat-o inițial A. Meillet.

Savanții sovietici care s-au ocupat de descifrarea scrierii hieroglifice în limba maya, studiind vocabularul cărții *Chilam Balam* (copiată cu litere latine în această limbă în sec. XVI), au constatat că primele 70 de cuvinte (e drept că dintr-un total de cuvinte mai mic) acoperă 90% din text; prin urmare această limbă „primitivă” este cel puțin la fel de abstractă ca franceza⁶⁵.

Desigur, există un anumit fel de dezvoltare a vocabularului și chiar a sintaxei (de ex. în domeniul hipotaxei) care depinde de gradul de dezvoltare a civilizației, a culturii, literaturii (vezi *Progresul în limbă*, III C 3). Dar această dezvoltare nu afectează tipul ca atare. Pe drept cuvânt E. Sapir aprecia că „opinile curente despre sărăcia extremă de expresie a limbilor primitive sînt simple fabule”⁶⁶, iar L. Hjelmslev era de acord cu amerindianistii care au subliniat că limbile amerindiene „ar fi apte ca oricare altă limbă să exprime civilizația occidentală, chiar dacă ele, în slujba civilizației indiene, n-au avut ocazia să furnizeze semne pentru o mulțime dintre conceptele noastre;...imediat ce s-ar simți nevoia ele ar putea forma astfel de semne într-un mod perfect adecvat”⁶⁷. Este interesant de semnalat că un punct de vedere similar îl întâlnim încă la W. von Humboldt (deși el se află în contradicție cu alte opinii ale aceluiași autor): „...în cercul de noțiuni și în limba fiecărui popor, chiar și necivilizat, este prezentă o anumită sumă de idei care corespunde posibilităților nelimitate ale progresului uman, din care se poate extrage fără ajutor extern tot ce e necesar pentru omenire”⁶⁸. În sfîrșit se mai poate menționa punctul de vedere al lui N.G. Cernișevski, interesant tocmai pentru că emană de la o personalitate din afara lingvisticii: „... foarte adesea se acordă importanță teoretică deosebirii de limbă, imaginîndu-se că prin particularitățile gramaticii pot fi definite particularitățile calităților mintale ale poporului. Este o fantezie deșartă... Deosebirea esențială între limbi este constituită numai de bogăția sau de sărăcia lexiconului, iar componența acestuia... nu atestă decît cunoștințele poporului, gradul lui de cultură, ocupațiile zilnice, modul de viață și, în parte, contactele lui cu alte popoare”⁶⁹.

Cele mai multe implicații ale tipului structural privesc modul de funcționare și evoluție a limbii însăși și din această cauză investigațiile tipologice se află în interacțiune cu lingvistica monografică (descriptivă și istorică) și cu cercetările comparative istorice. În paragraful anterior am văzut că universalile lingvistice, prin caracterul lor de „implicații”, pun în lumină o serie întreagă de relații existente între diferite trăsături struc-

⁶⁵ Tadeusz Milewski, *Предпосылки типологического языкознания*, în *Исследования по структурной типологии*, Moscova, 1963, p. 12.

⁶⁶ E. Sapir, *lucr. cit.*, p. 29.

⁶⁷ L. Hjelmslev, *lucr. cit.*, p. 63—64.

⁶⁸ W. von Humboldt, *Über die Verschiedenheit...* (traducerea în limba rusă în *Хрестоматия по истории языкознания*, întocmită de V. A. Zveghintsev), Moscova, 1956, p. 70.

⁶⁹ N. G. Cernișevski, *Полное собрание сочинений*, t. X, p. 890 (citată după E. B. Aghaian, *Введение в языкознание*, Erevan, 1960, p. 565—566).

turale ale limbilor. Nu mai puțin importante sînt aceste legi universale pentru lingvistica istorică. Cunoașterea tipologiei lingvistice ne permite să stabilim care fapte reconstruite prin metoda comparativă-istorică sînt probabile și care îndoielnice sau improbabile. S-a arătat că multe teze mai vechi ale gramaticii comparate indo-europene (de exemplu, cea referitoare la prezența în sistemul fonetic al limbii-bază a unei singure vocale), care s-au dovedit mai târziu greșite, erau în contradicție cu legile generale pe care le stabilește tipologia modernă ⁷⁰.

Uneori însă se exagerează importanța tipologiei, uitîndu-se că și comparația genealogică își are sfera sa de aplicabilitate, în care nu poate fi înlocuită. O astfel de exagerare este caracteristică concepției lui N. S. Trubețkoi ⁷¹, care considera că pentru stabilirea apartenenței la familia indo-europeană a unui idiom au mai mare importanță anumite trăsături structurale decît coincidențele materiale, despre care nu se știe cît de mari trebuie să fie pentru a fi probante. Însă trăsăturile structurale (în număr de șase) avute în vedere de Trubețkoi se pot întîlni și aiurea. Em. Benveniste ⁷² menționează prezența lor în descrierea făcută de E. Sapir idiomului amerindian takelma ⁷³, ceea ce confirmă teza cunoscută potrivit căreia între grupurile de limbi înrudite prin origine și tipul de structură lingvistică nu există un paralelism absolut. Limbi neînrudite genealogic pot ajunge la un moment dat asemănătoare din punct de vedere structural — în special în urma unor contacte prelungite —, iar limbile înrudite pot evolua divergent sub raport tipologic (vezi și p. 482—483). Cei mai mulți lingviști sînt de acord cu E. Sapir, care — în lucrarea citată — aprecia că, dintre criteriile care stau la baza caracterizării tipologice propuse de el, cel mai ușor se poate schimba gradul de sinteză (limbile romanice, bulgara și engleza constituind în acest sens exemple strălucite de evoluție de la sintetism la analitism), în al doilea rînd se situează „tehnica legăturii” dintre morfeme (în această privință un bun exemplu fiind, tot în cadrul indo-european, armeană, devenită, din flexionară, aglutinantă) ⁷⁴, iar tipul „conceptual” evoluează cel mai lent.

⁷⁰ R. Jakobson, *lucr. cit.*, p. 20 și urm.

⁷¹ N. S. Trubețzkoy, *Gedanken über das Indogermanenproblem*, AL I, 1939, p. 81 și urm.

⁷² Emile Benveniste, *La classification des langues*, în *Conférences de l'Institut de linguistique de l'Université de Paris*, XI, 1952—1953, Paris, 1954, p. 33—50.

⁷³ E. Sapir, *The Takelma language of South-Western Oregon*, în „Handbook of American Indian Languages” II. Cele șase trăsături sînt: lipsa armoniei vocalice, prezența alternanțelor vocalice, prezența alternanțelor consonantice, identitatea grupurilor consonantice la inițiala cuvîntului cu cele care apar în poziție intervocalică, prezența prefixelor (alături de infixi și sufixe), construcția nominativă (respectiv, absența celei ergative).

⁷⁴ Declinarea numerelor în armeană contemporană este perfect comparabilă cu cea din limbile uralo-altaice:

	<i>singular</i>	<i>plural</i>
Nom :	hay „armean”	hay-er
G.-D. :	hay-u	hay-er-u
Instr. :	hay-ov	hay-er-ov
Abl. :	hay-ē	hay-er-ē

(După L. Hjelmslev, *lucr. cit.*, p. 126.)

4. Clasificarea genealogică

În antichitate și în evul mediu, oamenii nu și-au pus științific problema numărului limbilor, nici aceea a asemănărilor și deosebirilor dintre ele.

Numai în Renaștere, în noile condiții economice, sociale și culturale, s-a început studierea mai aprofundată a limbilor. Pe de altă parte, cuceririle europenilor în alte continente (Asia, Africa, America, Oceania) și nevoile de înțelegere cu indigenii au dus la crearea de dicționare, gramatici, lucrări teoretice. Misionarii au fost aceia care, călătorind în țările coloniale, au alcătuit pentru prima dată astfel de lucrări. Multă vreme, scrierile lor au constituit singurele izvoare pentru cunoașterea diferitelor limbi.

În secolul al XVI-lea a apărut prima încercare mai riguroasă de stabilire a unui grup de limbi înrudite; aceasta aparținea lui I. Scaliger, care, în lucrarea *Diatriba de Europaeorum linguis*, arată că există 11 limbi de bază. În secolul al XVIII-lea, filozoful german Leibniz împarte limbile cunoscute de el în două mari familii. Cu toată rigiditatea schemelor pe care le stabilește, clasificarea făcută de Leibniz are unele idei corecte. În același secol, M. V. Lomonosov emite o serie de ipoteze, valabile pînă astăzi, cu privire la asemănările dintre limbile slave și alte limbi din Europa.

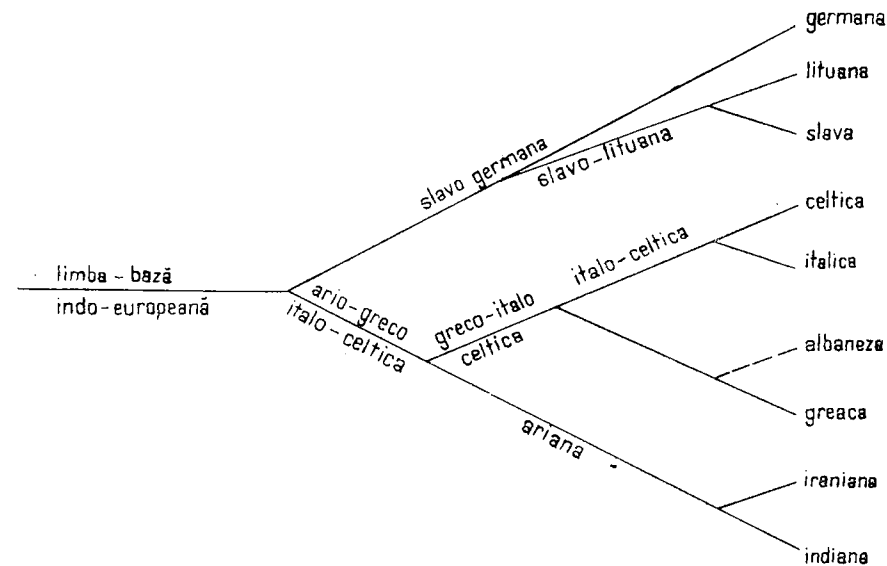
Tot în secolul al XVIII-lea (în a doua jumătate), problema înrudirii limbilor indo-europene se apropie în cea mai mare măsură de adevărul științific, cînd W. Jones, studiind manuscrisele sanscrite și comparîndu-le cu limbile indiene contemporane, a arătat apropierea dintre sanscrită, greacă, latină, limbile germanice, celtice, iraniene (vezi *Metode specifice*, și I B 2B).

Dar numai în secolul al XIX-lea, prin elaborarea metodei comparative-istorice, cu ajutorul căreia s-a făcut un uriaș salt în cercetarea lingvistică, s-au stabilit relații clare de înrudire între limbile indo-europene. Prima lucrare de gramatică comparată aparține germanului Fr. Bopp. Apoi, independent unii de alții, germanul J. Grimm, danezul R. Rask și rusul A. H. Vostokov au publicat și ei lucrări importante de gramatică comparată¹.

La jumătatea secolului al XIX-lea, A. Schleicher a contribuit în mod substanțial la precizarea criteriilor pentru determinarea înrudirii. El a formulat așa-numita teorie a arborelui genealogic — *Stambaumtheorie* — pentru a explica exact felul în care au evoluat limbile indo-europene. Limba-bază indo-europeană s-ar fi scindat mai întîi în două ramuri: 1. slavogermană (în nordul Europei), care ulterior a evoluat în germană și slavolitiană și 2. ario-greco-italo-celtică, care apoi s-a scindat în ariană (asi-

¹ Pentru întreaga problemă, a clasificării genealogice, vezi André Martinet, *Le langage*, Paris, 1968, p. 814 și urm.

atică), greacă-albaneză și italo-celtică; ulterior, slavo-lituana, ariana și italo-celtica s-au separat din nou. Schema arborelui genealogic, concepută de Schleicher, este următoarea :

S-a obiectat pe bună dreptate că teoria lui Schleicher este prea rigidă : pe de o parte, nu ne putem imagina un proces continuu de diversificare, fără să existe și perioade de unificare ; pe de altă parte, limba este un fenomen social-istoric complex, iar arborele genealogic e sugerat de științele biologice.

Punctul de vedere al lui Schleicher a fost combătut de J. Schmidt ; după părerea lui, fiecare limbă este înrudită mai mult cu limbile vecine. Explicația stă în felul în care se extind inovațiile lingvistice : ele se răspîndesc în cercuri concentrice, ca undele pe care le face o piatră aruncată în apă. Elementele arhaice rămân în părțile extreme, în care nu au pătruns inovațiile, în așa-numitele arii laterale. Schmidt a tras concluzia pe baza faptului că, între limbile aflate la mari distanțe, deosebirile sînt mult mai mari decît între limbile apropiate geografic ; de exemplu, între germană și iraniană, deosebirile sînt mult mai mari decît între germană și slavă. La aceeași idee a ajuns în mod independent și romanistul H. Schuchardt. Teoria undelor are și ea o serie de neajunsuri. În principiu, nu se poate admite ideea că există un punct fix de la care să pornească inovațiile. Plecînd de la critica schematismului teoriei lui Schleicher, teoria undelor ajunge, prin exagerare, tot la schematism ; în cadrul ei, se confundă critica unor amănunte din teoria lui Schleicher cu ideea justă că o limbă apare prin transformarea alteia. De fapt, cele două teorii nu se contrazic în mod absolut ; în primul caz se arată cum un idiom unitar se poate scinda prin diversi-

ficare în idiomuri înrudite, în celălalt caz, se poate urmări evoluția graiurilor subordonate aceleiași limbi ².

În orice caz, cercetătorii care au încercat să analizeze procesul formării limbilor indo-europene, deși în amănunte n-au avut un punct unitar, în linii generale au fost totuși de acord că înrudirea limbilor se explică prin scindarea unei limbi comune. Cu toate acestea, unii lingviști n-au acceptat ideea diversificării ca premisă a apariției unui grup de limbi înrudite. N. S. Trubețkoi ³, pornind de la teza că orice clasificare genealogică este și tipologică, prin aceea că există o structură formală și gramaticală proprie unei familii de limbi, acordă prioritate caracteristicilor structurale, drept criteriu de stabilire a unei familii de limbi. Pentru el, noțiunea de „familie de limbi” nu presupune neapărat o limbă-bază care prin evoluție ulterioară să fi dat naștere altora. Prin familie se înțelege un grup de limbi care prezintă concordanțe fonetice, gramaticale, semantice. Astfel de corespondențe însă nu se explică neapărat prin origine comună, ele pot apărea și prin împrumut. Trubețkoi consideră că această latură nu trebuie neglijată și că în fond nu este obligatoriu să atribuim limbii indo-europene tot ce este comun. Este posibil ca, la origine, limbile indo-europene să fi fost deosebite, iar apropierea dintre ele să se explice printr-un contact ulterior, de lungă durată. Întrucît nu totdeauna corespondențele materiale sînt concludente (uneori nu se găsește același cuvînt în toate limbile indo-europene, alteori lipsesc corespondențele fonetice, multe elemente din morfologie apar și în limbi neindo-europene etc.), autorul arată că probante sînt asemănările de structură. Pentru limbile indo-europene, el găsește șase trăsături structurale comune. Trubețkoi observă că fiecare din aceste trăsături se întîlnește și în limbi neindo-europene, dar toate la un loc apar numai în cele indo-europene. Deoarece tipul structural al unei limbi se schimbă, după părerea autorului, o limbă poate deveni cu vremea indo-europeană, și anume cînd capătă cele șase trăsături structurale. Este posibil ca în aceeași vreme mai multe limbi să fi devenit indo-europene. Astăzi, retrospectiv, le considerăm dialecte ale limbii-bază, dar logic nu este obligatoriu să le socotim ca provenind dintr-o limbă comună. Putem porni de la premisa că între ele a existat un contact geografic strîns. De pildă, limbile ugro-finice și cele samoede sînt legate la origine, din punct de vedere geografic, cu limbile altaice, acestea cu coreeana și prin coreeană cu japoneza; pe de altă parte, limbile altaice sînt legate teritorial cu limbile tibeto-birmane. În Africa, de asemenea, se poate observa un lanț asemănător, format din limbile semitice, hamitice, berbere și kușite cu limbile negroide etc. Astfel se poate formula teza continuității primitive, a lanțului neîntrerupt ⁴. Tot pe baza celor șase trăsături structurale, Trubețkoi

² În acest sens, vezi comentariul făcut de Al. Graur în articolul *Wellentheorien*, PLG V, 1967, p. 69–74.

³ *Gedanken über das Indogermanenproblem*, AL I, 1939, 1, p. 81 și urm.

⁴ E. Benveniste socotește că acest tip de clasificare, „înrudirea prin înlanțuire (termen împrumutat din botanică) este singurul posibil în cazul marilor unități lingvistice; vezi Benveniste, *Problèmes*, p. 104 și urm.

încearcă să stabilească și domeniile lingvistice între care erau situate limbile devenite indo-europene : pe de o parte, limbile uralo-altaice și ugrofinice, pe de altă parte, limbile caucaziene și semitice.

Teoria lui Trubețkoi nu rezistă criticii. Cea mai gravă obiecție este aceea că termenii ca indo-european, semitic etc. arată în același timp și filiația istorică a unei limbi și înrudirea tipologică ; dar nu se poate explica, aistoric, precizează Benveniste⁵, ceea ce se păstrează într-un anumit cadru istoric. Limbile indo-europene au trăsături structurale comune, dar acestea nu sînt suficiente pentru a încadra o limbă în familia indo-europeană. Trăsăturile structurale comune pot proveni fie din înrudire, fie din evoluție în afara înrudirii (vezi *Clasificarea tipologică*, IV B 3).

Cam pe aceeași linie cu Trubețkoi se plasează teoria lui N. I. Marr, care n-a fost de acord cu ideea că limbile înrudite au la bază o limbă comună. El răstoarnă arborele genealogic, socotind că s-a plecat de la o multitudine de limbi care cu vremea s-au apropiat, căpătînd astfel calitatea de limbi înrudite. Înrudirea genealogică se bazează pe încrucișarea dintre limbi (de exemplu, din limbile autohtone și latină s-au format limbile romanice). Toate limbile de pe pămînt, în evoluția lor, trebuie să treacă prin aceleași stadii, trecerile fiind determinate de schimbările din societate. Indo-europeana, după Marr, înseamnă un ansamblu de elemente dispartate care se pot înlocui. El nu ține seama de faptul că limba este un sistem organizat și, ca atare, indo-europeana nu putea fi alcătuită din elemente eterogene, luate din diferite limbi. Pe de altă parte, nu se poate concepe o limbă care să fi trecut de la o familie lingvistică la alta.

Atît concepțiile lui Trubețkoi, cît și cele ale lui N. I. Marr n-au găsit ecou în lumea oamenilor de știință, deoarece ele nu se bazează pe o situație lingvistică care să le justifice.

O altă încercare de negare a conceptului clasic de înrudire și implicit a clasificării genealogice aparține neolingviștilor. G. Bonfante⁶, de pildă, susține că în limbă totul se poate împrumuta, ajungîndu-se la un amestec lingvistic eterogen, la limbi mixte. Astfel, româna ar fi albaneză romanizată și ar fi putut deveni o limbă slavă. O asemenea teorie e însoțită de critica legilor fonetice și a tehnicilor de cercetare comparativă-istorică, în special a reconstrucției. Avem a face cu o poziție extremistă, care se încadrează în tendința generală de combatere abuzivă a neogramaticilor și a rezultatelor cercetărilor lor.

În schimb, o teorie mai veche, cea a lui Schleicher, este confirmată în liniile ei generale de fapte reale ; de exemplu, este foarte evident că limbile romanice s-au format prin diversificarea limbii latine etc.

O bună clasificare genealogică nu este posibilă fără ca în prealabil să avem o descriere științifică a limbilor luate în considerare. Este importantă nu atît revizuirea principiilor fundamentale ale clasificării genealogice, cît folosirea la maximum a noilor procedee de analiză lingvistică

⁵ *Lucr. cit.*, p. 110.

⁶ *The Neolinguistic Position*, „Language” XXIII, 1947, 4, p. 344—375.

a căror aplicare la studiul diacronic al limbilor și-a dovedit de nenumărate ori eficacitatea. Astfel, din contribuția lui Trubețkoi interesează nu atât criticile sale aduse clasificării genealogice, cât faptul că prin lucrările lui și ale continuatorilor lui s-a ajuns la un nou mod de a aborda fenomenul lingvistic, și anume cel structural, care, aplicat cu rigurozitate, poate împinge înainte cunoștințele noastre privitoare la limbile înrudite și la limba-bază. În literatura de specialitate, se citează de obicei *Memoriul* lui Saussure, care a reușit, pe baza intuiției caracterului sistematic al limbii, să descopere sistemul vocalic al indo-europenei. Ulterior, cu ajutorul metodei structurale, asemenea fapte au fost și mai riguros cercetate. Se cunosc în această privință contribuțiile lui E. Benveniste, J. Kuryłowicz, R. Jakobson, A. Martinet (vezi *Metoda comparativă-istorică*, I B 2 b α).

Aprecierea gradului de înrudire se poate face și cu procedee de analiză cantitativă. Încă de multă vreme s-au dat rezultate statistice privitoare la compoziția etimologică a vocabularului diferitelor limbi, care reflectă în mare măsură gradul de înrudire. Cercetările mai noi, bazate pe frecvența cuvintelor, au adus precizări interesante referitoare la înrudire, privită din punctul de vedere al importanței cuvintelor în limbă. La noi pot fi menționate lucrările privitoare la fondul principal lexical⁷. S-a stabilit astfel caracterul predominant latin al nucleului limbii noastre (mai mult de 60% din elementele lui sînt de origine latină), dar și gradul mare de influență străină, mai ales slavă. Astfel de observații pot fi precizate cu ajutorul interpretărilor statistice.

Pentru prima oară, în anul 1928 antropologul polonez J. Czekanovski a aplicat metoda diagnosticului diferențial, folosită anterior cu bune rezultate în antropologie și etnografie. Această metodă se bazează pe recunoașterea unor trăsături izolabile și definibile a căror prezență sau absență poate fi determinată în entități numărabile. Se alege un număr de trăsături, se urmărește felul cum s-au transmis și apoi se calculează coeficientul de asemănare pe grupuri de limbi, ajungîndu-se la o clasificare a treptelor de înrudire sau la stabilirea de tipuri lingvistice în interiorul unei familii. Avantajul acestui procedeu este acela că se lucrează simultan cu un mare număr de trăsături.

Ulterior, coeficientul de asemănare dintre limbile indo-europene a fost calculat după formule mai precise, însă, indiferent de formula folosită, rezultatele au fost destul de apropiate. Se pare că mai importantă decît alegerea formulei este alegerea criteriilor. Întrucît nu toate trăsăturile au o valoare egală, trebuie decis care dintre ele sînt mai semnificative. Desigur că, pentru a obține rezultate exacte, este bine să se ia în considerare un număr cît mai mare de trăsături. Rămîne însă dificultatea distingerii trăsăturilor moștenite din limba-bază de inovațiile paralele.

⁷ Vezi Al. Graur, *Încercare asupra fondului principal lexical al limbii române*, București, 1954.

Se pune deci problema valabilității datelor statistice. După cum s-a arătat, ceea ce poate fi supus calculului sînt trăsăturile de asemănare sau de concordanță, dar nu gradul de înrudire în sens genetic. Asemănarea dintre limbi se poate datora și influenței reciproce, posterioară dezmembrării din trunchiul comun. Atunci cînd două limbi au origine comună și cînd pierderea trăsăturilor originare se realizează în aproximativ același ritm, proba de asemănare și cea de interdependență duc la rezultate satisfăcătoare. Concluzia unor cercetători este că nici o statistică nu poate măsura gradul de înrudire ca atare. În ce privește măsurarea gradului de asemănare, rezultatele sînt în funcție de materialul utilizat. Desigur că acest risc există și la aprecierile intuitive. Diferența este că, în cazul aprecierilor intuitive, bazate pe date empirice, referirile se fac la o realitate concretă, în timp ce în statistică legătura cu faptele concrete există numai la începutul cercetărilor, ulterior totul bazîndu-se pe calcul abstract și pe deducții. Este de presupus că metodele statistice vor putea fi de mai mare folos în viitor cu condiția perfecționării atît a lor înseși, cît și a materialului lingvistic supus calculului.

Cu toată nesiguranța care intervine uneori, referitoare la integrarea exactă a unei limbi într-un anumit grup, toți cercetătorii admit că există grupuri de limbi legate printr-un grad mai mare sau mai mic de înrudire. Sînt astfel două categorii de limbi: limbi înrudite și limbi neînrudite. În orice limbă există, alături de elementele moștenite, și elemente împrumutate. Pentru a demonstra înrudirea, nu contează proporția dintre ele. Se poate întîmpla ca numărul elementelor împrumutate să depășească uneori pe cel al elementelor moștenite. De exemplu, jumătate din vocabularul limbii engleze — limbă germanică — este de origine romanică; limba persană, limbă indo-europeană, conține mai mult de jumătate elemente arabe. Demonstrarea înrudirii se face pe baza corespondențelor de amănunt, în fonetică, gramatică, vocabular⁸. Pe baza acestora, se poate stabili cu precizie gradul de înrudire genealogică. L. Hjelmslev⁹ subliniază în acest sens că „lingvistica genetică poate fi socotită absolut exactă și poate este domeniul cel mai exact din științele umane”.

Noțiunea de înrudire nu se confundă nici cu legăturile etnice dintre popoare, nici cu rasa. Limbi de diferite origini (și tipuri structurale) se pot însuși de orice fel de populații; de aceea nu se poate vorbi de determinarea mecanică a naturii limbii de către trăsăturile biologice ale vorbitorilor sau de către mediul geografic în care ei trăiesc. Astfel, limba latină, vorbită inițial pe un mic teritoriu, s-a răspîndit la populații foarte deosebite de cele din Latium. Astăzi, limba engleză este răspîndită în toate continentele, la populații aparținînd unor grupuri etnice diferite. Teoriile lingvistice mai noi¹⁰ arată că individul se naște cu un ansamblu de aptitudini lingvistice, cu o anumită competență care se referă la

⁸ Vezi Meillet, *Lingu. hist.*, p. 88 și urm.

⁹ Vezi *Le langage*, Paris, 1966, p. 120.

¹⁰ Vezi Noam Chomsky, *Le langage et la pensée*, Paris, 1969, p. 108 și urm.

capacitatea de a învăța cu șanse egale orice limbă. Prin procesul de învățare, această competență se aplică la limba maternă (vezi și *Limba și rasa*, IV A2a).

Înrudirea nu are legătură obligatorie nici cu vecinătatea teritorială. De exemplu, basca ocupă o poziție izolată în Spania și Franța, fără ca nici măcar originea să nu i se fi putut stabili cu exactitate; maghiara, limbă ugro-finică, este înconjurată de limbi indo-europene; spaniola este vorbită pe teritoriul unde s-a constituit, în Spania, numai de vreo 30 de milioane de oameni, în timp ce un număr foarte mare de oameni — peste 60 de milioane — o vorbesc în America de Sud și Centrală.

Pentru a se defini în termeni cât mai puțin preciși rețeaua foarte complexă a tipurilor de filiație, în afara termenului de familie, se folosesc termenii ramură, grup, subgrup, pentru subîmpărțiri din ce în ce mai mici, delimitate după gradul de înrudire. De exemplu, în interiorul mării familii de limbi indo-europene, se vorbește de ramura limbilor romanice, a limbilor slave etc. Limbile germanice, la rîndul lor, se împart în grupul limbilor germanice de răsărit, de nord și de apus. Grupul de nord, sau scandinav, cuprinde subgrupul de vest (islandeza și norvegiana) și subgrupul de răsărit (suedeza și daneza). (Se poate preciza însă că această terminologie convențională nu este respectată de toți lingviștii. În primul rînd, termenul de familie se folosește în mod obișnuit și pentru grupări mai mici; se vorbește de pildă, de familia limbilor indo-europene, dar și de familia limbilor romanice; nici ceilalți termeni nu sînt folosiți foarte riguros.)

Acest caracter foarte complex al posibilităților de grupare genealogică a determinat pe unii lingviști să considere imaginea ramificațiilor unui trunchi ca prea săracă pentru a reda plastic multiplele posibilități de combinare. După părerea lui V. Pisani¹¹, realitatea faptelor lingvistice poate fi sugerată mai degrabă printr-un sistem hidric complicat: un fluviu adună apă din torente și rîuri, la un moment dat se amestecă cu alt fluviu, apoi se bifurcă, fiecare din cele două brațe continuă să se amestece cu alte cursuri de apă etc.

Într-adevăr, situațiile care pot apărea în cadrul unei clasificări genealogice sînt foarte diferite. Uneori, alături de ramuri bogat reprezentate, figurează limbi izolate. În limbile indo-europene, alături de marile ramuri arătate mai sus există limbi izolate — greaca, armeană, albaneza. care nu pot fi grupate cu altele și care nu s-au diversificat în idiomuri înrudite. Alteori, grupurile sînt foarte diferit reprezentate. Limbile celtice cuprind două grupuri: grupul continental, reprezentat printr-o singură limbă, galica (de altfel dispărută) și cel insular, format din două subgrupuri: gaelic și britonic.

Cea mai comodă analiză genealogică este aceea dintre limbile înrudite îndeaproape: de exemplu, limbile slave care se împart în slave de răsărit, de apus și de sud pot fi studiate în cadrul celor trei grupuri separat; apoi, problemele comune tuturor limbilor slave pot fi explicate prin slava comună, iar aceasta la rîndul ei, prin indo-europeană

¹¹ Vezi *Parenté linguistique*, „Lingua” 1, 1952.

Rezultă de aici că există o gradație continuă care ne permite să stabilim diverse trepte de înrudire pînă la ultimul stadiu al cunoștințelor posibile. Se înțelege că putem compara și două limbi ca franceza și indiana, dar aici apar o serie de complicații pe care le evităm dacă alegem în prealabil ca termen de comparație o limbă romanică, înrudită mai îndeaproape cu franceza. Cînd diferențele dintre limbi sînt foarte mari, comunitatea de origine este aproape imposibil de recunoscut; de pildă, dacă n-am compara decît franceza, bulgara, armeană, ca reprezentante ale limbii indo-europene, ar fi greu de stabilit înrudirea celor trei limbi¹². Greutăți serioase în clasificarea genealogică sînt determinate și de alți factori. Astfel, unele limbi nu pot fi grupate, cum e cazul limbii basce; multe limbi au dispărut (etrusca, mesapica, veneta), alte limbi sînt cunoscute insuficient, ca, de pildă, limbile din Africa etc.

Fiind vorba de fapte de înrudire cu tratament istoric supus unor tipuri diferite, este normal ca și clasificarea genealogică să nu fie omogenă. Definiția noțiunii de înrudire a limbilor a fost elaborată mai ales pe baza studiului limbilor indo-europene. Este adevărat că în domeniul indo-european se observă, în mare, același tip de fapte; în alte familii, situația este mai complicată. Savanții au reușit să distingă, printre miile de idiomuri vorbite pe glob, un număr restrîns de familii, care se grupează după criteriul înruderii dintre ele.

Dacă luăm în considerare situația lingvistică de pe diferite continente, observăm că în Europa majoritatea limbilor sînt indo-europene; acestea sînt împărțite în grupuri mai mari sau mai mici, la care se adaugă și unele limbi izolate, ca greaca, armeană, albaneza.

În Asia există o mare diversitate de familii lingvistice: indo-europeana, turcica, chino-tibetana, dravidiana și multe limbi a căror apartenență este foarte discutată (ainu, munda, coreeană, japoneza etc.).

În America, în afara limbilor autohtone (amerindiene), clasificate geografic, nu genealogic (din cauza insuficienței lor cunoașteri), se vorbesc limbi aduse de colonizările europenilor (spaniola, portugheza, franceza, engleza).

În Africa, cele mai numeroase sînt limbile negro-africane; alături de ele, sînt folosite limbi semito-hamitice și cîteva limbi indo-europene, aduse de coloniști (olandeza, engleza, portugheza, spaniola, franceza, italiană); în Oceania au fost grupate genealogic limbile indo-europene, polineziene, australiene și papuase.

Este greu să se dea un tablou exact al limbilor care se vorbesc pe glob; în general, se admite clasificarea genealogică făcută de A. Meillet—M. Cohen în voluminoasa lucrare *Les langues du monde*.

Cea mai mare întindere dintre toate o are familia limbilor indo-europene, singura răspîndită în toate continentele. Limbile indo-europene sînt vorbite aproximativ de 1 miliard și jumătate de oameni (cam jumătate din populația globului). Ele s-au bucurat de atenția deosebită a specialiștilor, care le-au supus unor studii amănunțite, reușind să

¹² Vezi Meillet, *lucr. cit.*, p. 93.

dezvăluie trăsăturile lor caracteristice pe o perioadă foarte lungă, de circa 3500 de ani. În această mare familie intră ramurile limbilor indo-iranice, germanice, romanice, slave, armeană, albaneză, greacă etc. Tot din limbile indo-europene fac parte unele limbi descoperite de câteva decenii — hitita și toharica —, de o mare importanță pentru cunoașterea limbilor indo-europene, prin marea lor vechime. Unele limbi indo-europene au dispărut, ele fiind cunoscute prin urme foarte vagi: mesapica, veneta, ilira, traca, frigiana etc. Ca număr de vorbitori, în zilele noastre, limbile indo-europene sînt reprezentate, în mare, de principalele ramuri — limbile germanice, circa 400 de milioane de vorbitori, limbile indiene vorbite de aproape 400 de milioane de oameni, limbile romanice, aproape 370 de milioane și cea a limbilor slave, aproape 270 de milioane de vorbitori.

Limbile semito-hamitice acoperă un domeniu vast, întinzîndu-se în Peninsula Arabică și țările care o înconjoară la nord, precum și în tot nordul Africii. Ele sînt reprezentate prin ramurile semită, kușită, berberă, ciadă, egipteană. Cea mai importantă este araba (care face parte din limbile semite); după chineză și engleză, ea ocupă al treilea loc ca răs-pîndire pe glob.

Limbile uralo-altaice cuprind ramura uraliană (scindată la rîndul ei în limbile ugro-finice și samoede) și ramura altaică în care intră limbile turcice, mongole și tunguse.

O altă mare familie este aceea a limbilor chino-tibetane care cuprinde ramura tai-chineză și tibeto-birmană. Din această familie, chineza este cea mai importantă, ea numărînd circa 700 de milioane de vorbitori. Unii lingviști au încercat să claseze în această familie coreeana și japoneza, dar cercetările recente au arătat că acestea nu sînt înrudite nici cu alte limbi, nici între ele.

Limbile caucaziene, socotite de unii ca formînd, cu basca, familia limbilor ibero-caucaziene, sînt împărțite în ramura de vest, de sud și de est.

Limbile dravidiene, vorbite în partea de sud și sud-est a Indiei, ocupau întreaga Indie înainte de venirea triburilor de origine indo-europeană.

Există și unele familii mai puțin importante și mai puțin studiate: munda, ainu, mon-khmer etc.

Un mare număr de limbi sînt încă grupate geografic, deoarece nu se poate stabili o înrudire genealogică între ele. Așa sînt limbile amerindine și negro-africane; la acestea din urmă înrudirea este dovedită în cazul limbilor bantu, boșimane și hotentote.

Pe lângă această clasificare curentă, există și încercări de clasificări mai cuprinzătoare, adică de regrupare a familiilor. Astfel, L. Hjelm-slev¹³ stabilește șase mari familii (pe care le împarte în clase, grupuri, ramuri): indo-europeană, hamito-semitică, bantu, uraliană, altaică, sino-austriană (în care introduce chino-tibetana, malaio-polineziana, munda, monkhmer și vietnameza).

¹³ *Luer. cit.*, p. 97 și urm.

S-au făcut încercări de apropiere genealogică între limbile indo-europene și cele semito-hamitice (danezul H. Møller), între limbile semito-hamitice și bantu (L. Homburger), între limbile uraliene și cele indo-europene (H. Pedersen). Socotind că înrudirea între toate acestea a fost demonstrată suficient, L. Hjelmslev reduce și mai mult numărul familiilor, stabilind numai trei mari diviziuni: 1. familia nostratică, în care intră limbile indo-europene, semito-hamitice și poate bantu; 2. familia sino-austriană și 3. familia altaică. În afara acestor mari familii vorbite de 8/9 din toată populația de pe glob, autorul admite și existența unor limbi izolate din punct de vedere genealogic sau care formează familii foarte restrinse (corceana, japoneza, limbile ainu, caucaziene, dravidiene, australiene, amerindiene etc.). Afirmările lui Hjelmslev referitoare la posibilitatea grupării majorității limbilor în trei mari categorii sînt însă prea categorice; dovedirea apartenenței familiilor actuale la unități mai largi necesită încă cercetări aprofundate, aflate în prezent doar într-o fază incipientă.

Din cele arătate rezultă că valoarea clasificării genealogice nu poate fi contestată, chiar dacă pe baza cunoștințelor actuale nu se poate da un tablou cuprinzător și exact al familiilor de limbi existente. Așa cum subliniază E. Benveniste, „singurul mijloc de a păstra pentru clasificarea genealogică un sens lingvistic este acela de a considera « familiile » ca deschise și relațiile dintre ele ca supuse totdeauna revizuirii”¹⁴. Același autor subliniază patru trăsături de bază ale limbilor, din punctul de vedere al înrudirii lor: (a) Fiecare membru face parte dintr-un ansamblu de clase ierarhice și aparține fiecăreia din ele la un anumit nivel. (b) Clasele se găsesc în raport de incluziune: fiecare dintre ele include pe cea care urmează și este inclusă în cea care precedă. (c) Studiarea claselor aflate la același nivel nu facilitează cunoașterea lor reciprocă, a uneia prin cealaltă; de exemplu, caracteristicile limbilor italice nu furnizează relații cu privire la natura limbilor slave. Prin urmare, clasele de la un anumit nivel nu se află în raport exact de complementaritate, întrucît ele nu epuizează ansamblul din care fac parte: ne putem aștepta oricînd la noi clase care să se adauge aceluia de la nivelul luat în considerare.

Deoarece o clasificare integrală cere o cunoaștere aprofundată a limbilor, e necesară analiza serioasă a trăsăturilor lor fundamentale și a relațiilor diacronice dintre limbile înrudite. Marea importanță a clasificării genealogice e aceea că ea, fiind istorică, dă o imagine de ansamblu asupra procesului de evoluție lingvistică. Înrudirea limbilor arată că ele aparțin la o unitate de origine și că, în ciuda vicisitudinilor istoriei, această unitate este aproape de nezdruncinat.

¹⁴ Benveniste, *Problèmes*, p. 116.

5. Echivalența idiomurilor

Multitudinea idiomurilor care se vorbesc pe suprafața pământului și deosebiri uneori foarte mari dintre diversele sisteme lingvistice au făcut să se nască întrebarea dacă tot ceea ce exprimă o limbă poate sau nu să fie redat cu mijloacele altei limbi. Cu alte cuvinte, în ce măsură se poate admite că limbile sînt echivalente.

Ideea că există limbi mai dezvoltate și limbi înapoiate a fost intuită încă din antichitate, și la greci ea este cuprinsă în credința acestora că limba greacă e cea mai avansată, iar celelalte popoare se *bîlbîie*, vorbesc *grosolan*, de aceea grecii au numit barbari pe toți care vorbeau altă limbă decît greaca.

Cu toate acestea, pe măsură ce s-au înmulțit contactele dintre diferitele colectivități lingvistice, s-a putut observa că și alte limbi deservesc tot așa de bine societățile în care sînt vorbite. Pornindu-se de aici și pe baza unei concepții naive despre limbă, văzută ca repertoriu¹ de cuvinte corespunzînd fiecare unui anumit lucru, s-a ajuns la o înțelegere simplistă a echivalenței idiomurilor. Pînă la Humboldt, în mare parte echivalența idiomurilor se baza pe credința în caracterul universal al conceptelor, credință izvorîtă, pe de o parte, din identitatea structurii spiritului uman, pe de altă parte, din identitatea universului.

În lumina concepțiilor din lingvistica actuală, problema echivalenței idiomurilor capătă o nouă fundamentare teoretică. Analizată de pe poziția teoriilor din lingvistica modernă, echivalența idiomurilor devine o ipoteză pe cît de greu de admis, pe atît de greu de respins. Există argumente și pro și contra, iar analiza lor trebuie să conducă la găsirea unei soluții care, pe cît posibil, să fie conformă cu realitatea obiectivă.

Concepția naivă pe care s-a bazat credința că limbile sînt echivalente a fost zdruncinată de ideile lui Humboldt cu privire la *forma internă* a limbii, în care se reflectă specificul național al unui popor.

Influențat de filozofia lui Kant, Humboldt formulează teza după care spiritul unui popor (națiune) este individualizarea unuia și aceluiași spirit divin.

Pe de altă parte, între limba unui popor și spiritul său există un raport de dependență: „Limba unui popor este spiritul său, în timp ce spiritul unui popor este limba sa”². „Fiecare limbă descrie un cerc în jurul poporului căruia îi aparține și nu se poate ieși din acest cerc decît intrînd în altul”³. Deci aceste cercuri pe care limba le trasează în jurul poporului nu pot fi transpuse unele în altele. După părerea lui Humboldt, fiecare limbă reprezintă un sistem finit; ea exprimă mentalitatea unui

¹ Vezi: Saussure, *Cours*, p. 97; Martinet, *Eléments*, p. 14.

² W. von Humboldt, *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*, Berlin, 1936, p. 37.

³ *Ibidem*, p. 59.

popor sau a altuia, și e imposibil de a traduce această mentalitate prin mijloace proprii altei mentalități.

Aceste idei, care la Humboldt sînt uneori insuficient de clare, au fost reluate și interpretate, iar astăzi toți lingviștii sînt de acord cu faptul că, pe de o parte, într-o oarecare măsură fiecare limbă decupează din realitate aspecte diferite, iar, pe de altă parte, aceeași realitate este structurată diferit în limbi diferite. Astfel Martinet, combătînd noțiunea de limbă-repertoriu, arată că „ea are la bază ideea simplistă că întreaga lume se ordonează, anterior viziunii umane, în categorii de obiecte total distincte, fiecare primind obligatoriu o desemnare în fiecare limbă”⁴. „De fapt — spune mai departe autorul — fiecărei limbi îi corespunde o organizare proprie a datelor experienței. A învăța o altă limbă nu înseamnă să pui noi etichete pe niște obiecte cunoscute, ci să te obișnuiești să analizezi altfel obiectul comunicării lingvistice”⁵.

La ideea că aceeași realitate se structurează diferit în limbi diferite conduce și teoria lui Hjelmslev despre semnul lingvistic.

Concepînd semnul lingvistic ca relație de solidaritate între două forme (a conținutului și a expresiei), Hjelmslev susține că diferențele dintre limbi se datorează celor două forme care decupează altfel substanța (a conținutului și a expresiei), aceeași peste tot.

Pentru acest motiv, cînd este vorba de stabilirea echivalențelor între idiomuri diferite, trebuie să avem în vedere că a, b, c ca termeni ai unui sistem care denumesc obiectele A, B, C nu pot fi transpuși prin termenii a', b', c' ai altui sistem, deoarece, deși aceștia se referă la aceeași realitate, totuși este o realitate văzută altfel, adică nu ca $A B C$, ci ca $A' B' C'$. Altfel spus, $a b c \neq a' b' c'$ pentru că $ABC \neq A'B'C'$.

Teoretizînd punctul de vedere după care aceeași realitate este structurată diferit în limbi diferite, lingvistica modernă pare să dea apă la moară unei idei care de la Humboldt și pînă astăzi nu a încetat de a fi susținută cu mai mult sau mai puțin succes; este vorba de concepția că limbile nu sînt echivalente pentru că termenii lor și structurile lor în general nu sînt echivalente.

Într-adevăr, chiar și numai o comparație superficială este suficientă pentru a observa că ceea ce într-o limbă este exprimat într-un anumit fel în altă limbă îmbracă o altă formă. Astfel ceea ce în românește este redat în forma *Cîți ani ai?* în alte limbi se spune altfel: fr. *Quel âge as-tu?*, engl. *How old are you?*, rus. *Сколько тебе лет?* etc. Dar în ce măsură constituie acest lucru un argument împotriva admiterii echivalenței idiomurilor? Trebuie să recunoaștem că aceeași realitate poate fi structurată în mai multe feluri chiar în una și aceeași limbă. Dacă, de exemplu, spunem că *lupul mănîncă oaia* sau că *oaia este mîncată de lup* nimic nu-l împiedică pe interlocutorul nostru să înțeleagă unul și același lucru.

⁴ Martinet, *Eléments*, p.15.

⁵ *Ibidem*, p. 16.

Privită prin prisma echivalenței idiomurilor, comparația pe care o face Hjelmslev între cuvintele : germ. *Baum, Holz, Wald* și fr. *arbre, bois, forêt* pentru a demonstra că aceeași zonă a realității extralingvistice este divizată în mod diferit în germană și în franceză⁶ dovedește, în ultimă analiză, nu că limbile nu ar fi echivalente, ci mai degrabă justifică greutățile care stau în calea stabilirii corespondențelor între termenii diferitelor sisteme lingvistice.

Așadar, faptul că limbi diferite structurează diferit aceeași realitate nu e decît aparent o dovadă a lipsei de echivalență între idiomuri. Echivalența sau nonechivalența idiomurilor trebuie apreciată nu după „cum exprimă”, ci după „cît exprimă” limbile în comparație. Ceea ce într-o limbă se exprimă printr-un cuvânt, în altă limbă se poate exprima prin mai multe cuvinte sau printr-o perifrază; ceea ce într-o limbă se redă cu ajutorul unui cuvânt, în altă limbă poate fi redat printr-o denunț. Aceste deosebiri dintre limbi, care sînt determinate de tipul structural căruia îi aparține limba dată, nu pot constitui dovezi ale nonechivalenței idiomurilor. Din punctul de vedere al echivalenței idiomurilor, important e faptul că ceea ce exprimă o limbă poate fi exprimat și în altă limbă, indiferent de deosebirea dintre mijloacele folosite de o limbă sau alta.

Partizanii ideii că limbile nu sînt echivalente aduc însă și alte argumente. Neohumboldtienii nu se opresc la constatarea, pînă la un punct întemeiată, că aceeași realitate este structurată diferit în limbi diferite, ci merg mult mai departe. Reînviind tezele susținute de Humboldt cu privire la legătura dintre limba și spiritul unui popor și atribuind limbii un rol demiurgic, neohumboldtienii ajung să răstoarne raportul real dintre limbă — gîndire — realitate. Limba nu mai este forma de exprimare a gîndirii, care la rîndul ei reflectă realitatea, ci o forță care impune omului un anumit mod de a înțelege lumea. „Lumea nu este numai înțeleasă și gîndită de om cu ajutorul limbajului; viziunea lui despre lume și modul de a trăi în această viziune sînt deja determinate de limbaj”⁷.

Punctul de vedere humboldtian cu privire la limbă ca forță care creează o anumită *viziune a lumii* a fost redescoperit independent de către E. Sapir și B. L. Whorf. Potrivit ipotezei Sapir-Whorf, limba ajută omului nu numai la comunicarea ideilor; ea creează tiparele în care sînt modulate datele experienței individului: „... noi disecăm natura — spune Whorf — urmînd linii trasate dinainte de limbile noastre materne”⁸.

Considerînd că în raportul dintre realitate, ca obiect al reflectării, și limbaj, ca mijloc de exprimare, factorul determinant îl constituie limbajul, neohumboldtienii și adepții ipotezei Sapir-Whorf ajung să susțină că noi

⁶ Fr. *bois* se referă la o zonă care în germană constituie o parte a domeniului de referință din cuvîntul *Holz*, iar altă parte a domeniului de referință din cuvîntul *Wald*; germ. *Wald* are ca domeniu de referință atît o parte a domeniului fr. *bois*, cît și o parte a domeniului de referință fr. *forêt*.

⁷ E. Cassirer, *Pathologie de la conscience symbolique*, „Journal de psychologie”, 1929, p. 29.

⁸ B. L. Whorf, *Language, thought and reality*, New York, 1958, p. 213.

percepem și înțelegem lumea în funcție de limbile materne, care ne creează și ne impun o anumită imagine asupra lumii.

G. Mounin arată⁹ că, din punctul de vedere al neohumboldtianismului, elementele realității unui limbaj nu revin niciodată sub aceeași formă în altă limbă și nu sînt o copie directă a realității. Ele sînt realizarea lingvistică și conceptuală a unei vederi a realității care precedează ca o matrită structurală unică, care în mod continuu compară și opune, unește și separă datele realității. Observația este valabilă și pentru ipoteza Sapir-Whorf.

Concepția etnolingvistică, care susține că există „modele lingvistice” diferite de la o limbă la alta și că aceste modele, creații ale „geniului limbii”, influențează felul de a gândi al oamenilor sau „viziunea diferită asupra lumii” pe care neohumboldtienii o explică prin diferențe dintre limbi, în ultimă analiză, pledează împotriva echivalenței idiomurilor.

Rasismul lingvistic, care își are rădăcinile în concepțiile mai sus amintite ale neohumboldtienilor, susține de fapt inegalitatea dintre limbi, admitînd că există limbi superioare și limbi inferioare, după cum există rase superioare și rase inferioare.

Constatarea că aceeași substanță fizică poate accepta descrieri semantice diferite după cum aparține unei civilizații sau alteia (dovadă descrierea spectrului solar care nu are în toate limbile același număr de culori sau descrierea zăpezii care la eschimoși deosebește pînă la 30 de nuanțe diferite) dovedește că limba condiționează, dar numai într-o anumită măsură, viziunea noastră despre lume.

În această ordine de idei, amintim pe Adam Schaff, cu articolul *Langage et réalité*¹⁰. Autorul arată că pentru a combate pe cei ce susțin că limbajul e forța creatoare a realității e suficient să le punem problema originii limbajului. Creatorul „imaginii lumii” (limbajul) e în același timp un produs creat de această lume. Cînd spunem că eschimoșii disting 30 de feluri de zăpadă, că deci au o altă viziune a aceleiași realități, nu înseamnă că ei fabrică în mod arbitrar diferitele feluri de zăpadă; ele există în mod obiectiv, dar noi le-am neglijat pentru că ne-am concentrat atenția asupra trăsăturilor comune ale acestor feluri de zăpadă: culoare, temperatură etc.

Distincția pe care eschimoșii o fac între diferitele feluri de zăpadă este pentru ei o chestiune de viață și de moarte, și evoluția limbajului în sensul marcării acestei distincții este impusă de practica socială¹¹. Ca dovadă că nu se poate merge prea departe în interpretarea diferențelor dintre limbi ca izvor al viziunii diferite asupra lumii ar putea servi și observația că exemplele de deosebiri frapante care se aduc în astfel de discuții sînt puțin numeroase și de obicei cam aceleași. Probabil că asemănările dintre limbi în ceea ce privește viziunea asupra lumii sînt mai numeroase decît deosebirile.

⁹ Mounin, *Traduction*, p. 45.

¹⁰ Apărut în revista „Diogenes”, nr. 51, 1965.

¹¹ Schaff, *art. cit.*, p. 157.

Pare întemeiată remarcă că ipoteza Sapir-Whorf este fundată pe un cerc vicios : se postulează diviziunea diferită a lumii pentru că există structuri lingvistice diferite, apoi se explică că aceste structuri lingvistice sînt diferite pentru că ele reflectă viziuni diferite asupra lumii¹².

O altă ipoteză cu implicații pentru problema echivalenței idiomurilor este aceea a „multitudinii civilizațiilor ”sau,, a culturilor”.

Mult timp s-a crezut în identitatea universului terestru, dar dezvoltarea antropologiei și a etnografiei au dovedit că nu întotdeauna structurile lingvistice exprimă aceeași „lume”, ci „lumi” sau „culturi” diferite. Diferențele de structuri lingvistice provenite din diferențele existente în realitatea obiectivă nu trebuie confundate cu neconcordanțele datorate modurilor diferite de a exprima aceeași realitate.

Deși locuiesc pe aceeași planetă, oamenii nu se află peste tot în aceeași condiții de viață. Există deosebiri în formele de relief însoțite de diferențe de climă, de floră și faună, după cum există deosebiri și în cultura materială, ceea ce accentuează ruptura între „culturile” umane. La toate acestea trebuie să adăugăm deosebirile din cultura socială și deosebirile în domeniul culturii ideologice.

Întrucît există un acord în privința admiterii diferențelor de cultură sau de civilizație, devine legitimă întrebarea dacă nu cumva aceste deosebiri de cultură generează inegalitatea idiomurilor. Într-adevăr, limbile se deosebesc mai mult prin ceea ce nu exprimă decît prin ceea ce exprimă, deși cu mijloace și în moduri diferite. Româna de exemplu nu marchează prin termeni diferiți deosebirile de înțeles pe care engleza le redă prin cuvintele *grandson* și *nephew*. Dacă însă într-un context sau altul se simte nevoia de a preciza despre ce fel de nepot este vorba, româna recurge la perifrază și redă sensul cuvintelor din engleză prin *nepot de fiu* și respectiv *nepot de frate* sau *de soră*. Limba maya nu are cuvinte pentru a exprima noțiunile *frate* și *soră*, în schimb are termeni distincți pentru *frate mai tînăr* și *frate mai în vîrstă*¹³.

Deosebirile de acest fel apar cu atît mai evident cu cît limbile în comparație sînt purtătoare ale unor civilizații de nivel diferit.

De aceea, cînd vorbim de echivalența idiomurilor, trebuie să avem în vedere că există grade diferite de echivalență, după cum există civilizații de nivele diferite. Limbile popoarelor aflate pe aceeași treaptă de dezvoltare sînt echivalente într-o măsură mai mare decît limbile purtătoare ale unor civilizații de nivele diferite.

Pentru a înțelege posibilitățile reduse în stabilirea echivalenței între limbi care exprimă civilizații de grade diferite, ar fi suficient să ne gîndim la greutățile pe care le-ar ridica tentativa de traducere a unei cărți de filozofie într-o limbă care nu are încă vocabular științific.

Diferența dintre civilizații nu justifică negarea totală a echivalenței idiomurilor. Chiar în cadrul aceleiași civilizații, între diferite gru-

¹² Mounin, *lucr. cit.*, p. 264.

¹³ Pentru exemple, vezi Mounin, *lucr. cit.*, p. 66.

puri sociale, din cauza diferențelor decultură, există neconcordanțe între termenii folosiți pentru denumirea unei anumite realități. De exemplu, acolo unde citadinul vede *iarbă* în general, țăranul distinge câteva soiuri de iarbă, având termeni deosebiți pentru fiecare soi. Această neechivalență dintre diferite limbaje din cadrul aceluiași sistem lingvistic nu constituie însă un obstacol de neînălțurat în calea comunicării între diferitele grupuri speciale ale aceleiași colectivități lingvistice. Păstrând anumite proporții, observația este valabilă și pentru posibilitățile de comunicare între sisteme lingvistice care exprimă civilizații diferite. Punctul de plecare în admiterea echivalenței idiomurilor trebuie să-l constituie conceptul despre „universalii limbajului”, care este independent de gradul sau tipul de civilizație.

În ciuda diversității sub care se prezintă limbile naturale, faptul că toată omenirea locuiește pe aceeași planetă face ca pentru limbaj, în general, semnificația referențială de bază să fie aceeași. Sistemul logic care se află la baza gândirii ca mijloc de cunoaștere a realității este de asemenea același pentru toate popoarele.

Cu alte cuvinte, există universalii cosmologice la care trebuie să adăugăm universalii biologice, fiziologice, psihologice și sociologice, toate constituind un vast câmp de trăsături comune care au permis lingvisticii moderne să fundeze o noțiune relativ nouă, aceea a universalii limbajului¹⁴.

După definiția lui I. F. Varduli, universalii limbajului sînt trăsăturile lingvistice relevante sau raporturile dintre trăsăturile lingvistice existente în toate limbile¹⁵.

Reiese din această definiție că, în stadiul actual de dezvoltare, lingvistica postulează nu numai un ansamblu de universalii formale (adică reguli valabile pentru toate limbile), ci și un anumit număr de universalii *substanțiale*.

¹⁴ Nu există un acord general cu privire la definirea acestui concept, ceea ce se reflectă și în folosirea a doi termeni care nu sînt perfect sinonimi: *universalii limbii* (limbajului) și *universalii lingvistice*.

După una din teorii, *universalii lingvistice* sînt „teze rezumative despre caracteristici sau tendințe împărtășite de toți vorbitorii. Ca atare, ele constituie tezele cele mai generale ale lingvisticii” (I.H. Greenberg, Ch.E. Osgood și J.J. Jenkins, *Memorandum Concerning Language Universals*, în *Universals of Language*, Cambridge, 1966, p. XV).

Concepute astfel, universalii lingvistice au în vedere doar câmpul tradițional al lingvisticii, adică limbile naturale. Autorii *Memorandum*-ului arată că din punct de vedere logic universalii lingvistice pot fi definite ca afirmații de tipul: „în toate limbile există X” sau „în toate limbile există sau X sau Y”, adică afirmații care se referă la existența sau absența în toate limbile a unui element sau afirmații care se referă la probabilitatea unui element, de tipul: „X, sau o valoare a lui X, e mai probabil decît Y”.

În acord cu teoria susținută de Hockett, *universalii limbajului* sînt acele trăsături care se găsesc în toate limbile (*The Problem of Universals in Language*, în *Universals of Language*, p. 1).

În această accepție termenul de *universalii ale limbii* (*limbajului*) acoperă un câmp mai larg, întrucît, în afară de limbile naturale, poate avea ca domeniu de referință și alte sisteme semiotice.

¹⁵ În art. *Несколько замечаний в связи с языковыми универсалиями*, în *Семiotика и восточные языки*, Moscova, 1967, p. 107–112.

Premisa necesară în determinarea pe cale empirică a universalilor limbajului este dată de descrierea mai multor (poate a tuturor) sisteme lingvistice. Din compararea mai multor sisteme lingvistice cunoscute sînt deduse trăsăturile sau relațiile lingvistice universale.

Se încearcă determinarea universalilor la diferite nivele ale limbii : fonetică, morfologie, sintaxă, semantică. Cu cît este mai sistematic nivelul limbii, cu atît e mai ușor de descris și deci mai ușor de desprins ceea ce este universal pentru acel nivel și invers.

Pentru acest motiv cel mai ușor de determinat vor fi universalile la nivel fonologic, iar cel mai greu, la nivel semantic.

De exemplu, toate limbile au vocale și consoane, iar organizarea vocalelor și a consoanelor prezintă unele caracteristici universale¹⁶. Universalile fonologice, concepute ca trăsături distinctive inerente, au fost relevate de R. Jakobson¹⁷, care stabilește 12 opoziții binare, din care fiecare limbă alege și îmbină diversele trăsături distinctive în funcție de specificul ei.

În materie de semantică, greutatea descoperirii legilor generale nu trebuie să conducă la negarea lor. Observînd că în toate limbile lumii există aspecte comune ale *transferului de sens*, ca : metafora, metonimia etc., F. M. Berezin consideră că trebuie să acceptăm presupunerea unei logici interioare coordonatoare care se manifestă în transformarea sensului cuvintelor¹⁸. Rezultă de aici că, cel puțin în măsura în care depind de logică, modificările semantice au caracter universal.

Referitor la morfologie, universalile sînt parțial implicate în discuțiile care s-au făcut în legătură cu faptul că cea mai mare parte a limbilor admit opoziția verbo-nominală¹⁹.

În cadrul verbului, opoziția temporală : prezent — trecut — viitor este generală, chiar dacă mijloacele de marcare a ei diferă.

În cercetarea universalilor sintactice o direcție nouă reprezintă analiza structurală a limbilor.

S-a încercat relevarea universalilor sintactice pe baza analizei structurale urmînd 3 căi :

a) Hjelmslev reduce toate tipurile de relații sintactice la trei tipuri generale : relații de solidaritate (interdependentă), relații de dependență și relații de constelație.

¹⁶ F. M. Berezin arată că, în ceea ce privește consoanele, universale sau aproape universale sînt 4 rînduri de consoane (guturale, apicale, labiale și siflante). (Vezi art. *Ночтаповке проблемы языковых универсалий*, în *Семиотика и восточные языки*, p. 120.)

¹⁷ Cele 12 opoziții universale despre care vorbește R. Jakobson, în mai multe rînduri, sînt : 1) vocalic/non vocalic ; 2) consonantic/non consonantic ; 3) compact/difuz ; 4) cu tensiune/fără tensiune ; 5) sonor/surd ; 6) nazal/oral ; 7) discontinuu/continuu ; 8) strident/mat ; 9) blocat/non blocat ; 10) grav/acut ; 11) bemolizat/non bemolizat ; 12) diezat/non diezat (vezi Giulio Lepschy, *La linguistique structurale*, Paris, 1968, p. 132—133).

¹⁸ F. M. Berezin, *art. cit.*, p. 120.

¹⁹ Martinet, *Réflexions sur le problème de l'opposition verbo-nominale*, „Journal de Psychologie normale et pathologique” XIII, 1950.

b) Studiul părților de vorbire pe baza analizei distribuționale poate să conducă la descoperirea relațiilor existente între aceste părți de vorbire. G. Mounin arată că E. A. Nida tinde să găsească în toate limbile lumii cinci mari „părți de vorbire” sau „clase” (*cuvinte pentru obiecte, cuvinte pentru evenimente, abstracte, modificatori ale primelor două clase și relaționale*), iar relațiile dintre aceste cinci clase de termeni ar schița o sintaxă generală mai precisă lingvistic decît cele trei tipuri de relații ale lui Hjelmslev²⁰.

c) O a treia cale de relevare a universalilor sintactice este reprezentată de modelul gramaticilor transformaționale.

În cadrul gramaticilor transformaționale, N. Chomsky consideră că se poate stabili pentru o limbă (engleza) un mic nucleu de propoziții după modelul cărora se poate construi corect orice propoziție în limba respectivă. Gramatica transformațională ar fi pentru o limbă ceea ce algebra este pentru aritmetică. În cadrul acestei formalizări se creează posibilitatea de a face comparații cu sintaxa altor limbi sau a tuturor limbilor și de a degaja universalile sintactice.

Pornind de la conceptele : *structură de adîncime* și *structură de suprafață*, care se află la baza modelului transformațional, partizanii gramaticilor transformaționale pun mari speranțe în posibilitatea acestor modele de a dezvălui universalile limbilor (limbajului).

Se apreciază că „cea mai mare parte — probabil întreaga structură de adîncime — este universală”²¹.

Demonstrarea unei astfel de ipoteze rămîne însă în sarcina de viitor a lingvisticii.

Universalile limbii constituie o problemă deschisă și nu este aici locul pentru amănunte. Pentru echivalența idiomurilor este suficient să menționăm că lingviștii admit că există universalii în limbă în ciuda faptului că, fiind puțin studiate, nu dispunem încă de mijloacele necesare pentru determinarea lor și nu avem posibilitatea să le inventariem.

Tocmai existența, în varietatea extremă sub care ne apar limbile, a unei baze comune a sistemelor lingvistice asigură o anumită echivalență a idiomurilor și explică posibilitatea traducerii.

6. Posibilitatea traducerii

Istoria omenirii dovedește că diversificarea lingvistică nu a constituit un obstacol de neînlăturat în calea comunicării între vorbitori de limbi diferite.

Nevoile vieții sociale, care au impus anumite contacte între comunități lingvistice diferite, au făcut necesară căutarea echivalenței de înțeles între enunțuri aparținînd unor sisteme lingvistice diferite.

²⁰ Mounin, *lucr. cit.*, p. 255.

²¹ Ruwet, *Introduction*, p. 357.

Operația prin care înțelesul unui enunț aparținând unui anumit sistem lingvistic este redat cu mijloacele altui sistem poartă numele de *traducere*.

Activitatea de traducere este generată de existența pe glob a mai multor limbi și va fi necesară atât timp cât omenirea nu va dispune de o limbă unică pentru comunicare.

Izvorînd dintr-o necesitate practică imediată, activitatea de traducere a avut la început caracter oral, așa-numita „interpretare” sau „tîlmăcire”. Apoi traducerea s-a extins la texte scrise.

Practica traducerii depindea de textul ales. Astfel traducerea unui text religios (considerat sacru) nu trebuia să adauge, și nici să omită ceva față de originalul despre care se credea că are origine divină. Traducerea unui text laic era mai degrabă o imitație sau o adaptare, care uneori mergea pînă la schimbarea personajelor și modificarea subiectului. Scopul urmărit în asemenea traduceri era în primul rînd de natură estetică.

Din îmbinarea celor două atitudini față de original s-au născut caracteristicile traducerii literare moderne, care a luat de la traducerea religioasă respectul și scrupulozitatea față de original, iar de la traducerea de imitație și adaptare a păstrat grija pentru aspectul estetic al traducerii.

Greutățile izvorîte din nevoia de fidelitate față de original, nevoie obligatorie pentru traducerile religioase, au condus la necesitatea teoriei traducerii.

Pînă în vremea din urmă o teorie ca atare nu a fost însă posibilă, datorită stadiului de dezvoltare al științelor de la care se cere o contribuție mai mare sau mai mică, ca : lingvistica, logica, psihologia, pedagogia etc. Luări de poziție au existat încă din antichitate și în primul rînd de la cei care făceau traduceri. Ele se refereau mai ales la modul cum trebuie înfăptuită o traducere : să se facă textual, chiar dacă e în dauna conținutului de idei și cu încălcarea normelor limbii în care se traduce, sau să se redea conținutul originalului într-o formă adaptată la limba care traduce ? ; cu alte cuvinte, să se traducă mot à mot sau liber ?

Referitor la posibilitatea traducerii, de-a lungul istoriei s-au confruntat două opinii care au ajuns pînă în zilele noastre.

1. Pe de o parte, pornindu-se de la o concepție naivă cu privire la identitatea idiomurilor, s-a ajuns la principiul teoretic că se poate traduce orice și în întregime. Punctul acesta de vedere are o răspîndire mai largă în special pînă la perioada Renașterii și este justificat de stadiul de dezvoltare al cunoștințelor lingvistice.

2. Pe de altă parte, dezvoltarea activității de traducere din perioada Renașterii, cu interesul ei pentru antichitate și mai ales noile cerințe pe care le pune în fața traducerii perioada de trezire a conștiinței naționale scot în evidență greutatea practice ale traducerii. Tendința de a păstra culoarea locală și nevoia de a-l transpune pe cititor într-o altă țară și în altă epocă, subliniind totodată întreaga originalitate a operei traduse, aduc pe traducător în fața unor probleme noi și uneori foarte greu de rezol-

vat. Pe plan teoretic conștiința acestor greutăți a generat ideea că o traducere completă niciodată nu este posibilă. Ideea aceasta apare din ce în ce mai des în formulări de felul acestora : traducătorul este pentru autor un rival sau un dușman ; traducerea înseamnă moartea unei opere ; traduttore traditore etc.

De la aceste formulări s-a trecut ușor la poziția extremistă cu privire la imposibilitatea traducerii, poziție care, pe baza ideilor lui Humboldt, capătă o justificare teoretică prin introducerea punctului său de vedere cu privire la deosebirile ireductibile dintre limbi (vezi *Echivalența idiomurilor*, IV B 5).

Dacă pînă nu de mult problemele traducerii erau de obicei ridicate și uneori rezolvate în mod empiric mai ales de către scriitori, care adesea erau și cei mai buni traducători, în lingvistica actuală teoria traducerii a devenit o problemă de interes mai larg, preocupînd în egală măsură pe lingviști și pe literați. Problemele traducerii constituie obiectul de studiu a numeroase lucrări și articole, iar revista „Babel”¹ este în întregime consacrată confruntărilor de opinii despre traducere.

În general există trei modalități de abordare a problemei traducerii :

1. De pe pozițiile lingvisticii, considerînd traducerea o operație care necesită cunoștințe strict științifice și un mod specific de analiză lingvistică. Punctul acesta de vedere e reprezentat de lingvistul sovietic A. Fedorov² și a fost împărtășit de J. Vinay și J. Darbelnet³.

2. De pe pozițiile esteticii, considerînd traducerea o artă care nu poate fi redusă la o analiză științifică de lexic, morfologie și sintaxă. Această accepție a traducerii e susținută în primul rînd de E. Cary⁴, dar și de alții, în special scriitori care s-au opus punctului de vedere formulat de A. Fedorov. Considerînd traducerea o artă, scriitorii sovietici au dezlănțuit în cadrul Congresului al II-lea (1954) o puternică contraopinie față de poziția lui A. Fedorov în legătură cu traducerea. Cele două poziții (lingvistică și estetică) în abordarea problemei traducerii își trag rădăcinile din constatarea că dificultățile practicii traducerii diferă în funcție de natura textului : traducerea unei opere literare ridică probleme mult mai grele și mai complicate decît traducerea unei opere științifice. Cei care neagă posibilitatea traducerii au în vedere mai ales traducerea operelor literare. În această ordine de idei amintim pe filozoful estetician Benedetto Croce (1866—1952), care arată că traducerea înțeală ca „trecerea unei expresii într-alta, ca a unui lichid dintr-un vas într-un altul de o formă diferită”⁵ este o operație imposibilă. Croce susține că, în ceea ce privește expresia operei literare, traducătorul se află în fața următoarei dileme : sau păstrează expresia originalului și realizează o traducere inestetică, care „diminuează și strică” din valoarea

¹ „Revue internationale de la traduction”, UNESCO, Bonn.

² *Введение в теорию перевода*, Moscova, ed. I, 1953, ed. a II-a, 1958.

³ *Stylistique comparée du français et de l'anglais*, Montreal, 1958.

⁴ *La traduction dans le monde moderne*, Geneva, 1956.

⁵ B. Croce, *Estetica privită ca știință a expresiei și lingvistica generală* (trad. rom.), București, 1970, p. 139.

operei, sau creează o nouă expresie, dar expresiei noi îi corespunde și un conținut nou, și atunci traducerea este estetică, dar mai mult sau mai puțin se îndepărtează de original⁶.

Întrucît realizarea unei noi expresii pentru opera literară presupune din partea traducătorului nu numai cunoștințe lingvistice, ci și talent, reiese că traducerea literară nu poate fi redusă la operația lingvistică de stabilire a echivalențelor dintre două idiomuri.

3. De aceea, alături de poziția lingvistică și estetică, există și al treilea mod de abordare a problemei traducerii, cel adoptat de G. Mounin, care împacă cele două tendințe (lingvistică și estetică) și consideră traducerea o operație cu două aspecte: „Traducerea rămîne o artă — spune Mounin⁷ —, dar o artă fundată pe o știință. Problemele puse de operația de traducere și de posibilitatea sau imposibilitatea ei pot fi lămurite în primul rînd numai în cadrul științei lingvistice”.

Cu alte cuvinte, legitimitatea traducerii sau limitele în care realizarea ei este posibilă trebuie rezolvate în lumina cuceririlor mai puțin contestate ale lingvisticii actuale.

Într-o anumită măsură, problemele teoretice ale traducerii se confundă cu teoriile despre echivalența idiomurilor. Este de la sine înțeles că, teoretic vorbind, posibilitatea traducerii este subordonată gradului de echivalență dintre limbile în comparație. Pentru acest motiv argumentele invocate de cei care susțin că idiomurile nu sînt echivalente (vezi cap. *Echivalența idiomurilor*, IV B 5) prezintă, pentru o teorie a traducerii, cel puțin același interes pe care trebuie să li-l acorde analiza problemei echivalenței idiomurilor.

Privite din punctul de vedere al posibilității traducerii, aceste argumente nu pot fi însă apreciate global. Astfel, în timp ce *viziunea diferită asupra lumii* constituie un argument în sprijinul imposibilității traducerii integrale, *structurarea diferită a aceleiași realități* justifică doar greutățile mai mult sau mai puțin mari în efectuarea traducerii.

În primul caz, limitele operației de traducere sînt determinate de cauze obiective; în al doilea caz, caracterul parțial al traducerii ține de motive de ordin subiectiv. Se poate spune că în al doilea caz este posibilă o traducere integrală, dar realizarea ei depinde de cunoștințele sau de talentul traducătorului.

De pildă, între enunțurile *mă doare capul* din română și corespondentul *j'ai mal à la tête* din franceză sau *mi-e foame* și *j'ai faim* există o echivalență de înțeles greu de contestat cu toate că diferența de structură dintre enunțurile românești și cele din franceză este evidentă.

Cînd însă deosebiriile dintre limbi provin din viziunea diferită asupra realității, dificultățile în traducere sînt cam de același grad cu cele generate de diferența de cultură sau de civilizație.

Cel care are în limbă termeni doar pentru 2 culori ale spectrului solar, în loc de 7 sau de 11 cum există în alte limbi, se află, în ceea ce

⁶ B. Croce, *lucr. cit.*

⁷ Mounin, *Traduction*, p. 16—17.

privește traducerea, cam în aceeași situație cu cel care trebuie să traducă niște noțiuni, dintr-o anumită limbă în care ele au o bază concretă, într-o altă limbă în care realitatea obiectivă nu oferă o astfel de bază. De exemplu : cum se va traduce noțiunea de *desert* într-o limbă vorbită de locuitorii din pădurile Amazonului sau noțiunea de *munte* sau *mare* pentru vorbitorii din regiuni unde nu există astfel de realități ?

Între argumentele care conduc la negarea posibilității teoretice a traducerii se numără și unele teorii din lingvistica modernă în legătură cu noțiunea de *sens* al unui enunț lingvistic.

Partizanii posibilității traducerii integrale pleacă de la ideea că limba este o sumă de nume pentru tot atâtea obiecte, iar traducătorul n-ar avea de făcut decât să schimbe etichetele și eventual să le îmbine după normele gramaticale ale fiecărei limbi.

Atrăgînd atenția asupra caracterului complex al limbajului, F. de Saussure, în *Cursul de lingvistică generală*, combate părerea după care limba e concepută ca „o listă de termeni corespunzînd la tot atâtea lucruri”⁸.

Teoria lui Saussure despre valoarea conceptuală a scos în evidență faptul că semnificația unui cuvînt nu este același lucru cu valoarea lui. Făcînd parte dintr-un sistem, conținutul cuvîntului nu este determinat decât prin raportarea la ceea ce există în afara lui⁹. Pentru acest motiv, două cuvinte aparținînd unor sisteme lingvistice diferite pot avea aceeași semnificație, dar nu și aceeași valoare.

Astfel fr. *boeuf* și rom. *bou* au aceeași semnificație, dar în franceză același termen se folosește și pentru a denumi o bucată de carne de vită, ceea ce nu este cazul corespondentului românesc. Prin urmare, cei doi termeni în discuție au valori diferite în română și în franceză.

Teoria lui Saussure despre valoarea conceptuală este o argumentare științifică a unei probleme care în mod empiric fusese semnalată încă de Cicero, anume că traducerea *mot à mot* este întotdeauna sortită eșecului.

Conceptul de *valoare* din lingvistica modernă nu justifică însă imposibilitatea traducerii, ci numai caracterul complex al operației de traducere.

O altă concepție despre noțiunea de *sens* care poate conduce la concluzii pesimiste în legătură cu posibilitatea teoretică a traducerii este concepția behavioristă inaugurată în lingvistică de către L. Bloomfield cu lucrarea *Language*, Londra, 1933 (vezi *Lexicul. Semantica*, II C 4). Definind sensul ca sumă a reacțiilor la un stimul, L. Bloomfield recunoaște că sesizarea lui este științific imposibilă, pentru că ar trebui să se cunoască toate situațiile de folosire a unui enunț și toate reacțiile de răspuns, ceea ce practic nu e posibil.

O concluzie asemănătoare în ceea ce privește posibilitatea cunoașterii sensului se desprinde și din concepția glossematică. Fiind prin ea însăși o masă amorfă înainte de a fi turnată în tiparul formei, substanța conți-

⁸ *Cours*, p. 97.

⁹ *Ibidem*, p. 160.

nutului sau sensul scapă oricărei analize și, prin urmare, nu poate fi cunoscut¹⁰.

Așadar, avînd la bază puncte diferite în conceperea sensului lingvistic, Bloomfield și descriptiviștii americani, pe de o parte, și L. Hjelmslev, pe de altă parte, nu neagă de fapt existența lui, dar ajung la aceeași concluzie care interesează în problema traducerii, anume că mijloacele de care dispune lingvistica nu epuizează studierea sensului. Sensul unui enunț rămî-nînd necunoscut, nu vom reuși niciodată să-i stabilim echivalentul într-o altă limbă.

Trebuie menționat că nici Hjelmslev și nici Bloomfield și descriptiviștii americani nu au tras din teoriile lor despre sens concluzii în legătură cu imposibilitatea traducerii. Alții însă au arătat cum aceste teorii pot fi interpretate în sensul negării posibilității teoretice a traducerii¹¹.

Rezumînd cele de mai sus, se poate spune că teoriile din lingvistica modernă despre *structurarea diferită a aceleiași realități, viziunea diferită asupra lumii, multitudinea civilizațiilor și diferitele interpretări ale noțiunii de sens*, atrăgînd atenția asupra dificultăților pe care le ridică traducerea, au respins concepția naivă că se poate traduce orice și integral, dar au creat totodată pericolul de a cădea în extrema cealaltă, anume că *nimic nu se poate traduce*.

Totuși lingvistica modernă oferă și argumentul teoretic care legitimează posibilitatea traducerii. Această posibilitate își găsește justificarea teoretică în conceptul relativ nou de *universalii ale limbii* (vezi. p. 495—497).

Există universalii semantice, morfologice și sintactice a căror traduc-tibilitate nu poate fi negată de nici o ipoteză. Cel puțin pentru ceea ce este universal, adică comun tuturor limbilor, *universalii formale și univer-salii substanțiale*, posibilitatea traducerii integrale este teoretic justificată.

Elementele semnificației „public observabile” pot fi ușor detașate și transpuse în altă limbă. „În ceea ce privește denumirea — spune Bloom-field —, tot ce se poate spune într-o limbă dată poate, fără îndoială, să fie spus și în altă limbă¹². În felul acesta este subliniată traductibilitatea sensului denotativ al oricărui enunț lingvistic.

Cu toate discuțiile de principiu, dezvoltarea activității de traducere dovedește că, dincolo de limitele sale teoretice, traducerea nu numai că este posibilă, dar, pentru stadiul actual al științelor, progresul nu poate fi conceput în afara colaborării internaționale, cu alte cuvinte, în afara comunicării, pe calea traducerii, între colectivități lingvistice diferite.

Teoriile lingvistice invocate de cei care neagă posibilitatea teoretică a traducerii au la bază, în adevăr, o serie de greutăți care stau în calea stabilirii echivalenței de înțeles a unor enunțuri ce aparțin la sisteme lingvis-tice diferite, dar aceste greutăți se prezintă diferit de la o pereche de limbi la alta și de aceea soluțiile concrete nu țin de teoria generală a traducerii, ci de o teorie care trebuie stabilită pentru cîte o pereche de limbi. Dar și

¹⁰ Mounin, *Traduction*, p. 37.

¹¹ *Ibidem*, cap. III, p. 21—41.

¹² *Language*, p. 277.

în acest caz rezolvarea problemelor nu poate merge pînă la stabilirea de rețete exacte pentru fiecare caz de neconcordanță între limbi. După cum a arătat A. Fedorov¹³, întotdeauna există mai multe variante posibile, din care traducătorul alege pe cea pe care o consideră mai potrivită. Acest lucru justifică într-o anumită măsură afirmația că o traducere nu epuizează niciodată originalul.

De pildă, observația că aceeași realitate este structurată diferit în limbi diferite atrage atenția, în efectuarea unei traduceri, asupra unor greutăți privind : normele de compunere sau derivare a cuvintelor, mijloacele de redare a categoriilor gramaticale care nu au corespondență formală în limba în care se traduce (de exemplu cum se exprimă categoria aspectului cînd se traduce din rusă sau din engleză în română), mijloacele folosite de o limbă pentru redarea semnificației unor părți de vorbire ce nu există în limba în care se traduce (de exemplu cum se va reda în rusă valoarea articolului definit din limbile romanice și germanice sau valorile din sfera trecutului).

De asemenea există probleme în legătură cu sintaxa îmbinărilor, cu topica cuvintelor.

Viziunea diferită asupra lumii și multitudinea civilizațiilor creează traducătorului o serie de greutăți în ceea ce privește mijloacele de exprimare a unor semnificații din limba originalului inexistente în limba în care se face traducerea. Aceste greutăți nu sînt de neînlăturat, pentru că oamenii pot să-și reprezintelucruri pe care nu le-au văzut niciodată, dar care le sînt descrise cu ajutorul altor noțiuni cunoscute de ei.

Greutățile generate, pentru cîte o pereche de limbi, de viziunea diferită asupra lumii și de multitudinea civilizațiilor sînt micșorate sau înlăturate pe măsură ce contactul dintre limbile respective capătă o tradiție mai îndelungată. Traductibilitatea diferitelor culturi este asigurată de faptul că sistemele lingvistice nu sînt închise și, dacă nu este altă soluție de stabilire a unui corespondent, se împrumută termenul din original¹⁴.

Critica pe care lingvistica modernă o face în jurul noțiunii de *sens* de asemenea atrage atenția asupra unor greutăți în practica traducerii, cum ar fi, de exemplu, diferența dintre limbi în ceea ce privește sinonimia lexicală : ceea ce o limbă exprimă prin mai mulți termeni alta poate să redea printr-unul singur sau ceea ce o limbă redă printr-un cuvînt alta exprimă printr-un grup de cuvinte.

O altă chestiune legată de noțiunea de *sens*, importantă pentru problema stabilirii echivalențelor între termenii unor limbi diferite, este aceea a delimitării lui, pe de o parte, în sens *denotativ* și *conotativ*¹⁵, pe de altă parte, în *sens eidetic* și *sens operațional*¹⁶, ambele tipuri de delimitări apărînd mai întîi în logică, de unde au trecut în lingvistică.

¹³ A. Fedorov, *lucr. cit.*, p. 160—161.

¹⁴ La început termenul este explicat și apoi se încetățenește. De fapt așa se petrec lucrurile cu toate neologismele împrumutate.

¹⁵ Ch. Morris, *Foundation of the Theory of Signs*, 1938 ; vezi și Stati, *Sintaxă*, p. 210—211.

¹⁶ Vezi M. Bocheński, *The Methods of Contemporary Thought*.

Sensul denotativ, fiind conceput ca parte a sensului unui enunț determinată de realitatea obiectivă, este ușor de sesizat, iar atunci când se compară două sisteme lingvistice, corespondențele pentru sensul denotativ se pot stabili relativ ușor. Este cazul tuturor domeniilor științifice.

Sensul conotativ, într-o accepție mai largă, este latura sensului care se referă la exprimarea trăirilor subiective, ansamblul de valori subiective atașate la același enunț (vezi *Lexicul. Semantica*, II C 4). Avînd caracter subiectiv și fiind foarte complex, sensul conotativ al unui enunț este greu de sesizat chiar în comunicarea monolingvă (vezi *Limitele comunicabilității prin limbaj*, II A 6). De aceea, în traducere, echivalențele la nivelul sensului conotativ scapă posibilității percepției și transpunerii cît de cît exacte dintr-un sistem lingvistic în altul. „Analiza sensului conotativ — spune G. Mounin — pune în evidență în mod științific de ce « atmosfera afectivă » care învăluie cuvintele rezistă la o traducere”¹⁷.

Sensul operațional se referă la regulile de folosire sintactică a unui semn și este important pentru practica traducerii atunci când echivalentul sensului referențial (eidetic) e mai greu de stabilit sau ne scapă momentan. Cunoașterea sensului operațional ne ajută să știm cum să operăm cu un anumit semn fără a cunoaște care este semnificația lui.

Din semnalarea unor categorii de greutate pentru care traducătorul trebuie să găsească o soluție mai mult sau mai puțin adecvată, în funcție de măsura în care cunoaște limbile în comparație, dar și de talentul său de traducător, reiese că, de la o limbă la alta, limitele în stabilirea echivalențelor de înțeles depind, pe de o parte, de natura textului tradus (științific sau literar), pe de altă parte, de tradiția legăturilor dintre cele două limbi.

Cantitativ vorbind, ceea ce nu se poate traduce reprezintă o parte infimă în raport cu partea traductibilă, care este totdeauna și partea esențială, pentru că ține de latura obiectivă a semnificației mesajului dat.

Așadar operația de traducere pune semnul egal între două mărimi care nu se suprapun perfect. În acest sens poate fi luată și afirmația că „nimic nu este intraductibil, nimic nu se poate traduce fără o cît de ușoară abatere”¹⁸.

Activitatea de traducere cunoaște o continuă dezvoltare și putem spune că nu există domeniu de activitate umană în care să nu fi pătruns traducerea.

Dezvoltarea activității de traducere are o dublă consecință: contribuie la apropierea culturilor, în special pentru popoarele care au ajuns la același nivel de dezvoltare, iar la rindul ei această apropiere a culturilor duce la o apropiere a limbilor, ceea ce constituie premisa formării pe cale naturală a unei limbi unice. Pînă acolo însă este o distanță destul de mare, iar în parcurgerea ei nu ne putem dispensa de traducere. Mai mult chiar, necesitatea de a traduce mult și repede a dus la crearea mijloacelor pentru traducerea automată.

¹⁷ Mounin, *Traduction*, p. 167.

¹⁸ Al. Graur, *Traducerea este posibilă?*, în *Scrieri de ieri și de azi*, București, 1970, p. 17.

7. Traducerea automată

a. Scurt istoric

Prima invenție legată de o încercare de traducere automată aparține savantului rus Smirnov Troianski și datează din anul 1933. Se afirmă că aparatul conceput de S. Troianski ar fi permis să se traducă „simultan și la distanță în mai multe limbi”¹.

La vremea respectivă, această invenție a rămas însă fără ecou atît în ceea ce-i privește pe lingviști, cît și pe tehnicieni. Abia în 1946 englezii A.D.Booth și Warren Weaver au abordat în ansamblu problema traducerii cu ajutorul calculatoarelor electronice.

S-a pornit de la constatarea că un calculator numeric poate să înmagazineze în memorie un număr suficient de date care ar permite efectuarea unei traduceri *mot à mot*. Pentru început nu au fost ridicate probleme de morfologie sau de sintaxă și nici măcar nu a existat pretenția de a traduce mecanic toate cuvintele dintr-un text dat. S-a considerat că în domeniul unui subiect cunoscut e de ajuns să pui sub ochii unui savant o suită de *cuvinte-cheie* pentru a-l ajuta să înțeleagă conținutul unui text științific dintr-o limbă străină.

În anul 1948, englezul Richens adaugă la ideea traducerii *mot à mot* pe aceea a însoțirii cuvintelor cu date privind analiza lor morfologică, de exemplu: *works* „munci” subst., pl., nom., iar *works* „muncește” ind. prez. pers. a 3-a sing.

Doi ani mai târziu, Reifler începe să publice o serie de studii care constituie prima tentativă serioasă a unui lingvist de a analiza pregătirea de texte scrise pentru traducerea cu un calculator.

La începutul anului 1950, MIT² a convocat prima conferință comună a lingviștilor și electroniștilor, care au discutat probleme de lexic, dar și probleme de morfologie și sintaxă privind traducerea automată, precum și aspecte tehnice ale dicționarelor electronice și ale problemelor de morfologie și sintaxă.

În 1954, Dostert și P. L. Garvin, de la Universitatea din Georgetown, au efectuat prima experiență de traducere automată dintr-o limbă într-alta — în cazul amintit din rusă în engleză. Experiența a fost făcută cu ajutorul calculatorului IBM 701, pe baza unui dicționar de 250 de cuvinte și 6 reguli de sintaxă.

La scurt interval după aceasta, în 1955, la Institutul de calcul al Academiei U.R.S.S. s-au făcut mai multe experiențe care au dus la concluzia că traducerea automată este posibilă.

La noi în țară, prima traducere automată a avut loc în aprilie 1962 la Timișoara, sub conducerea lui Gr. C. Moisil. Traducerea s-a făcut din

¹ Marcus, Nicolau, Stati, *Lingv. mat.*, p. 203.

² MIT = Massachusetts Institut of Technology.

limba engleză în limba română pe baza unui algoritm elaborat de E. Donkoș.

Susținută de rezultatele bune ale primelor experiențe, ideea traducerii automate câștigă din ce în ce mai mult încrederea lingviștilor și a electroniștilor și capătă adepți în tot mai multe țări. Pe măsură ce a crescut numărul țărilor interesate în general de problemele automatizării cercetărilor lingvistice și în special de automatizarea traducerii (Statele Unite ale Americii, Uniunea Sovietică, Anglia, Franța, Italia, dar și state mai mici, ca Olanda, Cehoslovacia și altele), a devenit evidentă necesitatea colaborării internaționale pentru cheltuirea mai rațională a energiei în vederea soluționării unor dificultăți.

Prima conferință internațională pe tema traducerii automate a fost organizată de MIT în octombrie 1956. Au urmat și alte conferințe naționale și internaționale, care au marcat o evoluție substanțială a concepțiilor privind traducerea automată.

Astfel, de la ideea inițială a unei traduceri cuvânt cu cuvânt cu ajutorul unui dicționar electronic s-a ajuns, puțin câte puțin, la aceea a traducerii corecte din punct de vedere gramatical. Această evoluție a fost posibilă, pe de o parte, datorită îmbunătățirii rapide a calculatoarelor electronice, pe de altă parte, datorită dezvoltării analizei sistematice a faptelor lingvistice, analiză întreprinsă după metode matematice.

Traducerea automată este un domeniu în care activitatea lingvistului și cea a inginerului electronist trebuie să se împletească strâns.

b. Calculatorul electronic și traducerea automată

Procesul de traducere automată implică cercetări în două domenii pe cât de diferite, pe atât de indispensabile.

1. Domeniul tehnic, în sarcina căruia intră crearea unui aparat capabil să execute, după un program dat, o suită de operații necesare pentru a stabili o echivalență între două secvențe aparținând unor sisteme lingvistice diferite.

2. Domeniul lingvistic, de care ține găsirea unei metodologii capabile să ducă la o analiză și o sinteză exhaustivă a unei limbi, precum și a raporturilor dintre două limbi în comparație pentru a stabili o echivalență de sens între sistemele lingvistice care se compară.

D o m e n i u l t e h n i c. Din punct de vedere tehnic, nu e nevoie de construirea unei mașini făcute special pentru traducere. Dezvoltarea științei și a tehnicii contemporane a dus la apariția unor tipuri noi de mașini care au capacitatea de a prelucra informația. În această categorie intră calculatoarele electronice.

Calculatorul e un dispozitiv capabil de a realiza, prin funcționarea sa, o suită de operații condiționate logic. Perfecționările tehnice ale calculatoarelor au dus la o dezvoltare considerabilă a posibilităților de exprimare ale acestor mașini privite din punctul de vedere al informației detaliate și ex-

plicite pe care o pot comunica prin organele lor de ieşire. Efectuarea operaţiilor centrale (calculul aritmetic, identificarea de date primite la intrare cu date conservate în memorie şi alte operaţii logice) este proprie maşinilor electronice, care prin perfecţionarea vechilor maşini de calcul au permis execuţia de programe din ce în ce mai complexe şi mai variate, ajungînd să efectueze operaţii ale spiritului uman. Un astfel de calculator electronic este capabil de a executa algoritmul unei traduceri automate.

În linii mari vorbind, părţile esenţiale ale unui calculator electronic sînt : 1. *organele periferice* — dispozitive de intrare şi de ieşire şi 2. *organele centrale* sau memoria maşinii.

Dispozitivul de intrare. Pentru a înţelege rolul dispozitivului de intrare, trebuie să ne gîndim la faptul că maşina electronică nu poate lucra decît cu impulsuri electrice. Dacă aceste impulsuri corespund unor cifre, calculatorul lucrează ca maşină aritmetică, dacă impulsurile sînt puse în legătură cu alte simboluri, de exemplu cu litere, putem considera calculatorul ca maşină de tradus.

Datele iniţiale şi programul de lucru trebuie traduse în semnale accesibile maşinii. Această operaţie, care poartă numele de *codare*, este efectuată de dispozitivul de intrare. La unele maşini perfecţionate, dispozitivul de intrare permite citirea directă a datelor dactilografiate. La majoritatea calculatoarelor este însă necesară o etapă intermediară, în care datele iniţiale se codează într-un limbaj intermediar (perforaţii pe o bandă sau carţe din material electro-izolant sau porţiuni transparente şi opace pe o peliculă cinematografică). Aceste semnale sînt traduse de dispozitivul de intrare în semnale electrice care sînt interpretate de maşină. Atît cifrele de la 0 la 9 cît şi literele alfabetului pot fi reprezentate cu ajutorul unui cod care nu comportă decît două semne : 0 şi 1 sau — şi +. Acesta e codul binar folosit de majoritatea calculatoarelor.

Pentru ca prin îmbinări de semnale 0 şi 1 sau — şi + să se poată reprezenta toate literele alfabetului, fiecare literă este pusă în corespondenţă cu un grup de cinci cifre, de exemplu : a = 00001 ; b = 00010 ; c = 00011. Literele astfel codificate intră în maşină ca părţi componente ale cuvintelor. În felul acesta cuvîntului *ac*, de exemplu, îi corespunde în limbajul maşinii succesiunea de impulsuri 00001 00011.

Dispozitivul de ieşire. La ieşirea datelor din calculator are loc un proces opus procesului de codificare. Din impulsuri electronice dispozitivul de ieşire trebuie să decodifice informaţia într-o formă accesibilă receptorului (om sau maşină). De cele mai multe ori dispozitivul de ieşire cuprinde şi o maşină de scris electronică care imprimă rezultatele.

Organele centrale sînt partea calculatorului care efectuează operaţiile interne, al căror rezultat nu devine perceptibil decît la ieşire. Componentele de bază ale organelor centrale sînt *memoria maşinii* şi *unitatea centrală a calculatorului* a cărui nomenclatură variază cu mărcile şi cu concepţiile fabricanţilor.

Memoria maşinii este „magazinul” de date înregistrate sub formă de perforaţii pe cărţi sau benzi ori sub alte forme corespunzînd tehnicii de

intrare, în care, într-un timp mai mult sau mai puțin scurt, putem găsi ceea ce căutăm ca într-un clasor sau ca într-o bibliotecă.

„Memoriile intermediare” au ca scop nu să înregistreze datele în permanență, ci fie să le întârzie transmiterea pentru a interveni la momentul potrivit, fie să le conserve în timpul unei operații în curs.

Unitatea centrală a calculatorului conține organele (comparatorul și calculatorul logic) care combină datele primite la intrare cu cele din memorie. Comparatorul permite să se compare cuvinte aparținând unor sisteme lingvistice diferite pentru a se găsi corespondentul cuvântului din limba-original în limba-imagie³.

Calculatorul logic efectuează operații logice și calcule după instrucțiuni date. Dacă, de exemplu, un cuvânt englez ca *work* e substantiv, mașina îl va traduce în românește prin *muncă*, dacă însă e verb îl va traduce prin *a munci* la ind. prez. pers. 1,2 sing. sau 1,2, 3 pl. În acest caz programul traducerii va fi comandat de o instrucțiune privind identificarea rolului gramatical al cuvântului „substantiv sau verb” și a indicelui morfologic, instrucțiune conținută în memorie.

Comparatorul identifică cuvântul, apoi rolul său gramatical și indicele, apoi echivalentul cuvântului, urmînd indicele apropiat. Instrucțiunile pentru a executa această suită de operații vor fi date de calculatorul logic pînă la identificarea cuvântului corespunzător originalului și indicelui său.

Datorită jocului codului binar, calculatorul poate să primească date numerice și alfabetice, precum și instrucțiuni sub o formă unică; datorită unităților lui centrale, poate combina datele sale în calcul numeric sau calcul logic, cu scopul de a rezolva probleme complexe. El poate oferi la ieșire rezultatele muncii sale sub o formă lizibilă. Calculatorul electronic e capabil de operații mult mai complexe decît traducerea de tip simplu dintr-o limbă în alta.

Domeniul lingvistic. Dacă din punct de vedere tehnic traducerea automată găsește o soluție optimă în utilizarea calculatoarelor electronice (a căror îmbunătățire continuă, mai ales în ceea ce privește creșterea vitezei de executare a operațiilor și sporirea capacității memoriilor), în prezent accentul cercetărilor este pus pe rezolvarea problemelor lingvistice pe care le ridică traducerea automată.

Mașina de tradus e un automat care nu gîndește, în sensul propriu al cuvîntului, și de aceea nu știe să rezolve decît problemele pentru care a primit suficiente instrucțiuni.

Pentru acest motiv, problema care se ridică este de a ști ce și cît trebuie să dăm mașinii pentru ca ea să poată face față greutăților pe care le implică acțiunea de traducere.

În acest scop este necesar să dispunem, pe de o parte, de inventarul lexical și de regulile gramaticale privind analiza și sinteza, fără excepție, a oricărei situații care apare sau poate să apară, pe de altă parte, să dis-

³ *Limbă-original* = limbă din care se traduce, iar *limbă-imagie* = limba în care se traduce (vezi Marcus, Nicolau, Stati, *Lingv. mat.*, p. 204).

punem de inventarul raporturilor dintre două limbi în exprimarea aceluiași fapt sau concept. În vederea realizării acestor două deziderate, cercetarea lingvistică își ia metodele de la una dintre cele mai exacte științe, cum este matematica și sînt puse în joc cele mai moderne teorii statistice și întregul aparat al teoriei informației.

Întrucît traducerea are ca punct de plecare un conținut redactat într-o limbă dată, iar ca punct de sosire același conținut redactat în altă limbă, efectuarea ei implică 3 faze importante :

- a) *Analiza* datelor care alcătuiesc textul în limba *A*.
- b) *Traducerea*, adică găsirea corespondențelor date în limba *B*.
- c) *Sinteza*, adică trecerea de la datele limbii *B* la textul în această limbă.

Dintre aceste etape ale procesului de traducere, în special etapele *a* și *c* presupun efectuarea unor cercetări pentru strîngerea unui volum așa de mare de date, care dacă ar fi adunate cu mîna ar necesita atîta timp și energie încît nu ar mai fi justificat interesul nici pentru automatizarea etapei *c*.

De aceea în stadiul actual al cercetărilor pentru traducerea automată accentul se pune pe automatizarea procesului de analiză și sinteză a faptului lingvistic. În acest sens E. Delavenay arată că „această analiză nu se va face decît cu ajutorul mașinilor electronice, capabile de a trata rapid și fără greșeală masa de date de detaliu și de a degaja de aici caracteristicile comune”⁴.

Folosirea calculatoarelor electronice în analiza și sinteza proceselor lingvistice este sprijinită atît de ameliorarea tehnică a acestor calculatoare, cît și de dezvoltarea cercetărilor de formalizare a studiului limbii.

Un rol important în automatizarea proceselor lingvistice îl joacă noțiunile de *algoritm*, *program* și *modelare*.

*Algoritm*ul este o succesiune de operații și de condiții logice care, pornind de la o anumită informație inițială, elaborează o informație de răspuns. De exemplu, algoritmul rezolvării omonimiei morfologice într-o limbă dată sau algoritmul găsirii corespondentului unui cuvînt din limba *A* în limba *B*⁵.

Vom alege, cu titlu ilustrativ, algoritmul rezolvării unei probleme mai simple, anume găsirea corespondentului românesc pentru cuvîntul englezesc *example*. Vom întilni următoarele operații și condiții logice :

O_1 = citește cuvîntul anterior,

C_1 = verifică dacă este și cuvîntul *for*.

În cazul afirmativ,

O_2 = alege cuvintele românești „de pildă” și încheie cercetarea.

⁴ E. Delavenay, *La machine à traduire*, Paris, 1963, p. 17.

⁵ Vezi descrierea unor exemple de asemenea algoritme în Marcus, Nicolau, Stati, *lucr. cit.*, p. 142–148.

În caz negativ,

O_3 = alege cuvîntul românesc *exemplu* și încheie cercetarea.

Schema logică a găsirii corespondentului românesc pentru cuvîntul englezesc *example* poate fi reprezentată astfel :

$$O_1 C_1 \overset{1}{\uparrow} O_2 \underset{1}{\downarrow} O_3,$$

în care săgeata de indice 1 îndreptată în sus ne arată că, dacă condiția C_1 se verifică, trecem la aplicarea operației situate imediat la dreapta, adică O_2 . Dacă C_1 nu se verifică, atunci săgeata de indice 1 îndreptată în sus ne atrage atenția că nu se aplică operația imediat următoare, adică O_2 , ci se trece la aplicarea operației situate imediat la dreapta săgeții de indice 1 îndreptate în jos, adică O_3 .

Fiecare problemă rezolvată cu ajutorul unui calculator își are algoritmul său, iar descrierea problemei în vederea rezolvării ei de către mașină poartă numele de *descriere algoritmică*.

Programul. Algoritmul nu este comunicat direct mașinii, ci prin intermediul unui program. Programul este șirul de instrucțiuni date mașinii în vederea realizării materiale a algoritmului. Deci mașina execută șirul de operații cerute de algoritm după instrucțiunile înscrise în program.

Programarea unui algoritm la o mașină depinde atât de structura algoritmului, cât și de proprietățile mașinii. Întrucît programul unei mașini nu poate să rezolve decît procese care se pretează la o descriere algoritmică, rezultă de aici că poate fi transferată mașinii, poate fi deci automatizată, numai acea parte a muncii lingviștilor care acceptă o descriere algoritmică.

Modelarea. Deoarece operațiile și condițiile logice ale unui algoritm trebuie să fie lipsite de ambiguitate, alcătuirea algoritmului de rezolvare a unei probleme trebuie să fie precedată de un proces de formalizare a problemei date. Astfel, algoritmii pentru rezolvarea diferitelor procese de analiză sau de sinteză lingvistică și în general algoritmii de traducere automată se bazează pe descrierea formală a limbii.

În acest sens, între lingvistica structurală și modelarea matematică a limbii, pe de o parte, și crearea algoritmilor de traducere, pe de altă parte, există o legătură de dependență reciprocă. Descrierea algoritmică a proceselor lingvistice are la bază rezultatele cercetărilor de formalizare a limbii și, la rîndul lor, stimulează aceste cercetări.

Descrierea algoritmică a unui proces lingvistic nu este reproducerea exactă a acestui proces, ci doar una aproximativă; ea presupune o prealabilă modelare a procesului.

Între noțiunea de algoritm și cea de model există o dependență de ordin calitativ : cu cît modelul care stă la baza algoritmului reproduce mai exact procesul lingvistic, cu atît rezultatul executării unui algoritm va corespunde mai bine.

Întrucît automatizarea proceselor lingvistice este condiționată de posibilitatea descrierii algoritmice a acestor procese, traducerea auto-

mată presupune soluționarea unor probleme privind automatizarea analizei și a sintezei la nivelul fiecărui compartiment al limbii. Volumul și varietatea acestor probleme depind de specificul fiecărei limbi.

c. Cîteva probleme de analiză și sinteză în traducerea cu mașina

O traducere dintr-o limbă în alta este o tentativă de a reconstitui cu mijloacele sistemului B sensul unei propoziții sau al unei suite de propoziții enunțate în limba A. Dar fiecare cuvînt are sau poate avea mai multe valori semantice sau gramaticale, fiecare cuvînt poate intra în diverse îmbinări sintactice cu repercusiuni în perceperea sensului. Traducerea adecvată nu este posibilă decît grație unei analize a tuturor elementelor lingvistice care constituie sensul, adică valoarea semantică, flexiunea și valoarea gramaticală, valorile sintactice care se găsesc incluse în cuvînt sau în raporturile lui cu alte cuvinte.

Această analiză este urmată de o sinteză a elementelor lingvistice ale limbii B. Sinteza în limba-imagie presupune o alegere între mai multe posibilități care permit exprimarea aproximativ a aceluiași conținut prin mijloacele ce funcționează după legi proprii limbii de ieșire — limba B.

Traducătorul om face această muncă cu mai multe sau mai puține dificultăți. Înlocuind acest traducător cu o mașină automată, se cere să fie prevăzute toate operațiile de analiză și sinteză de care se ține seamă la întocmirea programelor și a subprogramelor mașinii electronice, programe pe baza cărora se efectuează transpunerea conținutului unui text din limba A în limba B. În această muncă de pregătire a programelor și subprogramelor, lingvistului îi revine sarcina de a face inventarul tuturor mijloacelor de expresie din limbile A și B, precum și de a stabili raporturile existente între cele două sisteme de expresie.

E clar că, cu cît mijloacele de expresie ale limbilor A și B se aseamănă, cu atît programele pentru traducere vor fi mai simple, cu cît structura morfologică și sintactică a două limbi este mai deosebită, cu atît mai numeroase și mai complicate vor fi programele și subprogramele. Se poate spune că economia programelor depinde de gradul de înrudire structurală a două limbi puse față în față. Programele și subprogramele trebuie să rezolve problemele de analiză și de sinteză care se pun la fiecare nivel al limbii de intrare și de ieșire.

La nivel lexical. Orice traducere comportă în mod necesar consultarea unui dicționar și e natural ca primele discuții să se fi purtat asupra principiilor de pregătire a unui asemenea dicționar și asupra depistării automate a cuvîntului din limba B, echivalent cu un cuvînt dat din limba A. Mașina nu poate lucra decît cu un dicționar electronic în care impulsurile electrice corespund literelor, care, la rîndul lor, alcătuiesc cuvinte. Dicționarul electronic este conceput ca un dicționar de rădăcini, nu de cuvinte flexionate.

Redus la forma cea mai simplă, dicționarul automat furnizează fie unul, fie mai multe echivalente în limba B ale unui cuvânt din limba A. Prin simpla depistare a acestor echivalente, cuvântul din limba A ajuns la intrare e comparat cu o listă de cuvinte din memorie, adică cu cuvinte din dicționar. Când semnele unuia din aceste cuvinte coincid cu cele ale cuvântului primit la intrare, mașina primește comanda de a lovi literele cuvântului din limba B care traduce cuvântul din limba A. Dacă acest cuvânt nu are decât o singură semnificație sau dacă toate sensurile acestui cuvânt coincid cu toate sensurile corespondentului din limba B, va fi echivalență perfectă și unitatea semantică din limba A care reprezintă cuvântul dat la intrare va fi reprezentată la ieșire de asemenea printr-o unitate semantică din limba B. Foarte adesea lucrurile nu se prezintă însă așa de simplu, și traducerea este îngreuiată de diferite cazuri de *ambiguitate*.

Ambiguitatea este lipsa de claritate dată de situația în care o expresie în limba A comportă mai mult decât o expresie corespunzătoare în limba B sau de situația când nu e suficient să se ia în considerație izolat cuvântul sau grupul de cuvinte, ci îmbinări ale lor.

Sub aspect semantic ambiguitatea poate fi lexicală (când sensul noțional nu e univoc) sau lexico-gramaticală (când analiza lexicală și gramaticală e susceptibilă de mai multe interpretări).

La rândul lor, ambiguitatea lexicală și cea lexico-gramaticală pot să fie de mai multe tipuri în funcție de specificul structural al fiecărei limbi.

În cazul traducerii făcute de om, ambiguitatea nu reprezintă o problemă; omul poate alege între mai mulți echivalenți în funcție de contextul dat. Traducătorul om se poate ajuta și de contextul situațional pentru a identifica exact o anumită semnificație. De exemplu telegrama *Ship sails to-morrow*⁶ poate fi înțeleasă în două feluri: *corabia pleacă mâine* sau *expediții pânzele mâine*, după cum telegrama este adresată unui pasager sau unui fabricant de pânze. Mașina însă nu poate utiliza contextul situațional. De asemenea, în anumite cazuri, pare imposibil de a stabili mecanic care sînt factorii în vecinătatea unei ambiguități care contribuie să o rezolve univoc. Pentru un mare număr de forme din limba A e greu de generalizat alegerea semnificației în mod mecanic și e cu atât mai greu de făcut generalizări pentru clase de forme. Pentru a efectua o traducere corectă, trebuie rezolvate dificultățile ridicate de cazurile de ambiguitate, iar algoritmi soluționării lor nu sînt aplicabili decât pentru fiecare pereche de limbi.

Deși cazurile de ambiguitate depind de structura fiecărei limbi, totuși anumite tipuri au un caracter mai general. Între cele mai obișnuite tipuri de ambiguitate lexicală distingem:

Polisemia. Este știut că în cazul polisemiei unul și același cuvânt este susceptibil de mai multe accepții. Mașina trebuie să stabilească în mod mecanic care este accepția într-un caz dat. Astfel s-a ajuns la ideea creării

⁶ Vezi A. Yaniotis, Harry H. Yosselson, *La polysémie dans la traduction automatique*, în *Traduction automatique et linguistique appliquée*, Paris, 1964, p. 159.

subprogramele de explorare a contextului imediat permițând alegerea traducerii unui cuvânt cu sensuri sau valori multiple. Pentru rezolvarea polisemiei este important de precizat zona acoperită de semnificația fiecărui cuvânt. De exemplu, cuvântul englez *pig* va avea o traducere într-un articol despre creșterea animalelor (*pig* = porc) și cu totul alta într-un tratat de sociologie sau într-o operă literară (*blind pig* = debit clandestin de băuturi).

Prin urmare, o cale de rezolvare a polisemiei este luarea în considerare a domeniului în care se folosește cuvântul. Această rezolvare este folosită mai ales în cazul stabilirii așa-numitului *lexic documentar*.

O altă cale strâns legată de prima este luarea în considerație a vecinătății cuvântului dat. Considerațiile privitoare la context țin de domeniul probabilității, iar mașina are nevoie de reguli fără excepție. De aceea, subprogramele de explorare a contextului imediat trebuie să cuprindă reguli de felul următor : cuvântul X din limba A are traducerea Y în limba B când e realizată una din condițiile $C_1 \dots C_2 \dots C_3 \dots C_n$. O condiție C_1 poate fi formulată astfel : Cuvântul X din limba A are înțelesul Y din limba B dacă îi urmează sau îl precedă un membru al clasei de cuvinte W_5 . De exemplu : rus. *следует* = rom. *e necesar* dacă îi urmează un infinitiv, în rest se traduce cu *urmează*.

Omonimia lexicală. După cum se știe, sînt omonime două sau mai multe cuvinte care au același complex sonor, dar conținuturi diferite. Privită din unghiul ambiguității, omonimia lexicală ridică aceleași probleme ca polisemia, deoarece în cazul analizei cu mașina ea apare tot ca formă cu mai multe înțelesuri. Din punctul de vedere al programului de rezolvare automată a omonimiei lexicale, ca și în cazul polisemiei, nu interesează aspectul istoric și de aceea nu e nevoie de distincție între polisemie și omonimia lexicală.

Sinonimia. Faptul că într-o limbă există mai multe semne pentru aproximativ același conținut ridică problema selectării cuvintelor pentru dicționarul electronic. Mai ales pentru că în domeniul tehnic este posibilă sinonimia absolută, se pune problema de a alege între două sau mai multe cuvinte pentru un sens dat. Această problemă a selectării sinonimelor se rezolvă în general pe baza calculului statistic, ținînd seamă de criteriul frecvenței : dintre două sinonime va fi reținut cel cu frecvență mai mare în domeniul din care face parte textul dat.

Deci selectarea sinonimelor e necesară în cazul lexicului documentar, dar pentru traducerile care nu se limitează la domeniul științific e ideal ca memoria mașinii să poată înmagazina inventarul lexical integral al unei perechi de limbi — deci toate sinonimele. În acest sens amintim așa-numita *metodă a tezaurizării*⁷, după care analiza semantică e gîndită ca trecere de la cuvinte-text la indexuri pe gruppuri tematice în care intră cuvântul dat.

⁷ Vezi V. I. Roșențveig, *Машинный перевод*, în *Теоретические проблемы советского языкознания*, Moscova, 1968. p. 186.

La nivel morfologic; separarea afixelor. În afară de sensul lexical, unitățile semantice au și un sens gramatical. Pe lângă sensul noțional, cuvântul *lucrasem* include în el anumiți indicatori ai valorii gramaticale: *-a* sufix pentru tema de perfect, *-se* sufix pentru tema de mai mult ca perfect și *-m* desinență de persoana întâi singular. Alteori tocmai absența unui indicator este purtătoarea unui sens — cazul morfemului zero.

Omul înțelege sensul unei fraze interpretând instantaneu acești indicatori sau semnale, dar mașina trebuie să fie învățată ca să le identifice.

S-a pus problema ca dicționarul bilingv automat să fie completat cu elemente care dau posibilitate mașinii să recunoască toate semnele ce ne permit să percepem în mod inconștient care sînt, de exemplu, valorile gramaticale ale cuvîntului *lucrasem* într-o propoziție dată din limba română. Pentru aceasta mașina trebuie să efectueze operația de separare a radicalului de afixe. Pentru formele regulate separarea în radical și afixe se face relativ ușor, întrucît în dicționarul electronic cuvintele sînt trecute sub formă de rădăcini. După ce a fost identificat radicalul, mașina analizează restul, afixele. În cazul formelor neregulate, pentru a nu complica lucrurile, regula generală este următoarea: cînd derivatele unui cuvînt nu sînt formate prin simpla adăugare de afixe, radicalul fiecărui derivat trebuie să fie obiectul unei rubrici distincte, de exemplu: lat. *reg-*; *rex*; *rect-*; germ. *Bruder* și *Brüder*, rom. *sînt*, *ești* etc.

Dacă dicționarul nu va cuprinde echivalentul unui cuvînt dat la intrare, mașina caută segmentul de lungime maximă a acestui cuvînt care corespunde la o rubrică din dicționar. Această comparație se face de la stînga la dreapta și reîncepe după identificarea unui prim segment, continuînd astfel pînă la identificarea tuturor segmentelor cuvîntului dat. Astfel românescul *lucrasem* va fi descompus în următoarele segmente:

lucr-
- a -
-se-
-m

Această metodă nu rezolvă problema unităților semantice formate din mai multe cuvinte de tipul fr. *ne...pas*; *ne...que*. De aceea, mașina are ca instrucțiune să nu traducă primul membru al unei unități semantice de doi termeni decît după ce ajunge la al doilea termen.

Această metodă a separării radicalului și a afixelor joacă un rol important în economia mașinii de tradus. Astfel, pornind de la structura unei forme intrate în mașină, se poate stabili în mod automat care sînt indicii gramaticali ai formei date (analiza), dar și invers: pornind de la un radical însoțit de anumiți indici gramaticali *om*: *dativ, sing.*, mașina poate reface forma corespunzătoare (sinteza), în cazul dat: *omului*.

Separarea radicalului și a afixelor se face mai degrabă după norme practice decît după legile istoriei limbii, pentru că e vorba nu de știință pură, ci de știință aplicată.

Indicatorii valorilor gramaticale sînt concretizați în anumite semne sau litere: *-s* = desinență de plural în engleză, *-i* desinență de plural

în română. Dar s-a văzut că semnele convenționale ale alfabetului și semnele de punctuație nu materializează în mod explicit toate valorile lingvistice, pe care vorbitorul le distinge în mod inconștient. Astfel același semn poate marca valori diferite în contexte diferite (-s în engleză e marcă de plural la substantive, dar și desinență de pers. a 3-a sing. la verbe, iar -i din română este desinență de plural la substantive, dar și de persoana a 2-a singular la verbe). Alteori o valoare morfologică e marcată de absența unui semn (*cînt* e la pers. 1 sing. pentru că lipsește desinența).

Pe de altă parte, nu e nici o echivalență între sistemele semnalizatorilor din limbile A și B și omisiunile lor nu coincid. De aceea Reifler, în perioada primelor încercări de traducere automată, a arătat că ar fi necesar să se creeze în mod arbitrar, pentru mașină, semne grafice distincte care vor completa pe acelea ale ortografiei obișnuite. Cu alte cuvinte, s-a ajuns la ideea *preeditării textului*, adică să fie date mașinii „texte explicate în mod concret din punct de vedere grafo-semantic” prin suplimentarea semnelor din ortografia obișnuită.

Preeditarea era urmată de *posteditare*, adică textul ieșit din mașină urma să fie pus la punct pentru a deveni accesibil cititorului obișnuit.

Îmbunătățirile aduse ulterior calculatoarelor electronice au făcut ca metoda *preeditării* și *posteditării* textului să aibă doar valoare istorică.

Devenind capabilă de operații mai complexe, mașina de tradus rezolvă o serie de probleme ale ambiguității fără o suplimentare a semnelor.

Dintre ambiguitățile morfologice cele mai obișnuite, amintim omonimia lexico-gramaticală și cea gramaticală.

Omonimele lexico-gramaticale sînt forme identice care aparțin la mai multe clase de cuvinte, în engleză de exemplu omonime *substantiv*—*verb* (subst. N. sing. și verb la toate persoanele afară de pers. a 3-a sing.)

(*the*) *work* = munca

(*I, you, we, they*) *work* = muncesc, muncești, muncim, munciți, muncesc)

rusă *кpyгом* = subst. la cazul instrumental

— adverb

— prepoziție

rom. *poartă* — subst. fem. nom. sing.

— verb, ind. prez. pers. a 3-a sing.

Radicalele omonimelor lexico-gramaticale aflate în dicționarul mașinii sînt însoțite de mai mulți indici gramaticali corespunzători numărului de clase la care aparține radicalul dat. Întrucît sensul lexical este în strînsă legătură cu categoria gramaticală din care face parte cuvîntul, mașina nu va ști dacă radicalul *work*, de exemplu, trebuie tradus prin *muncă* sau prin *muncesc*, decît numai după ce a determinat care este indicele gramatical potrivit în cazul respectiv. Pentru aceasta, programul mașinii trebuie să aibă un capitol separat, *programul de selecție a indicelui necesar* pentru distingerea omonimiei lexico-gramaticale.

În algoritmul de traducere se vor indica o serie de operatori și de condiții logice, care au drept scop distingerea omonimelor lexico-gramati-

cale. Operatorii și condițiile logice care alcătuiesc algoritmul de distingere a omonimelor lexico-gramaticale fiind fixați pe baza datelor furnizate de structura fiecărei limbi, rezultă că fiecare limbă trebuie să aibă algoritmul sau algoritmi săi de rezolvare a omonimiei lexico-gramaticale.

Astfel, pentru rezolvarea omonimiei lexico-gramaticale din limba engleză a fost propus un algoritm potrivit căruia o serie de omonime sînt distinse pe baza utilizării datelor morfologice oferite de limba engleză, iar o altă serie pe baza criteriilor sintactice⁸.

Omonimia gramaticală ridică probleme asemănătoare cu cea lexico-gramaticală, numai că, în acest caz, mașina nu are nevoie să aleagă între mai multe sensuri lexicale. Omonimele gramaticale sînt forme identice din paradigma aceluiași cuvînt⁹, de exemplu în română substantivul la G. D. și N. Ac. sau verb la conj. I pers. a 3-a sing. și a 3-a pl. ind. prezent.; în engleză conj. activă pers. 1, 2, sing. și 1, 2, 3 pl.

În asemenea cazuri, mașina trebuie să aibă în programul său un capitol pentru rezolvarea omonimiei gramaticale și un algoritm pe baza căruia va stabili pentru fiecare dintre formele identice care este sensul gramatical în propoziția dată.

Neconcordanțe între categoriile gramaticale a două limbi. Întrucît limbile au structuri gramaticale diferite, deseori se întîmplă ca, în cazul unei traduceri, o categorie gramaticală să nu aibă corespondent direct în altă limbă. De exemplu rusa are o singură formă pentru trecut, în timp ce româna are la indicativ patru forme (imperfect, perfect simplu, perfect compus și mai mult ca perfect). Cînd traducerea este realizată de om, asemenea situații se rezolvă de la caz la caz, alegînd soluții diferite de la un traducător la altul, accentul punîndu-se pe păstrarea cît mai exactă a conținutului. Mașina are însă nevoie de reguli precise pentru rezolvarea neconcordanțelor dintre categoriile gramaticale, de aceea dicționarul bilingv trebuie să înregistreze toate modalitățile de redare a unui sens gramatical pentru care limba pereche nu are corespondent, iar în cazul cînd mașina trebuie să aleagă între două sau mai multe posibilități, există programe speciale care conduc la soluția cea mai potrivită în cazul dat.

La nivelul sintaxei. Un loc important în rezolvarea unei traduceri corecte îl ocupă analiza și sinteza sintactică. Adevărata traducere începe de-abia atunci cînd mașina face saltul de la traducerea cuvînt cu cuvînt la traducerea corectă din punct de vedere gramatical. Or, fiecare cuvînt poate fi asociat sintactic cu alte cuvinte în diferite feluri. Analiza sintactică trebuie să determine toate asociațiile care fac ca un ansamblu de valori lexicale unite cu un ansamblu de valori morfologice să dea o anumită comunicare. Pentru aceasta istoria traducerii automate cunoaște deja o serie de tipuri de algoritm¹⁰ privind analiza sintactică, dar încă nu se

⁸ Vezi T. N. Moșoșnaia, *Problema distingerii omonimelor în traducerea cu mașina din limba engleză în limba rusă*, în „Analele româno-sovietice”, seria Matematică-Fizică, nr. 3/1959.

⁹ S. Stati, *Omonimia în sistemul morfologic*, PLG II/1960.

¹⁰ Vezi V. I. Rosentveig, *art. cit.* p. 176—179.

poate spune că s-a ajuns la o soluție satisfăcătoare. După cum arată V. I. Rosențveig¹¹, insuficiențele algoritmului de analiză sintactică locală au dus la ideea de a-l înlocui cu o analiză integrală, în care pentru fiecare cuvânt se descriu toate legăturile ipotetice, iar apoi se verifică care din ele există în realitate în propoziția dată. Pentru aceasta se folosesc o serie de reguli, filtre sui-generis, care privesc construcția sintactică a propoziției. În felul acesta analiza sintactică constă în trecerea de la textul introdus în mașină la configurații ale acestui text¹². Urmează apoi *traducerea*, adică trecerea la configurațiile limbii în care se traduce. Procesul continuă cu *sinteza*, care constă în trecerea de la configurațiile limbii în care se traduce la textul în această limbă. În faza *analizei*, mașina trebuie să rezolve o serie de probleme privind determinarea unităților sintactice sau omonimia sintactică, iar în faza *sintezelor* apar probleme de topică, care e diferită de la o limbă la alta.

Gramaticile generative, care au drept scop stabilirea regulilor de creare a enunțurilor corecte într-o limbă dată, vor găsi probabil soluția pentru rezolvarea unor probleme sintactice ale traducerii automate.

Trebuie arătat că, cel puțin pentru stadiul actual, teoria și tehnica traducerii automate sînt încă departe de rezolvarea tuturor problemelor pe care le ridică analiza și sinteza lexicală și gramaticală.

Interlimbă. Cercetările întreprinse pentru ușurarea pregătirilor de programe în vederea realizării traducerii automate au adus în discuție ideea unei *limbi intermediare* sau *interlimbă* « care să poată servi de intermediar comun, de verigi centrale într-un lanț de traduceri din orice limbă în orice limbă ».

Există două direcții care conduc la ideea de *interlimbă*, aceea a unei interlimbi stabilită a posteriori rezultînd din cercetările întreprinse asupra a numeroase cupluri de limbi analizate în vederea traducerii automate și aceea a unei interlimbi construită apriori ca un program universal de traducere aplicabil la toate limbile; pentru prima direcție, interlimba e un punct de sosire; pentru cea de-a doua, e un punct de plecare.

Ideea unei *interlimbi* este în corelație cu aceea a unui program universal de traducere automată. Cercetările au dovedit însă că o limbă artificială care să ușureze trecerea unei limbi A într-o limbă B complică lucrurile. Elaborarea unui program $A \rightarrow B$ e mai ușoară decît a unui program $A \rightarrow M \rightarrow B$ și $B \rightarrow M \rightarrow A$ (unde $M = \text{interlimbă}$). Se preferă $A \rightarrow B$ $B \rightarrow A$.

O interlimbă care să aducă foloase pentru traducerea automată nu poate fi realizată decît tot pe baza comparării mai multor programe binare $A \rightarrow B$ și $B \rightarrow A$. De aceea construirea unei interlimbi trebuie să fie precedată de stabilirea unui număr mai mare de programe binare.

Metalimbă. Din cele spuse mai sus reiese că interlimba este o chestiune de viitor mai îndepărtat. Ceea ce constituie însă o problemă de

¹¹ V. I. Rosențveig, p. 179.

¹² Configurațiile nu sînt grupe de cuvinte, ci combinații de reprezentanți ai claselor de cuvinte.

actualitate este construirea unei *metalimbi* pentru specialiștii în traducerea automată. După cum a reieșit din paginile precedente, trecerea automată de la limba A la limba B nu se poate face decât după un sistem riguros de instrucțiuni (programul) date mașinii ale cărei operații (algoritmii) se fac după coduri numerice reprezentând diferite aspecte ale faptului lingvistic (cuvinte, forme gramaticale, raporturi sintactice). Analiza și sinteza faptelor lingvistice necesită un inventar precis al acestor fapte cu toate problemele pe care le implică, iar acest inventar trebuie făcut în termeni care să poată fi reduși la o descriere algoritmică. Pentru aceasta specialiștii în traducerea automată au simțit nevoia unui sistem limitat de semne pentru desemnarea în scris a elementelor pe care le implică o comunicare într-un sistem lingvistic dat.

Acest sistem limitat de simboluri exprimând elementele lingvistice și raporturile dintre ele, precum și comenzile operațiilor care corespund programelor, sistem care are drept scop facilitarea procesului de activitate pe care omul îl comandă mașinii, a fost numit *metalimbă*.

Metalimba poate fi considerată un *limbaj-instrument* folosit în cercetarea limbajului obiectiv.

Concepută astfel, metalimba nu se poate substitui unei limbi naturale, dar ea permite introducerea rigorii necesare în activitatea mașinii. Metalimba e o limbă accesibilă numai specialiștilor, nu și neinițiaților. Ea permite acestor specialiști să înlăture ambiguitățile și să declanșeze operațiile care corespund programelor și subprogramelor. În acest fel metalimba este un fel de *limbaj al mașinii* care, după comparația lui E. Delavenay¹³, are în traducerea automată rolul pe care-l au formulele în chimie.

Limbi informaționale. În strânsă legătură cu traducerea automată se află un alt aspect al lingvisticii aplicate, și anume tratamentul automat al informației științifice. În acest scop au fost create așa-numitele *limbi informaționale* sau *limbi documentare*.

În memoria mașinii sînt înmagazinați anumiți termeni și reguli de clasificare, indexare etc., pe baza cărora are loc extragerea documentării din textul științific introdus în mașină. Așadar, *limbile* sau *limbajele informaționale* sînt ansambluri de cuvinte și de convenții care determină natura formelor de a prezenta sau de a indexa documentările¹⁴.

Pe măsură ce reprezentările de texte științifice se îmbogățesc în favoarea unor ulterioare cercetări mecanice, se impune întocmirea de adevărate *lexicuri documentare*, adică de dicționare în care să fie consemnați toți termenii tehnici folosiți într-o anume disciplină sau domeniu și susceptibili de folosire ca *cuvinte-cheie*¹⁵.

¹³ *Lucr. cit.*, p. 58.

¹⁴ I. C. Gardin, *Etat et tendances actuels de la documentation automatique*, „La traduction automatique” 3, 1964, p. 4.

¹⁵ *Cuvinte-cheie* sînt cuvintele pe baza cărora se poate reconstitui conținutul unui text dat.

Limbile informaționale se caracterizează nu numai prin lexic anume selecționat, ci și prin reguli gramaticale. Numărul regulilor gramaticale pus la baza limbilor informaționale diferă după concepția autorilor.

Limbile informaționale în perspectivă sînt folosite la cercetarea automată a bibliografiilor.

Tratamentul automat al informației științifice răspunde unei cerințe în primul rînd a oamenilor de știință și a documentariștilor, care trebuie să fie la curent cu bibliografia din ce în ce mai vaste pentru fiecare domeniu al științei și chiar pentru fiecare subiect al cunoașterii.

De altfel și traducerea automată se impune ca o necesitate determinată în primul rînd tot de nevoile informației științifice. Pe de altă parte, textul științific are o anumită precizie pe care nu o putem pretinde textului literar, de aceea se încearcă ca problemele traducerii automate să fie rezolvate în primul rînd pentru textele științifice. Problemele traducerii literare sînt mult mai grele și pînă în prezent nu s-au efectuat traduceri automate de texte literare.

Fiind chemată să rezolve contradicția dintre caracterul universal al gîndirii și caracterul național al limbii, traducerea automată are evident în primul rînd o importanță practică. Dar soluționarea problemelor pe care le ridică transpunerea cu mijloace mecanice a informației dintr-un sistem lingvistic în altul face din traducerea automată și o chestiune de importanță teoretică.

Pentru lingvistică, importanța teoretică a traducerii automate constă în stabilirea metodelor adecvate, pe de o parte, pentru descrierea completă a sistemului gramatical și lexical al unei limbi, pe de altă parte, pentru analiza structurilor comparate ale limbilor.

Importanța teoretică a traducerii depășește însă domeniul lingvisticii. Cercetările tehnologice asupra transmiterii informației, studiile teoretice despre legile matematice ale semnelor și mesajelor, studiul psihologiei limbajului, toate aceste domenii își au locul lor în ansamblul cercetărilor care vor duce la traducerea automată.

C. Contactul dintre limbi

1. Introducere

a. Fenomen de mare importanță, contactul dintre limbi are ca urmare interferența¹, influența reciprocă a limbilor — în anumite condiții și cu anumite grade de intensitate, datorate acestor condiții.

Cercetările au demonstrat și demonstrează în continuare că nu există limbă izolată, „ferită” de atingerea cu alte limbi, deci ferită de diferite influențe. Chiar acolo unde datele lingvistice lipsesc (e vorba de perioade preistorice sau de ținuturi în care nu a fost folosită scrierea), datele arheologice dovedesc cu prisosință că diferitele colectivități umane au intrat în relație unele cu altele, prin urmare e imposibil ca limbile să fi rămas în afara acestor relații, nesuportînd consecințele lor. Sîntem, așadar, în fața unei situații care a apărut aproape în zorii omenirii.

Contactul dintre limbi e rezultatul unor fenomene extralingvistice : amestec de populație, conviețuire (de durată sau vremelnică) pe același teritoriu, relații culturale, economice, politice ale unor populații de pe teritorii diferite.

Rezultatele sînt la fel de variate pe cît de variate pot fi aspectele acestor fenomene extralingvistice : de la preluarea completă a uneia dintre limbi (în caz de amestec de populație) pînă la cîteva elemente de influență foarte slabă — aceștia sînt polii între care se află o serie întregă de trepte intermediare.

O problemă care a preocupat și preocupă intens pe cercetători este determinarea direcției influenței : care limbă o influențează pe care ? Păreră unanimă este că existența anumitor factori extralingvistici conferă uneia dintre limbi un anumit prestigiu (care decurge deci dintr-o anumită superioritate culturală și economică, politică ori chiar pur numerică).

Dar nu se pot da formule universale valabile, ci pentru fiecare caz în parte trebuie examinate toate condițiile și inventariați toți factorii care pot interveni, întrucît realitatea lingvistică este extraordinar de complexă, unul și același factor nedînd același rezultat².

Oricare ar fi aspectul interferenței ca urmare a contactului dintre limbi, punctul de pornire este întotdeauna un anumit stadiu de bilingvism³.

¹ Interferență „termen comod, al cercului lingvistic din Praga” — discutat ca atare de H. Vogt, în *Actes du VI-ème Congrès international des linguistes*, Paris, 1949, p. 33.

² În subcapitolele următoare se vor da diverse exemple.

³ Vezi *Bilingvismul* (IV C 4).

De aceea în mod practică „două sau mai multe limbi pot fi considerate în contact dacă sînt folosite alternativ de aceleași persoane. Indivizii vorbitori reprezintă locul contactului”⁴.

Fenomen al sferei „vorbire”, îndepărtarea de normele unei limbi x sub influența limbii y — fapt caracteristic vorbirii bilingvului — se poate extinde pînă devine un fapt obișnuit, fixat, nemaidepinzînd de bilingvism. Vorbitorii învață să folosească elementul „intrus” (cuvînt, construcție etc.), pentru că l-au auzit unii de la alții; de foarte multe ori nici nu-și dau seama că de fapt e o îndepărtare de la normele limbii proprii.

Interferența, în afară de faptul că prezintă aspecte deosebit de interesante pentru cercetător, oferă posibilitatea de a aplica o metodă originală de studiere a structurii limbajului, de verificare a caracterului sistematic al limbii, pentru că „orice îmbogățire sau sărăcire a unui sistem atrage în mod necesar reorganizarea tuturor opozițiilor anterioare, distinctive, ale sistemului. A admite că un element e pur și simplu adăugat sistemului care-l primește, fără urmări pentru respectivul sistem, ar distruge însăși noțiunea de sistem”⁵. Totodată, se poate înțelege mai profund caracterul penetrabil sau impenetrabil al diferitelor părți din sistemul lingvistic⁶.

Există cazuri (și nu puține) de modificare a unor elemente din sistem care realmente nu pot fi înțelese și explicate corect decît dacă se ține seamă de relațiile sistemului respectiv cu alte limbi.

Contactul lingvistic se poate stabili între orice fel de limbi, total diferite ca structură sau asemănătoare, legate sau nelegate genetic, în funcție de relațiile colectivităților umane. Gradul de interferență e însă direct influențat de factorii lingvistici *structură* și *origine*. Astfel, două limbi înrudite genetic îndeaproape sau cu structură foarte asemănătoare se vor influența reciproc mult mai puternic decît două limbi neînrudite genetic sau tipologic.

b) Deși e vorba de un aspect foarte important din viața limbilor, contactul lingvistic și interferența nu au stat în preocupările savanților decît relativ tîrziu, respectiv în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea și numai sub aspect negativ, de condamnare a cuvintelor străine (declarate „barbarisme”), cf. Fr. Malherbe, J. Swift, G.W. Leibniz. (Interesant totuși de semnalat studiul întreprins de Varro asupra elementelor împrumutate în latină. Dar e o excepție.)

La începutul secolului al XIX-lea, se atrage atenția asupra contactului și interferenței indirect, prin afirmarea și demonstrarea impenetrabilității unora dintre compartimentele limbii (cf. afirmațiile lui R. Rask referitoare la morfologie).

⁴ U. Weinreich, *Languages in contact*, New York, 1953, p. 1: „two or more languages will be said to be IN CONTACT if they are used alternately by the same persons. The language-using individuals are thus the locus of the contact”.

⁵ H. Vogt, *lucr. cit.*, p. 35; „Tout enrichissement ou appauvrissement d'un système entraîne nécessairement la réorganisation de toutes les anciennes oppositions distinctives du système. Admettre qu'un élément donné est simplement ajouté au système qui le reçoit, sans conséquences pour ce système, ruinerait la notion même de système”.

⁶ Vezi și *Inegala penetrabilitate a compartimentelor limbii* (III C 1).

Din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, începe să se atragă atenția și asupra convergenței limbilor, nu numai asupra divergenței lor (W.D. Whitney, H. Schuchardt, Joh. Schmidt — creatorul teoriei valurilor —, I.G. Ascoli, V. Thomsen etc.).

Dacă examinăm istoria lingvisticii în continuare, aproape că nu există cercetător care să nu se fi ocupat de relațiile dintre limbi, unii exagerând rolul și importanța acestor relații, alții privindu-le cu scepticism sau dispreț. Între aceste poziții extremiste există teza moderată, de fapt singura realistă — deci adevărată —, de a se cerceta în mod amănunțit faptele lingvistice, fără idei preconcepute și fără etichetarea lor rigidă și absolută.

2. Substrat, superstrat, adstrat

Categoriile respective sînt principalele efecte ale contactului lingvistic, reprezentînd trei aspecte ale interferenței — și care se manifestă în toate limbile pămîntului.

a) *Substratul*¹ este unul din rezultatele amestecului de populație, al conviețuirii de durată² a două (sau mai multe) colectivități, dintre care una e băștinașă pe teritoriul devenit comun (sau „mai veche”), iar cealaltă venită mai tîrziu în regiunea respectivă, prin cucerire sau dislocări de grupări umane. Pe plan lingvistic, situația se reduce la faptul că vorbitorii unei limbi anumite vin în contact cu vorbitorii altei limbi. Cum nevoile vieții determină nevoia de comunicare, se poate ca limba străină să intre și ea în uz, apărînd astfel bilingvismul, mai mult sau mai puțin extins. Perioada de bilingvism se soldează, în anumite cazuri, cu eliminarea uneia dintre limbi. Dacă limba eliminată e cea a băștinașilor, aceasta formează *substratul* limbii care continuă să fie folosită³. Eliminarea nu se face brusc (și nici nu se poate face, în conformitate cu caracterul limbajului și al psihicului uman), ci, de la vorbitor la vorbitor, din aproape în aproape, are loc o extindere de sferă a uneia dintre limbi în detrimentul celeilalte, deoarece „contactul [limbilor] naște imitația și imitația naște convergența lingvistică”⁴.

Dar sistemul limbii care se extinde ca uz nu rămîne neatins, ci primește o serie de elemente din limba înlocuită. Aceste elemente care prezintă influența limbii părăsite asupra celei adoptate sînt denumite tot *substrat*. De exemplu: locuitorii Daciei și-au părăsit limba strămoșească și au învățat latinește, generațiile tinere mai ușor și mai repede, bătrînii mai încet, cert e că latina a învins în cele din urmă. Dacii, imitînd civili-

¹ Termen creat de I. A. Ascoli, care atrage primul atenția asupra fenomenului.

² Cf. V. Brondal, *Substrat et emprunt en roman et en germanique*, București, 1948.

³ Graur, *Studii*, p. 399—400: „limba părăsită, din care mai apar în cea nouă, ici și colo, unele elemente, poartă numele de *substrat*”.

⁴ A. Martinet, prefața la *Languages in contact*, a lui U. Weinreich, p. VIII.

zația romană, superioară lor, au ajuns în final să „imite” și limba cea nouă, care s-a extins pe un substrat dacic, preluând anumite fapte din limba uitată.

În Gallia, unde latina de asemenea a învins, substratul e celtic. Impunerea latinei s-a datorat aceluiași factor ca și în Dacia: superioritatea civilizației (care de altfel a intervenit și în Spania, unde limbile „euskarie”⁵ ale băștinașilor au fost reduse la stadiul de substrat).

Influența exercitată de substrat e posibilă, cel puțin teoretic, în toate compartimentele, chiar cele considerate *închise*, ca morfologia și fonetica. Acțiunea substratului poate fi sprijinită de anumite puncte slabe ale sistemului, acolo unde sistemul este șchiop.

Din păcate, limbile „substrat” sînt într-o situație neavantajoasă pentru studierea lor, pentru că de obicei lipsesc sursele directe de cunoaștere (texte literare, inscripții etc.). De aceea cunoașterea e indirectă, cu ajutorul metodei comparative — istorice⁶, de exemplu, pentru studierea substratului dac, s-a recurs la compararea cu albaneza⁷. Desigur că rezultatele se rezumă mai mult la supoziții decît la certitudini⁸.

Un lucru e cert, asupra căruia au căzut de acord toți cercetătorii, și anume că faptele de substrat nu pot fi neglijate fără primejdia de a nu înțelege clar viața unei limbi: sistemul fonologic spaniol, atît de diferit și față de latină și față de celelalte limbi romanice, nu poate fi explicat strict prin context lingvistic, intern, sistemul fonologic latin, ci trebuie să se țină seama și de contextul extralingvistic, contactul dintre popoare, care a dus la contact și interferență lingvistică (și în cazul spaniolei s-a recurs la comparația cu limba bascilor, presupusă a fi înrudită cu limbile „euskarie”).

Stabilirea elementelor de substrat e dificilă și pentru alte considerente: interferența s-ar fi putut exercita între limbile studiate încă înainte ca acestea să se fi întîlnit pe același teritoriu, de exemplu știm precis că latinescul *carrus* e un celtism, dar mult mai vechi decît înfrîngerea limbii celților pe teritoriul Galliei (dovada e că după afirmațiile din *Thesaurus linguae latinae* (III, p. 499), prima atestare a lui *carrus* e la L. Cornelius Sisenna (119-67 î.e.n.), Hist. 91. Cuvîntul era cunoscut deci cu mult înaintea cuceririi Galliei și se întîlnește în toate limbile romanice.

Substratul, dat fiind că se manifestă cu multă putere mai ales în fonetică, contribuie în bună măsură la formarea specificului unei limbi: anumite sunete, anumit fel de a pronunța sunetele, anumit fel de a accen-

⁵ Denumire arbitrară folosită de R. Menéndez Pidal și reluată de Martinet în *Economie*.

⁶ Vezi *Metoda comparativă istorică* (I B 2 b α).

⁷ Inițiatorul acestui studiu la noi a fost B. P. Hasdeu. Pentru amănunte vezi și C. Poghir, *B. P. Hasdeu, lingvist și filolog*, București, 1968, p. 166—193.

⁸ Uneori limbile vii ne ajută să înțelegem acțiunea substratului. Astfel, limbile dravidiene, autohtone în India, conțin consoanele numite „cerebrale”. Apariția unor asemenea consoane în limbile indiene (indo-europene) nu se poate explica altfel decît prin influența substratului. Astfel, o concluzie trasă dintr-o situație prezentă ne ajută să extindem raționamentul și asupra trecutului.

tua etc. Acest specific nu e ereditar, nici nu depinde de rasă, ei se învață⁹, ca de altfel întregul limbaj. De aceea se manifestă în grupurile compacte de vorbitori ai unei limbi și poate dispărea din vorbirea unei persoane, dacă aceasta e izolată în mijlocul unei colectivități de altă limbă (poate învăța în schimb această limbă foarte corect).

Fenomen — inițial — în sfera „vorbire”, substratul poate rămâne mult timp (și secole) limitat la grupuri mai restrânse (= vorbitorii limbii părăsite), apoi să se extindă, cuprinzând și pe vorbitorii de mai înainte al limbii adoptate, care sînt și ei tentați să imite pe conlocutorii lor. În felul acesta se explică de ce fenomenele de substrat „răbufnesc” la distanțe foarte mari — în timp — de perioada cuceririi unei regiuni și de desființarea limbii regiunii respective¹⁰, în fond *începutul* desființării limbii respective.

Nu e vorba, prin urmare, de o revenire, de o întoarcere în timp, ca și cum limba și-ar fi „adus aminte” de fapte de mult dispărute. Dimpotrivă, e vorba de elemente care nu au murit niciodată, care au existat în permanență în anumite regiuni și care au putut fi identificate și înregistrate în regiunile respective (uneori chiar fără ca sfera lor de răspindire să se fi extins).

b) În cazul cînd bilingvismul se sfîrșește cu dispariția limbii „mai noi”, urmele lăsate de influența acesteia asupra limbii autohtonilor poartă numele de *superstrat*¹¹. De exemplu, e cazul limbii francilor, care a dispărut după cîteva generații de la venirea lor în Franța, sub presiunea limbii romanice purtătoare a unui nivel cultural superior. Elementele germanice se pot recunoaște în vocabular și probabil există urme în morfologie și sintaxă, deși e dificilă identificarea lor, ca și în fonetică¹².

Prin urmare, *superstrat* e termenul care denumește fenomenul *opus* substratului. Din punctul de vedere al sistemului lingvistic care suferă influența, respectiv limba care iese învingătoare („stratul”), substratul și *superstratul* reprezintă introducerea *din afară* a unor elemente¹³.

c) *Adstratul*¹⁴ este termenul care desemnează influența unei limbi vecine din punct de vedere geografic și care, nefiind înrudită sau înrudită de aproape, nu a dat naștere unor dialecte intermediare : influența maghiarei asupra cehei și invers, influența germanei asupra italienei etc. Avem a face deci cu un simplu contact, regulat și constant în același timp.

⁹ Cel dintîi care afirmă cu tărie acest lucru este W.D. Whitney (cf. cap. 2 din *Life and Growth of Language*, 1874), conform concepției sale asupra limbii ca cea mai importantă instituție socială.

¹⁰ Vezi și explicația Graur, *Studii*, p. 407. Ceva asemănător prezintă și A. Meillet în *Sur une période de bilinguisme en France*, din *Lingu. hist.*, vol. II, p. 110 și urm.

¹¹ Termen creat de W. v. Wartburg.

¹² Malmberg, *Nouv. tendances*, p. 30.

¹³ Graur, *Studii*, p. 402 : „elementele de substrat se datoresc păstrării trăsăturilor obișnuite...”. Aceste *trăsături obișnuite* sînt, firește, ale limbii părăsite, trăsături care intră deci *din afară* în limba adoptată. Nu trebuie puse pe același plan două fenomene distincte, vorbitorii și sistemul lingvistic. La p. 401 se arată că (așa cum e și normal) „cazurile de influență a substratului nu sînt în fond nimic altceva decît împrumuturi”.

¹⁴ Termen creat de M. Valkhoff.

Cei trei termeni (substrat, superstrat, adstrat) desemnează cu foarte multă precizie limbile „donatoare”, deci pot fi determinate relațiile acestora cu limba care suferă influențele. Sfera largă a împrumutului (efectul tuturor influențelor din afară asupra unei limbi) poate fi în acest fel mai ușor studiată și înțeleasă din punctul de vedere al sistemului lingvistic „primitor”.

3. Împrumutul¹

Este o categorie necesară și foarte bine reprezentată în toate limbile, ca rezultat al relațiilor reciproce în ansamblu ale limbilor (relații determinate de cele extralingvistice). Împrumut înseamnă „o formă de expresie pe care o comunitate lingvistică o primește de la altă comunitate”², dar nu numai atât, pentru că se pot introduce și semnificații noi dintr-o limbă în alta. Aspectele sub care se manifestă împrumuturile sînt destul de variate, de aceea de multe ori vorbitorii obișnuiți nu-și dau seama că au în fond a face cu niște „intruși”. Dar uneori și savanții întîmpină greutăți în identificarea atât a elementelor de împrumut³, cît și a surselor din care provin (directe, în cazuri fericite, dar adesea sînt indirecte, un cuvînt luat, de exemplu, din cehă e refăcut după model francez sau latinesc).

În general, se consideră *împrumut* tot ce intră (din afară) într-o limbă în diferite perioade (de exemplu, pentru faza nouă a latinei orientale, tot ce a intrat în limbă după perioada sec. III—VI e.n. e împrumut).

Teoretic, s-ar putea admite că în limbă totul poate fi împrumutat. Și uneori se consideră că nu există limite pentru ceea ce poate fi împrumutat. Realitatea contrazice însă această considerare. Categoria respectivă e foarte larg întîlnită în vocabular, apoi în sintaxă⁴. În celelalte compartimente apare în mod indirect, prin intermediul vocabularului, respectiv, pentru elemente gramaticale (afixe) sau foneme, primul stadiu îl reprezintă introducerea de cuvinte străine și numai după ce cuvîntul-purtător de afixe străine sau de foneme noi ajunge să fie mult răspîndit, folosit de marea masă a vorbitorilor, se poate spune că se introduc și afixele sau fonemele noi, dacă acestea pot fi desprinse din contextul cu care au intrat și sînt utilizate pentru alte formații⁵.

¹ Termen puțin confuz, care înseamnă și acțiunea de a împrumuta, și lucrul împrumutat (aici, fapte de limbă). L. Deroy (*L'Emprunt linguistique*, Paris, 1956, p. 18) îl consideră nepotrivit, pentru că e un „împrumut” fără știrbire a limbii donatoare și fără restituire.

² V. Pisani, *Linguistica generale e indeuropea*, Milano, 1946, p. 55. Definiția unilaterală duce și la interpretări unilaterale.

³ Nu întotdeauna metoda comparativă (vezi *Metoda comparativă-istorică*, I B 2 b α) ușurează studiul și ajută la rezolvarea problemelor, pentru că uneori cuvintele împrumutate dau aceleași rezultate fonetice ca și cuvintele moștenite.

⁴ Vezi și *Inegala penetrabilitate a compartimentelor limbii* (III C 1).

⁵ *Camionagiu*, după *pastrama*giu, în românește din turcă.

În vocabular, proporția dintre elementele împrumutate și cele moștenite e net în favoarea primelor. Se citează astfel exemple de limbi în care cuvintele neîmprumutate au o sferă foarte restrinsă: albaneza cuprinde doar 600⁶, restul fiind împrumutate din latină, limbi romanice, limbi slave, greacă, turcă.

Aspectele sub care se manifestă împrumulul sînt: introducerea directă a unor semne noi, adaptarea la fonetismul limbii care împrumută, calcul (semantic și de traducere).

Limbile se disting și prin felul cum sînt primite elementele de împrumut, respectiv există limbi care acceptă relativ ușor „intruși”, altele sînt însă refractare (cf. limba germană). Cert e că și în astfel de limbi se impune exprimarea unor realități noi (obiecte, elemente de cultură etc.), iar aceasta se realizează fie prin calc — mai adesea —, fie prin introducerea de cuvinte străine. De exemplu: „universitate” e redat în maghiară prin *egyetem*, cuvînt derivat de la *egy* „unul”, ca și *universitas* de la *unus*; dar „telefon” se spune pînă și în arabă — limbă foarte refractară la împrumuturi — *telifun*, deci destul de apropiat de cuvîntul respectiv internațional.

Fiind vorba de elemente de limbă, firește că nu se poate explica totdeauna și în toate limbile, în mod strict logic, de ce au fost sau nu introduse⁷, dar studiul împrumulului contribuie în largă măsură la identificarea tendințelor generale ale limbilor, respectiv direcția (sau direcțiile) convergenței.

De altă parte, împrumulul, fenomen al diacroniei, servește la elucidarea anumitor fapte din limbile donatoare, referitor la perioadele pentru care nu există texte⁸, este prin urmare un ajutor prețios studiilor de istorie a limbii și de comparatistică.

4. Bilingvismul

Prin *bilingvism* (numit de unii cercetători și *dualism lingvistic*) se înțelege capacitatea unui individ sau a unei populații de a utiliza în comunicare două sisteme lingvistice diferite. Se mai cunoaște și fenomenul de *multilingvism* (engl. *multilingualism*) sau *plurilingvism* (fr. *plurilinguisme*),

⁶ L. Hjelmslev, *Le langage* (trad. din daneză), Paris, 1966, p. 91.

⁷ „En revanche, combien d'emprunts n'ont pas de justification pratique et répondent seulement à un besoin affectif... Ce sont de pures raisons de cœur qui font employer des mots étrangers pour rehausser ou ennoblir une notion, pour évoquer plus finement des nuances délicates de la pensée et du sentiment, pour satisfaire un souci littéraire d'expressivité, pour paraître à la mode et se distinguer du commun, enfin pour dénigrer l'étranger et le tourner en dérision” (L. Deroy, *lucr. cit.*, p. 341).

⁸ E calea urmată, de exemplu, de Vil. Thomsen, care a arătat că finlandeza, limbă refractară la împrumul, a trebuit totuși să împrumute în perioada preistorică un număr important de cuvinte, mai ales din limbile germanice. O parte din aceste împrumuluri sînt, prin forma lor, mai apropiate de formele germanice comune decît cuvintele din oricare limbă germanică actuală (problema e discutată de L. Hjelmslev, *lucr. cit.*, p. 92—93).

prin care se denumește capacitatea de a întrebuința, la fel de bine, în mod curent, trei sau mai multe limbi în procesul de comunicare.

Aceste fenomene interesează deopotrivă psihologia și lingvistica. Psihologia se ocupă, pornind de la studiul bilingvismului, de achiziționarea unei limbi noi de către copii — pentru stabilirea vârstei propice la care se poate deprinde folosirea corectă a limbilor străine —, de metodică predării acestora (prin intermediul psihologiei pedagogice), de fenomenele de afazie, înscriind uneori în preocupările sale și unele probleme — cum ar fi chestiunea dedublării personalității indivizilor bilingvi — a căror valabilitate e infirmată de o cercetare mai aprofundată.

Lingvistica se interesează de bilingvism în legătură cu interferența sistemelor lingvistice, cu evoluția unui idiom dat în urma contactului cu alte idiomuri, încercând să explice structura eterogenă a unor limbi, cu chestiunea limbilor „mixte”, ca și cu alte probleme mai speciale, cum ar fi mecanismul de creare a calcurilor lingvistice etc.

Studiul fenomenului a luat o amploare deosebită în secolul al XX-lea mai ales în ultimele decenii, când bilingvismul e cercetat chiar în centre internaționale special închinată acestuia¹ și când problemele ridicate de el sînt dezbătute la colocvii internaționale a căror tematică i se consacră în mod expres.

Bilingvismul este, în ultimă instanță, o formă a contactului dintre limbi și în ansamblul său trebuie să distingem, de la bun început, două aspecte — bilingvismul vorbitorilor culți, filologi sau nu, pe de-o parte, și bilingvismul vorbitorilor obișnuiți, pe de alta. Primul aspect mai este denumit de către unii cercetători *diglosie* sau *diglotism*² și se referă la achiziționarea celei de-a doua limbi în mod conștient, prin studiu (așa-numitul „stadiu optim de bilingvism”), în opoziție cu bilingvismul în sens larg (stadiul „cel mai elementar” al bilingvismului), în cazul căruia achiziționarea limbii alogene se face aproape involuntar, inconștient, în condiții de mediu etnic și lingvistic eterogen. Așa stînd lucrurile, diglosia nu este altceva decît un caz particular de *poliglosie* (*poliglotism*).

Cercetătorii disting chiar grade diferite și tipuri diferite de bilingvism în interiorul fiecăruia dintre cele două aspecte. Gradele diferite ale intensității bilingvismului depind de asemănările sau deosebirile dintre cele două coduri lingvistice care se întîlnesc în procesul de comunicare între aceiași indivizi, de modul de achiziționare a celei de-a doua limbi etc. (vezi și mai jos)³. În ceea ce privește tipurile de bilingvism, cel mai important constă în posibilitatea de a utiliza în comunicare două *limbi* diferite;

¹ Cum ar fi cel de pe lingă Universitatea Laval, din Québec (Canada), condus de profesorul W. F. Mackey.

² În special de către profesorul belgian Van Loey și de către sociolingviștii americani (vezi Armand Boileau, *L'acte de langage chez l'individu bilingue*, în *Mélanges Fohalle*, Gembloux [1969], p. 53).

³ Se distinge un bilingvism (respectiv un diglotism) *pasiv*, în cazul cînd a doua limbă e numai înțeleasă de către individul bilingv, care n-o folosește în comunicare, și un bilingvism *activ*, în situația în care vorbitorul bilingv folosește ambele idiomuri în procesul de comunicare.

alt tip se referă la capacitatea de a folosi două *dialecte* ale aceleiași limbi sau *un dialect și varianta literară a limbii respective* (cf., în Belgia, circulația dialectului valon alături de franceza literară); în sfârșit, se cunoaște și *tipul combinat* de bilingvism : folosirea unui grai (chiar a două graiuri) concomitent cu una sau cu două limbi de cultură (de ex., tot în Belgia, cazul unor vorbitori care folosesc valona, franceza și flamanda).

Bilingvismul vorbitorilor cultivați este un fenomen, în general, izolat și el duce la contactul mediat, superficial, între două limbi date. Influența limbii savante sau de circulație internațională asupra limbii materne a cărturarilor este redusă la domeniul lexical și, într-o măsură mai mică, la acela al sintaxei. Acest contact mediat, de ordin livresc, este un fenomen secundar din punct de vedere lingvistic, servind ca suport pentru relațiile culturale, ideologice, politice între popoare de limbi diferite, servind deci ca suport al interferențelor de suprastructură. El atinge în primul rând stilul științific al limbii literare și limbajele profesionale, neavând repercusiuni asupra sistemului lingvistic în ansamblu, decât prin intermediul interferenței dintre stiluri.

Alta este situația contactului imediat dintre limbi diferite. El se produce în cazul în care bilingvismul ia proporții de masă, fiind — de cele mai multe ori — însoțit de amestecul populațiilor care vorbesc cele două limbi. „Fizionomia” limbii învingătoare, în urma unui asemenea contact, apare schimbată, aceasta îmbogățindu-și chiar fondul principal lexical, nu numai vocabularul în ansamblu, iar modificările ating parțial și domeniul fonetic, ca și structura gramaticală.

E de observat că bilingvismul colectiv este cunoscut mai cu seamă în epocile vechi ale istoriei (în antichitate, în evul mediu), când unele popoare își întindeau stăpânirea asupra altora prin forța armelor sau le copleșeau prin prestigiul culturii, ori în cazul migrației popoarelor, când se ajunge la amestecuri etnice — implicit, la bilingvism. Bilingvismul colectiv sau de masă e un fenomen mai rar astăzi; el se manifestă în cazul enclavelor etnice — respectiv lingvistice — în sînul unor populații majoritare de altă natură etnică și care vorbesc o limbă diferită. Este cazul istroromânilor în mijlocul populației slave, al ciangăilor din Moldova, al coloniștilor sau emigranților din Lumea veche în Statele Unite ale Americii etc.

Spre deosebire însă de situația acestor insule lingvistice, cele mai multe dintre ele sortite pierii, înghițirii de către idiomul majoritar, din care achiziționează tot mai multe elemente la toate nivelele, reproducînd la o scară mai redusă rezultatul bilingvismului colectiv din epocile mai vechi (impunerea, cu fizionomie schimbată, a unuia dintre cele două idiomuri), în epoca modernă se mai întilnește așa-numitul *bilingvism extern* sau *oficial*⁴. Este bilingvismul populațiilor din statele moderne de tip federativ — cum este Elveția —, unde două sau chiar mai multe limbi sînt ridicate la rangul de limbi oficiale și folosite de aproape toată populația țării. Acesta este un caz particular de bilingvism oficial — caracterizat

⁴ În terminologia lui W. F. Mackey (apud A. Boileau, *lucr. cit.*, p. 50—51).

prin coexistența maselor etnice diferite, ale căror limbi se folosesc oficial în egală măsură, între granițele aceleiași țări. Alt caz de bilingvism extern este acela al noilor state africane, unde, pe lângă limba autohtonă, se folosește în mod oficial și o limbă de circulație internațională (de regulă, limba foștilor colonialiști). Urmările acestui tip de bilingvism contemporan nu se vor concretiza în dispariția unuia dintre idiomuri, nici prin „amestecul” acestora, așa cum s-a întâmplat în epoci istorice anterioare, sau, astăzi, în cazul enclavelor. Este vorba de un bilingvism conștient și voluntar acceptat, unanim, din necesități practice de natură social-politică și culturală, impuse de dreptul la autodeterminare al națiunilor și popoarelor sau de intensitatea și extensiunea circulației valorilor spirituale și materiale în epoca modernă. Se creează astfel niște zone sau regiuni oficial bilingve (zona francofonă, zona anglofonă etc.), rezultatul fenomenului concretizându-se în plan lingvistic prin crearea și, mai ales, prin extinderea accentuată a unui lexic internațional.

Lingvistica mai veche (Șcerba, Meillet ș.a.) era interesată în special de aspectul colectiv al bilingvismului; astăzi atenția cercetătorilor este atrasă și — sau în primul rând — de cazurile de bilingvism individual (livresc, sau diglotism) — preocupare de căpetenie a tinerei discipline de graniță *psiholingvistica*, de pildă. Studiile cu privire la bilingvismul individual, concretizate în simple note sau în volume de proporții întinse, aduc de multe ori lumină în explicarea fenomenului în ansamblu.

Vom trece în revistă, pe rând — în cele ce urmează —, trei aspecte ale fenomenului în discuție :

- a. Bilingvismul colectiv, care are drept urmare schimbarea fizionomiei unei limbi.
- b. Bilingvismul în cazul enclavelor lingvistice.
- c. Bilingvismul individual.

a. Bilingvismul colectiv

Bilingvismul colectiv are drept consecință modificarea fizionomiei unei limbi, și nu a structurii ei. Înțelegem prin aceasta că transformările pe care le suferă o limbă dată în urma contactului masiv cu alta, chiar dacă aceste transformări ating toate sau aproape toate nivelele limbii date, nu-i alterează acesteia structura genetică, originară.

Bilingvismul galoroman-germanic sau cel dacoroman-slav n-au dus la crearea unor limbi mixte, ci, chiar dacă franceza, respectiv româna, au — mai mult sau mai puțin — altă structură tipologică decât latina (fapt explicabil în primul rând prin tendințele interne de evoluție ale latinei populare), rezultatul s-a concretizat în două limbi în esență tot romanice.

Pornind de la A. Meillet, care vorbea de două perioade de bilingvism în istoria limbii franceze⁵, se poate admite prezența acestor perioade în formarea tuturor limbilor romanice.

⁵ *Sur une période de bilinguisme en France*, în *Lingu. hist.*, II, p. 92.

Se distinge, astfel, mai întâi bilingvismul substrat-strat ⁶.

În urma acestui contact latina populară, vorbită de armata de ocupație și de coloniști, achiziționează elemente de substrat în mai toate compartimentele — în primul rând în lexic (cuvinte celtice moștenite în franceză, ca *berceau* „leagăn”, *charrue* „plug” etc.; cuvinte iberice, în spaniolă: *izquierdo* „sting”, *zorro* „vulpe” etc.; cuvinte trace, în română: *mal*, *mînz*, *țap* ș.a.) ⁷. Un rol important în achiziționarea acestor elemente de către latină l-a avut faptul că băștinașii au început să vorbească limba cuceritorilor.

Urmările acestei perioade de bilingvism în fonetica limbilor romanice sînt controversate. Explicațiile, mai vechi, cu privire la trecerea lui *ū* lat. la /*ú*/ în Gallia ca urmare a influenței celtice ⁸, sau la evoluția lat. *f*-la *h*-în Spania sub imperiul substratului iberic ⁹ sînt abandonate de către unii romaniști actuali, în favoarea explicațiilor prin evoluția internă sistematică a limbilor romanice ¹⁰. Pentru română, unele ipoteze — neacceptate unanim — consideră că fonemul *h*, pierdut în elementele latinești moștenite, își face apariția numai datorită elementelor de substrat (de felul lui *hames* și al derivatelor lui — în număr foarte redus) care îl conțineau ¹¹. Cu toate acestea nu se poate nega total influența substratului în fonetica stratului, dar pentru dovezi concrete trebuie să depășim domeniul romanic.

În morfologia și sintaxa limbilor romanice efectele bilingvismului substrat-strat sînt reduse. Se citează, pentru franceză, sistemul vigesimal de numărătoare, moștenit de la galli, sau modificările sistemului prepozițional latin în Gallia, în urma confuziei dintre sensurile prepozițiilor prin calchierea unor construcții celtice ¹².

Se pare că efectele bilingvismului strat-superstrat — al celei de-a doua perioade de bilingvism, după Meillet — au fost mai adînci în limbile romanice. Dacă ne referim la România orientală, bilingvismul slavo-român a contribuit la îmbogățirea sistemului fonetic al limbii române prin achi-

⁶ Pentru conceptele de *strat*, *substrat*, *superstrat*, cf. și capitolul precedent. Înțelegînd prin substrat limbile populațiilor băștinașe de pe teritoriile cucerite și ulterior romanizate, iar prin strat — limba învingătoare, latina, prima perioadă de bilingvism se referă la dualismul lingvistic: celtic-latin (pe teritoriul Franței), iberic-latin (în Spania), tracic-latin (în Dacia).

⁷ Pentru elementele lexicale de substrat în franceză, vezi A. Dauzat, *Tableau de la langue française*, Paris [1967], p. 11—23; în română I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, București, 1967, p. 203—204 și 215—216; mai recent, idem, *Elemente autohtone în limba română*, București, 1970.

⁸ A. Meillet, *Sur les effets de changements de langue*, în vol. cit., p. 109, și Wartburg, *Probl. et méth.*, p. 4.

⁹ Ipoteză susținută de Ramón Menéndez Pidal și H. F. Muller.

¹⁰ Pentru prima evoluție amintită: A. Juillard și A. Haudricourt, *Essai pour une histoire structurale du phonétisme français*, Paris, 1949, p. 40 și urm., pentru a doua: B. Malmberg, *La structure phonétique de quelques langues romanes*, în „Orbis” I, 1962, p. 160—162.

¹¹ Vezi Gr. Brîncuș, *Originea consoanei h din limba română*, SCL XII, 1961, 4.

¹² Pentru cea de-a doua trăsătură vezi Al. Graur, *Ab, ad, apud et cum en latin de Gaule*, în BSL, tome XXXIII, fasc. 2, Paris, 1932, passim.

ziționarea unor sunete (de pildă, consoana *h*)¹³ sau prin modificarea pronunțării altora (preiotarea vocalei *e*-, la inițiala absolută sau silabică)¹⁴.

În morfologia limbii române se citează ca fiind de origine slavă: structura numeralelor de la 11 la 19 inclusiv (rom. *unsprezece*, cf. v. sl. *jedinū na desete*), existența vocativului feminin în *-o*, întărirea și dezvoltarea genului neutru la substantive (nu la categoria numelui, în general — pentru că adjectivul și pronumele l-au pierdut) și a formelor reflexive în flexiunea verbală¹⁵. În sintaxa românei se pot cita: întrebuintarea auxiliarului după verb, sub influență slavă¹⁶, sau unele construcții precum *la noi în țară* în loc de „în țara noastră”.

În ceea ce privește lexicul românesc, influența slavă este considerabilă: un număr relativ mare de cuvinte slave și calcuri după model slav au pătruns în vocabularul activ și chiar în fondul principal lexical al limbii române — denumind noțiuni importante (substantive: *gît, obraz, trup; ciocan, clește, coasă; brazdă, ogor, plug; cocos, gîscă, rac* etc.; verbe: *grăi, trăi* ș.a.; adjective, adverbe și interjecții). Formarea cuvintelor în română beneficiază de afixe de origine slavă (prefixe: *ne-, po-, pre-, răs-*; sufixe: *-ac, -aci, -iște* etc.). De asemenea, onomastica și toponimia românească au suferit o destul de puternică influență slavă¹⁷.

În Occidentul României, rolul superstratului l-au jucat idiomurile vechi germanice (franc — pentru franceză, vizigot — pentru spaniolă, ostrogot, longobard — pentru italiană). Dar fonetica limbilor romanice occidentale n-a achiziționat foneme germanice, cel mult le-a adaptat la sistemul respectivelor idiomuri, întărind poziția fonemelor originare¹⁸.

Urme mai adânci ale influenței germanice, cum e și firesc, se găsesc în vocabularul tuturor limbilor romanice occidentale (fr. *gagner*, it. *guadagnare* etc.)¹⁹.

Structura gramaticală a idiomurilor neolatine din apus a avut mai puțin de suferit în urma bilingvismului germanic-roman. Se citează apariția pronumelui impersonal fr. *on* < lat. *homo*, cf. germ. *man*, sau a adverbului fr. *rien* < lat. *rem*, cf. germ. *nicht* < *ni wiht* „non rem” (v. germ. *wiht* „lucru”) ori topica inversă (predicat—subiect) în cazul propozițiilor interogative, față de aceea a afirmativelor (subiect—predicat): fr. *vient-il ?*, cf. germ. *kommt er ?*²⁰.

Peste tot unde o limbă este înlocuită cu alta se produce fenomenul de bilingvism²¹, care formează conținutul perioadei de trecere de la folosirea

¹³ După cei mai mulți lingviști, cf. Florica Dimitrescu, *Introducere în fonetica istorică a limbii române*, București, 1967, p. 103.

¹⁴ Modificare și nu achiziționare a unui nou fonem (i).

¹⁵ Vezi Al. Rosetti, *Influența limbilor slave meridionale asupra limbii române*, 1954, p. 31—35, și Graur, *Studii*, p. 124.

¹⁶ Eugen Seidel, *Elemente sintactice slave în limba română*, București, 1958, p. 45—46.

¹⁷ În privința împrumuturilor lingvistice, cf. mai sus, *Împrumutul* (VI C 3).

¹⁸ Meillet, *lucr. cit.*, p. 94.

¹⁹ Vezi Iordan—Manoliu, *Introducere*, cap. „Elementul germanic”, p. 270—277.

²⁰ Meillet, *lucr. cit.*, p. 95 și 97.

²¹ *Ibidem*, p. 91.

unei limbi la folosirea alteia. Nu vom analiza aici în detaliu factorii care duc la predominarea în cele din urmă a unei singure limbi dintre cele două vorbite de o populație dată — ei sînt, în esență, de ordin extralingvistic : stăpînire militară și administrativă îndelungată, colonizare, raporturi de clasă, prestigiu cultural etc. — dar, în cazuri particulare, pentru impunerea unui anumit cuvînt (fie din strat, fie din substrat sau superstrat), a unei anumite flexiuni sau construcții sintactice, își spun de multe ori cuvîntul și factorii lingvistici (rezolvarea coliziunii omonimice rezultată din convergență fonetică, neutralizarea unor opoziții sistematice și necesitatea refacerii lor etc.). (Vezi și p. 535 și urm.)

Prin factori sociali se explică, de pildă, dubletele *swine/pork, sheep/mutton* din engleză. Primele sînt cuvinte „băstinașe”, de obîrșie anglo-saxonă, celelalte au fost aduse din franceză de către cuceritorii normanzi, care au constituit un timp și clasa dominantă în Anglia medievală. S-au menținut ambele perechi, dar între elementele lor au intervenit opoziții semantice, ca urmare a unor amprente sociale, de clasă : termenii anglo-saxoni, cu o coloratură „populară”, la început, rămîn să denumească animalele respective („porc”, „oaie”), iar cei normanzi se referă la carnea acestor animale, folosită pentru consum.

Inițial, cele două limbi angajate în procesul de bilingvism sînt vorbite în egală măsură de către fiecare dintre populațiile care constituie amestecul etnic, dar fiecare populație cunoaște relativ superficial limba celeilalte (cunoașterea se rezumă la familiarizarea cu structura gramaticală și la minuirea fondului principal lexical); faptul duce, prin numeroase fenomene de analogie, la extinderea anumitor modele de flexiune în dauna altora, în limba achiziționată, la calcări semantice ori de structură sau la modificări fonetice în pronunțarea limbii achiziționate.

Astfel, apariția consoanei *h* în limba română sau preiotarea lui *e*, ca și opoziția *dur/muiat* în sistemul consonantic se datoresc, după cei mai mulți lingviști, pronunțării idiomului dacoromân de către masa de slavi care conviețuiau cu populația romanizată a Daciei.

Cît despre apariția unor modele noi de flexiune, a unor tipuri paradigmatică, un exemplu la îndemînă îl constituie tipul substantivelor din aromână cu pluralul în *-adzî*, ca urmare a bilingvismului aromân-grec : inițial, această desinență apare numai la pluralul substantivelor de origine grecească, cu rădăcina în dentală (grec. ἀμύραξ, pl. ἀμύραδες > ar. *amiră*, pl. *amiradzî* „împărat”), se extinde apoi la alte împrumuturi grecești, fără dentală în temă (ar. γράμβο, pl. γράμβadzî „ginere”), pentru a trece apoi la unele substantive autohtone, care n-au nimic a face genetic cu greaca (ar. *Dumnidză*, pl. *Dumnidzadzî* „Dumnezeu”) ²².

²² Vezi Graur, *lucr. cit.*, p. 526. Alt exemplu : „Les Roumains qui ont emprunté les premiers verbes turcs étaient des bilingues, parlant roumain et néo-grec. Ainsi ont-ils eu devant les verbes turcs la même attitude que les Grecs, c'est-à-dire qu'ils ont traduit du turc en grec et ensuite du grec en roumain. Cela explique pourquoi ils ont pu ensuite emprunter des verbes directement au turc, en leur rattachant le suffixe grec *-is*” (Al. Graur, *Notes sur le bilinguisme*, BL VII, 1939, p. 180).

b. Bilingvismul enclavelor lingvistice

Autorii care au urmărit *bilingvismul enclavelor lingvistice* au încercat să extragă din studiul acestuia concluzii cu privire la bilingvismul colectiv, discutat mai înainte ²³.

În cazul enclavelor sau insulelor lingvistice limba maternă este de multe ori abandonată sau pe cale de dispariție, cedînd teren în favoarea limbii majorității inconjurătoare. Așa se întîmplă, de pildă, cu istroromâna.

Alteori, ambele limbi sînt folosite — cu deosebirea că limba maternă se specializează ca mijloc de comunicare numai în relațiile familiale și suferă o puternică influență mai ales în lexic și în sintaxă, din partea celeilalte limbi — cum se întîmplă cu soraba în mediu german, cu idiomul ciangăilor în Moldova și cu cel al huțulilor în Bucovina și, într-o măsură mai mică, cu idiomul friulanilor colonizați în România, de exemplu. Nici morfologia acestor idiomuri periferice nu este scutită de influențe, iar în vocabular — alături de împrumutul masiv — funcționează și calchiera semantică sau de structură a elementelor lexicale din mediul lingvistic majoritar, ajungîndu-se uneori pînă la calchiera unor unități frazeologice și expresii, ceea ce înseamnă, la urma urmei, influență în sintaxă.

În fonetică, exemplele de influență din partea idiomului majoritar sînt mai rare. Astfel, în idiomul ciangăilor vocalele românești *ă* și *î*, din împrumuturile mai vechi, au fost adaptate în conformitate cu sistemul fonetic ciangău și cu armonia vocalică (rom. *ă* > ciang. *a, á, á, o, e*, iar rom. *î* > ciang. *e, ě, ö, a* sau *u*), iar în împrumuturile recente, ele au fost chiar împrumutate fără modificări ²⁴. În fonetica idiomului friulan vorbit în România, dimpotrivă, n-a pătruns nici un fonem românesc.

Morfologia suferă și ea modificări, deși este compartimentul cel mai puțin sensibil la influențe exterioare. De pildă, în vorbirea ciangăilor, sufixele *-ból, -böl* (= din), *-ba, -be* (= în), *-tol, -töl* (= de la), *-nál, -nél* (= la) încep să fie folosite după modelul prepozițiilor românești: *pattoktat a keziböl* („pocnește din mîini”, în loc de... *kezivel*), *vészink a magazintól* („cumpărăm de la magazin”, în loc de... *a magazinból*). Fiindcă în română există o singură prepoziție care exprimă posterioritatea, atît spațială cît și temporală („după”), tinde să dispară *mögött* („după” spațial) și să fie generalizată peste tot *után* („după” temporal): *az ajtó után* („după ușă”, în loc de *az ajtó mögött*). Mai adînci sînt influențele românești asupra morfologiei friulane, unde apare infinitivul precedat de prepoziția *a*: *a nuli una roze* „a mirosi o floare”, iar viitorul fiind format din auxiliarul *volé* + infinitivul, în locul viitorului sintetic friulan. E in-

²³ L.V. Șcerba, *Vostočnoľužickoje narečije* (1915), apud Meillet, *Lingu. hist.*, p. 90—91; vezi și C. Racoviță, *Notes sur le bilinguisme*, BL VI, 1938, p. 238—242; Márton Gyula, *Aspecte ale bilingvismului maghiaro-român la ceangăi*, SCL XII, 1961, 4; Maria Iliescu, *Observații asupra limbii friulanilor din România*, SCL XVIII, 1967, 2, și Radu Flora, *Despre inconsistența graiurilor periferice și izolate*, SCL XVIII, 1967, 3.

²⁴ G. Márton, *art. cit.*, p. 594.

terasant de observat că friulana din România achiziționează chiar instrumente gramaticale românești, caz destul de rar : conjuncțiile *dar*, *dacă*, prepoziția *pe*²⁵. Soraba se mulțumește numai să calchiese folosirea prepozițiilor din germană, nu recurge la împrumutarea lor (sorab. *wot* și *za* pentru germ. *von* și *für*)²⁶.

Sintaxa este mult mai penetrabilă : dacă în maghiară după *mennyi* se folosește singularul, în idiomul ciangăilor el capătă sens de plural sub influența românei, schimbînd forma cuvintelor din frază prin acord : ciang. *mennyi emberek vótak itt a házba!* („cîți oameni au fost aici în casă !”), față de magh. *mennyi ember vó(l)t...*. În locul infinitivului după verb, apar construcții conjuncționale : ciang. *szeretem, hogy beszéljek* (cf. rom. „îmi place să vorbesc”, față de magh. *szeretek beszélni*). Verbul *lehet* („e posibil, se poate”) tinde să devină auxiliar de modalitate, după model românesc, înlăturînd derivatele verbale cu *-hat*, *-het*, atît de frecvente în maghiară²⁷. În huțulă, comparativul sintetic slav a dispărut, cedînd locul celui analitic, format cu *mai* (!), adverb împrumutat din română. În ucraineană, comparativul sintetic e păstrat, dar e precedat totuși de către *mai*, la unii vorbitori bilingvi²⁸.

Efectele bilingvismului în vocabularul idiomurilor discutate sînt și mai mari : istroromâna este invadată de cuvinte slovene, chiar în vorbirea familiară. În idiomul ciangăilor pătrund cuvinte românești din cele mai diferite domenii semantice (părțile corpului omenesc, bolile și vindecarea lor, casa și anexele, agricultura și creșterea vitelor, pomicultura, țesutul, cusutul, fenomenele naturii, tehnica, administrația) — în proporție de circa 1/4 — și nu este vorba numai de substantive, ci și de adjective, verbe, chiar de prepoziții (într-un idiom aglutinant !). Unii termeni circulă paralel : *evet/veverica*, *sok/mult* (*mult idő = sok idő* „mult timp”), în unele cazuri apar diferențieri semantice între cuvîntul ciangău și (cvasi) sinonimul românesc împrumutat : *kalapács* („ciocan de dimensiuni reduse”)/*csokán* („ciocan mai mare, baros”), *lepedő* („cearșaf, în general → cearșaf mai gros”)/*csársáf* („cearșaf mai subțire”). Calchierea sensului funcționează masiv : astfel, la ciangăi, *béka* „Frosch” capătă și sensul „Schloß”, după modelul rom. *broască* ; se folosește *virággyermek* „copil din flori” în loc de *fattyú* etc. La friulanii din România, *čanút* „ciine” capătă alt sens în sintagma *čanút di áy* „cățel de usturoi”, cf. rom. ; *manǵó* „a mînca” achiziționează din română și sensul „a produce o senzație de mîncărime”, iar *parint*, pl. *parinč*, corespunzător italianescului *parente* („rudă”), capătă și sensul românescului *părinți*, devenind sinonim cu *genitors*.

²⁵ M. Iliescu, *art. cit.*, p. 164.

²⁶ Șcerba, apud Meillet, *lucr. cit.*, p. 91.

²⁷ G. Márton, *art. cit.*, p. 155.

²⁸ C. Racoviță, *art. cit.*, p. 239.

c. Bilingvismul individual

În ultimul timp au apărut lucrări speciale consacrate *bilingvismului individual*, care urmăresc fenomenul în detaliu, „redus sub lentila microscopului” — am putea spune — pentru a se încerca obținerea unor concluzii de ansamblu²⁹.

Cercetarea, în acest caz, este deosebit de dificilă; cele mai bune rezultate sînt consemnate în „confesiunile” bilingvilor, care studiază fenomenul pe baza propriei lor experiențe lingvistice.

Distingem aici o multitudine de situații: indivizii bilingvi pot stăpîni la fel de bine ambele limbi vorbite, cînd structurile sistemelor lingvistice utilizate în comunicare nu se alterează una sub influența celeilalte; în cazul altora, limba maternă, mai bine cunoscută, duce la modificări în folosirea celei de-a doua limbi. Dar se cunosc și situații cînd individul bilingv folosește mai des, în cele mai intime ocazii, ca idiom „principal”, altă limbă decît cea maternă.

Desigur, inovațiile individuale, sub influența bilingvismului, în folosirea unei limbi nu pot altera structura ei de ansamblu. (Vezi, cu privire la raportul dintre limbă și personalitate: *Rolul scriitorilor în dezvoltarea limbii*, III B 2.) Modificările apar numai în planul *parole* (în termeni saussurieni) și — în rare cazuri — se pot extinde la conlocutori (cînd nici pentru ei limba folosită nu este cea maternă), schițîndu-se astfel un prim pas spre generalizare, care — în funcție de diferiți factori — se poate opri la un număr limitat de vorbitori sau se poate propaga în vorbirea unei mase mai mari. Aceste cazuri interesează, întrucît ele pot explica baza de răspîndire a unor modificări ale structurii lingvistice (în planul *langue*), în urma fenomenului de bilingvism.

Cum apar astfel de inovații? De cele mai multe ori ele sînt erori de limbă sau creații personale după modele date. De pildă, un vorbitor al limbii române, știind că expresiilor românești de tipul *a-i fi frig*, *a-i fi frică*, *a-i fi foame* le corespund în polonă construcții cu verbul *a avea* (pol. *mieć*), ajunge să creeze expresia pol. **mieć wstył* („a-i fi rușine”, lit. „a avea rușine”), neglijînd faptul că în polonă se utilizează curent verbul *wstyzić* (*się*) „a (se) rușina”. Invers, pentru că în română este cunoscut verbul „a nădăjdui” (< „nădejde”), el este tentat să construiască în polonă un verb **nądziejé*, deși există acolo expresia *mieć nadzieję*³⁰. Toate cazurile amintite constituie calcuri din limba maternă în limba străină.

Cînd un bilingv aflat în sînul unei comunități etnice străine recurge, ivindu-se prilejul potrivit, la limba maternă, a doua limbă se dovedește a fi tutelară, fiindcă e de ajuns ca vorbitorul să pomenească un cuvînt, o

²⁹ Cf. de pildă, J. H. S. Bossard, *The bilingual as a person*, „American Sociological Review” X, p. 45; R. A. Hall, *Bilingualism and applied linguistics*, *Zeitschrift für Phonetik* IV, p. 52; A. Boileau, *lucr. cit.*, ș.a. citate în acest capitol.

³⁰ Fl. Dimitrescu, *Note asupra interferenței dintre limbi, în cursul achiziției unei limbi noi*, SCL XI, 1960, 3, p. 469.

expresie sau un nume propriu în limba străină și comunicarea „deraiază” pe neobservate, îmbrăcînd expresia acesteia din urmă³¹. Condiția este ca a doua limbă să fie foarte bine cunoscută, pentru ca o simplă sugestie, acționînd asupra subconștientului, să declanșeze o asemenea deviere.

Se cunosc și cazuri cînd vorbitorii minorității lingvistice comunică între ei amestecînd fraze sau fragmente de fraze din limba maternă și din limba străină, în diferite proporții, dar niciodată nu vor ajunge să realizeze o comunicare integrală pe baza fondului lexical aparținînd complet uneia dintre cele două limbi, însă cu structura gramaticală a celeilalte. Asemenea monstruoziții nu există.

În încheiere, cîteva observații generale cu privire la bilingvismul individual, extrase din constatările vorbitorilor bilingvi care s-au auto-studiat.

În primul rînd interferențele nu se pot produce, la bilingvi, decît între o limbă bine cunoscută, de obicei limba maternă, și limba nou achiziționată, ele accentuîndu-se atunci cînd aceasta din urmă este utilizată în mediul specific. Se constată că se asimilează cu mai multă ușurință sistemul lingvistic al unui idiom complet diferit genetic de cel matern, decît sistemul lingvistic al idiomurilor înrudite³². Cu alte cuvinte, pentru cunoașterea pasivă e mai ușor de învățat o limbă asemănătoare, dar pentru cunoașterea activă e mai ușor de învățat una diferită³³.

Cu privire la gradul de penetrabilitate al diferitelor compartimente ale limbii se constată că cel mai bine rezistă la influențe străine morfologia limbii materne; tendința este în acest caz ca vorbitorul să introducă deprinderile (în special ortoepice și sintactice) ale limbii materne în utilizarea idiomului străin (în primul rînd — simplificarea sistemului fonetic). Cauza este că „multe fapte de influență reciprocă între limbi se datoresc «legii minimumului efort»”³⁴. Fluctuațiile cele mai mari se manifestă în folosirea *prepozițiilor* și *a topicii*, domenii în care și vorbirea unilingvilor cunoaște oscilații de amplitudini variate.

În ceea ce privește intensitatea interferenței dintre limbile folosite în comunicare de către unul și același vorbitor, cercetătorii constată că ea este direct proporțională cu înaintarea în vîrstă. Gradul de intensitate al acestei interferențe este extrem de redus, aproape nul, în primii ani ai copilăriei — vîrsta maximă pînă la care se consideră că poate fi perfect deprinsă o limbă străină fiind aceea de 16 ani³⁵.

³¹ Al. Graur, *Notes sur le bilinguisme*, BL VII, 1939, p. 179.

³² Fl. Dimitrescu, *art. cit.*, în SCL XI, 1960, 3, p. 472—473.

³³ Maria Iliescu, *Pe marginea unor lucrări recente despre bilingvism*, SCL XV, 1964, 2, p. 251—252.

³⁴ Verboj Vildomec, *Multilingualism*, Leyden, 1963 (apud M. Iliescu, *art. cit.*).

³⁵ Th. Elwert, *Das Zweisprachige Individuum. Ein Selbstzeugnis*, Mainz, 1960 (apud M. Iliescu, *art. cit.*).

5. Vocabularul internațional

Categoria împrumutului nu este reprezentată în aceeași măsură în toate limbile; așa cum s-a văzut din capitolele anterioare, există limbi care primesc mai ușor elemente străine și limbi care sînt mai rezistente la influențe. Proporția diferă deci de la limbă la limbă.

În perioada contemporană, și mai ales în ultimele decenii, asistăm la o convergență foarte puternică a limbilor, datorită convergenței spirituale sau de altă natură a națiunilor. În Europa, și mai ales în partea occidentală, se tinde către o uniformizare¹ manifestată nu numai în vocabular, ci chiar în structură (în special în sintaxă). Această uniformizare nu se explică numai prin comunitate de origine, ci și prin relații multiple și influențe reciproce.

S-a ajuns ca „omul de pe stradă”, care odinioară nu s-ar fi înțeles (lingvistic vorbind) cu un străin dacă nu-i cunoștea limba, azi să posede, în vocabularul său, un număr crescînd de cuvinte comune cu alte limbi, fără să cunoască neapărat o limbă străină. *Poștă, telefon, telegraf, radio, televiziune, tramvai, troleibuz, autobuz* etc. sînt azi cuvinte curente în marea majoritate a țărilor (și nu numai din Europa).

Grație mai ales foarte numeroșilor termeni grecești și latinești din care constau în mare măsură cuvintele internaționale, limbile în care apar capătă un fel de „aer de familie”², iar apropierea e înlesnită și mai mult.

Chiar în cazul cînd forma expresiei sau anumite note de conținut diferă în amănunt, vorbitorul poate să înțeleagă fără dificultate fr. *combinaison*, it. *combinazione*, sp. *combinacion*, port. *combinação*, oland. *combinatie*, germ. *Kombination*, engl. *combination*, rus. *комбинация*, ca fiind unul și același cuvînt. Datorită acestei realități, vocabularul internațional a fost considerat de mulți cercetători ca nucleu al unei viitoare limbi internaționale, pe care oamenii o pot sprijini în mod conștient, voit, să apară, pentru a-i grăbi acțiunea, fără să se aștepte formarea ei pe cale naturală, obiectivă, dar de durată³.

6. Limbi mixte

Conceptul de *limbă mixtă* a apărut în secolul al XIX-lea, mai exact în a doua jumătate, odată cu clarificarea ideii că realitatea lingvistică nu poate fi neglijată, iar această realitate arată că limbile se influențează reciproc, fie că e vorba de contact direct, fie că e vorba de propagarea la

¹ Fapt surprins la începutul secolului nostru de savanți ca A. Meillet, Kr. Sandfeld și alții. Pentru perioada mai recentă Malmberg, *Nouv. tendances*.

² După expresia lui A. Meillet.

³ Vezi și *Limbi internaționale; limba unică a viitorului* (IV C 8).

distanță a acestei influențe (idee concretizată în *Wellentheorie* a lui Johannes Schmidt, vezi și p. 55).

Ideea amestecului de limbi — cel puțin surprins în fenomenul „vor-bire” — este însă mai veche, de exemplu Leibniz, în opera lui, discută despre un caz de mixtură a francezei cu engleza, mixtură pe care o denu-mește *franglais* (Nam nouae facile linguae nascuntur mixtura et corrup-tione caeterarum, et nobilem feminam Anglam saepe audire loquentem memini, quae in Gallico Anglice, in Anglo Gallice dicebat) ¹. De asemenea, discută clar și pe larg despre formarea oricărei *lingua franca*. Aceste limbi sînt definite de Leibniz ca mijloace de comunicare speciale în relațiile diferitelor popoare, care apar fie amestecînd indiferent idiomuri care au oarecare asemănare, fie (și aceasta, după părerea autorului citat, se întîm-plă mai des) se ia o singură limbă ca bază, corupînd-o și introducînd în ea elemente străine.

În secolul al XIX-lea, părerile asupra limbilor mixte au fost concen-trate în două direcții diametral opuse : admiterea existenței lor (formulată, de exemplu, în opera lui H. Schuchardt) și combaterea ideii (la A. Schlei-cher, M. Müller și mai ales la W. D. Whitney).

În literatura de specialitate se strecoară o contradicție : se afirmă, de exemplu, că „noțiunea de limbă mixtă a fost mai întîi formulată de H. Paul în *Prinzipien der Sprachgeschichte*, 1880” — cf. L. Deroy, *L'emprunt linguistique*, p. 326 — , dar această noțiune a fost combătută de specialiști care au scris cu mult înaintea acestei date, de ex. de Whitney, încă din 1867, în *Language and the Study of language* (citată de asemenea de L. Deroy).

În secolul al XX-lea, problema limbilor mixte a preocupat în bună măsură pe cercetători, a fost dezbătută și în cadrul mai multor congrese ².

O poziție originală în formularea ei, dar cu foarte multe greșeli de concepție, a fost orientarea marristă relativ la contactul dintre limbi și așa-zisa „încrucșare”, care afirmă că din întîlnirea a două limbi ia naștere a treia, limbă nouă, care prezintă caracterele combinate ale primelor.

Aceasta e de fapt problema-cheie : ce se poate înțelege prin „limbă mixtă” și care-i diferența dintre *limbă mixtă* și *amestec de limbi* (contact, împrumut, interferență), în ce măsură, pînă la ce punct, amestecul poate fi considerat creatorul unei limbi mixte. De la admiterea adevărului — care nu mai poate fi contestat de nimeni — că toate limbile au fost și sînt supuse influențelor din afară și pînă la admiterea existenței limbilor mixte este însă o distanță.

Din punct de vedere teoretic, se poate admite existența unei limbi care să aibă vocabularul de o origine și structura gramaticală de alta sau care să aibă jumătate din elementele structurii gramaticale de o origine diferită. Astfel s-a afirmat că engleza e romanică după vocabular și germa-

¹ *Nouveaux essais sur l'entendement humain*, III, Paris, 1900, p. 236—237.

² Astfel la cel de-al VI-lea Congres Internațional al lingviștilor s-a pus în dezbateră tema „Dans quelles conditions et dans quelles limites peut s'exercer sur le système morphologique d'une langue l'action du système morphologique d'une autre langue?”. Vezi și *Inegala penetrabilitate a compartimentelor limbii* (III C 1).

nică după structura gramaticală. Falsitatea acestei teorii a fost arătată încă din secolul trecut. W.D. Whitney a demonstrat pe bază de statistică faptul că nu numărul absolut de cuvinte determină caracterul unei limbi, ci felul cum sînt utilizate. Deși 5/7 din totalul cuvintelor sînt împrumutate din limbi clasice și romanice și numai 2/7 sînt germanice, în limbajul obișnuit nu apare deloc această proporție, cuvintele uzuale, cu cea mai largă folosire, sînt germanice, ca și structura limbii.

Alt exemplu celebru e limba țiganilor din Armenia, prezentată pentru prima oară de Fr. N. Finck ca avînd structura gramaticală armeană și vocabularul țigănesc (caz considerat de L. Deroy ca „insolubil”). Dar cercetînd cu atenție materialul prezentat de Finck se poate vedea că sînt de origine sigur armeană cuvinte ca „eu”, „sînt”, „și”, „seară”, „noapte”, „dimineață”, „azi”³. Acest lucru arată că vocabularul nu trebuie luat în bloc, ci trebuie să se facă distincție între fondul principal și masa vocabularului. În cazul citat, un studiu atent al faptelor ar arăta că limba țiganilor are structura gramaticală împreună cu fondul principal de origine armeană, cu îmbogățirea firească pe baza materialului țigănesc⁴.

Și celelalte cazuri de limbi citate ca mixte, de exemplu limbile creole, prezintă în fond probleme mai puțin studiate, de aceea se trag adesea concluzii pripite, pornindu-se de la puține fapte. (În ultimul timp cercetarea a cîștigat în profunzime.)

E adevărat că în vorbire apare mai adesea „contaminarea” sistemelor. În Finlanda, vorbitorii suedezi care locuiesc acolo sînt bilingvi. De aceea în vorbirea lor se remarcă foarte des fenomenul de trecere de la suedeză la finlandeză, în cadrul aceleiași propoziții. Dar cuvintele suedeze se declină și se conjugă după regulile suedezei, cele finlandeze după regulile finlandezei, cu păstrarea particularităților fonetice ale ambelor limbi⁵.

Și în alte cazuri putem constata folosirea concomitentă a elementelor din două limbi⁶: în jargon (de observat folosirea acestuia în literatură, pentru caracterizarea personajelor, cf. *Franțuzitele* a lui Constantin Făca), în literatură pentru ironizarea unor personaje (cf. Guliță: *învîrtision*, *furculision* etc.), în jocuri de cuvinte⁷, toate evidente utilizări sporadice, din sfera „vorbire”. (Chiar dacă unele jocuri de cuvinte au o sferă ceva mai largă.)

Un caz special îl constituie perioada care precedă morții unei limbi, perioadă care coincide cu regresul limbii proprii, ultima fază pînă la adoptarea în mod unic a unei limbi străine. Aceasta e, de exemplu, situația

³ Vezi discuția în art. *Incrucișarea*, de T. Tomescu, „Cum vorbim” 5, 1952, p. 2.

⁴ Concluzie în acest sens și în Graur, *Studii*, p. 435.

⁵ Vezi Paul Ariste, *A case of language shift*, SFV 4, 1968, nr. 2, p. 81—84.

⁶ Cf. conferința (nepublicată) ținută de prof. Alf Lombard (9 oct. 1969, București) despre „Importanța limbii române pentru slavistică”: „Certains chercheurs acceptent la forme *zapadu, avec u scuri!*”. Sau „J'ai rêuni dans un cahier *tras la gestetner* quelques textes paléoslaves”. Ar însemna să considerăm că a apărut o nouă limbă mixtă, „romceza” sau „fromăna”? Vezi în aceeași problemă, Al. Graur, *Scrieri de ieri și de azi*, București, 1970, p. 51—60.

⁷ Cf. „Si non fecit gazda focum, ardunt gardum coteșumque” (apud Al. Graur, *lucr. cit.*, p. 52).

istroromânei⁸, limbă a unei comunități mici, o insulă romanică într-o mare slavă. De aceea vorbitorii împrumută numeroase elemente lexicale (fapt care nu prezintă nimic neobișnuit), dar și forme morfologice, categorii morfologice inexistente în limbile romanice : aspectele verbale.

Dar de fapt procesul „morții” înseamnă părăsirea treptată de către vorbitori a istroromânei și trecerea conștientă și radicală la slavă, proces care poate dura și sute de ani⁹, în situația când limbile nu sînt în raport de egalitate, asupra uneia exercitîndu-se presiunea celeilalte.

În realitate, nu se poate vorbi de transformarea structurală a limbii respective, de la structura romanică la structura slavă, ci de părăsirea ei. Dacă, dintr-un motiv oarecare, presiunea limbii străine dispăre, iar idiomul „mixt” ar fi lăsat să evolueze în voie, e foarte probabil că s-ar elimina elementele străine și ar reveni la structura primitivă.

7. Dialecte intermediare

Dacă limita dintre două limbi de origine diferită e în principiu abruptă și din punct de vedere spațial, și din punct de vedere structural (facem abstracție de regiunile bilingve, care totuși nu înseamnă regiuni de apariție a unor limbi mixte), între două limbi înrudite și vecine nu există limite, ci zone de trecere, dialecte intermediare, adevărate mănunchiuri de trăsături amestecate ale celor două limbi : de exemplu între velicorusă și bielorusă, franceză și provensală, franceză și italiană, sîrbă și bulgară, polonă și slovacă, spaniolă și portugheză. Această trecere lentă a și provocat contestarea existenței separate a unor limbi, de exemplu provensala sau catalana¹.

O astfel de zonă de trecere e alcătuită de dialectele franco-provensale, vorbite în ținuturile Franche-Comté, Savoie, Dauphiné (Franța), Val d'Aosta (Italia), în cantoanele Genève, Vaud și Neuchâtel și în părți din cantoanele Valais, Fribourg și Berne — Elveția². Grupul de dialecte e alcătuit din : a) lionez, b) dauphinois, c) fribourgeois, d) neuchâtelois, e) vaudois, f) savoyard, g) valaisan³, după regiunile unde se vorbește.

⁸ Cf. I. Coteanu, *Cum dispăre o limbă (istroromâna)*, București, 1957.

⁹ Vezi discuția la Graur, *Studii*, p. 438.

¹ G. Rohlfs, în „Archiv für das Studium der neueren Sprachen”, CLXXV, 1939, p. 271. consideră că teritoriul lingvistic catalan nu-i decît o zonă de trecere de la dialectele ibero-romanice la cele galo-romanice, pentru că proporția pe elemente e următoarea : 70 % provensale, 20 % spaniole și numai 10 % pur catalane. Vezi discuția la Jordan — Manoliu, *Introducere*.

² După Jordan, *Introducere*, p. 54.

³ *Ibidem*, p. 55.

Iată câteva particularități ale unui astfel de dialect⁴ :

articolul definit : sing. *lò* (masc.), *là* (fem.)

pl. *lò* *le*

nedefinit : sing. *o* *nà*

pl. *de*

forme compuse cu prepoziția *à* :

u (*a lò*) sg. și pl. = ca în provensală; cu prepoziția *de* :

du (= *de lò*) sg. și pl. = ca în franceză

(interesant e că în fața unei vocale ambele capătă un *z* : *uz-* sau *duz-*).

Substantivele cunosc diferențe masculin-feminin : *şvò-kavala* = „cal-iapă” (și fonetismul e interesant, primul ca în franceză, al doilea ca în provensală).

Opoziția de număr e nemarcată la majoritatea substantivelor masculine : *òmò* „om, oameni”, *şvò* „cal, cai”.

La substantivele terminate în *a* accentuat, pluralul are desinența *-e* : *wa*, *ive* „ou, ouă”.

De remarcat că, uneori, pluralul se formează cu ajutorul unui *z* proclitic *æfã* = *zenfants*, cu funcție de vocativ, influența formei corespunzătoare din franceza populară.

La feminin, opoziția de număr e marcată : *-a*, *-e* : *feⁿnà*, *-e* „femeie, femei”.

Pronumele personal, forme neaccentuate : I. subiect *æ*, obiect *me* ; II. subiect *te*, obiect *te*.

III. masc. *i/l* (sg. și pl.), fem. *le/l* (sg. și pl.) neutru *e/e -y* obiect *o/o -y*.

obiect acuz. *lò/l' | l'òs* *la/l' | l'és*

dativ *li/l*

pl. *lau/lauz* — ambele genuri

Pronume forme accentuate :

I și II, subiect și obiect sg. *mè tè*, pl. *nò vò*

III subiect și obiect sg. *livi* (m) *lai* (f)

pl. *lero lere*.

Verbul are infinitivul în *à* : *şâtã* „chanter”, iar viitorul *şât-àrà* (ca în franceză).

Proverbul „Tarde que tarde, le printemps viendra toujours” sună în dialectul respectiv : *târde ke târde, lo prété vëdra torzò*.

⁴ Citate după A. Duraffour, *Description morphologique avec notes syntaxiques du parler franco-provençal de Vaux (Ain)*, Grenoble, 1932.

După cum se poate observa, sînt destul de clare trăsăturile „în amestec” ale dialectului respectiv. Din păcate, nici din punct de vedere descriptiv faptele nu sînt studiate în întregime. Interpretarea lor, compararea cu limbile din care provin urmează să se realizeze. Dar asemenea dialecte „mixte” constituie o realitate lingvistică, iar acestea trebuie să i se acorde un loc larg în cercetare. Dialectele de tranziție sînt o demonstrație „pe viu” a inexistenței salturilor bruște în materie de limbă.

8. Limbi internaționale ; limba unică a viitorului

Pe suprafața globului se vorbesc foarte multe limbi; după unele statistici, numărul lor este de 2 000 — 3 000. Între acestea există mari diferențe în ce privește numărul de vorbitori, gradul de dezvoltare, de expansiune etc. Astfel, unele limbi sînt vorbite doar de cîteva sute de vorbitori (cîteodată chiar de mai puțini), altele, de zeci sau chiar de sute de milioane. De asemenea, există limbi folosite pe teritorii foarte restrînse, altele sînt răspîndite cu mult peste granițele în interiorul cărora se vorbesc ca limbi materne.

Limba, cel mai complex instrument de comunicare, constituie mijlocul de transmitere a mesajelor, atît între membrii aceleiași comunități, cît și între comunități lingvistice diferite. De-a lungul vremurilor, s-a recurs la cele mai variate modalități de înțelegere între oameni care vorbeau limbi diferite : de la folosirea unor limbi naturale la aceea a unor idiomuri hibride (săbirurile, pidginurile etc.) și pînă la încercarea de creare a unor limbi artificiale, ca mijloace de înțelegere universală (vezi *Limbi artificiale*, IV B 1).

Desigur, cele mai mari șanse de expansiune le-au avut totdeauna limbile naturale. Încă din cele mai vechi timpuri au existat limbi care au avut o largă răspîndire. De pildă, în Asia, accadiana ¹ a fost limbă a diplomației cu mult în afara Mesopotamiei, datorită atît expansiunii imperiului asiro-babilonean, cît și prestigiului acestei limbi de mare cultură (cu o literatură bogată încă din mileniul al doilea î.e.n.). Treptat, accadiana a fost înlocuită de arameeană (între secolele IV — VII), care s-a substituit și altor limbi semitice — feniciană și ebraică ². Începînd cu secolul al VII-lea, arameeana, la rîndul ei, a fost înlocuită cu araba, cea mai importantă limbă semitică de azi. Între limbile hamito-semitice a căror expansiune a fost concurată de arabă poate fi pomenită și egipteană, care în aceeași perioadă și-a redus mult aria de răspîndire, continuînd să fie folosită numai ca limbă de cult pentru creștini.

¹ Marcel Cohen, în *Pour une sociologie du langage*, Paris, 1956, p. 383, explică succesul limbilor accadiană și arameeană prin asemănările mari dintre limbile semitice.

² Pentru toate limbile menționate în acest capitol, se poate consulta Lucia Wald, Elena Slave, *Ce limbi se vorbesc pe glob?*, București, 1968.

Araba literară (clasică, coranică) este una din cele mai importante limbi de cultură ale lumii, care s-a răspândit mai ales ca limbă religioasă în Africa, Orientul Apropiat și Îndepărtat, pînă în Mongolia. În Europa, civilizația arabă a fost cunoscută prin intermediul Spaniei (stăpînită de arabi între secolele VIII și XV); drept urmare, s-au păstrat din arabă o serie de termeni științifici care au căpătat o circulație internațională: *algebră*, *alcool*, *azimut*, *cifră*, *zero* etc. Limba literară modernă, bazată pe araba clasică, e adaptată în permanență la nevoile moderne, prin crearea de cuvinte noi, pe baza vechilor rădăcini arabe. Araba literară e folosită azi ca limbă cultă, ca limbă de redactare a operelor de tot felul de oameni cu naționalități diverse, a căror limbă vorbită nu e araba.

Pentru antichitatea clasică, trebuie menționată în primul rînd latina. Prin expansiunea imperiului roman, limba latină s-a răspândit atît în apusul, cît și în răsăritul Italiei. Venind în contact cu popoare mai puțin dezvoltate, romanii și-au impus limba din Italia pînă în Peninsula Iberică și în Dacia. Cînd dezmembrarea imperiului roman a determinat apariția treptată a limbilor romanice, latina a continuat să se mențină ca limbă savantă și a cultului religios. În evul mediu, latina era limba de cultură cea mai practică din Occident. Emanciparea limbilor naționale, apariția tiparului, Reforma au fost principalele cauze care au dus treptat la înlocuirea latinei, ea nemaicorespunzînd nevoilor practice și culturale ale noii societăți. Totuși, a continuat să fie folosită în scris, mai ales la redactarea operelor științifice, pînă în secolul al XIX-lea (în Germania, ea s-a păstrat pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea). Încercările de reînviere a latinei ca limbă internațională sînt sortite eșecului, fie că se preconizează însușirea ei în forma clasică, fie că se încearcă să se adapteze noilor cerințe, prin crearea de termeni noi, prin simplificarea structurii gramaticale etc. (vezi *Limbi artificiale*, IV B 1).

Deși mai veche ca limbă de cultură, limba greacă n-a avut în cursul istoriei aceeași răspîndire ca latina; ea s-a extins mai întîi ca urmare a cuceririlor lui Alexandru Macedon, sub forma unificată *koine* (secolele IV — III î.e.n.), bazată pe greaca atică, a cărei literatură era cea mai strălucitoare. În perioada elenistică, greaca a fost limba universală a bazinului mediteranean. Chiar după decăderea politică a Greciei, limba greacă s-a menținut, ea fiind prima limbă indo-europeană a unei civilizații de mare prestigiu în Europa. Deși cuceritori ai Greciei, romanii și-au însușit limba și cultura greacă, care au influențat toate domeniile vieții spirituale romane: retorica, filozofia, literatura etc. Greaca bizantină (secolele VI — XV) a fost limba oficială a imperiului din Orient pînă la căderea Constantinopolului sub turci (1453). După secolul al XVI-lea, limba greacă s-a folosit numai în Grecia continentală și insulară. Spre deosebire de latină, care s-a menținut de-a lungul secolelor, ca limbă unică a cultului religios, greaca n-a fost singura limbă pentru creștinii din Orient. Prin urmare, condițiile politice și religioase neprielnice au restrîns mult sfera de acțiune a limbii grecești. În schimb, dusă de savanții refugiați din Bizanț în Europa occidentală, ea a fost răspîndită ca limbă savantă. Așa se face că pînă azi greaca,

alături de latină, oferă cea mai bogată sursă de creare a terminologiei științifice internaționale.

În cursul evului mediu, rolul limbii latine în apusul Europei a fost îndeplinit în răsărit de limba slavă veche (slava bisericească). În această limbă călugării Metodiu și Chiril au tradus texte religioase din greacă, în a doua jumătate a secolului al IX-lea. Ea a devenit limba oficială și religioasă a popoarelor slave din răsărit și din sud, precum și a poporului român.

În perioada modernă, s-au impus ca mijloace de înțelegere internațională limbile romanice (spaniola și mai ales franceza), iar mai recent, limbile germanice (mai ales engleza).

Limba spaniolă e vorbită ca prima sau a doua limbă de peste 90 de milioane de oameni, dintre care numai 30 de milioane în Spania. Vorbitorii din aproximativ douăzeci de state din America de Sud și Centrală folosesc spaniola ca limbă maternă. În plus, poziția ei în America latină este susținută și de portugheză, vorbită în Brazilia, vorbitorii celor două limbi putându-se înțelege fără greutate. În urmă cu vreo douăzeci de ani, spaniola a fost admisă la ONU, ca limbă oficială, alături de celelalte.

Limba franceză e folosită în Franța de peste 50 de milioane de vorbitori, la care se adaugă cei care o întrebunțează ca limbă maternă, oficială, în alte țări (Belgia, Elveția etc.); ea a fost pînă nu de mult cea mai importantă limbă de cultură și a relațiilor diplomatice. Ascensiunea ei începe încă din secolul al XIII-lea, ajungînd la apogeu în secolul al XVII-lea, secolul clasicismului, care impune franceza ca cea mai importantă limbă a elitelor, a diplomației, a culturii superioare. În secolul al XIX-lea, franceza continuă să se mențină (mai ales în răsăritul Europei), fără să aibă însă răspîndirea și strălucirea de odinioară, cînd era folosită aproape în exclusivitate în cercurile culte și în relațiile diplomatice dintre state³. Azi, franceza e concurentă de spaniolă, germană, dar mai ales de engleză.

Într-adevăr, în prezent, cea mai răspîndită limbă de pe glob este engleza, vorbită sau înțeleasă, după unele statistici, de 600 — 700 de milioane de oameni. La răspîndirea ei a contribuit constituirea imperiului britanic, iar în ultima vreme poziția Statelor Unite ale Americii. Așa se face că și în diplomație, unde franceza deținea monopolul, engleza a ajuns la supremație, fiind folosită, de pildă, la ONU, mai mult decît franceza. Acest câștig ca limbă internațională e însoțit însă de un regres al limbii engleze ca limbă oficială în fostele colonii. De exemplu, în India, după un secol și jumătate de dominație engleză, imediat după cucerirea independenței, s-a pus problema promovării ca limbă oficială a limbii naționale hindi.

Dintre limbile germanice, mai poate fi pomenită germana, răspîndită mai ales în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, ca urmare a prestigiului științei, tehnicii și economiei germane.

³ Pentru o expunere detaliată a soartei limbii franceze dincolo de granițe, vezi A. Meillet, *Les langues dans l'Europe nouvelle*, Paris, 1928, p. 163—175, și mai ales P. Burney, *Les langues internationales*, Paris, 1962.

După cel de-al doilea război mondial, o expansiune din ce în ce mai mare o au rusa și chineza. Limba rusă este vorbită ca limbă maternă de vreo 114 milioane de oameni, iar ca a doua limbă oficială, de toate popoarele Uniunii Sovietice. Datorită rolului important al Uniunii Sovietice pe plan mondial, limba rusă este una din cele mai importante limbi internaționale, folosită la congrese, conferințe internaționale etc. Chineza, folosită ca limbă maternă de cel mai mare număr de vorbitori de pe glob (circa 700 de milioane), e limba unei culturi milenare. Ea a fost un mijloc internațional de comunicare timp de secole, în Asia de sud-est, mai ales sub forma scrisă, care permite înțelegerea, în ciuda diferențelor de pronunțare. Dezvoltarea economică actuală, precum și ascensiunea Chinei ca mare putere politică, întăresc din ce în ce poziția limbii chineze pe plan internațional.

Din cele arătate, rezultă că în istoria omenirii a devenit tot mai imperios contactul dintre oameni care vorbesc limbi diferite. Anumite condiții de prestigiu politic, economic, cultural, religios etc. fac ca o limbă să câștige poziții solide prin răspîndirea și cunoașterea ei de către alte popoare. Pe cale firească, de-a lungul vremurilor, necesitatea înțelegerii reciproce a determinat adoptarea unei limbi sau a alteia. Dacă în antichitatea clasică latina și greaca erau suficiente pentru satisfacerea nevoilor într-un anumit spațiu geografic, în perioada modernă, limbile de mare circulație sînt mai numeroase, cu o sferă mai largă de răspîndire, au crescut vertiginos posibilitățile de comunicare la mari distanțe prin mijloacele actuale de informație⁴.

În perioada contemporană, călătoriile în străinătate sînt tot mai frecvente, relațiile internaționale se desfășoară mai intens. Pe plan lingvistic, procesul tipic al epocii actuale este acela de convergență, atît la nivel național, cît și internațional. Pe de o parte, se dezvoltă și se consolidează limbile naționale, pe de altă parte, există o tendință vădită de folosire a unui mijloc comun de înțelegere⁵.

Printre domeniile care cer un astfel de mijloc trebuie menționată, în primul rînd, activitatea științifică. În prezent, „lumea științifică” formează o unitate care nu cunoaște bariere geografice, cercetarea științifică fiind rodul eforturilor desfășurate de oameni din diferite țări. Mijlocul cel mai frecvent folosit astăzi pentru însușirea cunoștințelor exprimate în diferite limbi îl constituie traducerile. Dar consumul de energie cerut de această operație este prea mare; chiar dacă se tînde către traducerea rapidă, automată, aceasta nu va putea înlocui niciodată dialogul direct, cel mai eficient mijloc de comunicare.

Există unele mijloace de comunicare nelingvistice, ca cifrele arabe, simbolurile matematice, astronomice, chimice etc., sistemul notării muzicale, sistemul metric (parțial), care sînt înțelese de oamenii de pretutin-

⁴ Despre astfel de factori, vezi M. Pei, *One language for the world*, New York, 1958.

⁵ Vezi E. Sapir, *Linguistique*, Paris, 1968, p. 97.

deni. Într-un domeniu mai apropiat de cel lingvistic, și anume în scriere, se observă adoptarea tot mai largă a caracterelor latine și, în subsidiar, o ortografie fonetică internațională.

Unificarea propriu-zis lingvistică se manifestă cel mai evident în vocabular, prin răspîndirea unor termeni comuni pe plan mondial, mai ales din domeniul științei și tehnicii. Indiferent prin ce limbă se răspîndesc, majoritatea termenilor comuni de azi provin din cele două mari limbi de cultură ale antichității, latina și greaca, fie că sînt luați ca atare, fie că sînt formați din elemente latinești, grecești sau chiar combinate. Pornind de la două pasaje alese la întîmplare din două limbi germanice, engleza și germana, Al. Graur citează termeni ca germ. *objektiv, klassisch, Faktor, Natur, Rektor, Universität, Professor*, engl. *institute, agriculture, education, expression* etc. etc. care sînt latinești la origine (în nouă rînduri de text englezesc apar 23 de cuvinte latinești)⁶. Ceea ce este specific perioadei actuale este faptul că în toate limbile sînt împrumutate aceleași elemente, spre deosebire de trecut, cînd fiecare limbă suferea influențe diferite. Pe de altă parte, în trecut, împrumuturile se făceau într-un timp mai îndelungat decît astăzi, cînd un cuvînt nou se răspîndește vertiginos de repede în lumea întreagă.

Desigur că, din punctul de vedere al vocabularului internațional, se pot constata mari apropieri între limbi. Dar, privit în ansamblu, procesul de apropiere între limbi este foarte lent. E. Sapir⁷ subliniază că limbajul este fenomenul cel mai independent, cel mai rezistent la influențele sociale; el poate fi mai degrabă eliminat decît transformat în esența lui. În aceeași ordine de idei, J. Vendryes⁸ menționează că necesitatea de comunicare îi obligă pe vorbitori la sacrificii pentru a se putea înțelege cu cei cu care vin în contact. Tocmai această „independență” a structurii fiecărei limbi explică situația paradoxală de astăzi, cînd, pe de o parte, limbile naționale cîștigă în stabilitate și dezvoltare proprie, pe de altă parte, nevoia de înțelegere pe scară mondială este tot mai acută.

Problema contactului între limbi și a rezultatelor care decurg de aici a preocupat pe cercetători chiar fără să aibă în vedere desfășurarea lui într-un viitor mai mult sau mai puțin îndepărtat. Pe baza unor astfel de observații⁹ și pe baza situației care se petrece sub ochii noștri, se pot prevedea unele linii directoare cu privire la evoluția lentă și treptată a limbilor actuale.

Tendențe comune de dezvoltare se observă, așa cum e și normal, mai ales în limbile înrudite; se vorbește astfel de „aerul de familie” care de la limbile romanice s-a extins la limbile germanice și apoi la cele slave, ajungîndu-se la crearea unei „mentalități europene”. Tot în Europa se constată trăsături lingvistice comune limbilor din Peninsula Balcanică¹⁰, explica-

⁶ Vezi Al. Graur, *La langue de l'avenir*, în *To honor Roman Jakobson*, vol. I, Haga-Paris, 1967.

⁷ *Langage*, p. 202.

⁸ *Le langage*, Paris, 1968, p. 321.

⁹ L. Deroy, *L'emprunt linguistique*, Paris, 1956, p. 333 și urm.

¹⁰ K. Sandfeld, *Linguistique balkanique*, Paris, 1930.

bile prin legăturile de secole care au existat între popoarele din această zonă. Tot în Peninsula Balcanică se vorbește de „comunitatea limbilor slave”, care are la bază atît nivelul aproximativ egal de dezvoltare al limbilor slave, cît și asemănările dintre ele. Interacțiunea se constată nu numai în cadrul limbilor înrudite, ci și în al celor neînrudite, care au venit în contact.

Contactul dintre limbi determină interferențe la toate nivelurile: lexical, fonetic, gramatical, cele mai evidente fiind, bineînțeles, cele lexicale. Desigur, și aici trebuie să se țină seama de diferențele dintre limbi, care determină un anumit grad de acceptabilitate a elementelor străine. Există astfel limbi care preferă calcul în locul împrumutului direct. Dar chiar în aceste limbi se observă, în ultima vreme, acceptarea unui mare număr de termeni internaționali. De asemenea, în formarea cuvintelor, tendința de universalitate se manifestă prin răspîndirea aceluiași sufixe, chiar în limbile refractare față de împrumuturi; sufixe ca *-ism*, *-ist*, *-iza* sînt folosite din ce în ce mai mult în toate limbile¹¹.

Deși în fonetică și în gramatică procesul de interferență este mai lent, se găsesc totuși suficiente exemple care demonstrează și la aceste niveluri extinderea unor trăsături comune. Cum se știe, sintaxa limbilor europene nu este așa de diferită încît să împiedice înțelegerea, iar în morfologie se pot vedea germeii unor modificări convergente, în primul rînd în sensul simplificării flexiunii verbale și nominale.

Pe baza acestor premise, ne putem întreba care sînt perspectivele de viitor ale limbilor de mare circulație și dacă procesul de internaționalizare se va încheia printr-o limbă unică. În general, problema limbii unice a viitorului este analizată mai rar de cercetători, mai frecventă fiind discuția în jurul limbii internaționale artificiale.

Din punct de vedere teoretic, E. Couturat¹² socoate că o limbă unică nu va apărea prin evoluție spontană, întrucît limbile naționale sînt prea eterogene pentru a se putea contopi. Chiar dacă s-ar realiza o astfel de fuziune, va exista un idiom simplu, comod, dar neregulat, illogic, ca un fel de sabir sau lingua franca. Omul este dator să îndrume, să corecteze procesul spontan și, ca atare, această limbă trebuie să fie dirijată pentru a fi bine elaborată. Cam în același sens discută această problemă și E. Sapir¹³, subliniind că limba internațională (artificială sau națională) trebuie să fie nu numai simplă, regulată, logică, ci și bogată, dotată cu posibilități creatoare, întrucît spiritul modern nu va fi satisfăcut de o limbă în care să existe imperfecțiunile limbilor particulare. De aceea, paralel cu acțiunea practică de a face să fie admisă ideea unei limbi internaționale, trebuie întreprins un studiu comparat, pentru a se alege structurile cele mai adecvate. Un punct de vedere realist pare avea în această privință M. Pei¹⁴:

¹¹ Vezi Graur, *Studii*, p. 433.

¹² *Per la lingua internationale*, Coulommiers, 1906.

¹³ *Lucr. cit.* p. 110.

¹⁴ *Histoire du langage*, Paris, 1954, p. 295.

el afirmă că, în principiu, s-ar putea forma o comisie care să aleagă o limbă naturală sau artificială, urmînd ca ea să fie învățată în toate școlile elementare din lume, alături de limba națională; în zece ani, ar apărea o nouă generație care ar cunoaște o astfel de limbă. Greu este însă să se rezolve practic această alegere, întrucît majoritatea popoarelor nu sînt dispuse să admită o altă limbă mai presus de a lor. O limbă valabilă pentru toate popoarele se va realiza progresiv; treptat, se vor pune în evidență valorile culturale ale națiunilor existente și foarte lent se va cristaliza o limbă unică, care, datorită posibilităților de comunicare, va avea un caracter unitar.

Într-adevăr, se poate spune că această limbă unică va fi rezultatul firesc al dezvoltării omnirii; ea se va forma pe cale naturală, ca orice limbă, prin contopirea treptată a limbilor actuale, atunci cînd va exista o unitate de civilizație omogenă. Deocamdată asistăm la un evident proces de convergență națională, manifestat prin contopirea dialectelor, și internațională, manifestat mai ales prin universalitatea relativă a vocabularului științific.

Sigle și abrevieri

I. Periodice:

ACIL X	<i>Actes du Xe Congrès International des Linguistes. Bucarest 28 Août – 2 sept. 1967</i> , vol. I, II, III, IV, Bucarest, 1969–1971.
ACLFR XII	<i>Actele celui de-al XII-lea Congres Internațional de lingvistică și filologie romanică</i> , București vol. I, 1968; vol. II, 1970.
AL	<i>Acta Linguistica</i> , Copenhaga, 1939–1952.
BL	<i>Bulletin linguistique</i> , publié par A. Rosetti, Paris–București, 1933–1948.
ВЯ	<i>Вопросы языкознания</i> , Академия Наук СССР, Институт языкознания, Moscova, 1952 și urm.
CFS	<i>Cahiers Ferdinand de Saussure</i> , Geneva 1941 și urm.
CLTA	<i>Cahiers de linguistique théorique et appliquée</i> , Bucarest, 1962 și urm.
ČMF	<i>Časopis pro moderní filologii</i> , Praga, 1966 și urm.
„Langages”	<i>Langages</i> , Didier-Larousse, Paris.
„Language”	<i>Language</i> , Journal of the linguistic Society of America, Baltimore, 1958 și urm.
L. Lit.	<i>Limba și literatură</i> , revista Societății de științe istorice și filologice din Republica Socialistă Română, București, 1955 și urm.
LR	<i>Limba română</i> , Academia Republicii Socialiste România, București, 1951 și urm.
„Orbis”	<i>Orbis</i> , Bulletin international de documentation linguistiques, Louvain, 1952 și urm.
PLG	<i>Probleme de lingvistică generală</i> , redactori responsabili: acad. Al. Graur și prof. I. Coteanu, București, vol. I, 1959; vol. II, 1960; vol. III, 1961; vol. IV, 1962; vol. V, 1967.
RF	<i>Revista de filozofie</i> , Academia Republicii Socialiste România, București, 1950 și urm.
RRL	<i>Revue Roumaine de Linguistique</i> , Academie de la République Socialiste de Roumanie, Bucarest, 1964 și urm.
RL	<i>Revue de Linguistique</i> , Bucarest, 1956–1963.
SaS	<i>Slovo a Slovesnost</i> , Praga, 1939.
SCL	<i>Studii și cercetări lingvistice</i> , Academia Republicii Socialiste România, București, 1950 și urm.
SG	<i>Studii de gramatică</i> , redactori responsabili: acad. Al. Graur și prof. Jacques Byck, București, vol. I, 1956; vol. II, 1957, vol. III, 1961.
TCLC	<i>Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague</i> , Copenhaga, 1945 și urm.

TCLP	<i>Travaux du Cercle Linguistique de Prague</i> , Praga, 1929 și urm.
TLL	<i>Travaux de Linguistique et de Littérature</i> , publiée par le Centre de philologie et de littératures romanes de l'Université de Strasbourg, Strasbourg, 1963 și urm.
TLP	<i>Travaux de Linguistique de Prague</i> , Praga, 1966 și urm.
„Word”	<i>Word</i> , Journal of the Linguistics Cercle of New York, 1944 și urm.

II. Volume :

Bally, <i>Linguistique</i>	Ch. Bally, <i>Linguistique générale et linguistique française</i> , ed. II, Berna, 1950.
Benveniste, <i>Problèmes</i>	E. Benveniste, <i>Problèmes de linguistique générale</i> , Paris, 1966.
Bloomfield, <i>Language</i>	L. Bloomfield, <i>Language</i> , Londra, 1955.
Buysens, <i>Communication</i>	E. Buysens, <i>La communication et l'articulation linguistique</i> , Bruxelles—Paris, 1967.
Bühler, <i>Sprachtheorie</i>	K. Bühler, <i>Die Sprachtheorie</i> , Jena, 1934.
Coteanu, <i>Dialectologie</i>	I. Coteanu, <i>Elemente de dialectologie a limbii române</i> , București, 1961.
Engels, <i>Rolul muncii</i>	Fr. Engels, <i>Rolul muncii în procesul de transformare a maimuței în om</i> , în K. Marx, F. Engels, <i>Opere</i> , vol. 20, București, 1966.
ELS	<i>Elemente de lingvistică structurală</i> , redactor responsabil I. Coteanu, București, 1967.
GLR	<i>Gramatica limbii române</i> , ediția a II-a revăzută și adăugită, București, 1963.
Grammont, <i>Traité</i>	M. Grammont, <i>Traité de phonétique</i> , Paris, 1933.
Graur, <i>Studii</i>	Al. Graur, <i>Studii de lingvistică generală</i> , București, 1960.
Graur — Wald, <i>Ist. lingv.</i>	Al. Graur, L. Wald, <i>Scurtă istorie a lingvisticii</i> , ediția a II-a revăzută și adăugită, București, 1965.
Greimas, <i>Sémantique</i>	A. J. Greimas, <i>Sémantique structurale</i> , Paris, 1966.
Guțu Romalo, <i>Morfologie</i>	V. Guțu Romalo, <i>Morfologie structurală a limbii române</i> , București, 1968.
Hjelmslev, <i>Prolegomena</i>	L. Hjelmslev, <i>Prolegomena to a theory of language</i> , Baltimore, 1953.
<i>Introducere</i>	<i>Introducere în lingvistică</i> , de un colectiv sub conducerea acad. prof. Al. Graur, ed. a II-a, București, 1965.
Iordan, <i>Lingv. romanică</i>	I. Iordan, <i>Lingvistica romanică. Evoluție. Curente. Metode</i> , București, 1962.
Iordan—Manoliu, <i>Introducere</i>	<i>Introducere în lingvistica romanică</i> , București, 1965.
Jakobson, <i>Essais</i>	R. Jakobson, <i>Essais de linguistique générale</i> , Paris, 1963.
Kukenheim, <i>Esquisse</i>	L. Kukenheim, <i>Esquisse historique de la linguistique française</i> , Leyden, 1966.
Kieffer, <i>Mathe. linguistics</i>	F. Kieffer, <i>Mathematical linguistics in eastern Europe</i> , New York, 1968.
Leroy, <i>Lingu. moderne</i>	M. Leroy, <i>Les grands courants de la linguistique moderne</i> , Paris, 1964.

- Lepschy, *Linguistique*
LLF
Malmberg, *Phonétique*
Malmberg, *Nouv. tendances*
- Marcus, *Poetica*
Marcus—Nicolau—Stati,
Lingv. mal.
Martinet, *Économie*
- Martinet, *Éléments*
Martinet, *Elemente*
- Meillet, *Introduction*
- Meillet, *Lingu. hist.*
- Mounin, *Traduction*
- PS
Pottier, *Présentation*
- Rosetti, *Fonetică*
Ruwet, *Introduction*
Sapir, *Language*
Sapir, *Langage*
- Saussure, *Cours*
- Schaff, *Semantică*
SL
- Slama-Cazacu, *Psiholing-
vistică*
Stati, *Sintaxă*
Tesnière, *Syntaxe*
Vasilii, *Semantică*
- Vasilii, *Fonologia*
Wald, *Progresul*
Wartburg, *Probl. et méth.*
- G. C. Lepschy, *Linguistique structurale*, Paris, 1968.
Limbaș, logică, filozofie, București, 1968.
B. Malmberg, *La phonétique*, ed. a VII-a, Paris, 1968.
B. Malmberg, *Les nouvelles tendances de la linguistique*, Paris, 1966.
S. Marcus, *Poetica matematică*, București, 1970.
S. Marcus, Ed. Nicolau, S. Stati, *Introducere în lingvistica matematică*, București, 1966.
A. Martinet, *Économie des changements phonétiques. Traité de phonologie diachronique*, Berne, 1955.
A. Martinet, *Éléments de linguistique générale*, Paris, 1960.
A. Martinet, *Elemente de lingvistică generală*, traducere și adaptare la limba română de Paul Miclău, București, 1970.
A. Meillet, *Introduction à l'étude comparatif des langues indo-européennes*, ed. a VII-a, Paris, 1934.
A. Meillet, *Linguistique historique et linguistique générale*, vol. I, 1921, vol. II, 1936, Paris.
G. Mounin, *Les problèmes théoriques de la traduction*, Paris, 1963.
Probleme de stilistică, București, 1964.
B. Pottier, *Présentation de la linguistique (Fondaments d'une théorie)*, Paris, 1967.
Al. Rosetti, *Introducere în fonetică*, București, 1957.
N. Ruwet, *Introduction à la grammaire générative*, Paris, 1967.
E. Sapir, *Language*, New York, 1921.
E. Sapir, *Le langage. Introduction à l'étude de la parole*, Paris, 1953.
F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, Paris, 1960 și 1968.
A. Schaff, *Introducere în semantică*, București, 1966.
Sistemele limbii, redactori responsabili: prof. dr. I. Coteanu, membru corespondent al Academiei R.S.R. și conf. dr. Lucia Wald, București, 1970.
T. Slama-Cazacu, *Introducere în psiholingvistică*, București, 1968.
S. Stati, *Teorie și metodă în sintaxă*, București, 1967.
L. Tesnière, *Éléments de syntaxe structurale*, Paris, 1959.
Em. Vasilii, *Elemente de teorie semantică a limbilor naturale*, București, 1970.
Em. Vasilii, *Fonologia limbii române*, București, 1965.
Lucia Wald, *Progresul în limbă*, București, 1969.
W. v. Wartburg, *Problèmes et méthodes de la linguistique*, Paris, 1963.

Sumar

	<u>Pag.</u>
I. OBIECTUL ȘI ISTORIA LINGVISTICII	
Cuvint înainte (Al. Graur)	5
A. Obiectul lingvisticii	
1. Natura și funcțiunile limbajului (I. Coja)	9
a. Limba — fenomen social	9
b. Funcțiunile limbii	15
2. Limba și gândirea (Iulia Marian)	19
a. Istoricul problemei	19
b. Legătura dintre limbă și gândire	23
c. Noțiune și sens	26
d. Categoriile logice și categoriile gramaticale	28
e. Judecata și propoziția	30
3. Importanța limbii ca mijloc de comunicare (I. Coja)	31
4. Diversitatea aspectelor limbajului (I. Coja)	32
5. Limbajul ca obiect de studiu interdisciplinar (I. Coja)	34
6. Limbajul ca obiect al lingvisticii (S. Stati)	39
7. Lingvistica — știință socială (Al. Graur)	42
B. Concepțiile și metodele lingvisticii	
1. Scurt istoric al concepțiilor lingvistice (Ioana Prioteasa)	47
a. Lingvistica până în secolul al XIX-lea	47
b. Lingvistica în secolul al XIX-lea	53
c. Lingvistica în secolul al XX-lea	59
α. Direcția individualistă, p. 60. ⇨ β. Lingvistica modernă, p. 62.	
1) Bazele lingvisticii moderne, p. 62. ⇨ 2) Lingvistica structurală, p. 66.	
a) Structuralismul praghez, p. 68. ⇨ b) Structuralismul danez, p. 68.	
c) Descriptivismul american, p. 69. ⇨ 3) Lingvistica generativ-transformațională sau gramaticile generativ-transformaționale, p. 70.	

	<u>Pag.</u>
2. Metodologie.	73
a. Metode comune cu alte științe (S. Stati)	73
α Comunitate de obiect – comunitate de metodă, p. 73. ◇ β. Cerințe metodologice generale, p. 74. ◇ γ. Ipoteza, inducția și deducția, p. 76. ◇ δ. Observația și experimentul, p. 79. ◇ ε. Metoda modelării, p. 83. ◇ ζ. Statistica, p. 85.	
b. Metode specifice (Lucia Wald)	88
α. Metoda comparativă-istorică, p. 88. 1) Istoric, p. 88. ◇ 2) Principiile metodei, p. 91. ◇ 3) Reconstrucția, p. 94. ◇ 4) Analiza fonomorfolo- gică, p. 99. ◇ 5) Reconstrucția internă, p. 100. ◇ β. Geografia lin- gvistică, p. 101. ◇ γ Dialectologia structurală și transformațională, p. 113.	
c. Metode moderne (S. Stati)	120
α. Introducere, p. 120. ◇ β. Analiza funcțională, p. 122. ◇ γ. Analiza distribuțională, p. 126. ◇ δ. Analiza în constituenți imediați, p. 129. ◇ ε. Analiza în trăsături distinctive, p. 132. ◇ ζ. Metoda generativ-trans- formațională, p. 134. ◇ η. Metodele matematice, p. 140. ◇ θ. Glottocro- nologia (Lucia Wald), p. 142.	
d. Comparația între metode (S. Stati)	143
e. Raportul dintre concepții și metode (Lucia Wald)	150
3. Progresul în istoria lingvisticii (Lucia Wald)	153
4. Lingvistica la ora actuală (S. Stati)	156

II. LINGVISTICA SINCRONICĂ

A. Procesul de comunicare

1. Introducere (Teodora Popa-Tomescu)	165
2. Interpretarea pavlovistă și cibernetică (Teodora Popa-Tomescu)	166
3. Emiterea mesajului (P. Miclău)	169
4. Transmiterea mesajului (Teodora Popa-Tomescu)	172
5. Recepționarea mesajului (Teodora Popa-Tomescu)	173
6. Limitele comunicabilității prin limbaj (I. Coja)	174

B. Principiile analizei sincronice	
1. Analiza semnului lingvistic	181
a. Conținut și expresie (P. Miclău)	181
α. Expresia și conținutul semnului lingvistic, p. 181. ⇔ β. Manifestarea structurală a expresiei și a conținutului, p. 185.	
b. Arbitrar și motivat (Al. Graur)	190
2. Planuri, nivele, stratificare (Elena Slave)	196
a. Nivelul trăsăturilor distinctive	198
b. Nivelul unităților monoplane: fonemul și semantemul	198
c. Nivele biplane	199
α. Nivelul morfemelor, p. 199. ⇔ β. Nivelul cuvintului, p. 200. ⇔ γ. Nivelul enunțului, p. 200.	
3. Sistem și structură (Teodora Popa-Tomescu)	202
4. Limbă și vorbire (Nadia Angheliescu)	208
C. Compartimentele limbii	
1. Unitățile limbii (S. Stati)	219
a. Tipuri de unități	219
b. Variante și invariante	221
c. Fonemele	222
d. Morfemele	223
e. Unități de conținut	226
f. Cuvintele	226
g. Unități sintactice	228
h. Intonația în sintaxă	231
2. Relațiile dintre unitățile limbii (S. Stati)	232
3. Fonetica și fonologia (Al. Ionașcu)	237
a. Chestiuni generale	237
b. Articularea fonetică a limbajului	240
c. Sunetele vorbirii și producerea lor	243
d. Clasificarea sunetelor	249
e. Fonetica combinatorie	258
f. Fonologia (fonetica funcțională)	260
g. Fonetica și scrierea. Ortografia	263
4. Lexicul. Semantica (Elena Slave)	265
5. Gramatica (Finuța Hasan).	278
6. Interdependența compartimentelor limbii în sincronie (Finuța Hasan)	287

	<u>Pag.</u>
a. Fonetica și morfologia	288
b. Fonetica și sintaxa	289
c. Fonetica și vocabularul	289
d. Morfologia și sintaxa	290
e. Lexicul și morfologia	291
f. Lexicul și sintaxa	292

III. LINGVISTICA DIACRONICĂ

A. Nașterea și dispariția limbilor

1. Originea limbajului (I. Coja)	297
2. Nașterea și moartea limbilor (Al. Graur)	299

B. Cauzele schimbărilor lingvistice

1. Cauzele interne și externe (I. Coja)	303
a. Cauze externe	305
b. Cauze interne	309
2. Rolul scriitorilor în dezvoltarea limbii (P. Miclău)	313
3. Periodizarea istoriei limbilor (Paul Miclău)	320

C. Ritmul și sensul evoluției limbii

1. Inegala penetrabilitate a compartimentelor limbii (Teodora Popa-Tomescu)	331
2. Interdependența compartimentelor limbii în diacronie (Finuța Hasan)	333
a. Fonetica și vocabularul	333
b. Fonetica și morfologia	334
c. Morfologia și sintaxa	335
d. Lexicul și morfologia	335
e. Lexicul și sintaxa	336
3. Progresul în limbă (Lucia Wald)	336

D. Raportul dintre sincronie și diacronie (G. Mihăilă)	349
--	-----

IV. RAMIFICAȚIILE ȘI CLASIFICAREA LIMBILOR

A. Ramificațiile limbii

1. Stilurile limbii (P. Miclău)	369
a. Istoric	369
b. Stilistica limbii	371
α. Criteriul social-cultural, p. 373. ⇔ β. Criteriul informațional, p. 376.	
⇔ γ. Criteriul structural, p. 379.	

	<u>Pag.</u>
c. Stilurile și varietățile lor	384
d. Stilistica literară	391
2. Ramificațiile antropologice (Lucia Wald)	398
a. Limba și rasa	398
b. Limbajul femeilor	402
c. Limbajul copiilor	406
3. Diversificare și unificare (Al. Graur)	409
4. Ramificațiile teritoriale (C. Dominte)	414
a. Care sint ramificațiile teritoriale	414
b. Scurt istoric al dialectologiei	415
c. Modalități de studiere a ramificațiilor teritoriale	417
d. Factorii care duc la apariția ramificațiilor teritoriale	420
e. Criterii de delimitare a limbii de dialect	422
α. Criteriul genealogic, p. 423. ◇ β. Criteriul structural, p. 423. ◇ γ. Criteriul verigilor intermediare, p. 424. ◇ δ. Criteriul posibilității de tranziție sau de transpunere, p. 426. ◇ ε. Criteriul extinderii funcțiilor sau filologic, p. 426. ◇ ζ. Criteriul înțelegerii, p. 427. ◇ η. Criteriul apartenenței la același stat, p. 428. ◇ θ. Criteriul conștiinței, p. 429. ◇ ι. Criteriul posibilității de contopire, p. 429. ◇ κ. Criteriul subordonării, p. 430.	
.	
B. Clasificarea limbilor	
1. Limbi artificiale (Ioana Prioteasa)	431
a. Limbi artificiale apriori	432
b. Limbi artificiale mixte	434
c. Limbi artificiale aposteriori	436
2. Diversitatea limbilor (Lucia Wald)	445
3. Clasificarea tipologică (Al. Ionașcu)	449
a. Scurt istoric	449
b. Clasificarea morfologică tradițională	452
c. Teoria lui Edward Sapir	456
d. Cercetările tipologice și analiza cantitativă	460
e. Critica noțiunilor tipologiei tradiționale	461
f. Criterii fonologice, sintactice și lexicale în tipologie	468
g. Tipologia sistematică și universalitățile lingvistice	472
h. Relații și implicații ale tipologiei	476
4. Clasificarea genealogică (Elena Slave)	480
5. Echivalența idiomurilor (Ioana Prioteasa)	490
6. Posibilitatea traducerii (Ioana Prioteasa)	497

	<u>Pag.</u>
7. Traducerea automată (Ioana Prioteasa)	505
a. Scurt istoric	505
b. Calculatorul electronic și traducerea automată	506
c. Citeva probleme de analiză și sinteză în traducerea cu mașina	511
 C. Contactul dintre limbi	
1. Introducere (Teodora Popa-Tomescu)	520
2. Substrat, superstrat, adstrat (Teodora Popa-Tomescu)	522
3. Împrumutul (Teodora Popa-Tomescu)	525
4. Bilingvismul (C. Dominte)	526
a. Bilingvismul colectiv	529
b. Bilingvismul enclavelor lingvistice	533
c. Bilingvismul individual	535
5. Vocabularul internațional (Teodora Popa-Tomescu)	537
6. Limbi mixte (Teodora Popa-Tomescu)	537
7. Dialecte intermediare (Teodora Popa-Tomescu)	540
8. Limbi internaționale; limba unică a viitorului (Elena Slave)	542
<i>Sigle și abrevieri</i>	<i>549</i>
Sumar	553

RECTIFICĂRI

Cititorii sînt rugați ca la lectura cărții să facă următoarele rectificări: la p. 87 r. 4 de sus să citească: *fenome*; la p. 104 r. 15 de sus să înlocuiască *Roiné* cu *koiné*; la p. 113 r. 1 de jos să citească: *ВН*; la p. 127 r. 15 de sus să înlocuiască *num* cu *num-*; la p. 134 r. 24 de jos să înlocuiască N_N^2 cu N_A^2 ; la p. 159 r. 14 de jos să citească: etc.); la p. 191 r. 21 de sus să citească: *nyak*; la p. 204 r. 2 de sus să citească: *fenomene*; la p. 213 r. 19 de jos să citească: nu există; la p. 270 r. 4 de jos să înlocuiască *sie* cu *fi*, iar la r. 3 de jos *sint* cu *sint*; la p. 327 r. 2 de jos să citească: *d'unê histoire*; la p. 329 r. 19 de jos să înlocuiască *-issime* cu *-issime*); la p. 363 r. 17 de jos să citească: *саявкеруа*; la p. 376 r. 11 de jos să înlocuiască *pe de cu că*, iar la r. 10 de jos *pe că* cu *de*; la p. 457 r. 3-4 de jos să citească: *sudură*; la p. 491 r. 3 de jos să înlocuiască *меба* cu *мебе*; la p. 492 r. 4 de jos să citească: de referință *al*; la p. 493 r. 19 de jos să citească: *la cei, nu: de la cei*; p. 547 r. 5 de jos să citească: *parea avea*, iar la r. 3 de jos *internazionale*; la p. 550 r. 4 de jos să înlocuiască *estern* cu *eastern*.

Traité de linguistique générale

Redactor: ECATERINA IONAȘCU
Tehnoredactor: VICTORIA-EUGENIA UNGUREANU

*Bun de tipar 22.10.1971. Hîrtie scris I A, format 16/700 x 1000 de 80 G/m².
Coli de tipar. Planșe 1. C.Z. pentru biblioteci mari 41(021)=59. C.Z.
pentru biblioteci mici 41*

Întreprinderea poligrafică Informația, București, str. Brezoianu nr.23-25
Republica Socialistă România